

Національна академія наук України
Інститут історії України

Суспільство і влада
в радянській Україні років непу
(1921–1928)

Колективна монографія

Том 1

Київ 2015

Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928). Колективна монографія. Том 1. Відп. ред. С. Кульчицький. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — 656 с.

20-ті роки минулого століття історики радянської України звикли називати добою національного відродження. Справді, в умовах лібералізованого, хоч диктаторського політичного режиму і досить поміркованої економічної політики Кремля творчий потенціал українського народу уперше дістав змогу розкритися у багатьох сферах. Разом з тим це був час зміцнення диктатури більшовицького керівництва, яке готувалося до відновлення припиненого В. Леніним у 1921 р. комуністичного штурму. В колективній монографії, адресованій широким колам читачів, пропонується нестандартний погляд на політичний, економічний і культурний процеси доби непу крізь призму відносин держави та суспільства.

Відповідальний редактор — д.і.н. С.В. Кульчицький

Авторський колектив:

*Л.В. Гриневич, Т.М. Євсєєва, Г.Г. Єфіменко, С.В. Кульчицький,
С.Р. Лях, В.І. Марочко, О.М. Мовчан, І.Є. Ніколаєв, Р.Ю. Подкур,
Я.Л. Примаченко, О.Л. Рябченко, О.В. Юркова, Л.Д. Якубова.*

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 4 від 28 квітня 2015 р.

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України НАН України
обов'язкове.

ISBN 978-966-02-7707-6 (загальний)
978-966-02-7708-3 (ч. I)

© Інститут історії України
НАН України, 2015
© Автори розділів, 2015

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ I. Радянський суспільно-політичний режим і його соціально-економічний фундамент в роки непу. Кульчицький С.	16
I.1. Міжнародне становище в роки непу.....	16
I.2. Вихід УСРР на міжнародну арену	37
I.3. Припинення комуністичного штурму	44
I.4. Запровадження непу.....	53
I.5. Голод 1921–1923 рр.....	73
I.6. Утворення Радянського Союзу	83
I.7. Радянська українізація: форма і зміст	98
I.8. Компартійно-радянський апарат в добу непу	112
I.9. Профспілки і комнезами як «передавальні паси» від влади до мас	134
I.10. Неп у командних висотах економіки.....	145
I.11. Кооперативний план В.Леніна	164
I.12. Кінець непу	183
Розділ II. Держава і робітничий клас. Кульчицький С., Мовчан О.	195
II.1. Перехід до вільнонайманої праці. Допомога безробітним.....	196
II.2. Робітничі рухи	214
II.3. Робітничі профспілки і держава	233
II.4. Страйковий рух	255
II.5. Ставлення робітничого класу до кампанії українізації	272
Розділ III. Село і влада: хиткий альянс. Лях С.	281
III.1. Українське село в облозі: «воєнний комунізм» на початку непу	281
III.2. Політичні маневри періоду «справжнього непу» (1924–1927 рр.)	295
III.3. Селянська конституція.....	368
III.4. «Воєнний комунізм» наприкінці непу.....	398
Розділ IV. Військовослужбовці і радянська влада. Гриневич Л.	419
IV.1. Особливості військово-політичного статусу УСРР	419
IV.2. Військовослужбовці під час стихійної демобілізації, голоду та переходу до НЕПу.....	428
IV.3. Червоноармійці і командний склад УВО в умовах військової реформи 1920-х рр.....	440

IV.4. Пролетарський інтернаціоналізм vs національного патріотизму: військовослужбовці УВО в період українізації	458
Розділ V. Вчительство і влада. Єфіменко Г.	475
V.1. Вступні зауваги	475
V.2. «Перший період Радянського культурного будівництва в Україні»	482
V.3. Знешкодження вчительства як професійно організованої сили	495
V.4. Дитячий будинок як «історична необхідність»	502
V.5. Початок системної роботи влади в галузі шкільної освіти	507
V.6. Місце вчительства в боротьбі партноменклатури проти «українізації освіти» (1921–1922)	512
V.7. Чисельність вчительства як показник відносин із владою	523
V.8. Перелам у відносинах	529
V.9. Матеріальне забезпечення та пільги вчителям	540
V.10. Громадська робота	556
Розділ VI. Радянська влада і колективи вищої школи. Рябченко О.	571
VI.1. Особливості організації навчального процесу	571
VI.2. Взаємовідносини студентів і викладачів	584
VI.3. «Колишні» в студентському середовищі: стратегії здобуття освіти	600
VI.4. Участь студентів у громадській роботі та ідеологічних кампаніях....	609
VI.5. Особливості новомови студентів	618
VI.6. Вплив соціальних ініціатив влади на життя студентів	629

ПЕРЕДМОВА

Як правило, «круглі дати» привертають увагу до історичних проблем, які в інші часи мало хвилюють широку громадськість. У зв'язку з 50-річним ювілеєм запровадження непу заступник директора Інституту історії СРСР АН СРСР В. Дмитренко організував у 1971 р. першу спеціалізовану конференцію, в якій взяло участь немало фахівців. Подібні конференції влаштовувалися й пізніше, остання — на 85-у річницю непу. Інститут історії СРСР, перейменований в 1991 р. в Інститут російської історії РАН, видав матеріал всіх шести конференцій¹. У багатьох істориків склалося враження, що розуміння непу кардинально змінюється з кожним новим десятиліттям. Особливо круто воно трансформувалося в роки горбачовської «перебудови». Але тоді взагалі виявилось, що історія СРСР була для нас майже суцільною «білою плямою».

Радянським людям у третьому поколінні, світогляд яких формувалася в умовах вже побудованого комунізму, було важко оцінити неп. Керівники партії в даному разі не являли виключення. У бесіді з О. Ципком, що відбулася в 1986 р., радник М. Горбачова Г. Смирнов говорив: «Не думайте, що Горбачов не розуміє серйозності ситуації. 60 років пішло коту під хвіст. Відвернувшись від непу, партія загубила свій єдиний шанс. Люди страждали даремно. Країну принесли в жертву схоластичним поняттям комунізму, які не мали нічого спільного з реальним життям»².

Насправді з реальним життям не мала нічого спільного пропагандистська обкладинка комунізму як суспільства, в якому всі люди одержують матеріальні і духовні блага за потребами. Комунізм був все-таки реальністю, а не сумою схоластичних понять. Коли Ю. Андропов сформулював свою знамениту фразу «Ми не знаємо суспільства, в якому

---

¹ Див.: Историческое значение новой экономической политики (в связи с 50-летием перехода к НЭПу). — М., 1971; Историческое значение НЭПа. — М., 1990; Приобретения и потери. — М., 1994; НЭП: завершающая стадия. Соотношение экономики и политики. — М., 1998; НЭП в контексте исторического развития России XX века. — М., 2001; НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты. — М., 2006.

² Див.: *Пристланд Девид*. Красный флаг. История коммунизма. — М., 2011. — С. 809–810. Автор посилається на: *Ellman M. and Kontorovich V. (eds). The Destruction of the Soviet Economic System: an Insiders History.* — New York, 1998. — P. 181.

живемо» (понад 400 тис. згадувань у пошуковій системі Яндекс), він, очевидно, не усвідомлював, наскільки глибокою і всеосяжною виявилася ця побіжна ремарка.

Наприкінці 80-х рр. радянська інтелігенція була настроєна оптимістично й навіть ейфорично. Здавалося, що спрямовувана з Кремля кампанія десталінізації разом з безсумнівною демократизацією суспільства розв'яжуть всі проблеми, і радянська наддержава в один стрибок подолає прірву, яка пролягла між нею і країнами Заходу. В одному з «товстих» літературно-публіцистичних журналів, які тоді читали майже всі, промайнуло попередження: прірву не можна подолати в два стрибки, а тому потрібні найбільш радикальні перетворення. Та Радянський Союз все-таки ринув у прірву.

Є багато причин розвалу комуністичної економіки, а услід за нею — партії й всієї радянської імперії — як зовнішньої, так і внутрішньої. Не останню роль серед них відіграло незнання реальної радянської історії. Радянські люди в третьому поколінні не мали об'єктивного уявлення про те, що з ними трапилося в попередні десятиліття, починаючи з 1917 р. М. Горбачов, який озвучував наші думки, назвав свою кампанію перебудови економіки і суспільно-політичних порядків революційною. Але він не знав, що живе при комунізмі, і багатократно повторював: у 1917 р. радянський народ зробив свій вибір на користь соціалізму. Оглядаючись на країни з ринковою економікою, які залишалися в його уявленні капіталістичними, він агітував на XXVIII з'їзді КПРС за перехід до ринку «в умовах нашого соціалістичного ладу, ладу трудящих»³.

Будівники держави-комуни під керівництвом В. Леніна поділили суспільство на трудящих і нетрудящих, а потім оголосили останніх «колишніми людьми» і вписали в конституцію гасло «Хто не працює, той не їсть!» «Нетрудящі» були знищені або самі вимерли від голоду, а термін «трудящі» залишився на довгі десятиліття й живе навіть тепер. Так само ніхто не задумувався, чи можна назвати капіталістичною або соціалістичною не економічну систему, що цілком зрозуміло, а цілу країну. Але кожна соціально орієнтована система повинна спиратися на функціонування капіталу. Тільки він має здатність ефективного самовідтворення, що забезпечує динамічне зростання матеріального добробуту суспільства. Приходячи до влади після Першої світової війни, західноєвропейська соціал-демократія прагнула досягти в суспільстві соціального миру шляхом вдосконалення виробничих відносин, які розвивалися на ринковій основі. В. Ленін встиг побачити перші результати політики своїх постій-

---

³ XXVIII съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. — Т. 2. — М., 1991. — С. 193.

них опонентів і змушений був крізь зуби визнати їх. В одній з останніх праць (березень 1923 р.) він занотував: «Ряд держав, і притому найстаріших держав Заходу, опинилися, внаслідок перемоги, в умовах, коли вони можуть користуватися цією перемогою для ряду неважливих поступок своїм пригнобленим класам, — поступок, які все-таки відтягують революційний рух в них і створюють якусь подобу «соціального миру»⁴.

Починаючи від М. Горбачова, всі радянські люди дивилися на навколишній світ, що сильно змінився за сім десятиліть, очима В. Леніна, а тому бачили свій порятунок у поверненні до непу. «Країну принесли в жертву схоластичним поняттям комунізму», повторювали вони, не задумуючись над тим, що словосполучення «ринковий соціалізм» може існувати тільки в тих країнах, які вважалися капіталістичними. В умовах радянського соціалізму, який насправді був не соціалізмом, а комунізмом, це словосполучення являло собою оксиморон на кшталт «живого трупу» або «гарячого снігу».

Чим же насправді була епоха непу в країні, яка стала називатися Радянським Союзом? Який зміст треба вкладати в поняття «нова економічна політика»?

Історики пострадянських країн мало цікавляться цією проблематикою. Шосту за рахунком теоретичну конференцію на непівську тематику керівник центру «Росія, СРСР в історії ХХ ст». О. Сенявський провів в Інституті російської історії РАН у вересні 2002 р. Він не погодився з «непатріотичною» думкою М. Горбачова про те, що «60 років пішло коту під хвіст». Вчений заявив, що творчий потенціал непу виявився гранично обмеженим (що відповідало дійсності), після чого зробив такий приголомшливий висновок: «Нова еліта, коли стала біля керма держави, змушена була прагматично розв'язувати сукупність проблем, які об'єктивно стояли перед російською державою незалежно від того, яким політичним силам належала державна влада. І тут історики зіштовхуються з цілим комплексом проблем, яким поки що не приділено належної уваги. Тут і глибинні, соціокультурні умови розвитку країни в 1920-і роки, і міжнародні умови, які наперед визначали дуже вузький спектр альтернатив, між якими могла обирати влада. А можливо, що тут був вибір тільки між загибеллю і виживанням — причому не тільки самої влади, але й усієї країни...»⁵.

---

⁴ *Ленін В.І.* Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 380.

⁵ *Сенявський А.С.* Новая экономическая политика: современные подходы и перспективы изучения // НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты. — С. 15.

Коли вчений хоче підперти фактами народжену у власній голові концепцію, він замовчує вагомі факти й одночасно перетворює дрібні факти на фундаментальні. Цей нехитрий прийом дозволяє в разі потреби зробити причину наслідком, а наслідок — причиною. Нових фактів вдумувати не треба, це некрасиво і навіть небезпечно, можуть схопити за руку. Щоб створити спотворену історичну картину, досить перетасувати те, що вже існує.

У наведеному вище висновку О. Сенявський ухилився від визначення тієї політичної сили, якій належала державна влада. Якби він згадав РКП(б), то від неї потяглася б нитка до Комінтерну, а від нього — до спроб увійти в демобілізовані після світової війни країни Західної Європи в 1919 і 1920 рр. своїми мільйонними арміями. Де ж тут дихотомія «загибель-виживання», та ще й не режиму, а країни? Не виживали, а робили світову революцію. «Мы на горе всем буржуям мировой пожар раздуем!» — невже з пам'яті сучасних провідних в Російській академії наук істориків випали такі вірші?

Зрозуміти долю і значення непу, продовжував О. Сенявський, неможливо, якщо виходити тільки з нього самого і вивчати політичні й економічні процеси 20-х рр. Якби це судження було орієнтоване на минуле, тобто на вивчення історичного періоду, який передував непу, з ним треба було б погодитися. Справді, неп став запереченням попередньої політики комуністичного штурму. На цю безсумнівну обставину вказує й назва обраного В. Леніним у 1921 р. економічного курсу. Але Сенявського не зацікавила попередня політика, яку він услід за В. Леніним розглядав як нав'язану громадянською війною та іноземною військовою інтервенцією. Його цікавило виправдання тієї політики, яка почалася після непу і здійснювалася замість непу. Він розглядав лише два можливих варіанти розвитку країни: або продовження нової економічної політики з наступним буржуазним переродженням СРСР, або модернізація у формі соціалістичної індустріалізації, яка вимагала істотних матеріальних жертв з боку селянства. І далі, уже услід за Й. Сталіним, О. Сенявський повторив попередню дихотомію іншими словами: «Методологічний ключ до вивчення і оцінки непу — в об'єктивному завданні модернізації, яке стояло перед країною, — в контексті перспектив світового розвитку в 1930–40-і роки ХХ століття, майбутньої світової війни, «історичного цейтноту». По суті, питання стояло не про ідеологічне забарвлення влади і навіть не про суспільну систему в цілому, а про саме існування країни і народів, що населяли її»⁶.

---

⁶ Там само. — С. 16.

Навіщо перемогу над державами Осі, яка була досягнута спільними зусиллями Об'єднаних Націй, хоч і при вирішальній участі Радянського Союзу на європейському театрі воєнних дій, пов'язувати з комуністичним ладом? Невже треба було побудувати комунізм, якій дав можливість одній людині зосередити в своїх руках всю повноту влади і знищити або ув'язнити десятки мільйонів людей в мирний час, аби такою ціною здобути перемогу над нацистською Німеччиною? І чи не цією концентрацією влади треба пояснювати загибель близько трьох десятків мільйонів радянських людей вже під час війни? Це болюче питання для громадян України, на яких припала третина всіх жертв.

О. Сенявський не розуміє штучності суспільно-економічного ладу, який більшовики прагнули побудувати методами насилля і пропаганди, щоб підвести фундамент під встановлений ними у 1917 р. режим «пролетарської диктатури». Не було у нього й бажання зрозуміти, що сталінський комуністичний штурм, який здійснювався під гаслом модернізації, так само як ленінський штурм 1918–1920 рр., а також період нової економічної політики між ними — це ланки одного ланцюга. Виводити комуністичну революцію з Російської революції 1917 р., так само як приписувати мільйонним масам населення прагнення побудувати суспільство без приватної власності на засоби виробництва — це даремна справа.

У працях світових зірок першої величини — Е. Карра, Р. Пайпса, багатьох інших дослідників політика ленінсько-сталінського керівництва давно дістала свою оцінку. Вона підтверджена новітніми документальними публікаціями. Якщо існує інша точка зору, то треба навести власну систему доказів. Коли ж робиться вигляд, що у науковому обігу немає нічого вартого уваги, крім голослівних постулатів, опублікованих під грифом РАН, то як можна ставитися до подібних видань?

Нова економічна політика залишилася в історичній пам'яті народу періодом лібералізованого політичного життя, у тому числі в національно-культурній сфері, і відносного матеріального добробуту. Ностальгія по непу була особливо гострою у першого покоління радянських людей, які жили в ті часи, і навіть у другого покоління, коли залишалася живою родинна пам'ять про цей історичний період. Але позитиви непу здавалися відчутними лише на контрасті з попереднім і наступним лихоліттям.

В радянській історіографії неп розглядався як період нагромадження сил, необхідних для наступного розгортання соціалістичного будівництва. Фактично же для керівників партії, яка остаточно стала державною структурою, це був період пошуку виходу з кризи, викликаній результатами ленінського комуністичного штурму. В Кремлі трималися за

завойовані під час штурму «командні висоти» економіки, які були фундаментом політичної диктатури. Але держава стала залежною від багатомільйонного селянства, яке прагнуло будувати свої відносини з містом на засадах еквівалентності.

Темпи індустріального розвитку залишалися високими тільки в роки відновлення дореволюційного потенціалу. Курс на індустріалізацію, проголошений XIV з'їздом РКП(б) в грудні 1925 р., одразу наштовхнувся на брак фінансових ресурсів. Радянський уряд опинився перед дилемою: або визнати дореволюційні та воєнні борги і компенсувати втрати іноземців, заподіяні націоналізацією підприємств, або залишити все як є й тим самим позбавити себе можливості укладати довгострокові позики і залучати зарубіжних інвесторів, за рахунок чого здійснювалася дореволюційна індустріалізація. Дискусії на цю тему у вищому партійному керівництві завершилися рішенням спиратися в модернізації країни на внутрішні ресурси. З 1929 р. країна потрапила у вир сталінського комуністичного штурму.

Нова економічна політика тривала вісім років, з 1921 по 1928. Цей етап в історії радянського суспільства виглядав як перерва між двома кампаніями соціально-економічних перетворень, що здійснювалися за допомогою насилля штурмовими методами. Запропоноване читачам колективне дослідження науковців Інституту історії України НАН України присвячене взаємовідносинам між радянською державою та українським суспільством під час цієї «перерви». Проте для того щоб належним чином оцінити добу непу, треба мати достатнє уявлення про характер попередніх і наступних перетворень. Перетворення мали своєю метою експропріацію радянською державою приватної власності на засоби виробництва. В обох випадках партія більшовиків діяла за рекомендаціями «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, Суть рекомендацій вкладалася в два рядки: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»⁷.

Вістря першого комуністичного штурму було спрямоване проти великих власників — буржуазії та поміщиків. Штурм відбувався під гаслом націоналізації, тобто передачі засобів виробництва в руки нації. Вістря другого штурму спрямовувалося проти дрібних власників, перш за все — селян. Штурм відбувався під гаслом усупільнення, тобто передачі засобів виробництва в руки суспільства. Ні в радянській, ані в пострадянській історичній літературі не можна знайти чіткого розуміння суті обох штурмів, а відтак — й природи непу. Адже в історіографії й досі сприймаються всерйоз терміни «націоналізація» (тобто передача засобів виробництва в

---

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. твори. — Т. 4. — С. 422.

руки нації) і «усуспільнення» (тобто передача засобів виробництва в руки суспільства). Треба розуміти, однак, що такі спільноти, як нація, суспільство або клас не мають «рук». Саме цим вони принципово відрізняються від спільнот, побудованих як організація з визначеною ієрархією: держав, партій, кланів і т.п. Ієрархізовані спільноти мають можливість організовано реагувати на виклики іззовні. Беручи до уваги цю обставину, можна зробити незаперечний висновок: рекомендації революційного марксизму зводилися в кінцевому підсумку до експропріації суспільства державою.

Суспільство завжди складалося з власницьких і пролетаризованих, тобто позбавлених власності верств, а співвідношення між верствами залежало від фази суспільного розвитку. Коли робітничий клас в ході революції експропріював власників засобів виробництва, то він не ставав власником, а залишався тим же пролетаріатом. Засоби виробництва, за допомогою яких працюючі одержували кошти на придбання засобів існування, переходили у володіння, користування і розпорядження державних органів, а суспільство ставало пролетаризованим в усіх своїх верствах і прошарках. Це означало, що воно потрапляло у цілковиту економічну залежність від держави.

К. Маркс і Ф. Енгельс звернулися до громадян напередодні європейських революцій середини XIX ст. з «Маніфестом Комуністичної партії». Ця брошура починалася з речення, яке знають усі: «Привид бродить по Європі — привид комунізму». Саме через те, що подих революції тоді відчувався усіма, брошура молодих німецьких комуністів набула світового розголосу і стала Біблією революційного марксизму. Закликаючи робітничий клас експропріювати експропріаторів, основоположники марксизму переконували його, що ліквідація приватної власності автоматично приведе до появи загальнонародної власності. Саме через це вони почали називати своїх однодумців комуністами. Термін «комунізм» (від лат. *communis*) існував з часів Середньовіччя.

Закликаючи співгромадян ставати комуністами, Маркс і Енгельс керувалися найбільш шляхетними намірами. Так склалося, що першим виступив з публічним викладенням своїх поглядів Ф. Енгельс. Будучи вже дорослою людиною (йому виповнилося 24 роки), він звернувся в лютому 1845р. до жителів маленького містечка Ельберфельд, де навчався раніше в гімназії, з такою заявою: держава повинна оголосити себе всезагальним власником і управляти суспільною власністю на благо всьому суспільству. Зрозуміло, що він не мав на увазі прусську монархію, хоч розсудливо не став визначати характер цієї держави. «Комуністичний принцип, — продовжив він, — є принципом майбутнього, за це говорить хід розвитку всіх цивілізованих націй, за це говорить швидко прогресуючий

розклад усіх дотеперішніх соціальних установ, за це говорить людський здоровий розум і насамперед — людське серце»⁸. Однак екзальтовані юнаки не могли собі уявити, що шляхетні наміри можуть обернутися похмурою дійсністю. Перехід власності в руки державних чиновників не був адекватним переходу її в руки нації.

Щоб зрозуміти, чому і за яких обставин соціально-економічні перетворення більшовиків розглядалися як комуністичні або соціалістичні, потрібно визначити, яким змістом наповнювалися ці терміни, коли вони народжувалися. Термін «соціалізм» (від лат. *socialis* — суспільний) в його сучасній інтерпретації уперше був використаний на початку 1830-х рр. у журналістиці — англійській (для характеристики дій послідовників Р. Оуена) і французькій (для характеристики праць К.-А. де Сен-Сімона). Мислителі, які розробляли соціалістичні ідеї в системному вигляді (до названих слід додати Ш. Фур'є) вважали, що вони можуть бути втілені в життя шляхом поступового вдосконалення суспільства, тобто реформами. Суть цих ідей полягала в заміні приватної власності колективною, загальнонародною.

Комуністи не відрізнялися від соціалістів за своїми ідеями, але відрізнялися підходами до їх здійснення. Капіталізм, який народжувався в Європі, а з ним і приватну власність на засоби виробництва треба було знищувати, на їхню думку, не реформами, а в ході пролетарської революції. Цю різницю між комуністами і соціалістами, яка існувала, коли народжувався «Маніфест Комуністичної партії», Ф. Енгельс так пояснював через чотири десятки років, у передмові до англійського видання 1888 р.: «Коли ми писали його, ми не могли назвати його *соціалістичним* маніфестом. У 1847 р. під назвою соціалістів були відомі, з одного боку, прихильники різних утопічних систем: оуеністи в Англії, фур'єристи у Франції, причому і ті, і другі вже виродилися у чистісінькі секти, які поступово вимирали; з другого боку, — всілякі соціальні знахарі, які обіцяли, без всякої шкоди для капіталізму і прибутку, усунути всі соціальні лиха з допомогою всіляких латок. В обох випадках це були люди, які стояли поза робітничим рухом і шукали підтримки скоріше в «освічених» класів. А та частина робітничого класу, яка переконалася в недостатності чисто політичних переворотів і проголошувала необхідність докорінної перебудови суспільства, називала себе тоді комуністичною. Це був грубуватий, погано обтесаний, чисто інстинктивний вид комунізму; проте він намацував найбільш основне і показав себе серед робітничого класу досить сильним для того, щоб створити утопічний комунізм: у Франції — комунізм Кабе, в Німеччині — комунізм Вейтлінга.

---

⁸ Там само. — Т. 2. — С. 522.

Таким чином, у 1847 р. соціалізм був буржуазним рухом, комунізм — рухом робітничого класу... А оскільки ми з самого початку були тієї думки, що «визволення робітничого класу може бути справою тільки самого робітничого класу», то для нас не могло бути ніякого сумніву в тому, яку з двох назв нам слід вибрати»⁹.

Коли Ф. Енгельс писав цю передмову, К. Маркса вже не було серед живих. Після написання «Маніфесту» він прожив ще 35 років, але не знайшов часу, щоб пояснити механізм трансформації приватної власності, на якій ґрунтувалася вся попередня історія людства, у власність колективну, суспільну, загальнонародну. Ніколи прямо не відмовляючись від висунутих в «Маніфесті» рекомендацій, він зосередився на дослідженні сучасного йому суспільства, яке називав буржуазним. Можна сказати навіть більше: головна праця К. Маркса «Капітал» містила в собі фундаментальний постулат, який перекреслював революційне нетерпіння «Маніфесту»: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами. Я розглядаю розвиток економічної суспільної формації як природноісторичний процес»¹⁰.

Тим часом, революції 1848–1849 рр. зробили можливим демократичний розвиток провідних європейських країн. Послідовники Маркса почали переконуватися в тому, що становище робітничого класу може поліпшуватися методами реформ, тобто на засадах класового миру. У передмові до англійського видання «Маніфесту» Енгельс, як ми бачили, з легким презирством висловлювався з приводу соціальних знахарів, які обіцяли усунути соціальні лиха «з допомогою всіляких латок». На відміну від своїх послідовників, яких назвали ревізіоністами, він до кінця залишався на позиціях «Маніфесту». Проте епоха «дикого капіталізму», так яскраво описана ним у книзі «Становище робітничого класу в Англії», уже закінчувалася. Прагнучи заручитися суспільною підтримкою у справі об'єднання Німеччини, пруський канцлер О. фон Бісмарк (1815–1898) пішов назустріч лідеру робітничого руху Ф. Лассалю і запровадив у 1867 р. загальне виборче право. Британські консерватори на чолі з Б. Дізраелі (1804–1881) крок за кроком відступали перед вимогами тред-юніонів і в середині 1880-х рр. теж запровадили загальне виборче право. Опинившись у парламентах, марксиста та інші соціалісти почали цінувати демократію, яка давала можливість законодавчим шляхом поліпшувати умови праці робітників і надавати підтримку слабозахищеним верствам суспільства. У провідних країнах Європи почали виникати обриси соціальної держави, яка спиралася на співробітництво класів.

⁹ Там само. — Т. 21. — С. 350–351.

¹⁰ Там само. — Т. 23. — С. 12.

У теорії марксистки залишалися прибічниками ліквідації приватної власності і створення безкласового суспільства, але на практиці задовольнялися соціальними реформами. Після розпуску Союзу комуністів (1852 р.) жодна впливова політична сила не оголосила себе комуністичною, аби не підкреслювати негайну готовність до революційних дій. Марксистки назвали себе соціал-демократами, щоб продемонструвати відданість демократії і соціальним реформам.

Уперше після «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркс повернувся до концепту комунізму тільки через 28 років, коли розкритикував Готську програму німецьких соціалістів (згодом — соціал-демократів). Вони не звернули увагу на критику і навіть не опублікували її. «Критика Готської програми» вперше була опублікована Ф. Енгельсом після смерті Маркса, в 1891 р. Конкретика цього документа була малоцікавою і застарілою, але увагу марксистів привернула низка тез, в яких розвивався концепт комунізму.

Йшлося передусім про поділ комунізму на дві фази. Більше не вважалося, що соціалізм і комунізм є термінами однакової смислової наповненості. Точніше, вони залишалися термінами однакової смислової наповненості за ознакою виробництва матеріальних благ. Натомість за ознакою розподілу благ між першою фазою комунізму (соціалізмом) і другою фазою (повним комунізмом) існувала величезна різниця. При соціалізмі матеріальні блага мусили розподілятися по труду, при комунізмі — за потребами.

Отже, за ознакою виробництва матеріальних благ Маркс з Енгельсом, а услід за ними Ленін із Сталіним не бачили різниці між соціалізмом і комунізмом. Двофазна конструкція соціально-економічного ладу цілком влаштувала російських послідовників Маркса. Повний комунізм з його розподілом за потребами ставав «світлим майбутнім» для всіх, хто гуртувався навколо більшовиків.

Гасло розподілу за потребами завжди інтенсивно використовувалося пропагандистською машиною більшовиків. Натомість в документах, присвячених практичному будівництву комунізму, в роки ленінського штурму (1918–1920) більше використовувався терміном «комунізм», а в роки сталінського штурму (1929–1932) — виключно термін «соціалізм». Це треба пояснити.

Соціально-економічний лад, який виник в головах основоположників «наукового комунізму», був такою самою утопією, як і всі попередні проекти «світлого майбутнього». За допомогою терору і пропаганди цей лад можна було будувати, але до певної межі. Створена в Росії держава-комуна спромоглася ціною багатомільйонних жертв експропріювати своє суспільство. Теорія, однак, вимагала не тільки ліквідації приватної влас-

ності на засоби виробництва, але й, що було цілком логічно, відмови від товарно-грошового обігу та ринку, тобто налагодження продуктообміну замість товарообігу. Тут уже будь-який терор не міг допомогти, і країну починав охоплювати економічний колапс. Рятуючи становище, В. Ленін задовольнився одержавленням «командних висот» економіки. Він перевів державний сектор економіки на засади госпрозрахунку, налагодив оптову й роздрібну державну торгівлю, відновив кредитно-фінансову систему, дозволив приватне підприємництво і перейшов на засади вільної торгівлі в економічних відносинах між містом і селом. Комплекс цих заходів дістав назву *нової економічної політики*.

Відмовляючись від непу, Й. Сталін здійснив колективізацію засобів виробництва дрібних товаровиробників, після чого зробив спробу, як і Ленін, замінити товарообіг продуктообміном. Результат виявився таким же: економічний колапс. Відмовившись від спроб побудувати в повному обсязі той соціалізм, яким його бачили основоположники марксизму, Сталін визнав право селян вільно розпоряджатися продукцією, яку вони одержували з присадибної ділянки і по трудовнях у колгоспі, внаслідок чого в країні збереглися ринкові відносини між містом і селом. Заміна товарообігу продуктообміном була непомітно віднесена на утопічну фазу комунізму — з розподілом матеріальних благ за потребами.

Нова економічна політика виникла внаслідок неієздатності того господарського механізму, який використовувався під час ленінського штурму. Той господарський механізм, який склався в результаті сталінського штурму, не змінювався до кінця 80-х рр. Спроба реформ, ініційованих М. Горбачовим, закінчилася розвалом штучної конструкції радянського комунізму. Економічний розвал потяг за собою в небуття і партію комуністів, і створену нею радянську імперію.

Розділ I.

Радянський суспільно-політичний режим та його соціально-економічний фундамент

I.1. Міжнародне становище в роки непу

Зовнішня політика будь-якої держави завжди переслідує поточні (тактичні) і довготривалі (стратегічні) цілі. Радянська зовнішня політика мала й третій вимір, щодо якого стратегічні цілі виглядали як тактичні: встановлення світового панування. Ця мета маскувалася пропагандистськими словесними штампами: міжнародна пролетарська солідарність, винищення буржуазії в ході світової революції, невідворотність все-світньої диктатури пролетаріату. На відміну від попередніх володарів, які використовували свою силу перевагу для створення світових імперій, але не чіпали глибинних основ життя, «вожді світового пролетаріату» прагнули змусити людство жити за доктринальними настановами комунізму. Ідея «світової революції» загрожувала знищенням форм цивілізації, які розвинулися на планеті природним чином.

Нова економічна політика розглядалася в радянські часи як усвідомлення компартійно-радянським керівництвом нездійсненності «світової революції» у найближчому майбутньому. Зрештою, так твердили самі вожді. Гасла «світової революції» і перемоги соціалізму в одній країні розглядалися як несумісні. Та якщо здерти з поняття «світова революція» його пропагандистську оболонку, воно постане перед нами у своєму істинному вигляді — як силою нав'язуваний оточуючому світу комуністичний устрій. Саме цій меті підпорядковувалися всі тактичні і стратегічні цілі радянської політики на міжнародній арені у міжвоєнний період.

Радянських вождів ніколи не залишало прагнення до панування у планетарних масштабах. Особливої потреби його маскувати не існувало. Сама пропагандистська машкара комунізму як «світлого майбутнього» надійно приховувала агресивну сутність концепції «світової революції». Вожді розраховували, що ресурси розвинутих країн допоможуть радянській Росії швидко подолати економічну відсталість.

«Пролетарська допомога» з боку розвинутих країн мала надійти тільки після їх радянізації, а першою умовою радянізації була окупація.

В. Ленін у 1920 р. поставив перед Червоною армією завдання «промацати багнетом готовність Польщі до соціальної революції»¹. Радянізувати Польщу і Німеччину не вдалося, як конфіденційно визнавав вождь більшовиків перед делегатами ІХ Всеросійської партконференції (уперше ця промова побачила світло в січневому числі журналу «Исторический архив» за 1992 р.)². Після цього стали примарними сподівання на радянізацію країн-переможниць у світовій війні, які давно вже здійснили післявоєнну демобілізацію.

Раднарком змушений був у спілкуванні з великими державами Європи обійтися без багнетів. Доводилося домовлятися про економічне співробітництво. У цій ситуації одразу постала проблема царських боргів, свавільно скасованих більшовиками. Після тривалих і важких переговорів, проведених Л. Красіним (1870–1926) у Лондоні, 16 березня 1921 р. була підписана англо-російська торговельна угода. Вона означала визнання комуністичної Росії де-факто, що тоді ж підтвердив у парламенті британський прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж (1863–1945). 6 травня була укладена тимчасова угода між РСФРР і Німеччиною про відновлення торговельних відносин та обмін офіційними представниками. Але питання про дипломатичне визнання і надання кредитів більшовицькому урядові західні держави не бажали обговорювати.

Проблема боргів була поставлена 13 вересня 1923 р. на обговорення в політбюро ЦК РКП(б). Партійне керівництво прийняло принципову постанову про можливість «юридичного визнання зобов'язань Росії по боргах певним державам, за винятком воєнних боргів». Визнання зобов'язань ставилося у пряму залежність від зобов'язань іншої сторони по радянських контрпретензіях, її бажання надати позики і готовності юридично визнати радянські республіки³.

Наркомат закордонних справ РСФРР звернувся з нотою у жовтні 1921 р. до Великої Британії, Франції, Італії, США і Японії. Йшлося про скликання міжнародної економічної конференції. Першою відреагувала на це зондування не Антанта, а Німеччина, яка шукала виходу із зашморгу репарацій, накинutoго у червні 1919 р. у Версалі. Фінансовий магнат Г. Стіннес (1870–1924) приїхав у Лондон, щоб запропонувати участь Німеччини у відбудовних роботах у Росії з метою спрямування частини майбутніх прибутків для виплати репарацій.

¹ В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922. — М., 1999. — С. 375.

² Там само. — С. 373, 374, 376.

³ Труш М.И. Внешнеполитическая деятельность В.И. Ленина. 1921–1923. — М., 1967. — С. 31.

У листопаді 1921 р. в Лондоні з'явився й інший впливовий німецький діяч — В. Ратенау (1867–1922). Виходець з сім'ї великої єврейської буржуазії, людина широкої культури, автор численних наукових праць соціологічного профілю, він після війни робив стрімку кар'єру. В англійських фінансових та урядових колах Ратенау поширював свою концепцію європейської економічної єдності, в якій Німеччину розглядав як виробника промислової продукції, а Росію — як її споживача. Ці німецькі візитери лише зміцнювали думку про доцільність скликання світової конференції для врегулювання економічних і фінансових проблем, що вже з'явилися у діячів, які спрямовували англійську зовнішню політику.

На засіданні Верховної ради Антанти, що відбулося у січні 1922 р. в Каннах, було прийнято з ініціативи Д. Ллойд Джорджа рішення скликати у Генуї економічну й фінансову конференцію глав європейських держав, включаючи Росію та країни, переможені у світовій війні. Голові уряду Італії І. Бономі (1875–1951) доручалося надіслати запрошення зацікавленим державам.

У каннській резолюції Верховної ради Антанти проголошувалося, що нації не можуть присвоювати собі право диктувати іншим принципи, на яких вони повинні організовувати свою систему власності, внутрішнього економічного життя, способу правління. Отже, вперше великі європейські держави проголосили рівноправність країн, що належали до різних соціально-економічних систем. На відміну від радянських вождів, які галасували про «капіталістичне оточення», вони готові були мати справу з новою Росією.

З існуючих радянських республік до участі у конференції запросили тільки Росію. Цим Антанта давала зрозуміти, що не вважає інші республіки, з Україною включно, за повноцінні держави. Нарком закордонних справ РСФРР Г. Чичерін (1872–1936) після одержання запрошення й тексту каннської резолюції сповістив І. Бономі, що візьме участь у конференції. Якщо навіть голова радянського уряду, продовжував Чичерін, внаслідок перевантаження роботою, особливо у зв'язку з голодом, буде позбавлений можливості залишити Росію, склад делегації й обсяг наданих повноважень забезпечать їй достатній авторитет.

В. Ленін не бажав покидати територію Кремля. Цим пояснювалася ухильна відповідь наркома. Не задовольняючись нею, політбюро ЦК РКП(б) організувало робітничу кампанію протестів проти виїзду Леніна за кордон. Робітники у листах, які постійно друкувалися в пресі, висловлювали побоювання за життя вождя.

У радянській делегації на Генуезьку конференцію, яка мала їхати без Леніна, Чичерін запропонував утворити колегію з трьох осіб з правами голови. Ленін, однак, передав свої повноваження Чичеріну, а на випадок

його хвороби або від'їзду з Генуї — по черзі однієї з двох трійок: М. Литвинову, Л. Красіну і Х. Раковському або М. Литвинову, А. Йоффе і В. Воровському⁴. Склад делегації кожної країни не повинен був перевищувати п'яти чоловік, включаючи голову уряду. Воровський (1871–1923) як останній член другої трійки в офіційний склад не увійшов.

Надзвичайна сесія ВЦВК 27 січня 1922 р. затвердила розширений список радянської делегації на чолі з В. Леніним та його заступником Г. Чичеріним. До нього увійшли нарком зовнішньої торгівлі Л. Красін, заступник наркома закордонних справ М. Литвинов (1876–1951), А. Йоффе (1883–1927) (тимчасово не мав посади), повноважний представник Росії в Італії В. Воровський, представники ВЦРПС Я. Рудзутак (1887–1938), Т. Сапронов (1887–1939), О.Шляпников (1885–1937), а також голови раднаркомів Х. Раковський (Україна), Н. Наріманов (Азербайджан), П. Мдівані (Грузія), Ф. Ходжаєв (Бухара), нарком зовнішньої торгівлі Вірменії А. Бекнадян та міністр закордонних справ Далекосхідної Республіки Я. Янсон. ВЦВК видав мандати офіційних членів радянської делегації Чичеріну, Йоффе, Красіну, Литвинову і Раковському. Останній не посідав радянських посад в РСФРР, але дістав статус офіційного члена російської делегації з огляду на дипломатичну кваліфікацію. Наступні події показали, що він справді був на висоті.

22 лютого у Москві повноважні представники урядів восьми юридично незалежних радянських або народних республік (крім примарної Далекосхідної Республіки, яка не вважалася ні радянською, ні народною) підписали протокол, за яким офіційній делегації Росії доручалося представляти і захищати на Генуезькій конференції інтереси усіх республік, укладати й підписувати від їх імені міжнародні договори.

Відразу після запрошення І. Бономі Ленін розпорядився провести з урядами деяких сусідніх держав зондуючі секретні переговори. У першу чергу йшлося про переговори з представниками німецького уряду. Не важко було передбачити, що Росія і Німеччина на Генуезькій конференції опиняться в приблизно однаковому становищі — під тиском країн Антанти.

Метою радянсько-німецького діалогу було два взаємопов'язаних завдання: знайти точки стикування німецьких і радянських інтересів на конференції та встановити дипломатичні відносини між обома країнами. У німецькому уряді щодо цього намітилися дві лінії. Першу уособлювали канцлер К. Вірт та завідуючий східним відділом міністерства іноземних справ А. фон Мальцан. Вони шукали найкоротших шляхів для врегулювання складних проблем між Німеччиною та Росією, щоб забезпечити

---

⁴ Ленинский сборник. — Т. 36. — С. 434.

свої тили у відносинах з країнами-переможницями. Іншої лінії дотримувався міністр закордонних справ В. Ратенау. Він стояв за узгодження німецької політики з Великою Британією і США, що наперед визначало більш жорсткий курс стосовно Росії.

В Берлін прибув К. Радек (1885–1939), який розпочав переговори разом з повпредом М. Крестинським (1883–1938). К. Радек поставив проблему таким чином: що може німецький уряд запропонувати Росії на противагу вигідній пропозиції, яку радянський уряд має від Франції, а саме — сприяти одержанню частки репарацій, сплачуваних Німеччиною, для покриття російського боргу Франції.⁵

Французький дослідник дипломатичної діяльності Х. Раковського Ф. Конт вважав, що в зустрічах з Ратенау перед головою уряду УСРР постало завдання виправдати помилки Радека, який прагнув діяти примітивним шантажем, і перевести переговори між двома державами у нормальну площину⁶. Суть проблеми корінилася у статті 116 Версальського договору: «Союзні і об'єднані держави формально оговорюють права Росії на одержання з Німеччини всіляких реституцій і репарацій». Тут не було мови про радянську Росію, і право на одержання репарацій формулювалося у декларативному тоні. Радянські дипломати на репарації не розраховували, але вважали можливим зробити цю статтю мирного договору предметом обговорення й можливих взаємних поступок. У телеграмі Чичеріна Крестинському від 3 лютого вказувалося: «Ст. 116 є для нас способом тиску, і ми не можемо зв'язати себе у цьому відношенні, поки німецький уряд займає теперішню ворожу нам позицію»⁷.

Х. Раковський використав у Берліні свої зв'язки з німецькими соціал-демократами, що залишилися з дореволюційних часів, щоб підготувати ґрунт для напівофіційних зустрічей з Ратенау та Мальцаном. У щоденнику англійського посла в Німеччині лорда д'Абернона є схематичний запис розмови Раковського з одним соціал-демократом, який входив у коло наближених до посольства німецьких вищих чиновників: «Поки наші переговори з Францією мало просунулися вперед. Мільеран (президент Франції. — *Авт.*), як говорять, вороже настроєний щодо Росії і всіляко перешкоджає бажанню міністерства закордонних справ дійти з нами до якоїсь угоди. Німеччиною в теперішній момент ми можемо знехтувати. Якщо ми прийдемо до угоди з Англією, Німеччина буде при-

---

⁵ Посол мира. Страницы из дневника лорда д'Абернона. — М., 1931. — Т. 1. — С. 170.

⁶ *Конт Францис*. Революция и дипломатия. Документальная повесть о Христиане Раковском. — М., 1991. — С. 51.

⁷ Советско-германские отношения. Сборник документов. — Т. 2. 1919–1922. — М., 1971. — С. 426.

стосовуватися до дій останньої»⁸. Щоб належним чином оцінити вишуканість цієї аргументації, треба мати на увазі: незважаючи на факти зондажу в радянській Росії з боку французьких урядових кіл, про які німцям було відомо, Франція в цей час продовжувала підтримувати офіційні відносини з послом давно забутого Тимчасового уряду В. Маклаковим (1869–1957). Залишаючись у межах відомих німецьким дипломатам реалій, Раковський тонко грав на обертонах можливих майбутніх змін. Він розумів, що німецькі дипломати надзвичайно чутливі до всього, що пов'язувалося з прогнозуванням французької політики.

Матеріали таємної місії голови Раднаркому УСРР у Берліні і Празі напередодні Генуезької конференції не відображені у багатотомному виданні «Документы внешней политики СССР». З монографії Ф. Конта можна дізнатися, що 2 лютого Х. Раковський надіслав Леніну меморандум, у якому виклав свої міркування щодо розстановки політичних сил у Європі. Тактика, запропонована ним, полягала у встановленні економічного союзу Німеччини і Росії, підкріпленого політичною угодою між цими державами і Туреччиною⁹. У радянській Росії були тісні зв'язки з кемалістською Туреччиною, а Німеччина мала у цій країні інтереси впродовж багатьох десятиріч. Отже, турецький елемент повинен був зміцнювати радянсько-німецькі відносини, які мали ґрунтуватися, перш за все, на взаємовигідній торгівлі.

На початку лютого 1922 р. Х. Раковський прибув до Праги для переговорів з прем'єр-міністром та міністром закордонних справ Е. Бенешем (1884–1948). Останній неодноразово висловлювався у пресі про доцільність встановлення нормальних відносин з радянськими республіками. Для радянських дипломатів Е. Бенеш мав особливу вагу внаслідок тісних зв'язків з Францією — країною, що чинила вирішальний вплив на європейські справи у 1920-х роках. Крім того, чехословацький прем'єр-міністр був головним конструктором створюваної в цей час Малої Антанти — воєнно-політичного союзу між Чехословаччиною, Югославією й Румунією, покликаною охороняти встановлені мирними договорами кордони цих держав і спрямованого своїм вістрям проти Угорщини. Мала Антанта сприяла зміцненню версальської системи мирних договорів, а тому Франція її підтримувала.

13 лютого через Г. Чичеріна Раковський (1873–1941) звернувся до голови російського уряду з проханням відстрочити повернення, тому що

---

⁸ Посол мира... — Т. 1. — С. 177.

⁹ Див.: *Conte F. Un relationnaire-diplomate: Christian Rakovski*. Paris, 1978. — P. 41. Московське видання монографії Ф. Конта 1991 р. трохи скорочене і не містить цієї інформації.

виявилася можливість почати переговори про укладення договору з Чехословаччиною. В. Ленін не заперечив¹⁰. Відповідний договір між Чехословаччиною та РСФРР було підписано вже без участі Раковського — 5 червня 1922 р.

1 квітня 1922 р. радянська делегація, що прямувала на конференцію, прибула в Берлін. Була зроблена спроба зрушити з місця переговори про встановлення дипломатичних відносин з Німеччиною. Крім відновлення відносин, радянська сторона була зацікавлена у взаємній відмові від претензій з фінансових питань, у тому числі претензій приватних осіб по збитках, заподіяних націоналізацією. Однак саме цей пункт німецькі дипломати не поспішали ввести у договір. Єдиним позитивним здобутком берлінських зустрічей стала домовленість про те, що обидві делегації в Генуї перебуватимуть у контакті й обмінюватимуться інформацією¹¹.

Напередодні Генуезької конференції у Лондоні відбулося засідання комісії експертів, головним чином з представників банківських кіл Франції та Великої Британії, а також Товариства кредиторів Росії. Вона підготувала так званий Лондонський меморандум — документ, який мав лягти в основу переговорів Антанти з радянською Росією. Від останньої вимагалось визнати борги, повернути іноземцям націоналізовані підприємства або сплатити їм компенсацію, ліквідувати монополію зовнішньої торгівлі, надати іноземним громадянам право екстериторіальності. Задоволення цих вимог було умовою надання фінансової допомоги.

Впродовж тижня, починаючи з 11 квітня, на віллі «Альбертіс», у резиденції голови уряду Великої Британії Д. Ллойд Джорджа провадилися напівофіційні переговори радянської делегації з урядами країн Антанти. Г. Чичерін зтягував їх, прагнучи досягти практичних результатів з укладенням більш реального, вже розробленого у Берліні радянсько-німецького договору. Згідно з домовленістю про обмін інформацією члени радянської делегації сповіщали німецьких дипломатів про суть подій.

Німецька делегація не брала участі у переговорах. Райхсканцлер К. Вірт і міністр закордонних справ В. Ратенау тричі просили Д. Ллойд Джорджа прийняти їх. Перевантажений справами британський прем'єр не надав проханням серйозного значення. У німців склалося враження, що Росія домовиться з Антантою за рахунок Німеччини. Ратенау дав вказівку встановити контакт з радянськими дипломатами.

Зустріч Раковського та Йоффе з Мальцаном відіграла вирішальну роль у подіях, що сталися. Радянські дипломати заперечили чутки про

¹⁰ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 12. — М., 1982. — С. 184.

¹¹ Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський: Політичний портрет. — К., 1990. — С. 210–211.

досягнення угоди, але сповістили німців, що Д. Ллойд Джордж схиляється до компромісу: союзники відмовляться від воєнних боргів попередніх урядів Росії, а остання не вимагатиме компенсації за втрати, заподіяні інтервенцією. Розповідаючи про переговори у деталях і віддаючи собі звіт у тому, що німці можуть перевірити деякі або вже знають про них, Раковський ні в чому не погрішив проти істини. Разом з тим він значно більше згадував про схильного до компромісу Д. Ллойд Джорджа, ніж про настроєних більш непримиренно керівників Франції.

В ніч на 16 квітня райхсканцлера Вірта повідомили, що Чичерін хотів би зустрітися з німецькою делегацією і продовжити переговори, розпочаті в Берліні. Після цього в німецькій резиденції почалася «піжамна нарада», на якій стояло одне запитання: чи підписувати сепаратний договір? Вранці делегація Німеччини зв'язалася по телефону з президентом Ф. Ебертом (1871–1925), який був противником договору з більшовиками. Після тривалої розмови Еберт зняв заперечення. Об 11-й годині ранку в резиденцію радянської місії в Рапалло приїхала німецька делегація. Переговори тривали близько двох годин. Після узгодження остаточного тексту Г. Чичерін і В. Ратенау підписали документ, який увійшов в історію під назвою Рапалльського договору.

Угода між Німеччиною і Росією в рамках Генуезької конференції була подібна бомбі, що розірвалася. Значення Рапалльського договору полягало, по-перше, у дипломатичному визнанні радянської Росії західно-європейською державою. Воно відбулося, по-друге, при взаємному анулюванні фінансових та інших претензій. В результаті Німеччина і Росія виходили зі стану економічної ізоляції, перед ними розкривалися перспективи взаємовигідної торгівлі.

Серед конструкторів перемоги виділявся Х. Раковський. Можливо, А. фон Мальцан не перебільшував, коли у першу річницю підписання договору надіслав голові Раднаркому УСРР поздоровчу телеграму, в якій називав його «батьком Рапалло»¹².

Після Рапалло дипломати Антанти зрозуміли, чому Чичерін тягнув час, вивчаючи їхні пропозиції. Виявилось, що керівник радянської делегації інакше дивився на ст. 116 Версальського мирного договору, ніж вони. Тоді Антанта поставила його перед ультиматумом: або робота конференції припиняється, або радянський уряд дає відповідь на поставлені вимоги.

Рапалльський договір зміцнив позиції РСФРР. Тому Чичерін 20 квітня визнав за можливе зробити серйозну спробу дійти згоди з країнами Антанти. Він заявив, що може визнати довоєнні фінансові зобов'язання за

¹² Conte F. Christian Rakovski. — Lille, 1975. — Vol. 1. — P. 332.

умови скасування воєнних боргів і процентів по них, а також надання достатньої фінансової допомоги. Нарком погоджувався розглянути питання про повернення іноземцям націоналізованого майна або задоволення їх іншим способом.

Союзники погодилися з тим, що заява керівника радянської делегації може стати основою для дальших переговорів. Було утворено комітет експертів з російських питань, який збирався чотири рази. Радянську сторону в ньому представляв Х. Раковський. Він прагнув повернути роботу комітету у напрямі визначення розмірів та умов надання довгострокових позик, необхідних для відбудови народного господарства та зміцнення грошового обігу.

На початку травня під тиском Франції союзники зайняли більш жорстку позицію. Зі свого боку, В. Ленін відмовився від зробленої Чичеріним поступки у питанні про повернення націоналізованого майна колишнім власникам. За ними визнавалося тільки переважне право на оренду і концесії¹³. 9 травня Ленін направив у Геную телеграму такого змісту: «Найправильніше для нас побудувати тепер всю міжнародну політику на тому, щоб протягом певного періоду не менше кількох місяців будувати все і вся тільки на базі російсько-німецького договору, оголосивши його єдиним зразком, від якого ми відступимо тільки заради більших вигод»¹⁴.

Останнє пленарне засідання Генуезької конференції відбулося 12 травня. На ньому було вирішено продовжити конференцію після п'ятиденної перерви у Гаазі на рівні фінансових експертів. Г. Чичерін і Х. Раковський в Гаагу не поїхали. Ця конференція не дала результатів.

Тим часом поразка грецьких військ у Туреччині в серпні 1922 р. викликала близькосхідну кризу. Греко-турецька війна тягнулася з перемінним успіхом з 1919 р., і Антанта до неї не втручалася. Проте поразка Греції ламала її плани. Серпнева невдача призвела до державного перевороту в Греції і урядової кризи в Англії. Ллойд Джордж подав у відставку, на нових виборах у парламент перемогли консерватори, пост міністра іноземних справ зайняв непримиренний противник більшовиків лорд Дж. Керзон (1859–1925). Заручившись згодою Туреччини, яка вже не могла воювати, він почав готувати мирну конференцію в Лозанні, покликану врегулювати конфліктну ситуацію на Близькому Сході.

24 вересня 1922 р. уряд РСФРР звернувся до країн Антанти з пропозицією скликати конференцію, присвячену режиму чорноморських проток. Радянському урядові ніхто не відповів. Проте через місяць три

¹³ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 513.

¹⁴ Там само. — С. 175.

республіки, які мали вихід до Чорного моря, — Росія, Україна і Грузія — дістали запрошення взяти участь у Лозаннській конференції, коли вона почне розглядати питання про чорноморські протоки.

27 жовтня, коли було одержано це запрошення, В. Ленін дав інтерв'ю кореспондентові англійських газет «Обсервер» і «Манчестер гардіан» М. Фарбману. Він висловив незадоволення тим, що радянська Росія не допускалася до участі в Лозаннській конференції по всьому колу питань, а потім детально зупинився на програмі уряду у питанні про режим проток. Наша програма, говорив він, містить у собі закриття проток для всіх військових кораблів у мирний і воєнний часи, щоб забезпечити повну свободу торгового мореплавства¹⁵.

Лозаннська конференція відкрилася 20 листопада. 24 листопада Наркомат закордонних справ РСФРР надіслав ноту її учасникам, в якій повідомив, що з газет дізнався про початок роботи конференції, на яку дістали запрошення три республіки. Була сформована єдина делегація з представників радянських республік на чолі з Г. Чичеріним. До її складу увійшли Х. Раковський, В. Воровський і П. Мдівані. Раковський і Воровський прибули в Лозанну завчасно, потім до них приєдналися Мдівані і Чичерін. Однак, поки не почалося обговорення проблем чорноморських проток, радянських дипломатів на конференцію не пускали.

3 грудня об'єднана російсько-українсько-грузинська делегація представила керівникам конференції меморандум з фіксацією своєї позиції. Проблема проток, вказувалося у ньому, уперше була розглянута як міжнародна в 1840–1841 рр. У меморандумі висловлювалася впевненість, що ця проблема повинна розглядатися як цілісна, а мир на Близькому Сході не може бути досягнутий без участі Росії та її союзників — України і Грузії.

4 грудня Чичерін уперше виступив на засіданні політичної комісії, головою якої був лорд Керзон. Радянський керівник заявив, що постійна свобода торгового судноплавства і мирних морських сполучень у Босфорі, Мармуровому морі та Дарданеллах повинна бути необмеженою і безумовною. Забезпечення миру на Чорному морі, безпека його узбережжя і безпека Константинополя повинні мати міцні гарантії. Немає надійнішої гарантії, ніж режим постійного закриття Дарданелл і Босфору як у мирний час, так і у воєнний для військових та озброєних суден усіх країн, окрім Туреччини. Відкриття проток створило б перевагу для найбільш сильної морської держави, якою є Велика Британія¹⁶.

¹⁵ Там само. — С. 229.

¹⁶ Документи внешней политики СССР. — Т. 6. — М., 1962. — С. 36–37.

Незважаючи на добрі стосунки з Москвою, Туреччина не підтримала ідеї закриття проливів для військових та озброєних суден зарубіжних країн. Вона була більш заклопотана територіальними проблемами, а не проливами, на чому вміло грав британський міністр. Лорд Керзон добирався забезпечення вільного проходу військових флотів у Чорне море. До світової війни нечорноморські держави такого права не мали, а російському військовому флоту було заборонено виходити з Чорного моря у Середземне через протоки. Під час війни держави Антанти захопили Константинополь і змусили Туреччину визнати їхнє право вільного входу в Чорне море військовими флотами. Взимку 1918/1919 рр. у Чорному морі з'явилися англійські і французькі кораблі, які висадили в портах України збройні сили.

Керівник турецької делегації Ісмет-паша висловив згоду з вимогами Великої Британії та Франції пропускати військові судна і демілітаризувати протоки, за винятком Босфору. Між Керзоном, Чичеріним і Раковським відбулася гостра сутичка без додержання дипломатичних форм. Після цього Керзон перевів реальну роботу конференції з офіційних засідань у кулуари. Російсько-українсько-грузинська делегація була фактично усунута від переговорів.

31 січня 1923 р. лорд Керзон вручив турецьким дипломатам від імені Великої Британії, Франції та Італії ультимативну пропозицію підписати розроблений союзниками проект конвенції про чорноморські протоки. Туреччина ультиматум відкинула, після чого конференція була оголошена перерваною. Переговори у Лозанні були відновлені вже без участі радянської делегації на початку квітня. 14 серпня 1923 р. в Константинополі відбулося підписання Лозаннської конвенції. СРСР її не ратифікував.

Коли член радянської делегації В. Воровський дізнався з газет про відновлення переговорів у Лозанні, він поспішив у Швейцарію. Однак конференція не визнала повноважень Воровського, а швейцарські власті не надали йому дипломатичного імунітету. 10 травня 1923 р. російський емігрант цілком вільно зайшов у готель «Савой», де проживали радянські дипломати, і двома пострілами впритул застрелив В. Воровського.

Цей терористичний акт став можливим в умовах антирадянської кампанії, яка тривалий час поширювалася на Заході й досягла кульмінації 8 травня 1923 р., коли міністерство закордонних справ Великої Британії надіслало Чичеріну меморандум, відомий як «ультиматум Керзона». У ньому радянському уряду пред'являвся ряд різнопланових вимог: сплатити компенсацію за розстріл у 1920 р. англійського дипломата, оголошеного шпигуном, звільнити англійські риболовецькі судна, що займалися промислом у територіальних водах Росії, відкликати повно-

важних представників РСФФР з Афганістану та Ірану як винних в антибританській пропаганді тощо. На задоволення вимог давалося 10 днів, після чого Керзон погрожував розривом усіх відносин.

В СРСР ультиматум Керзона викликав обурення. Повсюдно проходили мітинги й демонстрації. Почалося збирання коштів на створення повітряного флоту, і незабаром перша ескадрилья під назвою «Ультиматум» увійшла до складу військово-повітряних сил.

Нарком зовнішньої торгівлі Л. Красін, який одночасно виступав як офіційний представник СРСР у Великій Британії, був відряджений у Лондон для ліквідації справ і вивезення майна. Його місію англійці розтлумачили як спробу радянського уряду шукати компроміс. Керзон запросив Красіна на бесіду й дав зрозуміти, що не буде наполягати на строках і буквальному виконанні висунутих у меморандумі 8 травня 1923 р. вимог. Після додаткового обміну нотами, у яких фіксувалася домовленість про невтручання сторін у внутрішні справи і утримання від ворожих актів, обидва уряди визнали конфлікт вичерпаним.

Нота Керзона яскраво виявила ненормальність суміщення постів Л. Красіним. Нарком не міг повноцінно виконувати обов'язки представника СРСР у Великій Британії, хоч користувався авторитетом в урядових колах Лондона. Потрібна була високоавторитетна людина, яка б постійно перебувала у Великій Британії. Зрештою, тоді претензії до СРСР, подібні до нагромаджених у меморандумі Керзона, могли б оперативно розв'язуватись у робочому порядку.

Наркомат закордонних справ з березня 1923 р. розглядав питання про переміщення В. Воровського з Рима до Лондона. Після його убивства постала кандидатура Х. Раковського. З ним пов'язувалися надії на якісну зміну радянсько-британських відносин: досягнення дипломатичного визнання, врегулювання проблем боргів, одержання довгострокових позик, налагодження повноцінного економічного співробітництва. Саме тому Сталіну вдалося оперативно провести через політбюро ЦК РКП(б) нове призначення Раковського. Та безсумнівно було й те, що усунення Раковського з України відповідало апаратним та особистим розрахункам Сталіна в тій боротьбі за владу, яка розгорталася у Кремлі.

Наприкінці вересня 1923 р. Х. Раковський прибув до Лондона. Внутрішньополітична ситуація у Великій Британії сприяла його успішній діяльності. Після чергових виборів у парламент консерватори втратили абсолютну більшість, і вперше в історії при владі став лейбористський уряд. Лідер лейбористів, давній знайомий Раковського по роботі в II Інтернаціоналі Дж. Макдональд (1866–1937) став прем'єр-міністром і міністром закордонних справ.

В лютому 1924 р. британський уряд заявив про визнання СРСР де-юре. Х. Раковський розпочав переговори про врегулювання економічних

та фінансових питань. Він добивався в обмін на визнання радянським урядом частини дореволюційних боргів надання кредитів на великі суми. У березні-квітні конкретні параметри радянської позиції на переговорах були розглянуті і затверджені пленумом ЦК РКП(б). Після тривалих, часом драматичних, переговорів Р. Макдональд і Х. Раковський підписали 8 серпня 1924 р. два документи: загальний договір між Великою Британією та Радянським Союзом і торговий договір. Однак союзники лейбористів в парламенті — ліберали — утрималися від ратифікації договорів. Макдональд розпустив парламент, але програв нові вибори. Абсолютну більшість місць знову завоювали у парламенті консерватори. Новий прем'єр-міністр О. Чемберлен (1863–1937) повідомив, що не вважає за можливе подати узгоджені попереднім урядом договори на розгляд парламенту.

Заінтересованість впливових французьких кіл у врегулюванні відносин з радянськими республіками уперше проявилася в 1922 р. Уряд В. Леніна вітав навіть найменші ознаки уваги з боку Парижа. «Всяке зближення з Францією для нас надзвичайно бажане, особливо з огляду на те, що торгові інтереси Росії настійно вимагають зближення з цією найсильнішою континентальною державою», — підкреслював Ленін у вже згадуваному інтерв'ю М. Фарбману¹⁷.

У вересні 1922 р. до Москви приїхав лідер французьких радикал-соціалістів Е. Ерріо (1872–1957). Допитливий француз здійснив поїздку по країні і заявив, що буде підтримувати ідею негайного відновлення торговельних відносин. Невдовзі приїхав пов'язаний з фінансовими колами сенатор-радикал А. де Монзі. Нарешті, 22 грудня 1923 р. прем'єр-міністр Франції Р. Пуанкаре (1860–1934) зробив Г. Чичеріну офіційну пропозицію відновити дипломатичні і економічні відносини, але при попередньому врегулюванні проблеми боргів, відшкодуванні втрат двох-мільйонної армії дрібних держателів російських цінних паперів, а також задоволенні претензій великих власників націоналізованого майна. Ініціатива найбільш впливового французького політичного діяча явно переслідувала цілі передвиборної боротьби. Прем'єр-міністру особливо хотілося проявити увагу до дрібних рантьє, матеріально зацікавлених у російських цінностях.

Чичерін реагував обережно, але захоплююче. Він пояснив, що радянський уряд не може погодитися на висування Францією попередніх умов для вступу у переговори. Та майже відразу за посередництвом Е. Бенеша нарком дав зрозуміти, що СРСР не хоче пов'язувати дипло-

---

¹⁷ *Ленін В.І.* Повне зібр. творів. — Т. 45. — С. 226.

матичне визнання з іншим питанням, але серйозно настроєний на переговори по всьому колу економічних і фінансових проблем.

Парламентські вибори у травні 1924 р. принесли перемогу коаліції соціалістичних партій, на чолі якої стояв Е. Еррію. У передвиборчій програмі коаліції був пункт про необхідність встановлення дипломатичних відносин з СРСР. Новий прем'єр-міністр виступив у палаті депутатів з спеціальною міністерською декларацією з цього питання. У вересні 1924 р. була створена парламентська комісія під головуванням А. де Монзі з вивчення умов визнання СРСР.

19–20 жовтня в Дуврі відбулася зустріч А. де Монзі і Х. Раковського. Сторони узгодили між собою процедурні питання акту дипломатичного визнання й домовилися про регламент та зміст наступних переговорів. 28 жовтня Е. Еррію надіслав голові радянського уряду О. Рикову (1881–1938) і Г. Чичеріну телеграму, в якій сповіщав, що Франція визнає СРСР де-юре. «Уряд республіки хоче вірити у можливість загальної угоди між двома нашими країнами, вступом до якої є відновлення дипломатичних зносин, — підкреслював Е. Еррію. — Тому він особливо оговорює права французьких громадян, обґрунтовані зобов'язаннями, взятими Росією або її підданими при попередніх урядах». Телеграма закінчувалася повідомленням про готовність прийняти радянських делегатів у Парижі для переговорів із загальних та економічних питань¹⁸.

Через кілька днів Х. Раковський прибув з Лондона в Париж і сповістив Е. Еррію, що радянський уряд призначає повноважним представником СРСР у Франції Л. Красіна. Після цього Раковський офіційно вступив у володіння колосальним будинком колишнього російського посольства на вулиці де Гренель.

Середині 1920-х років характеризувалася ще непомітними, але насправді істотними зрушеннями у розстановці політичних сил в Європі. У Німеччині після смерті Еберта президентом було обрано легендарного фельдмаршала воєнних часів П. фон Гінденбурга (1847–1934). Його програмна промова у райхстазі різко посилила реваншистські настрої у переможеній країні, що викликало стурбованість у французьких керівних колах. Після урядової кризи у Франції, яка виникла у квітні 1925 р., на зміну кабінету Еррію прийшов уряд Пенлеве-Бріана. «Сердечна згода» між Лондоном і Парижем пішла у небуття. Підтримуваний американцями Лондон тепер прагнув відігравати роль арбітра у відносинах між Францією й Німеччиною.

У жовтні 1925 р. в Локарно (Швейцарія) відбулася конференція західноєвропейських великих держав з участю Бельгії, Польщі і Чехосло-

¹⁸ Известия ВЦИК. — 1924. — 29 октября.

ваччини. Локарнські угоди визнавали недоторканність французьких і бельгійських кордонів, але Франції не вдалося домогтися реальних англо-американських гарантій. Велика Британія та Італія відмовилися підтвердити східні кордони Німеччини, що дуже стурбувало союзників Франції Чехословаччину і Польщу. З іншого боку, німецькі реваншисти могли бути задоволені тим, що локарнські угоди були укладені з Німеччиною як з рівноправною стороною. «Я бачу в Локарнському пакті засіб для збереження рейнських земель і можливість для повернення німецьких володінь на сході», — заявив представник Німеччини у Локарно, міністр закордонних справ Веймарської республіки Г. Штреземан.

Як і Франція, Радянський Союз був незадоволений локарнськими угодами. По-перше, радянських дипломатів у Локарно не запросили. По-друге, простежувалося явне прагнення Великої Британії «каналізувати» можливі устремління німецьких реваншистів у східному напрямку.

Л. Красін, залишаючись наркомом зовнішньої торгівлі, багато зробив для налагодження радянсько-французьких економічних зв'язків. Але врегулювання фундаментальних фінансових проблем, що існували між двома державами, було йому не під силу. У жовтні 1925 р. Москва зробила «рокіровку» своїх повноважних представників: Красін відряджався в Лондон, а Раковський — в Париж.

У листопаді в Париж приїхав Г. Чичерін. Разом з Раковським вони неодноразово зустрічалися з прем'єр-міністром П. Пенлеве та міністром закордонних справ А. Бріаном. Було визначено склад делегацій, поділених на чотири робочі групи: з питань політичних, фінансових, економічних та юридичних. Радянську делегацію очолив Раковський, французьку — де Монзі.

Переговори розпочалися в лютому 1926 р. Обидві делегації досягли принципової домовленості у двох питаннях: СРСР у порядку виключення з декрету від 28 січня 1918 р. про анулювання боргів царського і Тимчасового урядів задовольнить вимоги французьких громадян щодо довоєнних боргів, а Франція зробить усе необхідне для надання Радянському Союзові кредитів, які полегшать виконання взятих ним зобов'язань по боргах.

У червні 1925 р. делегація СРСР подала пропозиції по кредитах: 225 млн. доларів США протягом трьох років, з них дві третини в товарній формі, третина — валютних. Одночасно французькій стороні було передано список замовлень, які передбачалося розмістити у Франції на умовах довгострокового кредиту.

Французька сторона прийняла принцип організованої системи кредитів, покликаних задовольнити потреби радянської економіки. Вона погодилася як на товарну, так і на грошову їх форму, а також на фактичну

гарантію урядом позик. Оцінка ходу переговорів французькою стороною була оптимістичною. У доповіді фінансової комісії палати депутатів по бюджету міністерства закордонних справ (серпень 1926 р.) вказувалося: «У ході переговорів точки зору обох делегацій безсумнівно зблизилися, й досягнуті успіхи свідчать (у цьому не доводиться сумніватися) про те, що радянський уряд бажає розв'язати питання про борги так, щоб задовольнити законні французькі вимоги»¹⁹. Проте у липні 1926 р. до влади прийшов «кабінет національного єднання» Р. Пуанкаре, в якому провідні позиції зайняли представники правих партій. Пленарні засідання франко-радянської конференції припинилися.

Подолання економічної розрухи і відбудова народного господарства дозволили вищому компартійно-радянському керівництву з середини 1920-х років зосередитися на проблемі зміцнення військового потенціалу. Ця сама причина підштовхувала Велику Британію і Францію розпочати формування у Центрально-Східній Європі воєнно-політичного блоку, названого в СРСР Малою Антантою.

Мала Антанта повинна була складатися з держав, розташованих по периметру європейського кордону СРСР — Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Польщі та Румунії. Всі вони, крім Румунії, входили раніше до складу Російської імперії. Головним завданням Малої Антанти визначалося колективне протистояння агресії з боку східного сусіда. Адже важливим напрямом зовнішньої політики Раднаркому залишалося «збирання» колишньої імперії. До Румунії СРСР теж висував територіальні претензії. Радянські і румунські представники кілька разів зустрічалися з метою врегулювання бессарабського питання, але переговори виявилися безуспішними.

За завданням політбюро ЦК РКП(б) нарком військових і морських справ М. Фрунзе (1885–1925) підготував у березні 1925 р. доповідь про стан збройних сил СРСР у зв'язку з посиленням воєнно-політичного та воєнно-економічного впливу Великої Британії у Польщі, Румунії та країнах Балтії. Центральним мотивом доповіді стала теза про несприятливу матеріальну оснащеність Червоної армії, особливо у галузі озброєнь. Уперше були підкреслені докорінні недоліки територіальної системи комплектування Збройних сил: слабка професійна підготовка призовних контингентів, «селянські настрої» серед військовослужбовців, подовження строків загальної мобілізації тощо. Раніше підкреслювалася тільки економія на утримання особового складу армії. Фрунзе пропонував довести чисельність Збройних сил до 700 тис. чоловік, щоб на цій основі, у випадку війни, своєчасно розгорнути армію чисельністю в 2,5 млн.

---

¹⁹ Борисов Ю.В. Советско-французские отношения. 1924–1945. — М., 1964. — С. 73.

чоловік. Ця чисельність приблизно відповідала кількості розгорнутих армій найближчих сусідів СРСР на континенті²⁰.

Загальна ситуація в Європі 1920-х рр. була порівняно спокійною. Німеччина, серед панівних кіл якої спостерігалися сильні реваншистські настрої, викликані ганебними і тяжкими умовами нав'язаного їй Версальського мирного договору, не являла будь-якої небезпеки для своїх сусідів. Веймарська політична система, що склалася після революції 1918 р., була неефективною і слабкою, а збройних сил для наступальної війни Німеччина не могла мати. У державах-переможницях існували пацифістські настрої. Всюди в Європі спостерігалися побоювання небезпеки зі Сходу. Пам'ять про 1919–1920 рр., коли Червона армія реально загрожувала європейським країнам, які необачно демобілізували свої армії, була міцною. Контрольований Москвою Комінтерн, який постійно використовував гасло світової революції в своїй підривній діяльності, підсилював ці побоювання.

Одночасно радянські пропагандисти нагадували населенню про небезпеку нової інтервенції з боку Великої Британії і Франції. Пропаганда була настільки переконливою, що в міф про воєнну небезпеку повірили й самі керівники СРСР. Зрештою, підкреслювання воєнної небезпеки з боку «капіталістичного оточення» було важливим аргументом у здійсненні в СРСР соціально-економічних перетворень, спрямованих на створення повноцінного фундаменту для диктаторського режиму.

У грудні 1926 р. начальник Штабу РСЧА М. Тухачевський (1893–1937) підготував доповідь для політбюро ЦК ВКП(б), в якій виділив як головну таку тезу: «Ні Червона Армія, ні країна до війни не готові. Наших жалюгідних матеріальних бойових мобілізаційних запасів ледь вистачить на перший період війни. Надалі наше становище погіршуватиметься (особливо в умовах блокади)»²¹. Найбільш слабкою ланкою забезпечення потреб армії Тухачевський вважав виробництво військової техніки — авіації, танків, автомобілів.

Після від'їзду Х. Раковського з Великої Британії англо-радянські відносини постійно погіршувалися. Важко сказати, чи відіграла у цьому вирішальну роль підривна діяльність Комінтерну і Профінтерну, чи пальма першості належала британським консерваторам, які ненавиділи комуністів лютою ненавистю. В усякому разі, в Лондоні вже не було людини, яка майстерно згладжувала постійно виникаючі гострі кути.

---

²⁰ *Симонов Н.С.* Крепить оборону Страны Советов («Военная тревога» 1927 года и ее последствия) // *Отечественная история.* — 1996. № 3. — С. 155–156.

²¹ Там само. — С. 156.

У травні 1926 р. ВЦРПС звернувся до членів радянських профспілок із закликком допомоги страйкуючим англійським шахтарям. Британський уряд небезпідставно кваліфікував цю акцію як втручання у внутрішні справи своєї країни. Радянські профспілки були державною, а не громадською структурою, у цьому ніхто на Заході не сумнівався. Коли Генеральна рада тред-юніонів відмовилася прийняти допомогу, ВЦРПС зробив спробу передати зібрані гроші безпосередньо страйкуючим шахтарям. У серпні 1926 р. на засіданні президії виконкому Комінтерну виступив Й. Сталін. Він узяв під захист ці дії керівників ВЦРПС.

Дальшу ескалацію напруженості спричинив обшук поліцейських у приміщенні Англо-російського кооперативного товариства (АРКОС) у Лондоні в травні 1927 р. Британський уряд звинуватив СРСР в антибританській пропаганді і шпигунстві. Парламент схвалив його рішення відкликати з СРСР дипломатичну місію і розірвати торговельні відносини. Керівництво СРСР максимальною мірою використало на свою користь імпульсивні дії британського консервативного уряду. У широкій пропагандистській кампанії, яку воно почало розгортати, відіграло свою роль і вбивство у Варшаві радянського повпреда П. Войкова у червні 1927 р.

Польський уряд висловив глибокий жаль і обурення терористичним актом, здійсненим співробітником білоруської газети у Вільнюсі, сином російського білогвардійця Б. Ковердою. Вбивцю негайно засудили на довічне ув'язнення. Щоб помститися, радянське керівництво розпорядилося розстріляти «двадцять терористів і паліїв з лав російських князів та дворян». Цю середньовічну за своїм характером акцію винищення безборонних в'язнів радянських тюрем і концтаборів Сталін охарактеризував як «необхідний захід самооборони революції». Він заявив одночасно, що вбивство радянського повпреда було організоване «агентами британської консервативної партії»²².

Ще до вбивства Войкова, 1 червня 1927 р. газета «Правда» опублікувала відозву «До всіх парторганізацій ВКП(б), до всіх робітників та селян». В ній були такі рядки: «Війна *може* бути нам нав'язана, незважаючи на всі наші зусилля зберегти мир. До цього найгіршого випадку слід готуватися всім трудящим, і передусім комуністичній партії».

Квазітеоретичне пояснення поточним міжнародним подіям дав об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) у липні–серпні 1927 р. В його резолюції відзначалося, що система дипломатичних і воєнних союзів проти СРСР спрямована на його «оточення». Загострення суперечностей між СРСР і капіталістичними державами пленум характеризував як

---

²² Сталін Й. Твори. — Т. 9. — С. 319, 323.

«головну тенденцію поточного періоду». «При неможливості “передбачити” строк воєнного наступу проти СРСР, — вказував об’єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), — і при всій необхідності підготовки до цього наступу, СРСР повинен провадити рішучу і послідовну політику миру»²³.

У свідомості радянських людей формувалося уявлення про те, що країна являє собою звідусіль обложеною фортецю. Заяви про невідворотність нападу конкретно не окреслених «сил імперіалізму» йшли одна за одною. Неокресленість ворога давала можливість для маневрів на зовнішньополітичній арені. З таких заяв логічно випливав висновок про необхідність зміцнення всіма засобами обороноздатності СРСР. Перш за все — шляхом прискореного розвитку воєнно-промислового комплексу. Керівники державної партії мали намір використати унікальні властивості командної економіки для нарощування виробництва стрілецької зброї, гармат, танків і літаків у кількостях, які перевищували б потенційні можливості індустріально розвинутих європейських країн. Для цього треба було перетворити Радянський Союз на індустріально розвинуту державу.

Компартійно-радянське керівництво не поспішало з конкретизацією курсу на прискорений індустріальний розвиток. По-перше, у Кремлі ще продовжувалася боротьба за владу. По-друге, починати капітальне будівництво треба було не стільки з воєнних заводів, скільки з інфраструктури: нарощування видобутку палива і руд, виплавки металу, потужностей електроенергетики і транспорту.

Є авторитетне свідчення К. Ворошилова (1881–1969) щодо того, коли почалася безпосередня мілітаризація радянської економіки. На XV з’їзді ВКП(б) в грудні 1927 р. він заявив: «З весни цього року РПО знову дістав свою третю літеру — О. Тільки з весни цього року Центральний Комітет партії відновив цю третю літеру». Нарком посилався на те, що Рада праці і оборони стала регулярно збиратися для розв’язання питань, пов’язаних з обороною²⁴.

У липні 1927 р. політбюро ЦК ВКП(б) доручило О. Рикову розробити в наркоматах (кожному по своїй лінії) заходи, що забезпечили б посилений темп роботи з підвищення обороноздатності країни. Державним органом, який спрямовував і координував всю мобілізаційну роботу, ставав РПО, а точніше — таємні розпорядчі засідання РПО. Функції робочих апаратів розпорядчих засідань РПО покладалися на Реввійськкрасу СРСР та Держплан. У складі наркоматів формувалися мобілізаційні

²³ КПРС в резолюціях... — Т. 3. — С. 447.

²⁴ XV съезд ВКП(б): Стенографический отчет. — М.—Ленинград, 1928. — С. 874.

відділи або бюро. Персональна відповідальність за їх роботу покладалася безпосередньо на наркомів. Виник спеціальний орган мобілізації промисловості у складі ВРНГ СРСР, який координував роботу мобосередків фабрик і заводів. Через кілька років загальна чисельність працівників мобілізаційних органів обчислювалася вже десятками тисяч осіб.

Й. Сталін визначив на XV з'їзді ВКП(б) пропагандистські аргументи для розгортання мілітаризації країни у таких виразах: «Ми не можемо забути слів Леніна про те, що дуже багато у справі нашого будівництва залежить від того, чи вдасться нам відстрочити війну з капіталістичним світом, яка неминуча, але яку можна відстрочити або до того моменту, поки не визріє пролетарська революція в Європі, або до того моменту, поки не назріють цілком колоніальні революції, або, нарешті, до того моменту, поки капіталісти не пересваряться між собою за переділ колоній»²⁵. Головним мотивом у цій аргументації була неминучість війни, що мала вигляд інтервенції. Проте твердження про невідворотність війни не збігалось з трьома наведеними варіантами можливого розвитку подій, в ході яких СРСР опинявся б у стані війни. Усі варіанти передбачали ситуацію, в якій перший удар по далеких або близьких сусідах мав завдати саме Радянський Союз. Важко було сподіватися на те, що країни «капіталістичного оточення» оберуть найбільш сприятливим моментом для нападу на СРСР революційні події у себе вдома або в своїх колоніях чи війну між собою.

Ця логічна неув'язка в доповіді генсека зайвий раз ілюструє маскувальну-пропагандистський характер тези про фатальну невідворотність інтервенції. Вожді ВКП(б) насправді не були переконані у цьому. Вони мали намір перетворити СРСР в могутню у воєнному відношенні державу, яка могла б дочекатися найбільш сприятливого для себе розвитку подій на міжнародній арені з тим, щоб вдарити по ослаблених внутрішніми конфліктами країнах Заходу.

Під час обговорення доповіді О. Рикова про директиви XV з'їзду партії щодо розробки першого п'ятирічного плану К. Ворошилов сформулював такий висновок: «П'ятирічний план народного господарства повинен виходити з неминучості збройного нападу на СРСР і, отже, з необхідності, виходячи з матеріальних ресурсів, організації такої оборони Радянського Союзу, яка забезпечила б переможну відсіч об'єднаним силам наших вірогідних противників»²⁶. Наведена тут сталінська теза про неминучість збройного нападу повинна була служити аргументом для наповнення максимально можливим мілітаристським змістом курсу на

²⁵ Там само. — С. 47.

²⁶ Там само. — С. 886.

індустріалізацію. Планка вимог у створенні військово-промислового комплексу була високою, оскільки найбільш вірогідними противниками тоді вважалися такі індустріальні країни, як Велика Британія і Франція.

Підсумовуючи з'їздівську дискусію про шляхи досягнення необхідного рівня обороноздатності СРСР, В. Куйбишев (1888–1935) поставив вимогу «так побудувати всю нашу громадянську промисловість і всі галузі народного господарства, щоб ми мали можливість на випадок потреби в короткий строк перейти з рейок мирного будівництва соціалізму на рейки відсічі капіталістичному світові»²⁷.

Цей принцип було покладено в основу індустріалізації країни. Нові підприємства в галузі машинобудування створювалися з таким розрахунком, щоб було забезпечене їх швидке переобладнання на випуск військової продукції. Зокрема, кожний тракторний завод мав випускати в спеціалізованих цехах танки і бути готовим негайно перенастроїти основні потужності на випуск танків або тракторів для потреб армії.

На XV з'їзді ВКП(б) виникла полеміка з приводу порайонного розподілу капіталовкладень в оборонні галузі. Голова УРНГ К. Сухомлин (1886–1939) обурився висловленою у доповіді О. Рикова тезою про те, що в Україні не може розвиватися військово-промисловий комплекс внаслідок її несприятливого географічного становища. «Не можу зрозуміти, — заявив він, — чому на цьому відповідальному з'їзді товариші виступали з такими, я б сказав, поразницькими настроями, даючи подібну установку не щодо якого-небудь району, а цілої республіки»²⁸.

Голова ВУЦВК Г. Петровський під час обговорення доповіді Рикова підійшов до цього питання з іншого боку. Не погоджуючись з тезою В. Куйбишева про обрання через воєнну небезпеку курсу на розвиток уральської промисловості, він говорив: «Дозволю собі виправити свою маленьку помилку, коли я на одному з пленумів сказав, що розвиток промисловості, тобто головним чином важкої індустрії та машинобудування, слід спрямувати на Україну, бо там для цього сприяють всі умови. Якби це дійсно зрозуміти так, то моя точка зору була б національно обмеженою. Сюди треба внести поправку, щоб промисловість йшла у своєму розвитку головним чином на Південь»²⁹. Як вказано у стенограмі, ця думка викликала загальний сміх. Делегати розуміли, що з усіх південних регіонів СРСР сприятливі умови для форсованого розвитку оборонної промисловості існують тільки в Україні.

---

²⁷ Там само. — С. 839.

²⁸ Там само. — С. 991.

²⁹ Там само. — С. 905.

1.2. Вихід УСРР на міжнародну арену

Централізований контроль керівників державної партії над квазінезалежними національними республіками з абсолютного перетворювався на відносний в сфері дипломатичної діяльності. Тут Кремль не міг впливати на свою периферію з цілком зрозумілих причин: він не контролював зарубіжні країни. Доводилося покладатися на те, що керівники національних республік у відносинах з іншими державами дотримуватимуться курсу, визначеного в Кремлі.

Центральне керівництво не сумнівалося в лояльності периферійних органів власної партії. Однак активність національних республік навіть у такій обмеженій сфері, як зовнішньополітична, загрожувала, нехай у перспективі, перетворенням формальної незалежності в справжню. Піддавати такій спокусі керівників національних республік В. Ленін не бажав попри весь свій «національний лібералізм» (в чому, як відомо, його звинувачував нарком у справах національностей Й. Сталін). Тому без зайвих слів Москва оберегала «незалежні» республіки від контактів із закордонними дипломатами. Винятки допускалися, коли це було необхідно з точки зору технології переговорного процесу. Але й у таких випадках все обставлялося так, щоб дипломатичне відомство Російської Федерації зберігало стопроцентний контроль за ходом переговорів. Восени 1922 р., коли західні держави запросили чорноморські країни, в тому числі радянські республіки, на переговори в Лозанну з приводу режиму проток, Ленін сформував з представників Росії, України та Грузії єдину делегацію на чолі з Г.Чичеріним і розробив для неї детальні інструкції.

Тому утворення в уряді УСРР Наркомату закордонних справ і його активна робота в 1921–1922 рр. є своєрідним феноменом, який вимагає пояснення. Е. Карр відзначав, що Україна була єдиною національною республікою, яка широко користувалася дозволом проводити власну зовнішню політику — укладати договори з тими державами, які її визнавали³⁰. Пояснювати своє спостереження патріарх світової радянології не наважився. Є підстави вважати, що походження цього феномену — здебільшого суб'єктивного характеру. На перший план тут висувається постать Х. Раковського.

Християн Раковський мав персональні контакти, інколи протягом десятиріч, з десятками європейських політиків, у тому числі діячами першого ешелону. В. Ленін не випадково доручив йому у 1918 р. відповідальну місію переговорів з урядом УНР про укладення миру, що

---

³⁰ Карр Э. История Советской России. — Кн. 1. — М., 1990. — С. 309.

передбачалося Брестською угодою. Так само не випадково Раковського направили в Україну у 1919 р. Небезпідставно вважалося, що він здатний консолідувати місцевих більшовиків, які загрузли в особистих чварах, а також створити підконтрольний Москві партійно-радянський центр з ворогуючих між собою партій комуністичної орієнтації. Нарешті, не випадково «українця» Раковського включили у 1922 р, до складу російської делегації на переговорах у Генуї.

УСРР дістала вихід на зовнішньополітичну арену не тільки завдяки дипломатичним здібностям Раковського, але й внаслідок відсутності у нього коренів у місцевому середовищі. Вважаючи цю фігуру в політичному істеблішменті республіки своєю, центр міг не турбуватися про безпеку поживлення українського сепаратизму навіть у комуністичних шатах. Якщо так, то на передній план для нього виступали переваги, а не недоліки самостійних, але скоординованих дій радянських республік на зовнішньополітичній арені. 1 червня 1921 р. Чичерін телеграфував Раковському, якого дуже цінував: «Нам здається, що було б краще, якби УСРР частіше виступала самостійно, одна, виявляючи самостійність своєї зовнішньої політики, і тільки у найважливіших випадках ми могли б надавати дипломатичну допомогу»³¹.

Право на зносини із зовнішнім світом український радянський уряд одержав після підписання 28 грудня 1920 р. союзного договору між УСРР і РСФРР. Можна дивуватися оперативності Х. Раковського, який встиг уже 31 грудня підписати в Москві першу угоду про мирне співробітництво між УСРР і демократичною Грузією. А на початку січня 1921 р. при російському уряді була утворена дипломатична місія УСРР у складі Ю. Коцюбинського (голова), В. Ляха і В. Ауссема. Коцюбинський (1896–1937) разом із спеціальним посланником українського уряду Ф. Коном провели в Москві успішні переговори з литовським урядом. 14 лютого було укладено договір з Литвою про встановлення дипломатичних відносин³².

З кінця 1920 р. у Ризі провадилися виснажливі радянсько-польські переговори про укладення мирного договору. Радянську сторону представляли Росія і Україна. Білорусія уповноважила представляти свої інтереси Росію. Делегація під керівництвом А. Йоффе була об'єднаною. Представники України Е. Квірінг (1888–1937) і О. Шумський (1890–1946)

---

³¹ *Чирко В.А.* Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917–1922 гг. — М., 1967. — С. 272.

³² *Кірсенко М.В., Кульчицький С.В., Павлюк О.В.* Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921–1939) // Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 439.

входили до її складу на правах рядових членів. Е. Квірінг надіслав з Риги на розгляд політбюро ЦК КП(б)У записку «Про дипломатичні представництва УСРР». Як будь-який інший документ принципового характеру, вона була представлена до відома в копії ЦК РКП(б) і додатково — наркомуні закордонних справ Г. Чичеріну. Відзначивши, що Україна стоїть напередодні встановлення дипломатичних, консульських та інших відносин з Польщею і країнами Балтії, а у віддаленому майбутньому це питання постане стосовно інших держав, Квірінг запропонував визначитися з формою представництва. У центральних відомствах панувала майже однотайна думка: російський постпред повинен бути одночасно й представником інтересів національних радянських республік у даній державі. Подібна перспектива не влаштовувала навіть підкреслено лояльного щодо центру Квірінга, й цим була викликана поява записки. «Таке розв'язання питання, на мій погляд, — писав він, — не відповідає ні нашій політиці виявлення незалежності і суверенності УСРР, ні тому становищу, яке українське питання займає в міжнародній політиці»³³.

Квірінг вважав, що республіка повинна у перспективі мати самостійні посольства у великих державах (Англія, Франція, США, Німеччина та Італія). Показовою є його аргументація: «Оскільки Україна посідає в політиці великих держав самостійне місце, ми не можемо відмовлятися від самостійних посольств УСРР у великих державах, тому що передача повноважень УСРР російським послам являла б для цих держав показник фіктивності усіх розмов про суверенну Україну, давала б надто сильну зброю усім нашим ворогам»³⁴. Пропонувалося також утворити посольство у Варшаві і самостійні консульства у Львові, Тарнополі, Станіславові. «Жодною мірою, — зауважував він, — ми не можемо залишатися байдужими до дальшої долі Галичини і захоплених у нас Волині та Холмщини»³⁵. Крім Польщі, Квірінг пропонував заснувати представництва в інших країнах, де були етнічні українські землі або в яких зосереджувалася українська еміграція — Чехо-Словаччині, Румунії, Австрії. Щодо усіх інших країн, то він не заперечував представництва інтересів УСРР російськими послами, а бажав тільки, щоб у відповідних посольствах працювали у ранзі радників або секретарів представники українського НКЗС.

У Харкові записка Квірінга була розглянута оперативно. ЦК КП(б)У вирішив питання позитивно і навіть потурбувався дати директиву про

---

³³ Україна–Польща 1920–1939 рр.: з історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою. Документи і матеріали. — К., 2012. — С. 78.

³⁴ Там само. — С. 79.

³⁵ Там само. — С. 80.

можливих голів українських представництв, хоч ще було невідомо (за винятком Польщі), коли встановляться дипломатичні відносини з відповідними країнами. Мирний договір з Польщею було укладено 18 березня 1921 р. За попередньою домовленістю три сторони ратифікували його у середині квітня. На початку жовтня до Варшави поїхав український посол О.Шумський.

У серпні 1921 р. Україна уклала мирний договір з Латвією, а в листопаді — з Естонією. Одночасно проходилися переговори про визнання Росії та України і укладення з ними торговельних угод Чехо-Словаччиною та Італією. 7 грудня представники РСФРР та УСРР у Відні досягли домовленості з урядом Австрії про встановлення дипломатичних відносин. Повноважним представником УСРР у Відні був призначений Ю.Коцюбинський. Одночасно було визнано за доцільне злити в єдине представництво дипломатичну місію УСРР в Росії і повноважне представництво у справах народного господарства на чолі з М. Полозом (1890–1937). Останній залишився в Москві і очолив об'єднаний орган.

Росія підписала договір про дружбу і братерство з Туреччиною у березні 1921 р. Ленін надавав кемалістам істотну допомогу у модернізації країни в рамках цього договору. Ідучи второваним шляхом, Раковський наприкінці року направив до Туреччини делегацію під керівництвом М. Фрунзе. 2 січня 1922 р. вона уклала аналогічний російсько-турецькому договір про дружбу і братерство. Через півроку в Харкові почало працювати посольство Туреччини.

Раковський утворив Наркомат зовнішньої торгівлі УСРР і окремою постановою Української економічної наради визнав ударність його роботи. З кінця 1921 р. було утворено експортний фонд в 60 млн. руб. золотом. Натиснувши на центральні відомства, голова українського уряду домогся істотної самостійності в роботі НКЗТ. У сферу впливу наркомату увійшли Польща, Чехо-Словаччина, Румунія, балканські країни, Туреччина. До кінця року торговельні представництва та місії УСРР вже працювали в Берліні, Гамбурзі, Варшаві, Данцигу, Здолбунові, Празі, Відні, Ризі, Римі, Константинополі.

Результати дипломатичної активності УСРР у 1921 р. були досить вагомими, якщо взяти до уваги те, що вона починалася з нуля і відбувалася в умовах розрухи й голоду. Навпаки, у 1922 р. ініціативи уряду Раковського в галузі зовнішніх зносин рідко закінчувалися результативно через зростаючий опір центру. По-перше, посилювалася тенденція центрального партійно-радянського апарату «автономізувати» незалежні республіки. По-друге, вплив Раковського у центральному керівництві послабився. Будучи вторинним, він завжди залежав від підтримки Леніна і Троцького. Та Ленін серйозно захворів, а Троцький опинився в політичній ізоляції.

Повпред РСФРР в Італії В. Воровський одночасно виконував функції повноважного представника УСРР, тому що відкрити в Римі власне представництво Україні не дозволили. Коли НКЗТ УСРР заснував в Італії торговельну місію у складі 9 осіб і призначив торгпреда, центральні відомства запротестували. Під їхнім тиском політбюро ЦК КП(б)У у березні 1922 р. засудило такі дії. Наркомат зовнішньої торгівлі не врахував, як зазначалося в його постанові, що функції повпреда і торгпреда України уже виконував Воровський. Ніхто не бажав взяти до уваги, що останній погано виконував навіть функції російського повпреда, оскільки значну частину робочого часу змушений був присвячувати міжнародним конференціям³⁶.

Навесні 1922 р. український уряд змушений був ліквідувати дипломатичну місію в країнах Балтії. Функції представництва у Латвії та Естонії були передані місії РСФРР. Тимчасово залишилося представництво у Литві. Те, що зосталося за рамками протокольної постанови, у подробицях передає адресований Раковському лист повноважного представника УСРР в країнах Балтії Є. Терлецького: «Виїжджаючи сюди, я не передбачав, що буду мати ще одну, найбільш важку і теж дипломатичну роботу — встановлення взаємовідносин з повпредами РСФРР і тов. Ганецьким, членом колегії НКЗС. По простоті своїй розраховував на певне сприяння — передусім політичне, а потім всіляке інше... Але попередлива рука тов. Ганецького, який, імовірно, більш ревно ставиться до своєї справи, ніж я до України, ще до мого в'їзду в Прибалтику потурбувалася про «екстериторіальність» представництв, що він їм протегує. Посли дістали цілий ряд попереджувальних телеграм, приватних листів тощо на тему про те, що від українців треба позбавитися, їм нема чого робити, їх необхідно підпорядкувати собі і т.д. Пропонувалися практичні засоби — не давати помешкання і грошей, не надавати можливості надсилати своїм шифром телеграм через єдиний на Москву провід, не здійснювати безкоштовних послуг і таке інше. Мені соромно писати про це, але разом з тим обурливо бачити, куди спрямована увага у керівника прибалтійської політики, коли разом з тим є цілий ряд прорахунків, за заявами тих же повпредів, у важливих політичних запитах».³⁷

Лист доповнювався доповідною запискою заступника повноважного представника УСРР у Москві Я. Чужина в політбюро ЦК КП(б)У. «Відносини з представництвом РСФРР, — писав він 25 березня, —

---

³⁶ Якубовская С.И. Строительство союзного советского социалистического государства. — М., 1960. — С. 133–134.

³⁷ Кірсенко М.В., Кульчицький С.В., Павлюк О.В. Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921–1939) // Нариси з історії дипломатії України. — С. 443.

найбільш ненормальні. У першій же зустрічі з повпредом т. Давтяном виявилася його точка зору на представництво УСРР як на цілком непотрібну витівку, тому що не тільки Україні, але й Росії в Литві нема чого робити. Цей погляд на наше представництво визначив, по суті, ставлення до нас з боку представництва РСФРР. Незважаючи на те, що ми домовлялися працювати узгоджено, в контактi, весь час відчувалося поблажливо-недбале ставлення до нас. Виявилось, що представництво РСФРР не задовольняється тільки контактом у роботі, а домагається підпорядкування собі цілком, формально і по суті, українського представництва»³⁸.

Українське представництво у Литві виявляло все-таки неабияку живучість. 5 квітня 1922 р. у Харкові було підписано, а 13 жовтня ратифіковано додатковий договір між Литовською демократичною республікою і УСРР³⁹.

Тим часом в Берліні почалися переговори М. Литвинова (1876–1951) з німецьким міністром закордонних справ про поширення дії Рапалльського договору на Україну і закавказькі республіки. Російський представник хотів бачити в них звичайну формальність. Представник України В. Ауссем (1879–1937) поставив вимогу, щоб Німеччина заплатила 400 млн. марок, які заборгувала Українській Державі П. Скоропадського. Німці заявили, що ця вимога не відповідає Рапалльському договору, який ліквідував взаємні фінансові претензії сторін. Однак гостріше, ніж німці, реагував Литвинов. Він телеграфував до Москви про обурливу вимогу українського представника, яку той поставив за вказівкою Х. Раковського. До Берліна негайно було відряджено Чичеріна. Той дав різку відсіч Ауссему. Одна з німецьких газет з цього приводу писала: «Представник України дістав категоричне попередження з боку Росії, згідно з яким ніщо не дає йому права укладати сепаратний договір з Німеччиною, а справжнім повноважним представником на цих переговорах є російський делегат» (тобто М. Литвинов — *Авт.*)⁴⁰.

Раковський був поставлений у незручне становище в питанні про обмін дипломатичними місіями з Туреччиною після укладення договору про дружбу і братерство. Минали місяць за місяцем, а центр не розв'язував питання про українську місію в турецькій столиці. На початку вересня 1922 р., коли в Харкові вже працювало турецьке посольство, ЦК

³⁸ Там само. — С. 444.

³⁹ Стенографический отчет третьей сессии ВУЦИК VI созыва. 10–16 октября 1922 г. — Харьков, 1922. — Бюллетень № 3–4.

⁴⁰ *Конт Ф.* Революция и дипломатия. Документальная повесть о Христиане Раковском. — М., 1991. — С. 73.

КП(б)У спромігся на таке «революційне» рішення: «Визнати за необхідне мати в Туреччині українського повноважного представника із скороченим штатом. Доручити Яковлеву (заступник наркома закордонних справ і фактичний керівник наркомату, оскільки наркомом був за сумісництвом Раковський. — *Авт.*) про подробиці домовитися з Москвою»⁴¹. Після такого демаршу в Туреччині з'явилася українська місія. Одночасно за берлінським протоколом у листопаді 1922 р. дія Рапалльського договору поширилася на всі радянські республіки. Керівником берлінської місії став М. Левицький.

Проте 18 жовтня 1922 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про згортання апарату НКЗС». У зв'язку з утворенням Радянського Союзу В. Яковлеву доручалося розпочати переговори з НКЗС РСФРР щодо об'єднання наркоматів. Закордонні представництва України передбачалося тимчасово, на декілька місяців залишити.

Як показали наступні події, Раковський плекав надію змінити ситуацію. 23 березня 1923 р. ЦК КП(б)У по його доповіді прийняв рішення просити політбюро ЦК РКП(б) переглянути питання про злиття наркоматів закордонних справ і висловився за перенесення союзного НКЗС з категорії злитих у категорію директивних наркоматів⁴². Злитими називалися наркомати, що існували тільки в столиці Союзу. У директивних наркоматів місцевий апарат підпорядкувався Москві не безпосередньо, а через відповідний орган уряду союзної республіки, за яким залишилася назва наркомату. Пізніше директивні наркомати одержали назву відомств союзно-республіканського підпорядкування.

На нараді в ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей, яка відбулася 9–12 червня 1923 р., Й. Сталін накинувся на Х. Раковського і М. Скрипника (1872–1933), звинувачуючи їх у тому, що замість побудови єдиної держави у формі федерації вони бажать творити конфедерацію держав. Якщо у нас є у складі Союзу НКЗС, НКЗТ й одночасно ці наркомати наявні у республіках, — стверджував генсек, — то зникає вигляд Союзу як єдиної держави перед зовнішнім світом⁴³. У серпні 1923 р. консулати і дипломатичні служби України були злиті з апаратом союзного НКЗС. Апарат НКЗС УСРР остаточно перестав існувати 20 вересня 1923 р.⁴⁴

---

⁴¹ Кірсенко М.В., Кульчицький С.В., Павлюк О.В. Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921–1939) // Нариси з історії дипломатії України. — С. 444.

⁴² Там само.

⁴³ Четвертое совещание в ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей. 9–12 июня 1923 г. Стенографический отчет. — М., 1923. — С. 227.

⁴⁴ Десять лет советской дипломатии. — М., 1927. — С. 15.

1.3. Припинення комуністичного штурму

Коли на політику доби «воєнного комунізму» з'явилася можливість подивитися з певної відстані, фундаментальні помилки більшовиків найкраще охарактеризував М. Бухарін (1888–1938). На IV конгресі Комінтерну у листопаді 1922 р. він заявив: «Будемо говорити відверто: ми спробували взяти на себе організацію всього — навіть організацію селян і мільйонів дрібних виробників... З точки зору економічної раціональності це було безумством»⁴⁵. Умоглядні настанови комуністичної доктрини спростовувалися самим життям. Державний апарат, хоч як його нарощували, не витримував конкуренції з ринком у забезпеченні елементарної життєздатності суспільства.

Проте до початку 1921 р. керівники партії, не виключаючи Бухаріна, у пошуках виходу з економічної і політичної кризи просувалися все далі по шляху заміни регулюючих функцій ринку державним втручанням. Своєчасно оцінити реальне становище вождям державної партії перешкоджала ідеологічна упередженість. Людям, не засліпленим комуністичною ідеєю, безумство радянської економічної політики було зрозумілим від початку. Досить навести такий уривок з резолюції IX Всеросійської ради есерівської партії (червень 1919 р.) з аналізом перших результатів ленінського комуністичного штурму:

«1) підміна робітничого соціалізму диктаторським, аракчєєвським «комунізмом», витравлюючи із соціалізму саму душу його — свободу, могла привести й привела до казармено-бюрократичного спотворення і найжорстокішої компрометації високого духу наукового соціалістичного вчення;

2) метод заборон, яким більшовицька влада намагається увігнати усе життя в річище комунізму, знищуючи велику промисловість та здорову індустріальну діяльність, веде до відродження найпримітивніших форм дрібної спекулятивної діяльності і, не знищуючи капіталістичних основ життя, відроджує лише найархаїчніші форми за рахунок вищих і досконаліших»⁴⁶. Вражає нещадна точність цих рядків, узятих з документа головного політичного суперника більшовиків.

Переконалива картина наслідків комуністичного штурму містилася у написаних в 1920 р. у Полтаві листах В. Короленка (1853–1921) до А. Луначарського (1875–1933). «Ви перемогли капітал, — писав письменник, — і він лежить тепер біля ваших ніг, спотворений і розбитий. Ви

---

⁴⁵ IV Всемирный конгресс Коммунистического Интернационала. 5 ноября — 3 декабря 1922 г. Избранные доклады, речи и резолюции. — М., Пг., 1923. — С. 192–193.

⁴⁶ Верстюк В.Ф. «Воєнний комунізм» на Україні // Маршрутами історії. — К., 1990. — С. 117.

не помітили лише, що він з'єднаний з виробництвом такими живими нитками, що, забувши його, ви забили також виробництво. Радіючи своїм перемогам над денікінцями, над Колчаком, над Юденичем і поляками, ви не помітили, що зазнали цілковитої поразки на значно ширшому і важливішому фронті. Ви забили буржуазну промисловість, нічого не створили натомість, і ваша комуна — це величезний паразит, що харчується від цього трупа».

В. Короленко добре бачив органічні вади комуністичного виробництва і розподілу, які утверджувалися на руїнах ринкової економіки. «Ви зруйнували те, — писав він, — що було органічного у відносинах міста і села: природний зв'язок обміну. Вам доводиться замінити його штучними заходами, “примусовим відчуженням”, реквізиціями за допомогою каральних загонів. Кожний землероб бачить, що у нього беруть те, що він виробив, за винагороду, явно не еквівалентну його праці, і робить свій висновок: ховає хліб в ями. Ви його знаходите, реквізуєте, проходите по селах Росії та України розпеченим залізом, спалюєте цілі села і радієте успіхам продовольчої політики. Проголошуються перемоги комунізму в українському селі, тоді як сільська Україна кипить ненавистю і гнівом, а надзвичайки вже подумують про розстріл сільських заложників»⁴⁷.

В. Короленко був об'єктивним. Фундаментальні прорахунки державної партії він пояснював не злою волею вождів, а глибинними вадами теоретичних засад, на яких ґрунтувалася їхня політика. Самі вожді, не замислюючись над вадами теорії, змушені були, нарешті, визнати гостроту становища. Зокрема, М. Бухарін заявив у січні 1921 р.: «Момент, який переживає Республіка, найбільш небезпечний з тих, які будь-коли переживала радянська влада»⁴⁸.

Партійні працівники республіканського або місцевого рівня добре знали дійсний стан справ. Розмовляючи по прямому проводу з секретарем ЦК КП(б)У Д. Лебедем (1893-1937), голова Одеського губвиконкому Я. Дробніс (1890-1937) 25 лютого 1921 р. заявив, що на порядок денний найближчого пленуму ЦК треба виносити питання про перегляд політики партії. Він мотивував цю заяву тим, що серед робітничого класу назріває найтяжчий відчай⁴⁹. Однак ми не маємо відкритих документів КП(б)У з об'єктивною характеристикою становища, які були б створені в цей час. Існують тільки пізніші документи, в яких подано ретроспективну оцінку перших місяців 1921 р. Такими є, наприклад, матеріали Всеукраїнської

⁴⁷ Короленко В.Г. Письма к Луначарскому // Новый мир. — 1988, № 10. — С. 211, 214.

⁴⁸ Див.: Коэн С. Бухарин. Политическая биография. — М., 1988. — С. 131.

⁴⁹ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). — С. 144.

партійної наради, що відбулася у травні 1921 р. Початок року характеризувався в них чорними фарбами: становище у сільському господарстві, що втратило економічні стимули до розширення посівних площ і перетворилося на натурально-споживче, прирікало країну на економічну катастрофу⁵⁰.

Становище у сільському господарстві України дійсно погіршувалося день у день. Петлюрівські загони тримали в напрузі весь західний кордон. В такій ситуації центральний уряд не міг не звернути найпильнішу увагу на повстанський рух в Україні. Ленін у жовтні 1920 р. свідчив: «Ми беремо хліб з Сибіру, беремо хліб з Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить»⁵¹.

Голова російського уряду підписав 6 грудня 1920 р. постанову РПО про надзвичайні заходи щодо придушення в Україні селянських повстань. В документі підкреслювалося, що «очищення України від бандитизму є питанням життя і смерті для радянської України і питанням надзвичайної ваги для всієї радянської Федерації та її міжнародного становища»⁵². До придушення повстанського руху в Україні російський уряд поставився як до відповідальної воєнної кампанії. Загальне керівництво нею покладалося на головкома С. Каменєва (1881–1936). Безпосередні операції очолювалися Х. Раковським та командуючим військами України і Криму М. Фрунзе. Для боротьби з селянськими загонами виділялися найбільш боєздатні частини Червоної армії. У Подільську губернію було перекинуто корпус Червоного козацтва на чолі з В. Примаковим (1897–1937), на Київщину — 25-у Чапаєвську дивізію, 44-у стрілецьку дивізію під командуванням І.Дубового (1896–1938), 9-у кавалерійську дивізію Г. Котовського (1881–1925). В Одеській губернії почала діяти 51-а Московська стрілецька дивізія, очолювана В. Блюхером (1890–1938). Використання регулярної армії у боротьбі з селянськими масами ставило під знак запитання всі попередні успіхи більшовиків у громадянській війні.

Повстанський селянський рух завжди був для Леніна «куркульським бандитизмом». Керівництво партії не бажало відкрито визнати те, що селяни прагнули господарювати на своїй землі без втручання держави і одержувати за свою продукцію еквівалентну кількість товарів фабрично-заводського виробництва. «Бандитизм» Ленін намагався пояснити причи-

---

⁵⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — С. 134–135.

⁵¹ В.І. Ленін про Україну. — Ч. 2. — К., 1969. — С. 493.

⁵² *Кучер О.О.* Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. — Харків, 1971. — С. 37.

нами, які для першої-ліпшої людини були непереконливі. У березні 1921 р., коли для всіх стало очевидним, що громадянська війна плавно переросла в селянську війну на величезній території, він не знайшов нічого іншого, як заявити: «Саме демобілізація, кінець громадянської війни означає неможливість зосередити всі свої завдання на мирному будівництві, тому що демобілізація породжує продовження війни, тільки у новій формі. Коли десятки і сотні тисяч демобілізованих не можуть застосувати свою працю, повертаються збіднілі і розорені, звиклі займатися війною і ледь не дивляться на неї як на єдине ремесло,— ми виявляємося втягнутими у нову форму війни, новий вид її, які можна об'єднати словом: бандитизм»⁵³.

Визначенням «бандитизм» підкреслювалося невизнання повноправного статусу за протиборствующою стороною. І все-таки до боротьби з «політичним бандитизмом» партійно-радянський апарат поставився з усією серйозністю. Пам'ятаючи «ефективну» роботу голови ВЧК Ф. Дзержинського (1877–1926) та його команди в Україні під час радянсько-польської війни, Раковський на початку лютого 1921 р. звернувся до ЦК РКП(б) з проханням знову відрядити його на кілька місяців до Харкова «для поліпшення організації роботи військових і цивільних установ щодо боротьби з бандитизмом»⁵⁴. Однак «бандитизм» поширювався не тільки в Україні, і у Дзержинського вистачало роботи в Москві. Тоді Раковський виніс це питання на пленум ЦК РКП(б) 7 березня і домігся такого рішення: «Визнати за необхідне участь т. Дзержинського в усіх нарадах, що стосуються України, аж до нового рішення ЦК у майбутньому про роботу т. Дзержинського»⁵⁵. На щастя для українських селян Дзержинський отримав призначення очолити, поряд з ВЧК, Наркомат шляхів сполучення Росії. На транспорті складалася не менш грізна ситуація, ніж у сільській місцевості.

Залізниці зупинялися через відсутність вугілля. Вугілля не було тому, що шахти ледь животіли: не маючи хліба для харчування своїх родин, робітники тікали у сільську місцевість, де майже кожний з них мав родичів або рідних. Щоправда, більшість шахт Донбасу (60%) не припинила роботи. Кам'яновугільна промисловість вважалася ударною і постачалася Наркомпродом у першу чергу. В інших галузях становище було гірше. На початок 1921 р. з 10 773 підприємств на державному обліку діючими якоюсь мірою вважалися тільки 4 060⁵⁶.

⁵³ *Ленін В.І.* Повне збір. творів. — Т. 43. — С. 8–9.

⁵⁴ *Владимир Ильич Ленин.* Биографическая хроника. — Т. 10. — С. 95.

⁵⁵ *В.И. Ленин и ВЧК.* Сборник документов. — М., 1975. — С. 437.

⁵⁶ *Промышленность Украины в 1921 году.* — Харків, 1922. — С. 3–4.

Українські залізниці одержали в першій декаді січня 1921 р. 12% паливної норми. У зв'язку з цим Південна залізниця припинила рух на семи ділянках, Катерининська — на чотирьох, Південно-Західна — на двох. На всіх інших ділянках товарно-пасажирський рух відбувався раз на тиждень тільки між великими містами⁵⁷. Народногосподарські вантажі, серед них найважливіший — хліб, затримувалися в дорозі на невизначені строки. Щодня до Донбасу надходило з вантажами 1-2 вагони замість 40–50 за нормою. На підходах до шахт застрягло на початку лютого 1921 р. 1200 вагонів⁵⁸.

Мобілізаційна готовність економіки командного типу не йшла в будь-яке порівняння з економікою, яка цілком спиралася на ринок. Проте ця перевага зводилася нанівець з мірою того, як зникала ринкова економіка, яка одна лише була здатна забезпечити природну мотивацію до праці, готовність людини працювати без примусу. В. Короленко не до кінця мав рацію, вживаючи цей яскравий образ: комуна, що харчується від трупа. Річ у тому, що ринкові відносини були не знищені, а тільки покалічені апаратом державної партії. Тільки через наявність решток ринку в країні зберігалася якась подоба економічної активності. Та поступово господарський параліч охоплював галузь за галуззю, і в це зачароване коло потрапляли всі державні та суспільні структури, не виключаючи найсвятішої для державної влади — армії. Попри величезну перевагу в ресурсах радянська Росія програла війну з маленькою Польщею, і не в останню чергу через те, що свіжі підкріплення не могли своєчасно потрапити в потрібне місце через параліч залізниць.

Господарська розруха перетворювала підрозділи Червоної армії в некеровану хаотичну масу напівозброєних, напіводягнених і напівголодних людей. У телеграмі від 13 лютого 1921 р. Л. Троцькому (1879–1940) (в копії — ЦК РКП(б), М. Фрунзе повідомляв: «З армій та округів надходить ряд донесень, що малюють вкрай тяжку картину становища частин. В цілому ряді пунктів спостерігається буквальна голодовка. Всюди скаржаться на відсутність обмундирування і взуття. Відзначають посилення епідемії тифу. Вказують на зростаюче озлоблення частин і різке погіршення на ґрунті голодування настроїв найкращих полків. Ревради заявляють, що в разі затягування наявного стану слід чекати серйозних хвилювань. Повідомляючи про вищесказане, з свого боку доповідаю: основною причиною кризи є повний параліч транспорту в Україні. Усі вантажі стоять в дорозі, ні в бази фронту, ні до частин майже нічого фактично не надходить. У самому Харкові гарнізон систематично

⁵⁷ Коммунист (Харків). — 1921, 18 янв.

⁵⁸ Там само. — 1921, 9 февр.

голодує. Спостерігаються випадки відмови від несення караулів. У зв'язку з наявністю глибокого незадоволення в місцевому селянському населенні, серед якого розквартирована більшість військ, стан частин вселяє особливі побоювання»⁵⁹.

М. Фрунзе міг думати, що основною причиною кризи є параліч транспорту. Цілком ясно, однак, що не відсутність вугілля на залізницях, так само як не відсутність хліба на шахтах обумовлювала кризу. Це були лише зовнішні прояви господарської розрухи, викликані цілковитим розривом ринкових зв'язків міста і села. Не випадково телеграма закінчувалася вказівкою на залежність настроїв у військах, які склалися в основному з селян, від настроїв навколишнього селянства. Саме ця грізна залежність в умовах повстанського селянського руху, що розгортався дедалі ширше, змусила Леніна припинити комуністичний штурм і повернути будовану ним державу обличчям до селянства.

Курс державної партії на побудову комунізму залишався до весни 1921 р. незмінним. Те, що поставлена мета була саме такою, а не іншою, засвідчує не тільки відповідність усіх складових елементів цього курсу партійній програмі, але й прямі заяви вождів. Наприклад, на Всеросійській нараді політпрацівників народної освіти у листопаді 1920 р. Ленін заявив: «В чому полягає комунізм? ... Для нас він уже перестав бути програмою, теорією і завданням, для нас це справа сьогоднішнього фактичного будівництва»⁶⁰.

Коли стався крутий поворот у партійному курсі, про такі заяви забули. На початковий трирічний період радянської історії було накинута маскувальна сітка з двох слів — «воєнний комунізм». Цей неологізм мав запевнити всіх і кожного, що ніхто не збирався втілювати у життя офіційну партійну програму. Те, що втілювалося, було нібито не спробою побудови комунізму, а нав'язаною партії зовнішніми обставинами системою тимчасових заходів надзвичайного характеру. В радянських енциклопедіях термін «воєнний комунізм» розшифровувався таким чином: «система тимчасових, надзвичайних, викликаних громадянською війною та воєнною інтервенцією заходів, які в сумі визначили своєрідність економічної політики радянської влади 1918–1920 рр.»⁶¹. Текстуальна тотожність визначень в різних енциклопедіях свідчила про наявність формули, яку нікому не дозволено було спотворювати.

⁵⁹ Див.: *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 147.

⁶⁰ *Ленін В.І.* Повне зібр. творів. — Т. 41. — С. 388.

⁶¹ *Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия.* — М., 1987. — С. 108; *Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник.* — К., 1987. — С. 105.

Першовитоки терміну «воєнний комунізм» знаходимо у плані промови про заміну продрозверстки податком, який Ленін підготував у першій половині березня 1921 р.: «Надто поспішний, прямолінійний, непідготовлений “комунізм” наш викликався *війною* і неможливістю ні дістати товари, ні пустити фабрики»⁶². Одночасно із зародком терміну, тобто взятим у лапки словом «комунізм», виникла схема пояснення причин попередньої політики державної партії: змусила війна! Справді, лапки у слові «комунізм» давали подвійну вигоду. По-перше, визнавалося, що комунізм виявився не справжнім, а липовим. Тобто тінь від справжнього комунізму відводилася. По-друге, вимушене засудження комуністичного штурму, який приніс із собою стільки нещастя для народних мас, підмінялося тезою про вимушеність самого штурму умовами війни.

У тексті самої промови про продродаток на X з'їзді РКП(б), з якого починалася зміна політичного курсу партії, Ленін не використав сюжету про «комунізм» у лапках. Мотиви цього не піддаються раціональному тлумаченню, коли дотримуватися стереотипних в радянській історіографії тверджень про те, що нова економічна політика була розроблена і затверджена саме на цьому партійному з'їзді. Але хіба так воно є? Від курсу, який не витримав перевірки життям, вожді відмовлялися нелегко. До нової економічної політики вони просувалися дрібними кроками, тиждень за тижнем осмислюючи послідовність заходів, що неминуче впливали з факту відмови від продрозверстки.

У березні 1921 р. Ленін вперше подивився в обличчя реальності, взявши у лапки слово «комунізм», але він ще не був готовий до радикальної зміни курсу. Відповідно не виникало й потреби відкинути стару політику і переконати суспільство в тому, що відкинута політика була нав'язана партії війною.

У праці «Про продовольчий податок» (квітень 1921 р.) Ленін вперше засудив — як донкіхотські — спроби знищити ринкову економіку. Корінь зла у попередній політиці він бачив у передчасній спробі «заборонити, замкнути зовсім будь-який розвиток приватного, недержавного обміну, тобто торгівлі, тобто капіталізму, неминучий при існуванні мільйонів дрібних виробників». Вождь в цій праці гранично чітко дистанціювався від попередньої політики, попереджуючи про її небезпечність для самої партії у виразах, які не допускають кривотлумачення: «Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива, самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху. Нічого гірша таїти,

---

⁶² *Ленін В.І.* Повне зібр. творів. — Т. 43. — С. 344.

дехто з комуністів «помислом, словом і ділом» грішив, впадаючи саме в таку політику. Постараємося від цих помилок виправитись»⁶³.

Можна було чекати, що у великій за обсягом і призначеній для мас популярній брошурі «Про продовольчий податок» знайдеться місце не тільки для засудження, але й для виправдання попереднього політичного курсу. І справді, в ній вперше з'явився термін «воєнний комунізм», використаний п'ятиразово. Чотири рази він брався в лапки, а в заключній частині брошури подавався вже без лапок. Стабільне словосполучення «воєнний комунізм» могло вживатися без лапок, бо самий прикметник «воєнний» віддаляв його від теоретичного, програмного, тобто «справжнього» комунізму. Цей прикметник чудово маскував комуністичний штурм, тому що відгороджував катастрофічну невдачу трирічного експерименту над населенням від нібито справжнього комунізму, який ще, мовляв, попереду. Комуністична ідея лишалася незаплямованою.

Виникнення терміну «воєнний комунізм» потягло за собою незручність у визначенні хронологічних рамок цього політичного курсу. Виникало два питання: по-перше, де починати політику «воєнного комунізму», виходячи з того безсумнівного факту, що воєнні дії в радянській Росії розгорнулися тільки з літа 1918 р.; по-друге, чому неп розпочався з весни 1921 р., тобто на півроку пізніше укладення перемир'я з Ю. Пілсудським (1867–1935) і розгрому врангелівських військ? Якщо затягування непу можна було списати на інерцію політичного курсу, до якого всі звикли, то факт запізнення з воєнними діями при виникненні політики «воєнного комунізму» загрожував ідеологічними ускладненнями. Адже треба було довести, що громадянська війна була причиною запровадження політики воєнного комунізму, тоді як насправді ця політика викликала війну.

Внаслідок цього Ленін інколи підкреслював, що перші соціально-економічні перетворення нагадували за змістом нову економічну політику і мали небагато спільного з політикою, що почалася з літа 1918 р., коли розгорнулися воєнні дії. Але він це робив несміливо і неконкретно, тому що ідеї його знаменитої праці «Чергові завдання Радянської влади», яка була написана навесні 1918 р., не відрізнялися від прийнятої через рік програми РКП(б). Зате в резолюції XI Всеросійської партконференції (грудень 1921 р.) незвичний для членів РКП(б) флірт з ринковою економікою було безапеляційно перенесено у 1918-й рік: «Так звана «нова економічна політика», основні засади якої були точно визначені ще під час першої «передешки», навесні 1918 р., — говорилося в ній, — ґрунтується на строгому обліку економічних сил Радянської Росії. Здійснення

⁶³ Там само. — С. 203.

цієї політики, перерване комбінованим нападом на робітничо-селянську державу контрреволюційних сил російських поміщиків і буржуазії та європейського імперіалізму, стало можливе лише після воєнної ліквідації спроб контрреволюції на початок 1921 р.»⁶⁴.

Виникає питання, чи спромоглася державна партія на об'єктивну оцінку комуністичного штурму після того, як повною мірою визнала і почала враховувати в своїй політиці ринкові відносини? Так, спромоглася, але на короткий час: буквально на декілька днів. Про це свідчить аналіз праць Леніна, датованих жовтнем 1921 р.

У виголошеній 17 жовтня доповіді «Нова економічна політика і завдання політосвіт» пролунала така сенсаційна фраза: «Наша попередня економічна політика, якщо не можна сказати — розраховувала (ми в тій обстановці взагалі розраховували мало), то до певної міри припускала, — можна сказати, без розрахунку припускала, — що станеться безпосередній перехід старої російської економіки до державного виробництва і розподілу на комуністичних началах»⁶⁵. Через день, в опублікованій газетою «Правда» статті Леніна «До четвертої річниці Жовтневої революції» ця сама фраза була повторена майже буквально: «Ми розраховували — або, може, точніше буде сказати: ми сподівалися без достатнього розрахунку — безпосередніми величчями пролетарської держави налагодити державне виробництво і державний розподіл продуктів по-комуністичному в дрібноселянській країні. Життя показало нашу помилку»⁶⁶. Отже, двічі, тобто не випадково, і без будь-якого узгодження з нещирим концептом «воєнного комунізму» (який ще не встиг стати ustalеним концептом) визнавалася передчасність запровадження державного виробництва і розподілу продуктів по-комуністичному. Інакше кажучи, у виразах, які можна тлумачити однозначно, визнавався і засуджувався факт комуністичного штурму.

Подивимося, однак, що Ленін сказав, торкаючись цієї теми через 12 днів, у доповіді про нову економічну політику на Московській губпартконференції:

«При оцінці можливого розвитку ми виходили здебільшого, я навіть не пригадаю винятків, з передбачень, не завжди, може, відкрито виражених, але завжди мовчазно припущених, — з передбачень про безпосередній перехід до соціалістичного будівництва. Я навмисне перечитав те, що писалося, наприклад, у березні і квітні 1918 р. про завдання нашої

---

⁶⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 2. — С. 296.

⁶⁵ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 44. — С. 148.

⁶⁶ Там само. — С. 143.

революції в галузі соціалістичного будівництва, і переконався в тому, що таке передбачення у нас справді було»⁶⁷.

У процитованому тут уривку можна виявити справжню позицію Леніна щодо хронологічних рамок політики, названої «воєнним комунізмом». Тут не простежується перенесення нової економічної політики у весну 1918 р. Політика, що передувала непу, розглядається як цілісна впродовж всього 1918 року, звідки можна зробити висновок, що комуністичний курс був причиною, а не наслідком громадянської війни. Але не в тім зараз річ! В розглядуваному уривку політика 1918–1920 рр. характеризується як політика соціалістичного будівництва. Про комуністичне будівництво вже нема мови.

Що це не випадково, показує інший уривок з цієї ж доповіді: «На весну 1921 р. виявилось, що ми зазнали поразки у спробі «штурмовим» способом, тобто найбільш скороченим, швидким, безпосереднім, перейти до соціалістичних основ виробництва і розподілу»⁶⁸. Розповідаючи майже тими самими словами про основну помилку більшовиків під час здійснення старої економічної політики, Ленін унікав формули «виробництво і розподіл на комуністичних началах». Йдеться про соціалістичні основи виробництва і розподілу.

Надалі ми не зустрінемо у працях вождів державної партії формулу «виробництво і розподіл на комуністичних началах». Не важко здогадатися про причини цієї невеличкої термінологічної революції: формула не збігалася з концептом «воєнного комунізму». Навпаки, формула «виробництво і розподіл на соціалістичних началах» цілком узгоджувалася з поняттям «воєнного комунізму». Доктринальний комунізм поставав перед очима радянських громадян як «світле майбутнє». На передній план виходив перехідний період до соціалізму.

1.4. Запровадження непу

У радянській історіографії перенесення дати відкриття X з'їзду партії з 6 лютого на 8 березня 1921 р. пов'язувалося з дискусією про профспілки⁶⁹. Ця суперечка справді роз'єднала на певний час керівництво державної партії і навіть викликала тимчасове охолодження у стосунках між В. Леніним і Л. Троцьким. Однак значення її, як і глибина політичних розходжень між вождями партії, в радянській історіографії перебільшувалися. Відстрочка із скликанням з'їзду пояснювалася набагато серйоз-

⁶⁷ Там само. — С. 189.

⁶⁸ Там само. — С. 196.

⁶⁹ История Коммунистической партии Советского Союза. — Т. 4. — Кн. 1. — М., 1970. — С. 49.

нішою причиною — необхідністю осмислення соціально-політичної кризи, яку викликав комуністичний штурм 1918–1920 рр. Щоб попередити війну державних структур з багатомільйонною селянською масою, яка вже починала розгортатися, треба було відмовитися від реквізицій сільськогосподарської продукції. Це означало необхідність припинення штурму.

Перехід до нової економічної політики нерідко пов'язують з повстанням матросів і робітників Кронштадта, яке почалося 28 лютого 1921 р. і проходило під гаслами відновлення вільної торгівлі та скасування комісарської диктатури. В.Ленін теж підкреслював взаємозв'язок цих подій, аргументуючи необхідність відмови від продрозверстки. Справді, неочікуване повстання на військовій базі, яка вважалася символом революції, змушувало критично осмислити пройдений з 1917 р. шлях. Проте рішення про відмову від реквізиційного принципу у взаємовідносинах міста і села визріло у вищих ешелонах влади раніше — протягом січня 1921 р. Ще в грудні 1920 р. Ленін підписував один за одним декрети, які готували скасування товарно-грошових відносин. А 4 лютого 1921 р. конференція робітників-металістів у Москві прийняла по його доповіді резолюцію, в якій вимагалось замінити продрозверстку натуральним податком⁷⁰.

Важливо встановити, за яких обставин партійне керівництво вирішило відмовитися від продрозверстки, й тим самим — від негайної реалізації партійної програми. Це питання не є спірним, тому що всі публічні виступи і письмові праці В. Леніна опубліковані. У січні 1921 р. засновник державної партії займався майже винятково кризою у верхах, яка проявилася у формі профспілкової дискусії. Цій кризі було присвячено дві його брошури і кілька виступів. Безсумнівно, Ленін в цей час зважував доцільність відмови від продрозверстки, але з цього приводу не висловлювався.

Тим часом питання про «настрої серед селян» спеціально розглядалось на пленумі ЦК РКП(б) 12 січня. ЦК створив комісію, покликану «обговорити можливі заходи швидкого полегшення становища селян у деяких з найбільш потерпілих від неврожаю і т.п. губерніях»⁷¹. Як бачимо, партійне керівництво прагнуло попередити розгортання громадянської війни паліативними заходами. За рекомендацією комісії стягнення продрозверстки було припинене у 13 губерніях центральної Росії. У цьому регіоні хліба було замало, а селянство опиралося реквізиціям переважно шляхом збройних повстань (так звана «антоновщина»).

---

⁷⁰ Там само. — С. 47.

⁷¹ Там само.

Теми про взаємовідносини з селянством Ленін уперше після VIII Всеросійського з'їзду рад торкнувся у згаданому вище виступі на Московській розширеній конференції металістів 4 лютого. Даремно було б шукати у протокольному записі виступу думку про заміну розверстки податком. Запис містив у собі тільки загальні заклики: давайте переглянемо відносини з селянами, ми не проти перегляду цих відносин⁷². Інша річ, що такий перегляд міг відбутися не інакше, як у формі ліквідації розверстки. Теза про заміну розверстки податком була сформульована у резолюції конференції. Немає сумніву у тому, що саме Ленін ретельно відредагував текст цієї резолюції. Йому потрібно було, щоб ключова теза була оголошена від імені робітничої конференції.

Голова Наркомзему РСФРР Н. Осинський (В.В. Оболенський) 8 лютого зробив на політбюро ЦК РКП(б) доповідь «Про посівну кампанію і становище селянства». Доповідача перевели у Наркомзем незадовго до цього засідання із спеціальним завданням: налагодити державне регулювання сільського господарства відповідно до рішень VIII Всеросійського з'їзду рад. Та йому довелося визнати, що доповнення продовольчої розверстки посівною є мертвародженою ідеєю. Безпосередньо на засіданні політбюро з-під пера Леніна вийшов документ, пізніше (у 1930 р.) опублікований під назвою «Попередній, чорновий начерк тез відносно селянства». Це — перший документ державної партії, що стосується нової економічної політики. У ньому пропонувалося задовольнити бажання селян про заміну розверстки хлібним податком, зменшити розмір податку в порівнянні з торішньою розверсткою і дозволити використання селянами лишків продукції після сплати податку у місцевому господарському обороті⁷³.

Політбюро ЦК утворило комісію у складі Л. Каменєва (1883–1936), Н. Осинського (В. Оболенського) (1887–1938) і О. Цюрупи (1870–1928) для підготовки на їх основі проекту постанови ЦК. Газета «Правда» почала пропагандистську кампанію, покликану обґрунтувати майбутній поворот у державній політиці.

Комісія представила 24 лютого «Проект постанови ЦК про заміну розверстки натуральним податком» пленуму ЦК. Після обговорення документ було передано у нову комісію в складі О. Цюрупи (голова), М. Муралова (1877–1937) і П. Попова⁷⁴. 7 березня комісія Цюрупи передала доопрацьований варіант документа на розгляд чергового пленуму ЦК. Після цього його передали «для остаточної розробки» третій за

⁷² Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 42. — С. 297–299.

⁷³ Там само. — С. 320.

⁷⁴ Ленинский сборник. — XX. — С. 57.

рахунком комісії у складі Л. Каменєва, О. Цюрупи і Г. Петровського (1878–1958) під головуванням В. Леніна. Відредагований нею проект Х з'їзд РКП(б) прийняв 15 березня без поправок.

Скасування розверстки було необхідне. Члени ЦК розуміли, що зволікання з розв'язанням цього питання напередодні посівної кампанії призведе до цілковитого краху сільського господарства. Не кожний селянин був здатний взяти в руки зброю, щоб відстояти право розпоряджатися виробленою продукцією, але кожний міг не засіяти землю, якщо знав, що держава все одно реквізує урожай. Уперше формулюючи перед делегатами Х з'їзду РКП(б) ідею продподатку, Ленін підкреслив у ній найголовніше: «перевести розверстку на податок, щоб дрібний господар міг краще розраховувати своє виробництво і відповідно до податку встановлювати розмір свого виробництва»⁷⁵.

Опрацьовуючи для з'їзду проект постанови про заміну розверстки податком, члени названих вище комісій боялися дозволити селянам вільно розпоряджатися продукцією, яка залишалася після сплати податку. Інакше кажучи, вони боялися відродження ринкових відносин між містом і селом. А точніше — легалізації відносин, які продовжували існувати у формі переслідуваного властями «мішечництва». Легалізація торгівлі означала смертний вирок для комуністичної системи виробництва і розподілу продукції. А тому, не вдаючись у деталі, Ленін залишив в остаточному варіанті з'їздівської постанови про натуральний продовольчий податок тільки коротке й туманне формулювання про те, що селяни мають право використовувати лишки своєї продукції «у місцевому господарському обороті».

Більшовицьким функціонерам потрібний був час, щоб звикнути до думки про необхідність крутого віражу в економічній політиці. Неп являв собою, як цілком справедливо вказував Е. Карр, серію заходів, не відчутних спочатку, але таких, що виростали один з одного⁷⁶.

Як зустріло поворот в економічній політиці керівництво КП(б)У? Напередодні Х з'їзду ЦК РКП(б) складався з 31 особи. Українську партійну організацію в ньому представляли четверо: члени ЦК Х. Раковський і Артем (Ф. Сергєєв) (1883–1921) та кандидати в члени ЦК В. Молотов (1890–1986) і Г. Петровський. Вони були в курсі справи від початку, але тримали язик за зубами, поки в Москві з ідеєю скасування продрозверстки гралися, ніби з гарячою картоплиною.

13 лютого ЦК КП(б)У затвердив тези доповіді голови Бюро по відбудові промисловості (Промбюро) В. Чубаря (1891–1939) на V Всеукра-

⁷⁵ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 43. — С. 26.

⁷⁶ Карр Э. Большевицкая революция 1917–1923. — Кн. 1. — М., 1990. — С. 613.

їнському з'їзді рад. Чубар констатував, що селянське господарство замкнулося в собі і після усунення радянською владою торговця-посередника перестало бути джерелом харчування робітників. Відновлення зв'язків між містом і селом, зазначав він, можливе тільки на ґрунті розвитку фабрично-заводського виробництва, яке дасть змогу посилити постачання селянства промисловими товарами. Кінцевий висновок голови Промбюро заслуговує прямого цитування: «Неможливість швидкого створення необхідних для цієї мети (тобто постачання селянства — *Авт.*) матеріальних фондів викликає неминучість застосування засобів примусу для одержання потрібних в теперішній час продуктів сільськогосподарського виробництва»⁷⁷. Ось так науковоподібно обґрунтовувалася необхідність продрозверстки на весь період до остаточної відбудови промисловості. Заборону приватної торгівлі, що призвела до зникнення зв'язків між містом та селом, Чубар сприймав як об'єктивну реальність, хоч вона була не більш як волюнтаристським рішенням державної партії, спрямованим на реалізацію умоглядних уявлень про комунізм.

Є показовими тези ЦК КП(б)У до X з'їзду РКП(б), опубліковані харківською газетою «Коммунист» 15 лютого. В них пропонувалося довести до кінця зосередження в руках держави засобів і знарядь виробництва, проголошувався курс на натуралізацію заробітної плати і масові мобілізації робітників та службовців на засадах трудової повинності.

Керівництво КП(б)У з неприємним подивом зустріло надісланий до Харкова за підписом Л. Каменєва «Проект постанови ЦК про заміну розверстки натуральним податком». Підготовлений першою комісією ЦК РКП(б) під керівництвом Каменєва, цей документ надіслали 18 лютого в усі партійні комітети губерній і національних республік.

Після того, як Ф. Дзержинський в 1920 р. «почистив» КП(б)У, відбулася V конференція, яка обрала новий ЦК і утворила політбюро ЦК у складі В. Молотова (перший секретар ЦК), наркома землеробства УСРР Д. Мануїльського (1883–1959), Г. Петровського, Х. Раковського і В. Чубаря. Молотов був перекинутий в Бахмут з посади голови Нижньогородського губвиконкому у вересні 1920 р., щоб очолити Донецький губком КП(б)У. Але вже у листопаді в ЦК була утворена посада першого секретаря, і він став першим, хто її зайняв.

З 25 лютого у Харкові працював V Всеукраїнський з'їзд рад. На пленум ЦК КП(б)У 27 лютого, який мав обговорити каменєвський документ, В. Молотов запросив усіх присутніх на цьому з'їзді секретарів губкомів партії і голів губвиконкомів. Прийнята постанова з трьох

---

⁷⁷ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 174.

пунктів виявилася заплутаною до незрозумілості. Та її загальний зміст не залишав сумнівів щодо ставлення українських цекістів до проекту ЦК РКП(б): вважати заміну продрозверстки податком у всеросійському масштабі недоцільною; стосовно України визнати проведення проекту неприйнятним; у разі здійснення проекту в РСФРР все-таки застосувати його і в Україні. Цей третій, вирішальний пункт постанови пленуму ЦК було прийнято 14 голосами проти 10⁷⁸.

ЦК КП(б)У обмежив дискусію вузькими рамками, сподіваючись, очевидно, на те, що проект не здобуде більшості на черговому партійному з'їзді. Українським цекістам вже було відомо, що 24 лютого пленум ЦК РКП(б) прийняв проект про скасування розверстки за основу і передав його для обговорення на з'їзді. Українські газети аж до початку з'їзду партії жодним словом не відреагували на «сретичні» думки. Однак на самому з'їзді доповідь Леніна про заміну розверстки продовольчим податком не зустріла заперечень. Кронштадтський урок подіяв навіть на твердолобих.

Матеріали лютневого пленуму ЦК КП(б)У пішли у небуття. У 1976 р., коли вийшло в світ фундаментальне видання «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», визнавалося недоцільним оприлюднити першу реакцію партійно-радянського керівництва України на неп.

Після схвалення нового стратегічного курсу X з'їздом РКП(б) периферійним функціонерам не залишалося нічого іншого, як взяти на озброєння гасла, що стали офіційними. Вони одразу знайшли переконливі аргументи, аби показати партійній масі своєчасність і продуманість рішень з'їзду РКП(б). Всеукраїнська партійна нарада, що відбулася в Харкові на початку травня 1921 р., прийняла після доповіді про діяльність ЦК КП(б)У таку резолюцію: «Перед пролетарською партією стояла двоякого роду можливість: або, не чекаючи допомоги західноєвропейського пролетаріату, в обстановці тимчасової міжнародної ізоляції російської революції, піти на відкриту громадянську війну з масою селянства і покласти весь тягар російської революції на плечі кількісно ослаблого, фізично виснаженого, знекровленого трирічною війною російського пролетаріату, або, пішовши на економічні поступки селянству, зміцнити шляхом угоди з ним соціальну основу Радянської влади і революції... Економічно ця поступка дрібновласницьким інстинктам селянства була необхідною тому, що без цієї ставки на самодіяльність і почин дрібного селянського господарства не можна було відбудувати занепале сільське господарство, не можна було збільшити суми матеріальних благ, здатних

---

⁷⁸ Там само. — С. 175.

поліпшити становище робітничого класу. Поступове скорочення посівної площі за час революції, перетворення селянського господарства в господарство натурально-споживчого типу, яке втратило всякий економічний стимул до розширення посіву, повинні були привести країну до економічної катастрофи і до повільного вимирання міста та масового відпливу його робітничого населення на село»⁷⁹. Як бачимо, учасники ленінського комуністичного штурму опинилися перед дилемою: або зробити поступку «дрібновласницьким інстинктам селянства», або «привести країну до економічної катастрофи».

На відміну від гасел комуністичного будівництва, з якими апаратники (але не суспільство!) зжилися за попередні три роки, втілювати нові гасла у життя було напрочуд легко. Мобілізації, реквізиції та інші форми примусу аж до терору, які були невіддільні від комуністичної організації виробництва і розподілу, відходили у минуле. Але поворот до ринку суперечив партійній програмі і викликав у людей, відданих комуністичній ідеї, глуху опозицію.

З опозиційними настроями боролися як погрозами, так і умовляннями. У циркулярі секретаря ЦК КП(б)У Ф. Кона (1864–1941), адресованому в 1921 р. місцевим партійним організаціям, наголошувалося на необхідності нещадно викорінювати спроби протесту, особливо якщо вони набирали групової форми або виходили за межі осередку. «Ніякі виступи, — підкреслював Кон, — особливо на безпартійних зборах, з боку окремих товаришів з критикою прийнятого партією курсу економічної політики не можуть бути допущені»⁸⁰. Підбиваючи підсумки дискусії на VII конференції КП(б)У у квітні 1923 р., в якій лунали голоси проти нової економічної політики, Х. Раковський закликав до єдності. «Ілліч був за неп, — умовляв він, посилаючись на авторитети, — усі постанови і резолюції ЦК говорять про це, і нам потрібно як дисциплінованим, добрим товаришам підкорятися, можливо, не завжди віддаючи собі звіт, в чому полягає ця політика»⁸¹.

Рядовим партійним функціонерам справді було важко розібратися у змісті і причинах нової економічної політики. Тільки потім, з кінця 30-х рр. виникла концепція, яка пояснювала доконані факти й події. В ній підкреслювалося, що сутністю непу є встановлення ринкової змички між державною промисловістю і приватновласницьким селянським господар-

⁷⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — С. 134–135.

⁸⁰ Сборник циркуляров ЦК РКП, ЦК КПУ и Донецкого губкома. — Вып. 1. — Бахмут, 1921. — С. 9.

⁸¹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 176.

ством. В міру його перетворення на колективне ринкові форми змички заступав державний план. Вважалося, що остаточно нова економічна політика була вичерпана у середині 30-х рр., коли централізоване планування охопило всі галузі народного господарства. Неп розглядався як закономірний етап, властивий кожній країні, яка просувається від капіталізму до соціалізму. Викладена вперше у короткому курсі «Історії ВКП(б)», ця концепція зберігалася на озброєнні істориків до кінця існування державної партії.

Партійні документи 1921–1923 рр. дають при аналітичному вивченні достатній матеріал для того, щоб дістатися крізь просочені пізнішою сталінською концепцією історіографічні нашарування до реальної історії. Цілком зрозуміло, що після трьох років комуністичного будівництва партія у 1921 р. змушена була відступити. У працях Леніна про відступ говорилося неодноразово. Він полягав у поверненні, при збереженні контролю над «командними висотами», до ринкових форм зв'язку між містом і селом. Запровадження непу не вело до соціалізму, як стверджувалося у пізнішій історіографії. Воно просто означало припинення спроб побудувати комунізм в країні з переважно селянським населенням.

Партія більшовиків, не зупиняючись перед очевидною загрозою громадянської війни, здійснила націоналізацію «командних висот» народного господарства. Перевага в цій війні була їй гарантована, тому що селянство підтримувало ліквідацію буржуазії і поміщиків. У 1921 р. вона змушена була зупинитися перед загрозою нової війни в суспільстві, тому що цього разу їй протистояла багатомільйонна селянська маса. Запровадження нової економічної політики означало капітуляцію державної партії перед селянством, або, як висловився на X з'їзді РКП(б) Д. Рязанов (1870–1938), «селянський Брест»⁸².

Сподівання на вичерпання нової економічної політики Ленін пов'язував з досягненням такого становища, коли вітчизняна промисловість, відбудована або власними силами, або за допомогою західноєвропейського пролетаріату у разі його приходу до влади, стане здатною постачати селянам в обмін на їхню продукцію товари широкого вжитку і виробничого споживання. Єдиною причиною гальмування комуністичних перетворень у 1921 р. він вважав неспроможність держави обійтися без реквізицій селянської продукції. Відбудова промисловості і подальша індустріалізація країни на основі схваленого в грудні 1920 р. плану ГОЕЛРО забезпечували, на його думку, можливість повернутися до перетворень, розпочатих з 1918 р. Таким чином, Ленін не переглядав пар-

---

⁸² Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. — М., 1963. — С. 468.

тійної доктрини, а тільки припиняв на певний період запровадження комуністичного виробництва і розподілу. Впродовж цього періоду держава повинна була налагоджувати обмін продукцією між містом і селом через ринок, тобто здійснювати нову економічну політику.

Ленін визначав тривалість непу цілком конкретно. «Мінімальний строк, — говорив він у березні 1921 р. на X з'їзді партії, — протягом якого можна було б так налагодити велику промисловість, щоб вона утворила фонд для підпорядкування собі сільського господарства, обчислюється в десять років. Цей строк — мінімальний, при нечувано сприятливих технічних умовах. А ми знаємо, що ми перебуваємо в умовах, нечувано несприятливих»⁸³. У підготовчих матеріалах до брошури «Про продовольчий податок», яка вийшла з друку у травні 1921 р., строки «правильних співвідносин з селянством» визначалися Леніним в інтервалі від 10 до 20 років⁸⁴. Отже, поправка на «нечувано несприятливі умови» удвоє подовжувала прогнозні строки непу.

На Всеросійській партійній конференції у травні 1921 р. Н. Осинський заявив, що нову економічну політику треба здійснювати «всерйоз і надовго». Ленін підхопив цей вислів і потім не раз його використовував. Але прогноз Осинського (25 років) він розглядав як надмірно песимістичний. У резолюції цієї конференції тривалість нової економічної політики визначалася обережно, без конкретних строків: «Цю політику партія визнає встановленою на довгий, рядом років вимірюваний, період часу»⁸⁵. До речі, сполучення «нова економічна політика» вперше з'явилося якраз у документах цієї конференції, а також в доповіді О. Рикова на IV Всеросійському з'їзді раднаргоспів, який працював у ці дні⁸⁶.

Радянські історики підкреслювали, що нова економічна політика покінчила з політичною та економічною кризою, яка загрожувала падінням влади. Це справедливо, але вихід з кризи не треба ставити в заслугу «ленінському генію», як це вони робили. Контури економічної політики, яка була названа новою, не являли собою теоретичного відкриття великої ваги. Для інших політичних партій політика, яка відповідала вимогам ринку, була не новою, а нормальною, єдино можливою. Розгляньмо, наприклад, економічну частину декларації фракції РСДРП у Полтавській раді робітничих депутатів, яка була оголошена (але не опублікована) 19 грудня 1920 р. Замість продрозверстки у декларації пропонувалося запровадження прогресивного натурального податку, норми якого повин-

⁸³ *Ленін В.І.* Повне збір. творів. — Т. 43. — С. 89.

⁸⁴ Там само. — С. 355.

⁸⁵ КПРС в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 2. — С. 258.

⁸⁶ *Рыков А.И.* Избранные произведения. — М., 1990. — С. 196.

ні були визначатися за участю представників місцевого селянства. Потрібне державі понад продподаток продовольство вимагалось заготовляти за договірними цінами при застосуванні в найбільш широких розмірах товарообміну (тобто отоварювання заготівель промисловою продукцією). Одночасно полтавські соціал-демократи вважали за необхідне відмовитися від централізованого розподілу і запровадити вільну роздрібну торгівлю товарами на міських ринках. Передбачалося зберегти в руках держави тільки найбільші підприємства (рудники, металургійні заводи, найважливіші галузі металообробної промисловості). На державних підприємствах допускалося використання приватного капіталу, у тому числі передача їх в концесію чужоземному капіталу. Інші підприємства фабрично-заводської промисловості повинні були передаватися в оренду кооперативам або у приватні руки, а також попереднім власникам, якщо останні брали на себе зобов'язання відбудувати і організувати виробництво. Дрібну промисловість треба було денационалізувати повністю⁸⁷.

Висновок, який проходив повз увагу як радянських, так і зарубіжних дослідників нової економічної політики, полягав у тому що неп не міг тривати так довго, як на це розраховував Ленін. Державна партія невідворотно повинна була зійти з курсу на півдорозі, не досягнувши поставленої мети. Адже суть непу (еквівалентність обміну між містом і селом, яка могла бути досягнута тільки в умовах ринкових відносин) перебувала у кричущій невідповідності з поставленою перед ним кінцевою метою (індустріалізувати країну, щоб покінчити з непом і здійснювати надалі обмін між містом та селом без допомоги ринку, тобто на комуністичних засадах).

Відмовляючись від політики комуністичного штурму, державна партія аж ніяк не відмовлялася від комуністичної ідеї, доктрини, програми. Йшлося не про те, щоб назавжди припинити небезпечний експеримент і повернутися на дорогу, якою йшло усе цивілізоване людство. Йшлося тільки про тимчасову зупинку на шляху комуністичного будівництва. Уже здійснені перетворення у «командних висотах» економіки залишалися недоторканими, якщо не брати до уваги того, що їх стали називати соціалістичними перетвореннями. Припинялися тільки спроби комуністичного розподілу, тому що у держави не залишилося товарних ресурсів після відмови від продрозверстки.

Селяни поверталися до ринкових, тобто еквівалентних в своїй основі відносин з державою. Держава до певного часу (впродовж 25 років — за

---

⁸⁷ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 179.

Осинським, від 10 до 20 років — за Леніним) повинна була терпляче витримувати незручну еквівалентність обміну разом із супутніми ринковими відносинами. Цей строк вона мала використати для такої розбудови промисловості, яка дала б можливість більше не повертатися до продрозверстки, а забезпечити надходження селянської продукції в міста шляхом планового, тобто позаринкового постачання в села промислової продукції у достатніх кількостях. Ленін неодноразово стверджував, що продрозверстка — це вимушений захід, бо в своєму розпорядженні держава мала слаборозвинуту з дореволюційних часів, і до того ж зруйновану воєнними діями та працюючи на війну промисловість, яка була нездатна задовольнити селян достатньою кількістю товарів.

Таким був хід думок у всіх керівників РКП(б), коли вони відмовлялися від продрозверстки під загрозою виникнення нової фази громадянської війни — війни з селянством. Проте конструктори непу, починаючи з Леніна, не враховували економічних наслідків того, що вони залишили недоторканими комуністичні перетворення у «командних висотах». Позбавлена справжнього господаря, націоналізована промисловість не могла працювати ефективно. Вона виявилася нездатною здійснювати розширене відтворення за рахунок нагромаджень, створюваних в собі самій.

Промисловість не могла розраховувати й на чужоземні ресурси, які були одним з головних чинників індустріалізації дореволюційної Росії. Цьому перешкоджало економічне, політичне та ідеологічне протистояння комунізму всьому іншому світові. У пошуках коштів для індустріалізації країни з переважно селянським населенням керівники державної партії могли звернути свої погляди тільки на селянство. Отже, Ленін даремно розраховував на здійснення індустріалізації в рамках непу. Політика форсованої індустріалізації, коли для неї надійшла пора, повинна була знищити нову економічну політику.

Після відмови від політики «воєнного комунізму» В. Ленін завжди старався обґрунтувати її доцільність умовами громадянської війни. Лише один раз, як уже згадувалося, він попередив соратників, які бажали повернутися до неї, у несподівано гострих виразах: «Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива; самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху»⁸⁸. З плином часу це висловлювання почали вважати невдалим зворотом мови. Комуністичну політику, що передувала непу, розглядали услід за Леніним як «комунізм», нав'язаний війною.

---

⁸⁸ *Ленін В.І.* Повне зібр. творів. — Т. 43. — С. 203.

У процитованому висловлюванні з ленінської брошури «Про продподаток» йшлося про неможливість постійного опертя створюваного соціально-економічного ладу на продрозверстку. Виникає питання: на що розраховувало партійне керівництво раніше, коли воно консервувало на невизначений час реквізиційний принцип у відносинах з селом? Для багатьох публіцистів пострадянської доби стало звичним зображати партію більшовиків купкою авантюристів, яка випадково допалася до влади. Не вагаючись, вони погодяться з твердженням про те, що ця партія була здатна роками проводити неможливу і небезпечну політику. Навпаки, серйозний історик завжди дивуватиметься тій гнучкій тактиці, за допомогою якої Леніну та його наступникам удавалося нав'язувати силоміць комуністичну доктрину населенню, яке складалося в основному з дрібних власників. Тому-то й треба з'ясувати, чим керувався вождь державної партії, коли у 1921 р. він оголосив свій попередній курс економічно неможливим і політично небезпечним.

Соціально-економічна політика 1918–1920 рр. показувала, що метою більшовицької партії була організація виробництва та розподілу сукупного суспільного продукту на комуністичних засадах. Встановлено, однак, що спроби комунізації селянського господарства і радянзації поміщицького виробництва зазнали в цей час майже повного провалу. Це означало, що сільське господарство випало з сфери одержавленого виробництва. За таких умов треба було або відмовлятися від спроб налагодити комуністичний розподіл, який давав партії безмежну владу над суспільством, або базувати його на примусовому вилученні державою селянської продукції. Партія обрала другий варіант, Так народилася продрозверстка.

Було зрозуміло, що будована на реквізиціях селянської продукції соціально-економічна система є нетривкою. Держава не мала засобів, щоб примушувати селян з року в рік виробляти продукцію не на продаж, а для реквізицій. Неважко було передбачити, що селяни рано чи пізно візьмуться за зброю, щоб протистояти продрозверстці. Чому ж до 1921 р. такий курс не здавався Леніну економічно неможливим і політично небезпечним? Чи існував чинник, який перекривав негативні наслідки розверстки?

Так, існував. Це був розрахунок на світову революцію. Після провалу спроб одержавлення сільського господарства партійне керівництво розраховувало на те, що експропріація буржуазії у високорозвинутих країнах дасть йому достатні ресурси, щоб задовольнити споживчі і виробничі потреби села. Концепція світової революції підштовхувала розгортання соціального експерименту в радянській Росії. Проте у пізнішій історіографії прямий зв'язок між цією концепцією і комуністичним будів-

ництвом не прослідковується. Причина проста: світова революція не бажала переростати з концепції в реальність.

К. Маркс і Ф. Енгельс обґрунтували цю концепцію в середині XIX ст., коли на Європейському континенті відбувся ряд революцій, спрямованих проти абсолютизму. Вони стверджували, що світова революція ознаменується встановленням диктатури пролетаріату, подібно до того, як попередні революції дали владу буржуазії. Ситуація в Європі під час світової війни, що тривала з 1914 р., справді була передреволюційною. Спочатку революція вибухнула в Російській імперії, де стомленість мас багаторічною війною накладалася на давно існуючу соціальну напруженість, яка тільки поглибилася після подій 1905–1907 рр. Роком пізніше спалахнули революції в країнах, що зазнали поразки у війні, — Німеччині та Австро-Угорщині. Потім стала розпадатися Османська імперія. Здавалося б, передбачення основоположників марксизму щодо світової революції почали здійснюватися. Однак жодна з революцій, включаючи Російську, не була комуністичною. Це й не дивно: гасло ліквідації приватної власності не могло знайти масової підтримки в будь-якому суспільстві. Щоб забезпечити свій власний прихід до влади, Леніну довелося відмовитися від комуністичних гасел.

Наскільки глибокою була переконаність у тому, що услід за Росією спалахнуть революції в Європі, показують дебати навколо Брестського миру. Так звані «ліві комуністи» на чолі з М. Бухаріним відмовлялися укласти мир з кайзерівським урядом, бо твердо вірили в німецьку революцію. На короткий час їхню точку зору підтримала більшість членів ЦК РКП(б), хоча через відсутність армії загроза німецької окупації була стопроцентною. Більш прагматичному Леніну ціною величезних зусиль вдалося змусити партійне керівництво прийняти принизливі умови миру. Але й противники «лівих комуністів» поділяли переконаність у нетривалості кайзерівської влади. IV надзвичайний з'їзд рад, який у березні 1918 р. ратифікував Брестський мирний договір, висловив думку про те, що «міжнародна робітничая революція не за горами»⁸⁹. Коли ж революція в Німеччині та Австро-Угорщині справді почалася, мало хто з більшовиків засумнівався у тому, що події розвиватимуться за російським сценарієм. Те, що такі розрахунки будувалися не на піску, показує приклад радянських Угорщини, Баварії і Словаччини. Невідомо, як склалися б справи у Центральній Європі, якби радянська Росія змогла подати цим республікам у 1919 р. військову допомогу.

---

⁸⁹ Текст цієї заяви належить Леніну. Див.: *Ленін В.І. Повне зібр. творів.* — Т. 36. — С. 117.

Внутрішня політика Раднаркому з весни 1918 р. почала визначатися поглядами й переконаннями «лівих комуністів», які стояли за негайне прискорення комуністичних перетворень, розраховуючи на співробітництво з очікуваними радянськими республіками Європи. Передчуття перемоги у всесвітньому масштабі, яку обіцяв сплеск революційного руху в Західній Європі, змусило більшовиків поспішити з утворенням Комінтерну та комуністичних партій в різних країнах (на що вони ніколи не шкодували золота). Тверезий політик Ленін цілком солідаризувався з романтиком Бухаріним і практично повністю переніс у затверджену VIII з'їздом РКП(б) в березні 1919 р. партійну програму принципи організації ідеального комуністичного суспільства, викладені роком раніше в бухарінській брошурі «Програма комуністів (більшовиків)». Відсутність в офіційній програмі відповіді на ключове питання — як без застосування насилля залучити багатомільйонне селянство в комуністичну систему виробництва та розподілу — компенсувалася надією на допомогу західноєвропейського пролетаріату.

Більшовики не ставили свої плани у залежність від того, чи зважиться світовий пролетаріат на комуністичну революцію. В. Ленін завжди заперечував можливість експорту революцій. Проте найзавзятіше відкидають ті твердження, яким в глибині душі вірять. А Ленін вірив у месіанський характер російської революції. У день жовтневого перевороту він заявив: «В Росії ми зараз повинні зайнятися побудовою пролетарської соціалістичної держави. У нас є така сила масової організації, яка перемаже все і доведе пролетаріат до світової революції»⁹⁰. Проблема, отже, полягала у «доведенні»...

Що було первинним у розрахунках більшовиків: готовність західноєвропейського пролетаріату на революцію або «сила масової організації» в Росії, тобто здатність державної партії цієї країни мобілізувати людські та матеріальні ресурси для вторгнення у Європу? Факти свідчать, що первинною була саме ця сила. Радянські пропагандисти не випадково називали Леніна вождем світового пролетаріату. Побудувавши державу, яка була здатна мало не з нуля створити у найкоротші строки багатомільйонну армію, Ленін не без підстав розраховував «організувати» за допомогою військової сили революцію в будь-якій країні. Марш на Варшаву у 1920 р., за якою вже проглядався Берлін та інші західноєвропейські столиці, доводить це з усією безперечною.

Встановлення залежних від Москви режимів надало б більшовикам можливість контролю за ресурсами промислово розвинутих країн. Покладаючись на ці ресурси, вони розраховували створити позаринкову

---

⁹⁰ *Ленін В.І.* Повне зібр. творів. — Т. 35. — С. 3.

систему одержавленого виробництва й розподілу, здатну обійтися без постійних реквізицій селянської продукції. Інакше кажучи, «допомога» Заходу зберігала державній партії усі плюси комуністичної економіки (перш за все — абсолютну владу над суспільством) і позбавляла мінусів (продрозверстки). Переконаність у близькій революції в країнах Заходу буквально пронизує документи Леніна 1919–1920 рр. Проте пересвідчитися у цьому не так легко. Після провалу двох спроб ввести в Європу червоноармійські дивізії і проявленої європейським пролетаріатом «опортуністичної» байдужості до комуністичних гасел керівництво РКП(б) на чолі із Сталіним забуло про «світову революцію» і висунуло концепцію «соціалізму в одній країні». У середині 20-х рр. ця концепція стала офіційно визнаною і тоді висловлювання засновника партії, що прямо їй суперечили, державні ідеологи постаралися приховати. У так званому «повному» зібранні творів В. Леніна були використані усі фальсифікації з попереднього, четвертого видання сталінської доби. Відповідальний за автентичність текстів Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС навіть у роки горбачовської «перебудови» замовчував лакуни. Щоб їх виявити, треба зіставити «Повне зібрання творів» з другим або третім виданням (вони ідентичні). Наведемо два приклади.

12 березня 1919 р. Ленін заявив в Петроградській раді, що діяльність Раднаркому за попередній рік можна зрозуміти, тільки оцінивши роль рад у масштабі світової революції. І далі, пояснюючи цю тезу, він додав фрази, відсутні у четвертому і п'ятому виданнях його творів: «Справа будівництва цілком залежить від того, як швидко перемаже революція у найважливіших країнах Європи. Тільки після такої перемоги ми можемо серйозно взятися за справу будівництва»⁹¹. У промові на розширеному засіданні Московської ради, присвяченому третій річниці Жовтневої революції 6 листопада 1920 р., голова Раднаркому зробив таке знаменне визнання, звернувшись до історії перевороту: «Ми тоді знали, що наша перемога буде тривкою перемогою лише тоді, коли наша справа перемаже весь світ». Ці слова ще не суперечили концепції «соціалізму в одній країні». З метою нейтралізації подібних висловлювань засновника партії Сталін запровадив поняття «остаточна перемога соціалізму», яке пов'язувалося з революціями у кількох країнах. Цим самим «остаточна перемога» відділялася від просто «перемоги». Суть маневру полягала в тому, щоб обґрунтувати можливість побудови соціалізму в СРСР за умов «капіталістичного оточення»⁹². Тому-то сталінські цензори зняли у цито-

⁹¹ *Ленін В.И.* Соч. Изд. 3. — Т. XXIV. — С. 33. Порівн.: *Повне зібр. творів.* — Т. 38. — С. 2.

⁹² *Сталин И.В.* Сочинения. — Т. 7. — С. 117.

ваному вище тексті виступу Леніна наступну «крамольну» фразу: «в одній країні здійснити таку справу, як соціалістична революція, не можна»⁹³.

Коли зникла надія на успіх «світової революції?» Відповідний проміжок часу можна визначити з достатньою точністю. 13 серпня 1920 р. радянські війська у своєму карколомному наступі оволоділи населеним пунктом в 23 км. від Варшави, а з іншого боку підійшли до приміської фортеці Модлин. Наступного дня поляки перейшли у контрнаступ, і через десяток днів армії М. Тухачевського опинилися аж за Бугом. У жовтні було підписане перемир'я. Після цього радянський уряд розпочав демобілізацію. Навесні 1922 р. Червона армія зменшилася до 1600 тис. бійців. Понадмільйонні збройні сили, які розміщувалися в Україні, на цей час скоротилися до 270 тис. бійців. XI з'їзд РКП(б) ухвалив до кінця 1922 р. здійснити дальше скорочення збройних сил — до 800 тис. осіб⁹⁴. Ці факти безперечно свідчать про повернення державної партії обличчям до внутрішніх справ. «Світова революція» перетворювалася на теоретичну проблему.

У нових умовах народився концепт «капіталістичного оточення». На X з'їзді РКП(б) було поставлено доповідь Л. Каменєва, яка так і називалася: «Радянська республіка в капіталістичному оточенні». Формулюючи свою проблему, доповідач висловлювався гранично чітко: «Чи ставив хто-небудь коли-небудь з відповідальних комуністів перед собою завдання — створити господарство соціалістичної Росії, не спираючись на все світове господарство в цілому, на його техніку, на його винаходи, на його сировину, на сировину всього світового господарства? Ні, це завдання так поставлено бути не може»⁹⁵. Далі він констатував, що світова революція не йде так швидко, як це було б бажано, а тому доведеться мати справу з чужоземним капіталом і платити йому за відсталість Росії, за запізнення із взяттям влади у передових країнах пролетарями. На закінчення Каменєв оптимістично заявляв: «Ми переконані,

---

⁹³ *Ленин В.И.* Соч. Изд. 3. — Т. XXV. — С. 474. Порівн.: Повне збір. творів. — Т. 42. — С. 1.

⁹⁴ *Кульчицький Станіслав.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 186.

⁹⁵ Десятий съезд РКП(б). 8–16 марта 1921 г. Стенографический отчет. — М., 1921. — С. 252. Цих слів нема у виданні, підготовленому Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Див.: Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. — М., 1963. — С. 450–465. Доклад Каменева «О Советской республике в капиталистическом окружении».

що чужоземний капітал, що повинен працювати на тих умовах, які ми пропонуємо, несвідомо для себе буде рити собі могилу»⁹⁶.

В. Ленін теж кількаразово визнавав у своїх промовах 1921 року, що розрахунки на світову революцію не справилися. Зокрема у липні на IV конгресі Комінтерну він заявив цілком прямо: «З першого погляду ясно, що в інших капіталістичних країнах, після укладення миру, який би поганий він не був, викликати революцію не вдалося»⁹⁷. Через кілька місяців, на IX Всеросійському з'їзді рад він висловився ще рішучіше: «Виявилось, що на цю пряму дорогу, яка тільки одна справді вивела нас з імперіалістичних зв'язків, з імперіалістичних злочинів та з імперіалістичної війни, що продовжує загрожувати всьому іншому світові, виявилось, що принаймні так швидко, як ми розраховували, на цю дорогу іншим народам ступити не вдалося»⁹⁸.

У наведених висловлюваннях сформульовано істотний висновок: партія в своїх планах може розраховувати надалі тільки на внутрішні ресурси. Навіть безвідносно до глибокої суспільно-економічної кризи, яка охопила країну на початку 1921 р., цей висновок вимагав перегляду всієї стратегії дальших перетворень. Такий перегляд було започатковано X з'їздом РКП(б) у березні 1921 р.

Завжди важко відділити маскувальну риторику документів РКП(б) від суті справи у сюжетах, що стосуються «світової революції». Як правило, документи, що вийшли з-під пера В. Леніна, відзначаються у цьому відношенні особливою обережністю. Характерний приклад — його підхід до перегляду стратегічного курсу партії на X з'їзді. Ленін розпочав аргументацію з твердження, зрозумілого усім делегатам: тільки в країнах розвинутого капіталізму можливий безпосередній перехід до соціалізму. Росія до таких країн не належала, і соціалістична революція в ній могла мати остаточний успіх тільки за двох умов: підтримки її соціалістичною революцією в одній або декількох передових країнах і укладення угоди між пролетаріатом та більшістю селянського населення. Звідси випливав висновок: «Тільки угода з селянством може врятувати соціалістичну революцію в Росії, поки не настала революція в інших країнах»⁹⁹. Укладення угоди означало ліквідацію продрозверстки. За її відсутності державна партія позбавлялася можливості здійснювати дальші соціально-економічні перетворення відповідно до своєї програми. Так В. Ленін

---

⁹⁶ Десятий съезд РКП(б). 8–16 марта 1921 г. Стенографический отчет. — М., 1921. — С. 252–253.

⁹⁷ *Ленін В.І.* Повне зібр. творів. — Т. 44. — С. 34–35.

⁹⁸ Там само. — С. 280.

⁹⁹ Там само. — Т. 43. — С. 51.

виходив на визначення курсу, пізніше названого новою економічною політикою. Перетворення припинялися, але зберігався політичний режим, якому в іншому випадку загрожувала війна з багатомільйонним селянством.

У виступах інших керівників партії ще відвертіше формулювалися, по-перше, залежність попередньої економічної політики від сподівань на ресурси західноєвропейських країн і, по-друге, необхідність зміни цієї політики в умовах, коли подібні сподівання не виправдалися. Розглянемо, наприклад, матеріали Всеукраїнської наради КП(б)У, що відбулася у травні 1921 р. У резолюції «Економічна політика найближчого періоду (у зв'язку з постановами X з'їзду РКП)» було прямо сказано, від якої політики партія відмовлялася: «В якнайтяжчих умовах громадянської війни пролетаріат неухильно проводив свою економічну політику, спрямовану на знищення класу капіталістів і капіталістичних форм господарства. Натомість висувалось організоване господарство з повним зосередженням у руках держави всього виробництва і розподілу»¹⁰⁰. Як бачимо, у створюваному суспільно-економічному ладі не повинно було залишитися місце не тільки для капіталістів, але й для «дрібнобуржуазії», за марксистською термінологією, тобто для селян-власників.

Тут відмова від попередньої політики пов'язувалася тільки з однією обставиною: зникненням перспективи на «світову революцію». Всеукраїнська нарада КП(б)У наголошувала: «Відсутність достатньої підтримки революційного руху західноєвропейським пролетаріатом затримує зміну економічного становища республік на міжнародному ринку. Це змушує нас встановлювати нові шляхи зміцнення революційних завоювань відповідно до обстановки мирного будівництва і необхідності швидкого господарського відродження»¹⁰¹.

Варто навести цікаві висловлювання Л. Троцького з його доповіді у Харкові на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У 5 квітня 1923 р. Через два роки після запровадження непу оцінити зміну партійного курсу вже можна було з певної відстані. Оцінки практично не змінилися. Неправлена стенограма партконференції, звичка Троцького виступати без підготовленого тексту і властива йому прямота висловлювань допомагають зрозуміти найпотаємніші мотиви, якими керувалися вожді, приймаючи рішення про нову економічну політику. «Звідки узявся цей великий історичний поворот, який ми проробили на X з'їзді? Цей поворот виріс внаслідок повільного темпу світової революції, — говорив Троцький. —

---

¹⁰⁰ Комуністична партія України в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — С. 138.

¹⁰¹ Там само. — С. 139.

Виявилось, що протягом дуже тривалого часу (ось чому ми й сказали: «всерйоз і надовго») Союзу радянських республік доведеться існувати у капіталістичному оточенні. Пряму й безпосередню допомогу від пролетаріату держав більш високого типу, більшої економічної потужності, ніж ми, ми не скоро одержимо. Ми не знали у 1920 році, про один, два, три або про десять років йде мова, але ми знали, що перед нами починається епоха серйозної і тривалої підготовки»¹⁰².

У цьому виступі Л.Троцький запевнив делегатів конференції: «Якщо пролунає набат із Заходу, то ми, хоч би й загрузли в калькуляції, балансі і непі, відповімо: ми — революціонери, ми ними були, ми ними залишаємося і ми ними будемо до кінця»¹⁰³. Проте це була лише красива фраза. Чисельність Червоної армії скоротилася з 5,5 млн. бійців на кінець 1920 р. до 516 тис. на середину 1923 р., тобто більш ніж десятикратно¹⁰⁴. Не маючи армії вторгнення, керівництво державної партії могло розраховувати тільки на підбурювальну роботу Комінтерну. Цього було замало для розгортання «світової революції».

Ф.Конт якось зауважив: є цілком очевидним, що до смерті Леніна теорія революції в одній країні не виникала в умі жодного значного більшовицького керівника¹⁰⁵. Це твердження здається безсумнівним.

Підіб'ємо підсумки. Переконані, що перебувають в епіцентрі світової революції, В. Ленін та його соратники бачили своє завдання в тому, щоб сприяти її поширенню на інші країни. Йшлося не тільки про те, щоб «викликати», як висловлювався Ленін, революції у сусідів, але й про те, щоб надати їм комуністичного спрямування. Сусідами були спочатку країни, які виникли на руїнах Російської імперії. У більшості з них, як і в Україні, більшовикам вдалося утвердити свою владу. Дуже розраховували вони й на країни, де внаслідок поразки у світовій війні зберігався колосальний потенціал соціальної напруженості. Для подолання противників у громадянській війні і радянізації сусідів була потрібна колосальна армія. Але організація її не становила важкої проблеми після того, як під контролем державної партії опинилося політичне життя й усі людські та матеріальні ресурси суспільства.

Після радянізації розвинутих країн партія розраховувала на викачування з них промислової продукції. Втрата цієї перспективи по-новому

---

¹⁰² Див.: *Кульчицький Станіслав*. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 189.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Отчет Народного комиссариата по военным и морским делам за 1922–1923 г. — М., 1925. — С. 11.

¹⁰⁵ *Конт Ф.* Революция и дипломатия. Документальная повесть о Христиане Раковском. — М., 1991. — С. 27.

поставила питання про взаємовідносини між містом та селом. Став необхідним неп.

Починаючи створювати комуністичну систему виробництва та розподілу, Ленін не забував про необхідність технічного оновлення продуктивних сил. Вперше він торкнувся цієї проблеми під практичним кутом зору у січні 1920 р. в листі до Г. Кржижановського (1872–1959). Останньому було запропоновано розробити на найближчі 10–20 років план електрифікації¹⁰⁶. Після цього була створена Державна комісія з питань електрифікації Росії (ГОЕЛРО). Тобто у перспективі комуністичне виробництво повинно було забезпечуватися власною індустріальною базою.

План ГОЕЛРО був схвалений VIII Всеросійським з'їздом рад в грудні 1920 р., коли практично визначилася відсутність шансів на революцію у високорозвинених країнах. Ленін негайно переорієнтувався на співробітництво з чужоземним капіталом. Зовнішні і внутрішні джерела фінансування плану електрифікації визначалися в пропорції 1 до 2. З 17 млрд. руб. золотом не менше 6 млрд. передбачалося покрити концесіями й закордонними позиками¹⁰⁷. Звертаючись до західних капіталістів, голова Раднаркому заявляв: «Поки ми потребуємо економічної допомоги, ми згодні вам платити»¹⁰⁸.

За умов «капіталістичного оточення» передбачався максимальний (до 20 років) строк виконання плану ГОЕЛРО: кредити треба було повертати. Але в цей час Ленін ще не виключав остаточно можливості революції у таких країнах, як Англія, Німеччина, Америка¹⁰⁹. У цьому випадку строк виконання плану ГОЕЛРО скорочувався.

Співробітництво з чужоземним капіталом виявилось надто проблематичним. Ленін не бажав відмовлятися від націоналізації власності чужоземних громадян і визнавати дореволюційні російські борги. Під час переговорів у Генуї, коли Г. Чичерін, Х. Раковський і Л. Красін натякнули, що готові йти на поступки у питанні про націоналізовану власність, голова Раднаркому пригрозив зняти їх з посад. Тільки після смерті вождя Раковський дістав певну свободу маневру і спробував укласти з Англією і Францією договори, що передбачали надання Радянському Союзу довгострокових кредитів за умови часткового визнання дореволюційних боргів і компенсації чужоземним власникам за націоналізоване майно. Однак ці країни в кінцевому підсумку відмовилися від укладення договорів з

---

¹⁰⁶ *Ленін В.І.* Повне збір. творів. — Т. 40. — С. 60–61.

¹⁰⁷ Там само. — Т. 42. — С. 328.

¹⁰⁸ Там само. — С. 69.

¹⁰⁹ Там само. — Т. 43. — С. 209.

країною, яка за допомогою Комінтерну втручалася в їхні внутрішні справи. Так визначилася ізоляція СРСР на Європейському континенті.

1.5. Голод 1921–1923 рр.

В основних хлібовиробних регіонах — Поволжі, на Північному Кавказі і в південних губерніях України у 1921 р. сталася жорстока посуха. Її руйнівна дія поєдналася з розрухою у сільському господарстві після семи років майже безперервних воєнних дій. Нарешті, на урожаї позначилося скорочення посівів під впливом продрозверстки. В Україні посівні площі скоротилися з 19 260 тис. дес. в 1916 р. до 17 110 тис. в 1921 р., тобто на 11,2%¹¹⁰.

Там, де не було посухи, врожайність у 1921 р. майже не поступалася звичайній нормі. Проте тут посіяли менше, ніж у роки, що передували продрозверстці. А навіть за кращих часів ці регіони не давали багато товарного хліба. Тепер же їм доводилося заступити вражені посухою основні зони товарного хліборобства і навіть взяти на харчування сільське населення цих зон. Так виникла нерозв'язна ситуація з хлібом, в якій масова загибель людей від голоду була ніби запрограмована. Йшлося тільки про те, на які регіони держава чинитиме найбільший тиск під час вилучення хліба. В центрі уваги партійно-радянського керівництва опинилася Україна.

У тодішніх статистичних публікаціях — на диво різні цифри про урожай 1921 р. в Україні. Найвища належить ЦСУ РСФРР — 633 млн. пуд. (середній урожай в роки, що передували продрозверстці, становив близько мільярда пудів)¹¹¹. Центральне статистичне бюро УСРР опублікувало зовсім іншу цифру — 276,6 млн. пуд.¹¹² Наркомзем України І. Клименко (1891–1937) на VII Всеукраїнському з'їзді рад в грудні 1922 р. назвав ще меншу цифру — 200 млн. пуд.¹¹³ Міжвідомча суперечка про обсяг врожаю могла бути розв'язана елементарною перевіркою первинної статистики. Чому ж український уряд не потурбувався зробити її, хоч знав, що Москва наполягатиме на вивезенні максимальної кількості продовольства?

¹¹⁰ Сельское хозяйство Украины. — Харьков, 1923. — С. 64–65.

¹¹¹ Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918–1923. — М., 1924. — С. 131.

¹¹² Год борьбы с голодом. Через делегатов VII Всеукраинского съезда Советов всем трудящимся: отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе. — Харьков, 1923. — С. 78.

¹¹³ VII Всеукраинский съезд Советов. 10–14 декабря 1922 г. Стенографический отчет. — Харьков, 1922. — С. 42.

Про це Раднарком України потурбувався в першу чергу. За пропозицією Х. Раковського політбюро ЦК КП(б)У ще 11 червня 1921 р. прийняло таку протокольну постанову: «Запропонувати губкомам мати нагляд, щоб органи НКЗ, НКП і Статбюро регулярно надсилали відомості про врожай раз на тиждень»¹¹⁴. Не обмежуючись цим, Раковський затвердив постанову Української економічної наради (УЕН) про відрядження у неврожайні губернії комісій для виявлення дійсного стану сільського господарства. Але, як він засвідчив у доповідній записці В. Леніну про організацію продовольчої роботи та збирання хліба в Україні від 28 січня 1922 р., ця постанова була скасована «з суто політичних міркувань — не створювати паніки»¹¹⁵. Очевидно, центральній владі було потрібно із зрозумілих причин утримати збільшити фактичний обсяг українського врожаю.

Не можна сказати, що після запровадження нової економічної політики з продрозверсткою в Україні було покінчено. В останній декаді березня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У майже щоденно займалося проблемою переходу на продподаток. В кінцевому підсумку було вирішено продовжити стягнення розверстки з урожаю 1920 р. і встановити для урожаю 1921 р. продподаток в обсязі 117 млн. пуд. (минулорічна розверстка становила 160 млн. пуд.). Волинська, Катеринославська, Харківська і Чернігівська губернії, які виконали найбільший відсоток розверстки, звільнялися від виконання решти. Для восьми губерній обсяг розверстки скорочувався на 20% порівняно з встановленими у 1920 р. зобов'язаннями. Вони повинні були віддати державі ще 54 млн. пуд.¹¹⁶

Розверстка залишалася, щоб забезпечити перш за все безперерйне постачання «червоних столиць». У січні 1921 р. з України в Російську Федерацію надійшло 142 тис. пуд. хліба, в лютому — 247 тис. пуд. У березні, коли оголосили «продтижневик», підтриманий відрядженням на село збройних робітничих загонів, відправлення різко збільшилося — до 1114 тис. пуд. У квітні кількість відправленого хліба знову впала до 132 тис. пуд.¹¹⁷ Така динаміка викликала глибоке незадоволення ЦК РКП(б). 8 травня секретар ЦК РКП(б) В. Молотов (його перевели з Харкова до Москви після X з'їзду партії) повідомляв Х. Раковського і наркома продовольства М. Владимірова (1879–1925) про постанову партійного

---

¹¹⁴ Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. — К., 1993. — С. 8.

¹¹⁵ Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 84.

¹¹⁶ Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1921, № 5. — Ст. 154.

¹¹⁷ Белый П., Дышлевой П. Единство действий в защиту завоеваний революции. — К., 1988. — С. 69–70.

керівництва — відправляти не менше 40 залізничних ешелонів з продовольством на місяць у розпорядження Наркомпроду РСФРР¹¹⁸. Такої кількості продовольства від України раніше не вимагали. У південних губерніях зима була без снігу, а весна — без дощів, і селяни вже почали відчувати наближення грізного стихійного лиха. Але в Москві були іншої думки про продовольче становище республіки. 18 травня В. Ленін телеграфував М. Фрунзе, Г. Петровському і Х. Раковському: «Тов. Бухарін каже, що врожай на півдні чудовий. Питання життя і смерті для нас — зібрати з України 200–300 мільйонів пудів»¹¹⁹. Партійно-радянське керівництво УСРР після багатоденних дебатів встановило хлібозаготівельний план на 1921 рік за розверсткою і податком в обсязі 171 млн. пуд., а голова російського Раднаркому після розмови з далеким від продовольчих справ Бухаріним готовий був майже подвоїти цю цифру.

Обговорюючи вимоги Москви, політбюро ЦК КП(б)У вирішило додати до наркомпродівських загонів регулярну армію. Збирати зерно попередніми методами ставало неможливим, тому що селяни вже розуміли: урожаю не буде, щоб вижити, треба зберегти запаси. За допомогою збройної сили у травні вдалося зібрати і надіслати в Росію 522 тис. пуд. хліба¹²⁰. Однак травневого завдання Україна не виконала. Раковський дістав по партійній лінії догану «за недостатньо енергійну працю»¹²¹.

Центр вимагав збільшити вивіз хліба, у тому числі з уражених посухою південних губерній. У телеграмі Миколаївського губвиконкому до Харкова від 22 червня 1921 р. говорилося: «У наявності в усій губернії є 1 млн. пуд. зерна. Нових надходжень очікувати не можна. Центр вимагає у червні від нашої губернії 1575 тис. пуд. зерна; 500 тис. пуд. уже відправлено. Треба відправити ще 1 млн. пуд. Червневне завдання ми можемо виконати в розмірі 50%. Відправити центру максимум можна 250 тис. пуд. Особком пропонує виконати наряд повністю. Якщо опродкомгуб це виконає, то постачання губернії стає загрозливим. Залишаються тоді без постачання дві дивізії і все населення губернії»¹²².

На півдні у липні вже почалися жнива, а з ними — й продподаткова кампанія. Загроза голоду стала настільки реальною, що селяни затято

---

¹¹⁸ Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. — С. 7.

¹¹⁹ В.І. Ленін про Україну. — К., 1969. — Ч. 2. — С. 560.

¹²⁰ Бельї П., Дышлевої П. Единство действий в защиту завоеваний революции. — С. 70.

¹²¹ Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. — С. 7.

¹²² Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. — С. 28.

опиралися заготівельникам. До працівників центрального наркомпродівського апарату, які діяли в Україні паралельно з місцевим Наркомпродом, підключився безпосередньо Ленін. 6 липня він підписав телеграму ЦК КП(б)У про необхідність відправлення на бази РСФРР не менше 74 вагонів хліба щодоби (згідно постанови ЦК РКП(б) від 2 липня), і наказав щоденно сповіщати по прямому проводу ЦК РКП(б), Раднарком і Наркомпрод РСФРР про хід виконання цього завдання. Цього ж дня Ленін підписав телеграму наркомпроду М. Владимирову в Харків з наказом вжити рішучих заходів щодо забезпечення продовольством Донбасу¹²³.

Доводячи до місцевих властей зміст телеграми В. Леніна про постачання Донбасу від 6 липня, ЦК КП(б)У зобов'язував їх «прикласти надлюдські зусилля для підняття продзаготівлі і виконання нарядів Наркомпроду навіть на шкоду задоволенню місцевих потреб»¹²⁴. Секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь і голова ВУЦВК Г. Петровський у телеграмах керівникам губкомів і губвиконкомів з приводу вивезення в центр встановленої кількості вагонів з хлібом закликали: хоч би що трапилося, а вивозити треба! Наприклад, у телеграмі керівникам Чернігівської губернії зазначалося: «Надзвичайно важкий продовольчий стан пролетарських центрів Росії, червоних столиць Москви і Пітера, зокрема в останні місяці, до нового врожаю зобов'язують радянську Україну прийти на допомогу, урізаючи до останнього ступеню власні потреби»¹²⁵.

Тим не менш заготівлі у липні різко пішли на спад, і з України вдалося вивезти тільки 138 тис пуд. хліба¹²⁶. Нереальність хлібозаготівельних планів призвела до збереження розверсткового методу заготівель. Незважаючи на формальне запровадження продподатку, формування державного хлібного фонду фактично здійснювалося шляхом позаекономічного примусу. Отже, у 1921 р. неп в Україну ще не прийшов.

Війська почали залучатися до стягнення продрозкладки ще у травні 1921 р. з ініціативи місцевих властей. Але масштаби застосування військ не задовольняли В. Леніна, і на початку липня він запропонував мобілізувати у Поволжі «молодь до армії у кількості близько 500 тис. штиків». Пропонувалося «розташувати ці 1/2 мільйона на Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу, будучи надто зацікавлені в ній, особ-

¹²³ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 10. — С. 648.

¹²⁴ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 195.

¹²⁵ Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. — С. 10, 11.

¹²⁶ Бельй П., Дышлевой П. Единство действий в защиту завоеваний революции. — С. 70.

ливо ясно усвідомлюючи і почуваючи несправедливість ненажерливості багатих селян на Україні»¹²⁷. Однак цей підступний задум виявився технічно неможливим через повну дезорганізацію життя у голодуючому Поволжі. Поволзькі селяни самі покидали уражені посухою місцевості і прямували пішки (залізниці були паралізовані) в інші регіони. 439 тис. біженців знайшли притулок в Україні. Якраз ними більш за все опікувалася створена у липні 1921 р. Центральна комісія допомоги голодуючим (Допгол) при ВУЦВК на чолі з Г. Петровським. Але ця майже півмільйонна армія переселенців не могла допомогти державі вилучити хліб у «ненажерливих багатих селян».

У розмові з М. Владимировим по прямому проводу В. Ленін запропонував 6 серпня: «Я думаю, що для успішного збирання податку потрібні військові частини на допомогу цьому збиранню, з тим щоб ці військові частини одержували посилене постачання за рахунок місцевих селян, поки податок не буде сплачений»¹²⁸. 12 серпня ці міркування матеріалізувалися у постанові Ради праці і оборони (РПО) про застосування надзвичайних заходів при вилученні продподатку. В ній йшлося про введення до волостей, що опиралися наркомпродівцям, військових частин. Останні мали під час збирання податку «негайно вживати найрішучіших заходів примусового характеру»¹²⁹.

Урядовий документ не конкретизував «найрішучіших заходів». Виконавці керувалися підзаконними інструкціями. Зокрема, в інструкції Вознесенського повітового особкому від 15 листопада зазначено: «Взяти в кожній волості від 15 до 25 чол. зложників з куркульського і середняцького населення. У випадку, коли яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або ж, давши підписку про виконання продподатку в 48 годин, не виконає, такі села оголошуватимуться ворогами радянської влади. Половина зложників має бути осуджена аж до застосування вищої міри покарання — розстрілу, після чого буде взято наступну групу. Все зерно, незалежно від продподатку, конфіскується»¹³⁰.

Більшовики не зверталися по допомогу до міжнародної громадськості. Вона першою звернулася до радянських властей, як тільки дізналася про посуху. На початку липня славетний мандрівник, учений і громадський діяч Ф. Нансен (1861–1930) запропонував Г. Чичеріну допомогати продовольством населенню Петрограда. Потім до наркома закор-

¹²⁷ *Ленін В.І.* Повне збір. творів. — Т. 44. — С. 63.

¹²⁸ В.І.Ленін про Україну. — Ч. 2. — С. 590.

¹²⁹ Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. — С. 32.

¹³⁰ Там само. — С. 51.

донних справ звернувся керівник Американської адміністрації допомоги (АРА) Г. Гувер (1874–1964). Ця позаурядова благодійницька організація діяла в Західній Європі з 1919 р., використовуючи для тих, хто потребував допомоги, нагромаджені на континенті під час війни величезні продовольчі запаси американського експедиційного корпусу.

Ленін змушений був дати згоду на переговори у Ризі з найближчим співробітником Гувера У. Брауном, хоч ідея допомоги з боку буржуазії йому не подобалася. Щоб збалансувати класову структуру закордонної допомоги, він підключив до надання продовольчої допомоги Комінтерн. Так виник «Тимчасовий закордонний комітет допомоги Росії», пізніше перейменований в «Міжнародний комітет робітничої допомоги» (Міжробдоп).

Починаючи з 20 серпня в Росії розгорнулася благодійницька акція АРА. Проте в Україну чужоземних рятівників не запрошували. Офіційно вважалося, що її продовольче становище благополучне. Республіка прямо-таки вирувала комісіями допомоги голодуючим — відомчими і територіальними, які діяли під наглядом Центральної комісії Допгол при ВУЦВК. Але вся їхня активність була скерована на біженців і на Поволжя. Через примусові заготівлі і добровільну допомогу хліб з України прямував за її межі.

Становище на півдні України, який постраждав від посухи одночасно з Поволжям, ставало трагічним. У 21 повіті п'яти південних губерній (Одеської, Миколаївської, Катеринославської, Запорізької і Донецької) селяни не зібрали посіяного насіння. У 10 інших повітах вказаних губерній чистий збір хлібів не перебільшував 5 пудів на душу населення. Цієї кількості вистачало тільки на те, щоб не вмерти голодною смертю. Отже, третина території радянської України була голодуючим регіоном.

Одночасно із закликом про допомогу до закордонного робітничого класу В. Ленін звернувся з листом до українських селян. «Правобережна Україна в цьому році зібрала чудовий урожай, — говорилося в ньому. — Робітники і селяни голодного Поволжя, які переживають тепер лихо, небагато чим слабше, ніж жахливе лихо 1891 року, чекають допомоги від українських землеробів. Допомога потрібна швидка. Допомога потрібна велика. Хай не лишиться жодного землероба, який не поділився б своїм надлишком з поволзькими голодуючими селянами, яким нічим засіяти полів»¹³¹.

На опублікованій Центральною комісією Допгол при ВУЦВК у 1922 р. карті врожайності 25 повітів Наддніпрянщини були позначені як райони без лишків урожаю. Чистий збір хлібів складав у них від 5 до 10 пудів на

---

¹³¹ В.І. Ленін про Україну. — Ч. 2. — К., 1969. — С. 588.

душу, і селяни могли прогодувати тільки себе. Виконуючи розверстку з минулорічного врожаю і сплачуючи натуральний продподаток з урожаю 1921 р., вони віддавали державі чималу частину власного продовольчого запасу. У 46 повітах Наддніпрянщини (25 лівобережних і 21 правобережному), тобто приблизно на половині території республіки чистий збір перевищував 10 пудів на душу сільського населення. Але посівні площі, як уже підкреслювалося, під впливом продрозверстку скоротилися.

Ця карта наочно показує пастку, в якій опинилася Україна: хлібних лишків з половини території не вистачало, щоб підтримати розміщену в ній армію, власні міста і робітничі селища, біженців з Поволжя, голодуючі південні губернії, міста центральної Росії і, нарешті, голодуюче Поволжя. Центральний уряд розробив систему пріоритетів у цій ситуації. Він потурбувався про забезпечення мінімальної, часом голодної норми споживання для робітничого класу і армії в Україні та поза її межами, якоюсь мірою потурбувався також про поволзьких селян і біженців з Поволжя в Україні. Але про голодуючих українських селян держава постаралася забути. Газетам було заборонено висвітлювати становище у південних губерніях України. Під час обговорення доповіді М. Владирирова «Про кампанію щодо боротьби з голодом» 4 серпня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло резолюцію, що не потребує пояснень: «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами»¹³².

Місцеві власті закидали Харків і Москву розпачливими телеграмами. У зверненні до ЦК Допгол при ВУЦВК керівники Донецького губвиконкому вказували: «Голод в Донбасі набрав жахливих розмірів. Голодує до 500 тис. чоловік. Селяни у відчаї риють собі могили, не відчуваючи реальної допомоги. Досі з центру не одержано ані зернини»¹³³. Якраз у цей час Ленін повідомляв місцеві органи влади, що в Донбас доставлено тримісячний запас хліба, щоб підтримати кам'яновугільну промисловість¹³⁴. Проте хлібом постачалися шахти, а не села. З сіл Донеччини його якраз забирали. До 15 січня 1922 р. в губернії було викачано 120 тис. пуд. хліба¹³⁵.

¹³² Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. — С. 31.

¹³³ Там само. — С. 85.

¹³⁴ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 53. — С. 253.

¹³⁵ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 199.

Тільки після того, як голодуючих селян почала косити смерть, керівники України виступили проти політики партійного центру. У відкритих публікаціях вони не наважувалися признатися в тому, що дисципліновано виконували вказівки центрального уряду, аж поки масова смертність не стала очевидною для всіх. У звіті ЦК Допгол «Рік боротьби з голодом», який підписав Г. Петровський, з'явилося таке хитромудре пояснення: «На Україні внаслідок більш сприятливого врожаю попереднього року, незважаючи на однаковий з Поволжям вплив посухи на врожай 1921 р., гострий продовольчий нестаток дав себе відчутти тільки з пізньої осені. І до початку зими 1921 р. в степах житниці федерації стався той же жахливий кошмар, що леденить кров, в тій же жахливій і моторошній різноманітності його картин, що й на Поволжі»¹³⁶.

Попередній рік на півдні України теж був неврожайним. Та на що інше міг вказати Петровський? В бунті на колінах ініціативу виявив М. Скрипник. Під час обговорення звіту ЦК, з яким виступив у грудні 1921 р. на VI конференції КП(б)У Х. Раковський, Скрипник заявив: «Хіба це не було очевидно, що ми йдемо до голоду? ЦК затримував це питання. Йшов тиждень за тижнем, місяць за місяцем, і тільки тепер ми бачимо вочевидь помилку, виявлену тут. Ми тоді не насмівувалися казати, що у нас, в нашій благодатній Україні — голод»¹³⁷. Ще різкіше, з наголосом не на «помилці», а на злочині, з мотивуванням причин цього злочину висловився Раковський у листі до Леніна 28 січня 1922 р.: «Я повинен констатувати, що стосовно продовольчих і посівних потреб наших голодуючих губерній ми виявили злочинну недбалість... Це відбувалося тому, що ми в першу чергу мали на увазі Радянську Росію і Донбас»¹³⁸. Правда Х. Раковський посмілішав тільки через півтора місяці, коли український голод перестав офіційно бути таємницею, та й висловився він не прилюдно, а в листі, що мав довірчий характер.

Врешті решт ЦК РКП(б) змушений був визнати реальність українського голоду. На початку січня 1922 р. голові Раднаркому УСРР дозволили звернутися по допомогу до міжнародних організацій. 10 січня Раковський уклав з АРА угоду, аналогічну угоді з РСФРР. 16 січня політбюро ЦК КП(б)У доручило своєму агітаційно-пропагандистському відділу і ЦК Допгол вжити заходів, щоб у пресі з'явилося «якбільше відомостей про голод на півдні України». Центральному органу ЦК газеті

---

¹³⁶ Год борьбы с голодом. Через делегатов VII Всеукраинского съезда Советов всем трудящимся. — С. 13.

¹³⁷ Див.: *Кульчицький Станіслав*. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 200.

¹³⁸ Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. — С. 79.

«Коммунист» доручалося надіслати в голодуючі губернії свого кореспондента¹³⁹.

В Україні було засіяно в 1922 р. на 2,7 млн. десятин менше, ніж у попередньому році¹⁴⁰. Величезний недосів у південних губерніях внаслідок господарського розорення селян було перекрито, хоч і не повністю, приростом посівних площ на Правобережжі та Лівобережжі. Але республіка змушена була відрахувати з урожаю 1922 р. понад 10 млн. пудів зерна в експортні ресурси¹⁴¹. Це — невелика кількість, але й вона могла б полегшити становище голодуючих. Та центральний уряд зобов'язав українських керівників розпочати перерваний війною експорт хліба, аби дістати валюту.

Щоб вилучення хліба з України не виглядало аморально, було оголошено, що врожай 1922 р. припинив голод. У жовтні 1922 р. ЦК Допгол при ВУЦВК перейменували в Центральну комісію по боротьбі з наслідками голоду (ЦК Наслідгол). Як експорт хліба, так і поставки в Росію призвели до того, що голод у південних губерніях протримався протягом всього 1922 р. і перейшов на першу половину 1923 р.

Допомога закордонних організацій тривала з березня 1922 р. по червень 1923 р. У серпні 1922 р., коли вони повністю розгорнули свою роботу, то харчували 1,8 млн. жителів неврожайних губерній проти 400 тис., забезпечуваних ЦК Допгол при ВУЦВК. Отже, роль закордонних організацій була вирішальною. У тогочасній пресі високо підносилися роль міжнародної пролетарської солідарності, тоді як значення АРА та інших «буржуазних» організацій применшувалася. Однак безстороння статистика ставить кожен закордонну організацію допомоги на своє місце. За період діяльності Міжробдоп надав голодуючим України 383 тис. пайків, місія Ф. Нансена — 12,2 млн., АРА — 180,9 млн. пайків¹⁴².

В архівах і в тогочасній пресі зустрічаються численні повідомлення про смертні випадки від голоду впродовж осені 1922 — пізньої весни 1923 рр. І все-таки зима 1922–1923 рр. для селян південних губерній була набагато легшою, ніж попередня.

В системі пріоритетів більшовицького центру під час здійснення продовольчої політики одне з найперших місць належало робітничому класу,

¹³⁹ Там само. — С. 69.

¹⁴⁰ Стенографический отчет третьей сессии ВУЦИК VI созыва 10–16 октября 1922 года. — Харьков, 1922. Бюллетень № 3–4. — С. 27.

¹⁴¹ Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР с 1 окт. 1922 г. по 1 окт. 1923 г. — Харьков, 1924. — С. 30.

¹⁴² Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 201.

а останнє — селянству. Якби партія не справилася з наданням хоча б мінімальних пайків багатотисячним робітничим колективам, вони відмовили б їй у підтримці. Голодні й згуртовані робітники для будь-якої диктатури більш небезпечні, ніж розпорошені селяни. Але не до всіх селян більшовицький уряд ставився однаково. Факти свідчать про те, що поволзьким селянам надавалася помірна допомога, нерідко за рахунок селян інших регіонів, зокрема України. Мотиви такого політичного курсу не лежать на поверхні. Однак можна запропонувати пояснення, яке ґрунтується на фактах.

Українське село було охоплене повстанським рухом. Як стверджувалося у звіті уряду УСРР VI Всеукраїнському з'їздові рад, за 1921 рік у справі «замирення» села було зроблено більше, ніж за весь попередній період. ВУ ЧК подала відповідну статистику: за 10 місяців було виведено з боротьби різними засобами 444 отамани, серед них: вбито у боях — 189, розстріляно — 9, заарештовано — 84, добровільно з'явилося з повинною і було амністовано — 162¹⁴³. Більша частина тих, хто з'явився з повинною, припадає на другу половину року. Чому саме?

В радянські часи історики відповідала на це так: повстанський рух почав спадати, коли селяни відчули благотворний вплив нової економічної політики. Але ж методи хлібозаготівель не змінилися у розпачливій ситуації голодного року. Переконливіше звучить пояснення, що впливає з досвіду боротьби Нестора Махна. Переслідувані кавалерійськими і броньовими частинами Червоної армії, махновці зібралися 21 липня 1921 р. на нараду в селі Ісаївка Таганрозького повіту. Обговорювалося питання: у якому регіоні продовжити боротьбу? «Батько» спробував змінити звичний, але небезпечний через насиченість військами регіон і зробив рейд по донецьких і поволзьких степах. Та в умовах голоду, що наближався, політична активність селянства зменшилася практично до нуля. Ніким не підтриманий, Махно змушений був повернути тачанки на захід. Він перетнув спочатку Дніпро, а потім Дністер і опинився у вигнанні, в Румунії.

Голод ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допоміг природному катаклізму справитися з «куркульським бандитизмом», конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних губерній. У 1921 р. в Україні було вперше запроваджено терор голодом.

---

¹⁴³ Див.: *Маймескулов Л. и др.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия. 1918–1922. — Харьков, 1990. — С. 282.

1.6. Утворення Радянського Союзу

Французький академік А. Безансон зробив спостереження, яке дає ключ до розуміння закономірностей трансформації Російської імперії в Радянський Союз. У статті, надрукованій в збірці «Концепт імперії» (Париж, 1980), він зазначив, що у Росії перед Світовою війною 1914–1918 рр. були можливості вирішити свої соціально-економічні проблеми, але вона не мала жодних шансів справитися з національним питанням. Ліберальна і модернізаційна політика імперського режиму могла б закріпити за Росією статус великої держави. Проте неминучим її наслідком ставало відродження пригноблених націй, яке підірвало б імперію зсередини.

Тому не слід дивуватися обраним Леніним специфічним формам побудови багатонаціональної держави. Перед ним стояло одне головне завдання: продовжити існування імперії, що розпалася, по можливості у попередніх кордонах, а якщо вдасться, то і в розширеному вигляді. У 1917–1922 рр. конгломерат з дев'яти формально незалежних держав (Росії, України, Білорусії, Далекосхідної Республіки, республік Закавказзя, Бухари і Хорезму) з'єднувався з імперською столицею двома способами: головним — через диктатуру керівної верхівки РКП(б), і додатковим — шляхом прямого підпорядкування кремлівському центру розміщених на периферії силових та економічних структур.

Коли стали відомі документи В. Леніна, що стосувалися проблеми утворення СРСР, у істориків склалася певна схема. Вона раз у раз відтворювалася під час урочисто відзначуваних ювілеїв і стала стереотипом мислення як для вчених, так і для громадськості. У цій схемі наявні факти розглядалися як вільний пошук радянськими республіками форм державного об'єднання. Зокрема, засуджувалася позиція Х. Раковського, який нібито пропагував об'єднання у формі конфедерації, а також позиція Й. Сталіна, який стояв за перетворення незалежних держав в автономні республіки Російської Федерації. Вказувалося на те, що Радянський Союз виник на основі плану, запропонованого В. Леніним: на рівних правах незалежні республіки об'єднувалися в єдину багатонаціональну державу.

Утворення СРСР висвітлювалося на основі багаторазово опублікованих фактів. Автентичність їх не підлягає сумніву. Та вони являли собою не більш як складові елементи ретельно розробленого сценарію. Сценарій передбачав зміст і послідовність подій, що мали відбутися, характер висловлювань політичних діячів, яким доручалося виконати заздалегідь намічену роль, форми і місця «народного волевиявлення», зміст конституції союзної держави тощо.

Ця схема була відкинута тільки після розпаду Радянського Союзу. Історики перестали займатися популярною раніше темою. У нечисленних

статтях із спробами нового бачення проблеми наголошувалося на тому, що союз радянських республік укладався з порушенням юридичних норм, а тому був недійсний від початку. Один з нових історичних міфів звучить так: якби радянська Україна не увійшла у 1922 р. до складу СРСР, вона могла б зберегти суверенітет і уникнути страхітливих трагедій в своїй недавній історії. Такі твердження ґрунтуються на тому ж таки сценарії утворення СРСР, який було розроблено в оргбюро ЦК РКП(б) під керівництвом Й. Сталіна.

Проте в системі влади, яку створила державна партія, у 1922 р. не відбулося будь-яких трансформацій. Змінилися тільки зовнішні форми побудови держави. Реальне включення України та інших національних республік до складу радянської Росії відбулося в ході війни. У республіках розбудовувалася система установ та органів військової і цивільної влади, яка нічим не відрізнялася від існуючої в Росії. Разом з тим вони визнавалися незалежними, хоч їхні кордони позначалися тільки на географічній карті.

ЦК РКП(б) реалізував у середині 1919 р. через республіканські законодавчі органи постанови про централізоване управління обороною, народним господарством, фінансами, транспортом, працею, поштою і телеграфом. Відповідні управлінські структури в республіках, навіть якщо вони очолювалися наркоматами, юридично підпорядковувалися російським наркоматам. Як правило, фактичне підпорядкування передувало юридичному, тому що встановлювалося в міру розбудови управлінського апарату. На суперечність між суверенним статусом республік і прямим підпорядкуванням основних радянських установ російським наркоматам ніхто не звертав уваги.

Підпорядкування російським наркоматам дістало назву «воєнно-політичного союзу». Ця назва опосередковано свідчила про те, що керівництво партії визнавало незручність фактичного включення національних республік до складу Росії без конституційного оформлення. Наявність воєнного стану слугувала певним виправданням. Але після утворення «воєнно-політичного союзу» в ЦК РКП(б) стали зважувати питання про доцільність відмови національним республікам у суверенному статусі як такому, що суперечить дійсному стану. Л. Каменєв, И. Сталін і деякі інші керівники висловлювалися за те, щоб перетворити їх в автономні республіки. Проблема відпала, коли білогвардійські війська захопили Україну.

Угоду про створення «воєнно-політичного союзу» після громадянської війни треба було оновити. 9 грудня 1920 р. на пленумі ЦК РКП(б) були затверджені «Політичні директиви ЦК РКП(б) ЦК КП(б)У». Президії ВЦВК і наркомату закордонних справ РСФРР разом з відпо-

відними органами УСРР доручалося знайти нову формулу міждержавних відносин¹⁴⁴. Доручення було виконане в найкоротші строки. 28 грудня В. Ульянов-Ленін, Г. Чичерін і Х. Раковський підписали «союзний робітничо-селянський договір». За його зразком 16 січня 1921 р. було укладено союзний договір РСФРР з Білорусією, 4 березня — з Бухарою, 21 травня — з Грузією, а також ряд угод з Вірменією. Разом з попередніми угодами (союзний договір з Хорезмом від 13 вересня 1920 р. і договір про воєнно-економічний союз з Азербайджаном від 30 вересня 1920 р.) вони утворили цілісний договірний комплекс. Він зв'язував Росію з тими національними окраїнами колишньої імперії, в яких державній партії вдалося утвердити свою владу. Так виникла друга, після «воєнно-політичного союзу», форма існування формально незалежних радянських республік — «договірна федерація».

Суть взаємовідносин між республіками не змінилася. Реальне становище характеризувалося управлінням з центру всією периферією. Партія, профспілки, господарські і силові відомства були побудовані на однакових засадах «демократичного централізму». Завершення громадянської війни дало привід керівникам партії знову поставити питання про ліквідацію декларативної самостійності УСРР та інших радянських республік. Вони вважали за необхідне «автономізувати» їх, тобто зрівняти за статусом з автономними республіками, що існували у складі Російської Федерації. Навпаки, деякі керівні діячі партії у республіках з незалежним статусом бажали для себе більшої свободи дій. Раковського хвилювало, зокрема, становище, коли центральні наркомати оминали республіканський рівень управління і напрямки зв'язувалися з підвідомчими підприємствами та установами в губерніях. Це ставило під сумнів доцільність харківського управлінського центру.

Під час обговорення національного питання на X з'їзді РКП(б) обидві тенденції проявилися. З доповіддю виступив нарком у справах національностей Й. Сталін. Він заявив, що живим втіленням тієї форми державного союзу, яка потрібна, є Російська Федерація¹⁴⁵. У відповідь В. Затонський натякнув на те, що «деякі товариші» плутають необхідність встановлення дійсного централізму із звичним уявленням про єдину і неподільну Росію. На його думку, треба було точніше визначити взаємовідносини між республіками, і не в тому плані, щоб збільшити або зменшити права окремих частин федерації, а для того, щоб усунути плутанину, яка псує добре налагоджену справу. «Нам необхідно, —

¹⁴⁴ Бабій Б.М. Союз РСР і роль України в його утворенні. — К., 1972. — С. 100.

¹⁴⁵ Десятий съезд РКП(б). Стенографический отчет. 8–16 марта 1921. — М., 1921. — С. 101.

заявляв він, — витравити з голів товаришів уявлення про радянську федерацію як федерацію неодмінно російську, тому що справа не в тому, що вона російська, а в тому, що вона радянська... Необхідно, щоб увійшло у свідомість широких партійних мас, що їм не треба додержуватися тієї примітивної російської лінії, якої додержується значна частина наших товаришів на шкоду радянській владі і на шкоду радянській федерації»¹⁴⁶.

На виступ по доповіді Сталіна записалися 29 делегатів з'їзду, але слово дали тільки трьом. Незважаючи на протест з боку М. Скрипника, з'їзд припинив дебати з цього питання, яке стояло останнім в порядку денному. Наступного дня частина делегатів повинна була виїхати на придушення кронштадтського повстання. Після обговорення доповіді була прийнята резолюція про чергові завдання партії в національному питанні, яка не змінювала існуючого непевного становища з побудовою союзу радянських республік. Але ідея з «автономізацією» національних республік не пройшла. Врешті-решт, доповідач у заключному слові на цьому не наполягав.

Невизначеність прав національних республік, яку Затонський у виступі на партійному з'їзді назвав «плутаниною», змушувала керівництво УСРР раз у раз повторювати спроби конституційного оформлення «договірної федерації». Судячи з усього, російське керівництво такої незручності не відчувало. В. Ленін не підтримував Сталіна в його спробах «автономізувати» республіки з незалежним радянським статусом, але утримувався від більш чіткого визначення повноважень їхніх партійно-радянських центрів. Очевидно, він задовольнявся існуючим становищем. В усякому разі, події наступного, 1922 року переконливо це засвідчили.

Одразу після партійного з'їзду, у березні 1921 р. Раднарком УСРР прийняв постанову про доцільність розробки загальнофедеративної конституції¹⁴⁷. 6 квітня президія ВУЦВК затвердила М. Скрипника представником УСРР в конституційній комісії, утворення якої після пропозиції з Харкова було санкціоновано ЦК РКП(б). До складу комісії з боку РСФРР увійшли нарком юстиції Д. Курський і член президії ВЦВК М. Владимирський. Доповіді її час від часу заслуховувалися у вищих радянських і партійних органах обох республік. Однак розбіжність суджень щодо основних принципів конституційного оформлення «договірної федерації» не дозволила комісії дійти узгоджених висновків.

10 грудня 1921 р. Х. Раковський у виступі на VI Всеукраїнській партконференції дав іронічно-негативну оцінку роботі цієї комісії. Він

¹⁴⁶ Там само. — С. 111.

¹⁴⁷ Чирко В.А. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917–1922 гг. — М., 1967. — С. 230.

відзначив, що питання про конституцію залишилося відкритим, і тому знову постане. «Наші державні відносини визначатимуться час від часу, — провадив далі голова уряду. — Наша конституція буде створена на зразок англійської (натяк на те, що Великобританія обходилася без Основного закону. — *Авт.*). Звичайно, ми можемо розраховувати на те, що наша конституція не буде вироблятися 200–300 років»¹⁴⁸.

Бажання партійно-радянського центру УСРР конституційно визначити власне місце в системі влади було зрозумілим. Як правило, центральні органи, користуючись правом безпосереднього управління на всій території «договірної федерації», впритул не бачили України. Прикладів безцеремонного ігнорування республіки було безліч. У принципових випадках керівництву України доводилося опротестовувати свавільні дії в ЦК РКП(б). Найбільш разючий приклад цієї сваволі показала практика роботи Державної комісії по електрифікації Росії і створеного на її основі Держплану РСФРР. У матеріалах Укрдержплану знаменитий план ГОЕЛРО характеризувався таким чином: «План ГОЕЛРО рахувався тільки з півднем Росії, або, говорячи точніше, за винятком Дніпробуду цікавився тільки Донбасом. Інтереси інших частин України, особливо Правобережжя, в ньому не знайшли відображення, причому зовсім не відобразилося ставлення до України як до економічного і політичного організму»¹⁴⁹.

Один з провідних експертів ГОЕЛРО, а потім Держплану РСФРР, автор проекту Дніпрогесу проф. І.Александров опрацював з групою співробітників схему нового економічного районування країни. Україну він поділив на два економічні райони — Південно-західний з центром у Києві і Південний з центром у Харкові. Обґрунтовуючи цей поділ на засіданні президії ВРНГ 24 жовтня 1921 р., він заявив: «Наша позиція під час створення автономних областей в теперішній час спирається на зовсім новий принцип доцільного поділу держави: на основі раціонально-економічній, а не на пережитках втрачених суверенних прав»¹⁵⁰. Президія ВРНГ схвалила схему і запропонувала Держплану після обговорення в усіх заінтересованих наркоматах представити її для законодавчого затвердження на Всеросійському з'їзді рад.

Дізнавшись про наміри ВРНГ поділити Україну на дві частини, Х. Раковський негайно звернувся до В. Леніна з протестом і заблокував

¹⁴⁸ Кульчицький С.В. Форма і суть радянської державності / Політична історія України. XX століття. — Том 3. — К., 2003. — С. 177.

¹⁴⁹ Матеріали Госплану України. — Харьков, 1926. — С. 12.

¹⁵⁰ Якубовская С.Н. Строительство союзного советского государства. — М., 1960. — С. 108, 109.

проходження проекту Александрова у вищих законодавчих інстанціях. Ленін підтримав прагнення «українських товаришів» зберегти УСРР як цілісний район¹⁵¹. Комісія по районуванню під головуванням М. Калініна опрацювала і у квітні 1922 р. затвердила на президії ВЦВК тези, в основу яких було покладено схему Александрова. Але в тезах підкреслювалося: «Залучення республік до утворення економічних областей повинне відбуватися на основі спеціальної угоди»¹⁵². Тим часом керівництво України офіційно внесло питання про схему Александрова в ЦК РКП(б) і домоглося такого рішення: «Взяти до відома, що ЦК КП(б)У вважає, що запропонований Держпланом РСФРР план районування фактично порушує союзний робітничо-селянський договір (від 28 грудня 1920 р. — *Авт.*), розбиваючи Україну на дві частини, самостійно підпорядковані московським центральним органам»¹⁵³.

ЦК РКП(б) без виявлення свого ставлення («взяти до відома») процитував досить гостре заперечення «українських товаришів». Це подіяло на президію Держплану. За її дорученням Александров влітку 1922 р. здійснив поїздку в Україну і заявив у Харкові керівництву УСРР, що Держплан не наполягатиме на поділі республіки.

Зносили керівників центральних відомств безпосередньо з губерніями і трестами України підривали значення органів влади у Харкові, але байдужість їх теж погано позначалася на республіці. Коли російські наркомати вважали українські підприємства чужими, вони не виділяли асигнувань, підтинаючи їх під корінь. Власних асигнувань у «незалежної» республіки не могло бути, тому що її позбавили прав на грошову емісію.

У літературі відомий факт прийняття українськими металургами першого в історії радянських республік «соціалістичного зобов'язання». Під час зустрічі у Москві з В. Леніним 7 листопада 1921 р. директор тресту «Південсталь» І. Межлаук (1891–1938) випросив державну дотацію для закупівлі сировини й матеріалів та виплати заробітної плати працівникам Макіївського, Петровського і Юзівського металургійних заводів. Ще у жовтні президія ВРНГ прийняла рішення про виділення трестові асигнувань, але гроші не виплачувалися. Голова російського Раднаркому одержав від Межлаука письмове зобов'язання, назване «комуністичним векселем»: поставити ВРНГ 10 млн. пуд. чавуну і катаного металу.

---

¹⁵¹ Ленинский сборник, XXXVI. — С. 423.

¹⁵² Вопросы экономического районирования СССР. — М., 1957. — С. 103.

¹⁵³ Якубовская С.Н. Строительство союзного советского государства. — С. 111, 112.

Металурги виконали це зобов'язання і до кінця господарського року, тобто до вересня 1922 р. включно виробили 10,4 млн. пуд. металу¹⁵⁴.

Після неузгодженого з його безпосереднім начальством у Харкові візиту Межлаука до Москви В. Чубар поставив питання про роботу УРНГ на політбюро ЦК КП(б)У. Доповідаючи про свої проблеми, голова УРНГ гірко скаржився на те, що з його підпорядкування вилучаються великі підприємства. Як приклад повного ігнорування УРНГ він навів факт надання Межлауку 25 млрд. руб. Для всієї української промисловості на 1921/22 господарський рік центр асигнував тільки 40 млрд. руб. З цієї доповіді ЦК КП(б)У прийняв безпомічне рішення: доручити Чубарю найближчим часом виїхати до Москви для з'ясування відносин з ВРНГ¹⁵⁵.

Бачимо, що під час існування «договірної федерації» центральні відомства не задовольнялися підпорядкуванням їм підприємств і установ України через харківський партійно-радянський центр. Кожне з них намагалося безпосередньо управляти найважливішими підвідомчими об'єктами, використовуючи для цього фінансові важелі. Протести з боку харківського центру в такій ситуації були неминучими, але це не означає, що він відстоював суверенітет республіки, її державні права. Йшлося тільки про боротьбу за власне виживання. Будучи органічним елементом системи влади, партійно-радянське керівництво України шукало в ній своє місце.

Процес перепідпорядкування найважливіших об'єктів на території України російським наркоматам у 1922 р. прискорився. Відповідно почастішали протести з боку ЦК КП(б)У. Архів політбюро ЦК КП(б)У засвідчує, що мало не на кожному засіданні розглядалися конфліктні ситуації, пов'язані з перепідпорядкуванням об'єктів або ущемленням прав республіканського управлінського апарату в іншій формі. У політичному звіті ЦК КП(б)У VII Всеукраїнській партконференції (квітень 1923 р.) Х. Раковський не міг не торкнутися цього болючого питання. Цікавою є інтерпретація подій, яка містилася у звіті. Її доречно викласти прямим цитуванням:

«В нашій роботі ми стикнулися з непевністю відносин між українськими органами і союзними органами. Та союзна угода, яку було складено наприкінці 1920 р., накреслювала, звичайно, загальну лінію. Вона не могла передбачити всіх випадків і явищ, особливо щодо нової економічної політики. Багату практику за останні два роки, яку набуто на

---

¹⁵⁴ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу (1921–1937). — К., 1980. — С. 51–52.

¹⁵⁵ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 281.

тлі н. е. п., не вміщено в надто схематичну угоду, і ми повинні були мало не по кожному випадку складати окремі угоди. Якщо ви візьмете постанови політбюро з минулого року, то побачите, яке величезне місце (я не перебільшу, сказавши: одну десяту всіх постанов політбюро) займали постанови, що торкаються різних суперечок та незгод між українськими господарськими, адміністративними та іншими органами й федеральними органами»¹⁵⁶.

Центральні російські органи з місцеперебуванням у Москві стали вже називатися союзними або федеративними (федеральними) на той час, коли Раковський виголошував свою доповідь. Звичайно, від зміни назви вони не переставали залишатися російськими органами. Конфліктні ситуації між російськими і українськими органами влади голова Раднаркому УСРР пов'язував із схематичністю договору від 28 грудня 1920 р. Справді, договір мав тільки сім коротких статей. Текст договору про утворення СРСР був учетверо більшим. Та конфлікти виникали не через схематизм. Насправді вони були відгомонам реального процесу утворення СРСР, що розтягнувся на ряд років, починаючи з 1920 р. Цей процес полягав у встановленні прямого підпорядкування найважливіших об'єктів на території національних республік центральним російським відомствам. Здійснене 30 грудня 1922 р. утворення СРСР за розробленим в ЦК РКП(б) сценарієм юридично оформляло перепідпорядкування підприємств та установ.

На Донбасі конфлікт між партійною і господарською гілками влади зосередився навколо особи керівника Центрального правління кам'яно-вугільної промисловості (ЦПКП) Г.П'ятакова. Партійно-радянське керівництво республіки стало на бік Донецького губкому партії і домоглося усунення П'ятакова з посади. Оскільки знайти рівноцінну заміну не вдалося, головою ЦПКП було призначено в грудні 1921 р. керівника УРНГ В. Чубаря. Йому довелося, суміщаючи обидві посади, постійно переїжджати з Харкова в Бахмут і навпаки. В. Леніну така комбінація не сподобалася. На його думку, П'ятаков як адміністратор був поза конкуренцією. Проти заміни він не заперечував, бажаючи покінчити з цією кризою. Але вождь був незадоволений вже другою розправою з П'ятаковим («українські товариші» у 1919 р. скинули його з посади голови уряду). Виступаючи з політичним звітом ЦК РКП(б) на XI з'їзді партії, він кинув з цього приводу кілька саркастичних фраз: «Україна — незалежна республіка, це дуже добре, але в партійному відношенні вона іноді бере — як би це ввічливіше висловитися? — обхід, і нам як-небудь

---

¹⁵⁶ Вісті ВУЦВК. — 1923, 7 квітня.

доведеться до них добратися, тому що там сидить народ хитрий, і ЦК — не скажу, що обманює, але якимось трохи відсувається від нас»¹⁵⁷.

М. Скрипник на з'їзді зосередив критичну частину свого виступу на зміновіхівцях — емігрантах, які закликали до співробітництва з радянською владою, сподіваючись на те, що остання здатна відродити колишню державну велич Росії. Вістря критики було спрямоване на погляди зміновіхівців у національному питанні. Тут емігранти віх не змінювали, підтримуючи гасло білогвардійців про єдину й неділиму Росію. Відчувалося, однак, що Скрипника хвилювали не статті в емігрантській пресі, а великодержавні тенденції в діяльності центральних російських відомств на території УСРР. Він зосередив увагу делегатів на ремарці вождя у справі П'ятакова, з якої випливало, що Україна — це все-таки незалежна республіка. «Для мене має деяке показове значення, — говорив Скрипник, — мимохідь кинута заява тов. Леніна, що Україна, між іншим і на щастя, є самостійною державою. Товариші, це мимохідь кинуте зауваження розв'язує життєве питання»¹⁵⁸.

Цей виступ переконливо свідчив, що партійно-радянське керівництво України усвідомлювало загрозу «автономізації», яка виходила з партійного центру, і пов'язувало усунення цієї загрози, по-перше, з особистою позицією В. Леніна у даному питанні і, по-друге, із встановленням нових гарантій незалежного статусу своєї республіки в рамках «договірної федерації». Саме тому з ініціативи Х. Раковського на політбюро ЦК КП(б)У 11 березня 1922 р. була прийнята така резолюція: «Залишаючись на позиціях тез Всеросійської конференції РКП в грудні 1919 р. з національного питання, ЦК КПУ вважає своєчасною необхідність конкретизації взаємовідносин РСФРР і УСРР в розумінні визначення і уточнення прав і обов'язків УСРР, для чого вважає за необхідне скласти спеціальну комісію з членів ЦК РКП і ЦК КПУ для остаточної і точної розробки взаємовідносин РСФРР і УСРР. Цю постанову доручити підтримати на найближчому пленумі ЦК РКП членам ЦК КПУ, які є одночасно членами ЦК РКП»¹⁵⁹.

В ЦК РКП(б) надійшла аналогічна пропозиція від партійно-радянського керівництва Білорусії, а в липні — від республік Закавказзя. Про розгляд окремої пропозиції ЦК КП(б)У на найближчому пленумі ЦК РКП(б) мови вже не було.

¹⁵⁷ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 45. — С. 99.

¹⁵⁸ Одиннадцатый съезд РКП(б) 27 марта — 2 апреля 1922 г. Стенографический отчет. — М., 1922. — С. 64.

¹⁵⁹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 284.

Пропозиції України, Білорусії і республік Закавказзя оцінювалися в радянській історіографії як висхідна точка, з якої розпочався безпосередній процес утворення єдиної союзної держави. Але вчитаемося в текст резолюції ЦК КП(б)У: йдеться лише про уточнення взаємовідносин двох незалежних держав. Пропозицій про ліквідацію режиму «договірної федерації» республіка не висувала.

В Москві виникла ідея скористатися цими резолюціями керівництва національних компартій, щоб покінчити з «договірною федерацією» і втягнути незалежні республіки в кордони Росії. У травні 1922 р. В. Ленін зазнав першої атаки смертельної хвороби і на кілька місяців втратив здатність впливати на події. За його відсутності в ЦК РКП(б) посилювалося значення затвердженого в квітні на посаду генерального секретаря Й. Сталіна, позиція якого щодо «договірної федерації» була різко негативною.

Оргбюро ЦК РКП(б) створило в серпні 1922 р. комісію для підготовки проекту вдосконалення відносин між республіками. До неї увійшли члени ЦК РКП(б) В. Куйбишев (голова), Г. Орджонікідзе (1886–1937), Х. Раковський, Г. Сокольников (1888–1939), Й. Сталін, а також представники від національних республік. Україну репрезентував голова ВУЦВК Г. Петровський. Сталін усунув від роботи представників республік і фактично відсторонив від головування свого найближчого соратника по оргбюро ЦК Куйбишева. Він власноручно підготував проект рішення ЦК РКП(б) під назвою «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками». Ним передбачалося входження республік у Російську Федерацію на правах автономних утворень. Розуміючи, що головна опозиція «автономізації» йде з України, генсек поспішив зблизитися з секретарем ЦК КП(б)У Д. Мануїльським. Як пізніше згадував Раковський, він пообіцяв честолюбному Мануїльському місце в ЦК РКП(б) і дуже швидко виконав цю обіцянку: той став членом ЦК на XII з'їзді партії. Сталіна Мануїльський цікавив не тільки як політична фігура, але й як людина високого інтелекту, здатна підвести теоретичну основу під політичні рішення. На початку вересня 1922 р. цей випускник Сорбонни надіслав своєму патрону з Харкова такі міркування з приводу проекту рішення ЦК РКП(б) «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками»:

«Утворення на окраїнах самостійних республік зі своїми ЦВК і Раднаркомом відповідало певному етапу нашої революції, який було б неточно називати «національним» етапом, але в період якого пролетарській диктатурі довелося розв'язувати національне питання. Це була неминуча поступка національній стихії, яку революція привела в рух і яка, спираючись на невдоволення селянської маси, могла перетворитися в найсерйознішу «Вандею». Зміна економічної політики внесла заспо-

коєння в село, вибивши ґрунт з-під ніг політичних сепаратистів, які намагалися використати економіку для своїх цілей. Український мужик «національним» питанням не цікавиться і більше брати участь в бандах політичного характеру не хоче. Треба тільки, я вважаю, провести реалізацію цього заходу таким чином, щоб ініціатива виходила від національних з'їздів рад, отримавши своє законодавче затвердження на Всеросійському з'їзді в грудні»¹⁶⁰.

Сталін й без цих порад розіслав свій проект резолюції ЦК в національні республіки ще в другій половині серпня. Однак пропозиція завершити роботу з утворення єдиної союзної держави в грудні 1922 р., коли скликалися республіканські з'їзди рад, вперше була сформульована у письмовому вигляді саме у цьому листі, тобто 4 вересня. Часу залишалося обмаль, і генсек через свої канали прискорив обговорення проекту в національних республіках. Щоправда, він не зміг домогтися будь-якого рішення від України, тому що Раковський і Мануїльський займали полярно протилежні позиції.

Зустрічаючись з Леніним в Горках, Сталін жодного разу не порушив питання про роботу цієї комісії оргбюро. Він явно розраховував провести потрібне йому рішення про «автономізацію» незалежних республік через пленум ЦК РКП(б) до повернення Леніна в Кремль. Можливо, що про хід справи Леніна повідомив Раковський, який мав аудієнцію в Горках ще 25 серпня. Можливо й те, що Раковський узгодив свою тактику відвертого затягування роботи комісії оргбюро з Леніним, повернення якого в кремлівський кабінет очікувалося, залежно від вердикту лікарів, наприкінці вересня або на початку жовтня. В усякому разі, коли Куйбишев надіслав до Харкова телеграму з повідомленням про те, що засідання комісії оргбюро призначається на 23 вересня, Раковський і Петровський звернулися з проханням перенести його на 15 жовтня. Прохання було немотивованим і його, звичайно, відхилили¹⁶¹.

Є записка Леніна Сталіну з проханням доповісти, як вирішується в ЦК питання про взаємовідносини між радянськими республіками¹⁶². У відповідь Сталін надіслав 22 вересня лист, в якому писав: «Ми прийшли до такого становища, коли існуючий порядок відносин між центром і країнами, тобто відсутність всякого порядку і повний хаос, стають нестерпними, створюють конфлікти, образи і роздратування, перетворюють на фікцію так зване єдине федеративне народне господарство,

¹⁶⁰ Известия ЦК КПРС. — 1989, № 9. — С. 193.

¹⁶¹ Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський: політичний портрет. — К., 1990. — С. 189–190.

¹⁶² Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 45. — С. 655.

гальмують і паралізують всіляку господарську діяльність в загальнодержавному масштабі. Одне з двох: або справжня незалежність і тоді — невтручання центру, свій НКЗС, свій Зовнішторг, свій Концесійний комітет, свої залізниці, причому питання загальні вирішуються в порядку переговорів рівного з рівним, за узгодженням, а постанови ВЦВК, РНК і РПО РСФРР не обов'язкові для незалежних республік, або справжнє об'єднання радянських республік в одне господарське ціле з формальним поширенням влади РНК, РПО і ВЦВК РСФРР на РНК, ЦВК і економради незалежних республік, тобто заміна фіктивної незалежності справжньою внутрішньою автономією республік в розумінні мови, культури, юстиції, внутривідносин, землеробства тощо... За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цєка РКП як обман і лицемірність з боку Москви. Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах грає в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік»¹⁶³.

Процитований документ будь-яких коментарів не потребує. Він надто відверто показує не тільки особисту позицію Сталіна (щоправда, поділювану центральним партійно-радянським керівництвом), але й загальну лінію державної партії в національному питанні від 1917 р. Тому цей лист, на відміну від лєнінських документів у справі утворення СРСР, після XX з'їзду партії не публікувався і зміг побачити денне світло лише у 1989 р.

Сталін зробив у місті побіжну ремарку про те, що більшість членів комісії оргбюро підтримує проект резолюції ЦК РКП(б) «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками». Щоб ослабити відому Лєніну опозицію Раковського, Сталін додав до листа записку першого секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського від 4 вересня.

23 і 24 вересня комісія під головуванням В. Молотова (Куйбишев пішов у відпустку) 23 і 24 вересня розглянула проект резолюції ЦК РКП(б) і більшістю голосів прийняла його без істотних змін. Характерно, що пропозиція Г. Петровського (який все-таки на засідання з'явився, на відміну від Раковського) дозволити обговорення прийнятих рішень на бюро губкомів партії була відхилена п'ятьма голосами проти чотирьох —

¹⁶³ Известия ЦК КПСС. — 1989, № 9. — С. 198, 199.

представників України, Грузії, Білорусії і Азербайджану. Генсек не бажав обговорення проекту навіть на рівні губкомів, не будучи впевненим у результатах, і розраховував на те, щоб використати авторитет ЦК РКП(б) для форсованого просування до мети.

Помічник генсека за розпорядженням Леніна 25 вересня передав у Горки проект комісії оргбюро, матеріали його обговорення в ЦК компартій республік і протоколи засідань комісії 23 і 24 вересня. Наступного дня вождь написав листа Л. Каменєву для передачі членам політбюро ЦК. Проект Сталіна відкидався. Замість включення незалежних республік до складу РСФРР на правах автономних утворень пропонувалося, щоб обидві федерації — Російська і Закавказька разом з Україною і Білорусією утворили новий союз. «Ми, — писав Ленін, — визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію». І далі: «Важливо, щоб ми не давали поживи «незалежним», не знищували їх *незалежності*, а створювали ще *новий поверх*, федерацію *рівноправних республік*»¹⁶⁴.

Ленін стояв за те, щоб, висловлюючись словами Сталіна, і далі продовжувати «гру в незалежність», «демонструвати лібералізм Москви в національному питанні». Щоб не давати поживи «незалежним», під якими Ленін розумів, беручи це слово в лапки, не справжніх незалежників, а Раковського та інших товаришів по партії, він не бачив жертви у тому, що слово «Росія» зникало з назви держави. Справа була не в назві. Суть, тобто статус республіканських компартій як обласних організацій єдиної партії плюс підпорядкованість найважливіших республіканських наркоматів московському центру, залишалися недоторканими за всіх можливих змін у формі, назві, фасаді.

ЦК РКП(б) на пленумі в жовтні 1922 р. прийняв формулу, яку пропонував В. Ленін, і утворив конституційну комісію у складі Й. Сталіна (голова), М. Калініна, Л. Каменєва, Г. П'ятова, Х. Раковського і Г. Чичеріна, а також представників від незалежних республік. Комісія висловилася за утворення наркоматів трьох типів — злитих, об'єднаних і автономних. Злиті наркомати з «безроздільною владою» мали діяти на всій території нової федерації, не розрізняючи республіканських кордонів. Такий статус повинні були мати ДПУ, Держбанк і Верховний суд. Об'єднані наркомати відрізнялися від злитих тільки тим, що підпорядковані московській колегії республіканські підрозділи дістали назву наркоматів. Статус самостійних управлінських ланок у республіках зберігали шість наркоматів: юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соцзабезпечення.

¹⁶⁴ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 45. — С. 201, 202.

Переконаючи власних громадян і зовнішній світ в тому, що об'єднання незалежних республік в єдину багатонаціональну державу не означало втрати їхнього суверенітету, конституційна комісія визнала необхідним зафіксувати у ст. 4 Основного закону таку норму: «За кожною з союзних республік зберігається право вільного виходу з Союзу». Пізніше ця норма була зафіксована в конституціях союзних республік. Цікаво, як на цю голослівну, не підкріплену механізмом впровадження норму відгукнулися дві людини: вождь партії більшовиків і засновник Радянської держави В. Ленін і український соціал-демократ, автор славнозвісної брошури «Ukraina irredenta» Ю. Бачинський (1870–1937). Ю. Бачинський писав: «Ся суверенність поодиноких радянських республік є виразно зазначена в Союзній конституції, а найяскравішим висловом сього є постановка 4-та сеї конституції, яка признає кожній республіці право на вільний вихід із сього Союзу»¹⁶⁵. Він побачив в Конституції СРСР гарантію прав людини і повернувся з еміграції в свою Україну, щоб згинуту у сталінській катівні. Перебуваючи в напівпаралізованому стані, В. Ленін міг тільки спостерігати, як його ідея побудови союзу суверенних республік, від початку поставлена ним же на залізобетонний фундамент компартійної диктатури, одягалася його соратниками в конституційні шати. Його прогноз на майбутнє був невтішним: «Дуже природно, що «свобода виходу з союзу», якою ми виправдовуємо себе, виявиться пустим папірцем, нездатним захистити російських іногородців від навали тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ»¹⁶⁶.

Події розвивалися за сценарієм, ретельно опрацьованим в ЦК РКП(б). 10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд рад. Його делегати схвалили декларацію про утворення Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР. Вони звернулися до всіх республік із закликом негайно розпочати законодавче оформлення єдиної держави і запропонували скликати загальносоюзний з'їзд відразу після закінчення роботи X Всеросійського з'їзду рад. Останній відкрився у Москві 23 грудня. У ньому взяли участь представники всіх республік, обрані делегатами всесоюзного з'їзду. 30 грудня відбувся I Всесоюзний з'їзд. Він затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір. Було обрано склад ЦВК СРСР, в тому числі чотирьох голів ЦВК, від України — Г.Петровського.

У цьому бездоганно складеному сценарії чужою нотою став лист Леніна «До питання про національності або про «автономізацію»»,

¹⁶⁵ Бачинський Юліан. Большевицька революція і українці. Берлін, 1928. — С. 90.

¹⁶⁶ Ленін В.І. Останні листи і статті. — К., 1989. — С. 17.

написаний в день роботи I з'їзду рад СРСР. Таку «епохальну» з точки зору авторів сценарію подію, як утворення СРСР, виведений хворобою з політичного життя вождь принизив до від'ємної величини. У перших рядках листа він висловив жаль, «що не втрутився досить енергійно і досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік»¹⁶⁷. Важливо відзначити не тільки вжитий епітет («горезвісне питання»), але й ототожнення «автономізації» незалежних республік з проголошенням СРСР. Хоч його власну ідею про двоповерхову федерацію партійне керівництво використало без вагань і суперечок, вождь усвідомлював, що вона має тільки декларативну вартість. У листі він запропонував розглянути можливість повернення на наступному з'їзді рад до проблеми утворення СРСР з тим, щоб залишити союз тільки для двох відомств — військового і дипломатичного, а в усіх інших сферах життя відновити самостійність республік. Ми не можемо не губитися у здогадках, чому за три місяці сталася така радикальна зміна позиції Леніна. Та це не має істотного значення. Напівпаралізований засновник державної партії втратив вплив на вищі ешелони влади. Його лист не побачив денного світла.

Ленін визнавав за своєю ідеєю про входження існуючих радянських республік на рівних правах у новоутворену державу тільки пропагандистське значення. Справа виглядала б інакше, якби поряд з російськими центральними відомствами постали організовані союзними республіками на паритетних засадах нові управлінські структури. Такого, однак, не сталося. У союзні органи, починаючи від очолюваного самим Леніним Раднаркому, були перейменовані органи російські. А це означало, що вони не тільки фактично (що спостерігалось завжди), але й юридично стали вищими порівняно з органами влади у республіках.

ЦВК СРСР утворив у січні 1923 р. конституційну комісію, яку очолив М. Калінін. Разом з ЦВК союзних республік вона почала працювати над розробкою фундаментальних положень державного устрою. Працюючи гласно, ця комісія була змушена тільки повторювати все те, що в принципі уже розв'язала конституційна комісія, призначена у жовтні 1922 р. пленумом ЦК РКП(б).

XII з'їзд РКП(б) у квітні 1923 р. востаннє за час існування партійних з'їздів розглянув національне питання. Дебати у відповідній секції, які проходили під головуванням Й. Сталіна, закінчилися цілковитою поразкою Х. Раковського і М. Бухаріна. За відсутності Леніна, який у зв'язку з хворобою зійшов з політичної арени, депутати з'їзду підтримали Сталіна.

---

¹⁶⁷ *Ленін В.І.* Повне зібр. творів. — Т. 45. — С. 339.

II з'їзд рад СРСР відкрився 26 січня 1924 р. Він затвердив першу Конституцію СРСР. Новий текст Конституції УСРР було затверджено у травні 1925 р. на IX Всеукраїнському з'їзді рад. У Конституції СРСР термін «федерація» згадувався тільки в назвах Російської і Закавказької союзних республік. Це — не випадково. В країні існувала диктатура державної партії, замаскована під «диктатуру пролетаріату» у формі робітничо-селянської влади рад. Будь-яка диктатура несумісна з побудовою держави у вигляді федерації, бо останню утворює тільки поділ влади між центром та її суб'єктами. Диктатура ж вимагає ієрархічно побудованої системи влади з максимальною централізацією владних повноважень. На рівні адміністративно-політичного устрою диктатурі відповідає тільки унітарна держава. Проте логіка гасел про демократичність радянської влади змушувала заперечувати унітарність держави і твердити про наявність «соціалістичної федерації».

Росії надавали федеративний вигляд національні республіки, області і округи, утворювані на територіях з неросійським в основному населенням. Але ці «суб'єкти федерації» були безпомічні перед всемогутнім центром і не мали незалежних від нього повноважень. Росія залишалася унітарною державою.

Не існувало справжніх федеративних засад і всередині «договірної федерації», тобто на всій території, контрольованій державною партією. Якщо по радянській лінії можна було говорити про поділ владних повноважень, тому що функціонували як підпорядковані центру, так і самостійні управлінські структури, то по партійній лінії, де зосереджувалася влада, вона була монолітною. Тим більше не існувало справжніх федеративних засад у новій двоповерховій конструкції під назвою «Радянський Союз».

Попри свою декларативність Конституція Радянського Союзу відіграла ключову роль в майбутній долі «автономізованих» республік. Зафіксоване в ній право на вихід з Союзу для союзних республік являло собою нібито порожній звук. Та варто було державній партії зійти з історичної арени, як ця конституційна норма повертала собі первинний зміст. Отже, своєю схемою утворення СРСР В. Ленін заклав бомбу уповільненої дії під організовану його партією багатонаціональну державу.

1.7. Радянська українізація: форма і зміст

У жовтні 1920 р. Й. Сталін опублікував у газеті «Правда» програмну статтю «Політика радянської влади з національного питання в Росії». В ній аналізувався досвід радянзації національних регіонів багатонаціональної країни, набутий за три роки комуністичного будівництва. Головний урок, який засвоїли керівники більшовицької партії, полягав у

запереченні білогвардійського гасла «єдиної і неділимої» Росії. Це не означало, що вони були прибічниками розпаду Росії. Вони бачили її централізованою державою з усіма національними регіонами в кордонах, які дісталися від дореволюційних часів, і це засвідчувала сама назва сталінської статті. Але Сталін в черговий раз урочисто проголошував гасло самовизначення націй аж до відокремлення і послався на Фінляндію, якій Раднарком дозволив відокремитися. Щоб усунути відокремлення як головний елемент цього гасла, Росія мусила позбавитись свого імперського вигляду. У статті розповідалося, як це треба робити.

Більшовики виявили неабиякий хист, аби громадянська війна набула найбільш гострих і відкритих форм. Та вони не були готові провадити одночасно ще одну війну — з національно-визвольним рухом. Можна сказати навіть більше: вони прагнули взяти національно-визвольний рух пригноблених народів собі в союзники, щоб подолати опір суспільних верств, які протистояли будівництву комунізму.

Дві спроби більшовиків організувати «урочисту ходу Радянської влади» в Україні, що характеризуються в літературі як українсько-російські війни 1917–1918 і 1918–1919 рр., можна назвати міжнаціональними війнами лише з певною часткою умовності. Поразки УНР в обох випадках значною мірою пояснювалися тим, що українські селяни починали захоплюватися здійснюваними в Росії аграрними перетвореннями, тобто «більшовизуватися». Натомість радянсько-польська війна 1920 р. була практично в чистому вигляді міжнаціональною. В ході її встановлювалися невизначені раніше кордони між окремими частинами імперії, що розпалася. Польському уряду вдалося знешкодити соціальну демагогію більшовиків і згуртувати націю, щоб відстояти здобуту незалежність.

Політичний режим, який винайшов В. Ленін, являв собою, як було показано раніше, симбіоз диктатури партійних комітетів і виконавської влади сформованих цими комітетами рад. Щоб укоренити такий режим в регіонах Росії, вимагалось переформатувати її адміністративно-територіальний устрій, замінити в цих регіонах губернський поділ національними республіками, організувати в них функціонування компартійних та радянських установ, шкіл й інших закладів освіти і культури на мові місцевого населення, залучити в усі установи, як висловлювався Й. Сталін, «місцевих людей». На його думку, укорінення диктатури партії в Україні, Азербайджані, Туркестані та інших національних регіонах вимагало «перетворення їх в радянські країни, тісно пов'язані з центральною Росією в одне державне ціле». А це було **«немисливо** без широкої організації місцевої школи, без створення суду, адміністрації, органів влади та ін. з людей, які знають побут і мову населення»¹⁶⁸.

¹⁶⁸ Сталін І. Сочинення. — Т. 4. — С. 359.

Здатність радянської влади обертатися своїм обличчям до робітничо-селянських мас, залишаючись максимально централізованим політичним режимом, дозволяла Сталіну називати національні регіони країнами і агітувати за максимально можливе насичення адміністративного апарату цих країн місцевими кадрами і людьми, які знали побут і мову корінного населення. Разом з цим він продовжував називати ці країни «окраїнами». У статті не було навіть натяку на те, що незалежні за статусом радянські республіки залишаться такими же у майбутньому. Сталін закликав «зміцнювати революційний союз між центральною Росією і окраїнами Росії». Він бачив «окраїни» автономними республіками у складі єдиної і невіддільної Росії. Ленінська формула державного союзу у вигляді «федерації другого поверху» більше відповідала інтересам національних республік. Однак різниця була непринциповою, тому що структура радянської влади залишалася незмінною.

Головною темою розглядуваної сталінської статті була розшифровка тези, яку уперше сформулювала резолюція VIII Всеросійської партконференції «Про Радянську владу на Україні»: «члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою». Політика, яку озвучував нарком РСФРР у справах національностей, була продуктом колективної творчості компартійного керівництва. Але вона ще не мала назви. Назва з'явилася на першому після утворення Радянського Союзу XII з'їзді РКП(б): коренізація.

Керівники партії повинні були знайти формулу інтеграції соціально-економічних і національних аспектів суспільно-політичного життя, придатну для використання в творчій формі, а не в умовах громадянської війни. Вони будували комунізм в багатонаціональній країні, і повинні були підпорядковувати обраній меті зусилля «місцевих людей» (використовуючи термінологію Й. Сталіна). Першим кроком на цьому шляху стало об'єднання радянських республік в єдину багатонаціональну країну. Наступним кроком мусила стати узгоджена з цілями комуністичного будівництва національна політика Кремля.

Йшлося про втягнення в комуністичне будівництво всього неросійського населення СРСР й передусім — про «націоналізацію» загонів правлячої партії в союзних і автономних республіках. Щоправда, термін «націоналізація» у значенні втягнення в РКП(б) представників неросійських національностей не міг бути використаний, оскільки його звикли вживати у значенні передачі засобів виробництва «в руки нації». Саме тому для втягнення у владу, яка будувала комунізм, представників неросійських національностей винайшли термін *коренізація* (у значенні — укорінення). Цей термін став спільним для всіх національних республік.

Ним позначався зміст явища: укорінення в республіках Комуністичної партії — носія диктаторської влади і, в широкому розумінні, розбудови влади як сукупності взаємопов'язаних вертикалей — партійної, чекістської, радянської.

Разом з узагальнюючим виникли інші терміни — похідні від назви титульної нації в кожній національній республіці. Така деталізація виявилася напрочуд вдалим кроком компартійних пропагандистів. Вона термінологічно поєднувала завдання укорінення радянської влади з процесами національного відродження, які були головною метою демократичних держав, що виникли на руїнах Російської імперії. Для деяких істориків співпадіння різнопорядкових термінів з одним спільним знаменником — дерусифікацією стало справжнім головним болем, і вони почали брати радянську українізацію в лапки¹⁶⁹. Та лапки, мабуть, тут не допоможуть. В процесі українізації треба розрізняти форму і зміст. Зміст процесу залежав від політичного режиму, а форма завжди була однаковою: розвиток мови і культури народу, який тривалий час піддавався асиміляційним впливам іззовні.

Радянська українізація істотно відрізнялася від коренізації влади в інших національних республіках СРСР. Ця відмінність простежується особливо виразно на тлі національної політики, яку раніше здійснювали російські імператори. Імперія Романових славилася толерантним ставленням до підкорених народів. Іногородців до влади не допускали, але їм дозволяли жити власним життям. Інородність не залишалася позитивним тавром. Варто було людині будь-якої національності перейти у православ'я (це — головне), здобути ознаки народності (передусім — володіння російською мовою, бажано — опанування російської культури), і, нарешті, довести відданість самодержцю, тобто вписатися у знамениту уваровську формулу «православ'я — самодержавство — народність», як її подальша кар'єра починала залежати передусім від природних здібностей. З українцями в Російській імперії було ще простіше, бо їх вважали етнографічною гілкою російського народу, а не інородцями. Схвильовані вигуки про колоніальне становище українського народу в дореволюційну епоху не мають перед собою ґрунту. Щоб встановити колоніальну залежність, потрібні, як мінімум, народ, відмінний від народу метрополії, і територія, відділена від неї. Українці вважали себе окремим народом, розселеним на тій території, де вони чисельно переважали мешканців всіх інших національностей, разом узятих. Якби подібної думки дотримувалися й панівні кола імперії, то українців

---

¹⁶⁹ «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. — К., 2003. — 392 с.

справді можна було б вважати колоніальним народом. Але імперія розглядала українців як росіян у вигляді малоросів і впритул не бачила України на географічній мапі. Одних українців заперечення їхньої самобутньої ідентичності навіть влаштовувало, але інші сприймали його як тиск, дошкульніший від колоніального. Словосполучення «українська інтелігенція» до революції було вибуховим. Здобуваючи вищу освіту, малороси мусили переходити на російську мову. Якщо вони відстоювали право свого народу на власну літературну мову, відмінну від російської вітчизняну історію і самобутню культуру, то ставали людьми, які зазіхали на привласнену Романовими середньовічну імперію Рюриковичів. Самим своїм існуванням українська інтелігенція утверджувала малоросів в якості окремої від великоросів нації, тобто економічно, організаційно і психічно згуртованої спільноти з орієнтацією на власну державність.

Після падіння самодержавства нечисленні представники української інтелігенції, яких імперські патріоти таврували як сепаратистів — «мазепинців», почали перетворювати свій народ з народності в націю. Найдійовішим важелем у творенні національної державності стала українізація. Державні установи, створювані Центральною Радою, повинні були спілкуватися з народом його мовою, діти в школах — вчитися рідною мовою, солдати на фронтах — об'єднуватися в українські підрозділи. «Українізація багнета» дозволила Центральній Раді спертися на реальну силу у протиборстві з політичними силами центральної Росії — від монархістів до соціалістів. Ці сили не визнавали за малоросами права бути українцями, тому що національна державність підривала підвалини єдиної і неділимої Росії, руйнівно діяла на їхні патріотичні почуття й підривала їхню ідентичність.

Керівники партії більшовиків визнали радянську державність пригноблених до революції націй. Їх політичний режим залишався внаслідок партійної диктатури централізованим, хоч намертво пов'язані з партією радянські органи влади давали оманливе відчуття суверенної національної державності. Вони згодні були поділити історичну спадщину Рюриковичів на три частини, оскільки тепер у білорусів та українців існувала національна державність. Нарешті, вони оголошували війну шовінізму пануючої, тобто великоруської нації, тому що в багатонаціональній державі-комуні будь-який народ не мав реального суверенітету перед партією, будованою на засадах «демократичного централізму». Твердження про колоніальне становище України в Радянському Союзі так само не мають під собою ґрунту, але вже тому, що в державі-комуні не було метрополії в загальноприйнятому значенні цього терміну, а без метрополії втрачає сенс поняття колонії. Російська мова залишалася в статусі *lingua franca*, але Радянський Союз будувався на засадах політизації

етнічності. Політизація етнічності перетворювала нації, не виключаючи й великоруської, в етноси, позбавлені реальних державних прав. Права і привілеї громадян незалежно від їх національності і навіть від місця в ієрархії влади, якщо мова йшла про номенклатурних працівників, були узурповані центром, який звузився до кількох вождів.

Є можливість виявити відмінність радянської українізації від коренізації в інших національних республіках СРСР. Як і всюди, українізація сприяла подоланню русифікації, зростанню національної самосвідомості народу, його державницьким устремлінням. Це були небажані для Кремля наслідки політики, яка здійснювалася з метою укорінення радянської влади. Але в Україні ці наслідки проявлялися сильніше. За територією, яку українці займали, у тому числі в сусідній Російській Федерації, за кількістю населення, за духовною поєднаністю із співвітчизниками в Польщі, Чехословаччині і Румунії, за поширеністю традицій визвольної боротьби вони не йшли у порівняння з іншими народами тих національних регіонів, які теж змушені були задовольнитися квазідержавністю у вигляді радянської республіки.

Сталін започаткував компанію коренізації доповіддю «Про національні моменти в партійному і державному будівництві» на XII з'їзді РКП(б) 23 квітня 1923 р. Обґрунтовуючи життєву необхідність коренізації, він вказував на дві обставини. По-перше, — на кількісне співвідношення між великоросами та пригнобленими раніше національностями у населенні Радянського Союзу. Воно становило в круглих цифрах 75 млн. осіб проти 65 млн. Багатонаціональний характер країни зобов'язував керівників правлячої партії здійснювати політику, яка б відповідала інтересам неруського населення. По-друге, Сталін вказував на небезпеку, яка виникла, на його думку, при переході до мирного будівництва в умовах непу. «У зв'язку з непом, — підкреслював він, — у внутрішньому нашому житті народжується нова сила — великоруський шовінізм, який гніздиться в наших установах, який проникає не тільки в радянські, але й у партійні установи, який бродить по всіх кутках нашої федерації і веде до того, що коли ми цій новій силі не дамо рішучої відсічі, коли ми її не підсічемо в корені, — а непівські умови її вирощують, — ми ризикуємо опинитися перед картиною розриву між пролетаріатом колишньої державної нації і селянами раніше пригноблених націй, що означатиме підрив диктатури пролетаріату»¹⁷⁰.

Великоруський шовінізм не був «новою силою», пов'язаною із запровадженням непу. Він становив постійну загрозу для влади компартійних вождів у словесному оздобленні «диктатури пролетаріату».

¹⁷⁰ Сталін Й. Твори. — Т. 5. — С. 235–236.

Відтоді, як більшовики «приватизували» радянську революцію, вони змушені були повсякчасно доводити тотожність «диктатури пролетаріату» робітничо-селянській владі. Для завоювання влади під час громадянської війни їм була потрібна підтримка національного руху пригноблених народів. В умовах мирного будівництва, так само пов'язаного з реалізацією передбачених програмою РКП(б) соціальних реформ, ця підтримка ставала особливо необхідною, і тут Сталін мав рацію. Після утвердження «диктатури пролетаріату» носіями великоруського шовінізму ставали вже не білогвардійські генерали, а радянські чиновники. Це під корінь знищувало ілюзію народності більшовицької влади у неросійського, переважно селянського населення.

Формула коренізації влади була викладена Сталіним у доповіді на XII з'їзді РКП(б) в таких словах: «Для того, щоб Радянська влада стала і для іонаціонального селянства рідною, — необхідно, щоб вона була зрозуміла для нього, щоб вона функціонувала рідною мовою, щоб школи і органи влади будувалися з людей місцевих, які знають мову, права, звичаї, побут неруських національностей. Тільки тоді і тільки остільки Радянська влада, яка до останнього часу була владою руською, стане владою не тільки руською, але й міжнаціональною, рідною для селян раніше пригноблених національностей, коли установи й органи влади в республіках цих країн заговорять і запрацюють рідною мовою»¹⁷¹.

Положення доповіді Й.Сталіна увійшли навіть текстуально в резолюцію XII з'їзду РКП(б) з національного питання. Тон резолюції був наступальним і рішучим, тому що керівництво партії мусило переломити поширені у середовищі компартійно-радянських функціонерів шовіністичні настрої. В Україні вони навіть здобули обґрунтування з ініціативи секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда у вигляді «теорії боротьби двох культур».

На республіканських партійних конференціях, які передували з'їздам РКП(б), нерідко ставили проблеми, що входили до порядку денного з'їзду. У квітні 1923 р. VII Всеукраїнська партконференція заслухала доповідь заступника голови Раднаркому УСРР М. Фрунзе з національного питання. Доповідач був людиною військовою і не дуже розбирався в темі, а тому основна полеміка під час обговорення його доповіді розгорілася між Лебедем і Раковським. Лебедь твердив, що російська мова і культура в Україні пов'язані з містом і «найпрогресивнішим» в суспільстві робітничим класом, а українська мова і культура — з селом і «відсталим» селянством. Звідси обов'язком членів КП(б)У, на думку Лебеда, було сприяння «природному процесу» перемоги російської мови і культури. Аргументи секретаря ЦК були вагомими для переважної більшості

---

¹⁷¹ Там само. — С. 237–238.

делегатів конференції. Серед них, як і в самій республіканській партійній організації, було обмаль українців. Відчуваючи настрій аудиторії, Х. Раковський виступив надзвичайно різко. Він заявив, що радянська влада повинна переломити негативні процеси асиміляції, які заохочувалися державою в дореволюційну епоху. Як пролетаріат, що становить лише кілька відсотків серед українського населення, зможе керувати селом, запитував він, коли Комуністична партія не має достатньої кількості людей, які знають мову села? Щоб мати вплив на село, треба розмовляти з ним його мовою, робив він висновок¹⁷².

Критику «теорії двох культур» Х. Раковський продовжив у загостреній формі, виступаючи вже на XII з'їзді РКП(б). Він навіть заявив, що не виключає можливості нової громадянської війни, якщо партія не виявить необхідної чуйності й розуміння національного питання¹⁷³.

У Д. Лебеда було немало одностумців в усіх національних республіках створюваного Радянського Союзу, і ЦК РКП(б) відзначив цю обставину в резолюції XII з'їзду з національного питання: «Союз Республік розцінюється значною частиною радянських чиновників у центрі і на місцях не як союз рівноправних державних одиниць, покликаний забезпечити вільний розвиток національних республік, а як крок до ліквідації цих республік»¹⁷⁴. Заяви керівників партій про «рівноправність» і «вільний розвиток» були спрямовані на подолання великодержавних настроїв серед партійно-радянських чиновників і переконування «місцевих людей» в тому, що встановлена в національних регіонах СРСР влада не є окупаційною.

Українізація розгорталася досить повільно. У червні 1923 р. Х. Раковський був усунутий з України, після чого першою особою в компартійно-радянському керівництві республіки став уже не голова уряду, а перший секретар ЦК КП(б)У. На цій посаді з квітня 1923 р. перебував виходець з поволзьких німців Е. Квірінг. Він не старався подолати тихого саботажу українізації російськомовною більшістю в ЦК КП(б)У і губкомах партії, в уряді і губвиконкомах. Компартійно-радянський апарат не виявляв схильності до активних дій у цьому напрямі хоча б тому, що довелося б починати з себе. За даними 1923 р., тільки 797 з 11 826 відповідальних

---

¹⁷² Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський: політичний портрет. — С. 184.

¹⁷³ Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. — М., 1968. — С. 576.

¹⁷⁴ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 2. — С. 422.

працівників партійно-радянського апарату УСРР заявили, що знають українську мову¹⁷⁵.

Становище змінилося, коли Квірінг був відкликаний в розпорядження ЦК РКП(б), і на початку квітня 1925 р. в Харкові з'явилася на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У довірена особа Сталіна — Л. Каганович (1893–1991)*. У боротьбі за владу, яка точилася в Кремлі після відходу В.Леніна з політичної сцени внаслідок хвороби, генеральний секретар ЦК РКП(б) розраховував на підтримку українського суспільства. Каганович мусив забезпечувати таку підтримку, і тому дістав карт-бланш на проведення українізації максимально високими темпами.

Новий український генсек по-чиновницькому ретельно став втілювати в життя постанову XII з'їзду РКП(б). Аби показати приклад, він почав вивчати українську мову, якої не знав, хоч народився в українському селі Кабани на Київщині. 30 квітня 1925 р. він створив Всеукраїнську комісію з українізації під своїм головуванням. Активним українізатором став і Д. Лебедь, який з 1924 р. працював головою ЦК КП(б)У і наркомом РСІ УСРР. У листі Кагановичу від 5 червня 1925 р. він запопадливо писав: «Те, що Ви уже почали проводити українізацію, у цьому мене переконує перше засідання комісії з українізації. Все-таки треба мати на увазі, що опір з боку апаратів центральних відомств буде поважним. Нам, мабуть (він мав на увазі свій наркомат — *Авт.*) доведеться по перевірці виділити кілька найбільш злісних випадків бюрократизму, тяганини, опору і використати для спеціального якого-небудь судового або іншого процесу, аби тим самим взяти тон у справі українізації»¹⁷⁶.

Л. Каганович звернув особливу увагу на українізацію КП(б)У. У спогадах він підкреслював, що робив це за прямою вказівкою Сталіна¹⁷⁷. Ситуація з національним складом того загону РКП(б), який перебував на території України, справді була невтішною для Кремля. За перереєстрацією, проведеною наприкінці 1920 р., в Україні налічувалося 37 958 членів партії, у тому числі 61,1% росіян, 20,1% українців, 11,4% євреїв, 2,6% поляків¹⁷⁸. Партійний перепис 1922 р. теж продемонстрував неукра-

¹⁷⁵ *Кульчицький С.В.* Форма і суть української радянської державності // Політична історія України ХХ століття. — Т. 3. — К., 2003. — С. 190.

* Готуючи майданчик для свого висунання, Й. Сталін у березні 1925 р. погодився перетворити посаду першого секретаря ЦК КП(б)У на посаду генерального секретаря ЦК. Вона існувала до 1934 р.

¹⁷⁶ *Борисенок Елена.* Феномен советской украинизации. — М., 2006. — С. 170.

¹⁷⁷ *Каганович Л.М.* Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. — М., 2003. — С. 367–368.

¹⁷⁸ *Кульчицький С.* Курс — украинизация // Родина. — 1999, № 8. — С. 109.

їнський характер КП(б)У: росіяни — 54%, українці — 23%, євреї, поляки та інші — 21%. Невелике збільшення питомої ваги українців пояснювалося тільки тим, що йшла демобілізація Червоної армії, і багато червоноармійців виїжджало за межі республіки. Зрозуміло, що це були, як правило, росіяни. Але й за переписом 1922 р. майже половина членів партії (48%) перебувала в лавах Червоної армії. Цей перепис показав, що українською мовою володіло лише 11% членів КП(б)У¹⁷⁹. Посилаючись на звіт Х.Раковського за 1921 р., Б. Кравченко вважав, що українською мовою володіли тільки 2% членів КП(б)У. Для багатьох членів партії питання про мову спілкування (так воно стояло в переписних актах) було тотожним питанню про рідну мову, якою вони вже не володіли¹⁸⁰.

На початку 1924 р., тобто до масових наборів в партію кількість членів КП(б)У порівняно з 1920 р. майже не змінилася (39 884 особи), але масовий відплив у зв'язку з демобілізацією був перекритий прийомом нових членів в самій республіці. Внаслідок цього відбулася певна українізація партії: частка росіян скоротилася до 47,1%, а питома вага українців збільшилася до 29,8%. Ленінський призов 1924 р. і пізніші масові набори докорінно змінили ситуацію. У 1926 р. українці становили 45% від загальної чисельності КП(б)У, а в 1927 р. — 52%¹⁸¹.

Разючі зміни сталися у національному складі радянського апарату. За переписом 1923 р. питома вага українців у ньому не перевищувала 35%. Особливо значною вона була у керівних структурах. Основна маса службовців у наркоматах складалася на 40% з євреїв, 37% — з росіян і тільки на 14% — з українців. У колегіях наркоматів налічувалося 47% росіян, 26% євреїв і 12% українців¹⁸².

У 1926 р. картина виглядала по-іншому. В уряді УСРР українці становили 36,3%, росіяни — 31,8%, євреї — 16,8%, інші — 15,1%. Добре володіли українською мовою тільки 23,9% уряду¹⁸³. Тепер за нових призначень на високі посади знання української мови бралось до уваги.

---

¹⁷⁹ Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Итоги партийной переписи 1922 г. на Украине. — Харьков, 1922. — С. VII, IX, XII, 178–179.

¹⁸⁰ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. — К., 1997. — С. 134.

¹⁸¹ Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. — Запоріжжя, 2011. — С. 252.

¹⁸² Кульчицький С.В. Форма і суть української радянської державності // Політична історія України ХХ століття. — Т. 3. — С. 191.

¹⁸³ Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. — С. 300.

У червні 1926 р. Л. Каганович поставив на обговорення пленуму ЦК КП(б)У питання про підсумки українізації за півтора роки. Вони виявилися настільки вагомими, що тези цього пленуму ЦК були опубліковані в ряді національних республік як приклад успішної боротьби за втілення в життя резолюції XII з'їзду РКП(б) з національного питання. «За останній рік з часу постановки питання про українізацію на квітневому пленумі 1925 р., — говорилося в тезах, — ми маємо великі досягнення в галузі українізації. В державних установах відсоток діловодства українською мовою досяг 65, в той час як на початку минулого року він дорівнював 20. Держапарат в районах і округах працює уже переважно українською мовою. Нижча школа українізована на 80 відсотків (інша частина обслуговує нацменшини). Систематично йде вперед українізація середньої і вищої школи. Незважаючи на всі труднощі, преса українізована на 60 відсотків. У поточному році переведено на українську мову понад половину шкіл політграмоти на селі. Розгортається українізація шкіл політграмоти в місті. Відсоток українців в партії з 37 піднявся до 47, а в комсомолі — з 50 до 61. Посунувся вперед процес українізації профспілок, особливо пов'язаних з селом. Основним досягненням за останній рік слід вважати безсумнівні зрушення у свідомості партійних мас в бік розуміння смислу і необхідності українізації»¹⁸⁴.

Наполегливо здійснювалася політика коренізації в районах України, компактно населених національними меншинами. У жовтні 1924 р. було утворено Молдавську Автономну Республіку. Утворилося 13 національних районів. Працювали сотні шкіл з німецькою, болгарською, єврейською, польською, татарською та іншими мовами навчання.

Використання офіційного курсу на коренізацію в інтересах поширення української мови і прискореного розвитку національної культури було заслугою порівняно нечисленної групи відповідальних працівників КП(б)У, яких прийнято називати націонал-комуністами. Вони мали здебільшого боротьбистське минуле і гуртувалися навколо наркомів освіти — О. Шумського (1924–1927 рр.) і М. Скрипника (з березня 1927 р.). Їхня культурницька діяльність спрямовувалася на дерусифікацію, завдяки чому здобула широку громадську підтримку. Кращі представники національної інтелігенції, починаючи від М. Грушевського і С. Єфремова, які у минулому очолювали визвольний рух і будували демократичну державу українського народу, знайшли застосування своїм силам у галузі культури. Завдяки їхнім зусиллям були одержано вагомими здобутки у розвитку освіти, науки, літератури та мистецтва.

¹⁸⁴ Тезиси Пленума ЦК КП(б)У об итогах украинизации. — Минск, 1926. — С. 6–7.

Українізація не зачіпала інтересів національних меншин хоча б тому, що ідентичні процеси коренізації відбувалися на території їх компактного розселення. Ситуація з росіянами склалася по-іншому. XII з'їзд РКП(б) заявив, як уже підкреслювалось, що Радянський Союз складається з рівноправних державних одиниць — союзних республік. Трохи згодом це підтвердила Конституція СРСР. Але ж через компартійну диктатуру конституційна державність усіх союзних республік, за винятком РСФРР, являла собою квазідержавність. Внаслідок цього російська мова, не будучи державною за Конституцією, ставала нею під евфемізмом «мови міжнаціонального спілкування» в рамках всього СРСР. Це означало, що статус росіян як титульної нації в рамках РСФРР переростав в статус титульної нації в Радянському Союзі. Іншими словами, росіяни в Україні не відчували себе національною меншиною. Коли ж їх все-таки трактували як нацменшину, це було незвично для них, а багатьом — навіть неприємно. Немало росіян як в Україні, так і в Росії задавали собі запитання, яке сформулося в дореволюційні часи: а чи існує взагалі той народ, який вважає себе титульною нацією в Україні? Чи існує його, окрема від російської, мова? Варто процитувати лист М. Горького від 7 травня 1926 р. директору Держвидаву України О.Слісаренку з протестом проти скорочення тексту повісті «Мать» при її виданні українською мовою. Письменник-демократ із світовим іменем мав слухність, коли протестував проти скорочення, але він висловив й таке міркування: «Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий — стремятся сделать наречие «языком», но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия»¹⁸⁵. Далі М. Горький висловлював жаль з приводу того, що в дореволюційні часи протестував проти утисків над українським словом, тому що тепер оці українці провадять примусову українізацію і пригнічують російську культуру.

Лист до Слісаренка тоді не публікувався, але розійшовся в «самвидаві» поміж української інтелігенції і прикро вразив її. Відгукнувся у своєму «Щоденнику» 21 травня й С. Єфремов (1876–1939): «Видно, шага ламаного не варта була ота його маленька ласка, що її кидав він колись українцям, коли не витримала навіть такої легенької проби, як ота славнозвісна українізація. Видно, й справді нема у нас приятелів серед великоросів, ображених у своєму почутті розвінчаних «хазяїнів землі руської» от Карпат і до Камчатки. Можна було висловлювати іноді

---

¹⁸⁵ Національні відносини в Україні в ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. — К., 1994. — С. 149.

спочуття, коли воно ні до чого не обов'язувало. А прийшли часи, щоб те спочуття в діло перетворити — і почулися прокльони, вигуки, злоби й фарисейські вболівання за культуру, якої ніхто й пальцем не чіпає, але яку тільки ставлять на своє місце і обмежують у праві жити розкішним паразитом на чужому місці. Навдивовижу оскардила російська інтелігенція. Але по Горькому я таки того обивательського русопетства не сподівався»¹⁸⁶.

Протилежну реакцію радянська національна політика викликала серед українців західноукраїнських земель. Лідер найбільш впливової в Західній Україні партії українських націонал-демократів Д. Левицький (1877–1942) в лютому 1925 р. писав у газеті «Діло»: «Ми твердо переконані, що однаково як книжковий комунізм, так і само й форма правління радянського устрою є чужими психіці українського народу. Але реєструючи факти, ми не можемо добачувати одні, а нехтувати іншими. І тому ми стверджуємо всім відомий і ніким не оспорюваний факт, що на Радянській Україні росте, міцніє і розвивається українська національна ідея, і разом зі зростом цієї ідеї — чужі рямці фіктивної української державності наповнюються рідним змістом справжньої державності»¹⁸⁷.

Крізь «залізну завісу» на польсько-радянському кордоні Левицький зміг побачити діалектику здійснюваної радянською владою українізації — як важеля в укоріненні цієї влади в Україні і як засобу культурного і державного відродження українського народу. Але ці подвійні наслідки кампанії українізації бачили й Сталін з Кагановичем, коли вони заходилися форсувати її. Яким чином посилювався той бік українізації, який Сталін значно пізніше, у 1932 р. назвав більшовицьким? Як знешкоджувався той її бік, який тоді же генсек охарактеризував як петлюрівський?

Вище керівництво ВКП(б) наважилося надати харківському осередку компартійно-радянської влади «вільну руку» у спілкуванні з некомуністичними силами в Західній Україні і навіть виділило для цього певні фінансові кошти. Мотиви такого фінансування розкриваються у доповідній записці Кагановича Сталіну від 7 січня 1927 р. Записка була прикладена до проекту кошторису, розробленого уповноваженим НКЗС СРСР при уряді УСРР О. Шліхтером (1868–1940). Шліхтер просив асигнувати 373 тис. рублів у твердій валюті. Доцільність витрат Каганович обґрунтовував так: «Ми повинні завоювати на свою користь симпатії більшості українського населення шляхом негласної державної підтримки

¹⁸⁶ Єфремов Сергій. Щоденники. 1923–1929. — К., 1997. — С. 376–377.

¹⁸⁷ Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. — Мюнхен, 1983. — Т. 2. — С. 102.

з боку УСРР українського національно-визвольного руху. Необхідно також забезпечити нам вплив через прихильні до нас місцеві організації в культурно-просвітницьких та економічних українських організаціях у Польщі»¹⁸⁸.

Разом з цим Сталін організував викривальні кампанії проти «буржуазних націоналістів» і «націонал-ухильників», щоб зменшити негативні для центру політичні наслідки українізації. Жупел «націонал-ухильництва» використовувався передусім проти відповідальних працівників в КП(б)У, які приділяли підвищену увагу національному питанню. Основною мішенню було обрано наркома освіти і представника ЦК КП(б)У в Комуністичній партії Західної України, у минулому одного з лідерів боротьбистів О. Шумського. Під час зустрічі Сталіна з делегатами з'їзду КПЗУ, який відбувся в Москві у жовтні 1925 р., О. Шумський запропонував генсеку ЦК РКП(б) замінити Л. Кагановича В. Чубарем. Пропозиція мотивувалася тим, що Каганович на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У виявився грубим і нетерпимим. Сталін відреагував тільки в квітні 1926 р. листом до членів політбюро ЦК КП(б)У, у якому фактично солідаризувався з Кагановичем. У червні 1926 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, на якому Шумського звинуватили у багатьох службових упущеннях. Наркома почали цькувати. Під час обговорення діяльності Наркомату освіти на політбюро ЦК КП(б)У в лютому 1927 р. Шумський заявив про неможливість дальшої роботи. Наркомат очолив М. Скрипник.

До цього часу справа Шумського не виходила за межі персонального конфлікту з Кагановичем. Однак на лютого-березневого (1927 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У колишнього наркома, який встиг виїхати за межі України, звинуватили вже в націоналістичному ухилі. На захист його став К. Саврич (Максимович) (1892–1937) — організатор і перший керівник Компартії Східної Галичини — майбутньої КПЗУ. Услід за Савричем майже всі члени ЦК КПЗУ висловили офіційну підтримку О. Шумському і відкинули звинувачення на його адресу з боку об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК в лютого-березні 1927 р. Це був гучний ляпас Кагановичу і харківським цекістам. ЦК КП(б)У і ЦК КПЗУ мали формально однаковий статус у Комінтерні. Конфлікт зосереджувався на особі, але мова йшла про приписувані члену ЦК КП(б)У політичні звинувачення у націоналізмі.

КПЗУ була нечисленною комуністичною групою на утриманні московського більшовицького центру і його харківського філіалу. КП(б)У була частиною ВКП(б), а Комінтерн — продовженням ЦК ВКП(б).

---

¹⁸⁸ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К., 1999. — С. 277.

Кампанія з викриття «націонал-ухильників» в ЦК КП(б)У розгорталася на пряме замовлення Сталіна, який бажав мінімізувати негативні для центру наслідки українізації. Каганович скористався можливостями X з'їзду КП(б)У, який працював у Харкові в листопаді 1927 р. Вища в Україні партійна інстанція засудила «націоналістичний ухил Шумського». Останньому інкримінували «розлад КПЗУ на користь фашистської диктатури Пілсудського». Виявлений ухил стали називати «шумськізмом». Персоналізація небажаних ухилів від позиції, яку в даний момент займало партійне керівництво, допомагало більш ефективно розправлятися з інакодумцями.

1.8. Компартійно-радянський апарат в добу непу

За умов непу компартійна диктатура настільки тісно переплелася з управлінськими функціями радянських органів, що виникла можливість вивчати їх як певну цілісність. Аналізуючи відносини між державою і суспільством, варто зупинитися передусім на вершинах влади в Москві і Харкові, а також на апараті, який поєднував цю владу з населенням.

Сюжет про компартійно-радянський апарат в роки непу варто починати з розгляду книги М. Восленського¹⁸⁹. Вона не втратила свою актуальність, хоч з'явилися праці на цю тему, які мають ґрунтовну архівну базу. Праця М. Восленського зробила переворот в тій сфері політології, яка пов'язана з радянською реальністю. Спочатку як перекладач (зокрема, на Нюрнберзькому процесі), а потім як експерт в державних і громадських організаціях він пропрацював довгі роки в Берліні, Празі і Відні, здобув у Москві наукові ступені доктора історичних і філософських наук. У 1972 р. не повернувся після чергового відрядження в СРСР і до кінця 90-х рр. очолював дослідницький центр з вивчення радянської дійсності в Бонні. У 1980 р. видав свою «Номенклатуру» німецькою, а в 1984 р. — англійською мовами. Книга витримала багато видань півтора десятками мов. У 1991 р. з'явилося 200-тисячним накладом радянське видання, до якого автор додав заключний концептуальний розділ «Місце номенклатури в історії».

Відсутність доступу до архівних джерел не завадила М. Восленському намалювати переконливі колективні портрети радянської номенклатури для всіх історичних етапів. На відміну від вчених Заходу, відділених від досліджуваного об'єкту «залізною завісою», він знаходився всередині радянської реальності і міг підходити до обраної теми без передсудів.

---

¹⁸⁹ *Восленский Михаил*. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. — М., 1991. — 624 с.

Здається, однак, що радянські навчальні заклади наклали на нього світоглядні шори, які залишилися до кінця не подоланими. М. Восленський розглядав компартійно-радянську бюрократію як паразитичний клас, що здійснював в Радянському Союзі диктатуру. Радянський лад він називав реальним соціалізмом і характеризував його як державно-монополітичний феодалізм, генетичні корені якого походили від азійського способу виробництва, тобто від соціально-економічної формації, що була описана К. Марксом, але не визнана в СРСР. Вважаючи, що людство розвивається від рабовласництва до феодалізму і капіталізму, він стверджував, що реальний соціалізм — це зовсім не формація, а метод, пов'язаний не з наявністю будь-якої з перелічених формацій, а з існуванням держави. Зміну формацій він розглядав як основну лінію розвитку людства, а метод тотального одержавлення вважав можливим на всіх етапах історії.

Суть концепції Восленського можна викласти одним абзацем з його «Номенклатури»: «Маркс побоявся визнати, що азійська формація — не азійська, і, головне, не формація, а метод тотального одержавлення, тобто якраз той метод, який пропагувався соціалістичними утопіями. Аби уникнути визнання цього факту, Маркс навіть відійшов від свого погляду на історію як на цілісний шлях розвитку людства і проголосив його роздвоєння на «азійський» і «античний» способи виробництва. Потім Ленін і Сталін взагалі вилучили «азійський спосіб виробництва» з марксистського вчення: вони зрозуміли, що реальний соціалізм виявився лише одним з випадків виникнення «азійського способу виробництва», тобто застосування методу тотального одержавлення на основі існуючої формації. Як завжди, коли застосовується цей метод, пануючим класом в реальному соціалізмі виявилася політбюрократія. Вона назвала себе в даному випадку номенклатурою»¹⁹⁰.

В «Номенклатурі» М. Восленський абстрагується як від аналізу змісту комуністичної доктрини більшовиків, так і від конкретного вивчення комуністичного будівництва в радянських республіках. Зокрема, викликає обґрунтований сумнів його спроба надати обмеженій номенклатурними рамками управлінській бюрократії рис сформованого пануючого класу. Комунізм — це все-таки безкласове суспільство, в якому за інерцією мислення залишилися назви двох класів, що розрізнялися між собою тільки специфікою праці в певних галузях економіки.

Не можна погодитися з твердженням про те, що радянські номенклатурники розпоряджалися засобами виробництва на правах колективної власності. Адже ми відмовляємося вірити тому, що селяни справді

¹⁹⁰ Там само. — С. 609.

володіли колективізованим майном колгоспів. Для обґрунтування паразитизму партійно-радянського апарату Восленський знаходив чимало аргументів. Проте стає вже загально визнаною думка про те, що дореволюційні пануючі класи відіграли в процесі розширеного відтворення конструктивну роль. То невже треба повертатися до стереотипів радянської пропаганди про паразитизм пануючих класів, цього разу щодо соціальних структур, які виникли після більшовицького перевороту? Нарешті, намір першого дослідника радянської номенклатури розшукати корені комуністичного експерименту в стародавній історії людства не позбавлені інтересу, але наведені аналогії є, безсумнівно, поверховими.

Компартійно-радянський апарат становив цілком нове цивілізаційне явище. Каналами управлінської системи, що існувала в СРСР, текла влада високої напруги. Але номенклатурники були тільки її провідниками, а не носіями. Вони користувалися владою тільки на правах довірених осіб. Поки створені В. Леніним партія, держава і система перебували на піднесенні, партійно-радянський апарат являв собою лише інструмент влади. Справжня влада зосереджувалася в руках обмеженого кола вождів.

Порівняння радянського ладу з давніми суспільствами некоректне, тому що досягнутий людством у ХХ ст. рівень розвитку продуктивних сил не мав аналогів у минулому. Партія більшовиків, яка почала налагоджувати за допомогою суцільного одержавлення суспільних інститутів комуністичне виробництво і розподіл, зустрілася перш за все з проблемою організації влади та управління. Щоб примусити функціонувати суспільство, в якому мало не кожна людина стала залежною від держави, потрібний був, як з'ясувалося, фантастично розгалужений апарат. Йому слід було виконувати ширші управлінські функції, ніж ті, що існували в будь-якій іншій державі, тому що держава радянського типу покривала собою мало не всі прояви організованого суспільного життя.

Створюючи такий апарат, партія зазнала внутрішньої трансформації. По суті, вона втратила ознаки політичної партії і перетворилася на нервовий вузол могутньої силової структури. Хоч це перетворення завершилося тільки на початку 20-х рр., його логіку можна досягнути, повернувшись до подій 1917 р.

Організаційні основи побудови («демократичний централізм») дали більшовицькій партії після Лютневої революції істотну перевагу над політичними конкурентами. Згуртованість, дисципліна, «вождизм» допомагали більшовикам пристосуватися до нових гасел, потребу в яких завжди передбачав В. Ленін. Це дозволяло партії підтримувати тісний зв'язок з революційними масами і завойовувати від їх імені політичну владу.

На відміну від суперників, які боролися за парламентську владу, більшовики прагнули не демократії, а диктатури. Це прагнення йшло в

унісон з природою масових революційних організацій, передусім — рад. Ленінська партія спромоглася завоювати контроль над більшістю рад і перетворити їх в органи влади. Перебуваючи в радах, вона почала діяти спочатку як урядова (за наявності в радах представників інших партій), а потім (в умовах однопартійного політичного режиму) — як державна партія.

На лідерів меншовиків та есерів, які могли одразу після повалення самодержавства взяти владу, але прагнули до легітимності і тому віддали ініціативу у формуванні Тимчасового уряду політичним діячам Державної Думи, більшовики дивилися як на донкіхотів. У статті «Уроки Жовтня» (вересень 1924 р.) Л. Троцький з подивом зазначав: ці революційні партії розглядали Лютневу революцію не як буржуазну і не як щабель до соціалістичної, а як деяку «демократичну» самоцінність. І додав, щоб його зрозуміли до кінця: «вони захищали не панування того або іншого класу, а «революцію» і «демократію»»¹⁹¹. Це здавалося дивним тим, хто прославляв диктатуру. Але більшовики стали переможцями і сім десятиріч привчали громадян до словосполучень на зразок «Лютнева буржуазна революція» і «Жовтнева пролетарська революція».

Чи були більшовики щирі у твердженнях про технічну можливість запровадження диктатури пролетаріату? Відповідь на це питання важлива для розуміння спонукальних причин і мотивів політики РКП(б).

Аналіз теоретичної спадщини вождів більшовизму дозволяє зробити два неспростовні висновки: по-перше, вони розуміли під «диктатурою пролетаріату» диктатуру власної партії; по-друге, вони стежили за тим, щоб не вживати цей останній термін.

У доповіді про політичну діяльність ЦК на XII з'їзді РКП(б) і в своїх репліках Г. Зінов'єв (1883–1936) висловлювався без евфемізмів: «диктатура партії — це роблять, але про це не говорять; диктатура пролетаріату у формі диктатури нашої партії є абсолютно неминучою необхідністю; ЦК на то й ЦК, що він і для Рад, і для профспілок, і для кооперативів, і для губвиконкомів, і для всього робітничого класу є ЦК. У цьому й полягає його керівна роль, у цьому й виявляється диктатура партії»¹⁹². Маючи право запропонувати резолюцію по виголошеній доповіді, він, мабуть, на знак протесту проти партійного лицемірства, дав текст, в якому один-єдиний раз за всю історію КПРС проскочило це неприйнятне словосполучення: «диктатура робітничого класу не може бути забез-

¹⁹¹ Троцький Л.Д. К истории русской революции. — М., 1990. — С. 255.

¹⁹² Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. — М., 1968. — С. 47, 53, 228–229.

печена інакше, як у формі диктатури його передового авангарду, тобто Компартії»¹⁹³.

Й. Сталін назвав «диктатуру партії» у 1924 р. нісенітницею і додав, що у резолюції XII з'їзду РКП(б) цей термін з'явився через недогляд¹⁹⁴. Останню крапку в розтягнутій на роки полеміці вождів поставив Л. Троцький. У документі, який не повинен був побачити денного світла (це — лист до політбюро ЦК РКП(б) від 6 червня 1926 р.) він, послаючись на Леніна, висловлювався таким чином: «Зображати справу так, що партія тільки вчителька, а диктатуру проводить клас, значить підмальовувати те, що є. Основним знаряддям диктатури є партія. В самому основному клас здійснює диктатуру через партію. Ось чому Ленін говорив не тільки про диктатуру класу, але й про диктатуру партії, в певному розумінні ототожнюючи їх»¹⁹⁵.

Компартійне керівництво не випадково уникало виразів, які адекватно характеризували суть радянської влади. Воно почувало себе безпечно лише в затінку радянських органів влади, які приймали на себе хвилі народного гніву в кризових ситуаціях. Радянськими органами керували діячі другого ешелону, які знали, що у випадку необхідності їм доведеться брати на себе роль цапа-відбувайла. Чим більше вони засиджувалися на радянських посадах, тим менше у них залишалося шансів перейти з розряду виконавців в розряд розпорядників. Зате вони мали більше шансів на виживання. Голова ЦВК СРСР М. Калінін (1875–1946) або голова ВУЦВК Г. Петровський на своїх посадах виявилися політичними довгожителлями. Ті, хто займав найвищі посади в партійному апараті, ставилися до них з певною поблажливістю: вони у боротьбі за владу не були конкурентами. Л. Троцький згадував: «При обговоренні питань у Політбюро Ленін не раз звертався з дружельбною іронією в бік Калініна: «Ну, а що скаже з цього приводу голова держави?»»¹⁹⁶.

На XII з'їзді РКП(б) Л. Красін (1870–1926) зауважив: «Верхи» партії продовжують діяти як підпільна організація»¹⁹⁷. Таке спостереження відповідало дійсності, але сила звички підпільників тут не відіграла жодної ролі. «Верхи» зробили з рад клон своєї власної партії, але не бажали демонструвати суспільству, як діє робітничо-селянська влада. Оргбюро ЦК РКП(б) у листопаді 1922 р. спеціальною інструкцією обмежило до мінімуму коло осіб, яким розсилалися витяги з протоколів

¹⁹³ КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 390.

¹⁹⁴ *Сталин И.* Сочинения. — Т. 6. — С. 258.

¹⁹⁵ Архив Троцкого. — Т. 1. — М., 1990. — С. 236.

¹⁹⁶ *Троцкий Л.Д.* Портреты революционеров. — М., 1991. — С. 235.

¹⁹⁷ Двенадцатый съезд РКП(б). — 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. — С. 125.

Центрального і всіх інших партійних комітетів. У діловодстві заборонялося посилалися на постанови партійних органів, які передували ідентичним постановам радянських і профспілкових органів¹⁹⁸. Політбюро ЦК на початку 1923 р. схвалило положення про порядок зберігання секретних постанов ЦК РКП(б), в якому запроваджена оргбюро ЦК норма фіксувалася як обов'язкова. Секретар ЦК РКП(б) В. Куйбишев спеціальним листом повідомив про це партійні комітети всіх рівнів¹⁹⁹.

Диктатура партії була ретельно приховуваним секретом Полішинеля. Проте ніхто з членів багатомільйонної партії диктатором себе не відчував. Побудована на засадах «демократичного централізму» мережа партійних комітетів змушена була делегувати свою владу «верхам». А «верхи» вже вирішували, чи давати їм вільну руку в тому або іншому випадку.

На подібних засадах «демократичного централізму» будувалися всі без винятку організаційні структури радянського суспільства. «Верхи» постаралися, аби їхня воля передавалася кожній людині, вільно або невільно залученій до таких структур. В організаційному звіті ЦК РКП(б) XII з'їзду партії Й. Сталін показав, яким чином здійснюється керівництво робітничим класом. Щоб здійснити керівництво, говорив він, «авангарду класу, тобто партії потрібно облягтися широкою сіткою безпартійних масових апаратів, які є щупальцями в руках партії, за допомогою яких вона передає свою волю робітничому класу, — а робітничий клас з розпиленої маси перетворюється в армію партії»²⁰⁰.

Сталін знайшов точну назву механізму, за допомогою якого партія (насправді ЦК РКП) поєднувалася з робітничим класом (насправді — з усім радянським суспільством) — «передавальні паси». Далі він перерахував їх — профспілки, кооперативи, союзи молоді, делегатські збори робітниць, школи (від шкіл політграмоти до комуністичних університетів в мережі Головополітосвіти), газети і журнали, армію²⁰¹.

У січні 1926 р. Сталін знову повернувся до сюжету з «передавальними пасами». Якщо на партійному з'їзді він називав важелі, які пов'язували партію з масами, а тому перелічив мало не всі структури, що існували в країні, то в праці «До питань ленінізму» він звужив перелік, тому що відштовхнувся вже не від партії як політичної структури, а від поняття «диктатура пролетаріату» — евфемізму, за яким приховувалася диктатура партійних верхів. У підсумку він назвав п'ять «передавальних

¹⁹⁸ Гимпельсон Е.Г. Нэп и советская политическая система. 20-е годы. — М., 2000. — С. 131.

¹⁹⁹ Пашин В.П., Свириденко Ю.П. Кадры коммунистической номенклатуры: методы подбора и воспитания. — М., 1998. — С. 99.

²⁰⁰ Сталин И. Сочинения. — Т. 5. — С. 198.

²⁰¹ Там само. — С. 199–205.

пасів»: профспілки, Ради («з їх багаточисленними розгалуженнями в центрі і на місцях у вигляді адміністративних, господарських, військових, культурних та інших державних організацій плюс нескінченна кількість самочинних масових об'єднань трудящих»), кооперацію, союзи молоді і, нарешті, партію²⁰². Отже, роль «передавальних пасів» від верхів до низів відігравали в Радянському Союзі і партія з її молодіжним філіалом — комсомолом, і сама держава...

Західні вчені, коли їм треба визначити суть радянського ладу, часто використовують вираз «партія-держава». Проте треба прислухатися до того, що говорив генеральний секретар ЦК Комуністичної партії про «передавальні паси». Він висловлював не суб'єктивну думку, яка могла бути справедливою або помилковою, а просто перераховував те, що існувало.

Комуністи прийшли до влади з наміром вщент зруйнувати старі порядки. Тому їм потрібно було створити власний управлінський апарат, який підпорядковувався б залізній дисципліні. Коли управліннями ставали висуванці рад, які належали до інших політичних партій або були безпартійними, перед ними здебільшого виникала дилема: або вступати до лав більшовиків, або покинути посаду. Внаслідок цього радянський апарат став практично тотожним партійному.

Більшовики абсорбували вихідців з інших політичних партій, використовуючи їх в разі потреби на найбільш відповідальних посадах. Зокрема, є дані про партійний стаж і попередню партійну приналежність верхівки партійно-радянського апарату України на середину 1923 р., які ілюструють цю закономірність. Секретарями семи губкомів УСРР були представники елітарного прошарку професійних революціонерів, які закладали основи більшовицької партії. Тільки два губкоми очолювалися вихідцями з інших партій: колишнім меншовиком Б. Магідовим і боротьбистом І. Мусульбасом. 16 секретарів окружних партійних комітетів з 48 (по чотирьох округах на час обстеження ці посади залишалися незаміщеними) вступило в РКП(б) з інших партій у 1917–1919 рр. Три чверті з них були вихідцями із загальноросійських партій (меншовики, есери, анархісти, бундівці), чверть — з партій українських соціал-демократів та українських есерів. Таке ж становище спостерігалось і в радянському апараті. Серед членів українського уряду було троє вихідців з партії меншовиків — М. Гуревич, В. Затонський і Ю. Рудий. Серед дев'яти голів губвиконкомів налічувалось двоє «некорінних» більшовиків — колишній боротьбист Г. Гринько і колишній есер К. Федотов. Вихідці з

---

²⁰² *Сталин И.* Вопросы ленинизма. — М., 1952. — С. 123–124.

інших партій очолювали три губфінвідділи, сім відділів губнаросвіти і сім губземвідділів²⁰³.

У військовій і продовольчій справі партія керувала через своїх уповноважених — комісарів*. В інших галузях здійснювалося опосередковане управління — через органи радянської влади. Щоправда, ці органи в своїй найвищій ланці теж очолювалися комісарами. Звідси — звичні скорочення: нарком, наркомат. Опосередкованість справедливо вважалася перевагою нового політичного режиму. Вона дозволяла державній партії вирішувати все, не беручи на себе безпосередньої відповідальності за поточні справи. Тому в партійних документах завжди підкреслювалася небажаність злиття партійних і державних установ. Інша річ — персональне опанування радянських органів представниками партії більшовиків. В. Ленін у 1921 р. підкреслював: «як правляча партія, ми не могли не зливати з «верхами» партійними «верхи» радянські, — вони у нас злиті і будуть такими»²⁰⁴.

У внутрішньопартійному житті РКП(б) зберігала залишки властивого політичним партіям демократизму. Зокрема делегати на партійний з'їзд визначалися в жорсткій конкурентній боротьбі. Ними ставали партійні працівники, які користувалися найбільшим авторитетом у місцевих організаціях. Вибори на з'їзд відбувалися здебільшого в демократичній обстановці. Керівництво РКП(б) готувало черговий партійний з'їзд, і тому могло певним чином впливати на формування нового складу ЦК. Однак цей вплив ще не став вирішальним. З'їзд зберігав значення верховного органу партії, тому що визначав склад її керівництва. У партії могли відбуватися політичні дискусії. Кожний член РКП(б) мав право на власну думку. Вожді впливали на результат дискусій, але силою свого авторитету, а не за допомогою апаратних комбінацій.

В умовах диктатури внутрішньопартійне життя дедалі більше втрачало ознаки так званої «робітничої демократії». ЦК РКП(б), в руках якого зосередилася реальна влада, прагнув управляти партійним життям за допомогою тих же диктаторських методів, якими управляв життям держави. Кандидатури на ключові посади у периферійних органах партії, які давали повноту влади на місцях, спочатку «рекомендувалися» Центральним комітетом, а вже потім формально затверджувалися місцевою парторганізацією, щоб дотримуватись зовнішніх ознак демократизму.

---

²⁰³ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 225.

* Термін «комісар» у розумінні уповноваженого центральної влади на місцях походить з доби Великої французької революції. Вперше в російській практиці інститут комісарів запровадив Тимчасовий уряд.

²⁰⁴ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 43. — С. 15.

Явище, назване «призначенством», почало визначати кадрову політику в партії.

Це викликало зростаюче незадоволення багатьох. Найбільш голосно протестувала фракція «демократичного централізму». Один з українських лідерів «децистів» Рафаїл (Р. Фарбман) (1893–1966) виступив на X з'їзді РКП(б) з програмною промовою, в якій вимагав розпочати демократизацію партійного життя. «Цілий ряд негативних явищ,— говорив він,— є результатом найжорстокішого централізму, перетвореного у бюрократизм. Призначенство стало системою, і призначувані товариші не відчували будь-якої відповідальності, не відчували себе зобов'язаними перед широкими масами. Вони були залежні тільки від вищого начальства. Звідси виріс «кар'єризм»²⁰⁵. Підтриманий іншими опозиціонерами, Рафаїл заявив, що треба на ділі проводити в життя прийняту у вересні 1920 р. постанову IX Всеросійської партконференції «Про чергові завдання партійного будівництва». В ній, зокрема, вказувалося на неприпустимість будь-яких репресій проти комуністів за те, що останні мали іншу думку з уже вирішених партією питань²⁰⁶.

На відміну від царської влади, радянська політична система не мала в собі самій освяченої церквою та історією легітимності. На відміну від представницької демократії, вона не залежала від голосів виборців. Номінальним носієм встановленої в радянських республіках диктатури була партія більшовиків. Від її імені диктатуру здійснював ЦК РКП(б)–ВКП(б) — сукупність керівних діячів, кожний з яких відповідав за галузь, ділянку або функцію партійно-державної роботи.

Склад ЦК ВКП(б) за роки непу зріс в 2,8 рази. Кількість членів ЦК від КП(б)У збільшилася з чотирьох до семи, тобто тільки в 1,7 рази. Членами ЦК ВКП(б) від української республіканської парторганізації виявилось 14 осіб. П'ятеро з них представляли партійний апарат, восьмеро — радянський і один — профспілковий. Радянських цекістів представляв Г. Петровський, який перебував на своїй посаді всі роки непу, двоє членів уряду (Х. Раковський і його наступник В. Чубар), а також четверо керівників наркоматів та інших республіканських відомств²⁰⁷.

Політичний режим уособлював владу партійної олігархії. Зосередження у верховному органі партії диктаторських повноважень висувало на передній план проблеми реального лідерства і наступності влади. Ці

---

²⁰⁵ Десятый съезд РКП(б). — 8–16 марта 1921 г. — Стенографический отчет. — М., 1921. — С. 150.

²⁰⁶ КПРС в резолюциях... — Т. 2. — С. 185.

²⁰⁷ Центральный Комитет КПСС–ВКП(б)–РСДРП(б). 1917–1991. Историко-биографический справочник. — М., 2005. — С. 8–76.

проблеми не могли бути розв'язані конституційним шляхом, тому що прийнята у липні 1918 р. конституція не містила в собі навіть згадки про державну партію.

Диктатура потребує індивідуалізованого носія — диктатора. Тому в олігархічній системі влади, яка є нестабільною за означенням, проблема реального лідерства розв'язується у боротьбі. Проте В. Леніну вистачало морального впливу. Він не покладався в колі товаришів по ЦК на силові засоби. Це не означає, що він не зустрічав опозиції власним рішенням у партії. Але така опозиція була не усвідомленим викликом з боку певних осіб або угруповань, а скоріше матеріалізацією відмінних від здійснюваного курсу позицій або настроїв. Прикладом можуть стати дискусії навколо укладення Брестського миру або запровадження нової економічної політики. У 1920 р. в партії розгорілася чергова дискусія — про профспілки. В основі її, як і раніше, корінилися різні підходи до поточної політики. У даному разі йшлося про роль і місце профспілок в системі влади. Л. Троцький, однак, вніс у дискусію гостроту, розцінену опонентами як виклик лідерству Леніна. Сам Троцький заперечував особисті мотиви. Нема й свідчень Леніна такого характеру. Але залишається безперечним, що опоненти сформулювали свої підходи до спірного питання у письмових тезах, витратили величезні зусилля для їх публічного захисту і звернулися до партійних організацій з вимогою визначитися в цій дискусії. Вибори делегатів на X з'їзд РКП(б) проводилися по платформам. Прибічники платформи Троцького, які дістали назву «троцькістів», зазнали на з'їзді нищівної поразки. У виборах до нового складу ЦК тільки Ленін пройшов голосами всіх 479 делегатів. Троцький за кількістю поданих голосів (452) опинився лише на десятому місці. Як показали дальші події, дискусія про профспілки істотно вилинула на еволюцію владних структур. Стривожений дискусією, яка напередодні X з'їзду РКП(б) розколола партію на фракції, Ленін взяв курс на скасування залишків демократизму у внутрішньопартійному житті. «Ми — не дискусійний клуб», — заявив він на з'їзді і домігся прийняття резолюції «Про єдність партії», якою заборонялися фракції та угруповання.

Ленінська резолюція загрожувала суворими карами навіть керівникам найвищого рангу. Таємним до певного часу пунктом двом третинам членів Центрального комітету і Центральної контрольної комісії надавалося право виключати інакомислячих із свого складу. Отже, X з'їзд РКП(б) випустив з своїх рук суверенне право партійних з'їздів вирішувати питання про склад ЦК. Це засвідчувало перехід реальної влади від з'їзду до ЦК РКП(б).

Політбюро ЦК КП(б)У після з'їзду звернулося до губкомів партії з листом, в якому попереджувало про можливість виключення з партії

членів ЦК КП(б)У через ЦК РКП(б). Будучи безгласним згідно із засадами «демократичного централізму» перед лицем центральних партійних органів, воно скористалося резолюцією «Про єдність партії» для утвердження безгласності місцевих партійних організацій перед самим собою. Це теж впливало із засад «демократичного централізму».

Обраний після VIII з'їзду РКП(б) склад політбюро ЦК залишався без змін впродовж двох років: п'ятеро повноправних членів — Л. Каменєв, М. Крестинський (1883–1938), В. Ленін, Й. Сталін і Л. Троцький, і троє кандидатів з дорадчим голосом — М. Бухарін, Г. Зінов'єв і М. Калінін. Зміни були пов'язані з результатами дискусії про профспілки. На місце Крестинського у 1921 р. перевели вождя Комінтерну Зінов'єва, а звільнене місце кандидата зайняв переведений з України В. Молотов. Ще через рік, у квітні 1922 р. ЦК РКП(б) поповнив політбюро О. Риковим, якого Ленін зробив своїм заступником по Раднаркому, і М. Томським (1880–1936), який очолив ВЦРПС. У такому складі політбюро проіснувало до червня 1924 р., коли на місце, що звільнилося після смерті Леніна, було обрано М. Бухаріна.

Серед п'яти осіб першого і другого складів оргбюро двоє були одночасно членами політбюро — Крестинський і Сталін. У третьому складі обидві посади суміщав тільки Сталін, в четвертому і п'ятому — Сталін. Захлинаючись під зливою проблем, ЦК обростав технічним апаратом, яким керував секретар. До утворення субцентрів секретарем ЦК працювала О. Стасова, функції якої були суто технічними. Після IX з'їзду партії, тобто з квітня 1920 р. було вирішено мати трьох секретарів, в тому числі відповідального. Ним став М. Крестинський. Членство його в політбюро та оргбюро надало посаді відповідального секретаря більше політичного, ніж технічного характеру.

Посаду відповідального секретаря після X з'їзду партії посів В. Молотов. Через рік, у квітні 1922 р., пленум ЦК РКП(б), обраного XI з'їздом, заснував посаду генерального секретаря. Було визнано доцільним запровадити регулярні засідання секретаріату. Їх головною функцією визначалася підготовка матеріалів на розгляд політбюро та оргбюро. Пленум вирішив також, що рішення секретаріату, не опротестовані ким-небудь з членів політбюро або оргбюро, набуватимуть сили як рішення Центрального комітету. Інакше кажучи, секретаріат перетворювався на політичний орган. Зважаючи на близькість функцій оргбюро та секретаріату і принцип персонального суміщення посад секретарів і членів оргбюро, ця комбінація не призвела до появи в ЦК РКП(б) третього субцентру. Але вона явно зміцнила допоміжний субцентр, тобто оргбюро.

Посилення значення одного з субцентрів ЦК можливе за рахунок відповідного послаблення іншого. У цей очевидний висновок внесло

корективи суміщення посад. Воно допомагає нам визначити, проти кого персонально була спрямована вся політична комбінація. Якби на посаді генерального секретаря затвердили колишнього відповідального секретаря В. Молотова, розглядувану комбінацію ще можна було б вважати технічним вдосконаленням поточної роботи ЦК. Насправді, однак, це — суто політична акція. Молотов залишився секретарем, але не генеральним. Генсеком став Й. Сталін — член обох субцентрів ЦК з моменту утворення.

В історії РКП(б) ленінської доби мав місце тільки один випадок, коли делегати партз'їзду забалотували під час виборів ЦК члена політбюро. Це сталося з відповідальним секретарем ЦК М. Крестинським. Х з'їзд РКП(б) не обрав поряд з ним й інших секретарів — Є. Преображенського (1886–1937) і Л. Серебрякова (1888–1937). Причина одна: вони були пов'язані з Троцьким. Троцький цілком позбувся можливості закулісно впливати на поточну роботу ЦК.

Як раніше Крестинський, Сталін став членом усіх трьох структурних підрозділів ЦК. Різниця між ними полягала в тому, що секретаріат ЦК з 1922 р. дістав набагато ширші повноваження. Тому, за відомим визначенням В. Леніна, в руках у Сталіна зосередилася «безмежна влада»²⁰⁸. Хто ж його висунув на посаду генсека? Троцький свідчив: «Сталін якраз на десятому з'їзді був намічений — з ініціативи Зинов'єва і проти волі Леніна — в генеральні секретарі. З'їзд був переконаний, що йдеться про кандидатуру, висунуту Центральним комітетом в цілому. Ніхто, втім, не надавав цьому обранню особливого значення. Посада генерального секретаря, вперше на Х з'їзді встановлена, могла, при Леніні, мати технічний, а не політичний характер»²⁰⁹.

Однак з'їзд не обговорював питання про генсека. Перший пленум ЦК, що відбувся наступного дня після завершення з'їзду, затвердив Сталіна генсеком за пропозицією Л. Каменєва. Ленін, який брав участь у роботі пленуму, вніс власноручно написаний проект постанови про організацію роботи секретаріату ЦК²¹⁰. За свідченням Д. Волкогонова, у протоколі пленуму рукою Леніна було зроблено такий запис: «Тов. Сталіну доручається негайно підшукати собі заступників і помічників, які звільнили б його (за виключенням принципового керівництва) від роботи в радянських установах»²¹¹. Цих фактів досить, щоб встановити, хто стояв за спиною Каменєва, коли той пропонував Сталіна на посаду генсека.

²⁰⁸ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 45. — С. 328.

²⁰⁹ Троцький Л.Д. Моя жизнь. — Т. 2. — М., 1990. — С. 202.

²¹⁰ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 12. — С. 267.

²¹¹ Волкогонов Д. Триумф и трагедия. — Кн. 1. — Част. 1. — М., 1989. — С. 134.

Троцький добре орієнтувався в закулісній стороні справи, але свідомо замовчував роль Леніна у висуванні Сталіна на пост, який було задумано як ключовий. Лише в одному він мав рацію: генсек залишався другою особою, поки у політбюро перебували обидва вождя — Ленін і Троцький. Для них обох мало неабияке значення, чия людина визначатиме порядок денний в роботі найвищого партійного органу. Троцький про це потурбувався раніше за Леніна, але зазнав поразки у дискусії про профспілки. Результатом цього було ослаблення його ролі в ЦК. Ленін вжив заходів щодо організації поточної роботи ЦК так, як вважав це за потрібне.

Цей розрахунок був точним, але втрутилася хвороба. Менш ніж через два місяці, 26 травня 1922 р., Ленін зазнав першого удару. Олігархи зрозуміли, що виникає болюча проблема наступності влади. Для неконституційного ладу розв'язати цю проблему без боротьби було неможливо.

Оскільки на передній план за відсутності Леніна висувалася фігура Троцького, Каменєв, Зінов'єв і Сталін об'єдналися в «трійку». Однак обидві сторони не бажали демонстрації суперництва. Коли перед XII з'їздом РКП(б) лікарі попередили про серйозну загрозу життю Леніна, в губком було розіслане написане Троцьким звернення ЦК, в якому повідомлялося, що між його членами панує злагода. На VII Всеукраїнській партконференції, яка передувала з'їзду, теж була продемонстрована згуртованість членів «колективного керівництва». Відкриваючи конференцію 4 квітня 1923 р., Г. Петровський заявив: «Поки Володимир Ілліч одужає, ми повинні згуртуватися навколо нашої старої гвардії, з якою Володимир Ілліч збирав нашу партію. Ми повинні згуртуватися навколо тт. Троцького, Сталіна, Зінов'єва, Каменєва»²¹².

Тим часом найбільш непомітний з «трійки» Сталін діяв особливо ефективно, розставляючи підконтрольних йому апаратних працівників в партії і державі. Після відходу Леніна від політичного життя процес узурпації владних повноважень вищими функціонерами партійних комітетів перекинувся й на головний партком державної партії — ЦК. Це добре видно з довірчої записки Г. Зінов'єва і М. Бухаріна їхньому союзнику Сталіну від 10 серпня 1923 р.: «Суть: Ілліча нема. Секретаріат ЦЕКА тому *об'єктивно* (без злих бажань Ваших) починає відігравати в ЦК ту ж роль, що секретаріат у будь-якому губкомі, тобто *на ділі* (не формально) *вирішує все*»²¹³.

---

²¹² Див.: *Кульчицький Станіслав*. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 232.

²¹³ *Известия ЦК КПСС*. — 1991, № 4. — С. 206.

На порозі смерті В. Ленін зрозумів: завойована його партією влада потребує істотних організаційних реформ. У «Листі до з'їзду», який він продиктував 24 грудня 1922 р., але не дозволяв оголошувати до своєї кончини, містилася пропозиція збільшити кількість членів ЦК до 50–100 осіб, тобто удвоє або вчетверо. На думку вождя, кількаразове збільшення складу вищого партійного органу за рахунок найбільш авторитетних представників робітничого класу могло запобігти розколу, яким у його відсутність загрожувало партії протистояння Троцького і Сталіна²¹⁴. 23 січня 1923 р. він закінчив диктувати статтю «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію» і негайно направив її в газету «Правда». Через два дні стаття була опублікована. В ній пропонувалося перетворити пленуми ЦК, які збиралися один раз на два місяці, у партійні конференції за участю Центральної контрольної комісії. Саму ЦКК пропонувалося з'єднати в одне ціле з основною частиною реорганізованої Робсельінспекції і поповнити її склад довибором 75–100 нових членів з робітників і селян, які добре проявили себе в контрольній роботі²¹⁵.

Розширення складу ЦК і ЦКК за рахунок неапаратної частини партії і наділення спільних засідань цих органів правами партійної конференції різко обмежувало компетенцію неформальних центрів влади, які утворилися всередині ЦК. За нових умов політбюро, оргбюро і генеральний секретар втрачали право самостійного розв'язання питань. За ними залишався тільки обов'язок готувати питання на розгляд конференції. Двомісячний інтервал між конференціями дозволяв розв'язувати не тільки проблеми стратегічного значення, як це досі робилося на партійних конференціях і з'їздах, але й поточні питання.

Керівники партії і пов'язані з ними апаратники зустріли нові ідеї вождя без ентузіазму. Ось уривок з листа командуючого військами Північно-Кавказького округу К.Ворошилова (1881–1969) Сталіну від 1 лютого 1923 р.: «Статтю Ілліча прочитав 4 рази. По суті з Іллічем згодний, боюсь тільки, що багато хто, навіть «старики», не зрозуміють Ілліча. Конструкція, що висувається І., дещо громіздка і не зовсім струнка, але, очевидно, І. вирішив у корені змінити порядок управління і партією і, частково, державою. Дуже хотів би знати твою думку і думку інших з цього питання. Якщо знайдеш вільну хвилину, черкни про це десяток слів. Т. Зінов'єв, що тут проїжджав, сказав, що він не зрозумів статті І»²¹⁶.

Випускати з своїх рук вже завойовану владу не бажали ні Сталін, ні його суперники. Ідея про збільшення членів ЦК була реалізована, проте

²¹⁴ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 328.

²¹⁵ Там само. — С. 364.

²¹⁶ Военные архивы России. — 1993, вып. 1. — С. 409.

замість робітників партійне керівництво поповнилося апаратниками. Як і пропонував Ленін, ЦКК була об'єднана з РСІ і збільшилася у своїй чисельності, але за рахунок апаратників. Пропозиція щодо скликання об'єднаних засідань ЦК і ЦКК РКП(б) теж була втілена в життя, але їх не наділили правами конференцій. Об'єднані пленуми ЦК і ЦКК партії збиралися в основному для того, щоб придушувати опір опозиціонерів. Згідно з резолюцією X з'їзду РКП(б) «Про єдність партії», такі пленуми мали право виключати з партійних лав членів ЦК.

Посівши посаду генсека, Сталін почав втручатися в поточні справи периферійних організацій. На незвичну увагу центру секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь визнав необхідним вказати у звіті з організаційної роботи за рік, що починався з квітня 1922 р.: «З деякого часу, приблизно з травня — червня ЦК РКП поставив собі завдання керувати організаційно-партійною роботою в усіх організаціях, навіть там, де існують національно-обласні комітети»²¹⁷.

Десяток губкомів партії, з'єднаних в один кулак — партійну організацію України, завжди користувався підвищеною увагою партійно-радянського керівництва. Центр бажав бути впевненим у тому, що найбільша національна республіка перебуває під контролем. Цьому нібито суперечать обставини обрання відповідального секретаря ЦК КП(б)У після від'їзду Молотова з України. У протоколі політбюро українського ЦК від 22 березня 1921 р. виборам присвячувався один з непершорядних пунктів: «З огляду на обрання Молотова секретарем ЦК РКП відповідальним секретарем призначити т. Кона»²¹⁸. Без консультацій з центром і розгляду питання на пленумі ЦК КП(б)У четверо членів політбюро і двоє кандидатів (один з яких — Ф. Кон) за кілька хвилин розв'язали питання про секретаря і перейшли до інших справ.

Однак структура влади тоді ще відрізнялася від пізнішої. Відповідальний секретар ЦК був більше канцелярським начальником, ніж політичною фігурою. На чолі партійно-радянської номенклатури стояв, як і в Москві, голова уряду. Ним був Х. Раковський, якого свого часу Ленін направив в Україну і сказав: ось той, хто тут буде першим. Раковський надійно контролював радянський апарат і партійну організацію республіки.

Коли у складі ЦК РКП(б) виник авторитетний секретаріат на чолі з діяльним генсеком, почало змінюватися становище і в Україні. Коли центр вирішив перекинути першого секретаря ЦК КП(б)У Д. Ману-

---

²¹⁷ Див.: *Кульчицький Станіслав*. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 234.

²¹⁸ Там само. — С. 234–235.

ільського на постійну роботу у президію ЦВК СРСР, він прийняв рішення й щодо кандидатури наступника. Збереглася записка Г. Петровського другому секретареві ЦК КП(б)У Д. Лебедю, з якої видно, що голова ВУЦВК розмовляв зі Сталіним та його заступниками в секретаріаті Молотовим і Куйбишевим з приводу того, ким заповнити вакансію. Останні не погодилися із вже прийнятим рішенням політбюро українського ЦК про призначення Е. Квірінга (1888–1937) головою Коопспілки і запропонували його кандидатуру на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У²¹⁹. 13 листопада 1922 р. у протоколі політбюро знаходимо такий короткий запис: «На випадок, якщо ЦК РКП знайде залишення т. Мануїльського неможливим, погодитися з кандидатурою тов. Квірінга на першого секретаря ЦК»²²⁰.

Партійна організація України за статутом мала не більше прав, ніж звичайний губком партії. Раковський прагнув явочним порядком домогтися для неї більших прав. Це не означало, що голова Раднаркому УСРР піддавав сумніву принцип «демократичного централізму» в структурі влади. На його думку, периферійні ланки партійно-радянського апарату повинні були мати достатні повноваження, тому що у протилежному випадку державна партія захлинулася б у бюрократизмі. Таку позицію поділяли й інші периферійні керівники, якщо вони не були маріонетками центрального партапарату. Маріонетки твердили протилежне. У процитованому вище звіті Д. Лебеда після зауваження про те, що секретаріат ЦК РКП(б) поставив своїм завданням керівництво поточними справами республіканських партійних комітетів, йшов такий коментар: «Це цілком зрозуміле і припустиме з точки зору принципів нашого будівництва завдання, і абсолютно необхідне в політичному відношенні, тому що політичне керівництво повинне бути максимально централізоване»²²¹.

Х.Раковський зробив спробу домогтися «особливих відносин» ЦК КП(б)У з партійним центром ще до кардинальних змін в секретаріаті ЦК РКП(б), які супроводжувалися утворенням посади генерального секретаря. На початку квітня 1921 р. він відрядив до Москви відповідального секретаря ЦК Ф. Кона із завданням проштовхнути проект утворення українського відділу при ЦК РКП(б), аналогічного за статусом постійному представництву уряду УСРР при Раднаркомі РСФРР. Сам факт утворення такого органу мав утверджувати певну незалежність ЦК КП(б)У у відносинах з партійним центром. Український відділ міг би інформувати ЦК РКП(б) про потреби й пропозиції республіканської

²¹⁹ Там само. — С. 235.

²²⁰ Там само.

²²¹ Там само. — С. 236.

партійної організації. Сталін, який відігравав ключову роль в оргбюро ЦК РКП(б), спеціальною постановою ЦК відмовив українським комуністам у цьому²²².

Спробу домогтися «особливих відносин» з партійним центром зробив роком пізніше і заступник голови уряду України М. Фрунзе (Раковський в цей час перебував на Генуезькій конференції). Політбюро українського ЦК взяло до відома розпорядження ЦК РКП(б) про відкликання до Москви для використання в Комінтерні Ф. Кона, і 10 квітня 1922 р. звільнило його від роботи в республіці (в цей час він займав військову посаду). Цим же рішенням Кон призначався офіційним представником ЦК КП(б)У при ЦК РКП(б)²²³. Тоді Сталін накинувся на Фрунзе і заявив йому, що республіканська організація не може засновувати посаду пост-преда при партійному центрі. 28 квітня політбюро українського ЦК прийняло протокольну постанову такого змісту: «Сповістити ЦК РКП, що призначення т. Кона представником ЦК КПУ розумілося тільки так, що на т. Кона як на члена ЦК, близько знайомого з потребами української організації, покладений обов'язок особисто підтримувати клопотання ЦК КПУ перед ЦК РКП»²²⁴.

У травні 1922 р., коли хвороба змусила Леніна відійти на кілька місяців від активної політичної діяльності, Сталін почав форсувати процес поглинення національних радянських республік Росією. Найбільш рішучу опозицію він зустрів з боку Раковського, але в грудні утворення СРСР стало фактом. Раковський продовжував ар'єргардні бої проти фактичної «автономізації» союзних республік під час розробки конституції СРСР у першій половині 1923 р. Але за відсутності Леніна він не зустрів підтримки ні на XII з'їзді РКП(б), ні серед апаратних працівників КП(б)У, які вже зрозуміли, куди хиляться терези влади. Стурбований власними проблемами, Троцький не подав старому другу і союзнику у внутріпартійній боротьбі ефективної підтримки.

Пануюча в політбюро ЦК РКП(б) «трійка» у червні 1923 р. прийняла рішення поставити на чолі Раднаркому УСРР В. Чубаря. У квітні 1923 р. Чубар не випадково став членом ЦК РКП(б). Сталін вже тоді готував Раковському заміну. Він мав змогу впливати на організацію виборів верховного органу партії, тому що за рік роботи на посаді генсека встиг проштовхнути в делегати XII з'їзду багатьох залежних від себе апаратників.

---

²²² Там само.

²²³ Там само.

²²⁴ Там само. — С. 237.

Х. Раковський написав у липні 1923 р. листа, адресованого формально Сталіну, а в копії — членом ЦК і ЦКК РКП(б), членам політбюро ЦК КП(б)У. Це була апеляція до партійної верхівки. Повідомлялося, що з початку 1923 р. секретаріат ЦК РКП(б) став здійснювати радикальне перекидання в Україну працівників на керівні посади, що звільнялися від тих, хто співчував Троцькому і Раковському. «В українських губернських організаціях, — писав Раковський, — почалася боротьба проти товаришів, які в суперечках з питання про профспілки стояли на точці зору меншості ЦК. Хоч всілякі угруповання були заборонені Х з'їздом, хоч поділ у питанні про профспілки втратив уже давно будь-яке значення, але, тим не менш, його використали як аргумент проти знятих на Україні працівників і, зокрема, проти мене»²²⁵.

Переслідуванням прибічників Л. Троцького через два роки після Х з'їзду РКП(б) Й. Сталін і його тимчасові союзники Л. Каменєв та Г. Зінов'єв відроджували фракційну боротьбу, тобто порушували з'їздовську резолюцію «Про єдність партії». Старі поділи, робив висновок Х. Раковський, не забуті, вони відіграють вирішальну роль у внутрішніх відносинах і зняттях, відсуваючи на задній план міркування ділового характеру.

Звернення до «колективного керівництва» Раковському не допомогло. Його безпосереднім результатом стала записка Г. Зінов'єва Сталіну з такою пропозицією: «Україну, на мою думку, треба *серйозно зміцнити* новими великими людьми»²²⁶. Проте генсек це робив без нагадувань.

Л. Троцький зрозумів, що бездіяльність веде до цілковитої втрати ним політичних позицій в партії. 8 жовтня 1923 р. він звернувся до ЦК і ЦКК РКП(б) з листом, в якому звинувачував секретаріат ЦК у маніпулюванні складом делегатів XII з'їзду партії. 15 жовтня 46 провідних працівників партії, які солідаризувалися з Троцьким, подали заяву у політбюро ЦК РКП(б), в якій давали більш розгорнуту характеристику становищу в партії. Серед тих, хто підписав цю заяву, було немало діячів, які в цей час або раніше працювали в Україні — В. Антонов-Овсієнко, Є. Бош, Я. Дробніс, Г. Пятаков, Х. Раковський, Т. Сапронов, Рафаїл (Р. Фарбман), Т. Харечко та ін. У заяві вказувалося, що партія все більше поділяється на секретарську ієрархію і «мирян», на призначуваних зверху професійних партфункціонерів і партійну масу, яка не бере активної участі в суспільному житті. Противники Сталіна стверджували, з посиланнями на досвід кампанії по виборах делегатів XII з'їзду, що секретарська ієрархія

---

²²⁵ Кульчицький С.В. Форма і суть української радянської державності // Політична історія України ХХ століття. — Т. 3. — С. 186.

²²⁶ Известия ЦК КПРС. — 1991, № 4. — С. 200.

штучно підбирає склад конференцій та з'їздів, в результаті чого вони перетворюються на розпорядчі наради партапарату²²⁷.

Троцький та його однодумці апелювали до верхівки, що не співчувала демократизації внутріпартійного життя, явно не сумісній з диктатурою партії в суспільстві. Атаки Троцького спрямовувалися проти певної особи, і в цьому теж корінилася вразливість його позиції. Усі розуміли, що він виступив проти Сталіна тільки тому, що побоювався за своє становище в партії. До початку протиборства у «колективному керівництві» Троцького цілком влаштовувало всевладдя партійного апарату, виразником якого тепер виступав Сталін. Ніхто з опозиціонерів не протестував проти бюрократизації партії раніше: наприклад, під час звітно-виборчої кампанії, що передувала XII з'їзду. Вони почали таврувати бюрократизацію тільки з осені 1923 р.

Тільки М. Скрипник мав мужність, не переслідуючи особистих цілей, викрити тривожні тенденції у внутріпартійному житті ще перед з'їздом, під час обговорення доповіді Д. Лебеда з організаційних питань на VII конференції КП(б)У у квітні 1923 р. Відзначаючи бюрократичне закріплення партії, він вказував на причину: «У нас партійні конференції — губерньські, повітові і всеукраїнські — все більше й більше об'єднують саме працівників парторганізацій. На Одеській конференції 52% всіх членів губерньської партконференції були представниками самого апарату. Таке ж явище на всіх інших партійних конференціях на Україні»²²⁸.

Сталін організував обговорення листа Троцького і «заяви 46-ти» в усіх партійних комітетах, включаючи ЦК компартій національних республік. Метою його повинно було стати засудження опозиційних документів. Цього результату секретаріат ЦК РКП(б) досяг без особливих труднощів. 22 жовтня 1923 р. в Харкові відбулося розширене засідання політбюро ЦК КП(б)У, на яке запрошувалися наявні в столиці УСРР члени і кандидати в члени ЦК КП(б)У, члени ЦКК, секретарі деяких губКК, члени бюро Харківського губкому партії та інструктори ЦК, всього 44 керівні працівники республіканської партійної організації. На порядку денному стояло одне питання: внутрішньопартійне становище у зв'язку з листом Л. Троцького і «заявою 46». У резолюції по доповіді М. Фрунзе, яка адресувалася об'єднаному пленуму ЦК і ЦКК РКП(б), що мав незабаром розглянути документи опозиції, висувалася вимога «найбільш рішучого засудження дезорганізаторських дій члена політбюро т. Троцького і 46 товаришів — як спроби створити кризу в партії і

²²⁷ Там само. — 1990, № 6. — С. 190.

²²⁸ Кульчицький С.В. Форма і суть української радянської державності // Політична історія України. XX століття. — Т. 3. — С. 187.

оформитися всередині партії в особливу фракцію». За цю резолюцію (голосували члени і кандидати ЦК, члени ЦКК КП(б)У) було подано 26 голосів, утрималися троє. Нарком внутрішніх справ УСРР І. Ніколаєнко вніс ніким не підтриману альтернативну резолюцію, в якій зазначалося: «Питання про незгоди між групою Троцького і політбюро ЦК РКП впливає з особистих зіткнень між окремими членами політбюро, які нагромадилися в процесі революційної боротьби. Відрядження в РВРР великої групи найвідповідальніших товаришів* ще більше загострить незгоди. Зжиття незгод можливе тільки через партійний з'їзд шляхом персональних комбінацій»²²⁹. 14 грудня відбулося повторне засідання політбюро з участю членів і кандидатів в члени ЦК, членів ЦКК КП(б)У. Запропонована Е. Квірінгом резолюція із засудженням опозиціонерів була прийнята голосами усіх присутніх проти одного. Заперечував знову Ніколаєнко. Розправа над цим «троцькістом» була негайною і за обраним методом зухвало цинічною. Через кілька днів ЦКК КП(б)У наклала на нібито всемогутнього наркома, якому підпорядковувалася міліція, партійне стягнення із звільненням з роботи в НКВС «за появу на вулиці у нетверезому стані і буйство в районній міліції». І. Ніколаєнко був членом ЦК, і тому це рішення 21 грудня розглянуло і затвердило політбюро ЦК КП(б)У²³⁰. Доля наркома, який насмілився підтримати Л. Троцького, повинна була послужити уроком для всіх.

Поразка Троцького у внутрішньопартійній дискусії визначилася у січні 1924 р. на XIII конференції РКП(б). Конференція кваліфікувала виступ опозиціонерів як «дрібнобуржуазний ухил в партії» і запропонувала ЦК РКП(б) опублікувати таємний пункт резолюції X з'їзду «Про єдність партії». Як вже зазначалося, цей пункт надавав право об'єднаному пленуму ЦК і ЦКК РКП(б) переводити в кандидати або навіть виключати з партії будь-якого члена ЦК за фракційну діяльність. Було прийнято також рішення посилити вербування в партію робітників з виробництва, забезпечивши цим приплив не менш як 100 тис. нових членів²³¹.

Коли помер В. Ленін, Сталін скористався цим, щоб в рамках «ленінського призову» розбавити партію величезною кількістю (242 тис.) мобілізованих серед робітничого класу нових членів. В Україні ленінський призов дав партії понад 30 тис. нових членів. На початок 1924 р. в

---

* Наприкінці серпня 1923 р. без узгодження з головою Револуційної Військової Ради Республіки (РВРР) Л. Троцьким до складу цієї вищої верховної установи були введені С. Будьонний, С. Данилов, І. Уншлихт та ін.

²²⁹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 239–240.

²³⁰ Там само. — С. 240.

²³¹ Тринадцатая конференция РКП(б). Бюллетени. — М., 1924. — С. 202, 204.

народному господарстві України працювало лише 8 685 робітників — членів партії, що становило 15,2% складу КП(б)У. На кінець цього року частка робітників «від верстату», як тоді говорили, дійшла до 44%²³². Масова кампанія залучення робітників в партію повторилася з нагоди 10-річчя Жовтневої революції у листопаді 1927 — січні 1928 рр. Жовтневий призов дав 108 тис. нових членів партії.

Таким чином, процес поділу партії на апаратну меншість і основну членську масу, який розпочався відразу після її перетворення в урядову, набрав сили з початку 20-х рр. Масовими призовами і регулярною вербувальною роботою партійно-радянський апарат на чолі з генсеком почав створювати «під себе» цілком нову організаційну структуру. Нове поповнення партії істотно відрізнялося від попереднього контингенту за соціальним походженням, життєвим досвідом, культурним рівнем. Державна партія розщепилася на дві, майже не сполучних одна з одною організації: побудовану у формі середньовічного ордену малочисельну внутрішню партію і багаточисельну зовнішню партію. Рядова членська маса повинна була, відповідно до статутних вимог «демократичного централізму», слухняно виконувати вказівки керівних органів.

Вождем зовнішня партія була потрібна. По-перше, вона маскувала перетворення РКП(б) в інструмент влади і надавала їй вигляду звичайної політичної партії. По-друге, зовнішня партія була першим з «передавальних пасів» від влади до широких народних мас. Без таких пасів диктатура ґрунтувалася б тільки на грубій силі, тобто швидко виродилася б. По-третє, рядова членська маса була резервом, з якого поповнювався партійно-радянський апарат.

Поки державна партія залишалася політичною організацією, її периферійні відгалуження мали певну свободу дій. Національні партійні комітети могли враховувати місцеві особливості і в тактичних питаннях здійснювати до певної міри самостійну політику. Спроби центрального керівництва втручатися у владні функції периферійних структур наштовхувалися на опір. З мірою того, як апарат суверенізувався, перетворюючи членську масу в політично аморфну структуру, відбувався неминучий при диктатурі процес централізації влади. Він збігся у часі з боротьбою за владу у «колективному керівництві» партії.

Центральний партійний апарат, що потрапив до рук Й. Сталіна, звернув особливу увагу на велику групу губкомів, об'єднаних харківським центром. З часом Сталіна перестав задовольняти на посаді першого (з березня 1925 р. — генерального) секретаря ЦК КП(б)У навіть Е. Квірінг, хоч той добре прислужився йому при усуненні Раковського з

---

²³² КП(б)У в цифрах. — Харків, 1925. — С. 86.

України. У квітні 1925 р. українським генсеком став один з найближчих співробітників Сталіна Л. Каганович. Найменші прояви опозиційності в українській парторганізації тепер нещадно виполувалися не тільки з Москви, але й з Харкова. В результаті Сталін дістав цілковиту підтримку КП(б)У в своїй боротьбі спочатку з Л. Троцьким, потім — з «ною опозицією» (Л. Каменев і Г. Зінов'єв), надалі — з об'єднаною опозицією (Л. Троцький, Л. Каменев і Г. Зінов'єв). КП(б)У підтримала його і в боротьбі з так званим «правим ухилом» в партійному керівництві (М. Бухарін, О. Риков, М. Томський), якою супроводжувалася у 1928–1929 рр. відмова від нової економічної політики. Після цього генсек досяг диктаторської влади в партії і державі. Проблема лідерства в олігархічній системі влади перестала існувати, поки він був здатний здійснювати диктатуру.

Професор Кентського університету (Велика Британія) Ричард Саква побачив в забороні фракцій і горизонтальних контактів між партосередками скорочення можливостей для дискусій всередині партії більшовиків, що сприяло придушенню опозиції²³³. З таким судженням важко не погодитись, але воно — лише вершина айсберга. Слід пам'ятати дві речі: по-перше, партія більшовиків будувалася на сліпій покорі нижчих ієрархічних ланок вищим; по-друге, ця партія була носієм диктатури, внаслідок чого контролювала діяльність усіх побудованих на тих же засадах «демократичного централізму» організаційних структур. Що означала за цих умов заборона парткомам однієї ієрархічної ланки спілкуватися між собою без відома ланок, які знаходилися вище? Це означало, що всі «передавальні паси», а не тільки партія як носій диктатури, мусили здійснювати повсякденну діяльність під цілковитим контролем центру, в якому сходилися компартійна і радянська вертикалі влади. Іншими словами, це означало ліквідацію в суспільстві горизонтальних зв'язків, які мусили бути невідконтрольними центру за означенням, тобто в силу своєї природи. Будівництво комунізму в Радянському Союзі навіть при непі, тобто між двома комуністичними штурмами, супроводжувалося руйнуванням тих елементарних частинок громадянського суспільства, які встигли народитися в умовах самодержавної Росії.

Обидві владні вертикалі — сама партія та її клон у вигляді рад наскрізь прошивали всю товщу суспільства, створюючи в ньому структури, цілком залежні від себе, й одночасно руйнуючи горизонтальні структури, які мали тенденцію виникати шляхом самоорганізації. Потрапляючи в павутиння вертикальних зв'язків, кожна людина позбавлялася права на недозволене центром спілкування. Радянська держава-комуна не

²³³ *Sakwa Richard. Communism in Russia. Palgrave Macmillan, 2010. — P. 56.*

нависала над суспільством подібно тоталітарним державам, які почали виникати після Першої світової війни. Вона «всмоктувала» суспільство в свої оболонки й вертикальні структури.

1.9. Профспілки і комнезами як «передавальні паси» від влади до мас

Політичні наслідки дискусії про профспілки вже проаналізовані. Тут слід зупинитися на змісті самої дискусії. Вона виявила принципово різні підходи до ролі і місця профспілок в системі влади.

У В. Леніна і Л. Троцького не було розбіжностей щодо того, що профспілки повинні контролюватися партією. Контроль над ними дозволяв впливати на найбільш організовану частину суспільства — робітників. Але на цьому єдність в позиціях вождів закінчувалася. Троцький вважав, що в робітничій державі профспілки втрачають функції захисту економічних інтересів робітничого класу і повинні злитися з адміністративно-технічним апаратом, який керує виробництвом. Він висловлювався за зрощення профспілкового апарату з державним, тобто за одержавлення спілок. Будована партією комуністична система виробництва і розподілу суспільного продукту повинна була стерти межу між державою і суспільством. За цієї системи місця для існування самостійних масових організацій не залишалось. Отже, позиція Троцького логічно впливала з перспективи комуністичного будівництва.

Для Леніна така логіка була непереконливою. Глибока економічна і суспільно-політична криза, яка охопила країну внаслідок здійснюваного партією курсу на побудову комунізму, підказувала йому іншу лінію поведінки. За кілька місяців до публічного визнання помилковості негайного запровадження комуністичного виробництва і розподілу він висловився проти профспілкової політики, яка впливала з цього курсу.

Ленін виступив у дискусії про профспілки не менше трьох десятків разів. Він проаналізував платформу Троцького настільки детально (у тому числі в двох об'ємистих брошурах) і показав її вади настільки опукло, що домігся розуміння своєї правоти переважною більшістю членів партії.

Безпосередню участь в управлінні виробництвом брали менше тисячі делегованих профспілками працівників, тоді як вся профспілкова маса налічувала не менше 6 млн. осіб. Тому розглядати профспілки як управлінський, додатковий до державного апарат було недоречно. Позбавлення спілок функції захисту економічних інтересів робітничого класу, завдяки якій вони виникли, означало практичну ліквідацію їх як самодіяльних організацій. Для партії це було небезпечно, тому що вона неминуче опинялася віч-на-віч з неорганізованими робітничими масами. Робітники мали специфічні інтереси, які не збігалися з державними.

Ленін заявляв, що Троцький «якраз в основному питанні про роль профспілок, з точки зору переходу від капіталізму до комунізму, випустив з уваги, не врахував того, що тут є складна система кількох зубчастих коліс, і не може бути простої системи, бо не можна здійснювати диктатуру пролетаріату через поголовно організований пролетаріат. Не можна здійснювати диктатури без кількох «приводів» від авангарду до маси передового класу»²³⁴.

Ленін не міг не заявляти, що створена його партією держава є робітничою, а здійснювана нею політична і економічна диктатура — це диктатура пролетаріату. Ці декларації, з яких Троцький в своїй простоті робив практичні висновки, закликаючи до одержавлення спілок, не підлягали перегляду, тому що базувалися на комуністичній доктрині. З іншого боку, настав час здійснювати політичний курс, який узгоджувався б з реальністю, а не виходив з умоглядних доктринальних засад. Тому Ленін змушений був вдатися до казуїстики, відділяючи «класову» боротьбу робітничого класу за свої права від боротьби «некласової». У брошурі «Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна» він стверджував: «Спілки втратили таку основу, як *класову* економічну боротьбу, але далеко не втратили і довгі роки ще, на жаль, не зможуть втратити таку основу, як *некласову* економічну боротьбу» в розумінні боротьби з бюрократичними перекрученнями радянського апарату, в розумінні охорони матеріальних і духовних інтересів маси трудящих шляхами й засобами, недоступними для цього апарату»²³⁵.

Ленін наполягав на тому, що профспілки не повинні набувати державні функції. Головним в їхній діяльності було не безпосереднє управління, а налагодження зв'язку мас з ланками управлінських структур, тобто здійснення впливу на управління. Залучення робітників до процесу управління і захист їхніх матеріальних інтересів — такими були, на його думку, дві головні функції профспілок як масових робітничих організацій. Робітників, які виявляли особливу активність і здібності у цій роботі, треба було залучати до керівництва профспілками, приймати в партію, поповнювати ними партійно-радянський апарат. Характеризуючи профспілки, він наголошував: «Це є організація виховна, організація залучення, навчання, це є школа, школа управління, школа господарювання, школа комунізму»²³⁶. Отже, Ленін розглядав профспілки як канал зв'язку з масами, знаряддя впливу на них, «передавальний пас» від влади до мас.

²³⁴ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 42. — С. 197.

²³⁵ Там само. — С. 286–287.

²³⁶ Там само. — С. 196.

Троцький готовий був задовольнитися контролем партії над профспілковим апаратом шляхом простого включення його в державний апарат. Ленін конструював значно ефективнішу політичну машину, оснащену «передавальними пасами» від центру влади до периферії, від носіїв влади до народної товщі. Він розглядав профспілки як головний «передавальний пас», здатний забезпечити партійний контроль над кожним залученим до них робітником. Завданням профспілкових організацій була не тільки передача імпульсів від влади до мас, але й, що не менш важливо, постачання інформації «верхам» щодо настроїв і потреб низів. В такому разі партійний центр діставав можливість, якщо цього бажав, своєчасно вносити в свою політику відповідні корективи.

Організаційна будова профспілок зазнала у 1920–1921 рр. кардинальних змін. Раніше окремо існували спілки, що об'єднували робітників певної професії незалежно від місця роботи, а також фабрично-заводські комітети на підприємствах і в установах. Відносини між спілками і фабзавкомами залишалися неокресленими. Власне, фабзавкоми навіть не вважалися спілками. За такої організаційної структури встановлення контролю партії над профспілковим рухом наражалося на технічні утруднення. Тому профспілки перебудовувалися за виробничо-галузевим принципом. Усі працюючі на одному підприємстві або в установі незалежно від професії об'єднувалися в одну галузеву спілку. До кінця 1921 р. в Україні виникло 24 галузеві спілки — металістів, залізничників, водників, харчовиків, робітників землі і лісу, медико-санітарної праці, освіти і культури тощо.

Галузеві спілки будувалися на засадах «демократичного централізму», тобто як централізовані організації, жорстко підпорядковані відповідному ЦК. Статус незалежної республіки, яким володіла Україна, знаходив відображення в утворенні у кожній спілці Південного бюро ЦК з неістотними прерогативами або уповноваженого ЦК з іще обмеженими функціями. В губерніях утворювалися відділи галузевих спілок, у повітах — відділення. В місцях зосередження істотної кількості підприємств даної галузі виникали районні відділення. Місцеві профспілкові органи у спілках виробничого профілю зберегли назву фабзавкомів, на шахтах — шахткомів, в рудниках — рудкомів, на залізницях — ділянкових комітетів. У профспілках невиробничого профілю їх назвали місцевками.

Перебудова спілок здійснювалася під керівництвом відряджених в Україну в грудні 1919 — січні 1920 рр. делегацій ВЦРПС і всеросійських галузевих об'єднань. На їх основі було створене організаційно-інструкторське бюро, з лютого 1920 р. — Південбюро ВЦРПС. У 1921 р. з його підпорядкування були вилучені спілки Криму і Донської області.

Одночасно з побудовою галузевих спілок створювалися міжгалузеві територіальні спілкові органи: губернські ради профспілок (губрадпрофи, пізніше стало вживатися інше скорочення — губпрофради), повітові і районні профбюро. В кордонах усієї України функції спілкового органу виконувало Південбюро ВЦРПС. Щоб не допустити неконтрольованого втручання профспілкових мас у перебудову спілок, Південбюро ВЦРПС у березні 1921 р. прийняло рішення про тимчасову заборону всеукраїнських з'їздів і конференцій²³⁷.

Російському профспілковому центру вдалося швидко поставити життя українських спілок під контроль, у зв'язку з чим заборона на скликання конференцій (але не з'їздів) відпала. У січні 1922 р. в Харкові відбулася всеукраїнська конференція, делегати якої представляли 1300 тис. членів спілок. Було прийнято рішення відновити принцип добровільного членства. Раніше усі, хто працював на державних підприємствах, обов'язково зараховувалися у профспілку з автоматичним відрахуванням членських внесків під час виплати заробітку. Конференція вперше обрала Південбюро ВЦРПС. Раніше його склад визначався всеросійським профспілковим центром.

У травні 1923 р. ряд делегатів нової конференції поставив питання про приведення будови спілок у відповідність з офіційним статусом України як союзної республіки. Через кілька місяців російський профспілковий центр погодився перейменувати Південбюро в Укрбюро ВЦРПС. Проте профспілковий центр України залишався регіональним відгалуженням Всеросійської центральної ради профспілок (ВЦРПС). Тільки у 1924 р., коли Всеросійська рада була перетворена на Всесоюзну центральну раду профспілок (аббревіатура не змінилася — ВЦРПС), її регіональні бюро у союзних республіках стали самостійними органами.

У листопаді 1924 р. відбувся II Всеукраїнський з'їзд (попередній мав місце у квітні–травні 1919 р.), делегати якого представляли 1174 тис. членів профспілок. Він обрав Всеукраїнську раду професійних спілок — ВУРПС. Бюро або уповноважені ЦК всеросійських галузевих спілок, які стали всесоюзними, перетворювалися у всеукраїнські комітети (ВУК) цих спілок. При ВУРПС створювався постійний дорадчий орган — нарада секретарів ВУК²³⁸.

Профспілковий апарат ґрунтовно оновився. Створення галузевих і міжспілкових органів на засадах «демократичного централізму» забез-

---

²³⁷ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 264.

²³⁸ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — К., 1983. — С. 219.

печило утворення в ньому порівняно невеликої кількості ключових посад, за допомогою яких стало можливим впливати на все профспілкове життя. Як правило, ці посади заміщувалися членами партії. У перші місяці 1921 р. ЦК КП(б)У мобілізував на відповідальну профспілкову роботу 506, а губкоми партії — 200 комуністів. ЦК РКП(б) надіслав на профроботу в Україні 623 комуністи²³⁹.

Перебудова профспілкового апарату була використана для того, щоб викоренити вплив меншовиків. У директиві політбюро ЦК КП(б)У від 23 квітня 1921 р. зазначалося: «Зобов'язати Південбюро ВЦРПС приймати меків з величезною обережністю для роботи їх в центральних апаратах. Роботу меків в нижчих профорганізаціях визнати неприпустимою»²⁴⁰. Директива не означала, що досвідченим професіоналістам з числа соціал-демократів-меншовиків, яких по-домашньому назвали меками, треба було створювати належні умови для роботи у віддалених від мас центральних апаратах спілок. Навпаки, якраз в цей час більшовики почали добивати своїх колишніх товаришів і конкурентів всюди, де вони виявляли політичну активність, і перш за все — в радах та профспілках. Меншовики могли зберегти свої посади тільки тоді, коли відмовлялися від членства у своїй партії, прилюдно засуджували власне політичне минуле і переходили на становище безпартійних. Якщо посада була відповідальною, то обов'язковою умовою її збереження ставав вступ до партії більшовиків.

У профспілковому апараті залишилося багато авторитетних серед робітників безпартійних професіоналістів, здатних налагодити спілкову роботу на належному рівні. Заохочувався також приплив нових працівників, які висувалися робітничою масою. Питома вага комуністів залежала від місця відповідної структурної ланки у профспілковій ієрархії. Навесні 1923 р. серед 99 членів президій губпрофрад було 86 комуністів і 13 безпартійних, а серед 1166 членів правлінь губвідділів галузевих спілок — 677 комуністів і 489 безпартійних. Питома вага комуністів у фабзавкоммах становила тільки 16,7%²⁴¹.

В грудні 1928 р., коли працював IV Всеукраїнський з'їзд, його делегати представляли 2107 тис. членів спілок²⁴². Від членів партії у профспілках вимагалось не тільки ретельне здійснення директив партійного центру, але й налагодження зворотного зв'язку з державою. Як правило,

²³⁹ Там само. — С. 197–198.

²⁴⁰ *Кульчицький Станіслав*. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 265.

²⁴¹ Отчет ЦК КП(б)У за период с декабря 1921 г. по март 1923 г. VII Всеукпарт-конференции. — Харьков, 1923. — С. 28.

²⁴² Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — С. 251.

профспілкові керівники закріплювалися на своїх місцях лише тоді, коли вони виявляли здатність впливати на маси і забезпечувати функціонування профспілок як «передавального пасу» від партії до робітничого класу. Ця основна вимога чітко зафіксована у резолюції IX з'їзду КП(б)У, який відбувся в грудні 1925 р.: «Вважати за потрібне домогтися зміцнення авторитету членів партії, що працюють у профспілках, насичення досить витриманим партійним кадром профспілок і закріплення тих, хто в своїй роботі проявив здатність і чуйність як до запитів з боку робітничої маси, так і до політики партії, яку вона проводить у відношенні до профспілок»²⁴³.

З переходом до нової економічної політики, яка не змінила відносин власності у великій промисловості, профспілкам були надані широкі повноваження в сфері соціальної політики. Вони повинні були стати рівноправними партнерами держави в усьому, що торкалося використання націоналізованих засобів виробництва і робочої сили. Запроваджений у 1922 р. Кодекс законів про труд встановлював, що кожен громадянин може працювати там, де хоче, на правах найму, а умови праці, норми виробітку, розміри заробітної плати, гарантії, компенсації і пільги робітникам повинні визначатися трудовою угодою між профспілкою і госпорганом — колективним договором. У ст. 151 Трудового кодексу УСРР проголошувалося: «Професійні виробничі спілки, які об'єднують громадян, що працюють за наймом у державних, громадських і приватних підприємствах та господарствах, мають право виступати перед різними органами від імені працюючих за наймом як сторона, що укладає колективні договори, а також бути їхнім представником з усіх питань праці і побуту»²⁴⁴.

Масова колдоговірна кампанія вперше відбулася влітку 1922 р. Поступово вдосконалювався механізм укладання договорів, в якому спілкам надавалася провідна роль. Порушення умов договору господарським органом або спілкою розглядалося у спеціально створених для цього установах арбітражного типу. Спірними ситуаціями з розцінками і нормами, які виникали мало не щодня, займалися створені на кожному підприємстві розцінково-конфліктні комісії (РКК).

Надаючи профспілкам «карт-бланш» у принципових питаннях соціальної політики, партійно-радянський апарат звільняв себе від невдячної і рутинної роботи. Проте партійні організації різного рівня змушені були займатися соціальними питаннями як остання інстанція, до якої зверталися конфліктуючі сторони. Такі звертання розглядалися як брак в

²⁴³ Компартия Украины в резолюциях... — Т. 1. — С. 363.

²⁴⁴ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — С. 226.

роботі комуністів у профспілках або в госпорганах. Ось як реагувала на них в грудні 1926 р. I Всеукраїнська конференція КП(б)У: «Зобов'язання щодо колективних договорів госпоргани часто не виконують, особливо в частині заробітної плати, спецодягу та охорони праці. Багато непорозумінь спостерігається в розв'язанні конфліктів, які часто переносяться в партійну організацію, обминаючи встановлену законами інстанцію — РКК, примирні камери, третейські суди. В даному разі партійні органи замінюють профспілкові і господарські органи і тим самим покладають на партію безмірну відповідальність перед безпартійними робітниками»²⁴⁵.

Роки непу були періодом активної роботи профспілок в соціально-культурній сфері. Зокрема, вони надавали допомогу голодуючим і безробітним, на рівних з наркоматами праці та охорони здоров'я займалися питаннями медицини, разом з Наркоматом освіти ліквідовували неписьменність, сприяли розвитку загальноосвітньої та вищої школи, піклувалися про розгортання професійно-технічної освіти. Вони допомагали розвивати мережу клубів та інших культурно-освітніх установ, шефствували над селом, армією, оборонними та спортивними товариствами, брали участь у розв'язанні проблем житла, відпочинку трудящих, дбали про зміцнення робітничої кооперації тощо. Цим профспілки завойовували авторитет у робітничих масах.

Прагнучи до ліквідації приватної власності на засоби виробництва, державна партія не могла не перебувати у конфронтації з селянами — класом, існування якого базувалося на цій формі власності. Мільйони дрібних товаровиробників могли знайти місце у будованій більшовиками державі тільки після відмови від власного господарства. Однак чекати добровільної згоди на це навіть від пролетаризованих верств села навряд чи доводилося. Розуміючи це, керівництво більшовицької партії робило все можливе, щоб відштовхнути селянство на узбіччя політичного життя. Офіційні твердження про робітничо-селянську державу або союз робітників і селян були тільки пропагандистськими штампами.

Партійне керівництво не припускало існування специфічно селянських політичних організацій незалежно від їх функцій і орієнтації. Надто коротке життя створених комітетів бідноти переконливо свідчить про це. Винятком були тільки ради селянських депутатів. Без них у сільській місцевості не існувало б радянських органів влади — тієї основи, на якій трималася диктатура партії. Більшовики прагнули всіма засобами применшити потенціальну загрозу, яку несли депутати, що обиралися селянами. Розколювання села за майновою ознакою і надання штучних переваг пролетаризованим верствам, маніпуляції з нормами представництва у

---

²⁴⁵ Компартия Украины в резолюциях... — Т. 1. — С. 429–430.

виборах до рад і багатоступінчастий принцип їхньої побудови, нещадна боротьба з партіями есерівського походження, які претендували на представництво інтересів селян, — все це допомагало їм тримати ситуацію під контролем.

В українському селі більшовики зовсім не мали коріння. Тому маніпуляції з формуванням рад потрібного складу наражалися на особливо великі труднощі. Цим пояснюється виникнення у 1920 р. альтернативних радам комітетів незаможних селян (КНС). За їхньою допомогою парт-апарат поглиблював соціальну напруженість на селі методом «розкуркулення», придушував «політичний бандитизм», викачував зерно у голодуючій місцевості.

Комнезами все-таки виглядали у політичному ладі чужорідним елементом. Розуміючи необхідність розколювання селянства аж до виникнення на селі стану «соціальної війни», немало керівників партії сумнівалося у тому, що особлива гострота обстановки в Україні після закінчення воєнних дій виправдовує існування специфічно селянських політичних організацій. Перемогли, однак, прибічники КНС — Х. Раковський і Г. Петровський. У квітні 1921 р. вони домоглися прийняття ВУЦВКом спеціального закону, який проголошував комнезами «організаціями державного значення». Закон закріплював за ними повноваження, явочним порядком відібрані при їх виникненні у законної влади — сільських рад.

У минулому склалося уявлення, що комнезами представляли інтереси як бідноти, так і середнього селянства. З цього випливало, що їхня соціальна база була значно ширшою, ніж у комітетів бідноти. Таке твердження було продиктоване гаслом, яке з 1919 р. стало офіційним в партійній політиці, — на союз з середняком. Було б дивно, якби партія проголошувала курс на середняка, але створювала і наділяла державними повноваженнями організації бідноти. Власне, й В. Ленін, причетний до утворення комнезамів, радив у лютому 1920 р. Д. Мануїльському спитатися під час збирання хліба на ради, утворені тільки з бідноти та середняків-незаможників²⁴⁶. Однак Раковський тоді зробив ставку не на ради, склад яких більшовикам було важко регулювати, а на спеціальні комітети, які дублювали функції рад, не усуваючи їх. До цих комітетів включалися й середняки, які своєю роботою в радах доводили на ділі лояльність політичному режиму. Проте перевага надавалася декласованій бідноті, яка здебільшого не мала інтересів, пов'язаних з сільським господарством. Майже відразу після виникнення комнезамів їх почали чистити, звільняючись від недостатньо активних, з точки зору інтересів режиму, селянських представників. Масова кампанія чистки, під час якої

²⁴⁶ *Ленін В.І.* Повне зібр. творів. — Т. 51. — С. 141.

КНС втратили половину свого складу, відбулася восени 1921 р. Критерії чистки сформулював Х. Раковський на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 30 вересня 1921 р.: «Здійснити основну чистку для того, щоб в комнезамах залишився напівпролетарський і малоземельний елемент»²⁴⁷.

Питання про комнезами розглядалося у травні 1922 р. на пленумі ЦК КП(б)У. У довідці секретаріату ЦК з цього приводу зазначалося: «За своїм соціальним складом КНС ще далеко не представляють чистих об'єднань бідняків. Залишилася велика кількість середняків, вкрай важко відціджуваних, як показала навіть люта подекуди чистка. Особливо це слід сказати про новоспечене середняцтво і про «радянського», працюю під час революції пов'язаного з радянською владою середняка»²⁴⁸. За статистикою Наркомату внутрішніх справ (дуже неточною, як підкреслювалося у джерелі) загальна чисельність членів КНС скоротилася під час чистки з 1557,3 до 757,5 тис. чоловік.

Травневий (1922 р.) пленум ЦК КП(б)У, до участі в роботі якого були запрошені секретарі губкомів партії, підтвердив доцільність існування комнезамів як «організацій державного значення» і рекомендував партійній організації республіки спиратися на них під час роботи на селі. Тривогу учасників пленуму викликало економічне зміцнення селян-власників в умовах непу. В резолюції пленуму ЦК прогнозувався такий хід подій: «Черговим етапом у розвитку дрібнобуржуазної стихії буде натиск з боку куркульської частини села, прагнення якої будуть спрямовані в бік оволодіння політичною владою, проникнення в ради і витіснення з них біднішої частини села. Розгромлене в повстанському русі проти радянської влади, дезорганізоване новою економічною політикою, яка вибила ґрунт з-під ніг українського бандитизму, куркульство, що знаходить свою ідеологічну оболонку в петлюрівщині, спрямовує свою увагу в бік легального вrostання в радянський апарат, поступового повільного оволодіння ним, кооперацією, школою, освітніми організаціями на селі і господарськими органами та апаратами, зв'язаними з життям українського села. Цьому натискові куркульсько-петлюрівської стихії наша партія зможе вчинити опір тільки в тому разі, якщо вона на селі буде, як і раніше, спиратися на верстви батрацтва і незаможного селянства, якщо вона зуміє в гіршому разі нейтралізувати, а в кращому разі викликати політичні симпатії з боку переважної маси середняцьких господарств»²⁴⁹.

²⁴⁷ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 269.

²⁴⁸ Там само. — С. 270.

²⁴⁹ Компартія України в резолюціях... — Т. 1. — С. 205–206.

Тут висвітлені основні лінії політики державної партії щодо села. Спираючись на пролетаризовані верстви, вона прагнула попередити прояв політичної активності основної селянської маси в тому, що торкалося будь-яких сфер місцевого життя. Надаючи в умовах непу повну економічну свободу селянству, партійний апарат не допускав можливості самоврядування сільського населення. За цим самоврядуванням він небезпідставно бачив «петлюрівщину», тобто потяг до незалежності України.

Коли припинився голод у південних губерніях і почали відчуватися перші результати господарського відродження, в Компартії України знову заговорили про доцільність ліквідації комнезамів. Партійний центр, який терпів цю аномалію в структурі влади як тимчасову, під впливом цих розмов вирішив заново вивчити питання. Х. Раковський, якого «трійка» у складі Г. Зінов'єва, Л. Каменєва і Й. Сталіна встигла усунути з України, більшу частину вже згадуваного листа членам ЦК і ЦКК РКП(б) від 18 липня 1923 р. присвятив захисту свого дітища — комнезамів. Він опротестував прийняту на пропозицію Зінов'єва постанову пленуму ЦК РКП(б) від 4 липня, згідно з якою політбюро ЦК доручалося у погодженні з ЦК КП(б)У здійснити ретельне обстеження комнезамів і доповісти про його наслідки на одному з найближчих пленумів.

Раковський висловлював побоювання, що обстеження негативно позначиться на авторитеті партії серед сільської бідноти. Ліквідаційні настрої щодо комнезамів, які існували в республіканській партійній організації, пояснювалися у листі нерозумінням суті непу. «Розтлумачуючи нову економічну політику не як маневровий рух класової боротьби, а як самостійну мету, — писав колишній голова Раднаркому УСРР, — деякі наші товариші стали проводити точку зору, що в селі ставка віднині повинна бути на заможного селянина, який піднесе сільське господарство і буде платити податки державі»²⁵⁰.

Отже, Раковський солідаризувався з переважною більшістю партійних керівників, яка висловлювалася за відновлення у майбутньому тимчасово припинених непом суспільно-економічних перетворень на селі, що впливали з комуністичної доктрини. Він вважав, що економічна стабілізація, досягнута завдяки державній підтримці селян власників, є справою дорядною.

Цю точку зору приховано або відкрито поділяла більшість членів політбюро ЦК РКП(б). Тому лист Раковського у частині, присвяченій комнезамам, справив відповідне враження. Партійний центр відмовився втручатися у справу і передав її на розгляд ЦК КП(б)У. Останній знову,

---

²⁵⁰ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 272.

через півтора роки після першого розгляду, повернувся до оцінки діяльності КНС. На пленумі ЦК КП(б)У у жовтні 1923 р. доповідь про комнезами зробив голова ВУЦВК Г. Петровський. Він дав їм високу оцінку як «міцній політичній радянській організації, через яку й надалі партія повинна проводити свій вплив на селянство». Навпаки, перший секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг і нарком земельних справ І. Клименко (1891–1937) заявили, що треба взяти курс на скорочення кількості незаможників, орієнтуватися на міцного господаря і ліквідувати КНС. Більшість членів ЦК солідаризувалася з Петровським. За основу прийнятої резолюції були взяті головні положення його доповіді. Характерно, що в резолюції наголошувалося на неприпустимості запровадження в КНС кандидатського стажу і членських внесків, які наближали їх до статусу політичної партії. Пленум ЦК наполягав на перегляді складу комісій, які керували роботою КНС, включенні до них нових працівників з місцевих парторганізацій і наданні комісіям губернського, окружного і повітового рівнів більших прав по відношенню до низових органів²⁵¹. Все це повинно було сприяти перетворенню керівних органів комнезамів у своєрідне продовження партійного апарату й тим гарантувати неможливість виступу їх як самостійної політичної сили.

ВУЦВК прийняв 5 грудня 1923 р. декрет «Про пільги, права і обов'язки незаможних селян», в якому підтверджував їх статус як організацій державного значення. На цей час в їхньому складі налічувалося 582,9 тис осіб²⁵².

XIII з'їзд РКП(б) навесні 1924 р. без ентузіазму оцінив роботу КНС, обмежившись двозначною фразою: «досвід українських комнезамів в основному виправдав себе в українських умовах»²⁵³. З'їзд у замаскованій формі порадив партійній організації України повернутися до питання про доцільність існування КНС у формі владної структури. Коли ж українським генсеком став підручний Сталіна Л.Каганович, розмови про специфічність українських умов взагалі припинилися. Каганович прибув до Харкова якраз для того, щоб викоренити будь-яку специфіку. На відміну від малоавторитетного навіть в республіканській партійній організації Квірінга, він мав за собою цілковиту підтримку партійного центру і швидко зосередив у своїх руках важелі влади.

В липні 1925 р. Каганович підготував пленум ЦК КП(б)У, на якому востаннє розглядалося питання про комнезами. У прийнятій резолюції

²⁵¹ Компартия Украины в резолюциях... — Т. 1. — С. 263–265.

²⁵² Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г. — Харьков, 1924. — С. 24.

²⁵³ КПРС в резолюциях... — Т. 3. — К., 1979. — С. 76.

їхня попередня діяльність як «опори партії на селі» оцінювалася високо. Але пленум ЦК дійшов висновку, що в нових умовах, коли партія взяла курс на пожвавлення сільрад і сільських громадських організацій, зосередження у комнезамів адміністративних функцій влади є невиправданим. Тому було вирішено перетворити КНС з організації державного значення в організацію суто громадську, тобто звільнити їх від адміністративно-господарських функцій, наданих юридично або наявних у них фактично²⁵⁴.

Таке рішення пленуму ЦК КП(б)У було реалізоване декретом ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 16 листопада 1925 р. Позбавлені адміністративних функцій, комнезами за інерцією продовжували існувати, але значення їх в житті села поступово сходило нанівець. Останній спалах їхньої активності припав на зиму 1932–1933 рр. Інструкції щодо конфіскації продовольства в українському селі виконували якраз вони. Остаточо КНС були ліквідовані у 1933 р.

1.10. Неп у «командних висотах» економіки

Тривалий час націоналізований сектор економіки функціонував як одне велике підприємство, в якому необхідні виробництву елементи, включаючи пайки для робітників, централізовано розподілялися в натуральному вигляді. Управлінський апарат призвичаївся до виконання нескладних конкретних завдань, які завжди забезпечувалися ресурсами, а робітники — до гарантованої, хоч і мінімальної норми споживання. З переходом до непу держава побажала скинути з себе непосильний, як це з'ясувалося, тягар підприємництва, тобто покласти відповідальність за хід виробництва безпосередньо на заводи і фабрики. Разом з відповідальністю на їх керівників покладался обов'язок обходитися власними ресурсами для забезпечення випуску продукції і постачання робітників. Тобто від них тепер вимагалось вишукувати ресурси, ощадливо витратити їх, піклуватися про піднесення продуктивності праці, пристосовуватися до вимог споживачів, щоб мати гарантований збут продукції тощо. Ці функції, які до націоналізації виконував власник або його довірена особа, при запровадженні умоглядних комуністичних схем організації виробництва були непотрібні. Але реальне виробництво існувати без них не могло і поступово розвалилося.

Ринкові відносини не могли існувати без системи кредитно-фінансових установ на чолі з національним банком. Тому держава, яка націоналізувала ці установи першими з «командних висот» з метою знищити їх

---

²⁵⁴ Компартія України в резолюціях... — Т. 1. — С. 325–327.

(Народний банк припинив існування в січні 1920 р.), змушена була починати неп з відновлення знищеного. X з'їзд РКП(б) прийняв спеціальну резолюцію «Про перегляд фінансової політики», в якій урядові доручалося провести необхідні реформи²⁵⁵.

Партійно-радянському апарату не вдалося швидко виробити працездатну концепцію ринкової фінансової політики. В Україні питання про фінансову політику вперше було поставлено тільки в липні 1921 р. Як доповідь В. Чубаря на пленумі ЦК КП(б)У, так і прийнята пленумом резолюція з фінансової політики виявилися професійно безпорадними. Чубар спромігся лише на абстрактні узагальнення, використовуючи відірвану від радянських реалій лексику марксового «Капіталу». Його висновки про те, що у населення зростає інтерес до грошей як «загального еквіваленту», не мав практичного значення²⁵⁶. Називати радянські розрахункові знаки грошима було недоречно.

В. Ленін на VII Московській губпартконференції в жовтні 1921 р. скаржився на комуністів-господарників, які були нездатні взятися за державне регулювання комерційних відносин і при цьому заявляли про те, що їх «в тюрмах торгувати не вчили»²⁵⁷. Якраз в цей час голова російського уряду розпочав перші кроки у справі реального переходу до ринкової фінансової політики. 10 жовтня 1921 р. ВЦВК прийняв декрет «Про заходи по впорядкуванню фінансового господарства» (4 січня наступного року його текст було продубльовано у постанові ВУЦВК під цією ж назвою)²⁵⁸. В декреті засуджувався поширений серед господарників погляд на фінанси як віджиле явище. Радянські і господарські органи закликалися до розробки заходів по збільшенню державних доходів і здійсненню політики найсуворішої ощадливості у витраті коштів, щоб максимально скоротити емісію радзнаків. 12 жовтня ВЦВК оголосив про заснування Державного банку з відділеннями на місцях, у тому числі в Україні. Держбанк повинен був налагодити грошовий обіг, сприяти розвитку народного господарства, оволодіти внутрішнім ринком і торговельним оборотом.

З 1 січня 1922 р. почалася деномінація радзнаків з розрахунку 1 новий рубль за 10 тис. старих. З обігу вилучалися старі гроші (думки, керенки тощо). Нові банкноти стали називатися не розрахунковими, а грошовими знаками. 6 грудня XI конференція РКП(б) оприлюднила рішення пар-

²⁵⁵ КІРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 248.

²⁵⁶ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 321.

²⁵⁷ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 44. — С. 207.

²⁵⁸ Див.: Сборник постановлений и распоряжений ВУЦИК Советов VI созыва. — Харьков, 1923. — С. 138.

тійно-радянського керівництва розпочати роботу по відновленню грошового обігу на металевій (золотій) основі.

Наркомом фінансів з 1918 р. працював М. Крестинський. Перевантажений роботою в ЦК РКП(б), він приділяв фінансовій справі мало уваги. Після профспілкової дискусії його партійна і державна кар'єра перервалася. Формально не звільняючи Крестинського від керівництва наркоматом, Ленін відправив його восени 1921 р. до Берліна повноважним представником Росії, а до роботи в наркоматі залучив члена ЦК партії з 1917 р. Г. Сокольникова, який керував націоналізацією банківської системи. У травні 1922 р. ЦК РКП(б), за дорученням Леніна, відкликав з України і затвердив заступником наркома фінансів М. Владимиrowa. Призначений на посаду наркома восени 1922 р., Сокольников разом з Владимиrowим залучили до роботи в своєму відомстві багатьох дореволюційних фінансистів безвідносно до їх партійної приналежності або політичної позиції. За допомогою цих фахівців почалася робота по стабілізації грошового обігу, організації податкової системи і досягненню бездефіцитності бюджету.

Держбанку було надано право випускати в обіг банкові білети, забезпечені золотом та іншими легко реалізовуваними цінностями. Вони призначалися тільки для кредитування народного господарства і випускалися у прямому співвідношенні із зростанням потреб господарського обігу в грошах. Перші банкноти вартістю в 10 рублів назвали червінцями через червоний колір купюри. Вони з'явилися у жовтні 1922 р. і використовувалися в оптовому обороті або в розрахунках між державними підприємствами та установами. На цей час дефіцит бюджету ще не було подолано, тому для збалансування доходів і витрат, як і раніше, випускалися радзнаки. Здійснюючи контроль над істотною часткою економіки, держава могла без шкоди для грошового обігу забезпечити паралельне вживання двох валют. Завдяки цьому вдалося запобігти знеціненню червінця. На початок 1923 р. питома вага червінців в сукупній грошовій масі не перевищувала 3%. Вони використовувалися в цей час не стільки як засіб обміну, скільки як джерело нагромадження цінностей.

На початку 1923 р. в обіг увійшли нові рублі, рівні за вартістю 100 руб. 1922 р. або 1 млн. руб. попередніх років. З середини року, коли державні підприємства стали виплачувати заробітну плату в червінцях, нова валюта почала укорінюватися в економічному обміні між містом і селом. У жовтні 1923 р. її питома вага в сукупній грошовій масі підвищилася до 74%.

Грошова реформа завершилася в лютому 1924 р., коли в обіг увійшли казначейські білети. Одночасно з ними з'явилася срібна розмінна монета, карбування якої Х. Раковському вдалося організувати на вигідних умовах у Великобританії. Радзнаки після цього було вилучено з обігу.

Для влади, націленої на знищення ринку і товарно-грошових відносин, ця реформа була чудовим досягненням. Вона забезпечила успіх непу і показала, що втручання держави в ринкові процеси може бути ефективним, якщо здійснюється грамотно, тобто враховує закони ринку. Однак не слід переоцінювати цієї ефективності. Реформа мала в своїй основі директивну установку властей на максимальне обмеження державних витрат. Антиінфляційний курс супроводжувався звільненням від багатьох націоналізованих підприємств (денаціоналізацією) і заморожуванням заробітної плати в усьому державному господарстві. Матеріальне становище трудящих, зайнятих в сфері освіти і культури, в перші роки непу виявилось просто трагічним. Не менш інтенсивно скорочувалися видатки на фінансування позбавлених власного бюджету національних республік.

Фінансова дискримінація України здійснювалася ще задовго до того, як переведений до Москви М. Владимиров почав «підкручувати гайки», щоб створити антиінфляційний бюджет. У 1921 р. трагізм становища «незалежної» УСРР визначався не тільки зруйнованістю матеріально-технічної бази великого виробництва або відсутністю ринкових зв'язків між містом та селом у цивілізованих формах. Ці ознаки економічного колапсу, що наближався, були властиві й іншим регіонам країни, що опинилися в сфері дії комуністичного експерименту. Особливістю було те, що центр посадив свій власний управлінський апарат в Україні на голодну фінансову норму. В умовах посухи, що наближалася, українські власті були змушені підтримувати функціонування гіпертрофованого державного господарства не стільки економічними, скільки силовими засобами, що загрожувало цілковитим паралічем влади.

У серпні 1921 р. Х. Раковський, Г. Петровський, Артем і В. Чубар прибули до Москви, щоб взяти участь у черговому пленумі ЦК РКП(б). Вони звернулися в партійний центр з протестом проти політики російського Наркомфіну щодо України. В їх «колективці» подавалася коротка, але обґрунтована вражаючими фактами картина фінансового неблагополуччя республіки: «Члени ЦК РКП, що працюють в Україні, звертають найбільш серйозну увагу ЦК РКП на важке фінансове становище України. Середня норма, яку Україна одержала за червень і липень — 30 млрд. (руб. — *Авт.*). В липневу норму було додано ще 2 млрд. на боротьбу з холерою. Таким чином, Україні дається на місяць на 20 млрд. менше, ніж одній Москві з губернією. Між тим з цієї суми Україна повинна постачати не тільки свої центральні установи, включаючи сюди військове відомство і шляхи сполучення, але також і Донецький басейн. Недостатня кількість грошових знаків в Україні уже зірвала у нас овочеву і фруктову кампанії, від яких ми повинні були відмовитися. Заборгованість губвиконкомів

робітникам, службовцям, вчителям тощо доходить в деяких губерніях, як, наприклад, в Одеській, до 7 млрд.». Далі українські цекісти подавали найбільш переконливий для ЦК РКП(б) аргумент, щоб припинити фінансову дискримінацію: «Зважаючи на ударне завдання, яке покладене на Україну — зібрати від 50 до 57 млн. пудів продовольства для однієї Росії, ми заявляємо, що Україна не зможе виконати свого завдання, якщо центр не поставиться з потрібною увагою до її фінансових потреб». У заяві мінімальна сума фінансування на серпень визначалася в 62 млрд. руб.²⁵⁹

Перший проект загальнофедеративного бюджету на 1922/23 господарський рік було опрацьовано навесні 1922 р. Коли він надійшов в республіки для обговорення, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: беручи до уваги значення для РСФРР вугільної і металургійної промисловості України, а також співвідношення обох республік у населенні, наполягати на тому, щоб бюджет УСРР складав не менше 25% загальнофедеративного. Однак в Москві Україні затвердили не більше 15% загальних витрат бюджету²⁶⁰.

Восени 1922 р., коли затверджений бюджет почав діяти, керівництво України знову порушило питання про збільшення частки республіки і домоглося обіцянки російського уряду переглянути 15-процентну норму в другому кварталі, тобто з початку 1923 р. Однак, як свідчив Раковський, навіть кредити, що відкривалися відповідно до затвердженої норми, не забезпечувалися грошовою масою. Перед поїздкою на конференцію до Лозанни Раковський інструктував Д.Лебеда: нам не треба пільг, слід домогтися тільки, щоб затверджені кредити покривалися з надходжень України²⁶¹.

На наступний, 1923/24 рік Наркомфін УСРР за підтримкою ЦК КП(б)У поставив у Москві питання про збільшення української частки в загальносоюзному бюджеті до 19%. М. Владимиров погодився на це, але фінансові кошти надходили в Україну, як і раніше, нерегулярно. Надалі союзні відомства взяли під свій контроль основну частку економічного потенціалу України. Цим проблему фінансування було нібито знято. В республіці збереглася під місцевим підпорядкуванням лише невелика частина підприємств і організацій.

---

²⁵⁹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 325.

²⁶⁰ Якубовская С.И. Строительство союзного советского социалистического государства. — М., 1960, — С. 98.

²⁶¹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 326.

Комуністична доктрина вимагала будувати суспільство, в якому, за відомим виразом Леніна, «сотні мільйонів людей керуються одним планом». В такому суспільстві не залишалося місця для волевиявлення окремих працівників щодо власного працевлаштування. Будуючи його, державна партія опинилася перед необхідністю постійно придушувати таке волевиявлення єдино можливим засобом — мілітаризацією праці. І ось одним з перших урядових декретів після X з'їзду РКП(б) було ліквідовано зловісний гавк доби «воєнного комунізму» — Головкомтруд з відповідними органами на місцях і мережею таборів для «дезертирів трудового фронту». Процедура наймання «від воріт» і звільнення за бажанням знову стала нормальним методом формування робітничих колективів.

У перші роки непу концентрація виробництва ставила на порядок денний протилежну обов'язковій трудовій повинності проблему безробіття. Х.Раковський зауважив в грудні 1921 р., що період зрівняльного комунізму створював, вичерпуючи ресурси, загальну злиденність, але в розподілі запроваджував прийнятний для мас принцип зрівняльності²⁶². Тепер же переведення підприємств, для яких не вистачало ресурсів, у стан консервації виштовхувало з виробництва десятки і сотні тисяч чоловік. Тому при УЕН було створено Комітет по боротьбі з безробіттям (Комборбез). В губернських і промислових окружних центрах з'явилися біржі праці. У зв'язку з інтенсивним скороченням державного апарату серед безробітних переважала категорія людей розумової праці. Становище в республіці ускладнювалося голодом в південних губерніях, який припинив утечу робітників від безробіття в села й викликав зворотний потік у міста. Надалі в міру введення в дію раніше законсервованих підприємств число безробітних серед робітників почало зменшуватися.

Право власності держави на «командні висоти» економіки залишалося, як і раніше, аксіомою. Без нього не існувало б економічної диктатури державної партії. Але управління державним господарством в умовах переведення взаємовідносин між містом і селом на ринкові засади повинно було змінитися.

Утвердження непу в «командних висотах» розглядалося в радянській історіографії як свідомо спрямовуваний вищою владою процес. Законодавець нібито завжди знав послідовність здійснюваних заходів і наслідки їх запровадження в життя. Власне, такий підхід до висвітлення історичних процесів запрограмований загальною концепцією «соціалістичного і комуністичного будівництва». Насправді ж центр діяв методами проб і помилок, перебуваючи в постійній розгубленості, причин якої не

---

²⁶² Там само. — С. 327.

треба довго дошукуватися. Три роки здійснюваних за вимогами партійної програми перетворень призвели до економічного краху. Виходити з цієї кризи треба було без ідеологічного забезпечення, поспіхом переглядаючи положення комуністичної доктрини, які завели в глухий кут.

Перш за все, треба позбавитися помилкових уявлень про соціалізм як гігантську монополію, що керується одним інтересом. Ленін неодноразово у попередні роки повторював це твердження, мобілізуючи партію на побудову «командних висот» як супермонополії. Коли ж цей монстр з'явився, то виявилось, що держава нездатна знайти ресурси для його функціонування. Життя не погодилося з концепцією «єдиної фабрики», яка становила один з фундаментальних постулатів комуністичної доктрини. Щоб уникнути колапсу, доводилося ламати мертві конструкції «главкізму», які обплутували і душили націоналізовану промисловість.

Вихід із становища, що склалося, економісти вбачали в денационалізації підприємств. Однак цей вихід не влаштовував політиків, які стояли за збереження державної власності і погоджувалися тільки на денационалізацію дрібних закладів. Разом з тим політики розуміли, що бюджет повинен позбутися відповідальності за матеріальне постачання державних підприємств, тобто відпустити їх «на волю». Так з'явилася суперечлива в самій основі концепція комерційного розрахунку (трохи пізніше стали вживати інший термін — господарський розрахунок). Між державним бюджетом і бюджетом державного підприємства утворювалася штучна перетинка, внаслідок чого виробництво переставало функціонувати на засадах «єдиної фабрики». Підприємство ставало господарюючим суб'єктом, якому надавалося право самостійно діяти на ринку.

Суперечливість госпрозрахунку полягала в тому, що держава не могла не турбуватися про долю підприємств у державній власності, навіть якщо вони господарювали вкрай погано. Тому налагодити їх ефективну роботу було неможливим у принципі. Ринок, в якому опинялися госпрозрахункові підприємства, був відрізаний від світового ринку монополією зовнішньої торгівлі і майже або цілком монополізований, тобто позбавлений конкуренції підприємств інших форм власності. Отже, він був штучним. Штучним виявився й госпрозрахунок.

На пленумі ЦК КП(б)У питання про госпрозрахунок (без використання ще не існуючого терміну) вперше було поставлено 21 липня 1921 р. у формулюванні «Про посилення значення госпорганів». Доповідачем виступав В. Чубар. Його промова до нас не дійшла. У протокольному запису є підготовлена доповідачем резолюція ЦК, яка вказувала, що державні підприємства повинні звільнитися від дріб'язкової опіки з боку губкомів, місцевих радянських органів і профспілок. Передбачалися такі заходи щодо фінансового оздоровлення державного сектора: концент-

рація виробництва; переведення підприємств і галузей на самостійний бюджет, якомога бездефіцитний; регламентація умов здачі другорядних підприємств в оренду²⁶³.

Першим у пакеті законодавчих актів був наказ Раднаркому РСФРР «Про проведення в життя начал нової економічної політики» від 9 серпня 1921 р. У наказі підкреслювалося, що першочерговим завданням промисловості у зв'язку з переходом до непу є концентрація виробництва. ВРНГ та її місцеві органи повинні були зосередити в безпосередньому управлінні великі і важливі для народного господарства підприємства. Тільки вони повинні були забезпечуватися в першу чергу матеріальними, продовольчими і грошовими ресурсами. Інші підприємства підлягали тимчасовій консервації або передачі в оренду кооперативам та приватним особам. Здійснення жорсткої концентрації Раднарком розглядав як найпершу умову переведення промисловості на госпрозрахунок²⁶⁴.

У постанові РПО «Основні положення про заходи по відбудові великої промисловості і підняттю та розвитку виробництва» від 12 серпня 1921 р. вказувалося на те, що найбільші, технічно устатковані, доцільно організовані і відповідним чином розташовані підприємства зливаються в госпрозрахункові об'єднання. Статус госпрозрахункових об'єднань міг бути наданий, як виняток, й окремим підприємствам. Правління об'єднань або госпрозрахункових підприємств мали підпорядковуватися відповідному главку або безпосередньо ВРНГ²⁶⁵. Надання промисловості госпрозрахункових прав докорінно змінювало природу главку і ВРНГ. Ці керівні інстанції переставали бути господарюючими суб'єктами і зберігали за собою тільки загальні управлінські функції. Доба «главкізму» відійшла в минуле.

Декретом від 27 жовтня 1921 р. об'єднання та підприємства поділялися на дві категорії — без державних субсидій або постачання і з державною підтримкою, у тому числі пайками з Наркомпроду для робітників. Більшість підприємств могла вільно реалізувати продукцію на ринку. Обмежена кількість підприємств (в основному це були найбільш важливі заводи важкої індустрії), яка користувалася державною підтримкою, повинна була здавати свою продукцію відповідним главам. На основі спеціальних угод вони могли дістати дозвіл продавати до половини продукції на ринку²⁶⁶. Це допускалося з метою поліпшити фінан-

²⁶³ Компартия Украины в резолюциях... — Т. 1. — С. 154–155.

²⁶⁴ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 1. — М., 1967. — С. 244–248.

²⁶⁵ Управление народным хозяйством СССР. 1917–1940 гг. Сборник документов. — М., 1968. — С. 52.

²⁶⁶ Собрание узаконений РСФСР. — 1921 г. № 72. — Ст. 577.

совий стан підприємств, а також сприяти появі на ринку продукції, без якої було б неможливо забезпечити виробничий цикл у багатьох галузях.

VIII Всеросійський з'їзд рад визнав доцільним в донепівський період об'єднати окремі підприємства в галузеві або галузево-територіальні трести. На початку січня 1921 р. пленум ЦК КП(б)У ухвалив негайно запровадити це рішення на території України. Раднаргоспи заборувалися скласти списки підприємств, які підлягали об'єднанню в трести, і передати їх для затвердження в ВУЦВК. З переходом до непу підготовча робота по трестуванню була використана в інтересах переведення промисловості на госпрозрахунок, а самі госпрозрахункові об'єднання дістали назву трестів.

Перші українські трести з'явилися восени 1921 р. Через півроку, у травні 1922 р., в УСРР налічувалося два десятки трестів республіканського масштабу. В губерніях теж відбувалося трестування підприємств з переведенням їх на госпрозрахунок. Концентрація і спеціалізація підприємств значно підвищили ступінь використання виробничих потужностей у переважній більшості трестів. Проте діапазон, в якому могли поліпшуватися показники ефективності виробництва, за умов трестівського госпрозрахунку був надзвичайно вузький. Це пояснювалося залежністю трестів від негоспрозрахункових управлінських ланок. Останні від імені держави як власника засобів виробництва приймали рішення, що впливали на результати виробничого процесу, але не несли матеріальної відповідальності за можливі збитки і не одержували нічого від можливого прибутку.

Політбюро ЦК РКП(б) утворило дві партійно-урядові комісії по трестах: під керівництвом Л. Каменева (юридичні проблеми) і В. Куйбишева (кадрові проблеми). Перша з них розробила декрет про трести, затверджений урядом 10 квітня 1923 р. У вступній частині декрет проголошував автономію трестів в питаннях поточної діяльності, а в наступних параграфах зобов'язував ВРНГ розглядати і затверджувати виробничі плани, формувати правління і наглядати за «правильним» ходом справ. Дивним чином законодавець не вбачав у цьому суперечностей. Розповідаючи на XII з'їзді партії про роботу трестівських комісій, Г. Зінов'єв повідомив, що ЦК РКП(б) категорично відкинув спробу, що виходила з позапартійних кіл, закріпити у власність за трестами ті засоби виробництва, які у них були. «Наша точка зору, — пояснював Зінов'єв, — що трести є не що інше, як державні установи, які перебувають цілком під контролем держави»²⁶⁷. У цьому висловлюванні відображено прагнення найближчих

---

²⁶⁷ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. — М., 1923. — С. 24.

співробітників Леніна (серед вищих керівників, мабуть, тільки О. Риков був винятком) бюрократизувати управління виробництвом в його трестівській ланці. Що ж до самого Леніна, то не підлягає сумніву його бажання поглибити неп комерціалізацією управління виробництвом навіть в його вищих ланках.

На початку січня 1922 р. Ленін підготував проект директиви політбюро ЦК РКП(б) про нову економічну політику, в якому містилася вимога перевести на премію максимально велику кількість відповідальних працівників за швидкість і збільшення розмірів виробництва і торгівлі як внутрішньої, так і зовнішньої. У першу чергу згадувалися працівники Наркомзовнішторгу, Держбанку, Центроспілки і ВРНГ. У листі членам політбюро ЦК від 3 березня 1922 р. він далі розвинув цю думку, пропонуючи обдумати таке питання: всі наркомати плюс Московська і Петроградська ради зобов'язуються у тижневий строк подати проект постанови про переведення службовців (усіх, хто зв'язаний з економікою) на тантьєми з обороту і з прибутку. Видача тантьєм членам правлінь і нагородних виплат з прибутку робітникам та службовцям була передбачена ст.45 декрету про трести від 10 квітня 1923 р. Проте ця стаття декрету на практиці не застосовувалася.

Інша нереалізована спроба наблизити трестівський госпрозрахунок до ринкових реалій пов'язана з іменами О. Кисельова і М. Владимірова. Йдеться про процент з капіталу або, за термінологією провалених в СРСР економічних реформ 60–80-х рр., — плату за фонди. Уперше думку про необхідність впровадження проценту з капіталу в систему госпрозрахунку висловив голова Малого Раднаркому О.Кисельов у статті «До питання про фінансову політику», опублікованій в газеті «Правда» 30 березня 1922 р. Аналізуючи причини безгосподарності на виробництві, Кисельов вважав за необхідне викоренити елементи формалізму в госпрозрахунку. Для цього, на його думку, треба було обчислити і оцінити в твердій валюті закріплені за підприємствами засоби виробництва, внести в калькуляційні розрахунки амортизаційні відрахування і впровадити принцип процентного обкладення використовуваного у виробництві капіталу.

Автором детально розробленого проекту запровадження проценту з капіталу слід вважати М. Владимірова. 3 вересня 1922 р. в інтерв'ю кореспонденту газети «Экономическая жизнь» він заявив: «Нам необхідно домогтися точної картини стану промисловості, визначити розміри основного і оборотного капіталів, одержаних нею від держави, внести в доходну частину бюджету певний процент на цей капітал». При обговоренні в міжвідомчій бюджетній комісії при Наркомфіні кошторису ВРНГ представники Наркомфіну і Держплану визнали за необхідне ввес-

ти стягнення до бюджету відрахувань з основних фондів, переданих трестам при переведенні їх на госпрозрахунок. Представник ВРНГ заперечував це, посилаючись на господарську розруху. Владимиров погодився з пропозицією про символічний характер проценту з капіталу по збиткових трестах важкої індустрії. 8 вересня 1922 р. він подав до Раднаркому законопроект «Про встановлення процентних відрахувань з основного капіталу підприємств і об'єднань, переведених на господарський розрахунок». Законопроект розглядався в уряді двічі, 14 і 28 жовтня, а в Малому Раднаркомі — 17 жовтня 1922 р.

Керівні працівники ВРНГ при проходженні проекту в урядових інстанціях не лише посилалися на розруху, а й намагалися теоретично заперечити необхідність нового бюджетного платежу: мовляв, відрахування до бюджету збільшать дефіцит промисловості, викличуть лише додаткову потребу в бюджетних асигнуваннях і справа зведеться до перекладання коштів з однієї державної кишені в іншу. Раднарком такої аргументації не підтримав. У протокольній постанові від 14 жовтня зазначалося, що нарахування на основний капітал, наданий державою тим чи іншим об'єднанням, повинне входити у доходний кошторис держави. Для встановлення порядку надходження до бюджету цих відрахувань утворювалася комісія у складі заступника голови Держплану Г. Пятакова (голова комісії), голови ВРНГ П. Богданова і представника Наркомфіну М. Владмирова. Вона підготувала висновок, в якому йшлося про встановлення однакової, а не диференційованої виплати в бюджет у 5-процентному розмірі вартості використовуваного капіталу, з таким застереженням щодо збиткових підприємств: допустити повне або часткове повернення ними сум, які являють собою означене 5-процентне нарахування, перераховуючи їх на рахунок субсидій підприємствам від казни. Таким чином, комісія підійшла до справи радикальніше, ніж Владимиров, який погодився у своєму первісному проекті диференціювати процент з капіталу. Адже диференціація не узгоджувалася з природою цієї економічної категорії.

Вирішувалося і питання про те, які галузі слід було б охопити цим платежем. В проекті Наркомфіну від 8 вересня називалися госпрозрахункові підприємства і об'єднання промисловості. У рішенні Малого Раднаркому від 17 жовтня галузі не визначались, але до дальшої розробки проекту залучалися керівні працівники Наркомату шляхів сполучення і Наркомзему. Комісія Г. Пятакова висловила за стягнення цього платежу з державних підприємств промисловості, торгівлі і сільського господарства. Нарешті, окремим пунктом постанови Раднаркому від 28 жовтня передбачалося поширити стягнення проценту з капіталу на транспорт. Цією постановою затверджувалися пропозиції комісії Г. Пятакова, а Наркомфіну доручалося скликати технічну комісію за участю досвідчених

бухгалтерів та юристів фінансового, торгового і промислового відомств з метою вироблення точних формулювань закону про процентні відрахування з основного капіталу.

Виплачувати процентні відрахування з основних капіталів разом з раніше встановленим промисловим податком (з обороту) підприємства не могли. Тому Наркомфін розробив проект нового положення про платежі до бюджету. Промподаток замінювався процентним збором з капіталів. Передбачалося, що за рахунок цього джерела утвориться фонд для розвитку державної промисловості. Обкладення процентним збором природних багатств, що були у розпорядженні трестів (корисні копалини, лісові і земельні ділянки тощо), Наркомфін визнав передчасним.

Відразу запровадити процент з капіталу в систему госпрозрахунку не вдалося переважно через технічні причини. У промисловості запізнювалась інвентаризація основного капіталу із застосуванням однакових для всіх галузей критеріїв та одиниць виміру. Крім того, в умовах розрухи підприємства працювали з неповним завантаженням, і стягнення проценту за капітал без урахування цього фактора поставило б багатьох у скрутне фінансове становище.

Покидаючи кремлівський кабінет, В.Ленін поклав відповідальність за роботу комісії з вироблення першого загального положення про трести на заступника голови РНК і РПО Л. Каменєва. Коли Раднарком 10 квітня 1923 р. затвердив цей документ, ключовий пункт про виплату до бюджету відрахувань з основного капіталу трестів у ньому був відсутній. Відмова від цього платежу в системі госпрозрахунку означала дальшу бюрократизацію управління виробництвом. Не можна навіть підрахувати, скільки коштів випало з внутріпромислового нагромадження через ту просту обставину, що не існувало потреби домагатися прибутку, співставного в певному проценті з використовуваними в процесі виробництва ресурсами. Державній промисловості прописувався пільговий, «ліжковий» режим, якого просто не могло існувати у ринковій економіці. Замість проценту з основного капіталу промисловість стала відраховувати до бюджету промподаток, а в післянепівські часи — податок з обороту. Вони не мали прямого зв'язку з результатами господарської діяльності і через ціни акумулювали в собі значну частину вартості, утворюваної в інших галузях. Замість того, щоб розвиватися за рахунок переважно власних нагромаджень, промисловість потрапила у залежність від бюджету.

Суперечливий підхід керівників партії до трестівського госпрозрахунку не менш переконливо висвітився у питанні про можливість банкрутств. У ринковій економіці банкрутства були природним явищем. Підприємництво як рід людської діяльності повинно мати не тільки позитивний, але й негативний результат. У випадку, коли негативний

результат не завершуватиметься банкрутством, функціонування підприємства означатиме даремне витрачання ресурсів.

В. Ленін вказував у положенні про роботу його заступників по Раднаркому і РПО О. Рикова і О. Цюрупи: «Дуже важливим є нагляд за роботою держтрестів з метою відділення стерпно поставлених від більшості поставлених дуже погано і неухильного закриття цих останніх»²⁶⁸. Виходячи з інтересів як бюджету, так і підприємств, які не повинні були даремно переводити ресурси, вождь не заперечував принципової можливості банкрутства. Виявилось, однак, хоч і не відразу, що його точка зору на банкрутство розходилася із судженнями переважної більшості членів партійного керівництва. 30 липня 1923 р. за поданням заступника голови ВРНГ Г. Пятакова президія наркомату прийняла рішення припинити виробництво на «Червоному путіловці», який був символом революційних традицій робітничого класу. З цього приводу газети зчинили великий галас. Через місяць спеціальною постановою РПО рішення президії ВРНГ було скасоване. Підприємство дістало солідне фінансове підкріплення з державного бюджету. Останню крапку у цьому скандалі поставила резолюція XIII конференції РКП(б): «Там, де закриття заводів означало б удар по політичній силі пролетаріату, підривало його основні кадри і вело до їх розпорошення, — там проведення жорсткої концентрації було б неприпустимою політичною помилкою»²⁶⁹.

Тут простежувався політичний підхід до суто економічної проблеми. Важка індустрія діставала від партійного керівництва своєрідну індульгенцію. Їй дозволялося розвиватися незалежно від результатів господарювання. У набагато небезпечнішій формі відновлювалася традиційна російська політика «насадження» фабрично-заводської промисловості за рахунок стягуваних державним бюджетом податків з населення, переважно селянського за своїм складом. Різниця полягала в тім, що в радянських умовах підвищена увага уряду до галузей, штучно виділених в так звану групу «А» (виробництво засобів виробництва), спотворювала всі народногосподарські пропорції. Адже можливості дореволюційних чиновників обмежувалися об'єктивними законами ринкової економіки. Можливості радянського політичного режиму, як здавалося керівникам державної партії, не обмежувалися нічим.

Далекоглядні державні діячі, починаючи з В. Леніна, розуміли відносність своєї всемогутності. Здійснюючи економічну диктатуру, державна партія могла як завгодно перерозподіляти національний доход, але була неспроможна вплинути на зростання маси прибутку і змусити підпри-

²⁶⁸ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 145.

²⁶⁹ КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 499.

ємства господарювати раціонально. Цілком зрозуміло, що раціональне господарювання забезпечувалося не кавалерійськими атаками або пропагандистськими кампаніями. Постанови та інструкції, якими керувалися в своїй діяльності «червоні директори» і чиновники главків та раднаргоспів, повинні були відповідати об'єктивним економічним законам.

Голова ВРНГ О. Риков та його заступник Г. Пятаков звернулися 14 жовтня 1923 р. до політичного керівництва з пропозиціями реорганізувати діяльність ВРНГ у напрямку її пристосування до умов ринку. Зокрема, вони наполягали на визнанні інституту банкрутства державних трестів. У випадку банкрутства трест підлягав ліквідації. Це означало передачу засобів виробництва і всього майна тим підприємствам, які були здатні використати його найбільш раціонально²⁷⁰. Отже, мова йшла не про закриття заводу, в чому звинувачували Пятакова під час скандалу з «Червоним путіловцем», а про ліквідацію господарюючого суб'єкта, нездатного до ефективного підприємництва.

Керівники радянської промисловості в непрямій формі полемізували у згаданій доповідній записці з гучними фразами партійних документів про розпорошення робітничого класу і підрив його політичної сили, за якими некомпетентні бюрократи приховували острах перед ринком. «Прибутковість, рентабельність підприємства, — підкреслювали вони з притиском, — це не тільки завдання промисловості, але й основне ідеологічне правило, керуючись яким тільки й можна внести порядок в систему державних промислових підприємств за умови існування товарного господарства і системи державного капіталізму»²⁷¹.

У роки непу виявився органічно властивий багатьом керівникам державної партії дисонанс між ідеологічними постулатами, які не змінилися, і поточною політикою, яка повернулася обличчям до ринку. Поставлені на ключові посади в народному господарстві, ці революціонери прагнули відмінно робити свою справу. Однак у цьому випадку вони змушені були діяти так, як діяли знищені ними капіталісти. І тоді, посипаючи голову попелом, вони оголошували себе творцями державного капіталізму. Тим самим вони викликали злість і відразу у своїх колег — недалекоглядних і обмежених, але представлених у партійному керівництві набагато більшим числом. Вони оголосили націоналізовані підприємства соціалістичними за своєю природою і намагалися наблизити день і час, коли б ними можна було управляти не за законами ринку, а так, як це буде для них зручно. Цілком зрозуміло, що висунута Леніним і

---

²⁷⁰ Рыков А.И. Статьи и речи. — Т. 2. — М., Ленинград, 1928. — С. 160.

²⁷¹ Там само. — С. 161.

підтримана його наступником у Раднаркомі Риковим ідея банкрутства державних підприємств була благополучно похована.

Аналіз трестівського госпрозрахунку буде неповним без висвітлення становища безпосередньо на підприємствах. Виявляється, що трести працювали на засадах «єдиної фабрики». Підприємства, які розміщувалися найчастіше в різних містах, не мали прав юридичної особи, не розраховували власних витрат і не знали, який вплив вони здійснювали на економічні і фінансові показники свого тресту. Коли Х. Раковський виступав з політичним звітом ЦК КП(б)У на VII Всеукраїнській партконференції відразу після поїздки по Донбасу, він відірвався від заготовленого тексту, щоб порушити проблему, яка його вразила, — про наслідки відсутності внутрігосподарського розрахунку в трестах. Доцільно навести враження голови уряду від поїздки прямим текстом, як вони з'явилися в офіційній публікації: «Наш досвід показав, що політика непу спинилась коло воріт трестів, а в трестах у певному розумінні проводиться далі стара гавкістська політика: наші окремі заводи, майстерні і т.д. зовсім не поставлено на господарський розрахунок. Коли ви питаєте, як це мені трапилося в Луганську, у керівника паровозобудівного заводу, скільки коштує ваш паровоз — дорожче чи дешевше, ніж до війни, — він відповідає: у мене нема елементів, щоб зробити таку калькуляцію, я не знаю, скільки коштує мій паровоз, бо машинотрест продає паровоз, машинотрест купує сировину, і в мене бракує елементів калькуляції. За таких умов бракує, отже, бажання зробити краще, ніж інші, зникає стимул, зникає можливість у окремих заводів того самого тресту зробити краще, ніж інші»²⁷².

Госпрозрахунок трестів був набагато досконаліший, ніж госпрозрахунок підприємств в радянській командній економіці 30–80-х рр. Звідси походить ідеалізація непу в історико-економічній літературі недавнього минулого: все пізнається у порівнянні. Картинка з натури, подана Раковським, чудово ілюструє цю «досконалість» непу, який був тільки блідим відображенням реальної ринкової економіки.

VII конференція КП(б)У прийняла нібито радикальне рішення з питання, порушеного Раковським. Вказувалося, зокрема, що треба різко змінити господарські відносини між трестами і підприємствами шляхом встановлення балансової і оперативної самостійності останніх. Проте в цій резолюції визнавалося необхідним зберегти систему трестів, «спроможних вчинити значно більший опір стихії непу, ніж окремі підприємства»²⁷³. Такі «діалектичні» документи використовувалися в партійній

²⁷² Вісті ВУЦВК. — 1923, 7 квітня.

²⁷³ Комуністична партія України в резолюціях... — Т. 1. — С. 250.

практиці, коли треба було визнати існування проблеми, але не вистачало рішучості змінити становище негайно і радикально. Госпрозрахунок підприємств всередині трестів не вийшов із стадії локальних експериментів. Трестівський госпрозрахунок проіснував майже без змін до кінця непу.

Трести користувалися певною самостійністю на ринку, але їхні виробничі програми затверджувалися в раднаргоспах. Це означало, що від характеру планування залежала якість господарювання і відповідно — в тому діапазоні, який дозволявся малодосконалою в принципі природою госпрозрахунку, — ефективність виробництва. Якщо управлінські ланки, які мали право давати трестам директивні вказівки, розробляли і затверджували плани у відповідності з кон'юнктурою, тобто реальною ситуацією на ринку, планування ставало позитивним елементом виробничого процесу. Якщо трестам «спускалися» суто директивні, тобто відірвані від кон'юнктури завдання, планування тоді перетворювалося на негативний фактор.

Керівники партії спочатку намагалися не протиставляти план ринку. Вони закликали враховувати у плануванні ринкову кон'юнктуру, спиратися в управлінні «командними висотами» економіки на закони ринку. Коли за цих умов доводилося згадувати перспективу, яка неодмінно була комуністичною, вони викручувалися за допомогою примітивної діалектики. Типовий зразок таких суджень знаходимо в брошурі Л. Троцького «Нова економічна політика Радянської Росії і перспективи світової революції», підготовленої автором за текстами виступів на IV конгресі Комінтерну: «Державний план господарства в умовах сучасного періоду не ставить собі утопічного завдання — замінити універсальним передбаченням стихійну роботу попиту і пропонування. Навпаки, виходячи з ринку як основної форми розподілу господарських благ і регулювання їх виробництва, господарський план сьогоднішнього дня спрямований на те, щоб сполученням кредитних, податкових, промислових, торговельних факторів забезпечити державним підприємствам максимальне переважання на ринку, внести у взаємовідносини між цими факторами максимальне передбачення та одноманітність і, таким чином, спираючись на ринок, сприяти найшвидшому його подоланню»²⁷⁴.

Троцький все ще вірив або удавав, що вірить, в «універсальне передбачення», здатне коли-небудь замінити ринкові регулятори виробництва. У процитованих тут гладеньких реченнях не відчувається пульсу життя. Єдине реальне судження про пристосування господарського плану до вимог ринку було вистраждане трирічним досвідом невдалої побудови

---

²⁷⁴ Див.: *Кульчицький Станіслав*. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 339–340.

комуністичної економіки. Але цього вистачало, щоб здійснювати нову економічну політику.

Відсунувши ідеологічні установки на задній план, керівники партії взялися за реорганізацію на ринкових засадах колосального державного сектора. В роки громадянської війни вони успішно скористалися у своїх інтересах істотною часткою царського офіцерського корпусу, а тепер надійшла черга для використання дореволюційних спеціалістів — економістів, статистиків, фінансистів, кооператорів тощо. Кращі з них домоглися винятково цінних, іноді унікальних теоретичних результатів. Зокрема макроекономічні дослідження В. Леонтьєва (1906–1999), який пізніше емігрував до США, зробили можливою розробку співробітниками ЦСУ першого звітного балансу народного господарства на 1923/24 р. Така робота була пророблена вперше в світі. Міжгалузеві балансові схеми стали основою для опрацювання методів ринкового планування, які давали великий народногосподарський ефект. Не менш цінними були макроекономічні дослідження М. Кондратьєва (1892–1938) та його школи в Наркомземі РСФРР і в Кон'юнктурному інституті.

Зусилля спеціалістів світового рівня, яким надали необхідні засоби і певну свободу дій, матеріалізувалася у багатьох конкретних досягненнях, серед яких треба згадати в першу чергу відродження кредитно-фінансових установ, відмінно проведену грошову реформу, організацію державної торгівлі і кооперації, утворення на руїнах «главкократичного» управління системи трестів, налагодження, незважаючи на гамівну сорочку економічної диктатури, госпрозрахункової діяльності у націоналізованих «командних висотах» економіки.

У цей порівняно короткий період «флірту» властей з спеціалістами ринкової економіки термінологія партійних резолюцій якісно відрізнялася від попередньої і наступної. Візьмемо, наприклад, такі положення резолюції XIII партконференції (січень 1924 р.): «Партія повинна навчитися узгоджувати елементи державного господарства в їх взаємодії як між собою, так і з ринком. Найближчим обов'язком Держплану має стати систематичне вивчення поточної ринкової кон'юнктури і вироблення основних заходів з метою впливу на ринкові відносини, що складаються»²⁷⁵. Тут не вживається популярний в партійній лексиці вираз «ринкова стихія». Підкреслюється, що вплив держави на ринкові відносини має бути досягнутий не звичними силовими засобами, а через вивчення ринкової кон'юнктури. Опосередковано визнається, що партія ще не вміє регулювати ринок, але повинна навчитися цій нелегкій справі.

---

²⁷⁵ КІРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 505.

У лютому 1925 р. в ЦК КП(б)У було заслухано і обговорено доповідь УРНГ про перший досвід побудови промислового плану України на 1924/25 р. Політбюро ЦК високо оцінило унікальну роботу українських економістів. Було визнано, що зведений план є надійним обґрунтуванням для справді систематичного керівництва промисловістю у відповідності із загальними завданнями радянської влади і з реальним економічним становищем. Центр ваги всієї резолюції містився в її останньому реченні: «Вважати, що промплан, після того як він буде затверджений вищими державними органами, повинен розглядатися не як строго закінчена директива, яка не допускає жодних змін, а як загальна вказівка на пряму і форм здорового розвитку промисловості, і може та повинна корегуватися відповідно до змін загальної господарської кон'юнктури»²⁷⁶.

Союз партійно-радянського апарату з безпартійними економістами виявився вичерпаним уже в 1925 р., коли влада взяла курс на поступове згортання непу. В аграрно-селянській політиці, з цього року розпочався поворот до гасел колективізації. В галузі промисловості поворот пов'язаний з гаслом індустріалізації, проголошеним XIV з'їздом ВКП(б).

Справді, у середині 20-х рр. відбудовний процес у промисловості підходив до завершення. Динаміка валової продукції державної промисловості по колу підприємств, підпорядкованих УРНГ, характеризувалася такими показниками²⁷⁷:

Показники	1921/22	1922/23	1923/24	1924/25	1925/26
Зростання всієї промисловості в % до 1913 р.	14	21	32	54	91
Зростання всієї промисловості в % до попереднього року	-	45	50	68	74
питома вага промисловості УСРР в промисловості СРСР	14	14	16	17	20

Надзвичайно високі темпи промислового зростання, особливо наприкінці відбудовного періоду, пояснюються введенням в експлуатацію раніше законсервованих підприємств. Якщо проаналізувати структуру капіталовкладень, то можна прослідити неухильне скорочення витрат на

²⁷⁶ Див.: *Кульчицький Станіслав*. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 341.

²⁷⁷ Розвиток народного господарства Української РСР. — Т. 1. — К., 1967. — С. 203, 205.

капітальний ремонт. У промисловості починався процес розширеного відтворення²⁷⁸:

Напрямок капіталовкладень	1923/24	1924/25	1925/26
капітальний ремонт	65	31	19
розширення і переустаткування	35	69	70
новобудови	-	-	11

У 1923/24 р. капіталовкладення в українську промисловість не покривали зносу основного капіталу. У 1925/26 р. вони досягли 217 млн. руб., що дозволило спрямувати частину коштів на новобудови.

Перед вищим партійним керівництвом все настійніше поставало завдання визначити пріоритети в соціально-економічній політиці найближчого майбутнього. Гасло перетворення країни з відсталого аграрної в передову індустріальну дедалі частіше стало з'являтися на газетних сторінках, знаходячи позитивний відгук в масах. Показово, що Л. Каменєв і Г. Зінов'єв, які утворили так звану «нову опозицію», щоб зупинити концентрацію влади в руках Й. Сталіна, виступали з ідеєю форсування темпів капітального будівництва у промисловості. Їм здавалося, що гасло «надіндустріалізації» забезпечить підтримку робітничого класу у боротьбі із сталінцями.

Суть курсу на «надіндустріалізацію», який відстоювали опозиціонери, полягала у посиленні податкового і цінового тиску на заможні верстви селянства, щоб знайти додаткові фінансові засоби для капіталовкладень у промисловість. Отже, «нова опозиція» пропонувала порушити ринкову рівновагу, яка більш-менш склалася у відносинах між містом та селом, гарантуючи сталість грошового обігу і постійне підвищення добробуту населення. Порушення цієї рівноваги з метою прискорення темпів промислового розвитку означало ревізію нової економічної політики і повернення до силових методів впливу держави на макроекономічні процеси.

Очолювані генсеком противники опозиціонерів не були переконаними прихильниками непу, як це вони намагалися показати. Переважна більшість членів партійного керівництва висловлювалася за активнішу роль держави в економічних процесах. У 1925–1926 рр. ці настрої ще не реалізувалися в поточній політиці, оскільки тривала боротьба за владу. Але вони стали помітні в державних органах, які визначали риси

²⁷⁸ Хромов П.А. Промисловість України перед Вітчизняною війною. — К., 1945. — С. 30.

перспективної політики, зокрема в Держплані. Провідні спеціалісти Держплану поділилися на генетиків і телеологів.

Генетики, які склалися переважно з безпартійних економістів, виводили контури майбутнього з аналізу об'єктивних тенденцій сучасного і минулого. Вони вважали, що планові завдання повинні ґрунтуватися на об'єктивних тенденціях розвитку ринку і підправлятися господарською кон'юнктурою. Телеологи, які були членами партії, стверджували, що вирішальним фактором у плануванні є мета, яка ставиться державою перед суспільством. Завданням планування, з їх точки зору, була зміна економічної ситуації, що досягалася вольовим методом. Якщо генетики розглядали план як прогноз, то для телеологів він був директивою.

Комісія під керівництвом С. Струмиліна (1877–1974) в 1926 р. розробляла детальний проект п'ятирічного плану на 1926/27–1930/31 рр. Як вказувалося у преамбулі, перспективний план повинен був максимально швидко наблизити країну до соціалізму і комунізму²⁷⁹. Його показники визначалися не об'єктивними критеріями ринку, а постановами директивних органів, у відповідності з якими повинні були перерозподілятися наявні ресурси. Вольовий підхід призвів до багатьох диспропорцій, які автори плану допускали цілком свідомо. Диспропорції неминуче призводили до інфляції, падіння заробітної плати в її реальному обчисленні, товарного голоду, скорочення видатків на соціальні потреби та інших подібних явищ. Такі наслідки форсування темпів індустріалізації розглядалися плановиками-телеологами як невідворотні «тимчасові труднощі» соціалістичного будівництва.

Пропагандистська машина, яка переключилася на пропаганду політики індустріалізації, не приховувала поточних труднощів і нестатків. Але вона обіцяла в недалекому майбутньому, не більше ніж через п'ять років, побудову економічного фундаменту соціалізму. Виконання цього завдання повинно було нібито забезпечити стрімке зростання народного добробуту. У такий нехитрий спосіб державна партія прагнула забезпечити — і справді забезпечила! — підтримку політично активних верств суспільства політики індустріалізації. Про те, що новий генеральний курс партії означав кінець непу, пропагандисти мовчали.

1.11. Кооперативний план В. Леніна

Спроби більшовиків замінити ринкову економіку комуністичним виробництвом найбільш повно і безповоротно провалилися на селі. Під

---

²⁷⁹ Перспективи развертывания народного хозяйства СССР на 1926/27–1930/31 гг. — М., 1927. — С. 1.

державний контроль не вдалося поставити навіть поміщицькі маєтки. Селяни змусили державну партію заплатити по передреволюційних векселях і віддати маєтки для зрівняльного поділу. Невдача спіткала й плани одержавлення селянської власності у формі колективізації. Поодинокі комуни виникли переважно у поміщицьких маєтках, врятованих від поділу всілякими ініціативними групами (не завжди селянськими за складом). На VIII Всеросійському з'їзді рад в грудні 1920 р. В. Ленін з гиркотою зауважив: «мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться»²⁸⁰. Держава, що не бажала мати справу з ринком, опинилася перед необхідністю застосовувати у відносинах між містом та селом найбільш варварський засіб: регулярні реквізиції виробленої в сільському господарстві продукції.

В грудні 1920 р. керівники партії спробували вдатися до принципово іншого, ніж колективізація, засобу державного втручання в сільськогосподарське виробництво: посівної розверстки. В країні почала розгортатися мережа посівкомів, які повинні були керувати посівною кампанією. Однак економічний колапс і загроза повномасштабної війни з селянством, яке не мирилося з продрозверсткою, змусили В. Леніна припинити комуністичний штурм і капітулювати перед ринком.

Перехід до нової економічної політики не змінив стратегічних установок партії. Це стосувалося й аграрного питання. На VI Всеукраїнській партконференції в грудні 1921 р. Х. Раковський висловився недвозначно: «Нові відносини на селі треба розглядати цілком певно як поступку дрібнобуржуазній сільській стихії, як доказ нашої нездатності або нашої невимістості розв'язати питання про колективізацію сільського господарства тими шляхами і підходами, які були пануючими в нашій політиці за три роки»²⁸¹.

Отже, мова йшла про те, щоб здійснювати колективізацію іншими шляхами, але все-таки здійснювати. І тут погляди В. Леніна звернулися до кооперації. Селяни ще з кінця XIX ст., організовували з власної волі різноманітні сільськогосподарські кооперативи — збутові, постачальницькі, переробні, кредитні.

Сільськогосподарська кооперація не була пов'язана з відчуженням селянської власності. Учасники кооперативів зосереджували колективні зусилля на виконанні певних операцій або функцій, залишаючись господарями на своїй землі. Ефект колективізму виникав через взаємопов'я-

---

²⁸⁰ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 42. — С. 174.

²⁸¹ Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 300.

зання їхніх інтересів на ринковій основі. Поза товарно-грошовими відносинами кооператив не міг існувати.

Передбачувані програмою РКП(б) колективні господарства, за якими закріпилася назва колгоспів, були іншої природи. З кооперативами у них не було нічого спільного. По-перше, колгоспи базувалися на відчуженні засобів виробництва. Якщо форми кооперативів розрізнялися за стадіями виробничого процесу, то форми колгоспів визначалися ступенем відчуження засобів виробництва, яке могло бути цілковитим (в комунах), проміжним (в артільях) і початковим (в товариствах спільного обробітку землі — тсозах). У колгоспах, які, згідно з комуністичною доктриною, вважалися вищими формами об'єднань (комуна, меншою мірою — артіль), селянин позбавлявся власних засобів виробництва та індивідуальної відповідальності за результати виробництва. У виробничому процесі він займав становище, яке мало відрізнялося від становища найманої робочої сили на промислових підприємствах. По-друге, економіка колгоспів була натуральною або, в усякому разі, цілком могла обходитися без товарно-грошових відносин. Якщо кооперативи становили елемент ринкової економіки, то колгоспи вписувалися в економіку, засновану на директивному плануванні.

Принципову різницю між кооперативами і колгоспами Ленін розумів. В його брошурі «Про продовольчий податок» (квітень 1921 р.), яку було присвячено обґрунтуванню аграрно-селянської політики партії, селянські кооперативи розглядалися як чужорідне комунізму, а тому негативне явище. Як писав Ленін, кооперація дрібних товаровиробників «неминуче породжує дрібнобуржуазні, капіталістичні відносини, сприяє їх розвитку, висуває на перший план капіталістиків, їм дає найбільшу вигоду». Це не може бути інакше, підкреслював він, «раз є в наявності переважання дрібних хазяйчиків і можливість, а також необхідність обміну»²⁸². Тобто ленінський негативізм щодо селянської кооперації пояснювався не особливостями її будови або діяльності, а більш глибокими причинами: залежністю від товарно-грошових відносин і ринку, вторинним щодо цих реалій становищем. Це треба підкреслити з притиском, щоб простежити пізнішу еволюцію поглядів вождя.

Неприйняття селянської кооперації Леніном як теоретиком не суперечило її схвальним оцінкам з боку того ж таки Леніна-практика. У згаданій тут брошурі він закликав до максимального сприяння кооперативному будівництву на селі, щоб надлишки селянської продукції, що не вилучалися державою через податок, спрямовувалися в русло кооперативного капіталізму, а не надходили до споживача через індивідуальну

---

²⁸² *Ленін В.І.* Повне зібр. творів. — Т. 43. — С. 208.

торгівлю. На його думку, кооперованому селянинові легше було перетворитися на колгоспника, ніж індивідуальному господарю. «Політика кооперативна, — писав він, — в разі успіху дасть нам піднесення дрібного господарства і полегшення його переходу, в невизначений строк, до великого виробництва на началах добровільного об'єднання»²⁸³.

Отже, хід ленінських думок під час переходу від комуністичної до ринкової політики цілком зрозумілий: про колективізацію мріяти не доводиться, треба зосередитися на кооперативному будівництві, яке є «передумовою» колективізації.

Тривалість непу визначалася Леніним максимум на два десятки років. Само собою зрозуміло, що в цих хронологічних рамках, за уявленням більшовиків, повинні були створюватися передумови для добровільної колективізації селянських господарств. Однак вождь не наважувався називати конкретних строків утвердження на селі великого виробництва у формах, передбачених партійною програмою. «Невизначений строк» — ось вираз, якому він віддав перевагу. Це теж треба запам'ятати.

Така обережність щодо проектів партії з приводу одержавлення селянської власності пояснювалася засвоєнням уроків того відчайдушного опору, який чинили селяни політиці колективізації у 1919 р. Коли на ІХ з'їзді РКП(б) більшість делегатів, які працювали у кооперативній секції, прийняла запропоновану В. Мілютіним (1884–1937) резолюцію про одержавлення кооперації, В. Ленін домігся від з'їзду протилежного рішення «через те, що ми маємо справу з класом, який менш доступний нам і ні в якому разі не піддається націоналізації». «Дух мілютінської резолюції, — далі вказував вождь, — є дух чекістський, неправильно внесений у господарське питання»²⁸⁴. Зауважимо, що в цей час (весна 1920 р.) стосовно «більш доступного» робітничого класу провадилася жорстка лінія на всеохоплюючу мілітаризацію праці.

Так само негативно Ленін поставився до представлених в ЦК РКП(б) тез Є. Преображенського (1886–1937) з аграрного питання. У відповідності з партійною програмою Преображенський вимагав «розвивати радгоспи, підтримувати і розширювати пролетарське землеробство на ділянках, наданих фабрикам, заохочувати розвиток сільськогосподарських колективів і залучати їх в орбіту планового господарства як основну форму перетворення селянського господарства в соціалістичне». Ленін передав тези іншим членам політбюро ЦК з негативним відгуком, а в листі до

---

²⁸³ Там само.

²⁸⁴ Там само. — Т. 40. — С. 265.

Н. Осинського наголосив на тому, «щоб невмілим втручанням не утруднити успішного розвитку сільськогосподарського виробництва»²⁸⁵.

Напряг аграрної політики перших років непу справді полягав у тому, щоб «не утруднити» необережними діями господарського піднесення, яке почало відчуватися на селі після скасування продрозверстки. В центрі уваги керівників партії вперше опинилися проблеми приватних господарств і створених ними кооперативів.

Ставлення партійного керівництва до колгоспів на початку 20-х рр. було суперечливим. З одного боку, доктрина вимагала відмови від приватного господарства на користь колективного. З іншого боку, суворая реальність не залишала сумнівів щодо повної нездатності існуючих колгоспів стати державі опорою. Не даючи продукції на сторону, колективісти заявляли, що вони — сіль землі, і постійно вимагали від уряду пільг та субсидій.

Діячі партії, хто висловлювався на цю тему, обрали компромісну точку зору. Піддаючи сумніву доцільність існування колгоспів з максимальним ступенем відчуження власності, які за доктриною вважалися вищим досягненням комуністичного будівництва на селі, вони вітали утворення інших колгоспних форм, особливо артільей. На V конференції КП(б)У у листопаді 1920 р. Г. Петровський висловив думку, що вищою формою землеробства у майбутньому повинен стати взагалі не колгосп, і особливо не комуна, яка працює тільки на себе, а радгосп. Е. Квірінг в цей час у газетній статті висловлювався так: «Щоб господарчо зміцнитися, незаможники, крім своєї політичної організації — комнезамів, повинні організуватися у виробничі артілі й товариства. Це аж ніяк не означає — в сільськогосподарські комуни, де все спільне. Ні, хай у кожного залишиться своє господарство, свій будинок і т.д., а для польових робіт складається артіль, яка спільними силами здійснить ці роботи»²⁸⁶.

В. Ленін теж вважав, що серед заможних прошарків селянства мають шанс утвердитися не комуни, а форми колгоспів із частковим відчуженням селянської власності. Це засвідчує його телеграма Х. Раковському і М. Фрунзе від 16 жовтня 1920 р. У ній накреслювалася така програма дій для українських незаможників: колективний обробіток, прокатні пункти, завершення аграрної революції («Відібрати землю у куркулів зверх трудової норми, сільгоспзнаряддя куркулів брати на прокатпункти»). Телеграма закінчувалася рекомендацією: «Всі ці заходи проводити тільки при умові успіху колективного обробітку і під реальним

²⁸⁵ Див.: *Ленін В.І. Повне збір. творів.* — Т. 45. — С. 39-43, 125.

²⁸⁶ Див.: *Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому».* — К., 1991. — С. 18-19.

контролем. Комуни поставити на останнє місце, бо найбільш небезпечні штучні лжекомуни»²⁸⁷. Незабаром після цього, у промові на VIII Всеросійському з'їзді рад Ленін порівняв комуни з богадільнями, а на радісно-наївний рапорт залізничників станції Пролетарська Владикавказької залізниці, які повідомили у січні 1921 р. про влаштування сільськогосподарської комуни, відповідав так: «Без ділового, практичного, господарського успіху я комунам вірю погано і трохи навіть комун боюсь»²⁸⁸.

Селянське господарство не вписувалося в комуністичну доктрину. З дореволюційних часів воно втратило патріархальні риси і зв'язало себе з ринковою економікою. Своім незалежним від держави існуванням селянин-власник кидав виклик політичному режиму. Але цієї причини не можна було називати, закликаючи селян до відмови від індивідуального господарювання. Тому більшовики доводили, що колективне господарство економічно ефективніше, ніж індивідуальне. Турбуючись нібито про інтереси самих селян, вони закликали їх з цієї причини добровільно об'єднатися у колективи.

Коли гасло колективізації було зняте, апіорні твердження про більшу економічну ефективність колгоспів зависли у повітрі. І тепер Ленін з досадою відкидав звичний аргумент про ефективність колективного господарювання, який не витримував перевірки життям, але залишався у пропагандистському арсеналі найупертіших доктринерів. У вищезгаданих тезах Є. Преображенського він звернув особливу увагу на такі рядки: «Що стосується бідніших прошарків сіл, то, за виключенням господарств колективних, тут помічається тенденція не до розвитку, а до падіння продуктивних сил, скорочення посівних площ тощо»²⁸⁹. На полях тез зроблено таке застереження: «Не доведено, що у «колективів» взагалі краще. Не слід дратувати селян брехливим комсамохвальством»²⁹⁰.

Якою ж була загальна лінія державної партії стосовно «капіталістичних» кооперативів і «соціалістичних» колгоспів? Навіть в часи, коли на перший план вийшли інтереси піднесення продуктивних сил, яким так добре відповідали кооперативи і так фатально не відповідали колгоспи, партія не могла, будучи комуністичною, зробити правильний вибір. І вона, якщо проаналізувати циркулярний лист ЦК РКП(б) від 18 березня 1922 р. «Про сільськогосподарську кооперацію», повела себе в цій ситуації прагматично. В циркулярі читаємо: «Робота попередніх років по

²⁸⁷ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 41. — С. 349.

²⁸⁸ Там само. — Т. 52. — С. 52.

²⁸⁹ Ленинский сборник. Т. IV. — С. 394.

²⁹⁰ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 40.

успішненню сільського господарства створила в країні широку мережу колгоспів. Колгоспи ці як найбільш сталі радянські осередки на селі можуть здійснити позитивний і помітний вплив при введенні їх в загальне кооперативне річище»²⁹¹. Партійним організаціям на місцях рекомендувалося сприяти утворенню єдиних колгоспно-кооперативних спілкових об'єднань.

Витоки неможливого гібриду у вигляді поняття «колгоспно-кооперативна форма власності на засоби виробництва» сягають 1922 року. Якраз тоді почав формуватися цей оксиморон, що пізніше став однією з категорій політичної економії соціалізму і найбільш стійким стереотипом у спотвореній свідомості радянських людей. В роки, які передували суцільній колективізації, таке парування пояснювалося сподіваннями на те, що процвітаючі кооперативи утримають на поверхні організаційно прив'язані до них колгоспи. Нічого й говорити, що при цьому кооперативи вважалися нижчими формами колективних об'єднань, а колгоспи — вищими.

Наприкінці 1923 р., за дорученням ЦК КП(б)У, в Україні було здійснене обстеження стану наявних колгоспів. Виявилось, що питома вага колгоспів у селянському землекористуванні не перевищувала 2–3%. Переважали форми з незначним ступенем відчуження засобів виробництва, частка комун становила серед них тільки 4%. Соціальний склад колгоспників на 70% був незаможницький. Про економічне становище було сказано ухильно, але все-таки правдиво: «Істотне кількісне зростання колективних господарств, що спостерігається за останні роки, далеко не відповідає зростанню їх господарської могутності»²⁹².

У постанові політбюро ЦК КП(б)У «Про дальшу роботу по колективізації сільського господарства» від 15 листопада 1923 р. вказувалося, що колективізація повинна здійснюватися тільки у випадках, коли є впевненість у зміцненні нових колективів. Заборонялося всіляке форсування переходу нижчих форм колективів у вищі. Основною базою колективізації визначалося незаможне селянство. Державні пільги колективам вважалися конче необхідними²⁹³.

Як правило, документи з назвою «про дальшу роботу» приймалися партійними комітетами з метою активізувати діяльність в розглядуваному напрямку. Тут же мова йшла про те, щоб не прискорювати темпів

---

²⁹¹ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 1. — М., 1958. — С. 317.

²⁹² Див.: *Кульчицький Станіслав*. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — С. 305.

²⁹³ Там само. — С. 306.

колективізації, не форсувати відчуження засобів виробництва у колгоспників, не тягнути в колгоспи селян-власників. Обумовлений непом відступ від комуністичної доктрини диктував саме таку політику.

Не підлягає сумніву суто ідеологічна мотивація прийнятого у квітні 1922 р. XI з'їздом РКП(б) рішення про обов'язковість участі сільських комуністів у сільськогосподарських кооперативах і колективах, а в разі відсутності таких — про необхідність виявлення ними ініціативи щодо їх створення²⁹⁴. В опублікованому напередодні VIII Всеукраїнської партконференції звіті ЦК КП(б)У визнавалося, що у виконанні цієї директиви за рік були досягнуті «досить незначні результати»²⁹⁵. У зв'язку з цим на конференції Д. Лебедь запропонував приймати селян у комсомол і партію тільки через колгоспи. У заключному слові Х. Раковський відкинув цю пропозицію і одверто заявив: «А ви знаєте, до чого це може привести? Провал колективів позначиться й на партії. Адже у нас тепер 4500 колективів. Якщо їх всі перепустити через сито, то з них, можливо, одна третина або одна чверть є колективами, що розвиваються природно, а три чверті створюються внаслідок різних пільг»²⁹⁶. Дискусія на цю тему об'єктивніше показала становище колгоспів, ніж присвячені колгоспному будівництву засідання в ЦК КП(б)У.

Підіб'ємо підсумки. На початку 20-х рр. теоретичні установки і політичний курс керівників партії щодо виробничих об'єднань багатомільйонного селянства визначалися такими основними параметрами:

- створювані переважно селянами-власниками кооперативи вважалися елементом капіталістичної економіки;
- створювані переважно незаможниками колгоспи вважалися елементом соціалістичної економіки;
- ставлення партії до існуючих комун як вищих за доктриною форм селянських колгоспів було негативним внаслідок їх економічної неефективності, але наявна суперечність між теорією і практикою не знаходила пояснень;
- держава відклала широку колективізацію на невизначене майбутнє, але сприяла за допомогою пільг організації нових колгоспів, вбачаючи в них паросток соціалістичного ладу;
- держава сприяла розвитку кооперативів, вважаючи їх передумовою майбутньої широкої колективізації.

---

²⁹⁴ КППС в резолюціях... — Т. 2. — С. 321.

²⁹⁵ Отчет ЦК КП(б)У за период с декабря 1921 г. по март 1923 г. VII Всеукрпартконференции. — Харьков, 1923. — С. 56.

²⁹⁶ Раковский Х. Основные задачи момента. Доклад и речь, произнесенные на VII Всеукраинской партийной конференции КП(б)У. — Харьков, 1923. — С. 59.

Ці п'ять висновків треба зіставити із змістом статті В. Леніна «Про кооперацію». Зіставлення висловлених в ній положень з попереднім теоретичним і політичним доробком партії в галузі аграрно-селянського питання дозволить об'єктивно визначити ступінь новизни цього документа. Без такого зіставлення аналіз статті буде непродуктивним. По-перше, Ленін надто обережно формулював думки, щоб не відштовхнути комуністів, вихованих на постулатах програми РКП(б) 1919 р. По-друге, стаття продиктована наполовину паралізованою людиною, яка формулювала положення безсистемно, інколи не обґрунтовувала їх доказами або навіть губилася в думках. Зіставлення положень статті з попереднім теоретико-політичним доробком партії дозволяє виявити в ній концепцію «кооперативного соціалізму», альтернативну комуністичній доктрині.

У першій половині грудня 1922 р. В. Ленін почав збирати матеріали для виступу на X Всеросійському з'їзді рад (запланованому на кінець грудня) по кількох темах. Однією з них мала бути тема про кооперацію. Зберігся план цієї доповіді із записом: «*Центроспілка*: її особливе значення»²⁹⁷. У листі до голови Центроспілки Л. Хінчука вождь просив подати останні дані про діяльність кооперації.

16 грудня стався новий приступ хвороби, після чого у Леніна виникли сумніви щодо можливості повернення до політичного життя. Бажаючи висловити останню волю, він домігся у лікарів дозволу щоденно диктувати стенографістці. До 6 березня 1923 р., коли черговий приступ перетворив його у розумового інваліда, він встиг надиктувати спочатку три листи до ЦК РКП(б), а потім п'ять статей. Другою з них була стаття на тему, сформульовану так: «Про Центроспілку та її значення з точки зору непу». Текст був надиктований в два прийоми, 4 і 6 січня 1923 р. Н. Крупська передала статтю в ЦК РКП(б) у травні. 26 і 27 травня вона була надрукована в газеті «Правда» під назвою «Про кооперацію»^{*}.

Суть комуністичної доктрини полягала у запереченні приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. В силу того, що кооперація ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах, вона розглядалася більшовиками як елемент капіталістичної економіки. Сільськогосподарська кооперація з цієї причини не могла стати елементом будованого державною партією ладу. Вона вважалася не більше як школою колективізму, засобом переходу селян від приватного дрібного до колективного великого виробництва, передумовою широкої колективізації сільського господарства.

²⁹⁷ *Ленін В.І.* Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 418.

^{*} Аналіз цієї статті здійснюється без посилань, на основі тексту, надрукованого у Повному зібранні творів. (Т. 45. — С. 351–358).

Під час переходу до непу В. Ленін заявив про «економічну неможливість» політики, здійснюваної у попередні три роки в точній відповідності з вимогами комуністичної доктрини. За ці роки визначилася непродуктивність спроб налагодити облік суспільної праці безпосередньо у робочому часі, тобто без опосередкування товарно-грошовими відносинами. Поєднати інтереси індивідуального виробника з суспільними інтересами іншим, ніж ринковий, механізмом виявилось неможливим. Це змусило партію повернутися обличчям до ринку, дозволити приватну торгівлю і навіть розпочати розгортання державної торгівлі, щоб пристосувати одержавлений сектор економіки до ринкових умов. За два роки нової економічної політики вдалося досягти істотних успіхів на шляху господарського відродження. Чи варто було за цих умов прогнозувати на майбутнє припинення непу і повернення до політики нищення товарно-грошових відносин, чого вимагала комуністична доктрина?

Стаття «Про кооперацію» давала на це відповідь, хоч і неясну. Автор ухилявся від зіставлення економічного курсу партії до і після 1921 р. Але він сміливо починав з неймовірних для послідовників комуністичної доктрини тверджень: при максимальному кооперуванні населення сама собою досягається соціалістична мета; в непі ми зробили поступку принципів приватної торгівлі, але саме з цього випливає (протилежно тому, що думають) гігантське значення кооперації; лад цивілізованих кооператорів — це є лад соціалізму.

Відчувалося, що Ленін переосмислив нову економічну політику. За кілька тижнів, 20 листопада 1922 р., він заявляв з трибуни Мосради: «З Росії непівської буде Росія соціалістична». Неп і соціалізм були для нього явищами несумісними. Неп вважався інструментом соціалістичного будівництва, і тільки. Поки він тривав, соціалізму не існувало. А на початку січня 1923 р. Ленін диктував стенографістці: «Кооперувати в достатній мірі широко і глибоко російське населення при пануванні непу є все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки і контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів».

«Камінь спотикання», який став фатальним для політики комуністичного штурму 1918–1920 рр., уособлювало собою все багатомільйонне селянство. Щоб реалізувати програму РКП(б), треба було позбавитися селянства, тобто змінити докорінно соціальну природу кожного селянина, перетворити усіх приватних власників у найману робочу силу в одержавлених колгоспах. Непросте завдання, якщо зважити на питому вагу селян у населенні країни!

Новий погляд на кооперацію, яка здатна існувати тільки в ринкових умовах, виводив державну партію з глухого кута, в який комуністи самі

загнали себе. У статті «Про кооперацію» не знайшлося місця для того, щоб згадати про колективізацію і колгоспи. Причина зрозуміла: заявою про те, що «просто зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму» Ленін знімав з порядку денного задачу відчуження засобів виробництва у селян. Скільки б більшовики не твердили раніше, що майбутня колективізація має бути добровільною, їм не вдавалося знайти наївних людей, готових повірити у те, що селянин-власник здатний добровільно відмовитися від господарства. А в кооперативи селяни охоче йшли з дореволюційних часів. Ленін не дарма попросив стенографістку виділити у статті курсивом найголовнішу думку: кооперація робить перехід до нових порядків *«якнайбільш простим, легким і доступним для селянина»*.

Свого часу вождь партії виголосив багато промов із закликами створювати комуни і радгоспи. Програма РКП(б) 1919 року була написана ним особисто від першого і до останнього рядка. Кооперацію він третирував як торгашеську, в чому зізнавався. І ось тепер, у статті, яка мала значення політичного заповіту, В. Ленін давав відповідь на ключове питання, яке сам поставив і постановка якого здалася б єретичною лише кілька тижнів тому назад: «Якими засобами можна і треба зараз же почати розвивати цей «кооперативний» принцип так, щоб всякому і кожному було ясне його соціалістичне значення?»

Зміна точки зору Леніна на кооперацію дала йому змогу прогнозувати тривалість перетворень у сільському господарстві, а не ховатися за вирозом про «невизначене майбутнє». Адже під соціалістичними перетвореннями на селі розумілася вже не колективізація, якій селяни люто чинили опір, а кооперування, здійснюване навіть без державної допомоги, з ініціативи самих товаровиробників. «Щоб досягти через неп участі в кооперації поголовно всього населення — ось для цього потрібна ціла історична епоха, — підкреслював Ленін. — Ми можемо пройти в кращому разі цю епоху в одне-два десятиріччя». Інакше кажучи, тривалість створення «ладу цивілізованих кооператорів» визначалася в межах виконання плану ГОЕЛРО.

До непу державна партія на чолі з В. Леніном йшла нерішучими кроками, лише поступово осмислюючи необхідність пристосування до ринкової економіки. У січні 1923 р. в статті «Про кооперацію» Ленін зробив черговий крок у відступі від комуністичної доктрини, який став вирішальним. Він змінив точку зору на кооперацію. Це означало зміну точки зору на ринкові відносини і на політику, пов'язану з ринковими відносинами, тобто на неп. Поставити знак рівняння між кооперацією і соціалізмом, між непом і соціалізмом означало відмовитися від комуністичної доктрини, від традиційного для більшовиків розуміння терміну «соціалізм» як першої фази комунізму. Бажав цього Ленін чи ні, а в своїй

останній статті він фактично відмовлявся від ленінізму, більшовизму, комунізму. Соціалізм, який здатний ужитися з ринковими відносинами, ставав схожим на лад, який був ідеалом західноєвропейських соціал-демократів з часів Е. Бернштэйна, російських меншовиків, українських соціал-демократів.

Після цього прояснюється значення найбільш загадкового уривку знаменитої ленінської статті. Ось він: «Тепер ми вправі сказати, що просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму, і разом з цим ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм».

Історики по-різному інтерпретували зміст процитованого уривку. Аналіз тексту самої статті не дає можливості робити однозначні висновки. Тим більше, що сам Ленін в наступному реченні щось пояснює, насправді нічого не пояснюючи: «Ця докорінна зміна полягає в тому, що раніше ми центр ваги клали і повинні були класти на політичну боротьбу, революцію, завоювання влади і т.д. А тепер центр ваги міняється до того, що переноситься на мирну організаційну «культурну» роботу».

Зіставлення підходів до кооперації і непу, що змінилися, дозволяє зрозуміти, в якому напрямку мінялися погляди В. Леніна на соціалізм. Якщо запровадження непу у 1921 р. означало відмову від комуністичної політики, то висунута в статті «Про кооперацію» концепція «кооперативного соціалізму» означала відмову від комуністичної доктрини.

Концепція «кооперативного соціалізму» залишилася нереалізованою альтернативою закладеній в програму РКП(б) схемі стратегічних дій державної партії. Тому про неї важко сказати щось певне. Навіть її існування доводиться доказувати зіставленням неоднакових в різні часи підходів партії до непу і кооперації. Але в світлі того, як розгорталася подія після смерті Леніна, вона становить особливий інтерес.

На схилі життя В. Ленін відчув наростання негативних тенденцій і явищ у будованій більшовиками системі влади, що спиралася на диктатуру. Його турбувало й те, що поворот 1921 р. в економічній політиці державна партія теоретично не осмислила. В результаті цей поворот ставив на майбутнє більше запитань, ніж давав відповідей.

Висловлена Леніним в останніх листах і статтях політична воля була спотворена, хоч партійне керівництво робило вигляд, нібито ретельно виконує конкретні вказівки вождя. Найбільш яскравий приклад цього спотворення дає ідея кооперування.

Можливість спотворення його волі polegшив сам Ленін. У статті «Про кооперацію» він не висловив негативного ставлення до колективізації. Про це треба було здогадуватися, читаючи статтю між рядків, а партія звикла до чітких ідеологічних настанов. Ці настанови залишалися у непорушеному вигляді, в тому числі головна з них — ленінська

програма РКП(б). Досвід комуністичного штурму 1918–1920 рр. теж міг би багато сказати про те, як працюють або не працюють у реальному житті програмні схеми організації виробництва. Але під маскувальною покрівлею концепції «воєнного комунізму», яку теж винайшов Ленін, щоб не заплямувати комуністичний ідеал, скласти справжнє уявлення про ефективність комуністичної організації виробництва було неможливо. Тому для партапаратників і рядових комуністів кооперування залишалося передумовою колективізації, і не більше. Дифірамби Леніна на адресу кооперативів вони сприймали тільки в такому розумінні.

Незважаючи на мільйонні тиражі в газетах, збірниках і окремих виданнях після першої публікації в центральній партійній газеті, стаття «Про кооперацію» залишалася в партії «непрочитаною». Про це, зокрема, свідчать дебати на жовтневому (1923 р.) пленумі ЦК КП(б)У. Розглядаючи питання про виробничі об'єднання селян, деякі учасники пленуму заперечували можливість колективізації. Більшість, однак, вважала за доцільне не знімати цього гасла з порядку денного²⁹⁸. В резолюції пленуму процеси колективізації і кооперування проголошувалися рівноцінними (!) в утвердженні соціалізму на селі. При загальній переконаності комуністів у тому, що вищою формою є виробниче об'єднання з максимальним ступенем «усуспільнення», тобто відчуження засобів виробництва, одночасне існування кооперативів і колгоспів було не на користь кооперативам. Зрозуміло, що своє вагоме слово тут могли б сказати самі селяни. Але робітничо-селянська держава їх не питала.

Через півроку, у травні 1924 р., VIII конференція КП(б)У знову повернулася до проблеми селянських виробничих об'єднань. Вона підтвердила тезу про однакову важливість кооперування і колективізації. Рівна увага до обох видів виробничих об'єднань пояснювалася тим, очевидно, що колгоспи практично повністю, а кооперативи — на 55% були в руках комітетів незаможних селян²⁹⁹.

Впливові члени політбюро ЦК РКП(б) у 1923–1924 рр. були зайняті боротьбою за владу. Вони віддали на відкуп принципові проблеми господарського будівництва діячам другого ешелону — теоретику М. Бухаріну і практику О. Рикову. Останні були найближчими соратниками В. Леніна, знали і поділяли підходи вождя до соціально-економічних проблем, які змінювалися в ході засвоєння уроків непу. Теза про те, що кооперація стає для радянської держави найважливішим економічним завданням на цілий історичний період, вперше побачила світ ще в квітні

---

²⁹⁸ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–19281). — С. 312.

²⁹⁹ Комуністична партія України в резолюціях... — Т. 1. — С. 264.

1923 р., тобто до опублікування статті «Про кооперацію» і навіть до її передачі у розпорядження ЦК РКП(б). Вона з'явилася у резолюції XII з'їзду партії «Про роботу РКП на селі» як буденно-звичайна фраза, без виділення принципового значення закладеної в ній думки. Далі в цій резолюції підкреслювалася актуальність рішення попереднього з'їзду про обов'язкову участь комуністів у сільськогосподарських кооперативах і колективах, а також необхідність державної підтримки товариств, артілей і комун³⁰⁰.

1924 рік — єдиний, в якому ідеї статті «Про кооперацію» відбивалися на поточній політиці партії у неспотвореному вигляді. XIII з'їзд РКП(б) у травні 1924 р. поставив питання «Про кооперацію» окремим пунктом порядку денного. У відповідній резолюції підкреслювалося, що дальше просування до соціалістичного господарства визначатиметься двома паралельними моментами: зрушеннями у розвитку великої державної промисловості, по-перше, й успіхами кооперування населення, по-друге. Гасло колективізації в рішеннях з'їзду не піднімалося. Вважалося, що кооперування не тільки перетворить дрібні селянські господарства на великі, але й забезпечить їх технічну реконструкцію. Виступаючи у травні 1924 р. в партійній організації Бауманського району Москви, голова Раднаркому СРСР О.Риков заявив, що кооперування по лінії виробництва, збуту й постачання становитиме більше половини соціалістичної роботи над організацією селянства, а після цього залишиться тільки боротьба за техніку, підготовку кваліфікованих кадрів тощо³⁰¹.

У директивних документах партії, які приймалися у 1925 р., вже почалася іззовні непомітна, але істотна деформація ідеї «кооперативного соціалізму». Дуже показові щодо цього матеріали XIV Всесоюзної партконференції (квітень 1925 р.).

Конференція заслухала доповідь О. Рикова «Про кооперацію». Доповідач постарався викласти популярною мовою концепцію «кооперативного соціалізму» і спеціально зупинився на питанні про співвідношення кооперативного будівництва і колективізації. «Розвиток різних форм колективних об'єднань на селі треба заохочувати, — сказав він, — і в майбутньому їхня роль зростатиме. Проте основною формою масового об'єднання селянства, головним шляхом організації сільського господарства у наш час є кооперативна організація багатомільйонного селянства як товаровиробників. Не можна й гадати, що ми протягом найближчого року або найближчого ряду років зуміємо створити з колгоспів таку форму виробництва, питома вага якої була б значною в загальній

³⁰⁰ КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 453, 456.

³⁰¹ Риков А.И. Статьи и речи. — Т. III. — С. 72–73.

системі нашого господарства. Середняки, тобто основна маса селянства, при нинішній техніці виробництва ще на тривалий час не можуть не залишатися поза колгоспами. А колективна організація кількох селянських господарств, що обробляють землю дерев'яною сохою, аж ніяк не являє собою соціалістичного господарства»³⁰².

О. Риков не заперечував існування колгоспів, але не надавав їм самостійного значення. Адже основна частина селянства, тобто селяни-власники, не брала участі в колективізації і не збиралася робити це у майбутньому. На думку голови Раднаркому СРСР, просте складання наявних у незаможників жалюгідних засобів виробництва не являло собою соціалістичного господарства. Тільки у кооперативах доповідач вбачав соціалістичне майбутнє села.

Проект резолюції партійного з'їзду або конференції представляв доповідач. Але від проекту Рикова, від його ідей в резолюції XIV партконференції не залишилося нічого. Вправною рукою генсека в резолюцію були внесені положення, які перебували у непримиренному протиріччі з ідеєю «кооперативного соціалізму». Конференція, щоправда, проголосувала, що «кооперативне будівництво набуває тепер надзвичайно важливого значення». Показово, однак, як це положення аргументувалося: «В умовах свободи товарообороту й панування дрібного товарного виробництва на селі кооперація є основна суспільно-економічна форма зв'язку між державним господарством і дрібним товаровиробником села»³⁰³. Тут відсутня ключова ідея Леніна про тотожність зростання кооперації зростанню соціалізму. Кооперація розглядається не як рівноправна з державною форма власності на засоби виробництва, а як «форма зв'язку» двох протилежних соціально-економічних укладів. Кооперативний товаровиробник залишався в ув'язненні Сталіна дрібним товаровиробником. Велике виробництво на селі, створення якого було метою партії, пов'язується не з кооперуванням селянства, а з колективізацією. Тобто здійснюється повний поворот від статті «Про кооперацію» до попереднього теоретичного доробку державної партії, втіленого в її програмі. Далі по тексту резолюції відбувається реанімація, здавалося б, похованої ленінським заповітом концепції колективізації. Проте поворот малопомітний і формулюється обережною ремаркою: «Колективізації сільського господарства необхідно приділяти більше уваги, ніж це робилося досі»³⁰⁴.

---

³⁰² Четырнадцатая конференция РКП(б). Стенографический отчет. — М., Л., 1925. — С. 88, 89.

³⁰³ КПРС в резолюциях... Т. 3. — К., 1979. — С. 180.

³⁰⁴ Там само. — С. 185.

Від 1925 р. темпи повороту до положень програми РКП(б) стрімко зростали. Жовтневий (1925 р.) пленум ЦК РКП(б) поставив вимогу «всебічно сприяти будівництву колгоспів (сільськогосподарських комун, сільськогосподарських товариств) маломіщного і середнього селянства»³⁰⁵. Гасло колективізації, яке знову з'явилося на поверхні політичного життя, одразу поширюється на середняків, тобто на селян-власників. Не так давно Ленін говорив, що мріяти про колективізацію селянства не доводиться, і відкладав цей процес на «невизначене майбутнє».

У 1924 р. в документах ЦК КП(б)У вплив статті «Про кооперацію» ще не простежується. У 1925 р., коли ЦК РКП(б) свідомо йде на спотворення закладених в ній ідей, периферія з цим запізнюється. У прийнятій ІХ з'їздом КП(б)У в грудні 1925 р. резолюції «Про господарське будівництво» державне й кооперативне господарства характеризувалися як «соціалістичні елементи нашого будівництва»³⁰⁶. Політичний поворот, обережно здійснюваний у центрі, ще не став усвідомлюватися територіальними партійними організаціями як директива.

О. Риков ригористично дотримувався положень статті «Про кооперацію», а Й. Сталін з не меншим педантизмом повертав державний корабель на курс, визначений партійною програмою. Ці два члени політбюро ЦК були в різній політичній вазі, що й відобразилося в тексті згаданої вище резолюції XIV конференції РКП(б). Г. Зінов'єв і Л. Каменев рідко висловлювалися на аграрно-селянську тему, не вважаючи її своїм фахом. У 1925 р. вони готувалися до вирішального раунду боротьби за владу з членом колишньої антитроцькістської «трійки» Сталіним й тим більше не цікавилися проблемами, які ще не виходили за межі теорії. Л. Троцький, хоч і зазнав поразок у боях з «трійкою», все-таки не переставав вважати себе вождем і тому виступав із судженнями на будь-які теми. Виступаючи на загальноміських партійних зборах у Запоріжжі, він заявив: «Поки ми не можемо дати селянству високої техніки, у нас є дві можливості: або застосувати на селі методи воєнного комунізму й затримати цим розвиток продуктивних сил, або ж допустити там розвиток продуктивних сил, хоча б і за допомогою капіталістичних методів, аж доти, поки ми не зможемо засобами нашої промисловості колективізувати сільське господарство»³⁰⁷. Як бачимо, цей вождь партії не прийняв нової точки зору на соціалізм і догматично продовжував розглядати кооперацію як державно-капіталістичну форму власності, а неп — як тимчасовий відступ від «безпосереднього» шляху до комунізму. Важливо, однак,

³⁰⁵ КРПР в резолюціях... — Т. 3. — С. 221.

³⁰⁶ Комуністична партія України в резолюціях... — Т. 1. — С. 346.

³⁰⁷ Троцький Л.Д. О наших новых задачах. — М., Л., 1926. — С. 19.

інше: Троцький не бажав колективізації, пов'язаної з неминучим, як він передбачав, застосуванням «воєнно-комуністичних», тобто примусових, силових методів. Саме з цієї причини він стояв за неп і кооперування селянства.

М. Бухарін завзято відстоював курс на кооперування, протиставляючи його колективізації сільського господарства. На початку березня він виступив з цією тезою на всесоюзній нараді представників сільськогосподарських колективів, де заявив: «Ми не можемо почати соціалістичне будівництво на селі з масової організації колективних виробничих підприємств. Ми почнемо з іншого. Стовпова дорога піде кооперативною лінією. Головний шлях — це організація соціалізму через кооперацію»³⁰⁸. У середині квітня Бухарін зробив доповідь «Про нову економічну політику і наші завдання» на партійному активі в Москві, в якій підкреслив: «Багато товаришів і досі схильні по воєнно-комуністичному переоцінювати роль колективних виробничих об'єднань у справі залучення селянства до соціалізму. Що ми повинні всіляко пропагувати серед селянства об'єднання в колективні господарства, це вірно. Але невірно, коли стверджують, що це є *стовпова* дорога для просування маси селянства по шляху соціалізму»³⁰⁹.

У партійних колах Бухарін вважався другим після Леніна теоретиком. Здавалося б, він повинен був активно підтримувати ленінську концепцію «кооперативного соціалізму». А з'ясувалося, що ні. Цей теоретик засвоїв у Леніна тільки одну ідею, щоправда, для селянства найбільш важливу: кооперування — це добре, колективізація — це погано. Але у цього твердження, яке він послідовно пропагував, не існувало контексту, глибини, перспективи.

Бухарін не розгледів у змісті статті «Про кооперацію» нової концепції, альтернативної комуністичній доктрині. Як і Сталін, він вважав неп перехідним до соціалізму і комунізму періодом. Різниця полягала лише в тому, що Сталіну цей період здавався коротким, і він уже починав готувати партійних функціонерів до нового комуністичного штурму. А Бухарін, як показує його виступ на початку грудня 1925 р. на Московській губпартконференції, стояв за поступовий і розтягнутий у часі перехід до комунізму. Згадавши твердження Леніна про те, що кооперація робить перехід до нових порядків простим, легким і доступним для селянина, він продовжував: «Раніше ми намагалися селян увігнати у комунізм залізною мітлою продрозверстки і воєнно-комуністичною системою, а нова економічна політика, за визначенням Леніна, є така

³⁰⁸ Правда. — 1925, 6 марта.

³⁰⁹ Бухарин Н.И. Избранные произведения. — М., 1988. — С. 142.

політика, яка з'єднує інтереси суспільні, інтереси будівництва соціалізму з приватногосподарськими. Смісл непу полягає в тому, щоб не примусово тягти селянина у царство комунізму, а в тому, щоб зацепитися за його приватногосподарські інтереси і, взявшись за оцю мотузку, поступово й непомітно для нього самого привести його до комунізму»³¹⁰.

Отже, у Сталіна не виявилось серйозних опонентів курсу на колективізацію. На заклик Бухаріна поставити на перший план кооперування він міг відповісти, що партія послідовно виконує заповіданий вождем кооперативний план.

І справді, питання про кооперацію не виходило з порядку денного партійних з'їздів і конференцій. Провадилася організаційна робота щодо розвитку всіх форм кооперування дрібних товаровиробників як передумови майбутньої колективізації. Пропагандисти невтомно популяризували статтю «Про кооперацію», хоч її багатовимірність для політиків, не виключаючи Бухаріна, залишалася таємницею.

У 1926 р. з ініціативи Сталіна була створена комісія політбюро ЦК ВКП(б). Наслідком її роботи стала постанова ЦК ВКП(б) «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва» від 30 грудня 1926 р. Вона підкреслювала істотну роль колгоспів в організації сільської бідноти. Поряд із зміцненням артільей і комун рекомендувалося розвивати тсози, машинні товариства та інші прості форми. Підкреслювалося, що будь-який примус при організації колгоспів або штучне форсування переходу від простіших форм до складних завдали б колективному рухові величезної шкоди і затримали б його розвиток³¹¹.

Ця постанова започаткувала цілу серію партійних або партійно-урядових постанов, присвячених колективізації. На відміну від багатьох пізніших, вона не суперечила інтересам селян. В ній йшлося тільки про добровільну колективізацію незаможного селянства, для якого колгоспи із урахуванням податкових та інших пільг, а також прямої державної допомоги нерідко були прийнятним виходом. І справді, нові пільги, як і заохочуване державою пониження ступеню відчуження майна в існуючих колгоспах, сприяли пожвавленню колективістського руху серед незаможників. Кількість колгоспів в Україні зросла з 5 454 у жовтні 1925 р. до 12 042 на початок жовтня 1928 р. Питома вага тсозів за цей час підвищилася з 6,8 до 71,7%. Відповідно зменшилася частка комун (з 6,8 до 2,7%) і артільей (з 86,4 до 25,6%). Проте переважна більшість бідноти, не

---

³¹⁰ Новая обстановка и задачи партии. Доклад о работе ЦК РКП(б) на XIV Московской губпартконференции А.И. Рыкова. Прения по докладу. — М., Ленинград, 1926. — С. 90.

³¹¹ КПРС в резолюціях... — Т. 3. — С. 407, 408.

кажучи вже про середняків, не поспішала ламати свій уклад життя. До жовтня 1928 р. в республіці було колективізовано менше 4% площі селянського землекористування³¹².

У заявах Сталіна щодо перспектив аграрно-селянської політики партії не було жодного слова про перегляд ленінського кооперативного плану. 9 вересня 1927 р. члени американської робітничої делегації почули від нього, що В. Ленін намітив конкретні шляхи поступового підведення й втягнення основної маси селянства в русло соціалістичного будівництва через кооперацію, яка становить в руках пролетарської диктатури могутній засіб перетворень у дрібному селянському господарстві. Разом з тим генсек настирливо цитував позитивні висловлювання Леніна 1918–1919 рр. про колгоспи. На зустрічі з чужоземними робітничими делегаціями, які прибули до Москви напередодні святкування десятирічного ювілею Жовтневої революції, Сталіна запитали: «Як думаєте ви здійснювати колективізм у селянському питанні?». Відповідь була такою: «По лінії організації індивідуальних селянських господарств у кооперацію та по лінії організації селянських господарств, головним чином бідняцького типу, у виробничі товариства». Генсек нібито не додавав нічого нового в давно усталену політику щодо селянства. Однак він тут же знайшов необхідним заперечити те, чого у нього ніхто не питав: «до всеосяжної колективізації діло не дійшло і не скоро прийде»³¹³.

Дарма що в цій відповіді словосполучення «всеосяжна колективізація» вживалося із запевненнями, що це — не проблема сьогодення. Принципове значення мало те, що в політичному словнику з'явився зовсім новий термін, який віщував трагічну долю всьому багатомільйонному селянству. Незабаром цей термін у дещо зміненому вигляді (масова колективізація, потім — суцільна колективізація) перекочував у партійно-урядові рішення і став метою державної політики.

Практичний крок у здійсненні «всеосяжної колективізації» було зроблено буквально через кілька тижнів, у політичному звіті ЦК, з яким Сталін виступив в грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б). Вказуючи на те, що темп розвитку сільського господарства не можна визнати задовільним, він поставив перед делегатами з'їзду запитання: де вихід для сільського господарства? Може, в уповільненні темпу розвитку промисловості? Не очікуючи незгоди аудиторії, він сформулював «очевидну» відповідь: вихід у переході дрібних і розпорошених селянських господарств у великі об'єднані господарства на основі громадського обробітку землі, в переході на колективний обробіток землі на базі нової, вищої техніки. Під

³¹² Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — К., 1990. — С. 34.

³¹³ Сталін Й. Твори. — Т. 10. — С. 219, 233.

безпосереднім тиском генсека в директиві з'їзду по розробці перспективного плану було закладено високі показники колективізації сільського господарства на кінець п'ятирічки, з охопленням до 20% селянських посівів. Отже, в план закладалася практично стопроцентна колективізація бідняцьких господарств.

Не минуло й п'яти років після появи статті «Про кооперацію», як всі її положення було поховано під нескінченні запевнення нових керівників партії про величезне значення ленінського кооперативного плану в справі соціалістичного будівництва. Чому так сталося? Не слід забувати про небажання самого В. Леніна сказати комуністам, що закладена в партійну програму доктрина не витримала перевірки життям. Альтернативну колективізаційну ідею «кооперативного соціалізму» він виклав настільки замасковано, що не зустрів цілковитого розуміння серед найближчих соратників. Та якби партійне керівництво цілком зрозуміло «кооперативний соціалізм», навряд чи воно побажало б покласти його в основу економічної політики. Ринкова політика щодо селянства рано чи пізно змусила б партію відновити ефективність «командних висот» народного господарства єдиною можливим шляхом: приватизацією або, в рамках державної власності, — корпоратизацією підприємств. В обох випадках це означало добровільну відмову від економічної диктатури і тому ставило під сумнів політичну диктатуру ВКП(б).

Тому партійне керівництво підтримало сталінську ідею колективізації, яка забезпечувала прискорений розвиток підприємств державного сектора за рахунок перекачування створюваного в сільському господарстві національного доходу і підводила під існуючий режим надійний економічний фундамент.

1.12. Кінець непу

В грудні 1925 р. XIV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на індустріалізацію, але не дав відповіді на те, як її здійснювати. Делегати в основному обговорювали внутріпартійне становище. Саме на з'їзді у повний голос заявила про себе «нова опозиція». Тільки після того, як сталінцям вдалося приборкати бунт Л. Каменєва, Г. Зінов'єва та їхніх однодумців, створилася можливість повернутися до проблем соціально-економічної політики. Головною серед них була проблема коштів для капітального будівництва у промисловості.

Госпрозрахунок трестів, який урізувався з усіх боків в ім'я збереження економічної диктатури, не міг змусити промисловість працювати з такою ефективністю, щоб забезпечити розширене відтворення за рахунок власних коштів. Держава, яка вважала своїх сусідів ворожим «капіталістичним оточенням», не могла розраховувати й на залучення чужо-

земного капіталу. Отже, головним джерелом нагромадження залишалося селянство. На IX з'їзді КП(б)У, який передував XIV з'їзду ВКП(б), В. Чубар відверто заявив: країна не може задовольнитися внутрішніми промисловими нагромадженнями, треба шукати коштів у зростаючому сільському господарстві³¹⁴.

На квітневому (1926 р.) пленумі ЦК ВКП(б), який зібрався з метою обговорити проблему джерел фінансування індустріалізації, не було прийнято кардинальних рішень. Це пояснювалося боротьбою за владу, яка тривала. Пленум ЦК дав оптимістичну оцінку перспектив індустріалізації, але торкнувся не стільки конкретних джерел і методів нагромадження, скільки сприятливих умов, в яких воно повинно було розгортатися у майбутньому: «Експропріація непродуктивних класів (буржуазії і дворянства), анулювання боргів, зосередження доходів від промисловості, держторгівлі (внутрішньої і зовнішньої) і всієї кредитної системи в руках держави і т.ін. — самі по собі дають можливість такого нагромадження всередині країни, яке забезпечує необхідний для соціалістичного будівництва темп розвитку індустрії»³¹⁵.

У вищих колах партії вже обговорювалися конкретні об'єкти нового капітального будівництва. Найбільшу активність проявляв Ф. Дзержинський, який з лютого 1924 р. очолював ВРНГ СРСР, не залишаючи випестуваного ним ОДПУ. Крім загального керівництва наркоматом промисловості, Дзержинський взяв на себе безпосереднє управління найважливішим в його структурі главком — Головметалом. XIV партконференція ще у квітні 1925 р. прийняла по його доповіді резолюцію про металопромисловість, в якій вказувалося на необхідність негайної розробки перспективного плану будівництва нових підприємств. У другій половині цього року Головметал склав відповідний план, в якому було вперше названо такі промислові гіганти, як Криворізький металургійний завод і Краматорський завод важкого машинобудування³¹⁶.

За цих умов виник підвищений попит держави на сільськогосподарську продукцію. Треба було забезпечувати продовольством виплачувану робітникам новобудов зарплату, а також заробляти валюту продажем зерна за кордон, щоб розплатитися за імпортне устаткування. Однак спроби держави істотно збільшити ринкову закупівлю хліба в 1925/26 р. негайно ускладнили кон'юнктуру. За законами ринку ціни при зростанні попиту пішли вгору, тому що пропонування хліба селянами не

³¹⁴ IX съезд КП(б)У. Стенографический отчет. — Харьков, 1926. — С. 219.

³¹⁵ КППС в резолюциях... — Т. 3. — С. 299.

³¹⁶ Хромов С.С. Ф.Э. Дзержинский во главе металлопромышленности. — М., 1966. — С. 245–246.

могло різко збільшитися. Фінансувати хлібозаготівлі за рахунок інфляційного випуску паперових червінців уряд ще не наважувався. Тому адекватного новому плану капітального будівництва хлібного фонду створити не вдалося. У першому році індустріалізації ВРНГ змушений був тричі скорочувати свої плани розгортання промисловості³¹⁷.

На XIV з'їзді партії і на квітневому (1926 р.) пленумі ЦК ВКП(б) було сказано багато гірких слів про неощадливе використання коштів безпосередньо у виробництві та поза його межами. Марнотратство завжди є характерною рисою управлінського апарату як типово бюрократичної структури. Проте, на відміну від інших країн, радянський апарат мав незрівнянно більші можливості для марнотратства, тому що розпоряджався величезною часткою продуктивних сил суспільства. 25 квітня 1926 р. ЦК і ЦКК ВКП(б) звернулися до робітничого класу з листом «Про боротьбу за режим економії». У зверненні наводилося багато прикладів роздутих штатів, перевитрат палива на одиницю продукції, зустрічних перевезень на залізницях тощо. «Усі ці і подібні до них приклади, — говорилося у цьому документі, — дають наочну картину, як нерозумно, неощадливо і неекономно витрачаються десятки і сотні мільйонів рублів, які могли б бути перетворені в резерви соціалістичного нагромадження»³¹⁸.

В усій країні були організовані комісії по здійсненню режиму економії. В Україні до складу центральної комісії увійшли голова РНК УСРР В. Чубар, голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ УСРР М. Владимирський, секретар ЦК КП(б)У І. Клименко та ін. Комісії виникли також при УРНГ та в усіх інших наркоматах, в округах і районах. Виявилося, однак, що ефект від діяльності комісій поглинався витратами на підтримання їх у діючому стані. На початку 1927 р. ударна кампанія припинилася. Комісії були ліквідовані, а відповідальність за здійснення режиму економії покладалася на керівників відомств, трестів і підприємств. З 1927/28 р. УРНГ вперше розробила директиви щодо планування раціоналізаторських заходів у промисловості. Відтоді плани з раціоналізації стали складовою частиною виробничих планів. Але на ефективність виробництва вони мало впливали. Радянська промисловість органічно не могла обходитися без залучення ресурсів іззовні.

В радянській історіографії завжди стверджувалося, що «командні висоти» економіки і дрібнотоварне селянське господарство сполучалися між собою опосередковано, тобто через ринок. Це правда, але не вся. Не підлягає сумніву, що придбання хліба на ринку різноманітними органі-

---

³¹⁷ Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926-1937). — К., 1979. — С. 119.

³¹⁸ КПРС в резолюциях... — Т. 3. — С. 311.

заціями, як державними, так і кооперативними (з наступною закупівлею державою більшої частини заготовленої кооператорами продукції) якісно відрізнялася від «заготівлі» за допомогою продзагонів. Це справді були ринкові заготівлі, що здійснювалися на основі закону попиту і пропонування. Якщо селянина або селянський кооператив не влаштувала ціна на хліб, вони могли утриматися від продажу і залишити державу без хліба.

Та радянська змичка міста й села якісно відрізнялася від нормального ринку. Ця різниця має навіть кількісні параметри — так звані «ножиці цін». Чудовий знавець методів, за допомогою яких можна було витиснути з селянства максимум коштів на індустріалізацію, Й. Сталін в липні 1928 р. говорив так: «Воно (селянство. — *Авт.*) сплачує державі не тільки звичайні податки, прямі і опосередковані, але воно ще *переплачує* на порівняно високих цінах на товари промисловості — це, по-перше, і більш або менш *недоодержує* на цінах на сільськогосподарські продукти — це по-друге. Це є додатковий податок на селянство в інтересах піднесення індустрії, яка обслуговує всю країну, а також селянство»³¹⁹.

Як монополіст у закупівлі селянського хліба, держава могла визначати рівень заготівельних цін. Таке ж становище у виробництві промтоварів дозволяло їй завищувати продажні ціни. Штучно створюваний перепад у цінах на промислові та сільськогосподарські товари дістав промовисту назву — «ножиці цін». «Ножиці» відстригали до половини доходів селян від реалізації продукції на ринку.

Існує три методи перерозподілу національного доходу: паперово-грошова емісія, оподаткування і відхилення ціни від вартості. Останнє з них може бути продуктивним тільки в країні з одержавленими засобами виробництва. Уряд такої країни має змогу перетворити монопольну ціну в потужний насос, який вбирає в бюджет колосальні фінансові ресурси.

Перерозподіл національного доходу через ціни вперше запровадив В. Ленін. Переконавшись у тому, що товарно-грошові відносини повинні зберегтися, він почав роздумувати над тим, як їх використати з максимальною вигодою. Вождь не теоретизував, але його конкретні вказівки були практичні. Зокрема, Ленін запропонував продавати імпортні товари за цінами, встановленими на базі ціни виробництва за кордоном з надбавкою, що йде на субсидію вітчизняного виробництва. У випадках, коли встановлювана в державній торгівлі ціна не була монопольною (це стосувалося товарів народного споживання, у виробництві і реалізації яких брали участь приватні підприємці), рекомендувалося використо-

---

³¹⁹ Сталін Й. Твори. — Т. 11. — С. 157.

увати непрямі податки, які виконували ту саму функцію перерозподілу національного доходу³²⁰.

Відхилення цін від вартості радянські економісти спробували обґрунтувати теоретично. Наприклад, С.Струмлілін доводив, що в перехідній від капіталізму до соціалізму економіці відповідність ціни вартості продукції не створює стимулів для зміни народногосподарських пропорцій³²¹. За цією вишуканою формулою приховувалася тривіальна думка про те, що держава може як завгодно маніпулювати цінами, щоб домогтися бажаних їй народногосподарських пропорцій. Ціноутворення виявилось настільки зручним інструментом поповнення доходної частини бюджету, що радянська держава не відмовлялася від нього до кінця свого існування.

Монопольне становище держави на ринку промислових товарів було використане в інтересах бюджету у 1923 р. Заступник голови ВРНГ Г. Пятаков 16 липня т.р. видав наказ, в якому говорилося: «Пропоную всім правлінням трестів і органів ВРНГ вжити всіх необхідних заходів до того, щоб наша держава одержала від своїх підприємств найбільший прибуток, і попереджаю, що накреслене тут керівне начало провадитиметься неухильно, послідовно і з усією рішучістю»³²². Щоб домогтися прибутку, трести пішли найлегшим шляхом підвищення цін на свою продукцію. Це спричинило кризу надвиробництва. Промислова продукція, яку споживачі не могли купувати через надто високі ціни, залишилася на складах. Криза збуту позбавила трести оборотних коштів, і вони не змогли виплатити робітникам заробітну плату. Довелось терміново знижувати ціни.

У господарській кризі був звинувачений Пятаков, оскільки той підтримував Троцького в боротьбі за владу. Однак криза збуту почалася до знаменитого пятаковського наказу і пояснювалася недосвідченістю державного апарату, який ще не навчився користуватися монопольним становищем на ринку з потрібною обережністю. Від використання цінового фактора для поповнення бюджету держава не збиралася відмовлятися. Лютневий (1927 р.) пленум ЦК ВКП(б) характеризував політику цін як вузловий пункт усієї господарської політики, який визначав у кінцевому підсумку темп розвитку промисловості і сільського господарства, а також темп соціалістичного нагромадження, рамки обмеження

³²⁰ Див.: *Ленін В.І.* Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 195, 255.

³²¹ *Струмлілін С.Г.* На плановом фронті. — М., 1956. — С. 509.

³²² Див.: *Швецов С.В.* Дискуссия в РКП(б) 1923 года. — М., 1991. — С. 13.

приватнокапіталістичного нагромадження, купівельну спроможність червінця, реальний рівень зарплати робітників тощо³²³.

З 1926/27 господарського року радянський уряд почав розширювати обсяг капітальних витрат у промисловості, не турбуючись про рівновагу. Фінансування народного господарства СРСР з державного бюджету зросло таким чином (в млн. руб.)³²⁴:

Рік	Народне госп-во в цілому	У тому числі:	
		промисловість	сільське госп-во
1925/26	1224	281	283
1926/27	2085	685	298
1927/28	2815	926	394

Отже, порівняно з першим роком індустріалізації обсяг спрямованих державою у промисловість коштів зріс в 1927/28 р. утрое. Такі темпи зростання фінансових витрат не могли не позначитися на економічній кон'юнктурі. В країні почалася «криза непу», як це явище називалося в радянській історіографії. Факти свідчать, що вона не визривала спонтанно, а свідомо організовувалася вищим партійним керівництвом. Інакше кажучи, радянський уряд відмовлявся від курсу на економічну рівновагу, який був фундаментом нової економічної політики.

У політичних заявах членів партійного керівництва в цей час спостерігався різнобій. Л. Троцький, Л. Каменев і Г. Зінов'єв наполягали на тому, щоб масштаб розриву в цінах на промислові і сільськогосподарські товари, або, як тоді говорили, розхил «ножиць», був максимальний. Й. Сталін стояв за помірний розхил «ножиць». М. Бухарін, О. Риков і М. Томський схилилася до введення «відновлювальних цін», які повністю повертали селянам виробничі витрати.

У тезах ЦК ВКП(б) до XV з'їзду партії засуджувався курс на «надіндустріалізацію» як такий, що загрожував посиленням соціальної напруженості в суспільстві. X з'їзд КП(б)У, який працював у листопаді, солідаризувався з тезами ЦК. XV з'їзд ВКП(б) в грудні, ще раз наголосив на тому, що максимальне перекачування коштів із сільського господарства у промисловість призвело б до політичного розриву з селянством і підриву сировинної бази індустрії.

Разом з тим практика встановлення державою-монополістом завищених цін на промтовари не скасовувалася. У затверджених з'їздом дирек-

³²³ КПРС в резолюціях... Т. 3. — С. 419.

³²⁴ Плотников К.Н. Очерки истории бюджета Советского государства. — М., 1955. — С. 92.

тивах по складанню п'ятирічного плану на 1928/29–1932/33 рр. передбачалося тільки поступове, аж до останнього планового року, скорочення надходжень до бюджету від «ножиць цін». Селяни, однак, уже взимку 1927–1928 рр. не погодилися на занижені ціни. Вони відмовилися продавати хліб. В країні спалахнула хлібозаготівельна криза. Запаси хліба на державних складах швидко вичерпувалися.

Можна було підвищити ціни на хліб, а цим самим — платіжно-спроможний попит селянства. Тоді довелося б обмежити бюджетні витрати на індустріалізацію. Але можна було й не підвищувати цін, а силою змусити селян продавати хліб, чи точніше — здавати. Коли «надіндустріалізаторів» Троцького, Зінов'єва і Каменєва на XV з'їзді партії вивели зі складу політичного керівництва, Сталін та його послідовники самі перехопили ідею «надіндустріалізації». Серед тих, хто йшов за генсеком, були в повному складі члени партійно-радянського керівництва України, в тому числі генеральні секретарі ЦК КП(б)У Л. Каганович (до липня 1928 р.) і С. Косіор, голова РНК УСРР В. Чубар, голова ВУЦВК Г. Петровський.

«Ножиці цін» або посилене оподаткування не виходили за межі товарно-грошових відносин, хоч і порушували ринкову рівновагу. Не відмовляючись від них на перших порах, Сталін бажав іншого: взагалі позбавити селян можливості розпоряджатися вирощеним врожаєм, перетворити їх у найману робочу силу в одержавлених колгоспах. Як було показано вище, курс на колективізацію відновлювався з 1925 р. Хлібозаготівельною кризою генсек скористався для того, щоб проголосити суцільну колективізацію селянства поточним завданням.

Отже, треба внести істотне уточнення в позиції окремих членів партійного керівництва, публічно заявлені у 1926–1927 рр.: ліві (Троцький, Каменєв, Зінов'єв), які стояли за максимальний розхил «ножиць», праві (Бухарін, Риков, Томський), які схилилися до «відновлювальних цін» на хліб, і центр (Сталін). Як праві, так і ліві не бажали відмовлятися від нової економічної політики. Справжня позиція Сталіна і сталінців була насправді не центристською. Вона взагалі виходила за рамки непу і мала на меті повернення до політики комуністичного штурму.

Після XV з'їзду в країні почалися перші зимові хлібозаготівлі, здійснювані за допомогою силових методів. На них політбюро ЦК ВКП(б) мобілізувало істотну частину наявного партійно-радянського апарату. На периферію поїхали й члени політбюро ЦК. Вийшовши в січні 1928 р. у Сибір, Сталін у низці виступів перед місцевими функціонерами виклав таку програму дій:

- зажадати від куркулів негайної здачі всіх надлишків хліба за державними цінами, а в разі відмови — застосувати надзвичайні заходи і конфіскувати надлишки;

- у найближчі 3–4 роки провести часткову колективізацію сільського господарства;
- услід за частковою провести суцільну колективізацію.

Щоб досягти кінцевої мети, якою була «всеосяжна колективізація», Сталін обрав тактику гри на об'єктивно існуючій в суспільстві соціальній напруженості. У провалі хлібозаготівель він звинуватив не все селянство, а тільки «куркулів». Селяни не виявляли бажання продавати хліб по занижених цінах, а Сталін говорив про куркулів, які не хотіли здавати хліб. «Продавати» і «здавати» — це терміни різних епох і різних економічних політик.

Після «чорного переділу» найзаможніший прошарок села з яскраво вираженою тенденцією будувати господарство не стільки на власній праці, скільки на залученні найманої робочої сили, істотно скоротився. В умовах непу він дістав певні можливості зростання, але податкова політика держави найчастіше зводила ці можливості нанівець. В. Ленін не виключав заможних селян-власників з числа учасників кооперативів. У 1922 р. він пропонував замислитися над тим, «як кооперувати, як «обмежувати» куркулів, не припиняючи зростання продуктивних сил»³²⁵.

Заяви про «куркульську небезпеку» з боку лівих у партійному керівництві мали корисливу мету: обкласти селянство більшими податками і за його рахунок здійснювати «надіндустріалізацію». Коли Сталін і його послідовники боролися з лівими, вони спокійно ставилися до заможних верств села і не переоцінювали значення соціальної диференціації селянства. Наприклад, на XV з'їзді ВКП(б) В. Молотов спеціально зупинився на тому, кого слід вважати куркулем. Він назвав два критерії для визначення господарств експлуаторського типу — оренда землі і використання найманої праці, — але тут же зробив два істотні застереження. По-перше, як відзначалося в його доповіді, оренда була «у переважній своїй частині середняцькою». По-друге, торкаючись складеної комісією РНК СРСР таблиці соціального розшарування села, Молотов указав на те, що група під назвою «ті, хто наймає сезонних робітників» (7,9% усіх селян), не може бути цілком куркульською, бо до неї входять, за іншими ознаками, не менш як 2–3% середняків. Звідси випливав висновок: визначити питому вагу куркульства «є завданням майже неможливим»³²⁶.

У програмі дій, що була оголошена в січні 1928 р., «надлишки» хліба вважалися такими, що належать куркулеві. Однак Сталін знав, і навіть у

³²⁵ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 45. — С. 43.

³²⁶ Пятнадцатый съезд ВКП(б). Декабрь 1927 г. Стенографический отчет. — М., 1961. — Ч. 2. — С. 1181–1184.

своїх працях наводив розрахунки вже тоді відомого статистика В. Немчинова (1894–1964), з яких випливало, що у 1926/27 р. середняки та бідняки мали у своєму розпорядженні 74% товарного хліба, куркулі — 20, а радгоспи і колгоспи — 6%. І все-таки саме «куркуля» генсек звинуватив у хлібозаготівельній кризі. Запозичення у політичних противників жупела «куркульської небезпеки» переслідувало ті саме цілі: моральне виправдання тиску держави на селянство. Йшлося про те, щоб примусити селян здавати хліб за невивідними цінами під загрозою перетворення непокірних на ворогів радянської влади — «куркулів». А з ворогами розмова була коротка: надзвичайні заходи, застосування різноманітних санкцій від штрафів до цілковитої конфіскації майна.

Сталін потурбувався про те, щоб зміну політики щодо селянства не розцінили як повернення до політики, засудженої Ленініним у 1921 р. У таємному циркулярі до місцевих партійних організацій, розісланому за підписом генсека 13 лютого 1928 р., підкреслювалося з притиском: «Розмови про те, що ми нібито скасовуємо неп, запроваджуємо продрозверстку, розкуркулювання і т.д., є контрреволюційним базіканням»³²⁷.

За допомогою грубого тиску на селян у січні — лютому 1928 р. в Україні заготовили 70 млн. пудів хліба. Хлібозаготівельну кризу було подолано. Та на партійну організацію республіки надзвичайні заходи «впали як липневий сніг» (так висловився один з уповноважених ЦК КП(б)У по хлібозаготівлях). Деякі учасники червневого (1928 р.) пленуму ЦК КП(б)У мали мужність вказати на падіння авторитету партії в селянських масах. З різким засудженням таких заяв виступив на пленумі ЦК секретар ЦК КП(б)У П. Постишев (1887–1939). Він стверджував, що надзвичайні заходи врятували країну від голоду, бунту в промислових центрах, кризи у промисловості³²⁸. Однак силовий тиск на селянство заводив у безвихідь. У зимові місяці 1928–1929 рр. хлібозаготівельна криза повторилася, причому в гострих формах, через неврожай в основних житницях країни — Україні і Північному Кавказі. У багатьох районах України, в тому числі південних, які на початку 20-х рр. пережили тяжкий голод, знову почалося голодування населення. У травні і червні політбюро ЦК КП(б)У розглядало «випадки голодування», але обмежилося протокольним дорученням Українській економічній нараді більш детально вивчити питання і виділити кошти для допомоги, «звер-

³²⁷ Сталін Й. Твори. — Т. 11. — С. 15.

³²⁸ Кульчицький С.В. Між двома війнами (1921–1941 рр.) // Український історичний журнал. — 1991, № 8. — С. 13.

нувши особливу увагу на райони прикордонної смуги»³²⁹. В історіографії ця тема довгий час залишалася «білою плямою», але тепер маємо дослідження Л. Гриневич³³⁰.

Тиск на селянство виправдовувався необхідністю досягти найбільших темпів зростання важкої промисловості. В резолюціях XV з'їзду ВКП(б) були повторені зважені формулювання про необхідність досягти збалансованого зростання споживання і нагромадження, промисловості і сільського господарства, важкої і легкої індустрії. У партійних документах пізнішого часу непівська лексика вже не вживалася. Між двома відомствами — Держпланом СРСР на чолі з Г. Кржижановським і ВРНГ СРСР, яку після смерті Дзержинського очолив В. Куйбишев, почалося змагання за прискорення темпів. Кржижановський навіть поскаржився на те, що ВРНГ перехоплює держпланівські функції. Раді треба було б залишатися наркоматом промисловості, говорив він, а не дублювати планову роботу³³¹.

Керівник Держплану СРСР користувався певним авторитетом у партійних колах як колишній голова ГОЕЛРО і особистий друг В. Леніна. Але його політична вага була нульовою. Куйбишев твердо проводив сталінську лінію на форсування темпів індустріалізації. Більш серйозне значення мала опозиція авантюризму в плануванні з боку М. Бухаріна. 30 вересня 1928 р., тобто напередодні нового господарського року, він виступив у газеті «Правда» з великою статтею «Замітки економіста». В ній розгорталася нібито критика «надіндустріалізаторських» поглядів Троцького, а насправді — захищалася нова економічна політика, на яку зазіхали Сталін і Куйбишев. Постійно цитуючи резолюції XIV і XV з'їздів партії, Бухарін закликав домагатися ринкової рівноваги, уникати народногосподарських диспропорцій, створювати під план товарні резерви. Він критикував варіанти п'ятирічки, що розроблялися у ВРНГ, як цілком позбавлені резервів і додавав: не можна будувати сьгоднішні фабрики із завтрашніх цеглин³³².

Сталін у 1928 р. не наважувався дати відкритий бій Бухаріну. Але за його командою ідеологічний апарат розпочав кампанію проти так званого «правого ухилу» в партії. В опортунізмі звинувачувалися всі, хто заперечував доцільність затвердження надвисоких темпів індустріалізації на найближчі роки і запровадження надзвичайних заходів проти селян. Зокрема, ЦК КП(б)У у зверненні до республіканської партійної орга-

---

³²⁹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919–1928). — С. 354.

³³⁰ Гриневич Л. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні. — К., 2013. — 436 с.

³³¹ Информационный бюллетень Госплана СССР. — М., 1928. — С. 29.

³³² Бухарин Н.И. Избранное произведения. — М., 1990. — С. 481.

нізації з приводу перевиборів партійних органів підкреслював несумісність «опортунізму» з членством у партії. «Ці опортуністичні настрої, — говорилося у відозві, — виявляються в ставленні питання про поміркованіший темп індустріалізації, про зменшення капіталовкладень, про потребу виправити деякі постанови XV з'їзду партії, пом'якшити наступ на глітайські групи села. Партія повинна рішуче боротися проти цього правого ухилу, а також проти всякого примиренства з ним»³³³.

Характеризуючи представлені на розгляд XV з'їзду ВКП(б) документи з перспективного плану як «чорнову і значно применшену п'ятирічну намітку», Сталін давав зрозуміти спеціалістам з планування, в якому напрямі діяти далі. Об'єктивні дані, які покладалися в основу планування у попередні роки, до уваги не бралися. План розглядався як обов'язкова для виконання директива. На з'їзді Сталін заявив цілком чітко: «Наші плани є не плани-прогнози, не плани-догадки, а *плани-директиви*, які *обов'язкові* для керівних органів»³³⁴.

У відповідь на численні приклади балансової непогодженості багатьох завдань плану на 1928/29 р., які наводилися у статті Бухаріна «Замітки економіста», з боку ВРНГ СРСР пролунали звинувачення у «фетишизації» самого балансу. Офіційний орган наркомату надрукував статтю «Про диспропорції і метод господарського балансування», в якій стверджувалося: баланс не повинен бути фетишем, у плануванні не можна рівнятися на «вузькі місця», треба докладати зусиль, щоб їх усувати. Господарські диспропорції, як і «тимчасові труднощі» у постачанні населення, оголошувалися неминучими на деякий час, до побудови економічного фундаменту соціалізму³³⁵. Авторитетність тону і лексика цієї статті без підпису свідчили про авторство Куйбишева.

Ті, хто працював у вищих ланках господарського апарату, зрозуміли, що бажання залишатися на ґрунті економічної науки може запроторити їх в тюрму або концтабір. Саме в цей час газети почали друкувати звіти із зразково-показового процесу шахтинських «шкідників». С. Струмиліну, який фактично очолював розробку плану першої п'ятирічки, приписується вислів: «Краще стояти за високі темпи, ніж сидіти за низькі». Прагнучи уникнути звинувачень у шкідництві, планові працівники почали готувати такі документи, яких вимагав Сталін.

XV з'їзд ВКП(б) затвердив у директивах щодо розробки п'ятирічного плану майже 16-процентний середньорічний рівень росту великої промисловості. А у квітні 1929 р. XVI партконференція затвердила розроб-

³³³ Комуніст (Харків). — 1928. — 10 жовтня.

³³⁴ Сталін І. Сочинения. — Т. 10. — С. 297, 324.

³³⁵ Торгово-промышленная газета. — 1928. — 12 октября.

лений Держпланом варіант п'ятирічки з майже 23-процентним директивним темпом середньорічного зростання промисловості. Такі темпи були можливі в межах відбудовного періоду, коли продукція нарощувалася за рахунок використання раніше законсервованих потужностей. Але країна вже вступала у реконструктивний період, коли продукція могла зростати тільки внаслідок інтенсифікації виробництва на діючих потужностях або введення до ладу новобудов. Затвердження темпів, які набагато перевищували досягнуті у світовій практиці показники, а також всі задуми вичищених з партійного керівництва «надіндустріалізаторів», свідчило про те, що партія відмовлялася від попередньої економічної політики. Партійне керівництво на чолі з Й. Сталіним круто змінювало політичний курс. Починалася доба «великого перелому».

Розділ II.

Держава і робітничий клас

Встановлений В. Леніним політичний режим мав подвійну структуру. Влада радянських органів була справді робітничо-селянською, оскільки формувалася робітниками та селянами на виборах і складалася з представників цих класів. Вибори, однак, регулювалися монопольно існуючою в суспільстві політичною силою, кандидатури на посади в радянських органах влади визначалися нею же. Це означало, що виконавча влада радянських органів цілком підпорядковувалася диктаторській владі ленінської партії. Диктатура компартійних вождів аніскільки не залежала ні від депутатів рад, ні від класів, яким було дозволено їх обирати.

Власне, було б помилкою відділяти радянські органи влади від партійних. Це ажніак не були дві окремі політичні сили. Ради склалися з підпорядкованих залізній дисципліні членів партії, але були розбавлені добре перевіченими в парткомах безпартійними функціонерами. Безпартійні депутати своєю присутністю повинні були маскувати той незаперечний факт, що виконавчі і представницькі радянські органи влади являли собою іншу форму існування державної партії.

Будучи цілком незалежними від суспільства, партійні органи влади все-таки мусили спиратися на певні суспільні верстви. Оскільки комуністична доктрина базувалася на запереченні приватної власності, соціальною опорою більшовиків могли стати тільки пролетаризовані верстви суспільства, тобто позбавлена засобів виробництва наймана робоча сила. Головною опорою були згуртовані у великі колективи промислові робітники. Вивчаючи відносини радянської влади з робітниками, треба пам'ятати, що держава тримала їх в покорі, не зупиняючись навіть перед терористичними засобами впливу. Пролетарське походження не давало жодної гарантії безпеки тим, хто відхилявся від визначеної вождями генеральної лінії партії. Робітник з багаторічним стажем перебування в більшовицькій партії ставав у таких випадках опозиціонером, а позбавлений засобів виробництва селянин — підкуркульником. Опозиціонерами і підкуркульниками займалася спеціально розбудована структура, яку можна було б назвати матеріалізованим втіленням диктатури вождів — органи державної безпеки.

Разом з тим радянська влада робила все, що тільки могла, аби поліпшити умови праці і повсякденного життя для пролетарських верств суспільства. У ситуації постійно виникаючих господарських криз, якими супроводжувалося комуністичне будівництво, зробити умови життя для своєї соціальної опори владі було нелегко. Як правило, щось позитивне для робітників і пролетаризованих селян робилося за рахунок верств, позбавлених права обирати й бути обраними в ради робітничих та селянських депутатів через своє класове походження або неправильну щодо лінії партії поведінку. Це були різні категорії населення, але внаслідок позбавлення виборчих прав вони таврувалися одним узагальнюючим колоритним словом: «лишенцы». Український відповідник «позбавленці» якось не звучить...

Парадокс полягав у тому, що професійні революціонери, які після приходу до влади розбудовували комуністичний режим, склалися в основному з різночинців. Пролетарські елементи були представлені серед них в обмеженій кількості. Вождь партії В. Ленін, який з філігранною майстерністю розпалював в суспільстві класову війну, взагалі був спадковим дворянином, хоч ретельно приховував цей факт від суспільства.

II.1. Перехід до вільнонайманої праці. Допомога безробітним

Одним з найбільш популярних гасел Лютневої революції була вимога передати промислові підприємства в руки робітників. Після перемоги більшовиків у промисловості був встановлений робітничий контроль за виробничим процесом. За цих умов власники підприємств втрачали реальні важелі впливу на виробництво і не могли забезпечити його ефективність, не кажучи вже про прибуток, на який сподівалися. Щоб не зазнавати збитків, вони нерідко самоусувалися, залишаючи трудові колективи напризволяще. Тоді робітники захоплювали підприємства і за допомогою профспілок або фабзавкомів налагоджували їхню роботу як колективні власники.

Такі випадки не привертали уваги радянських дослідників, оскільки не збігалися зі схемами офіційної історії, а в пострадянській історіографії тема робітничого класу взагалі стала непопулярною. Тому ми не знаємо ступеня поширеності захоплення підприємств робітниками, але знаємо, що державна партія реагувала надзвичайно гостро на так званий «анархо-синдикалізм». В. Ленін з цього приводу висловлювався, не обираючи виразів: «Величезним перекрученням основних засад радянської влади і цілковитим відмовленням від соціалізму є всяке, пряме чи посереднє узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на

їх відокремлене виробництво, або їх права ослабляти чи гальмувати розпорядження загальнодержавної влади»¹.

У праці «Теорія пролетарської диктатури», яка з'явилася у 1919 р., М. Бухарін підкреслював: «Політична диктатура робітничого класу повинна неминуче бути і його економічною диктатурою»². Однак «політична диктатура пролетаріату» була лише літературною фігурою мови, за якою приховувалася реальна диктатура партії, а точніше — партійних вождів. Так само «економічна диктатура пролетаріату» приховувала реальну диктатуру вождів російського комунізму, до яких перейшли всі засоби виробництва. Націоналізуючи «командні висоти» економіки, держава, а точніше — державна партія набувала додаткових важелів влади над суспільством, використовуючи їх у власних інтересах. Ці інтереси далеко не завжди збігалися з інтересами не тільки власників засобів виробництва, що цілком зрозуміло, але й з інтересами людей, які працювали на націоналізованих підприємствах.

Спроби трудових колективів буквально реалізувати гасло «Фабрики-робітникам!» підривали економічну диктатуру. Партія використовувала усі засоби впливу на «гегемона революції», щоб в корені ліквідувати їх. У країні розгорнулася ідеологічна кампанія, покликана запевнити робітників у тому, що націоналізована власність на засоби виробництва — це загальнонародне надбання.

Ця компанія була досить переконлива, тому що супроводжувалася заходами з докорінної зміни статусу робітників у виробництві. Вони залучалися до активної діяльності в організаціях, які здійснювали економічну диктатуру на засадах «демократичного централізму» — комуністичних осередків, виконкомів рад різних рівнів, фабзавкомів і профспілок. Восени 1919 р. Ленін вже говорив про «анархо-синдикалізм» як подолану небезпеку.

Гасла Жовтневої революції мали дивну особливість обертатися проти тих, хто їм співчував, а співчуваючи, йшов за більшовиками. Не стало винятком й гасло «Хто не працює, той не їсть». Це гасло було обернене проти тих, хто згідно з теорією класової боротьби був віднесений до нетрудящих, бо трудящими вважалися тільки ті, хто здобував хліб на-сущний фізичною працею (виняток допускався для «трудової інтелігенції», тобто людей розумової праці на зарплаті). Навесні 1918 р. В. Ленін звернувся до партії і країни з програмою комуністичних перетворень, викладеною в праці «Чергові завдання Радянської влади». В ній заявлялось буквально таке: «Від трудової повинності в застосуванні до

¹ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 36. — С. 452.

² Бухарин Н. Избранные произведения. — М., 1988. — С. 20.

багатьох Радянська влада повинна буде перейти, а точніше одночасно повинна буде поставити на чергу завдання застосування відповідних принципів до більшості трудящих, робітників і селян»³. Хоч ця праця мала кілька варіантів і довго відшліфовувалася, у наведеній тут цитаті допущена логічна помилка. Мова насправді йде про всіх «трудящих», а не про їх більшість. Меншістю були «нетрудящі», позначені тут неявно: «багатьох людей».

Справді, у виробництві, організованому по-комуністичному, не можна було обійтися без трудової повинності. Примусовість праці впливала з самої ідеї цілком позбавленого ринкових важелів планового господарства. Небажання робітника працювати там і тоді, де і коли це було необхідно державі, яка стала підприємцем-монстром, викликало з боку уряду гостро негативну реакцію. Нерідко таке небажання політизувалося, тобто влада сприймала його як контрреволюційний виступ з усіма наслідками, що випливали з цього. За аналогією з дезертирами, тобто людьми, які уникали військової повинності і у воєнний час могли підлягати розстрілу, з'явився вислів «дезертир трудового фронту».

Наприкінці 1920 р. побачила світ книга теоретика російського комунізму М. Бухаріна «Економіка перехідного періоду», в якій проблема примусової праці ставилася на наукову основу. Заперечуючи свободу праці, Бухарін твердив, що «так звана «свобода праці» не мириться з правильно організованим, плановим господарством і таким же розподілом робітничих сил». Він не сумнівався в тому, що безтоварне господарство, яке спирається на централізований план, є ідеалом, а тому припасовував до цього умоглядного ідеалу всі життєві реалії. Цілий розділ Бухарін присвятив позаекономічній примусовості, знаходячи їй найвище виправдання в такій максимі: «В умовах пролетарської диктатури вперше примусовість справді є знаряддям більшості в інтересах цієї більшості»⁴.

Услід за радянською Росією більшовицьке керівництво України почало втілювати в життя заходи, які впливали з ідеї примусовості праці. 12 жовтня 1920 р. на засіданні Раднаркому УСРР, яке проводив заступник голови уряду і голова УРНГ В. Чубар, була прийнята постанова «Про табори примусових робіт». Організація мережі таборів покладалася на губернські ЧК. Вони могли влаштовуватися безпосередньо у містах, а також у приміських садибах, маєтках, монастирях. Табори повинні були відкритися у строки, передбачені особливою інструкцією у кожному губернському центрі. Ініціатива з влаштування таборів у повітових

³ *Ленін В.І.* Повне збір. творів. — Т. 36. — С. 136–137.

⁴ *Бухарин Н.И.* Избранные произведения. — М., 1990. — С. 196, 197.

центрах віддавалася Центральному управлінню громадських робіт і повинностей НКВС, в якому з серпня 1920 р. функціонував відділ примусових робіт. Для керівництва мережею таборів на території республіки створювалося Центральне управління таборів (ЦУЛАГ). ЧК і НКВС виявили гідну подиву оперативність в організації нової справи. Уже наприкінці жовтня 1920 р. в республіці було організовано сім концтаборів, які не зазнавали труднощів у наповненні відповідним контингентом⁵.

На VIII Всеукраїнському з'їзді рад, який відбувся у Москві в останній декаді грудня 1920 р., голова ВРНГ О. Риков виступив з доповіддю про становище промисловості і заходи щодо її відбудови. Він сформулював такі основні тези в галузі організації праці на найближчий час:

- негайне повернення кваліфікованих робітників з частин Червоної армії, які підлягали демобілізації, і розподіл їх по фабриках, заводах і рудниках згідно з виробничими планами;

- залучення військових частин і військового апарату до виконання господарських планів за завданнями і під безпосереднім керівництвом господарів;

- виконання масових простих робіт повинне надалі спиратися на трудову повинність і трудові мобілізації⁶.

Заходи, сформульовані у наведених тезах, здійснювалися в економіці України під керівництвом безпосереднього підлеглого О. Рикова — В. Чубаря. Робітничим класом вони зустрічалися з обуренням. Роздратування мобілізованих на трудових фронт загострювала неспроможність держави забезпечити їх житлом, продовольством і одягом, а також недотримання вимог щодо оплати праці за трудовою повинністю⁷.

Трудове дезертирство стало масовим проявом опору проведенню мобілізацій. Досить показовий факт навів у виступі на Харківському губернському з'їзді комітетів праці один з делегатів: через два тижні декілька десятків мобілізованих і відправлених до столиці теслярів вже опинилися вдома⁸.

Поряд із прихованим опором робітників запровадженню підневільної праці мали місце випадки відкритого виявлення незадоволення у формі страйків та демонстрацій. Вони ініціювалися опозиційними партіями, які

---

⁵ Верстюк В.Ф. «Воєнний комунізм» на Україні // Маршрутами історії. — К., 1990. — С. 123.

⁶ Восьмой Всероссийский съезд Советов. 22–29 декабря 1920 г. Стенографический отчет. — М., 1921. — С. 114.

⁷ Рейхель М. Трудовинность на Украине // Коммунист. — Х., 1921. — № 6. — С. 30.

⁸ Борисова Л.В. Трудовые отношения в Советской России (1918–1924 гг.). — М., 2006. — С. 60.

закликали робітників «не працювати під нагайками комісарів, а припинити рабство». Розповсюджувалися й анонімні листівки із відповідними закликами⁹.

Долаючи опір робітників, уряд встановив кримінальну відповідальність за невиконання трудової повинності. Згідно з постановою РНК УСРР від 31 січня 1921 р. «Про трудове дезертирство та організацію боротьби з ним», особи, що ухилялися від встановленого обліку чи реєстрації або приховували свою спеціальність і не з'являлися на роботу, вважалися дезертирами. Вони підлягали арешту строком до 2-х тижнів або примусовій праці в штрафних трудових частинах терміном на півроку. «Злісні дезертири», котрі неодноразово ігнорували виконання цієї повинності, підлягали суду революційних трибуналів¹⁰.

До виявлення дезертирів залучалися й самі робітники. На виробництві засновувалися «товариські дисциплінарні суди», які мали стежити за дотриманням трудової дисципліни. Їм надавалося право знижувати зарплату порушникам дисципліни, залучати їх до надурочних робіт або переводити на примусові, а у виняткових випадках передавати їхні справи на розгляд революційних трибуналів. Комітети праці, очолювані військовими комісарами, організовували масові облави на «нероб» та «ледарів». Для їх проведення створювалися спеціальні воєнізовані підрозділи в місцевих органах праці.

З переходом до непу було зроблено перші кроки на шляху поновлення ринку праці. Згідно з постановою РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. про новий, полегшений порядок переходу з одного підприємства до іншого робітники отримували таку можливість, «коли це викликане серйозними побутовими, сімейними та виробничими проблемами, але без шкоди для нормального ходу виробництва»¹¹. Постанова РНК РСФРР від 22 листопада 1921 р. взагалі замінила трудову повинність трудовим податком. Згідно з постановою ВУЦВК від 30 серпня 1922 р. «Про порядок відбування трудового і гужового податку і заміну його іншими видами обкладання», населенню міст і селищ, прилеглих до міст, ці податки дозволялося замінювати грошовою компенсацією¹². За Кодексом законів про працю кінця 1922 р. (КЗпП), який проголосив вільне наймання робочої сили, стягання трудового податку зберігалось у виключних випадках — лише для ліквідації стихійних лих, пожеж тощо.

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 328. — Арк. 104.

¹⁰ Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР (далі — ЗУ УСРР). — 1921. — № 2. — Ст. 44.

¹¹ ЗУ УСРР. — 1921, № 7. — Ст. 195.

¹² Известия Управления Уполномоченного НКТ РСФСР при СНК УССР. — Харьков, 1922. — № 12–13. — С. 41–42.

Іншим пережитком воєнно-комуністичної політики, що порушував право робітників на вільну працю, були трудові мобілізації, проведення яких допускалося на випадок «здійснення робіт, які мали загальнодержавне значення». Причому відмова від них у перший раз каралася адміністративним стягненням, а в другий — позбавленням волі або конфіскацією майна.

Неп повернув до життя систему працевлаштування через державні заклади трудового посередництва — біржі праці, які були ліквідовані в роки воєнного комунізму. Однак залишилася заборона угод найму поза державним контролем, безпосередньо наймачами робочої сили та робітниками. Державне посередництво стало обов'язковою умовою працевлаштування. Кожний, хто шукав роботу, мусив зареєструватися на біржі, отримати посвідчення безробітного, а потім періодично відмічатися, доки йому не підшукували прийнятну роботу.

З переходом до непу кількість безробітних почала швидко зростати. Безробітному потрібно було надати купу документів, в яких фіксувалися час і причини звільнення, посада й розряд робітника до звільнення, трудовий стаж. Однак не всі робітники, які мали стаж, могли його підтвердити. Наприклад, не мали довідок із колишнього місця роботи домашні служниці — переважно біженки від голоду та колишні селянки. Обурені бюрократичною процедурою реєстрації, вони вимагали її спрощення¹³.

Траплялися випадки, коли на біржах не могли зареєструватися навіть безробітні з кадрових робітників, оскільки фабрично-заводська адміністрація позбавляла їх розрахункових книжок при звільненні, тоді як ці книжки, згідно з постановою РНК УСРР від 5 грудня 1922 р., мали перебувати на руках у тих, котрих розраховували¹⁴. Конфіскація розрахункових книжок застосовувалася щодо робітників, які брали участь у страйках. Не в кращому становищі опинялися й робітники, котрим робили запис в книжках про звільнення з причини прогулів, до яких часто густо прирівнювалася участь в страйках. Не випадково книжки з такими записами робітники називали «вовчими квитками». Вони використовувалися державою не тільки як засіб контролю за кадровим складом найманих працівників, а й для репресивного тиску на них¹⁵.

¹³ Жизнь рабочего (Харьков). — 1923, 16 мая.

¹⁴ Известия Управления Уполномоченного НКТ РСФСР при СНК УССР. — 1922, № 18. — С. 4–5.

¹⁵ Морозов А. «За бортом труда»: повседневная жизнь 1920-х годов глазами казанских безработных // Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность. — М., 2007. — С. 157, 169.

Кодекс законів про працю 1922 р. надавав першочергове право на працевлаштування членам професійних спілок. Профорганам дозволялося контролювати діяльність бірж та порядок найму і звільнення робітників на промислових підприємствах. Безробітні не були зобов'язані приймати роботу, запропоновану біржею праці, але на наймачів покладалася відповідальність за необґрунтовану відмову в прийомі направлених до них робітників. Право останніх на вільну працю обмежувалося низкою умов. На випадок відмови від запропонованої праці без поважних причин безробітні спершу позбавлялися права на отримання допомоги по безробіттю на один місяць, зберігаючи за собою чергу на вакантне місце. Відмовляючись удруге, вони позбавлялися права на безтермінову допомогу й одночасно знімалися з черги на працевлаштування.

Щоб стати «пролетарським елементом», вступити до професійних спілки та отримати право на першочергове працевлаштування на випадок безробіття, потрібно було пропрацювати за наймом один місяць (профспілкового членства позбавлялися лише особи, позбавлені політичних прав). Отримання статусу безробітного було досить привабливим, тому що надавало право на низку різних пільг. Ця обставина сприяла притоку на біржі праці значної кількості громадян, які не виявляли дійсного бажання отримати роботу.

Черги для реєстрації на біржах праці викликали невдоволення безробітних. Щоб зайняти чергу, потрібно було прийти заздалегідь, до сьомої години ранку, а то й ще раніше, хоча робота бірж розпочиналася о дев'ятій годині. До великого скупчення людей призводила не тільки погана організація роботи, а й нечисленність бірж, які звичайно влаштовувалися в адміністративних центрах. До того ж, через житлову кризу біржові заклади нерідко розміщувалися в одній кімнаті. Штовханина, сморід й шум у таких приміщеннях робили перебування в них нестерпним як для працівників, так і для безробітних¹⁶.

Робітникам, котрі намагалися знайти роботу, доводилося постійно стикатися з безладдям на біржах праці, відсутністю інформації, бюрократичним ставленням до себе. Обурені хамською поведінкою працівників бірж, вони надсилали листи протесту до газет, у яких вимагали наведення порядку в їх роботі й звільнення з роботи тих, котрі «зарвалися». Про факти порушення прав безробітних з боку адміністрації місцевої біржі праці неодноразово повідомлялося у листах безробітних Катеринослава. Вони писали до губернської профспілкової газети «Звезда», що не розуміють, чому, «коли уповноважений безробітних, відряджений до біржі праці, підійшов до завідувача губернським статистичним бюро та

---

¹⁶ Звезда (Екатеринослав). — 1923, 19 январа.

чемно попросив у нього роз'яснень із приводу порушення порядку реєстрації людей, той у самій грубій формі відмовився відповісти йому, заявивши: «Геть звідси! Я не маю наміру з вами розмовляти!»¹⁷. З початку існування й до закриття бірж праці їх діяльності були властиві протекціонізм, кумівство і хабарництво. Шпальти тогочасних газет рясніли повідомленнями про факти, коли керівники бірж «працевлаштували не тільки найближчих родичів, а й навіть друзів, які не мали ніякого відношення ані до біржі, ані до профспілки»¹⁸.

Намагаючись покращити роботу бірж, держава організовувала численні кампанії по боротьбі з корупцією та бюрократизмом. Однак жодна з них не увінчалась успіхом. На місце працівників, що дискредитували себе, приходили не менш заповзяті, які намагалися використати службове становище в особистих цілях. Щоб нейтралізувати незадоволення безробітних неспроможністю влади розв'язати проблему працевлаштування, перевіряючі намагалися перевести недоліки у роботі бірж праці у політичну площину, списати все на «шкідницьку діяльність» так званих «колишніх людей».

Наведенню порядку на біржах праці мав сприяти новий порядок працевлаштування, введений у 1924 р. Реєстрація безробітних мала проводитися за ознакою стажу і кваліфікації, а працевлаштування здійснюватися за пільговою черговістю для кадрових робітників. Крім того, було введено обмеження щодо граничного радіусу найму через біржу праці в 15 верст, а також триденного строку задоволення попиту підприємств на робочу силу. Реєстрація на біржах праці зменшилася, а єдиним мотивом звернення до них стало отримання роботи. Якщо в 1923 р. біржам вдалося задовольнити попит промислових підприємств у робочій силі на 57%, то в 1924 р. — на 84%¹⁹.

Однак біржі праці не встигали перевіряти рівень кваліфікації зареєстрованих безробітних й надсилали на підприємства найманих працівників, котрі не відповідали вимогам господарників. Тим більше, що робітники, зважаючи на попит підприємств у робочій силі, нерідко надавали фіктивні дані про рівень набутої кваліфікації. В той же час наймачі, незадоволені якістю робочої сили, намагалися обходити закони про працю й самостійно набирати необхідних їм робітників на підпільному ринку праці, приховуючи від бірж інформацію про вакантні посади. Керівники деяких підприємств так примудрялись обходити закони, що до кінця

---

¹⁷ Там само. — 11 мая.

¹⁸ Там само. — 24 октября.

¹⁹ *Атоян И.М.* Биржи труда в 1920-е годы: опыт государственного трудового посредничества // *СОЦ ИС (Москва)*. — 2000, № 4. — С. 120–121.

1922/23 р. не надіслали жодного замовлення на робочу силу на біржі праці²⁰.

Щоб захистити права безробітних, Наркомат праці встановив відповідальність наймачів за необґрунтовану відмову в прийомі робочої сили, надісланої біржами. Керівники підприємств, які допускали такі порушення, мали компенсувати даремно прибулим на підприємства вартість проїзних квитків, а також сплачувати їм командировочні та заробітну плату «згідно зі ставками, вказаними в заяві на попит за всі дні, котрі робітники загубили з провини наймача, з дня відмови включно»²¹. Але постанова Наркомату праці ігнорувалася підприємствами.

Безробітні не мали гарантій працевлаштування й тоді, коли біржа їх надсилала на те чи інше місце. Розлючені таким «працевлаштуванням», вони нерідко зверталися за захистом до газет. Так, один із робітників, який отримав відмову у зарахуванні на роботу чорноробом на металургійний завод, незважаючи на наявний 10-річний стаж роботи слюсарем, вимагав визнати незаконним це рішення. В замітці «Чи може бути слюсар чорноробом?» він писав, що його обурюють факти утиску наймачами прав робітників, налаштованих захищати свої права²². Нерідко кадрові робітники залишалися «за бортом» праці тому, що роботодавці всупереч виробничим інтересам наймали мешканців навколишніх із заводом сіл, котрі погоджувалися працювати за будь-яку плату й не потребували житла. Намагаючись «встановити справедливість», кваліфіковані робітники пропонували «зробити переміщення — замінити селян, які працювали на заводі, кадровими робітниками з безробітних»²³.

Не маючи можливості ефективно працювати, біржі праці йшли на численні поступки безробітним, надаючи їм по закінченню встановленого строку чекання так званого біржового стажу, права на самостійне підшукування роботи. Знайти її було важко, оскільки попит на працю перевищував пропозицію. Через порушення паритетних стосунків між найманими працівниками й роботодавцями на користь перших біржам не вдавалося узгоджувати попит і пропозицію на працю. Зобов'язані першочергово захищати інтереси членів професійних спілок, вони не могли забезпечувати промислові підприємства робочою силою за їх потребами. З органів регулювання ринку праці вони перетворювалися в органи соціальної допомоги.

---

²⁰ Звезда (Екатеринослав). — 1923, 24 октябрю.

²¹ Известия Управления Уполномоченного НКТ РСФСР при СНК УССР. — 1922, № 14. — С. 5.

²² Звезда (Екатеринослав). — 1923, 13 мая.

²³ Там само. — 1 апреля.

Державна монополія на ринку праці виявилася неефективною. Біржі постійно отримували вказівки від Наркомату праці, кого приймати на роботу, але вони нерідко суперечили потребам промисловості. До роботи бірж постійно втручалися й компартійні та комсомольські органи, котрі вимагали першочергового працевлаштування своїх членів²⁴

У 1925 р. монополію державного трудового посередництва було скасовано. Підприємства отримали дозвіл набирати робочу силу самостійно, не зважаючи на профспілкове членство безробітних, а керуючись потребами в кваліфікованих кадрах. Щоправда, під час працевлаштування претендентів, які мали рівну кваліфікацію, перевага все ж таки надавалася членам спілок²⁵. Було скасовано й підзаконне розпорядження Наркомату праці УСРР, що суперечило чинному законодавству, про першочергове надання роботи безробітним комуністам.

Внаслідок неналагодженості економічного планування виявилася передчасною практика перекидання робочої сили в межах різних регіонів. На новому місці більшість новоприбулих, як правило, не знаходила роботу і зверталася за допомогою до профспілкових кас.

Не була розв'язана й проблема підготовки та перепідготовки робітничих кадрів як у кількісному, так і в якісному відношенні. Отримані теоретичні знання в закладах професійної освіти не означали надбання практичних навичок та вмінь за фахом. Не випадково молодь у другій половині 1920-х рр., як і раніше, була проблемною категорією з точки зору працевлаштування. Зберігався дефіцит висококваліфікованих робітничих кадрів. До ускладнень із працевлаштуванням та значного дисбалансу на ринку праці призводила й незбалансованість економічного розвитку країни внаслідок згорання приватновласницького сектора економіки.

Оскільки біржі праці не справлялися із своїм завданням, у 1925/26 р. 32% безробітних, які раніше працювали за наймом, перебували на їх обліку понад рік. Щоб скоріше отримати роботу, безробітні зверталися до підпільних приватних бірж, котрі надавали платні послуги. Звичайно їх організовували співробітники державних бірж, які незаконно використовували посадове становище для отримання хабарів²⁶.

---

²⁴ Лантух І.В. Біржі праці як регулятор ринку робочої сили в Україні в умовах непівських реформ // Історія народного господарства та економічної думки України. — К., 2000. — Вип. 31–32. — С. 71.

²⁵ Догадов В.М. Правовое положение профсоюзов СССР. Очерки профсоюзного права. — М., Ленинград. — 1928. — С. 79, 85.

²⁶ Лантух І.В. Біржі праці як регулятор ринку робочої сили в Україні в умовах непівських реформ // Історія народного господарства та економічної думки України. — К., 2000. — Вип. 31–32. — С. 69, 72.

Головною причиною виникнення зайвої робочої сили було скасування трудової повинності. Однак зростання безробіття було зумовлене й низкою інших чинників, насамперед, — військовою демобілізацією та господарською розрухою, зубожінням населення внаслідок соціальних катаклізмів, а також аграрним перенаселенням. Поряд з масовою появою на ринку праці пропозицій від осіб, які раніше не працювали, відбувався процес декласування робітничого класу внаслідок економічної кризи, що спричинила скорочення виробництва. Вона була зумовлена не стільки післявоєнною руйнацією, як стверджували радянські історики, скільки браком оборотного капіталу й джерел кредиту для розширеного виробництва та відновлення основного капіталу внаслідок згортання ринкових відносин у добу «воєнного комунізму».

За короткий час колишній дефіцит робочої сили змінився її надлишком. Уже до серпня 1921 р. кількість вакантних місць наблизилася до числа тих, хто шукав роботу. Від зими 1922 р. почалося зниження потреб підприємств у додаткових кадрах, а влітку виник надлишок робочої сили. В липні 1922 р. було законсервовано виробництво на чотирьох великих металургійних підприємствах Донецької губернії — Таганрозькому, Макіївському, а також «Дюмо» в Алчевську та «Сулін» у Шахтах, і скорочено — на Маріупольських заводах²⁷. У жовтні 1922 р. скоротилися штати на підприємствах Брянського об'єднання (Катеринославської губернії), котрі входили до складу єдиного металургійного тресту²⁸. Процес концентрації промисловості на нечисленних рентабельних підприємствах тривав надалі.

Внаслідок скорочення штатів та закриття підприємств частка безробітних у першій половині 1920-х рр. постійно збільшувалася, причому найбільш інтенсивно по групі промислових робітників. Якщо загальна чисельність безробітних з 1 жовтня 1922 р. по 1 жовтня 1924 р. збільшилася на 229,5%, з 55,8 тис. до 167,1 тис. осіб, то по промислових робітниках — на 305,6%, з 16,7 тис. до 51,1 тис. осіб²⁹.

Намагаючись зберегти кваліфіковану робочу силу на виробництві, РНК УСРР у 1921 р. зобов'язав заводську адміністрацію під час скорочення штатів дотримуватися такого порядку: в першу чергу звільняти малолітніх у віці до 14 років; у другу — підлітків до 16 років, що працювали на шкідливих виробництвах; у третю — підлітків, які виконували

---

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1088. — Арк. 76.

²⁸ Там само. — Спр. 1109. — Арк. 31.

²⁹ *Вейцблит И.* Безработица на Украине в 1921–1925 гг. — Харьков, 1926. — С. 19.

некваліфіковані роботи. Причому, в межах цих груп переважному скороченню підлягали підлітки, котрі мали родини на селі³⁰.

Після відбудови багатьох підприємств до жовтня 1927 р. кількість безробітних серед промислових професій скоротилася до 35,2 тис. осіб, а частка їх в загальному складі, порівняно з жовтнем 1924 р., знизилася з 30,5% до 21%³¹.

В 1920-х рр. більшість зареєстрованих на біржах праці безробітних становили городяни. Епіцентрами безробіття були великі міста — Харків, Одеса і Київ. У 1927 р. в окружних містах УСРР мешкали 58,6% безробітних чоловіків та 75,4% жінок. Причому частка міських безробітних, праця яких була пов'язана з промисловістю, несуттєво відрізнялася від питомої ваги мешканців по всіх групах. Лише серед транспортників переважала частка сільських мешканців³².

Залученню робочої сили з сіл, що перешкоджало працевлаштуванню міських безробітних, сприяло зростання заробітної плати у промисловості. До групи сільських безробітних входили підлітки, котрі вперше пропонували свою працю в містах, дорослі відхідники, які щорічно працевлаштовувалися на тимчасові роботи, а також демобілізовані червоноармійці. За даними М. Буяновера, у 1926–1927 рр. третину працевлаштованих робітників і службовців становили вихідці із сільської місцевості, причому для промисловості ці показники були ще вищими³³.

Працевлаштуванню місцевих безробітних серйозно заважали зайшли російські робітники, завербовані Наркоматом праці РСФРР для роботи в Україні без попереднього врахування попиту на робочу силу з боку республіканської промисловості. Недалекоглядна політика Наркомпраці Російської Федерації не тільки суперечила інтересам УСРР, позбавляючи українських безробітних можливості працевлаштуватися, а й мала негативні наслідки для робітників, завербованих у РСФРР. Незважаючи на скорочення гірничодобувного і металургійного виробництва у Донбасі, з Російської Федерації в розпорядження Центрального правління кам'яно-вугільної промисловості та Південного металургійного тресту в 1922 р. було надіслано тисячі нових робітників. Тим часом Донвугілля та Південсталь не мали коштів навіть для розрахунку зі звільненими робітниками, не кажучи про набір нових. У Донецькому регіоні зібралася

³⁰ Коммунист (Харьков). — 1921, 20 ноября.

³¹ Шатан Е.О. Проблемы безработицы на Украине. Материалы к построению 5-летнего генерального плана. — Вып. IX. — Харьков, 1929. — С. 133.

³² Статистический бюллетень ВЦСПС и НКГ. Итоги переписи безработных членов союзов. — Харьков, 1928. — № 3–4. — С. 36–37.

³³ Буяновер М.І. Стан пролетаріату України після Жовтневої революції. — Харків, 1928. — С. 46.

13,5 тис. безробітних, котрі не могли повернутися додому. Багато з них загинуло від голоду³⁴.

Намагаючись врятувати безробітних, Українська економічна нарада 30 березня 1922 р. зобов'язала господарські органи винайти кошти для термінової відправки скорочених робітників додому й дозволила надалі звільняти тільки тих працюючих, котрі прибули на Донбас з врожайних губерній РСФРР і УСРР. Через два тижні продовольство для постачання гірників басейну було винайдено, а скорочення штатів припинено³⁵.

Трагедія 1922 р. нічому не навчила союзні органи. Практика постачання робочої сили для Донбасу з Російської Федерації не припинялася. Восени 1925 р. Наркомат праці РСФРР надіслав 25 тис. гірників, більшість було набрано в Казанській губернії та Центрально-Чорноземному районі. Тим часом Наркомат праці УСРР повідомляв союзний уряд про зростання безробіття у басейні й порушив перед ним клопотання про заборону відправлення до басейну й інших місцевостей УСРР (Києва, Одеси, Катеринослава) робітників із союзних республік.

Українські економісти 1920-х рр. виправдовували дії російського уряду відсутністю на ринку праці УСРР кваліфікованих робітників³⁶. Насправді в Україні відчувався постійний попит на них. Так, у 1925 р. біржі праці не могли задовольнити заявку металургійних та металобробних підприємств на 13–14 тис. кваліфікованих робітників-металістів, оскільки відповідна кількість місцевих безробітних металістів мала низьку кваліфікацію. Дефіцит кваліфікованої робочої сили існував і в поліграфічному виробництві, де 41,6% безробітних друкарів становили учні. Аналогічна ситуація склалася у деяких інших галузях промисловості. Потребувала кваліфікованих робітників також гірнична галузь, але, зважаючи на зміст раніше згадуваного листа Наркомату праці УСРР, можна зробити висновок, що кількість надісланих з РСФРР робітників перевищувала потреби української промисловості³⁷.

Перехід до господарського розрахунку у промисловості викликав процес «виштовхування» з виробничих колективів жінок та молоді, котрі, як правило, не мали виробничого досвіду і професійної кваліфікації. Хоча звільнених підлітків належало першочергово розміщувати у школах фабрично-заводського учнівства, а тих, хто не потрапляв до закладів ФЗУ через відсутність місць, працевлаштовувати в інших містах, рекомендації не виконувалися. Через голод початку 1920-х рр. не вдалося реалізувати і

³⁴ Коммунист (Харьков). — 1922, 24 февраля.

³⁵ Там само. — 15 квітня.

³⁶ Вейцблит И. Безработица на Украине в 1921–1925 гг. — С. 45.

³⁷ Там само. — С. 25–27.

плани щодо продовольчого постачання у Донбасі звільнених з виробництва підлітків на рівні заробітної плати, встановленої для малолітніх³⁸.

В 1922 р. було встановлено бронювання робочих місць для підлітків у різних галузях виробництва в розмірі від 3 до 13%³⁹ («броні для підлітків»). Однак молодь залишалася незначною часткою працевлаштованих безробітних. Під час підбору робочої сили адміністрація підприємств нерідко надавала перевагу сільським робітникам, які погоджувалися на меншу зарплату та гірші умови праці.

Зважаючи на відсутність в УСРР виробництв, котрі могли б поглинути жіночу працю, становище безробітних жінок було набагато складнішим, ніж у РСФРР, де розвивалася текстильна промисловість. В УСРР безробіття серед жінок набуло застійного характеру⁴⁰. Через низьку фахову підготовку жінкам було важче знайти роботу, ніж чоловікам. Середній рівень трудової кваліфікації безробітних жінок по всіх профспілках був набагато нижчим, ніж у чоловіків. Більша частина не мала виробничого досвіду. Менше шансів на працевлаштування за фахом мали жінки, чия професійна підготовка була пов'язана з галузями виробництва, де переважала їх праця — швацькою, текстильною, харчовою, цукровою та друкарською промисловістю. Легше жінки працевлаштовувалися на підприємства, в котрих їх праця традиційно не застосовувалася, а саме — у важкій промисловості. Тим часом, чоловіки, які мали професії, пов'язані з індустріальним виробництвом, становили близько половини безробітних. Вони мали вищу кваліфікацію, ніж жінки. По групах професій, котрі обслуговували промисловість, зв'язок і транспорт, частка некваліфікованих безробітних робітників не перевищувала 5–6%, у той час як питома вага кваліфікованих наближалася до 60%. Чоловіки швидше, ніж жінки, знаходили роботу, й безробіття їх було менш тривалим. Частка безробітних чоловіків, котрі не могли знайти роботу більше року, становила 18,9%, в той час як жінок — 36,5%⁴¹.

Значний дисбаланс на ринку праці засвідчував незбалансованість економічного розвитку країни, кількісні й якісні хиби у підготовці фахівців в учбових закладах. Упродовж всього періоду непу спостерігалось випереджаюче зростання пропозиції робочої сили над можливістю радянської економіки зайняти її в різних секторах господарства.

³⁸ ЗУ України. — 1921, № 7. — Ст. 222; Коммунист (Харьков). — 1921, 20 ноября.

³⁹ ЗУ України. — 1921, № 31. — Ст. 378.

⁴⁰ Вейцблит И. Безработица на Украине в 1921–1925 гг. — С. 45.

⁴¹ Шатан Е.О. Проблемы безработицы на Украине. Материалы к построению 5-летнего генерального плана. Вып. IX. — С. 101.

У таких умовах мали значення громадські роботи з благоустрою міст, які почали організовуватися з ініціативи професійних спілок із 1922 р. Під час розрухи і голоду вони стали основним видом трудової допомоги безробітним, оскільки не потребували великих коштів на обладнання та матеріали й, крім того, поглинали надлишок некваліфікованої робочої сили — біженців від голоду.

Умови оплати праці на громадських роботах теоретично були прийнятними. Оплату праці безробітних, залучених до їх виконання, належало проводити в розмірі, котрий у 2–2,5 рази перевищував суму страхової допомоги по безробіттю, й до того ж бути не меншим за середній розмір місцевої заробітної плати. Причому тих, хто записувався на громадські роботи, виключали з черги на отримання постійної роботи. Однак реальна оплата праці була набагато нижчою навіть від розміру страхової допомоги по безробіттю⁴². Незважаючи на те, що оплата праці на громадських роботах поступово підвищувалася, зокрема за рік із 1923/24 по 1924/25 р. — у два рази (з 50-60 коп. до 1 руб. — 1 руб. 20 коп.)⁴³, в УРСР її розмір, порівняно з іншими республіками, залишався найнижчим.

Зустрівшись з невідповідністю реальних умов праці на громадських роботах з нормативними, безробітні ухилялися від участі в них. Щоб попередити «волинки», Наркомат праці карав тих, котрі хто відмовлявся брати участь у роботах без поважних причин (хвороба, віддаленість від місця проживання тощо). Ступінь покарання визначався кваліфікацією. Кваліфіковані безробітні, котрі відмовлялися у перший раз, позбавлялися права на отримання страхової допомоги по безробіттю, а при повторній відмові — пересувалися в кінець черги на отримання постійної роботи. До саботажників з некваліфікованих робітників, навіть у перший раз відмови, застосовувалися обидва покарання, а в другий раз — їх знімали з обліку біржі праці із заборону нової реєстрації впродовж 3-х місяців⁴⁴.

Від 1923 р. основною формою тимчасової допомоги безробітним, але виключно членам професійних спілок, стали так звані трудові колективи, створювані з їхньої власної ініціативи на кошти спілок. Артіль безробітних, засновані у 1922 р. в Миколаєві, первісно обрали сферою діяльності послуги населенню. Але вже у наступному році вони поширили

---

⁴² Лантух І.В. Біржі праці як регулятор ринку робочої сили в Україні в умовах непівських реформ // Історія народного господарства та економічної думки України. — Вип. 31–32. — С. 68.

⁴³ Лившиц А. Рынок труда, безработица и борьба с ней в Украине в 1923–1925 гг. // Вопросы труда (Москва). — 1925, № 12. — С. 147.

⁴⁴ Известия Управления Уполномоченного НКТ РСФСР при СНК УССР. — 1922, № 14. — С. 6.

свою діяльність на сферу промислового виробництва, а з часом, залежно від професійного складу членів, — торгівлі. До кінця 1920-х рр. більшість колективів безробітних, що діяли в Україні, мали виробничий профіль діяльності.

У різних типах колективів працювало близько 35 тис. безробітних. Якщо в 1923 р. вони охоплювали 3% безробітних, то у 1927 р. — 18%. Більш висока оплата праці, ніж на громадських роботах, що сягала в 1925 р. 1,9 руб., а 1927 р. — 2 руб., та набагато легші умови праці, а, крім того, забезпеченість проживанням у гуртожитках та можливість професійного навчання й підвищення кваліфікації зацікавлювали безробітних, хоч у перші місяці колективи діяли за принципами самоокупності, а заробітки їхніх членів не були гарантованими. Незважаючи на навчальну мету діяльності, склад колективів безробітних періодично не оновлювався. З часом їх було переведено на статус постійно діючих підприємств місцевої промисловості⁴⁵.

Організація тимчасової трудової допомоги безробітним зумовлювалася браком коштів на страхову допомогу робітникам від безробіття. Згідно зі ст. 185 Кодексу законів про працю 1922 р., матеріальна допомога по безробіттю надавалася за обов'язкової умови профспілкового членства залежно від середньої заробітної плати, а також враховуючи кваліфікацію і трудовий стаж. Щоб одержати роботу, належало дотримуватися таких правил: по-перше, впродовж трьох місяців після звільнення зареєструватися на біржі праці, а за її відсутності — в профспілці; по-друге, не відмовлятися від участі у громадських роботах або трудових колективах, а також в обов'язковому порядку «приймати постійну роботу, що підходила їм за фахом»⁴⁶. Крім того, безробітні мали надавати довідки про майновий стан.

В умовах продовольчого дефіциту страхова допомога, за бажанням безробітних, видавалася у змішаній грошово-натуральній формі. Оскільки в продовольчих пайках, що входили до грошово-натуральної допомоги, хліб видавався по низьких цінах, робітники надавали перевагу отриманню саме такої допомоги. Однак іноді, всупереч їх розрахункам, грошово-натуральна допомога виявлялася не вигідною. При затримках виплат та неповній видачі допомоги урізалася або не видавалася саме хлібна пайка⁴⁷.

---

⁴⁵ Лившиц А. Трудовые коллективы безработных на Украине. — Харьков, 1929. — С. 8, 18, 23.

⁴⁶ Кодекс законов о труде 1922 г. — М., 1922. — Ст. 185.

⁴⁷ Звезда (Екатеринослав). — 1923, 14 февраля.

Держава намагалася надавати безробітним й інші види натуральної допомоги, зокрема забезпечити їх житлом і безкоштовним медичним обслуговуванням. Однак можливості були мізерними, а умови проживання в будинках для безробітних — жахливими. У робітничих кореспондентів, які відвідували будинки для безробітних, залишалася гнітюче враження: «Неприкриті вікна, котрі зяли проломами, брудні стіни двоповерхового будинку, біля якого пустир, що заріс бур'янами. Це — постійне місце ночівлі більше ніж двохсот осіб самого різного віку й професій, які перебувають тут із 8 години вечора до п'ятої тридцяти ранку. У приміщенні — три кімнати з нарами, окремо для жінок та підлітків, у кожній із кімнат можна розмістити до 100 осіб»⁴⁸.

У червні 1927 р. було введено нові правила надання допомоги безробітним, згідно з якими посилилася диференціація її розмірів залежно від рівня професійної кваліфікації. Замість двох категорій безробітних встановлювалися три — кваліфіковані, напівкваліфіковані й малокваліфіковані. Вводилися територіальні пояси, за котрими нараховувалася допомога. Залежно від кваліфікації безробітного та територіального поясу розміри її призначалися в межах від 6 до 26 руб. Крім того, для сімейних безробітних встановлювалася надбавка у розмірі 15% на одного члена родини, 25% — на двох та 35% — на трьох⁴⁹.

Підсумовуючи статистичні дані по різних видах державної допомоги, слід зазначити, що кількість безробітних, котрі її отримували, невпинно збільшувалася. Якщо в 1923 р. чисельність таких становила 25,3 тис. осіб, то за три роки вона зросла в 3,7 рази — до 92,3 тис. осіб⁵⁰. Ці дані фіксують розміри державної допомоги тільки для тих безробітних, які мали право на державну реєстрацію. Фактична їх чисельність була в декілька разів більшою.

Незадоволення безробітних викликали порушення біржами праці права членів професійних спілок на першочергове працевлаштування, яке всупереч трудовому законодавству надавалося членам правлячої партії; протекціонізм та кумівство в роботі останніх; мізерна матеріальна допомога, котру вони нерідко отримували із затримками; погана організація трудової допомоги з боку профспілок. У 1924 р. безробітні приєдналися до страйкового руху робітників. Масові опозиційні виступи розпочалися 14 травня в Одесі. Приводом стало самогубство одного з них, який, не маючи надії отримати роботу, кинувся з балкона біржі праці. Після цього

⁴⁸ Жизнь рабочего (Харьков). — 1923, 16 августа.

⁴⁹ Данский Б.Г. Социальное страхование раньше и теперь. — М., 1928. — С. 96–97.

⁵⁰ Труд и профессиональные союзы на Украине. Статистический справочник за 1924–1928 гг. — Харьков, 1929. — С. 25.

інциденту натовп безробітних чисельністю майже у три тисячі чоловік намагався розправитися з працівниками біржі, а потім для висунення претензій владі вирушив до губвиконкому. Під час зустрічі з його представниками й членами губернської ради профспілок безробітні висунули кілька вимог: по-перше, замінити ними на виробництві працюючих робітників; по-друге, посилити страхування, а також збільшити допомогу і пільги; по-третє, дотримуватися зобов'язання оплачувати їх працю на громадських роботах не нижче середньої зарплати. Зустріч із представниками влади закінчилися домовленістю про скликання наради делегатів безробітних по секціях профспілок при біржі праці із залученням спеціальної комісії місцевкомів для винайдення ефективних засобів боротьби з цим явищем⁵¹.

На зборах безробітних по секціях біржі праці, що відбулися напередодні наради по деяких спілках (металістів, водників та робітників місцевого транспорту), виявилися антибільшовицькі настрої, а також недовіра до профспілкових органів. Висувалися пропозиції щодо ліквідації пільг комуністів на працевлаштування й проведення чисток працівників підприємств від їх дружин. У зв'язку з цим пропонувалося зібрати підписи серед робітників на підтримку ліквідації відділу губкому КП(б)У, котрий займався працевлаштуванням комуністів поза чергою на біржі праці, а також розпустити її. Замість неї пропонувалося організувати бюро працевлаштування, обране безробітними. Ці пропозиції належали, як правило, не членам спілок, а молодим безробітним або колишнім членам опозиційних партій, які були позбавлені профспілкового членства. Однак завдяки переважаючій більшості серед безробітних членів спілок, збори все ж в основному ухвалювали проект резолюції, запропонований профкерівництвом⁵². Щоправда, щоб послабити ворожість безробітних до комуністів, було задоволено їхню вимогу щодо впровадження загальної черговості під час працевлаштування незалежно від партійної приналежності. Однак такі вимоги, як встановлення контролю безробітних за діяльністю бірж праці, забезпечення їх участі у комісіях з «чистки» підприємств та заміна ними працюючих робітників безробітними, було відхилено⁵³.

Опозиційні настрої панували серед безробітних і в 1925 р. Незадоволення неспроможністю влади розв'язати проблему працевлаштування проявлялося навіть серед тих безробітних, котрі залучалися до громадських робіт або отримували грошову допомогу. Причинами цього

⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1932. — Арк. 35.

⁵² Там само. — Спр. 1915. — Арк. 25.

⁵³ Там само. — Спр. 1932. — Арк. 99.

були затримки у виплаті страховки по безробіттю, а також мізерна оплата праці.

Таким чином, на ринку праці у 1920-ті рр. оформилася тенденція до хронічного безробіття. Переважну часту безробітних стабільно становили малокваліфіковані робітники, насамперед — жінки і підлітки. Причому безробіття серед них прогресувало, тоді як серед кваліфікованих робітників скорочувалося. Серед різних професійних груп найбільше потерпали від безробіття гірники, хіміки, а також швейники, харчовики.

Спроби регулювання ринку праці шляхом трудового посередництва бірж виявилися неефективними внаслідок втручання в їх діяльність профспілкових, партійних та комсомольських органів. Крім того, радянська система державного посередництва порушувала право найманих працівників на вільну працю. Через неналагодженість господарського планування мали негативні наслідки спроби адміністративного регулювання ринку праці на міжреспубліканському рівні шляхом так званих «організованих наборів».

Основним видом допомоги безробітним було тимчасове працевлаштування на громадських роботах і в артілях. Спочатку за ступенем їх охопленням більш масовою формою допомоги були громадські роботи, а з часом стали так звані трудові, а також виробничі та торговельні колективи безробітних, де умови праці були легшими, а оплата — вищою. Частка тих, котрі отримували грошову допомогу на випадок страхування від безробіття порівняно з тими, які користувалися трудовою, була значно меншою.

Незважаючи на поступове розширення державної допомоги безробітним у грошовій і натуральній формі, її розміри залишалися незначними. Своєчасному й повному отриманню допомоги перешкоджали постійні фінансові труднощі і хронічний товарний дефіцит, а також бюрократизм, протекціонізм та хабарництво в роботі бірж праці.

Незадоволення неспроможністю радянської влади захистити право робітників на працю й надати соціальну допомогу нужденним вилилося у 1924 р. в масові акції протесту. Конференції та комітети безробітних, організовані при біржах праці, вимагали встановлення контролю над їхньою діяльністю і своєї участі у скороченні штатів на промислових підприємствах, а також скасування пільг комуністів на першочергове працевлаштування.

II.2. Робітничі рухи

Відновлення довоєнної чисельності робітничого класу почалося з кінця 1922 р. Кількість робітників великої промисловості, що зменшилася в Україні з 631 тис. у січні 1914 р. до 274 тис. наприкінці 1922 р., на

початку 1926 р. становила 541 тис. Отже, за три роки довоєнна чисельність робітників була майже відновлена⁵⁴.

Найбільший загін робітничого класу становили шахтарі. Кількість робітників кам'яновугільної промисловості зросла з 107 тис. осіб на кінець 1921 р. до 146 тис. на кінець 1925 р. Кадри харчовиків, що займали за кількістю друге місце, відповідно збільшилися з 48 тис. до 91 тис., металургів — з 28 до 83 тис., машинобудівників — з 35 до 80 тис., робітників легкої промисловості — з 23 до 38 тис. Зростання робітничого класу супроводжувалося його концентрацією на великих підприємствах. Питома вага робітників і службовців на підприємствах з кількістю працюючих понад 500 осіб зросла з 68% у 1922 р. до 79% у 1925 р. Найбільшим в Україні підприємством був Катеринославський металургійний завод, де працювало 17 тис. робітників⁵⁵.

Основне поповнення робітничого класу становила сільська молодь. Поповнювалися робітничі колективи й за рахунок демобілізованих з Червоної армії. У 1925/26–1927/28 рр. через органи Наркомпраці у промисловість республіки було направлено 42 тис. демобілізованих. Чисельність робітників і службовців у великій промисловості збільшилася з 571 тис. в 1925/26 р. до 751 тис. в 1928/29 р., тобто на 180 тис. осіб⁵⁶.

Історики з іронією ставляться до заяложеного в радянські часи терміну «колгоспний рух». Справді, вступ у колгоспи не випадає називати рухом, тобто колективною дією селянських мас. Приписувана самим селянам ініціатива у розгортанні колективізації сільського господарства була суто пропагандистською акцією. Натомість спрямовувані компартійними, комсомольськими і профспілковими органами колективні дії робітничого класу можуть бути названі рухами. Як правило, вони не позначалися негативно на добробуті робітників. Навпаки, ці рухи сприяли відбудовному процесу у промисловості, в чому полягав корінний інтерес самих робітників. Інша річ, що ініціативу в організації робітничих рухів завжди виявляли державні органи і контрольовані державою громадсько-політичні організації. У самих робітників не могло бути незалежних від держави організацій за означенням.

Під час переходу до непу найбільш поширеним рухом була ударна праця робітників — недільники і комуністичні суботники. Перший масовий суботник відбувся у травні 1919 р. на Московсько-Казанській заліз-

---

⁵⁴ Кульчицький С.В. Успіхи у відбудові народного господарства // Історія Української РСР. Том шостий. — К., 1977. — С. 58.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Кульчицький С.В. Початок соціалістичної індустріалізації // Історія Української РСР. Том шостий. — С. 148.

ниці. В. Ленін назвав його «великим почином» і підкреслив: «Кожний комуніст, кожний, хто хоче бути вірним принципам комунізму, повинен усі свої зусилля, всю свою увагу спрямувати на те, щоб допомогти з'ясуванню цього явища і його практичного застосування»⁵⁷.

За участь в суботниках і недільниках заробітна плата принципово не виплачувалася, адже мова йшла про організацію праці на комуністичних засадах. Проте продуктові пайки видавалися, і робітники гостро реагували на непоодинокі факти ігнорування цього зобов'язання господарських органів, адже їсти треба було кожного дня. Тим більше, що від них вимагали працювати ударними темпами, щоб відзначити доблесним трудом який-небудь пам'ятний день, знакову подію або державну потребу.

У січні 1921 р. на підприємствах Донеччини відбулося 15 суботників, участь в яких взяли в середньому по 300 осіб, а також два більш масових — на честь Комуністичного інтернаціоналу молоді (КІМ) і допомоги фронту. Число учасників у першому становило 4000, а в другому — 1500 осіб⁵⁸.

Порівняно із загальною чисельністю донецьких шахтарів кількість учасників цих суботників була мізерною. Але організаторам йшлося про те, щоб ті або інші колективи показали приклад. Далі такі приклади розпропагували газети, над їх поширенням починали працювати агітаційно-пропагандистські відділи партійних комітетів. Тоді суботники ставали справді масовими. На початку травня 1921 р., під час суботника, проведеного одночасно в усіх гірничих районах Донбасу, було видобуто впродовж дня мільйон пудів вугілля і навантажено для відправлення з басейну сотні вагонів. 24 липня відбувся Всеукраїнський недільник на честь другого конгресу КІМ, учасниками якого стали десятки тисяч робітників⁵⁹.

У боротьбі з розрухою в усій країні вирішальну ланку становила кам'яновугільна промисловість Донбасу. У 1921 р. становище кам'яновугільного басейну було особливо тяжким, видобуток вугілля внаслідок прогресуючого голоду вкрай знизився. За перші 10 днів січня залізниці України одержали лише 12% необхідного їм палива. У зв'язку з цим Південна залізниця припинила рух на семи ділянках, Катерининська — на чотирьох, Південно-Західна — на двох. На всіх інших ділянках товарно-пасажирський рух відбувався раз на тиждень тільки між великими

⁵⁷ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 40. — С. 36.

⁵⁸ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — К., 1980. — С. 26.

⁵⁹ Там само.

містами⁶⁰. Народногосподарські вантажі затримувалися в дорозі на невизначений строк, у тому числі найважливіший з них — хліб для індустріальних центрів. З 8 млн. пудів хліба, заготовленого Наркомпродом України, 3,5 млн. пудів залишалися на залізничних складах в місцях заготівлі, а робітники в містах і на шахтах Донбасу одержували голодний пайок. Кожного дня в Донбас надходило тільки 1–2 вагони з вантажами замість звичайних 40–50, на підходах до басейну застрягло 1200 вагонів⁶¹. Це призводило до дальшого падіння рівня вуглевидобутку. С. Косіор писав: ми в зачарованому колі: паливо — транспорт — продовольство⁶².

У січні 1921 р. Раднарком РСФРР оголосив місячник допомоги Донбасу. В басейн почали прибувати ешелони з продовольством, мануфактурою, устаткуванням. Однією з проблем, яка вимагала термінового розв'язання, було відновлення котельного господарства, що прийшло за роки громадянської війни в цілковитий занепад. Несправність котлів не давала можливості здійснювати безперервну відкачку ґрунтової води з підземних виробок, що загрожувало затопленням шахт. Під час місячника допомоги Донбасу Рада Праці і Оборони призначила урядового уповноваженого у відновленні котельного господарства. Котлобудівні заводи не працювали, і російський уряд пішов на екстраординарний захід: було вирішено зняти котли на деяких підприємствах центральних районів і надіслати їх в Донбас. З Петрограда вирушив ешелон з 34 паровими котлами, демонтованими на заводах і суднах, а з Москви — спецпоїзд з 100 робітниками-котельниками, а також з хімічними матеріалами, що забезпечували роботу котлів, інструментами для їх ремонту⁶³.

Найбільшу активність виявляли гірники Юзівського району. У березні 1921 р. вони провели 167 суботників й недільників, внаслідок чого було одержано 50 тис. пудів палива. У квітні юзівські шахтарі виконали встановлену постановою VIII Всеросійського з'їзду рад програму-максимум. Було проведено понад півтисячі масових суботників, що дало додатково 755 тис. пудів вугілля, а всього за перші чотири місяці 1921 р. видобуто у вихідні й святкові дні більше мільйона пудів⁶⁴.

З 1923 р. частота проведення суботників різко скоротилася. В міру подолання розрухи й голоду економічне значення праці у вихідні й святкові дні зменшилося. Надалі суботники більшою мірою залишалися засобом політичного виховання робітничих мас в комуністичному дусі.

⁶⁰ Коммунист (Харьков). — 1921, 18 января.

⁶¹ Там же. — 9 февраля.

⁶² Там же. — 4 февраля.

⁶³ Правда (Москва). — 1921, 2 февраля; Коммунист (Харьков). — 1921, 7 и 15 января.

⁶⁴ Диктатура труда (Москва). — 1921, 27 апреля.

Розуміючи цілком природне бажання робітників відбудувати підприємства, на яких вони працювали, більшовицьке керівництво мало намір перетворити ударну працю на суботниках в постійне явище, тобто організувати виробничі колективи ударників. Ця ідея вперше знайшла відбиток у резолюції IX з'їзду РКП(б) «Про чергові завдання господарського будівництва» (квітень 1920 р.). З'їзд підкреслив необхідність використовувати «кращі елементи з кваліфікованих робітників як невеликі ударно-трудова загони на найважливіших промислових підприємствах»⁶⁵. Ці підприємства одержували назву ударних, бо саме на них концентрувалися наявні невеликі ресурси сировини, матеріалів і продовольства. Створення ударних груп на таких підприємствах розпочалося навесні 1920 р. у залізничників, а влітку — в Донбасі⁶⁶.

Газета «Всероссийская кочегарка» 5 серпня 1920 р. повідомила про утворення ударної артілі у складі 15 робітників, яку організував комуністичний осередок Олександрово-Грушевського рудника. Це — перша інформація про ударну групу в Донбасі. Наприкінці 1920 р. ударні артілі працювали на шахті «Ігнатій» Кадіївського гірничого району, на Ольховському руднику і деяких інших донецьких підприємствах⁶⁷. Надалі справу взяли в свої руки профспілки. Всеросійська центральна рада профспілок 18 грудня 1920 р. поширила інструкцію, в якій вимагала від фабзавкомів створювати ударні групи на кожному підприємстві «із свідомих передових робітників (членів комосередку, завкому та інших), які власним прикладом підкажуть всій робітничій масі, наскільки можна підвищити продуктивність праці»⁶⁸. Через два місяці ЦК союзу металістів розробив і поширив інструкцію по організації ударних груп. У ній вказувалося, що ці групи створюються з метою: а) підвищення продуктивності; б) підтримки встановленої виробничої дисципліни; в) боротьби з прогулами і симуляцією хвороби; г) показовості ставлення до виконання завдання, покладеного на окремого робітника⁶⁹.

Рух ударників набув найбільшого поширення саме в Донбасі. Методи роботи ударників широко пропагувалися компартійним апаратом і підлеглими йому громадсько-політичними організаціями, до пропаганди

---

⁶⁵ Девятый съезд РКП(б). Март–апрель 1920 года. Протоколы. — М., 1960. — С. 415.

⁶⁶ Довгопол В.М. Про виникнення і розвиток соціалістичного змагання на Україні в першому десятиріччі після Жовтневої революції // Питання історії СРСР (Харків). — 1977. — Вип. 22. — С. 92.

⁶⁷ Всероссийская кочегарка. — 1920, 23 декабря.

⁶⁸ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 31.

⁶⁹ Там само.

були підключені засоби масової інформації. Висувалися такі вимоги й перед літераторами. В «ОКНАХ РОСТА» Володимир Маяковський писав⁷⁰:

Горняк! Всей России нужны:
уголь,
руда.
Вступил ли ты в образцовую группу
ударного труда?

Пропаганда ударної праці знаходила відгук у робітників. В Донбасі, де внаслідок перебоїв у постачанні продовольства і виробничого одягу кожний вихід на роботу під землю вимагав від знесилених голодом, напівроздягнених робітників особливих зусиль, вони нерідко працювали у вихідні і святкові дні, залишалися навіть на другу зміну. У березні 1921 р. налічувалося 25 робочих днів, а кількість виходів на одного вибійника внаслідок хвороб і прогулів дорівнювала тільки 15,⁷¹. А на Центральній шахті в Юзівці, де 1 березня організувалася ударна група з шести вибійників, кількість виходів на роботу за цей місяць виявилася такою: І. Могутенко — 46, А. Генералов — 47, К. Биков і М. Шелахов — по 52⁷².

Робітники-ударники усвідомлювали, що сила їх патріотичного руху — в масовості. Повідомивши про перевиконання норм у півтора рази, ударники Макіївського куша звернулися у травні 1921 р. до всіх робітників з такою відозвою: «Ми позбавимося злиднів і нужденності тільки тоді, коли всі без винятку станемо ударниками. Хай живуть герої праці! Рівняйтеся на ударників — будьмо всі героями»⁷³. За неповними підрахунками, в Донбасі ударні групи працювали в 1920 р. на 11 шахтах. У 1921 р. кількість шахт, де існували ударні групи, збільшилася до 53. На них налічувалося 56 327 робітників, з них 2251 — ударників⁷⁴.

Коли почала зникати викликана катастрофічними умовами роботи мобілізованість робітничого класу, ударні групи самоліквідувалися. Однак рух ударників знову був ініційований серпневим (1924 р.) пленумом ЦК РКП(б), який вивчав несприятливу динаміку основних показників промисловості: заробітна плата уперше після років цілковитої розрухи пішла вгору, а показник продуктивності праці зростав істотно

⁷⁰ Маяковский В.В. Полное собр. соч. — Т. 3. — М., 1957. — С. 304.

⁷¹ Донбасс в 1921 году. Отчет Центрального правления каменноугольной промышленности Донбасса. — Бахмут, 1922. — С. 23.

⁷² Диктатура труда. — 1921, 10 апреля.

⁷³ Горняк. — 1921, 12 мая.

⁷⁴ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 33.

меншими темпами, внаслідок чого собівартість виробництва почала підвищуватися. Ф. Дзержинський, який був призначений в лютому 1924 р. на посаду голови ВРНГ СРСР (посада голови ДПУ СРСР за ним залишилася), заявив на цьому пленумі ЦК, що збереження розриву між цими показниками загрожує інтересам промисловості і держави. У зв'язку з цим він запропонував ряд заходів стимулюючого і карального характеру, спрямованих на викорінення прогулів і підвищення трудової дисципліни. «Ми відвоювали, — підкреслив він, — 8-годинний робочий день, і ми вимагаємо, щоб саме цей 8-годинний робочий день, з нормальним фізичним витраченням енергії був робочим днем — не більше і не менше»⁷⁵.

Після цього пленуму ЦК РКП(б) адміністрація підприємств встановила сувору трудову дисципліну і почала ширше запроваджувати відрядну оплату праці. Це дало свої результати. У промисловості України цілоденні простої, які фіксувалися державною статистикою, скоротилися з 6,9 дня на одного робітника в 1922 р. до 0,8 дня у 1925 р.⁷⁶ Не менш істотним, як показували обслідування Робітничо-селянської інспекції, був прогрес у скороченні внутрішньозмінних простоїв. Ефективним засобом у поліпшенні дисципліни праці виявилися не каральні, а заохочувальні заходи. На нараді господарських працівників Києва відзначалося, що після введення відрядності на місцевому кабельному заводі продуктивність праці подвоїлася⁷⁷.

Серпневий (1924 р.) пленум ЦК РКП(б) рекомендував господарникам розвивати рух ударних артіль і бригад, спираючись на комсомольські осередки. Першими ударні артілі організували комсомольці, які працювали в робітничих колективах Кадіївського, Брянського, Первомайського і Золототошківського рудників, Сталінського (Юзівка була в цей час перейменована в Сталіно) металургійного заводу. 11 грудня 1924 р. газета «Кочегарка» писала: «Приклад цих артіль вже дав надзвичайно істотні результати в розумінні підвищення продуктивності та інтенсивності праці і заінтересованості в роботі підприємства». Через рік в гірничих районах Луганського округу працювало 55 комсомольських ударних артіль («юнартілей»). Середньомісячна продуктивність праці в них в 3-3,5 рази перевищила звичайну»⁷⁸.

У 1926–1928 рр. ударні бригади переважно з комсомольців працювали на Одеській джутовій фабриці, Миколаївському суднобудівному

⁷⁵ Дзержинский Ф.Э. Избранные произведения. — Т. 2. — М., 1967. — С. 50–51.

⁷⁶ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. — К., 1935. — С. 434.

⁷⁷ Коммунист (Харьков). — 1924, 4 октября.

⁷⁸ Лихолобова З.Г. Трудове змагання робітників Донбасу (1926–1928 рр.) // Питання історії СРСР (Харків). — 1975. — Вип. 20. — С. 13.

заводі, Харківському електромеханічному заводі, залізничній станції Основа, Дніпропетровському трамвайному парку, Харківському паровозобудівному заводі⁷⁹. Питання про діяльність ударних бригад було поставлене на порядок денний VIII з'їзду ВЛКСМ у травні 1928 р. «Широкий розвиток ініціативи робітничої молоді у виробничому житті, який знайшов своє виявлення на ряді підприємств, і створення ініціативних груп, раціоналізаторських ядер, ударних виробничих бригад і гуртків вимагають всебічної підтримки з боку союзу», — відзначав комсомольський з'їзд у резолюції⁸⁰. Вираз «на ряді підприємств» в цій резолюції можна вважати доречним. До кінця непу ударні бригади не знайшли особливого поширення.

Досить своєрідним був «рух» робітників, пов'язаний із ставленням до іноземних концесій. Допускаючи в роки непу приватне підприємництво, більшовицьке керівництво мусило розв'язати питання про допуск чи недопуск в радянську економіку іноземного капіталу. Його використання могло здійснюватися у позиковій або підприємницькій формі. Довгострокові позики були виключені, оскільки радянський уряд не визнав боргових зобов'язань царського і Тимчасового урядів. Ставлення до підприємницького капіталу у радянських вождів було амбівалентним. З одного боку, надання концесій допомогло б відбудові і реконструкції економіки. З другого боку, вожді побоювалися мати справу з іноземними капіталістами, які мали змогу шукати в закордонних судах захист від сваволі радянських чиновників. Крім того, посилювати приватновласницький сектор за рахунок іноземців вони явно не збиралися. Ставлячи питання про концесії у 1925 р., М. Бухарін допускав, що американський капітал «міг би просувати економічно нашу країну на перших порах швидше, ніж ми». Далі, однак, він зазначав, що країні потрібне не просто господарське піднесення, а тільки таке, яке супроводжувалося б зростанням соціалістичних форм і постійним витісненням та послабленням форм капіталістичних⁸¹.

Коли робітники висловлювали власну точку зору, а не підпорядковувалися обраній компартійною номенклатурою лінії поведінки, вони частіше за все виступали проти передачі підприємств в концесію. У Донбасі, наприклад, після перших пропозицій послуг закордонними інвесто-

---

⁷⁹ Довгопол В.М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). — Харків, 1971.

⁸⁰ VIII съезд ВЛКСМ. Стенографический отчет. — М., 1928. — С. 575.

⁸¹ Бухарин Н.И. Избранные произведения. — М., 1988. — С. 129.

рами поширилися панічні чутки про те, що Кодекс законів про працю буде скасований і в країні знову утвердиться капіталістичний лад⁸².

Характерним є приклад Слов'янського содового заводу. Аналізуючи його виробничий план на останню третину 1921 р., трест Хімвугілля запропонував тимчасово не відновлювати основного виробництва у зв'язку з труднощами технічного характеру і незабезпеченістю підприємства паливом. Передбачалося зберегти тільки 400 найбільш кваліфікованих працівників з наявного штату в 1300 осіб, розгорнути ряд допоміжних виробництв і доходом з них покривати заводські витрати. Майже одночасно колишній директор заводу Г. Альдендорф, який всю громадянську війну вичікував у Слов'янську, а потім поїхав до Мюнхена, виступив у ролі претендента на концесію. Він писав до радянських органів: «Я поїхав в Німеччину підшукати необхідних людей, щоб пустити завод і таким чином дати можливість прожити робітникам. Сучасна адміністрація нездатна завідувати таким підприємством і не обізнана зі справами»⁸³.

Колектив заводу відкинув обидва варіанти. Робітники та інженери самі відремонтували устаткування содового виробництва і з грудня 1921 р. почали випускати аміачну соду. Нарощуючи обсяг виробництва, слов'янські хіміки зберегли за своїм заводом значення одного з найбільших хімічних підприємств республіки.

У істориків склалося уявлення про те, що іноземні капіталісти не мали бажання вкладати свої кошти в радянську економіку⁸⁴. Насправді, однак, такого бажання не мали іноземні уряди. Вони не заперечували надання радянським зовнішньоторговельним організаціям короткострокових кредитів під векселя, але утримувалися від довгострокових позик до визнання Кремлем дореволюційних боргів. За 1921–1929 рр. до радянського уряду надійшло 2670 звернень від іноземних фірм з пропозиціями технічної допомоги, розробки корисних копалин, передачі в оренду промислових підприємств⁸⁵. Переважна їх більшість була відхилена. У 1929 р. в СРСР працювало тільки 59 концесійних підприємств, у тому числі в Україні — лише декілька⁸⁶.

⁸² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 523. — Арк. 169.

⁸³ Коммунист (Харьков). — 1921, 18 декабря.

⁸⁴ Див., наприклад: Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. — К., 2001. — С. 398.

⁸⁵ Индустриализация СССР. 1929–1932 гг. Документы и материалы. — М., 1970. — С. 214.

⁸⁶ Сушко Олександр. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. — К., 2003. — С. 137.

Ближче до кінця 20-х рр. позитивне ставлення робітників та інженерно-технічного персоналу до концесій було використане органами державної безпеки для звинувачень громадян в «економічній контрреволюції». Власне, навіть за відсутності такого ставлення виссане з пальця звинувачення у зв'язках з колишніми власниками стало використовуватися з метою тероризування «буржуазних спеціалістів». Зокрема, працівники ДПУ організували фіктивну групу з представників інженерно-технічного персоналу Клембівського цукрозаводу в Шепетівці, звинувачуючи «учасників» у систематичному шкідництві і в переговорах з колишнім власником графом Потоцьким про здачу заводу в концесію. Аналогічне звинувачення було висунуте проти адміністрації Кам'янського металургійного заводу. Головний інженер і ще кілька фахівців були засуджені до вищої міри покарання, а решта тих, хто проходив по справі — до тривалих строків ув'язнення⁸⁷.

Щоб активізувати участь робітничих колективів у відбудові й розвитку промисловості, більшовицьке керівництво поставило перед профспілками завдання розгорнути виробничу пропаганду. У листопаді 1920 р. Всеросійська центральна рада профспілок розіслала циркулярний лист, в якому вказувалося на необхідність усвідомлення робітничими масами цілей, які накреслила радянська влада в галузі господарського життя. Перед новостворюваними у профспілковій мережі органами пропаганди ставилося завдання залучити працівників кожного підприємства в коло його проблем і сприяти зміцненню трудової дисципліни. В грудні цього року ВЦРПС організувала Центральне бюро виробничої пропаганди, яке розгорнуло видавничу діяльність і організацію первинних осередків на підприємствах⁸⁸.

В Україні органи виробничої пропаганди почали створюватися з грудня 1920 р. У звіті Донецького губернського бюро пропаганди було вказано, що воно запрошувало усім заводоуправлінням губернії щомісяця доповідати про свою діяльність робітничим колективам, проводити широкі обговорення виробничих програм. На підприємствах виникли технічні ради, які проводили конкурси раціоналізаторських пропозицій та винаходів, влаштовували техніко-виробничі виставки. Бюро пропаганди організовували зразкові групи ударної праці, виробничі конференції, дисциплінарні суди⁸⁹.

---

⁸⁷ Бут О.М., Бондаренко В.С., Нікітенко К.В. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.). — Донецьк, 2008. — С. 184–185.

⁸⁸ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 27.

⁸⁹ Там само.

Е. Генкіна, яка першою в історіографії торкнулася теми виробничої пропаганди, зазначила, що в умовах розрухи і розпорошення робітничого класу база для широкої діяльності виробничих осередків і гуртків була відсутня⁹⁰. Справді, вони функціонували далеко не на кожному підприємстві. У червні 1921 р. у харківській промисловості налічувалося 102 осередки, на підприємствах Катеринославської губернії — 42. На шахтах Донбасу в січні 1923 р. було 78 осередків⁹¹.

Центральні і губернські органи виробничої пропаганди діяли на засадах міжвідомчої організації, без розгалуженого апарату. Необхідність їх існування відпадала в міру посилення мережі первинних осередків. Так було зазначено в циркулярі ВЦСПС, опублікованому газетою «Правда» 3 листопада 1922 р. Самі ж первинні осередки поступово трансформувалися у виробничі наради, які від пропаганди перейшли до залучення виробничих колективів у безпосередню роботу з підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції. Від осередків виробничої пропаганди виробничі наради відрізнялися більшою масовістю: в їх роботі брали участь не тільки господарники, інженерно-технічні працівники, адміністративний персонал і окремі робітники високої кваліфікації, а й робітничі маси.

Попередники виробничих нарад часом мали тотожну назву. О. Кучер, зокрема, відзначав, що перша в Україні виробнича нарада з'явилася у листопаді 1923 р. в Одесі⁹². Фактично же вони виникли роком пізніше, коли ВЦРПС директивно наказав створювати їх на кожному підприємстві. За оцінкою Укрбюро ВЦРПС, в республіці протягом 1924/25 господарського року у виробничих нарадах брало участь близько 40 тис. осіб⁹³.

Постійно діючими виробничі наради не були. Тому майже одночасно виникли виробничі комісії при фабзавкомах — організаційні центри заводських нарад, які готували питання на обговорення, збирали робітничі раціоналізаторські пропозиції, проводили обстеження за дорученням Робітничо-селянської інспекції. У циркулярному листі ЦК КП(б)У від 12 листопада 1924 р. вимагалось щоб вони «стали організаціями, за допомогою яких партія, профспілки і робітнича держава спрямовують

---

⁹⁰ Генкина Э.Б. Возникновение производственных совещаний в годы восстановительного периода (1921–1925) // История СССР. — 1958, № 3. — С. 69.

⁹¹ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 28–29.

⁹² Кучер О.О. Боротьба робітників України за відбудову важкої промисловості після громадянської війни. — Харків, 1959. — С. 68.

⁹³ Отчет Всеукраинского совета профсоюзов к третьему съезду профсоюзов Украины. — Харьков, б/г. — С. 152.

активність робітничих мас на поліпшення господарства і підвищення продуктивності праці, а також виявляють всі недоліки і ненормальності в роботі наших державних підприємств та установ»⁹⁴. На початок 1926 р. в Україні налічувалося 3672 виробничі комісії, в яких працювало 19 373 особи, серед них — 10 902 робітники⁹⁵.

Здійснювана під безпосереднім контролем партійних та профспілкових осередків робота виробничих комісій і нарад поступово бюрократизувалася. Багато з них захопилися адміністративними функціями: звільняли робітників, затверджували розцінки, віддавали всілякі розпорядження замість адміністрації. Часто вони займалися другорядними питаннями, іноді навіть не пов'язаними з виробництвом, ставили на обговорення робітничих колективів надто загальні або непідготовлені питання, не добивалися реалізації раціоналізаторських пропозицій робітників. В результаті вони ставали допоміжними органами при адміністрації⁹⁶.

Певним поштовхом до організації роботи виробничих нарад стало звернення ЦК і ЦКК ВКП(б) «Про боротьбу за режим економії» (квітень 1926 р.). Зверненню передувало рішення XIV з'їзду ВКП(б) про перехід до індустріалізації країни. Було зрозуміло, що курс на індустріалізацію мусив забезпечуватися тільки внутрішніми ресурсами. Отже, треба було знайти шляхи для концентрації в державному бюджеті коштів на нове будівництво або докорінну технічну реконструкцію існуючих підприємств.

У зверненні ЦК і ЦКК ВКП(б) вимагалось встановити найсуворіший режим економії у витратах всіх організацій, установ і підприємств. Наводячи приклади збільшених витрат на рекламу, роздутих штатів, значних перевитрат палива на одиницю продукції тощо, ЦК і ЦКК ВКП(б) підкреслювали: «Всі ці й подібні їм приклади наочно показують, як нерозумно, неощадливо і неекономно втручаються десятки й сотні мільйонів рублів, які можна було б перетворити в резерви соціалістичного нагромадження»⁹⁷.

Негайно, у тому ж таки квітні 1926 р. Раднарком УСРР заснував республіканську комісію по здійсненню режиму економії на чолі з В. Чубарем. Ця комісія створювала собі подібні при наркоматах і трестах, в округах і районах. Певну мобілізаційну роль комісії відіграли, в

---

⁹⁴ Коммунист (Харьков). — 1924, 12 ноября.

⁹⁵ Отчет Всеукраинского совета профсоюзов к третьему съезду профсоюзов Украины. — С. 153.

⁹⁶ *Воскресенский М., Новоселов Л.* Производственные совещания — школа управления. — М., 1965. — С. 51.

⁹⁷ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 1. — М., 1957. — С. 579.

усякому разі — до початку 1927 р. Однак на рівні підприємств вони відразу виявилися неефективними. Причину зазначила Одеська загальнономіська профспілкова конференція. 27 липня 1926 р. вона вказала: «Спроби створити спеціальні «режимні» комісії або інші подібні надбудови за наявності, незважаючи на ряд недоліків, все ж організаційно оформленого і підготовленого апарату у вигляді виробничих комісій і нарад — треба відкинути. Ці спроби можуть надати боротьбі за режим економії неприпустимо поверхового характеру, позбавити її необхідної масовості і призвести до шкідливої плутанини та паралелізму»⁹⁸. Виступаючи на червневому (1926 р.) пленумі ЦК КП(б)У, нарком РСІ УСРР М. Владимирський теж підкреслював, що створена на Краматорському машинобудівному заводі комісія з режиму економії і п'ять підкомісій в цехах не вели будь-якої роботи. Наводячи цей приклад, нарком зробив узагальнюючий висновок: треба ліквідувати ці комісії на всіх підприємствах, де вони виникли⁹⁹. Нарешті, наведемо й такий факт: загальні збори партосередку інструментального цеху ХПЗ постановили не утворювати нові комісії з такою аргументацією: «участь робітників у проведенні системи економного витрачання матеріалів повинна полягати в тісному зв'язку з виробничими комісіями своїх цехів, а також безпосередньо із своїми начальниками»¹⁰⁰.

Отже, зусилля більшовицького керівництва створити комісії з режиму економії по всій лінії адміністративно-територіального поділу не дали результату. Проте перенесення акцентів у цій справі на виробничі наради і комісії активізувало їхню роботу. Зрештою, це визнали й вожді. У матеріалах до організаційного звіту ЦК ВКП(б) XV з'їзду партії перші підсумки діяльності виробничих нарад в умовах переходу до курсу на індустріалізацію були охарактеризовані так: «Виробничі наради, з одного боку, відбивають підвищений інтерес робітників до питань будівництва, до справи раціоналізації промисловості і, з другого боку, вони зуміли за цей час своєю діловою роботою завоювати міцне становище на підприємствах, і господарники більше, ніж будь-коли приділяють увагу їх роботі, їхнім рішенням»¹⁰¹.

⁹⁸ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). — С. 133.

⁹⁹ Воскресенский Ю.В. Переход Коммунистической партии к осуществлению политики социалистической индустриализации СССР. — М., 1969. — С. 293.

¹⁰⁰ История Харьковского паровозостроительного завода. 1917–1932. Сборник документов и материалов. — Харьков, 1965. — С. 265.

¹⁰¹ К XV съезду ВКП(б). За два года. К организационному отчету ЦК ВКП(б). — М., Ленинград, 1927. — С. VIII.

Діяльність робітничого класу у виробничих нарадах, як показувала статистика, стала масовою. Якщо в 1925/26 р. в них брали участь лише окремі робітники, інколи навіть на засадах виборності, то через два роки в загальнозаводських нарадах працював кожний десятий працівник промисловості, а в цехових — кожний п'ятий¹⁰². Та офіційна точка зору щодо реакції господарників на рішення нарад була доволі оптимістичною. Після візиту на підприємства Петровського району Артемівського округу у 1928 р. секретар ЦК КП(б)У О. Медведєв доповідав в політбюро ЦК: «виробничі наради працюють з перебоями, не дають справжнього ефекту. Їхні постанови проводяться в життя не більше, ніж на 50%, відвідування — 2–5%, інтерес низький, робітники не вірять в їхню силу»¹⁰³.

Мабуть, саме такий висновок відбивав реальність, а не загальні статистичні дані. Опосередковано цей висновок підтверджував Всесоюзний огляд виробничих нарад, організований редакцією газети «Правда» у жовтні 1928 — березні 1929 рр. Редакція не приховувала цілей огляду — підняти інтерес до роботи виробничих нарад, залучити до них нові прошарки робітників, виявити недоліки керівництва ними з боку партійних і профспілкових організацій¹⁰⁴. Однак важко сумніватися в тому, що редакції підсовували для друку «липові» цифри участі робітників у діяльності нарад. Наприклад, такі: у Дніпропетровському окрузі на підприємствах профспілки металістів в огляді брало участь 44,6 тис. осіб, або 93% від загальної кількості працюючих, в Луганському окрузі — близько 80% робітників¹⁰⁵.

Безпосереднім результатом діяльності виробничих нарад стало поширення раціоналізаторського і винахідницького руху кваліфікованих робітників та інженерно-технічного персоналу. Відділ винаходів при ВРНГ УСРР у 1924 р. зареєстрував 164 винаходи, а за перше півріччя 1925 р. — 160, причому 40% винахідників становили робітники¹⁰⁶. Зокрема, робітник Маріупольського металургійного заводу О. Костюк сконструював і виготовив вдосконалену закривку для котла газогенератора, що сприяло поліпшенню умов праці і забезпечувало економію 186 тис. пудів вугілля в

---

¹⁰² Довгопол В.М. Участь робітників УРСР у всесоюзному огляді виробничих нарад (1928–1929) // Питання з історії народів СРСР (Харків). — 1966, вип. 2, — С. 74.

¹⁰³ Гринчуцький Валерій. Промислові трести України в двадцяті роки. — К., 1997. — С. 120.

¹⁰⁴ Правда. — 1928, 25 октября.

¹⁰⁵ Остапенко И.П. Участие рабочего класса СССР в управлении производством. 1921–1932 гг. — М., 1964. — С. 69.

¹⁰⁶ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925). Сборник документов и материалов. — К., 1964. — С. 236.

розрахунку на рік¹⁰⁷. Робітник Миколаївського суднобудівного заводу з 37-річним стажем, коваль Г. Гукайкін у 1924 р. виготовив більш прогресивним, ніж на заводах Г. Круппа, способом велетенський кований кривошип вагою 1515 пудів, а в 1925 р. — чотириколінний вал вагою 1500 пудів¹⁰⁸. Коли на Катеринославському трубопрокатному заводі стали непридатними цвяхові верстати, закуплені ще до війни в Німеччині, бригадир механічного цеху М. Хорошев і майстер О. Михель побудували верстат власної конструкції, який мав продуктивність на 15% вищу, а коштував тільки 700 руб. (попередній коштував у співставних цінах 2000 руб.)¹⁰⁹.

Наприкінці 1925 р. при ВРНГ УСРР виникло Українське бюро сприяння винахідництву, а на підприємствах почали утворюватися експертні комісії з винахідництва. Незабаром винахідники Харкова виступили з ініціативою утворення республіканської організації, і у 1926 р. виникла Українська асоціація робітників-винахідників (УАРВин)¹¹⁰. Перший з'їзд винахідників республіки відбувся в січні 1929 р. Виступаючи на з'їзді, В. Чубар особливо наголосив на тому, що «нам потрібна масова самодіяльність, масова ініціатива, масова творчість у низах, на підприємствах»¹¹¹.

Мабуть, найбільш яскравим прикладом робітничого винахідництва став винайдений робітником Державних електромеханічних майстерень у Києві Д. Трегером жезловий апарат для керівництва рухом поїздів на одноколіїних залізницях. СРСР закуповував подібні апарати системи Томпсона у Великій Британії, і кожний з них обходився у 800 руб. золотом. У 1925 р. київські майстерні виготовили перші 80 апаратів системи Трегера, які виявилися конструктивно простішими і досить надійними в експлуатації. Майстерні дістали замовлення виготовляти такі апарати для залізничного транспорту всієї країни і незабаром перетворилися на великий завод «Транссигнал». У квітні 1928 р. завод був нагороджений орденом Трудового Червоного прапора. До моменту нагородження трудовий колектив заводу виготовив близько тисячі апаратів і

¹⁰⁷ Коммунист. — 1925. — 28 мая.

¹⁰⁸ В труде как в бою. Из истории социалистического соревнования на николаевских судостроительных заводах. 1920–1972 гг. Сборник документов и материалов. — Одесса, 1972. — С. 107.

¹⁰⁹ Звезда (Екатеринослав). — 1925, 13 февраля.

¹¹⁰ Довгопол В.М. Участь робітників Української РСР у винахідницькому рухові в перші роки індустріалізації країни (1926–1929 рр.) // Питання історії народів СРСР. (Харків). — 1965, вип. 1. — С. 72.

¹¹¹ Комуніст (Харків). — 1929, 4 січня.

зекономив великі валютні ресурси в результаті припинення імпорту англійських апаратів¹¹².

Як і всі інші форми робітничої активності, рух робсількорів розгортався і контролювався державними органами. Однак він був специфічним під кутом зору відносин між державою і робітничим класом. З одного боку, адресовані в державні інстанції і газети листи робітничих кореспондентів частіше за все були виявом їхнього обурення зловживаннями компартійно-радянської номенклатури, господарників і профспілкових діячів. Відповідальні працівники, до яких звичайно потрапляли такі листи разом з вимогою реагувати на них, як могли, боролися з такою формою робітничої самодіяльності. З другого боку, більшовицьке керівництво сприяло робсількорівському руху. Подібно до мережі сексотів, яка почала швидко розгортатися у низових ланках апарату державної безпеки, робітничі кореспонденти служили джерелом інформації щодо стану справ у державі. Така інформація була необхідною, щоб не втратити керованості державою.

Російські вчені А. Лівшин та І. Орлов датують створення інституту робсількорів 1923-м роком¹¹³. Мабуть, вони мають рацію, хоч виникнення цього інституту не ґрунтувалося на урядових постановах. Інститут робсількорів виник явочним порядком у формі листів в редакції газет. Частина їх друкувалася, що заохочувало кореспондентів до нових послань. В Російському державному архіві економіки і Державному архіві Російської Федерації зберігаються сотні тисяч листів, адресованих центральним газетам. Найбільш гострі виписки з них об'єднувалися у тематичні досье і надсилалися у вищі інстанції. В подальших своїх діях більшовицьке керівництво мусило враховувати «голос народу».

Місцеві керівники реагували на виступи робкомів прогнозовано. Форми протидії були різноманітними: від вилучення газет, у яких друкувалися викривальні статті, та викликів робкорів на «ковдру для промивання мозку» до репресій проти них, аж до звільнення із роботи та ув'язнення за липовими звинуваченнями в наклепах. Намагаючись захистити свої права, репресовані зверталися зі скаргами до редакцій газет, з котрими співробітничали.

Розв'язання конфліктів, пов'язаних із переслідуванням робкорів, нерідко затягувалося на роки. У редакціях районних часописів нерідко їх листи клали їх під сукно. Контрольні органи не поспішали з перевіркою фактів, викладених у них, а радянські й господарські — з відповіддю на

---

¹¹² Котляр Н.Ф., Кульчицкий С.В. Киев древний и современный. — К., 1982. — С. 139.

¹¹³ Литвин А., Орлов И. Власть и общество: диалог в письмах. — М., 2002. — С. 123.

запити про зловживання їхніх працівників, які надходили від органів Робітничо-селянської інспекції (РСІ). Місцеві правоохоронці досить часто гальмували розслідування справ про зловживання місцевих керівників, а в разі підтвердження фактів не порушували кримінальних справ проти них. Тому робкори просили редакторів передати копії їхніх дописів, минаючи місцеві органи, безпосередньо до прокуратури республіки, яка не залишала скарги без розгляду. Це, наприклад, показала історія листування редакції газети «Більшовик Полтавщини» з державними контрольними й виконавчими органами з приводу справ, пов'язаних із переслідуванням робсількорів. За даними редакції, із 163 запитів по таких справах, поданих за перші три місяці 1928 р. на дорозслідування до органів РСІ, окрвиконкому і прокуратури, відповіді було отримано лише по 11. Користуючись таким прикриттям, посадовці не боялися викриттів. Про це засвідчив той факт, що редакція часопису отримала лише 18 пояснень — переважно голосливних спростувань чи виправдань на 360 запитів, надісланих до органів влади із приводу сигналів робкорів про неправомочні дії їхніх працівників¹¹⁴.

Зважаючи на практичну безкарність місцевих керівників, громадські кореспонденти почали підписувати свої листи псевдонімами. Потік анонімних дописів невпинно зростав. Проте їхні «герої» будь-якими шляхами намагалися дізнатися про справжні прізвища своїх кривдників. Коли ділові чи особисті зв'язки, або адміністративний тиск не допомагали, вони подавали судові позови проти робкорів, звинувачуючи останніх у наклепах. А дізнавшись про їхні прізвища з повісток, котрі надсилалися учасникам відповідних процесів на засідання судів, ці керівники не з'являлися, розпочинаючи свій власний самосуд. Щоправда, серед них були й такі, які намагалися заткнути пельку непокірливим писакам «законним» шляхом, розраховуючи на апаратні зв'язки із суддями.

Однак навряд чи можна стверджувати про цілеспрямовані репресії щодо робкорів з боку держави. Навпаки, отримуючи інформацію, як кажуть, «з перших рук», центр захищав громадських кореспондентів від цькувань місцевих керівників. При цьому він вживав активних заходів щодо спрямування розвитку робкорівського руху у необхідному для влади напрямку. У 1925 р. Верховний Суд СРСР, підтримуючи бажання громадських кореспондентів користуватися псевдонімами, заборонив редакціям розголошувати їх справжні прізвища. Порушники цього закону каралися грошовими штрафами чи примусовими роботами, або адміністративним виселенням строком до трьох років. Також передбачався особ-

---

¹¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2673. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 97–98; Спр. 9. — Арк. 25.

ливий порядок розгляду справ, пов'язаних із переслідуваннями робітників через їхні дописи, — позачергово і під наглядом прокуратури. Стосовно тих, що вчиняв фізичну розправу над кореспондентами, застосовувалися більш жорсткі заходи — позбавлення волі терміном до 5 років¹¹⁵. Щоправда, вони не завжди допомагали, оскільки вороги робітників мали надійний щит — корупційні зв'язки.

Проте, розгорнувши кампанію з покарання кривдників громадських кореспондентів після показового судового процесу над убивцями одного з них — Малиновського, ЦК РКП(б) відмовився від масової організації аналогічних акцій. Про мотивацію цього рішення можна лише здогадуватися, оскільки в матеріалах до засідання політбюро ЦК КП(б)У, на якому розглядалась ця постанова ЦК РКП(б), її текст не зберігся.

Розширення прав та посилення захисту робітників сприяло стрімкому зростанню їхніх лав. Курс на масовість робітниківського руху мав негативні наслідки для його розвитку. До лав громадських кореспондентів все частіше потрапляли особи, які намагалися використати престижне звання робітника в шкурних інтересах: заради просування по службовій драбині, для приховування неprestижного соціального походження чи уникнення штатного скорочення або з метою зведення особистих поррахунків.¹¹⁶ Це негативно позначалося на об'єктивності дописів робітників. Частка обгрунтованих (підтверджених прокуратурою) звинувачень, висунутих їх авторами на адресу місцевих керівників, зменшилася з 1924 р. до початку 1930-х рр. у 2,7 раза — з 80% до 30%¹¹⁷.

Псевдоактивісти, котрі не були налаштовані відстоювати права робітників, легко піддавалися маніпулюванню з боку властей. Робітниківський рух усе більше політизувався й дедалі активніше використовувався правлячою верхівкою для чисток державного апарату та під час внутріпартійної боротьби. Але у лавах громадських кореспондентів завжди залишалися ті, хто намагався відстоювати інтереси робітників.

Робітники нерідко критикували редакції газет за казенщину і бюрократизм, публікацію матеріалів, підготовлених на замовлення, й пропонували «оживити» радянську пресу, друкуючи їх листи, в яких порушувалися питання, що насправді цікавили читачів. Громадських кореспондентів також обурювало спотворення змісту їхніх дописів під час редагування або відхилення останніх від публікації у часописах без пояснень¹¹⁸.

---

¹¹⁵ Мовчан О.М. Робітниківський рух / Енциклопедія історії України. — Т. 9. — К., 2012. — С. 247–248.

¹¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2673. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 25.

¹¹⁷ Журнов Є. Охочі викривати / Закон і бізнес. — № 7 (942) 13.02–19.02.2010.

¹¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2673. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 20, 28.

Критична спрямованість більшості статей робкорів серйозно непокоїла органи влади, котрі бажали, щоб їх автори більше висвітлювали досягнення та спрямовували робітників на участь у господарсько-політичних кампаніях — раціоналізації виробництва, впровадженню режиму економії й т. ін. Щоб запобігти розвитку робсількорівського руху в небажаному напрямку, ЦК РКП(б) висунув перед партійними комітетами у 1928 р. завдання опанувати рух громадських кореспондентів, уживаючи всіх можливих заходів для цього — від посилення ідеологічного контролю за їх діяльністю до застосування репресій проти потенційно небезпечних осіб. Це, наприклад, засвідчує лист робкора О. Непуди із селища Рибниця до редакції газети «Пролетар» від 4 березня 1928 р., в якому він скаржився на неправомірні дії органів ДПУ, працівники якого ув'язнили його за те, що навколо нього гуртувалися ображені місцевими керівниками робітники¹¹⁹.

У 1928 р. редакціям газет було запропоновано оцінювати діяльність громадських кореспондентів не тільки за дописами, а й за участю у боротьбі проти «класових ворогів» і «чужих елементів» навіть у власних рядах. Щоправда, політична чистка робсількорів, за окремими винятками, не дійшла до організації показових судових процесів проти тих із них, котрі обвинувачувалися в утаюванні «ворожого класового походження» та інших політичних «гріхах».

Разом із тим, сферою замовчування всі більше ставало партійне життя. Не випадково робітничий кореспондент Н. Беспалов у листі до газети «Правда» запитував: «Чи правильно, що потрібно перед тим, як про щось доведене на факті, що стосується партійця, перед тим, як надрукувати, віддати до обласн[ої] контрол[ьної] комісії на розгляд?»¹²⁰.

Незважаючи на збільшення дописів робсількорів про хиби в роботі радянського апарату, їх роль у його раціоналізації залишалася неефективною. В кращому разі за листами порушувалися кримінальні справи проти службових осіб, винних у зловживанні владою, корупції й бюрократизмі, але причини, що породжували ці явища, не усувалися.

Робсількорівський рух ефективно використовувався державними органами як один із важелів зв'язку з периферією й навпаки: як пропагандистський інструмент мобілізації мас на реалізацію політики державної партії та як джерело інформації щодо проблем, котрі з'являлися у суспільстві.

¹¹⁹ Там само. — Спр. 1. — Арк. 83.

¹²⁰ Лившин А., Орлов И. Власть и общество: диалог в письмах. — С. 124.

II.3. Робітничі профспілки і держава

Курс на заміну товарообігу продуктообміном був головним змістом політики більшовицького керівництва в перші роки радянської влади. Намагаючись замінити «стихію ринку» централізованим розподілом матеріальних благ, воно поклало великі надії на профспілковий апарат, який мусив координувати зусилля робітничої кооперації і споживчих товариств у налагодженні продуктообміну. Саме через це було встановлено обов'язкове членство усіх працюючих в профспілках.

Коли комуністичний експеримент провалився, держава-комуна змушена була легалізувати вільний ринок. Впродовж 1921–1922 рр. формувалася нова економічна політика Кремля, суть якої полягала у відновленні ринкових відносин і заміні трудової повинності вільнонайманою працею. За цих умов треба було відмовлятися від обов'язкового членства усіх працюючих у профспілках.

Січневий (1922 р.) пленум ЦК РКП(б) в загальній формі визнав необхідність переходу до добровільного членства. XI з'їзд РКП(б), який відбувся через два місяці, сформулював політику партії щодо профспілок в умовах непу і підтвердив необхідність переходу до добровільного членства у формі колективного вступу трудових колективів за рішеннями їх загальних зборів¹²¹. Добровільність членства була відносною, оскільки кожний працюючий мусив підпорядковуватися волі колективу, який затверджував рішення про свою участь у профспілці відповідного профілю. Відштовхуючись від завдань, сформульованих XI з'їздом РКП(б), V Всеросійський з'їзд профспілок (вересень 1922 р.) затвердив новий статут, в якому індивідуальне членство визнавалося єдиною можливою формою зарахування працюючого в союз¹²². Після з'їзду в країні був проведений тижневик профспілкового руху, під час якого відбувся перехід від обов'язкового до добровільного членства. За повідомленням Південного бюро ВЦРПС більшість працюючих в республіці проголосувала за членство у професійних організаціях, і тільки 15% відмовилися підтримати це рішення. Серед тих, хто відмовився, в основному були сезонники, службовці та робітники вищої кваліфікації¹²³.

Ставлення до тих, хто не побажав вступити в профспілкову організацію, було однозначним незалежно від їх класової приналежності або

---

¹²¹ Одиннадцатый съезд РКП(б). Март–апрель 1922 года. Протоколы. — М., 1936. — С. 531.

¹²² Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — К., 1983. — С. 209–210.

¹²³ 15 месяцев работы: Отчет Южбюро ВЦСПС III Всеукраинской конференции профсоюзов. — Харьков, 1923. — С. 27–29.

політичного минулого. Так, Харківський губернський відділ спілки цукровиків запропонував позбавити права членства в кооперативі, де ціни були нижчими, ніж у приватних крамницях, 43 робітників Білоколодязного заводу, котрі відмовилися вступити в профоб'єднання, а коли це не подіє, поставити питання про звільнення їх з роботи. Гострі суперечки щодо способів залучення найманих працівників у професійні об'єднання виникли в Донецькій губпрофраді. Деякі керівники виступили за надання їм пільг, встановлених для членів спілок, щоб переконати їх у перевагах профспілкового членства. Інші, навпаки, запропонували відмовитися від дискредитації «відщепенців». Кінець дискусії поклала директива ЦК КП(б)У, надіслана Південному бюро ВЦРПС наприкінці 1922 р. Заборонивши примус робітників і службовців до вступу в профспілки, але не скасувавши колективного членства, ЦК КП(б)У кваліфікував репресії проти тих, котрі відмовилися стати їх членами, як «перегин».

Згідно з директивою ЦК КП(б)У, профоргани припинили репресії проти найманих працівників, які не бажали вступати у професійні спілки, і почали активніше використовувати методи агітаційно-пропагандистського характеру. Враховуючи неможливість в умовах господарської кризи підвищення заробітної плати і покращення умов праці, вони як стимул до вступу робітників та службовців у профорганізації розгорнули кампанію, спрямовану на популяризацію прав членів профспілок, пов'язаних з участю в налагодженні виробництва й представництвом у державних структурах влади.

У залученні робітників і службовців до професійних спілок мали значення пільги, які надавалися їх членам. Хоча, за Кодексом законів про працю (КЗпП) 1922 р., колективні угоди поширювалися на всіх робітників і службовців, члени профспілок мали переваги. Це стосувалося й права на працю. Згідно з розпорядженням ВЦРПС від 12 листопада 1922 р., членам спілок було надано пільги при зарахуванні на роботу та під час скорочення штатів. Лише через чотири роки їх отримали робітники-підлітки і випускники професійно-технічних шкіл, які не були членами профорганізацій¹²⁴. Крім того, профспілки, намагаючись охопити своїм впливом якомога більше найманих працівників, самочинно встановлювали права на отримання матеріальних переваг для своїх членів.

Згідно з Кодексом законів про працю, до входження в профспілки не допускалися особи, позбавлені політичних прав. Вони вважалися небла-

---

¹²⁴ *Варшавский К.М.* Практический словарь по трудовому праву. — М., 1927. — С. 145.

гонадійними через своє минуле¹²⁵. Існували й інші обмеження. До профспілок не дозволялося залучати трудівників, виробнича діяльність яких не піддавалася державному контролю, — так звані «дрібнобуржуазні елементи», котрі займалися індивідуальною трудовою діяльністю або входили до складу артілей, що не працювали за замовленнями державних підприємств. З метою перевірки політичної благонадійності кандидатів у члени професійних організацій встановлювався випробувальний строк. З осіб, які не працювали за наймом, у професійні організації приймалися лише деякі категорії учнівської молоді — діти членів профспілок та селян, батьки яких не застосовували найманої праці, а також демобілізовані червоноармійці. Зберігалось профспілкове членство за студентами, безробітними, а також працівниками трудових колективів промислової кооперації¹²⁶.

Попереджаючи «засмічення» професійних організацій «непролетарськими елементами», їх керівники нерідко незаконно відмовляли у вступі або чинили перепони до прийому в спілки вихідцям із селян, кустарям, які працювали за державними замовленнями, і службовцям. Відмовляли у поновленні профспілкового членства й тим, хто вибував з профорганізацій за несплату внесків. Підставами для відмови були посилення на недостатній трудовий стаж кандидатів для вступу у члени профспілки. Порушувалися й правила виключення з профспілок. Робітники нерідко позбавлялися профспілкового членства за склоку, побутову сварку, критику правління профорганізацій, яка кваліфікувалася як спроба її дискредитації, а також за пияцтво, міщанство й через особисті порахунки. Практикувалося групове виведення найманих працівників із членів спілок у разі їхньої участі в несанкціонованих профорганами «волинках» та страйках¹²⁷.

Важливим заходом в реорганізації профоб'єднань було скорочення розбухлого апарату і децентралізація профспілкового управління. Голова ВУРПС Ф. Угаров на II Всеукраїнському з'їзді профспілок (листопад 1924 р.) визнав, що керівництво профспілковим рухом в УСРР здійснювалося кадровими профспілковими працівниками, засідання виборних органів проходили надзвичайно рідко, а загальні збори на підприємствах

---

¹²⁵ *Догатов В.М.* Правовое положение профсоюзов СССР: очерки профсоюзного права. — М.—Ленинград, 1928. — С. 144.

¹²⁶ Там же. — С. 144, 146.

¹²⁷ 15 месяцев работы: Отчет Южбюро ВЦСПС III Всеукраинской конференции профсоюзов. — С. 27–30.

скликалися, як правило, у зв'язку з видатними подіями і майже не розглядали питань профспілкового життя¹²⁸.

Щоб пожвавити роботу профосередків, VI Всесоюзний з'їзд професійних спілок (листопад 1924 р.) надав делегатським зборам керівні повноваження. Фабзавкоми стали підзвітними зборам, а рішення останніх — обов'язковими для виборних робітничих комітетів. Однак подібна демократизація не виходила з-під контролю парткомів, оскільки делегатські збори склалися з висуванців комфракцій профспілок¹²⁹. Формалізм профспілкової демократії добре усвідомлювали рядові члени професійних організацій. Наприклад, група робітників київського заводу «Більшовик», які 13 травня 1925 р. не побажали зібратися на загальні збори робітників і службовців підприємства, заявили членам фабзавкому: «Ходи — не ходи на збори — нас все одно не слухають»¹³⁰.

Більшість членів спілок побоювалася демонструвати незадоволення і відвідувала профспілкові збори, беручи пасивну участь в них. Щодо такої «участі» сатиричний журнал «Крокодил» надрукував іронічні висловлювання робітників у вигляді «інструкцій до відома керівництва». Вони починалися порадою: «Коли йдеш на профспілкові збори, пам'ятай: головне розписатися [в списку реєстрації учасників — *Авт.*]!» «Інструкції» містили й сатиричні зауваження щодо методів профроботи, виборності профспілкових органів та їх підзвітності виборцям. У них наприклад зазначалося: «Коли ухвалити резолюцію, скласти протокол і зробити випуску — справа зроблена»; «хто критикує — тому набридло бути членом профспілки»; «коли працівник не підлягає відповідальності, то він зветься відповідальним»¹³¹.

Ліквідація політичної опозиції надала можливість керівництву партії активніше використовувати демократичну атрибутику в інтересах контролю за робітниками. У 1925 р. уперше в історії радянського профспілкового руху було скасовано систему голосування за компартійними списками і впроваджено практику індивідуальних виборів до профкомів. Проте політика «робітничої демократії», про що попереджав ЦК КП(б)У низовий профапарат, «передбачала аж ніяк не послаблення партійного керівництва, а вдосконалення його»¹³².

¹²⁸ Второй съезд профсоюзов Украины: 3–8 ноября 1924 г. Стенографический отчет. — Б.м., б.г. — С. 16.

¹²⁹ VI Всесоюзный съезд профессиональных союзов (резолюции и пленумы). 11–18 ноября 1924 г.– Чита, 1924. — С. 17.

¹³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2119. — Арк. 36.

¹³¹ Крокодил. — М., 1925. — № 39 (149). — С. 8.

¹³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2117. — Арк. 104.

Ця більшовицька тактика будувалася на опосередкованому керівництві виборами в професійні спілки через виборчі комісії. На них покладалися завдання, від розв'язання яких залежали наслідки перевиборів. Це — розробка плану передвиборної кампанії; складання орієнтовного списку бажаючих зайняти керівні посади, проведення агітації за них; скликання і проведення профспілкових зборів, на яких мали заслуховувалися звіти колишніх працівників цих органів, обговорюватися і затверджуватися кандидатури для оновлення управління ними. Однак рекомендована практика проведення перевиборів не завжди дотримувалася. Деякі спілки (гірників та будівельників) або взагалі відмовлялись від створення виборчих комісій, покладаючи їх повноваження безпосередньо на рудкоми, шахтками і будками, або, як профспілка хіміків, організували виборчі комісії виключно на великих підприємствах, де працювало не менше 200 працівників¹³³.

Передвиборні збори скликалися не в усіх професійних організаціях. Наприклад, у спілках гірників та працівників місцевого транспорту обговорення кандидатур, визначених профкомами, не завжди переносилося на загальні збори. Щоправда, для попереднього ознайомлення робітників із пропозиціями парткомів і профспілкових комітетів списки рекомендованих кандидатур вивішувалися у цехах та клубах. Подібна практика застосовувалася на Шосткінському пороховому й Катеринославському металургійному заводах, де інформацію про кандидатів розміщували у багатотиражках. Деякі виборчі комісії, побоюючись неконтрольованої активності мас, взагалі відмовилися від обговорення рекомендованих кандидатур на загальних зборах робітників¹³⁴. На противагу цьому на деяких підприємствах хімічної промисловості добір працівників у профспілкові органи проводився виключно з числа кандидатів, висунутих на цехових зборах робітників, щоправда, без їх остаточного обговорення на загальних зборах. Й лише на поодиноких заводах металургійної промисловості, складання попередніх списків кандидатів проводилося так, як цього вимагав ЦК КП(б)У за документами, розробленими райкомом спілки та партколективом, але доповненими на загальних зборах працівників¹³⁵.

На деяких підприємствах обрання профорганів незаконно проводилися на делегатських (замість загальних) зборах робітників. Наприклад, так вчинили на Сталінському та Дніпропетровському металургійних заводах, Луганських паровозобудівному і патронному «Оборона Черво-

¹³³ Там само. — Спр. 1944. — Арк. 88.

¹³⁴ Там само. — Арк. 90.

¹³⁵ Там само.

ного Луганська», а також на деяких шахтах Донецького регіону. Причиною цього найчастіше була відсутність приміщень, необхідних для проведення багатолюдних зборів. Коли на таких підприємствах їх усе ж таки скликали, то участь в останніх могла взяти лише невелика частка робітників, зокрема, на Єнакіївському руднику, де працювали 1800 гірників, — максимум 350–400 осіб. Відсутність кворуму не завжди була підставою для визнання неправомочності проведених виборів. Щоправда, на деяких підприємствах гірничої та металургійної промисловості результати їх усе ж скасовувалися. За визнанням інформаційного відділу Всеукраїнської ради професійних спілок, «такі явища були в обмеженій кількості, майже поодинокі»¹³⁶.

Повіривши демократичним гаслам, більшість робітників взяли участь у виборах членів профспілкових комісій та керівних профспілкових органів. Відвідування звітно-виборних зборів членами профосередків, за даними інформаційного відділу ЦК КП(б)У, піднялося з 40–60% у 1924 р. до 90–100% у 1925 р.¹³⁷ Завдяки поновленню звітності профорганів і впровадженню практики виконання наказів виборців члени спілок взяли безпосередню участь у підготовці виборів. Вони обговорювали звіти, висували пропозиції щодо покращення роботи, а також своїх кандидатів. Наприклад, на Маріупольській районній конференції делегатів завкомів Всесоюзної спілки робітників металістів (ВСРМ), що відбулася у 1925 р., в обговоренні звітної доповіді райкому взяли участь 42 особи, а на Катеринославській — близько 30. Майже така ж кількість делегатів виступила й під час обговорення звітів ЦК та ВУКу (Всеукраїнського комітету) ВСРМ¹³⁸.

У Донбасі на одній із районних конференцій Всесоюзної професійної спілки гірників (ВСГ) того ж року в обговоренні звітних доповідей шахткомів рудника «Паризька комуна» взяли участь 84 делегати, Краснодонського — 151, Ровеньківського — 86 та Боково-Карлівського — 200. За звітною доповіддю ЦК «Горнотруд» на кожному з них виступили в середньому по 16–18 осіб, а за звітами шахтних комітетів — 20–22 делегатів. Менш оптимістичні оцінки участі робітників у передвиборчій кампанії давав інформаційний відділ Всеукраїнської ради профспілок. Наприклад, на Дніпровському металургійному заводі на загальні збори у жовтні 1925 р., з 6 тис. членів спілки з'явилися тільки 250 осіб, причому робітники від верстата не брали участі у виступах. Це було зумовлене не тільки браком приміщень для проведення загальних зборів робітників, а й

¹³⁶ Там само. — Арк. 92, 94.

¹³⁷ Там само. — Спр. 2122. — Арк. 32.

¹³⁸ Там само. — Спр. 1994. — Арк. 94.

безперервним виробничим циклом роботи деяких підприємств, коли працівники другої зміни працювали під час виборів, а також відсутністю можливості розвезення додому робітників з сіл. Зменшувала кількість присутніх й перевантаженість зборів тривалими доповідями, що спричиняло незадоволення робітників¹³⁹.

Уявлення про настрої робітників під час виборів дають довідки місцевих профорганів, які надсилалися до інформаційного відділу ВУРПС. В одній з них зауважувалося на критичному характері виступів більшості членів спілок на адресу їх керівників під час обговорення звітів останніх: «У більшості випадків ті, що виступали в дебатах, критики не соромилися, вказуючи відверто на дефекти, називаючи речі власними іменами¹⁴⁰.

Не всі робітники довіряли партійним комітетам. Іноді на профспілкових зборах спостерігалось обережне, а часом недовірливе ставлення до них. Так, на деяких підприємствах Одеси й Харкова робітники запитували представників парткомів, чому вони запізнилися із демократизацією, або відверто обвинувачували їх у тому, що вони «все проводять як і раніше, але під іншим соусом», а тому «обирай чи не висувай, а знову проведуть тих, кого накреслила партія». А на Жовтневій копальні Артемівської округи гірники відхилили кандидата від комуністів, що висувався на посаду голови рудкому¹⁴¹. І все ж у цілому балотування кандидатів та вибори фабзавкомів пройшли так, як було заплановано партійними комітетами. Відхилення запропонованих кандидатур відбувалося у разі звинувачення їх в угодовстві з адміністрацією, розтраті членських внесків, бюрократизмі чи пасивності у профспілковій роботі. Політичні звинувачення на зборах, як правило, не висувалися.

Іншим проявом суспільно-політичної активності робітників було оновлення низового профактиву. Наприклад, на Ровеньківському руднику кількість делегатів професійних організацій збільшилася на 28%, причому новачки серед них становили 59%. На 65% оновився склад шахткому. Аналогічні зміни відбувалися й у складі низового профспілкового активу на інших рудниках. На Краснодонському його було оновлено на 79%, Першотравневому — 60%, Должанському — 56%, Золотоніському — 65%, Щербинівському — 75%, Чистяківському — на 78%. Лише на третину змінився склад керівних профпрацівників (голів і секретарів шахткомів) цих рудників. Результати виборів членів профкомів та деле-

---

¹³⁹ Там само. — Арк. 95.

¹⁴⁰ Там само. — Спр. 2122. — Арк. 32.

¹⁴¹ Там само. — Спр. 2117. — Арк. 109; Спр. 2122. — Арк. 18, 31, 49.

гатських зборів суттєво не відрізнялися й у спілках хіміків та металістів. До складу завкомів першої ввійшли майже 2/3 нових працівників¹⁴².

Такі результати не були несподіванкою для правлячої партії. Незважаючи на значне оновлення низового профактиву, частка комуністів і комсомольців серед його працівників у 1925 р. суттєво не змінилася, хоча й дещо зменшилася, зокрема по спілці металістів — з 67 до 55%, будівельників — відповідно з 47,7 до 33,1%, хіміків — з 64,1 до 58,8%, друкарів — з 40 до 16%. Лише в профспілці кравців вона залишилася незмінною — на рівні 50%¹⁴³.

Про декларативний характер профспілкової демократії свідчили численні порушення керівними органами прав членів спілок. Пленум ВЦРПС (жовтень 1925 р.) відзначив, що у професійних об'єднаннях поширилася практика огульного виключення їх членів. В його резолюції зазначалося: «У Донбасі є 500 виключених із спілок. Виводяться поодинокі й «пачками»... В Херсоні виключено 37 членів [профспілки] металістів за те, що двоє були [у минулому] шпиками, а інших — як робітників, які по нашому зветься «волинщиками»¹⁴⁴. Робітників, які брали участь у «волинках» і страйках нерідко звільняли з роботи. Їм вносили помітки до профквитків, які у 1920-ті роки заміняли трудові книжки, про причину викреслювання зі спілки, тобто фактично давали «вовчий паспорт», який позбавляв їх права на працю.

Жовтневий (1925 р.) пленум ВЦРПС порушив питання про припинення огульного виключення робітників із спілок та поновлення профспілкового членства тих, котрі постраждали від групових чисток. Однак приймання їх проводилося з надзвичайною обережністю. Незважаючи на масові чистки, поновлення цього членства проводилося в індивідуальному порядку, при цьому фабзавкоми вимагали відповідного поручительства від двох членів спілки¹⁴⁵.

У директиві від 26 жовтня 1926 р., ВЦСПС визнав виключення з професійних організацій «вищою мірою покарання у випадку вичерпання усіх заходів впливу й при надзвичайній тяжкості провини, вчиненої членом спілки, як наприклад, розтраті членських внесків, штрейкбрехерстві під час страйку». Але в дійсності другий «злочин» не карався, а, навпаки, заохочувався. Чистці також підлягали особи, засуджені з ураженням у правах¹⁴⁶.

¹⁴² Там само. — Спр. 1994. — Арк. 96.

¹⁴³ Там само. — Арк. 97.

¹⁴⁴ Там само. — Спр. 220. — Арк. 9.

¹⁴⁵ 15 месяцев работы: Отчет Южбюро ВЦСПС III Всеукраинской конференции профсоюзов. — С. 29.

¹⁴⁶ *Догадов В.М.* Правовое положение профсоюзов СССР. — С. 148.

Порушення прав членів професійних організацій з боку їх керівників призводило до падіння рівня юніонізації*, незважаючи на збільшення чисельності робітничого класу. Так, у 1927 р. порівняно з 1924 р. частка членів спілок серед робітників і службовців зменшилася з 87,3% до 81%. Хоча при цьому не можна ігнорувати й такий чинник, як зростання безробіття.

Заборона голосування за списками активізувала робітників. Це позначилося на виборах до міських рад, проведених у 1927 р. У довідці інформаційно-статистичного відділу ДПУ «Про політико-економічний стан робітників України за період лютого–березня 1927 р.» зазначалося, що їх ставлення до виборчих кампаній було непоганим. Слабке відвідування робітниками передвиборчих зборів, на думку чекістів, пояснювалося, «з одного боку, поганою підготовчою роботою у багатьох місцевостях, а з іншого, — стомленістю від надто частих зборів і доповідей, з яких значна частина мала казенний характер, а також невпевненістю окремих груп робітників у реальності місцевих рад як органів влади, й нарешті, ставленням до передвиборних зборів як до таких, що не вирішують складу рад»¹⁴⁷. Домінуючими серед названих факторів були, мабуть, перший і останній. Саме вони визначали негативне ставлення робітничих мас до передвиборчої кампанії, оскільки після її завершення їх активність різко зросла. Це виявилось, за даними інформаційного відділу ДПУ, в майже суцільній «відвідуваності ними виборних зборів (нерідко 90–100%), всебічній критиці діяльності членів минулих рад та дієвості численних додатків до наказів»¹⁴⁸.

«Разом з тим, — зазначалося в цій довідці, на перевиборах були широко розповсюджені антисписочні настрої, котрі нерідко переростали у різкі випадки, часом антирадянські». Проявлялися вони звичайно в розмовах і виступах проти системи списків як такої, але іноді були спрямовані проти конкретних неавторитетних кандидатів, висунутих за пропозиціями партійних осередків». Робітники, які вважали міськради органами своєї влади, заявляли, що «й самі можуть їх обирати», а також вимагали розширення прав міськрад.

Антисписочні настрої висловлювали групи, а не тільки окремі негативно налаштовані робітники. Щоправда, як зауважувалося в довідці ДПУ, «при обережному ставленні до виборців такі настрої швидко послаблювалися, але при невмілому підході та тиску — зростали».

---

* Юніонізація — ступень охоплення найманих працівників профспілковим членством.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Там само. — Арк. 29.

Цікаво, що посилення антисписочних настроїв аналітики ДПУ розглядали як позитивний процес зростання громадянської активності робітників, як намагання вдосконалити існуючу виборчу систему, оскільки вважали їх в основному політично благонадійними. Проте аналогічні прояви з боку колишніх меншовиків і членів інших опозиційних партій, у минулому розпущених більшовиками, а також колишніх членів КП(б)У, розглядалися як підступи ворожих елементів.

Опозиційна налаштованість робітників виявлялася в усній та друкованій агітації проти висуванців-комуністів напередодні й під час проведення виборів, а також у намаганні «завалити» на виборних зборах висуванців-комуністів, щоб висунути та обрати до складу міськрад своїх представників. На відкриті виступи наважувалися нечисленні робітники, прихований опір був більш масовим. До найбільш поширених антирадянських проявів органи ДПУ відносили приватні розмови вдома й на виробництві. Підґрунтям опозиційності пересічних робітників найчастіше було незадоволення матеріальним становищем та пільгами комуністів. Робітники вважали, що їх зараз душать більше, ніж при старому режимі, що за кордоном трудящим живеться краще, ніж їм, що радянські партійні й профспілкові працівники об'єдналися в єдиний фронт проти них. Вони звинувачували комуністів у тому, що ті вступали до лав партії виключно зі шкурних міркувань для отримання пільг за рахунок експлуатації робітників.

Серед економічних заходів радянської влади, котрі найчастіше критикували робітники, були такі, що зачіпали їхні інтереси. Насамперед — це кампанія режиму економії, що проводилася без попередньої раціоналізації виробництва й призводила до підвищення планових норм і зниження тарифних розцінок. Незадоволення з цього приводу висловлювали не тільки безпартійні робітники. Частіше за все члени партії підтримували претензії безпартійних з приводу неправомочних дій заводської адміністрації та місцевих керівників.

За перший квартал 1927 р. в Україні чекісти зафіксували 140 фактів негативних висловлювань робітників на адресу влади, найчастіше — серед металургів та гірників. Зокрема, кількість розмов антирадянського змісту, зафіксована серед перших, становила 67, а серед других — 31. Звичайно їх вели колишні члени розпущених опозиційних партій, а також колишні, а у поодиноких випадках й дійсні члени КП(б)У¹⁴⁹.

У розглядуваній довідці ДПУ особливо підкреслювалася небезпека посилення політичної активності з боку колишніх меншовиків, котрі вважали своїм електоратом робітників. Як приклад, наводилися факти їх

---

¹⁴⁹ Там само.

антирадянської агітації на заводах Харківському «Світло шахтаря» та на Сталінському карбідному заводі, у депо ст. Мишине Донецької округи, де вони закликали робітників провалити усіх комуністів, щоб провести своїх, а також на Щербинівському коксобензоліному підприємстві, де з їх боку лунали заклики саботувати виборчу кампанію. При цьому в довідці наводився лише один факт підтримки колишніх соціал-демократів з боку робітників, що мав місце на Макіївському новотрубному заводі під час виборів до міської ради, коли загальні збори проголосували за висунутих ними кандидатів.

Колішні меншовики виступали не тільки проти списочної системи голосування, за вільні вибори, а й проти економічної політики більшовиків. На Миколаївському суднобудівному заводі ім. А. Марті вони критикували владу за поповнення бюджету продажем горілки, і на Макіївському металургійному заводі — за державну монополію зовнішньої торгівлі, непосильні податки для селян і неефективну систему управління промисловістю. Політична активність колишніх меншовиків, котрі, за припущенням чекістів консолідувалися в підпільні групи, виявилася у поширенні антирадянських листівок. Авторами деяких з них, зважаючи на їхній зміст та невелику кількість примірників, були опозиційно налаштовані робітники, які в минулому навіть не входили до складу РСДРП.

Прокламації були анонімними, хоча зустрічалися й поширені від імені підпільних угруповань — «Російського комітету свободи» та «Підпільної української демократичної організації». Деякі з них мали юдофобський характер. Зокрема, у безіменній листівці, розкиданій 7 лютого 1927 р. на вулицях Миколаєва від імені «обманутих, голодних і пригнічених», містився заклик «Бий жидів!» Аналогічну спрямованість мала прокламація, розповсюджена наприкінці лютого того року на станції Лозова російськими шовіністами з «Комітету свободи», що звинувачувала євреїв у захопленні влади та створенні нової привілейованої касти на зразок російського дворянства. Порівняння більшовиків із «червоними дворянами», «хворобливим наростом на пролетарському тілі» містилося й у листівці, виявленій у Сумах, котра звинувачувала правлячу верхівку в формальних виборах. Думка про те, що «ради існують задля замилювання очей, а комуністи — нові пани», проходила червоною ниткою також у прокламації, розповсюдженій у Дніпропетровську¹⁵⁰.

Проаналізовані документи з чекістського архіву засвідчують, що між державою і робітничим класом склалися більш-менш нормальні відносини. В своїй масі робітники залишалися політично лояльними.

¹⁵⁰ Там само. — Арк. 30.

Хоч компартійно-радянських режим в своїх вищих щаблях був цілком відірваний від суспільства, більшовицьке керівництво вважало робітників своєю соціальною опорою. Взаємовідносини з державою-комуною у робітників були союзницькими не тільки тому, що вони залишалися соціальною верствою, власність якої не підлягала експропріації внаслідок її відсутності. Велике значення мало й те, що держава, як ми вже пере-свідчилися, не могла обійтися без допомоги робітників у налагодженні функціонування націоналізованого сектору економіки. Після відмови від спроб налагодити продуктообмін і переходу до непу склалася внутріш-ньосуперечлива ситуація: держава виступала і як власник засобів вироб-ництва, і як третейський суддя у трудових конфліктах між робітниками та господарниками.

Головним інструментом в політиці соціального партнерства були колективні угоди, що уклалися під контролем державних органів між роботодавцями (приватними чи з дирекцією націоналізованих підпри-ємств) та комітетами профспілок (як представниками трудових колек-тивів). У 1922 р. згідно з постановою ЦК РКП(б) проводилася перша масова кампанія з підписання угод¹⁵¹. Згідно з Кодексом законів про працю (КЗпП) 1922 р., який законодавчо закріпив досвід, набутий проф-спілками в сфері регулювання трудових відносин до запровадження радянською владою політики мілітаризації праці, ці договори встанов-лювали як порядок найму та звільнення працівників, так і умови праці та її оплати, норми виробітку та питання побутового влаштування, котрі не могли детально передбачатися законодавством, тому що залежали від конкретних умов на окремих підприємствах. Договори мали силу закону, їх порушення визнавалося кримінально караним.

Раніше трудові договори уклалися між адміністраціями заводів, фабрик та їх профкомами. Після націоналізації промисловості низові осе-редки професійних спілок були позбавлені цього права¹⁵². Повноваження на підписання локальних колективних угод передавалися до губернських міжспілкових органів, а генеральних та республіканських — до централь-них і республіканських комітетів. Масового характеру практика запро-вадження договірних трудових відносин набула в промисловості. У жовт-ні 1922 р. в УСРР колективними угодами було охоплено 73,8% членів індустріальних професійних організацій, а в 1925 р. — 92% всіх пра-цюючих на промислових підприємствах¹⁵³.

---

¹⁵¹ Труд и профессиональные союзы в Украине. Статистический справочник за 1921–1925 гг. — Харків, 1926. — С. 29.

¹⁵² Вопросы труда на IV пленуме ВЦСПС. — М., 1926. — С. 32.

¹⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 1. — Спр. 870. — Арк. 93.

На початку 1920-х рр. практика укладання колективних договорів ще перебувала в стадії становлення. В них нерідко вносилися умови, не-реальні щодо виконання з боку дирекцій заводів, фабрик і шахт. Головна увага в трудових угодах приділялася своєчасному і повному виплачуванню робітникам зарплати та елементарним санітарно-технічним вимогам на виробництві (забезпеченню милом, рушниками, водою для пиття, спецодягом і т. п.). У перші роки колдоговірні кампанії в промисловості проводилися з порушенням прав наймачів робітничої сили. Тому угоди мали однобічний характер, визначаючи лише обов'язки останніх перед робітниками.

Курс на інтенсифікацію виробництва зумовив доповнення колективних договорів вимогами керівників підприємств до робітників. З метою підвищення продуктивності праці, за пропозицією II Всеукраїнського з'їзду профспілок (листопад 1924 р.), в трудових угодах стали фіксуватися норми виробітку і вартість робочої сили на одиницю виготовленої продукції. У зв'язку з переходом до господарського розрахунку в них закріплювалися й штатні розклади робітників та інженерно-технічного персоналу. Нові вимоги професійних організацій торкалися також покращання санітарно-технічних умов і механізації праці.

Профспілки домоглися закріплення норм виробітку на весь строк дії колдоговорів. Крім умов праці, в них ширше почали включатися питання побуту робітників. До їх змісту повсюдно вводилися пункти про організацію адміністраціями відомчих ясел, надання робітникам житла або грошових компенсацій для його оплати¹⁵⁴.

Пізніше в угодах стали фіксуватися пропозиції професійних організацій стосовно врахування підприємствами санітарно-технічних норм радянського законодавства, причому не тільки розмірів асигнувань на них, а й конкретних строків їх реалізації. Уточнювалися також інші пункти, котрі у трудові договори попередніх років включалися без конкретних норм і термінів виконання¹⁵⁵. Водночас актуальними залишалися вимоги щодо дотримання елементарних правил охорони праці та промислової санітарії на виробництві. Висувалися й пропозиції щодо зрівняння в правах за колективними угодами всіх робітників, включаючи тимчасових й учнів, оскільки вони поширювалися виключно на штатних працівників. Крім того, були вимоги, щоб молодих людей старше

---

¹⁵⁴ Второй съезд профсоюзов Украины. 3–8 ноября 1924 г.: Стенографический отчет. — С. 215; Профессиональные союзы СССР. 1924–1926 гг. Отчет ВЦСПС к VI съезду профсоюзов. — М., 1926. — С. 197–198.

¹⁵⁵ Гулий К.М. Положение трудящихся на Украине: Доклад Всеукраинскому совещанию работников охраны труда и социального страхования. — Харьков, 1928. — С. 23.

16 років, але виключно з дітей робітників, що перебували на обліку бірж праці, яких за віком не приймали до шкіл ФЗУ, набирали б для виробничого навчання на заводи, фабрики та шахти. Низькооплачувані робітники домагалися підтягування рівня їх заробітків до зарплати кваліфікованих працівників¹⁵⁶.

Трудові угоди змінювалися не тільки залежно від досвіду профспілок у галузі колдоговірної роботи і прибутковості підприємств, а й від ставлення державної партії до методів раціоналізації виробництва та нагромадження коштів для індустріалізації. Важливу роль у цій справі відігравав й класовий підхід.

Коли в державній промисловості інтереси робітників та влади щодо регламентації умов праці розходилися, то на приватних заводах, фабриках й у аграрному секторі виробництва вони у принципових питаннях збігалися. Тому держава підтримувала вимоги працівників. Натомість у державній промисловості властям було не вигідно розпалювати антагонізм між наймачами робочої сили й трудящими. Щоправда, як зазначалося в звіті Всесоюзної центральної ради професійних спілок за 1924–1926 рр., робітники рідко висували необґрунтовані та надмірні вимоги. Коли ж такі випадки траплялися, а господарники не могли відстояти власні інтереси, їм на допомогу, за визнанням ВЦРПС, приходили керівники профорганізацій¹⁵⁷. Нерідко заводоуправління не погоджувалися на обґрунтовані пропозиції професійних спілок і на 4–5 місяців відкладали підписання угод. Вони намагалися скоротити витрати підприємств і здешевити собівартість продукції за рахунок ущемлення інтересів робітників. Це створювало конфліктні ситуації й призводило до передачі спірних питань на розв'язання їх у примирно-третейських інстанціях. Так, 1927 році з 11 генеральних договорів, укладених за участю спілки «Всеробітземліс», для регламентації умов праці в радгоспах, 5 було підписано за вимогою арбітражного суду. Причому половину спірних пунктів по цих угодах було вирішено на користь профорганізації, 40% — ухвалено за згодою сторін і лише 9% — розв'язано на користь господарників¹⁵⁸.

Для попередження конфліктних ситуацій, що виникали при підписанні угод, ВРНГ СРСР почала розробляти їх типові зразки та надсилати їх на підприємства як обов'язкові. Запроваджувалася й практика укладання генеральних угод між центральними комітетами профспілок та трестами, яка була виправданою для підприємств союзного підпоряд-

¹⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2673. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 205–211.

¹⁵⁷ Профсоюзы СССР: Сборник документов и материалов — М., 1963. — С. 100.

¹⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2841. — Оп. 1. — 1928 р. — Спр. 33. — Арк. 175.

кування, але економічно недоцільною для таких, що перебували у місцевому підпорядкуванні. Намагаючись відвернути тенденцію до централізації колдоговірної роботи, II Всеукраїнський з'їзд професійних спілок (листопад 1924 р.) рекомендував запровадити практику підписання окремих угод для республіканської і місцевої промисловості¹⁵⁹. Оскільки союзні й республіканські угоди не могли враховувати різноманітності умов праці й побуту працівників на окремих підприємствах, з'їзд запропонував застосувати введення додаткових локальних договорів, які враховували б місцеву ситуацію. З метою включення типових вимог трудящих у республіканські угоди ВУРПС і галузеві комітети зобов'язувалися попередньо розсилати на місця проекти для обговорення у фабзавкомках та на загальних зборах.

Щоб врахувати у генеральних угодах економічні можливості трестів для задоволення вимог робітників, центральні комітети виробничих спілок проводили спеціальні обстеження на підприємствах. Результати їх обговорювалися на нарадах за участю представників губпрофрад. Спираючись на отримані дані, наради надавали до ЦК професійних спілок пропозиції щодо поліпшення умов праці, підвищення зарплати робітників і т. п. Зокрема, в жовтні 1922 р., під час проведення колдоговірної кампанії на підприємствах кам'яновугільної промисловості Донбасу губвідділ спілки гірників вніс як доповнення до генеральної угоди її Центрального комітету і Управління кам'яновугільної промисловості пункт про безкоштовні комунальні послуги шахтарям та відповідне підвищення норм їх виробітку в розмірі 70% від рівня 1914 р.¹⁶⁰

Коли рішення II Всеукраїнського з'їзду професійних спілок про активізацію діяльності міжспілкових органів відповідали централістичним засадам, то плани стосовно залучення широких мас трудящих до розгляду проектів колективних угод суперечили їм і тому були безперспективними. Недостатню участь членів професійних організацій у проведенні колдоговірних кампаній констатував III з'їзд профспілок України¹⁶¹. Байдушність робітників засвідчувала про їх недовіру щодо можливості включення у договори пропозицій, котрі не відповідали б змісту проектів генеральних і республіканських угод. Більше того, робітники підприємств союзного підпорядкування нерідко взагалі були позбавлені можливості розглядати проекти договорів, оскільки інформація з центру звичайно

---

¹⁵⁹ Второй съезд профсоюзов Украины: 3–8 ноября 1924 г.: Стенографический отчет. — С. 215–216.

¹⁶⁰ Хроника: Коллективные договоры // Вестник профдвижения Украины (Харьков). — 1923. — № 10. — С. 80.

¹⁶¹ Резолюції III Всеукраїнського з'їзду професійних спілок. — Харків, 1927. — С. 29–30.

запізнювалася. Тому, за свідченням ВУРПС, вимоги робітників слабо враховувалися в генеральних угодах. Ознайомлення трудящих із ходом цих переговорів своєчасно проводилося лише щодо республіканських і місцевих колективних договорів¹⁶².

Формалізм кампанії з підписання трудових угод викликав обурення робітників. Деякі з них відкрито висловлювали незадоволення бюрократичними методами її проведення. Зокрема, робітник 3-го Держмлина у Полтаві П. Фролов під час дебатів відносно проекту колдоговору у 1926 р. заявив: «До біса нам збори, до чого вся ця комедія, все одно надішлють папірець з вказівкою зарплати та більше нічого, все одно з робітниками не рахуються»¹⁶³. Проте були й такі, хто сподівався, що ситуація зміниться на краще. Під час розгляду проектів трудових угод вони висловлювали незадоволення з приводу тих пунктів, що не задовольняли їх. Робітники вимагали від профспілок, зазначала робкор М. Тенцова з м. Рикове* в листі до редакції газети «Пролетар» від 12 січня 1929 р., «щоб вони уклали такий колдоговір, який не був би клаптиком паперу, як досі діючий старий договір, котрий господарники не виконують й наполовину»¹⁶⁴. Водночас їхні опоненти, зокрема деякі робітники з харківського заводу сільськогосподарського машинобудування «Серп та молот», навпаки, вважали, що «спілка і адміністрація — держоргани, обидві вони підуть проти законів, що існують, тому підписання угоди зайве»¹⁶⁵.

Контроль професійних організацій за дотриманням колективних угод залишався здебільшого формальним. Робітники були недостатньо інформовані про виконання угод, представники госпорганів і заводоуправлінь рідко звітувалися на засіданнях правлінь спілок та загальних зборах. Контроль з боку центральних профкомітетів звичайно проводився шляхом анкетування без перевірки отриманих даних інспекторськими комісіями із залученням до їх роботи низового профспілкового активу. Секретар Харківського окружного партії П. Постишев писав Л. Кагановичу 26 вересня 1927 р.: «висловлюється багато скарг на колугоди як через їх невиконання, так і затягування строків укладання, особливо по заводах трестів центрального підпорядкування, а також по залізницях»¹⁶⁶.

¹⁶² Отчет Всеукраинского совета профсоюзов. (1926–1928). К IV съезду профсоюзов Украины. — Харьков, 1928. — С. 106.

¹⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2314. — Арк. 18.

* Місто Єнакієво в Донбасі було перейменоване в Рикове, а після репресування О. Рикова в 1938 р. — в Орджонікідзе. Нині місту повернута його первинна назва.

¹⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2673. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 211.

¹⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2523. — Арк. 40.

¹⁶⁶ Там само. — Спр. 2443. — Арк. 127.

Формальне ставлення господарських установ до укладання колективних договорів спричиняло численні трудові конфлікти.

Роль професійних організацій у розв'язанні конфліктів була так визначена XI з'їздом РКП(б) у 1922 р.: «В галузі тертя й конфліктів окремих груп робітничого класу з окремими установами та органами робітничої держави завданням профспілок є сприяння найбільш швидкому і безболісному зживанню конфліктів з максимальними вигодами для робітничих груп, котрі вони представляють, наскільки ці вигоди можуть бути здійснені не на шкоду іншим групам та без шкоди для розвитку робітничої держави й для її господарства у цілому, оскільки тільки цей розвиток може створити основу для матеріального і духовного благополуччя робітничого класу»¹⁶⁷. Базовим документом, який регламентував порядок розв'язання трудових конфліктів, був КЗпП 1922 р. Згідно з ним права робітників при розгляді трудових спорів мали захищати представники професійних спілок. Організаційними формами їх участі у вирішенні спірних проблем були: по-перше, безпосередні переговори з адміністраціями підприємств; по-друге, представництво в установах примирного розгляду (розцінково-конфліктних комісіях (РКК), примирних камерах та третейських судах) й у складі судових інстанцій (сесій народних судів); по-третє — бойкоти і страйки. Основною формою ліквідації трудових конфліктів визнавалося погоджувальне розв'язання на засадах паритетного представництва. Усі трудові спори, за деякими винятками, мали розглядатися спочатку у примирних інстанціях та насамперед в їх низових ланках — розцінково-конфліктних комісіях.

РКК створювалися на всіх підприємствах й закладах на паритетних засадах із представників місцевкомів і дирекцій незалежно від форми власності. Правила їх роботи розробив й затвердив Народний комісаріат праці у листопаді 1922 р. Перед комісіями ставилися такі завдання: реалізація всіх положень колективних і тарифних угод (затвердження розподілу робіт та посад за тарифними розрядами, норм продуктивності праці й розцінок на відрядні роботи, встановлення випробувальних термінів для окремих професій, а також порядку чергових відпусток працівників); вирішення трудових конфліктів, котрі виникали між адміністраціями і завкомами з приводу порушення договорів; розробка проектів правил внутрішнього розпорядку¹⁶⁸. Проблеми, пов'язані з вимогами перегляду колективних угод, які були затверджені Наркоматом праці, передавалися на розгляд вищих третейсько-погоджувальних органів.

¹⁶⁷ Одиннадцатый съезд РКП(б). Март–апрель 1922 года. Протоколи. — С. 530.

¹⁶⁸ Смолярчук И.В. КЗОТ РСФСР 1922 г. и вопросы разрешения трудовых конфликтов // КЗОТ РСФСР и современность. — М., 1974. — С. 148–154.

Формою вирішення трудових конфліктів у цих комісіях, відповідно Кодексу законів про працю було їх мирне погодження за обопільною угодою сторін. Рішення цих комісій не підлягали оскарженню. Але робітники не завжди довіряли РКК, які нерідко перебували під тиском заводууправлінь й могли відмовитися розглядати їхні вимоги. Коли сторони не приходили до згоди у розцінково-конфліктних комісіях, спірні питання виносилися в примирні камери, до компетенції яких належав і розгляд конфліктів більш значного характеру — між профспілками в цілому та наймачами робочої сили¹⁶⁹. Голови цих інстанцій були тільки посередниками між конфліктуючими сторонами і не мали права голосу. Ухвалені примирними комісіями рішення мали виконуватися профспілками і роботодавцями¹⁷⁰.

На принципах згоди діяли й третейські суди. Голови їх (суперарбітри) обиралися членами судів й мали вирішальний голос, а ухвали цих установ передавалися з відділів Наркомату праці до нарсудів і виконувалися як безспірні судові рішення. Однак у будь-якому разі активною стороною в конфліктах виступали завкоми. За вимогою професійних організацій для розв'язання спірних проблем міг бути призначений також примусовий третейський суд.

Нагляд за вирішенням трудових конфліктів здійснювали місцеві відділи праці НКП. До їх компетенції входила також перевірка на відповідність законодавству й реєстрація колдоговорів, без чого вони не набували чинності. Особливе значення надавалося запровадженню трудових угод на приватних підприємствах. На відміну від державних підприємств, профспілки уважно стежили за їх дотриманням у приватному секторі. За відмову укладання чи виконання колективних договорів дирекція або власники підприємств притягалися до суду. У такій ситуації профспілкам дозволялося для тиску на роботодавців знімати працівників з підприємств.

Радянські історики та правознавці оцінювали новостворену систему примирно-арбітражних органів як таку, що забезпечувала перехід від примусового до погоджувального порядку розв'язання трудових спорів. Проте фактично пріоритети у ній зберігалися за органами влади, вна-

---

¹⁶⁹ Примірним камерам заборонялося вирішувати спірні питання, що виникали у зв'язку з порушенням трудових угод. Порушення вважалося злочином і підлягало переслідуванню у кримінальному порядку. Поряд із конфліктами внаслідок порушень КЗпП й інших законів про працю вони передавалися на обговорення народних судів.

¹⁷⁰ Сборник задач по трудовому праву: Практическое руководство для расценочно-конфликтных комиссий, труд- и профработников и учебных заведений. — М., 1924. — С. 81.

слідок чого повноваження профспілок як рівноправних партнерів державних наймачів робочої сили були обмежені.

Бажаний для держави перегляд трудових угод забезпечувався складом примирних камер і третейських судів. Коли робітнича група РКК складалася з працівників професійних організацій, безпосередньо пов'язаних з робітничою масою, то делегати перших та других обиралися з членів губернських, а потім окружних профрад — представників профспілково-партійної номенклатури. Крім того, голови третейських судів, як правило, призначалися органами Наркомату праці, хоча такий порядок передбачався як винятковий, коли конфліктуючі сторони не досягали домовленості під час обрання суперарбітра.

Кандидатури від НКП попередньо затверджувалися в партійних органах. Це, зокрема, засвідчувала записка народного комісара праці К. Гулого до ЦК КП(б)У від 20 листопада 1928 р. у зв'язку з рішенням партійних з'їздів: IX КП(б)У і XIV ВКП(б) про необхідність поліпшення роботи в сфері трудових спорів. Автор документа настійно просив «підтримати від імені ЦК директиву до всіх окружних профспілкових комітетів (ОПК) про необхідність складання в кожному окрузі персонального списку відповідальних товаришів, котрі можуть бути виділені як державні арбітри». Водночас нарком висунув на затвердження ЦК КП(б)У список кандидатів на посади суперарбітрів по спірних питаннях, що розв'язувалися в Наркоматі праці¹⁷¹.

Призначення голів третейських судів владою й організація судових та примирних установ при НКП забезпечували державне посередництво у трудових конфліктах. На націоналізованих заводах і фабриках таке посередництво не забезпечувало об'єктивності розгляду спірних питань, оскільки як арбітром, так і наймачем робочої сили виступала держава.

Створена відповідно з КЗпП 1922 р., система паритетно-третейського розгляду трудових конфліктів зазнавала певних змін у міру згортання ринкових відносин та посилення адміністративних важелів управління економікою. Першу спробу «підкопу» під існуючу систему погоджувального арбітражу трудових конфліктів було зроблено в середині 1920-х рр. У зв'язку з розгортанням кампанії інтенсифікації виробництва господарські органи самочинно намагалися позбавити РКК права обговорення і затвердження планових норм виробітку та відрядних розцінок. Це, як зауважив член президії ВЦРПС М. Рухимович, підривало саму доцільність їх існування. Відбираючи у них право на попередній розгляд цих документів, господарники, як пояснював він, позбавляли розцінково-конфліктні комісії можливості усувати причини соціально-трудова-

¹⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 104. — Арк. 129.

конфліктів, тобто попереджувати їх¹⁷². Незважаючи на застереження Рухимовича, ЦК РКП(б) все-таки передав у 1924 р. справу нормування праці від РКК до заводууправління¹⁷³. Наркомат юстиції та Раднарком УСРР зробили 3 червня 1927 р. новий крок на шляху обмеження повноважень розцінково-конфліктної комісії — ухвалили постанову про вилучення з її компетенції питань, пов'язаних із звільненням працівників під час скорочення штатів, обмеживши їхню роль у вирішенні даної проблеми лише наданням порад.

Здійснена в 1928 р. реорганізація діяльності РКК мала суперечливий характер. Спочатку з метою спрощення існуючого порядку розгляду спірних питань держава розширила їх повноваження. Закон ЦВК і РНК СРСР від 29 серпня про примирно-третейський розгляд трудових конфліктів вказав на необхідність остаточного їх розв'язання в РКК і відповідно обмежив права робітників щодо оскарження їх рішень¹⁷⁴. Але через кілька місяців було зроблено крок назад. 12 грудня 1928 р. Наркомат праці законодавчо закріпив раніше негласне обмеження повноважень РКК. З їх відання було вилучено «спірні питання про звільнення з посад та відновлення на них осіб, які користувалися правом наймати й звільняти, а також відповідальних працівників, котрі належали до категорій, зазначених у спеціальному списку, що його затвердив НКП за згодою з Всесоюзною центральною радою професійних спілок, або у переліках, які їх встановлювали наркомати праці союзних республік за згодою з відповідними радами профспілок, так званих номенклатурних списках¹⁷⁵. Спірні проблеми розглядалися у партійних інстанціях і не підлягали передачі в примирні органи.

Профспілкове керівництво намагалося зупинити наступ партійно-радянської номенклатури та відстояти права розцінково-конфліктних комісій. 12 липня 1928 р. секретар комфракції ВУРПС В. Кузьменко звернувся з проханням до ЦК КП(б)У відмінити постанову Наркомюсту та Раднаркому УСРР від 3 червня 1927 р. Мотивуючи свою позицію, він вказував, що вона суперечить нормам Кодексу законів про працю й постанові НКП про порядок скорочення штатів. В. Кузьменко попереджав, що цей акт надає можливість адміністрації підприємств зводити рахунки з небажаними працівниками¹⁷⁶.

¹⁷² Там само. — Арк. 9.

¹⁷³ Антошкин Д. Профессиональное движение в России: Пособие для самообразования и курсов по профессиональному движению. — М., 1925. — С. 316.

¹⁷⁴ Ежегодник советской юстиции — № 40–41. — М., 1928. — № 40–41. — С. 1064.

¹⁷⁵ Клейнберг В., Бас Н., Баженов Д. Збірник постанов про працю. — Харків, 1929. — С. 366.

¹⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2653. — Арк. 65.

Конфлікти між державними та профорганами виникали під час примусового арбітражу, який застосовувався на націоналізованих підприємствах у випадках, коли спірні питання не розв'язувалися у відповідних установах. Спочатку, згідно з положенням «Про примирні камери та третейські суди» від 18 серпня 1922 р., право вимагати арбітраж надавалося виключно профспілкам. Постанова РНК УСРР від 23 серпня 1922 р. «Про колективні угоди» встановлювала паритетні можливості щодо такої вимоги для обох конфліктуючих сторін. Застосування урядової постанови тимчасово призупинила опозиція профспілок. V Всеросійський з'їзд профспілок висловився за поновлення їх монопольного права на примусовий арбітраж. Пропозицію було внесено до Кодексу законів про працю 1922 р. Проте через три роки XIV з'їзд ВКП(б) переглянув статтю 171 КЗпП про третейські суди. Право вимагати цей арбітраж знову було визнане за обома конфліктуючими сторонами¹⁷⁷. І все ж паритет профспілкових та державних органів у третейських судах мав формальний характер, оскільки в разі недосягнення згоди вироки суду виносилися їх головами.

У 1924 р. у зв'язку з необхідністю посилення інтенсифікації праці держава переглянула у власних інтересах існуючу систему погоджувально-арбітражного й судового розгляду трудових конфліктів. Повноваження третейських судів були обмежені на користь державних судових органів. Коли спочатку до обговорення в третейських судах за вимогою примусового арбітражу приймалися всі трудові конфлікти, пов'язані з а) підписанням, б) тлумаченням, в) достроковими змінами і г) доповненнями договорів, то надалі — лише перші дві категорії, а третя і четверта (виключно за умови згоди обох сторін) — передавалася третейським суддям¹⁷⁸. У разі недосягнення угоди між ними справи, пов'язані з переглядом колективних договорів, направлялися в судові органи. Спеціально для їх розгляду створювалися губернські й районні сесії з трудових справ. Після ліквідації районних трудсесій у зв'язку з централізацією державного й профспілкового апаратів справи, пов'язані із спірними питаннями, передавалися до загальних судів. При цьому кримінальні справи направлялися туди поза попереднім обговоренням у погоджувально-арбітражних органах.¹⁷⁹

Наймані працівники притягалися до судової відповідальності за трудове дезертирство, тобто ухиляння від обліку й реєстрації під час трудо-

¹⁷⁷ *Войтинский И.* Трудовое право СССР. — М.—Ленинград, 1928. — С. 101.

¹⁷⁸ Там само. — С. 118–119.

¹⁷⁹ *Семенов А.Е.* Очерки истории советского трудового права. — Харьков, 1925. — С. 118–119.

вих мобілізацій чи від явки на ці роботи або самочинне залишення їх. Незважаючи на проголошення принципу свободи праці в зв'язку з переходом до непу, ухиляння від цих повинностей визнавалося злочином. В 1926 р. з компетенції нарсудів і третейських судів було вилучено всі справи щодо порушення колективних угод та індивідуальних договорів, які мали характер трудових позовів. У 1927 р. НКП поширив цю практику на справи про неправильне звільнення з роботи¹⁸⁰.

Прокурорський нагляд за розв'язанням трудових позовів (опротестування вироків і рішень РКК, примирних камер, третейських та народних судів, що набували законної чинності), який був введений на пропозицію VI Всесоюзного з'їзду професійних спілок (11–18 листопада 1924 р.), ще більше обмежив повноваження розцінково-конфліктних комісій. Він фактично позбавив законодавчої чинності статті № 173 Кодексу законів про працю й № 13 «Положення про РКК», за котрими їх рішення оскарженню не підлягали¹⁸¹. Крім того, принципи формування органів прокуратури не забезпечували незалежності нагляду. Склад цих органів по трудових справах, які створювалися при союзних, республіканських і губернських судових установах, формувався НКЮ за згодою з Наркоматом праці, але за умови попереднього затвердження висунутих кандидатур у партійних інстанціях. Думки профорганізацій бралися до уваги лише під час призначення помічників прокурорів з трудових справ¹⁸².

Коли система примирно-арбітражних установ діяла під безпосереднім контролем партійно-радянських органів, то для виявлення фактів порушень трудового законодавства залучалися профспілки. На відміну від зарубіжних країн, де наглядом за станом охорони праці займалися державні чиновники — фабричні інспектори, радянський апарат цієї охорони складався з робітників — висуванців профорганізацій. До їх компетенції входило й провадження та дізнання по справах стосовно порушення КЗпП.

В умовах, коли за господарську діяльність бралася сама держава, всі важелі в обмеженні експлуатації робітників спрацьовували в її інтересах. Недотримання норм законодавства та порушення колективних договорів спричиняли численні трудові конфлікти, які, починаючи з 1924 р., невпинно загострювалися. На це звернув увагу VII Всесоюзного з'їзду профспілок (грудень 1926 р.) делегат з Донбасу Прокопович: «Останнім часом збільшилися конфлікти, й господарники намагаються всіляко створювати

---

¹⁸⁰ Трапезников В. Основы трудового права: Общедоступная систематизация законов о труде. — М.—Ленинград, 1925. — С. 62.

¹⁸¹ Семенов А.Е. Очерки истории советского трудового права. — С. 119.

¹⁸² Войтинский И. Трудовое право СССР. — С. 108.

їх»¹⁸³. Його думку конкретними фактами підтвердив член президії ВЦРПС Ю. Догадов. Він зауважив, що за два роки кількість спірних питань, що виникали через порушення договірних чи законодавчих норм, зросла учетверо. Переважна більшість їх не знаходила вирішення в примирних інституціях. «У 1924 р. ми мали 77% випадків передачі справ [у третейські органи. — *Авт.*], у 1925 р. — вже 84%, а за перше півріччя 1926 р. — 83,6%, тим часом як на паритетні камери припадало в 1924 р. — 22%, у 1925 р. — 15%, у 1926 р. — 16%», — констатував зменшення ролі погоджувальних камер та розцінково-конфліктних комісій у розв'язанні трудових конфліктів Ю. Догадов¹⁸⁴.

Наведені факти не дають чіткого уявлення про причини такого становища. Відомості про наступні роки фіксують лише характер відносин між профспілками й господарниками під час укладання колективних угод. Вони свідчать, що у 1928 р. гострота трудових конфліктів, яка в більшості вирішувалася шляхом переговорів, зменшилася. У доповідній записці до ЦК КП(б)У «Про наслідки переукладання колективних договорів на 1928 р. і стан проведення їх у життя» секретар комфракції ВУРПС В. Дороніна зазначала: «Із 36 гендоговорів по Україні тільки по 5 трудових договорах укладено з проходженням конфліктів через третейські суди («Південсталь», «Укршкіртрест», «Текстильтрест», «Укрсільцукор»... У більшості конфліктів арбітраж був добровільний, а не примусовий»¹⁸⁵. Зменшенню трудових конфліктів сприяло підвищення тарифних ставок малокваліфікованих робітників.

II.4. Страйковий рух

Ставлення держави до страйкового руху робітників в багатокладній економіці 20-х рр. було амбівалентним. Державні органи співчутливо ставилися до страйків на державних підприємствах, але робили все можливе, щоб мирно розв'язати трудові конфлікти в державному секторі економіки. Коли робітничі колективи все-таки наважувалися страйкувати на державних підприємствах, профспілки ставали на бік господарників.

За офіційними даними, у 1922 р. в Україні відбулося 80 страйків, причому більшість з них (45) — на державних підприємствах. Якщо у приватній промисловості завдяки відсутності обмежень реалізації права робітників на участь у страйковій боротьбі три чверті страйків проходили за санкцією професійних спілок, то в державній — внаслідок приму-

---

¹⁸³ VII Всероссийский съезд профессиональных союзов: Стенографический отчет. — Бюллетень № 3. — М., 1926. — С. 17.

¹⁸⁴ Там же. — С. 80.

¹⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2743. — С. 89.

сового державного арбітражу — без такої санкції. Більше того, 11% страйків було оголошено всупереч забороні профспілок¹⁸⁶.

Більшість страйків організували робітники-металісти. Зокрема, на металообробних заводах Харкова відбулося 22 страйки, в тому числі 13 — на державних і 9 — на порівняно невеликих приватних. Найбільш чисельні серед них — на Паровозобудівному заводі (22–25 квітня, 12–13 травня, 12 червня, 10–11 жовтня і 10 листопада), в яких брало участь більше 3 тис. осіб, а також на заводі «ВЕК» (5 грудня за участю 1 тис. 257 осіб) і на заводі Гельферіх-Саде (з 5 до 7 грудня за підтримкою 1 тис. й 18 грудня — 784 осіб). Найбільш тривалим у 1922 р. був страйк на державному чавуноливарному й механічному заводі № 4 (колишній завод Белліно-Фендерих) в Одесі, який точився майже два тижні (з 2 по 16 червня) й закінчився задоволенням вимог робітників — терміною виплатою зарплати по 1 червня включно й оплатою всіх страйкових днів. Того ж року були зафіксовані страйки на Центральній електростанції в Києві (28 березня), на заводі сільськогосподарського будівництва в Харкові (15 червня), Механічно-артилерійському заводі в Києві (17–18 жовтня)¹⁸⁷.

Причинами страйкового руху у 1922 р. були, по-перше, зрив планів пайкового постачання робітників внаслідок продовольчої кризи і, по-друге, недосконалість регулювання трудових відносин під час запровадження колективних угод. На початку 20-х рр. рівень опозиційності робітників знизився — з політичного до побутового. Політичний протест вироджувався і дрібнів, відбувалася «побутовізація» політичних конфліктів. Кампанія укладання колективних договорів, проведена професійними спілками у 1922 р., не зменшила кількості трудових конфліктів, оскільки її результати зводилися нанівець відсутністю своєчасної індексації заробітної плати до рівня інфляції.

Позицію профорганізацій щодо цієї форми економічної боротьби в умовах непу визначив лютневий (1922 р.) пленум ВЦРПС. Не заперечуючи проти страйків на приватних підприємствах, він визнав їх «небезпечною й шкідливою зброєю», «виступом проти свого класу» у державному секторі виробництва¹⁸⁸.

---

¹⁸⁶ Работа органов труда на Украине. (Конспект тезисов доклада уполнаркомтруда т. Анкиста) / Вестник профдвижения Украины (Харьков). — 1925. — № 17–19. — С. 16–22.

¹⁸⁷ Трудовые конфликты в Советской России. 1918–1929 гг. — М., 1998. — С. 58.

¹⁸⁸ Прошина Н.М. Советское трудовое законодательство 20-х гг. и профсоюзы (На примере конфликтных ситуаций в уральской металлопромышленности) // Проблемы истории России. — Вып. 2. — Екатеринбург, 1998. — С. 261.

XI з'їзд РКП(б) дозволив страйки на націоналізованих підприємствах лише як засіб боротьби з «бюрократичними перекрученнями держави та всілякими залишками капіталістичної старовини в її установах»¹⁸⁹. У вересні 1922 р. V Всеросійський з'їзд професійних спілок зобов'язав їх під час оголошення страйків керуватися не тільки інтересами окремих груп робітників, а й робітничого класу у цілому¹⁹⁰.

Кодекс законів про працю 1922 р. питання про страйки спеціально не розглядав. Виходячи з статті 161, що не дозволяла адміністраціям підприємств «чинити перешкоди у діяльності комітетів і органів спілки», а також ст. 20, котра звільняла професійні спілки від майнової відповідальності по колективних угодах, їм не заборонялося проведення страйків. В той же час у КЗпП містилися статті, які фактично забороняли використання страйкової боротьби на державних заводах, фабриках та шахтах під час укладення колективних договорів. Крім того ст. 44 забороняла їх переглядати до закінчення строку дії, а стаття 171 зобов'язувала розв'язувати трудові конфлікти за допомогою примусового арбітражу.

Коли страйки не заборонялися владою, а саме при недотриманні дирекціями підприємств колдоговорів, професійним спілкам дозволялося оголошувати їх, по-перше, лише після випробування всіх інших шляхів вирішення трудових конфліктів та, по-друге, після закінчення строку, що надавався протилежній стороні для виконання пред'явлених вимог. Крім того, потрібні були відповідні санкції вищих профорганів, які здійснювали контроль за розвитком страйкового руху¹⁹¹.

Організатори несанкціонованих страйків, як порушники профспілкової дисципліни, позбавлялися матеріальної допомоги. Положення ВЦРПС «Про страйкові фонди» від 21 травня 1925 р. доповнювало право фінансового тиску на «незаконно» страйкуючих робітників можливістю використання штрейкбрехерів завдяки дозволу на відрядження біржами праці безробітних на страйкуючі підприємства.

Незважаючи на жорсткі обмеження страйкового руху на державних підприємствах, робітники все ж наважувалися захищати свої інтереси. Як відомо, найбільшої гостроти конфлікт між владою і робітничим класом досяг взимку 1920–1921 рр. Партійні, радянські й профспілкові документи дають уявлення про політичні настрої працівників, але в них містяться лише окремі довідки про страйки.

¹⁸⁹ Одиннадцатый съезд РКП(б). Март–апрель 1922 года. — Протокли. — С. 530.

¹⁹⁰ Стенографический отчет V Всероссийского съезда профессиональных союзов. 17–22 сентября 1922 г. — М., 1922. — С. 321.

¹⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1296. — Арк. 190.

Головною причиною страйків, як свідчили вимоги їх учасників, було погіршення продовольчого постачання робітників. Траплялися і виступи робітників проти запровадження загальної трудової повинності, а також за відміну «спеціальних пайків» для відповідальних працівників, як це було в залізничних майстернях на ст. Нижньодніпровськ і на швейній фабриці у Катеринославі. В офіційних документах згадувалося й про факти проведення страйків під гаслом вимоги вільних виборів у ради. Помітна поміркованість політичних і економічних вимог відбивала політичну байдужість чи співчуття новій владі з боку більшості робітників.

Некеровані дії страйкарів зумовили застосування репресивних заходів з боку уряду. Початок відповідної політики щодо учасників страйкового руху поклала в УСРР резолюція наради голови Катеринославського губернського виконавчого комітету із секретарем губкому КП(б)У та представниками професійної спілки залізничників, прийнята наприкінці квітня 1921 р. з приводу заворушень у паровозоремонтних майстернях Катеринослава. Ця резолюція, крім репресій з боку адміністрацій підприємств у вигляді локаутів, передбачала й заходи дисциплінарного впливу профспілкових органів щодо страйкарів, а саме — позбавлення їх профспілкового членства і відповідно продовольчого постачання за картками. Найбільш суворо каралися призвідники виступів робітників. Нерідко вони ув'язнювалися органами ЧК в концентраційні табори¹⁹².

Постанова «Про операції ЧК у зв'язку із заворушеннями на заводах», ухвалена 23 червня 1921 р. на нараді тимчасового заступника секретаря ЦК КП(б)У Г. Петровського із головою Харківської губЧК Радіним та членом колегії ВУЧК Рославцем, передбачала налагодження співробітництва професійних спілок з органами державної безпеки під час арештів керівників страйків. Коли при проведенні цих акцій проти керівників вимагалася обов'язкова згода губпрофрад, то арешти «більш поміркованих елементів» профспілковим органам доручалося проводити самостійно. Ці операції мали супроводжуватися активною агітаційною кампанією проти призвідників заворушень в пресі¹⁹³.

Особливо суворо каралися ті керівники страйків, які поряд з економічними висували й політичні вимоги. Так, у залізничних майстернях Нижньодніпровська страйк проходив з 26 травня по 8 червня 1921 р. не лише під гаслами поліпшення продовольчого забезпечення робітників, а й недоторканності особи та розкріпачення праці. Його організаторів було притягнуто до судової відповідальності й 2 листопада засуджено рішенням революційного трибуналу від трьох років позбавлення волі під

¹⁹² ЦДАВО України. — Ф. 24. — Оп. 2. — Спр. 78. — Арк. 130.

¹⁹³ Там само. — Арк. 84.

вартою з громадсько-примусовими роботами до вищої міри покарання — розстрілу. Для звинувачених, які визнали свою провину, судове покарання було замінене на «громадсько-пролетарський осуд»¹⁹⁴. Суворість придушення страйків і покарання страйкуючих у добу «воєнного комунізму» та в перші роки НЕПу (до прийняття КЗППу 1922 р.) визначалася політикою мілітаризації праці. Проте й надалі, незважаючи на деяке пом'якшення покарань, призвідники страйків таврувалися як «антирадянські елементи», які перебували під впливом меншовиків та есерів. Тим самим конфліктам соціально-трудового характеру надавалося політичне забарвлення.

Досить частим явищем у боротьбі зі страйковим рухом у 1921–1923 рр. було застосування локаутів, словесним маскуванням яких став евфемізм перереєстрації, під час якої усі робітники оголошувалися звільненими, а потім спеціальна комісія за участю ДПУ проводила їх набір заново, відсіюючи «неблагонадійних». При цьому звільняли не тільки організаторів й активних учасників страйків, але нерідко й тих, що виступали на зборах із критикою організації виробництва або висловлювали претензії до роботи дирекції підприємств. Такі виступи звичайно розглядалися в політичному аспекті. Голосування проти резолюцій партосередків на загальних зборах робітників сприймалося владою як найбільш очевидний показник антирадянських настроїв. Хоча насправді за такими фактами досить часто стояли не політичні погляди, а протест проти тяжкого матеріального становища.

Іноді безпартійних робітників, винних в організації страйків, переводили на інший завод, фабрику чи шахту, у той час як керівників заворушень з числа есерів і меншовиків позбавляли можливості працевлаштування на будь-якому державному заводі, видаючи їм «вовчі паспорти»¹⁹⁵.

Головними причинами страйків 1923 р., як і в попередні роки, були затримка виплачування та неповна оплата праці. Хвиля одноденних виступів робітників під гаслом ліквідації заборгованості в останній проїшла у січні — на початку лютого в Донбасі. Триденний страйк на Юзівському металургійному заводі було розцінено місцевим комітетом партії, як «надзвичайно гострий страйк, небувалий за часів революції»¹⁹⁶.

Систематичне невиконання колективних угод адміністрацією державних підприємств, насамперед щодо виплачування зарплати, призвело влітку 1923 р., за оцінкою окружного комітету КП(б)У, до загрози ви-

¹⁹⁴ Там само.

¹⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1308. — Арк. 42.

¹⁹⁶ Там само. — Спр. 1619. — Арк. 11–12.

никнення вседонецького страйку. У політдоповіді за травень—червень тимчасово виконуючого обов'язки секретаря Донецького губкому КП(б)У (підпис нерозбірливий) у ЦК РКП(б) Й.Сталіну і в ЦК КП(б)У Е. Квірінгу повідомлялося: «тяжкий матеріальний стан робітників позначився на їх настроях, страйки стали звичайним й дуже поширеним явищем, на відміну від минулих років», «більш тривалими й скупченими»; «якщо місця страйків раніше відзначалися на карті басейну окремими розрізненими рудниками, то у ці місяці ми маємо випадки зосереджених, узгоджених дій ряду рудників і навіть кушів (Макіївський, Штерівський, Горлівський (останній — за винятком двох-трьох шахт)... Коли становище в найближчі місяці залишиться таким, яким було у травні-червні, зростання страйкової хвилі може призвести до вседонецького або до майже вседонецького страйку»¹⁹⁷.

Уявлення про характер та рушійні сили страйкового руху шахтарів давала інформація Юзівського окружного комітету КП(б)У про страйк на трьох рудниках Донецької губернії, організований 3—4 липня 1923 р. під гаслом «Дайош получку й твердий курс рубля!». Ініціаторами його виступили колишні більшовики — члени опозиційних угруповань Горбачов, Сапронов та інші, до яких приєднався меншовик Зайцев. Страйковий комітет підтримали 50 членів КСРМУ й 9 кандидатів у члени КП(б)У. «Активно діючим елементом у період страйку», за визначенням окружному КП(б)У, були новоприбулі робітники, що становили 80% працюючих. Загальна чисельність страйкуючих досягла майже півтори тисячі осіб. Загрозу поширення страйку на інші шахти округи відвернули превентивні заходи рудкому й насамперед охорона засобів зв'язку. Незважаючи на активну агітаційну роботу, страйк було припинено лише після обіцянки райкому Всеросійської спілки гірників та окружного комітету КП(б)У дозволити провести районну робітничу конференцію з обговорення питання про заходи для своєчасного виплачування заробітної плати¹⁹⁸.

Загроза встановлення робітничого контролю над оплатою праці виникла і на транспорті, де тарифні ставки були нижчими, ніж у промисловості. Це засвідчили відповідні вимоги членів страйкового комітету залізничників у Лимані й працівників залізничного вузла Родакове¹⁹⁹.

Дозвіл робітникам на самостійне вирішення соціально-економічних проблем поза втручанням профорганів не був типовим для державної практики розв'язання трудових конфліктів. ЦК КП(б)У всіляко намагався

¹⁹⁷ Там само. — Спр. 1692. — Арк. 94—95.

¹⁹⁸ Там само. — Спр. 1753. — Арк. 61.

¹⁹⁹ Там само. — Спр. 1692. — Арк. 136.

відвернути робітників від самостійних дій. Так, у циркулярі секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда до спілки залізничників від 23 серпня 1923 р. містилася вказівка уникати скликання робітничих конференцій, на котрих робітники мали б можливість обговорювати питання про зарплату²⁰⁰.

Економічна ситуація в республіці до кінця року суттєво не змінилася. Уряд задовольнив лише одну вимогу робітників — розпочав оплату праці дрібними та середніми купюрами²⁰¹. У той же час фінансові ускладнення внаслідок розходження ножиців цін на сільськогосподарську й промислову продукцію призвели восени 1923 р. до зниження реальної заробітної плати робітників, номінальний рівень якої збільшився за рік в індустрії на 28%²⁰². Однак завдяки застосуванню нової тактики придушення страйкового руху, сутність котрої полягала у відмові від переважно репресивних заходів і намаганні опанувати його із середини, владі вдалося запобігти розвитку відповідних тенденцій у більшості губерній республіки²⁰³.

Епіцентром страйкового руху, рушійною силою якого були шахтарі, залишався Донбас. Це зумовлювалося злиденною зарплатою робітників вугільної промисловості, котра була нижчою, ніж в інших галузях виробництва. Хиби у фінансовій політиці призвели до активної страйкової боротьби гірників за поліпшення свого матеріального становища. За звітами комісії ЦК РКП(б) і Всеросійської центральної ради професійних спілок, за 9 місяців 1923 р. в Донецькому басейні, головним чином у кам'яновугільній промисловості, відбулося понад 120 заворушень та страйків, зокрема по спілці гірників — на 92 рудниках (загальна кількість шахтарів — 265,3 тис., страйкували 35,8 тис. осіб, було втрачено 91,8 тис. робочих днів), по спілці металістів — на 22 заводах (відповідно 54 тис. робітників, з них — 12,2 тис. страйкарів, втрачено 41 тис. робочих днів), по спілці хіміків — на 7 підприємствах (8,4 тис. робітників та 2 тис. страйкарів).

Зазначалося, що, страйки вибухали, як правило, на ґрунті несвоечасного виплачування заробітної плати, іноді внаслідок видачі замість грошей товарних бон і лише в окремих випадках — через збільшення норм виробітку та незадоволення розміром оплати праці (зафіксовано було лише два таких факти)²⁰⁴. Виступи робітників спричиняли й їх нестерпні житлові умови. Як повідомляв 10 листопада 1923 р. Й. Сталіну секретар Полтавського губкому Б. Магідов, який відвідав вугільний

²⁰⁰ Там само. — Оп. 6. — Спр. 45. — Арк. 5–6.

²⁰¹ Там само. — Оп. 20. — Спр. 1432. — Арк. 191; Спр. 1811. — Арк. 7.

²⁰² Там само. — Спр. 1811. — Арк. 35.

²⁰³ Там само. — Спр. 1433. — Арк. 151, 163, 186.

²⁰⁴ Там само. — Спр. 1641. — Арк. 2–3, 7.

регіон УСРР, «10 000 робітників Донбасу воліють щоденно спускатися в шахти, жити у породах, в надрах земних у 200, 300, 500 сажнів: там гірник почуває себе краще, ніж у власній «квартирі»²⁰⁵.

Восени 1923 р., коли незадоволення гірників почало переростати в недовіру до місцевих керівників та їх обіцянок, гірники Олександро-Грушівського району (майже 30–35 тис. чол.) відмовилися отримати получку, котра була нарахована їм у розмірі 40% від належної, й страйкували на знак протесту 10 днів²⁰⁶. Мали місце також факти насильства робітників над профспілковими і партійними працівниками (Криндачівський район), а також антирадянських виступів (Шахтинський район)²⁰⁷.

Політичний характер мав страйк на Парамонівській шахті (2–4 листопада 1923 р.), хоча головною причиною його виникнення також стало погіршення матеріального становища гірників. Загальні збори, скликані без дозволу рудкому 1 жовтня колишнім комуністом Капустініним, що раніше працював на цій копальні, ухвалили резолюцію, яка містила спрямовані проти нової економічної політики положення, «тотожні за духом документам «Робітничої групи» в Ростові-на-Дону»*. Звинувачивши місцеві партійний й профспілковий комітети у втраті зв'язку з масами й паразитуванні за рахунок шахтарів, учасники зборів заявили про їхню неспроможність захищати інтереси робітників й висунули гасло «Геть осередок РКП і рудком, хай живуть ЦК РКП(б) та ВЦРПС!». Їх ініціатори закликали гірників взяти боротьбу з бюрократизмом у свої руки й негайно оголосити страйк. Поставивши питання про недовіру районному рудничному і кушовому партійних комітетам, шахтарські збори водночас ухвалили заходи, які, на думку комісії ЦК РКП(б) та ВЦРПС, «повинні були підняти престиж місцевих кушкомів і підготувати свідомих робітників до вступу в члени РКП». Ці заходи відповідали настановам центральних партійних органів про боротьбу з бюрократизмом, але не виконувалися на місцях.

У відповідь на самочинні дії робітників партком Парамонівської шахти за погодженням з Донецьким окрпарткомом заарештував керівника страйку. Репресивний тиск держави з метою залякування викликав

²⁰⁵ Большевистское руководство. Переписка 1912–1927 гг. — М., 1996. — С. 284.

²⁰⁶ Там же. — С. 285.

²⁰⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1641. — Арк. 8.

* «Робітнича група» — опозиційне угруповання в РКП(б), що сформувалося у 1923 р. на базі поглядів розгромленої «Робітничої опозиції». Звинувачувала ЦК партії в антиробітничій політиці, закликаючи до повернення методів «воєнного комунізму», відбивала позицію прихильників лівого крила цієї течії, вимагала свободи внутріпартійних угруповань. Пропагуючи загальнополітичні страйки, учасники «Робітничої групи» організовували локальні страйки на окремих підприємствах.

обурення гірників. Намагаючись звільнити Капустіна, вони спочатку зібралися на загальні збори, загрожуючи арештом керуючому рудником, секретарю окружного комітету партії й представнику окрвиконкому. Наступного дня шахтарі оголосили страйк й організували маніфестацію протесту, в якій взяли участь понад 2 тис. осіб. Після зіткнень із міліцією, що погрожувала застосувати зброю, учасники акцій змушені були розійтися. Виступи вдалося припинити тільки через два дні²⁰⁸.

Оцінюючи характер донецьких страйків, слід зазначити, що робітники виступали не проти радянської влади, а проти нового, «непівського» режиму. Їх незадоволення звичайно викликали не державні інститути, а особи, котрі їх репрезентували і порушували проголошені владою гасла про класові пільги у розподілі товарів та послуг. Тобто антирадянські настрої зумовлювалися не стільки незадоволенням робітників узурпацією влади більшовиками, скільки кастовістю у суспільстві. Висловлювалося й недовіра до профкомів.

Страйки в Донецькому басейні засвідчили ослаблення впливу професійних спілок внаслідок відриву їх керівників від мас. У випадках затримки надходження коштів для виплачування зарплати спілки не оголошували заводи, фабрики і шахти на страйковому становищі, а лише надсилали телеграми у центр із констатацією існуючої ситуації. Індиферентність спілок і зневіра робітників в ефективності страйкової боротьби значною мірою пояснювалися їх матеріальною залежністю від господарників (отриманням коштів від заводоуправлінь на утримання фабзавкомів й проведення культурно-масової роботи, забезпеченням штатних профспілкових працівників заводським житлом й т.п.). Негативні наслідки зрощування профспілкового апарату та господарських органів наочно проявилися у спілці гірників під час криндачівського й парамонівського страйків, коли місцеві профспілкові органи підтримали не шахтарів, а адміністрацію.

Занепокоєння з приводу ослаблення авторитету профспілок висловлювали і парторгани. Зокрема, у циркулярі ЦК КП(б)У до губернських комітетів партії та комфракцій губпрофрад від 9 липня 1923 р., який було розроблено у зв'язку з посиленням страйкового руху в Донбасі, професійним організаціям рекомендувалося «уважно ставитися до вимог робітників». Серед причин занепаду впливу вказувалося, по-перше, на їх неспроможність вирішувати трудові конфлікти мирним шляхом і, по-друге, на придушення стихійних страйків заходами, що «спричиняють дискредитування спілкових органів в очах об'єднаних ними мас». Професійні спілки повинні були підтримувати економічно справедливі

²⁰⁸ Там само. — Арк. 9–11; Спр. 1692. — Арк. 138; Спр. 1641. — Арк. 9–11.

вимоги працівників, однак у разі їх нездійсненності роз'яснювати необхідність самообмеження потреб, вказуючи межу можливості їх задоволення. Щодо вимог, які мали антирадянський характер, то від спілок вимагалася «різко негативна позиція». У цьому ж циркулярі ЦК КП(б)У містилися рекомендації стосовно діяльності профспілок в ситуації, «коли спілка прогавить зростання незадоволення робітників та справа дійде до пред'явлення вимог адміністрації через голову спілки». Професійним організаціями рекомендувалося «прийняти на себе завдання найскорішої ліквідації страйку як в інтересах робітників, так і в інтересах народного господарства».

Була ретельно розроблена тактика діяльності комфракцій профспілок, через які партійні комітети здійснювали керівництво профспілковим рухом. Під час переговорів з комфракціями господарських органів або заводууправлінь вони зобов'язувалися виступати з позицій партійних інтересів, а не вимог робітників. Із цього приводу в циркулярі ЦК КП(б)У зазначалося: «Переговори повинні проводитися так, як мусять розмовляти один з одним комуністи, поставлені партією на різні пости, але діючі в ім'я тих самих цілей». Формально ця вказівка передбачала паритетні умови для господарських інституцій та комфракцій профспілкових організацій, але фактично вона закріплювала пріоритет для однієї сторони, оскільки головним суб'єктом управління в радянському суспільстві виступав партійно-радянський апарат. Спірні питання між профспілковими й господарськими комфракціями, за правилами відповідної субординації, вирішувалися парткоммами, до котрих вони й належали. Таким чином, комітетам надавалася роль арбітрів у розв'язанні трудових конфліктів, що переростали в страйки.

ЦК КП(б)У вказував на неприпустимість безпосереднього втручання партійних органів у керівництво страйковим рухом. Тому комосередкам заводів, фабрик та шахт рекомендувалося відразу ж після виникнення загрози страйку встановлювати тісний зв'язок з відповідними фракціями місцевкомів. Тільки в разі стихійних виступів їм дозволялося відкрито втручатися у справи профорганізацій²⁰⁹.

Починаючи з 1924 р., владі вдалося зменшити соціальну напругу не тільки у Донбасі, а й в інших регіонах республіки. Вирішальну роль у стабілізації ситуації відіграли соціально-економічні фактори. Це, поперше, підвищення заробітної плати промислових робітників УСРР у середньому на 28%, зокрема металістам — на 46% та гірникам — на 22%, яке було проведене в 1924 р.²¹⁰ По-друге, ліквідація у 1925 р. забор-

²⁰⁹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 45. — Арк. 34.

²¹⁰ Там само. — Оп. 20. — Спр. 1811. — Арк. 35.

гованості в оплаті праці та виплачування її готівкою без кредитування через кооперативні органи у рахунок получки*. Виняток у цьому відношенні становили лише будівельна, лісова та цукрова галузі промисловості, а також транспорт.

Найбільш тяжким було становище сезонних робітників — наймитів, котрі працювали на цукрових плантаціях при заводах. Їх професійні організації почали запроваджувати колективні угоди з керівниками цих підприємств на два роки пізніше, ніж промислові. Тому практику врегулювання трудових відносин за колдоговорами у сільському господарстві ще не було достатньо відпрацьовано. Невиконання заводоуправліннями відповідних обов'язків викликало у 1924 р. хвилю страйків в економіях цукрових заводів Полтавської, Київської, Подільської та Катеринославської губерній. Хоча не всі страйки оголошувалися за участю місцевих профспілкових органів, останнім вдавалося оволодівати ситуацією і попереджувати небажані для влади виступи. Тільки на Сабліно-Знам'янському цукровому заводі Катеринославської губернії ситуація вийшла з-під їх контролю: незадоволення наймитів вилилося у намагання захопити державні бурякові плантації²¹¹.

Страйкові настрої проявлялися й серед робітників переважно місцевої промисловості. Крім систематичної затримки заробітної плати, їх викликали підвищення норм виробітку і зниження тарифних розцінок, скасування деяких пільг у комунальній сфері (згідно з новими колективними угодами), а також скорочення штатів, зростання безробіття, погана робота робітничої кооперації та інші недоліки в справі матеріального забезпечення²¹².

В архівах зустрічаються окремі відомості про заворушення й страйки на металургійних машинобудівних і механічних підприємствах. Зокрема, у довідці № 7 Інформвідділу ЦК РКП(б) повідомлялося про виступи, що відбулись у цехах дніпропетровських металургійних заводів ім. Леніна та ім. Петровського. Так, у трубному цеху першого підприємства одно-

---

* До завершення грошової реформи частину заробітку робітники отримували бонами — талонами робітничих кооперативів, на які вони могли придбати в кредит необхідні товари. Бони було запроваджено з метою попередження знецінення зарплати робітників в умовах галопуючої інфляції шляхом забезпечення дешевими (порівняно з цінами приватної торгівлі) товарами робкоопів, а також через брак дрібних грошей у грошовому обігу для сплати здачі покупцям. Однак, оскільки робітничі кооперативи не постачали своїх членів необхідними товарами по низьких цінах, бони виявилися засобом кредитування не робітників, а кооперативної торгівлі й відповідно боротьби за витиснення з ринку приватників.

²¹¹ Там само. — Спр. 1915. — Арк. 36.

²¹² Там само. — Арк. 14.

денний страйк був спричинений незадоволенням робітників підвищенням норм виробітку й затримкою зарплати. В прокатному цеху заводу ім. Петровського, де заробіток металургів знизився на 16%, страйкарі не працювали кілька днів. На загальних зборах делегатів, скликаних з ініціативи фабзавкому, акцію прокатників засудили, причому 24 робітників з тих, які страйкували, за пропозицією присутніх було звільнено, а 12 — виключено із спілки металістів. Затримка заробітної плати стала причиною страйкового виступу робітників на Харківському електромеханічному заводі («Електросила» № 1), котрий тривав один день²¹³.

До страйкової боротьби з 1924 р. приєдналися безробітні. Вони були незадоволені не тільки мізерною матеріальною допомогою, яку отримували від влади, а й роботою бірж праці, що мали сприяти вирішенню соціально-трудових конфліктів шляхом посередництва між роботодавцями та безробітними. Незважаючи на право профорганів перевіряти діяльність бірж і порядок найму й звільнення робітників на промислових підприємствах, механізм такого контролю не спрацьовував. Під час наймання робочої сили процвітали хабарництво та протекціонізм, а робітникові «з вулиці» було надто складно отримати роботу на біржах праці²¹⁴. Причина цього полягала насамперед у пільгах на першочергове працевлаштування для членів партії. Виступи безробітних почалися в Одесі у травні 1924 р. Після затримання органами ДПУ призвідників заворушень політична ситуація серед безробітних в Одеській губернії тимчасово стабілізувалася. Цьому також сприяли заходи боротьби з безробіттям, терміново проведені місцевою владою. Проте через обмеженість коштів вони мали короткочасний ефект. Для попередження нових виступів було задоволено головну вимогу безробітних — запроваджено загальну черговість у працевлаштуванні незалежно від їх партійної приналежності.

Страйкові тенденції панували серед безробітних і в 1925 р. Незадоволення неспроможністю держави вирішити їх проблему проявлялося навіть у тих групах, які отримували матеріальну та трудову допомогу. Причинами його були мізерна оплата праці на громадських роботах та затримки у виплаті страховки по безробіттю²¹⁵.

Страйки й заворушення працюючих робітників спричинялися насамперед їх незадоволенням підвищенням норм виробітку та зниженням розцінок на виготовлену продукцію під час колдоговірної кампанії²¹⁶.

²¹³ Трудовые конфликты в Советской России. 1918–1929 гг. — С. 59–60.

²¹⁴ На радянській Україні // Діло. — Львів, 1924. — 11 жовтня.

²¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2117. — Арк. 47.

²¹⁶ Там само. — Спр. 2133. — Арк. 27; Спр. 2118. — Арк. 105.

«Перегини» в нормуванні й тарифікації праці були головним фактором страйкового руху до кінця 1920-х рр.

Причиною страйків залишалися й затримки у виплачуванні зарплати. В оперативних довідках інформвідділу ЦК РКП(б) за серпень 1925 р. повідомлялося про страйки робітників контори українського пайового товариства «Вантаження» при Сніжанському рудоуправлінні Луганської округи. Протестуючи проти тримісячної затримки заробітної плати, вони два тижні не виходили на роботу²¹⁷.

Загальна кількість трудових конфліктів, котрі доходили до страйків, зменшувалася. Страйковий рух у середині 20-х рр. змінив форму свого прояву: страйк у чистому вигляді зустрічався рідко, йому були властиві риси половинчастості й компромісу. Найбільш характерні форми заворушень — «волинки» та «італьянки» (робітники знаходилися біля верстата, але не працювали). Таку ситуацію член президії ВЦРПС Ю. Догодов, що виступав на VII Всесоюзному з'їзді професійних спілок (6–18 грудня 1926 р.), пояснював поліпшенням матеріального становища робітників²¹⁸.

Не розраховуючи на захист спілок, робітники оголошували страйки, без повідомлення про них профоргани. Про це з обуренням заявив М. Томський, виступаючи на XIV з'їзді ВКП(б) 29 грудня 1925 р.: «Навесні поточного року на підприємствах мав місце ряд страйків, котрі пройшли без відома профспілок, без відома партійних органів, без відома госпрганів»²¹⁹.

Зростання страйкових настроїв робітників у 1926 р. було зумовлене різким подорожчанням цін на продукти широкого вжитку. Негативно позначалися на матеріальному становищі трудящих і затримка у виплачуванні заробітної плати та кампанія «режиму економії», що нерідко проводилася без відповідної раціоналізації виробництва, за рахунок фондів оплати праці (шляхом зменшування розцінок на виготовлену продукцію та підвищення відповідних норм)²²⁰. Виступаючи на VII Всесоюзному з'їзді професійних спілок, М. Томський зазначив: «у нас немає скільки-небудь наукового, по-діловому серйозного нормування праці»²²¹.

Занепокоєння центральних партійних органів викликала не тільки загальна тенденція активізації страйкової боротьби, а й загроза виникнення внутріпартійної опозиції. Зокрема, у травні-червні 1926 р. відбу-

²¹⁷ Трудовые конфликты в Советской России. 1918–1929 гг. — С. 61.

²¹⁸ VII Всесоюзный съезд профсоюзов. — Бюллетень № 3. — М., 1926. — С. 47–48.

²¹⁹ XIV Всесоюзный съезд Коммунистической партии (б) 18–31 декабря 1925 г.: Стенографический отчет. — М., 1926. — С. 722.

²²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2398. — Арк. 4.

²²¹ Див.: Проблемы истории России. — Вып. 2. — С. 267.

лося три страйки з участю комуністів і комсомольців на заводах — Одеському ковбасному, Київському хутряному та на підприємстві «Водоканал» Сталінської округи²²². ЦК КП(б)У в травні того року розглянув питання про настрої серед робітників. По доповіді голови ДПУ УСРР В. Балицького було розроблено превентивні заходи, які поряд із традиційними рекомендаціями щодо посилення агітації й пропаганди, а також репресивного тиску стосовно організаторів страйків, мали метою активізацію політичної роботи зокрема серед представників інтелігенції²²³.

Матеріали про страйковий рух у 1927 р., що зберігаються в архівах, свідчать, що його причини й характер порівняно з попередніми роками суттєво не змінилися. Незадоволення робітників викликав огульний перегляд норм праці та розцінок виготовленої продукції без запровадження технічних змін у виробництві під час переукладання колективних угод. Незважаючи на повсюдне незадоволення робітників, дирекції підприємств послідовно здійснювали курс на інтенсифікацію виробництва і не поспішали йти на поступки страйкарям. Лише в 9 випадків із 23 страйків, які відбулися за перший квартал того року, робітники одержали очікувані результати (у 4 випадках вимоги їх було задоволено повністю, у 2 — частково, у 3 — обіцяно виконати)²²⁴.

Нездатність профорганізацій захистити інтереси найманих працівників викликала обурення їх членів. У ряді випадків незадоволення низькими заробітками переходило в антипартійні виступи. Так, на загальних зборах шахтарів копальні Титівського рудоуправління «Хімвугілля» (Артемівська округа), що були скликані 3 березня з приводу проголошення страйку у зв'язку зі збільшенням норм виробітку, лунали вигуки: «Геть з трибуни комуністів, котрі нас душать, вони заганяють нас у могилу!»²²⁵. Однак головними винуватцями небажаних змін в оплаті праці робітники вважали керівників підприємств. Як зазначалося у повідомленні ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У про політико-економічне становище в республіці за період з лютого по березень 1927 р., мали місце «випадки бажання робітників побити окремих адміністраторів та вивезти їх на тачці»²²⁶.

У 1928 р. профспілки відмовилися від хибної практики масового перегляду нормування праці під час переукладання колективних договорів. Помилки попереднього року було повторено лише на підприємствах

---

²²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2398. — Арк. 21; Спр. 2329. — Арк. 70; Спр. 2393. — Арк. 23; Спр. 2398. — Арк. 21.

²²³ Там само. — Оп. 16. — Спр. 6. — Арк. 62.

²²⁴ Там само.

²²⁵ Там само. — Спр. 2392. — Арк. 43–44.

²²⁶ Там само. — Спр. 2523. — Арк. 37, 40.

Південсталі й машинобудівних трестів. Це призвело, за визначенням голови ВУРПС І. Акулова, до «неприємних випадків», які президії цього органу доводилося полагоджувати, направляючи на місця повноважні комісії²²⁷. Але на окремих підприємствах ситуація вийшла з-під контролю профцентру. Огульне підвищення норм без необхідних технічних удосконалень виробництва спричинило чотириденний страйк на шахті № 10 у Червоно-Луганському районі, а також кількогодинні заворушення на Київській тютюновій фабриці та в збиральному цеху харківського заводу «Комінтерн»²²⁸.

Поширення страйкових настроїв у квітні-травні 1928 р. було спричинене проведенням тарифної реформи, що порушила відповідність оплати праці рівню її кваліфікації*. В Крюківських (Кременчук) і Дарницьких (Київ) вагонних майстернях цей настрої переріс у заворушення, а на станції Бердянськ Катеринославської залізниці — в страйк²²⁹. Гострі конфлікти між робітниками й заводською адміністрацією, які призвели до кількогодинних страйків, відбулись на заводах Єнакіївському металургійному ім. Рикова, Харківському державному електромеханічному, київському машинобудівному «Більшовик» та на будівництві харківського «Будинку державної промисловості»²³⁰. Оскільки нові тарифи «підтягували» заробітки тільки малокваліфікованих, головною рушійною силою страйкового руху на відміну від 1927 року виступали не чорнороби, а кваліфіковані робітники.

Чисельність страйків у 1928 р. залишається невідомою, але можна стверджувати: навряд щоб вона зросла порівняно з попереднім роком. Відмова від масового одноразового перегляду норм виробітку, а також запровадження тарифної реформи, котра підвищила зарплату низькооплачуваним, малокваліфікованим, але досить численним групам робітників, знизили соціальну напругу в суспільстві. Зокрема зменшилась кількість трудових конфліктів, що виникали при переукладанні колективних угод, які були розв'язано в примирних камерах і третейських судах (із 174 — в 1927 році до 99 — у 1928 р.). Крім того, на 25%

---

²²⁷ IV Всеукраїнський з'їзд професійних спілок 1–8 грудня 1928 р. Стенографічний звіт. — Харків, 1928. — С. 36–37.

²²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2824. — Арк. 50–51.

* На залізничному транспорті слюсарі 4–5 розрядів заробляли по 50–60 рублів, а чорнороби — по 70–80. (ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2924. — Арк. 50–51).

²²⁹ Там само. — Арк. 13.

²³⁰ Там само. — Арк. 49.

збільшилася чисельність питань, розв'язаних на користь робітників під час їх третейського розгляду²³¹.

Напруга в робітничому середовищі посилилася у середині останнього року внаслідок гострої хлібозаготівельної кризи. В містах з'являлися хлібні черги, котрі час від часу перетворювалися на «голодні демонстрації». Зокрема у Миколаєві 12 червня робітники заводу ім. Марті, залишили роботу після того, як місто не отримало хліба, й вирушили до окрикконкому з вимогою: «Дайте хліб!»

Стрибокподібне нарощування темпів розвитку промисловості спричинило погіршення матеріального й правового становища робітників у 1928/29 р. Партійні директиви націлювали заводоуправління та професійні спілки на «максимальну технічну можливість» виробництва, що означало граничне збільшення інтенсифікації праці без відповідної матеріальної компенсації. В 1928/29 р. денний виробіток на одного робітника за рік зріс у середньому на 15,2%, в той час як відповідна заробітна платня — на 7,9%²³². Наприкінці року адміністративним органам було надано право змінювати умови й оплату праці²³³. Підписання колективних договорів перетворилося на формальність. Негативний вплив на рівень реальної зарплати виявило галопуюче зростання цін на продовольчі товари внаслідок неврожаю 1928 р.

У довідці інформвідділу ЦК ВКП(б) повідомлялося, що на початку 1929 р. кількість страйків і конфліктів на підприємствах різко зростає. Незадоволення охопило також частину комуністів, котрі не тільки брали участь у перших, а й іноді очолювали їх. Водночас профспілкові органи відповідно до курсу правлячої партії на інтенсифікацію виробництва почали переглядати доцільність страйків у державному секторі господарства. Так, член ВУРПС О. Рабичев на IV Всеукраїнському з'їзді професійних спілок засудив навіть страйки, що були спричинені затримкою зарплати, як засіб економічної боротьби, котрий «б'є по державній установі, а не по бюрократові». Одночасно страйки в приватному секторі виробництва, що відповідали інтересам радянської влади, профспілки продовжували підтримувати. Про це свідчать, наприклад, події у с. Бриганах Херсонської округи восени 1929 р., коли професійні організації закликали сезонних робітників-наймитів до ліквідації «куркулів-орен-

²³¹ Там само. — Спр. 2736. — Арк. 47.

²³² Там само. — Арк. 13.

²³³ Гусев А.В. Левокоммунистическая оппозиция в СССР в конце 20-х гг. // Отечественная история. — М., 1996. — № 1. — С. 90–91.

дарів» шляхом заборони орендних відносин на селі та створення на їх землях радянських господарств²³⁴.

Страйковій боротьбі перешкождали не тільки партійно-радянські органи й підлеглі їм профспілки, а й опозиційно настроєні до політики форсованої індустріалізації прихильники «правого ухилу» у ВКП(б). Як прибічники одержавлення професійних організацій, вони цілковито відкидали застосування політичних страйків в економічній боротьбі робітників, а страйки з відповідними вимогами визнавали лише за надзвичайних обставин.

Позиція профспілок викликала обурення робітників. Зокрема, під час страйку на шахтах № 1 і № 8 Горлівського рудоуправління Артемівської округи у відповідь на пропозицію шахткому владнати конфлікт мирним шляхом гірники заявили: «Тільки страйком можна домогтися повернення старих норм та підвищення розцінок. Хіба спілка буде нас захищати, коли ці норми сама підписувала?». Деякі з них висловлювали незадоволення політикою партії²³⁵.

Вивчення конфліктних ситуацій доби непу показує, що переважна більшість робітників була занепокоєна матеріальними проблемами. Страйки мали, як правило, економічний характер. Проте межа між економікою й політикою була настільки невиразною, що критика конкретної ситуації в ряді випадків супроводжувалася політичними висловлюваннями. У свою чергу більшовицьке керівництво оцінювало будь-які виступи з ідеологічної й політичної точки зору. Воно намагалося перевести спірні трудові проблеми з питання про недоліки у діяльності влади в площину помилок окремих керівників.

Трудові конфлікти мали масовий, але короткочасний характер. Їх поширеність пояснювалася й тим, що досить часто тільки загроза оголошення страйку змушувала адміністрації заводів та шахт вживати заходи щодо врегулювання давно назрілих питань. Багато з них виходили за межі її компетенції й коренилися в існуючій економічній системі. Тому заходи по їх вирішенню мали екстрений, але паліативний характер і не могли докорінно змінити ситуацію. Коло проблем, що породжували конфлікти, було досить широким. Воно відбивало весь спектр особливостей життя країни в умовах непу, у тому числі збереження «воєнно-комуністичних» залишків в управлінні нею. Але найбільше напруження було пов'язане із затримками зарплати і незадоволенням робітників низькими тарифами. Коли у країні виникав голод, вибухи незадоволення

---

²³⁴ Кульчицький С.В. Подолання правоопортуністичних поглядів у проффрусі України (1918–1929 рр.). — Укр. іст. журн. — К., 1986. — С. 91–102.

²³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2993. — Арк. 35.

робітників в основному пояснювалося проблемами в їх продовольчому постачанні. З тяжкого матеріального становища впливали й усі інші мотиви спірних питань. При цьому робітники жили хвилинними проблемами, не заглядаючи наперед. Вороже ставлення до заходів дирекції підприємств по підвищенню продуктивності праці поєднувалося з критикою дирекції за безгосподарність і невміння налагодити прибуткове виробництво.

Страйки виникали стихійно, як правило, без явних лідерів та участі в них профорганізацій, котрі в разі зупинки виробництва у держсекторі профспілки незмінно займали сторону влади й не інтересів трудящих. При цьому своє головне завдання вони вбачали в тому, щоб ввести неорганізовані прояви незадоволення робітників у рамки встановленої процедури розв'язання конфліктів. І, навпаки, на приватних підприємствах професійні спілки вели наступальну боротьбу з їх керівниками, захищаючи інтереси найманих працівників. Визнання в 1922 р. страйків як засобу боротьби робітників за свої економічні права також було спричинено появою недержавного сектора виробництва та необхідністю боротьби проти експлуатації на приватних заводах і фабриках. Така ж політична спрямованість була властива і для діяльності системи примирних органів. На практиці головними методами влади по врегулюванню гострих трудових конфліктів на державних підприємствах у формі страйків були каральні заходи — локаути й арешти їх призвідників.

II.5. Ставлення робітничого класу до кампанії українізації

Розпочата після XII з'їзду РКП(б) кампанія коренізації мала своїм завданням укорінення радянської влади в національних регіонах країни. Проте найбільші міста УСРР, де зосереджувалася основна маса робітничого класу, тільки з натяжкою можна було б віднести до національних районів (див. таблицю з даними про національний склад населення основних окружних центрів).

Національний склад основних окружних центрів УСРР за Всесоюзним переписом 1926 р.²³⁶

	Українці	Росіяни	Інші	Все населення
Вінниця				
тис.	23,9	8,8	25,1	57,8
%	47,3	13,8	38,9	100,0

²³⁶ Романцов В.О. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX — початок XXI століття). — К., 2008. — С. 148–158. Подаються сучасні назви міст.

	Українці	Росіяни	Інші	Все населення
<u>Житомир</u>				
тис.	28,5	10,5	37,6	76,6
%	37,2	13,7	49,1	100,0
<u>Київ</u>				
тис.	216,2	125,5	170,4	512,1
%	42,2	24,5	33,3	100,0
<u>Полтава</u>				
тис.	62,8	8,2	20,8	91,8
%	68,4	8,9	22,7	100,0
<u>Харків</u>				
тис.	160,1	154,4	101,1	415,6
%	38,5	37,2	24,3	100,0
<u>Кіровоград</u>				
тис.	29,6	16,6	20,2	66,4
%	44,6	25,0	30,4	100,0
<u>Миколаїв</u>				
тис.	31,4	46,7	26,6	104,7
%	29,9	44,5	25,6	100,0
<u>Одеса</u>				
тис.	73,4	162,8	181,5	417,7
%	17,6	39,0	43,4	100,0
<u>Херсон</u>				
тис.	21,1	21,1	16,5	58,7
%	35,9	35,9	28,2	100,0
<u>Дніпропетровськ</u>				
тис.	83,7	73,4	75,2	232,3
%	36,0	31,6	32,4	100,0
<u>Донецьк</u>				
тис.	27,6	59,5	18,1	105,2
%	26,2	56,6	17,2	100,0
<u>Запоріжжя</u>				
тис.	26,4	14,5	14,6	55,5
%	47,6	26,1	26,3	100,0
<u>Луганськ</u>				
тис.	31,1	31,3	9,1	71,5
%	43,5	43,8	12,7	100,0

Таблиця показує національний склад всього населення, а не робітничого класу. Зрозуміло, однак, що робітники і службовці розміщувалися майже виключно у містах. Можна бачити, що питома вага українців тільки в Полтаві (серед 13 найбільших окружних міст УСРР) перевищувала сукупну частку населення всіх інших національностей. Росіяни за

переписом 1926 р. були найбільшою національною групою в Миколаєві, Луганську, Одесі і Донецьку (тоді — Сталіно). В Херсоні питома вага українців і росіян була однаковою — по 35,9%. У тодішній столиці УСРР Харкові чисельність українців перевищувала чисельність росіян лише на 5,7 тис. осіб.

Територія радянської України в добу непу складалася з чотирьох історичних регіонів: одного етнічного (Наддніпрянська Україна) і трьох колонізованих (Слобідська Україна, Причорномор'я, а також Приазов'я і Донбасу). Українці колонізували незаселені землі «Дикого поля» з XVII ст. (Слобідська Україна) і XVIII (Причорномор'я, а також Приазов'я і Донбас) століть. Під тиском аграрного перенаселення або тікаючи від поміщиків-кріпосників, вони йшли на нові землі, щоб займатися звичною справою — землеробством. Звертаючи мало уваги на міста, де формувався робітничий клас, вони активно освоювали територію Російської імперії в широкій смузі родючого чорнозему від Південної Бессарабії до узбережжя Каспію і далі — в Поволжі, Західному Сибіру, північному Казахстані, аж до Далекого Сходу.

Починаючи державотворчий процес, Центральна Рада оголосила Україною всю сукупність етнічних і колонізованих земель, на якій українці перевищували за чисельністю всі інші національності, разом узяті. Українському народу вдалося відстояти цей єдино прийнятий в добу розпаду імперій принцип в тяжкі роки визвольних змагань (самоврядна козацька Кубань була виключенням). На території, яка була спільним об'єктом колонізації українців і росіян, склалася досить специфічна структура народонаселення, яку ілюструє національний склад основних окружних центрів за переписом 1926 р.

Вивчаючи національний склад українського робітничого класу в добу непу, маємо можливість скористатися також матеріалами профспілкових переписів. Ці дані дозволяють скласти уявлення про національну структуру робітників і службовців.

Перше в добу непу статистичне обстеження, яким було охоплено 550 532 робітника і службовця УСРР, показало, що українцями назвали себе 40,1% громадян, росіянами — 37,6%, євреями — 14,5% і поляками — 2,4%. На частку всіх інших національностей припало 5,4%²³⁷.

Профспілкове обстеження 1924 р., яке охопило переважну частку осіб найманої праці в місті і на селі, показало, що питома вага українців і росіян у складі робітничого класу була майже однаковою. Більш вузька

---

²³⁷ Профессиональное движение на Украине за 18 месяцев работы: май 1923 — ноябрь 1924. Отчет Южбюро ВЦСПС второму съезду профсоюзов Украины. — Харьков, б/г. — С. 47–48.

вибірка у цьому обстеженні (250 778 осіб, що складало 22,1% членів профспілок) засвідчила, що українську мову назвали рідною тільки 24,7% робітників та службовців. Не меншим був відсоток україномовних робітників та службовців у населенні великих міст. Потрапляючи в російськомовне оточення, українські робітники нерідко втрачали свою мову. Зокрема у Києві з 16852 опитаних осіб українською мовою розмовляли лише 1785²³⁸. Навіть ця цифра, на думку П. Бондарчука, викликає сумнів, оскільки дані обстеження свідчили, що в ряді спілок, зокрема будівельників і текстильників, кількість тих членів, для яких розмовною була українська мова, значно перевищувала чисельність самих українців, що мало ймовірно. Були випадки, коли під час обстеження до українців записували росіян, які народилися в Україні²³⁹.

Ситуація почала змінюватися на краще у другій половині 1920-х рр. У першій половині десятиріччя робітничий клас відновлювався значною мірою за рахунок тих, хто внаслідок економічного занепаду переїхав у села, а потім, із відбудовою промисловості повертався в міста. Пізніше основною базою поповнення робітничого класу стала міграція селян в індустріальні райони. Тепер робітничий клас відновлювався за рахунок решти населення й, насамперед, селянства.

Наскільки був інтенсивним міграційний рух у другій половині 1920-х рр. із села в місто, що спричинив природну українізацію, свідчить порівняння профспілкових переписів 1926 і 1929 рр. За цей період чисельність українців серед членів професійних організацій зросла з 49,9 до 57,2%. Вони становили більшість в усіх профспілках у 34 округах з 40 наявних. Навіть у південних і південно-східних русифікованих регіонах відчутно збільшилася їх кількість. Наприклад, у Донбасі вона зросла з 37% до 42,3% від загальної кількості найманих працівників, у Дніпропетровському промисловому районі відповідно — з 52,8% до 61,3%²⁴⁰.

Кампанія українізації у робітничому середовищі активізувалася з другої половини 20-х рр., коли держава у зв'язку з курсом на індустріалізацію посилила податковий прес на селянство. Приплив у міста пролетаризованих селян збільшився, внаслідок чого частка україномовних робітників почала зростати. Натомість серед росіян і російськомовних українців кампанія українізації, як і раніше, не користувалася популярністю. Поділ робітничого класу за мовою був одночасно й по-

²³⁸ Профессиональное движение на Украине за 18 месяцев работы: май 1923 — ноябрь 1924. Отчет Южбюро ВЦСПС второму съезду профсоюзов Украины. — С. 48.

²³⁹ Бондарчук П.М. Політика українізації і профспілки УСРР (1920-ті рр.). — К., 2002. — С. 64.

²⁴⁰ Національний перепис робітників і службовців України (жовтень–листопад 1929 р.). Збірник статистичних матеріалів. — Харків, 1930. — С. XVI.

ділом за кваліфікацією. Більш кваліфікованими кадрами були росіяни й російськомовні українці, менш кваліфікованими — недавні вихідці з сільської глибинки. Як зазначалося в одному з профспілкових документів, за цих умов «могла створитися загроза внутрішніх непорозумінь у робітничому класі по національній лінії». Тому пропаганда українізації висувалася як бойове завдання. Виступаючи на IV окружній партконференції Київщини (1929 р.), С.Косіор наголосив: «нині основне гасло, яке ми повинні висунути, це впровадження української мови в ужиток»²⁴¹. Проведення так званої ненасильницької українізації включало у себе здійснення культурно-освітньої роботи українською мовою — створення гуртків по її вивченню, зустрічі українських письменників з робітниками, місячники національної культури тощо.

Серед заходів по здійсненню українізації особливе місце займала організаційно-масова робота. Ведення українською мовою зборів і засідань, українізація діловодства низових профорганізацій — усе це сприяло засвоєнню мови членами профспілок. За даними перепису національного складу робітників і службовців УСРР, проведеному восени 1929 р., чисельність профосередків, котрі проводили загальні збори українською мовою, збільшилася порівняно з 1926 р. з 21 до 55,4%, в той час як кількість тих, що проводили їх мішаною, зменшилося відповідно з 31,5 до 10,3%, а російською — з 45,0 до 33,6%²⁴².

Серйозні проблеми з переведенням масово-організаційної роботи на українську мову виникли у спілках гірників, хіміків, будівельників та залізничників. Це зумовлювалося високою часткою російськомовних робітників у складі їх членів і зневажливим ставленням до українізації з боку місцевих профпрацівників. Ось як описували проведення цієї політики на шахтах Донбасу М. Галій та Б. Новицький, посилаючись на повідомлення «Вістей ВУЦВК»: «По всіх малих і великих копальнях Краснолуцького райкому гірників на Луганщині українізація проводиться лише на папері. На конференціях і з'їздах дуже урочисто проголошують промови про українізацію, а на практиці профспілкові бюрократи скрізь з обуренням скаржаться: «Кого ж тут на Донбасі українізувати, коли всі робітники в нас руські». Шахткомівці всю свою роботу проводять російською мовою. Коли робітники-українці звертаються до профспілкових чинуш українською мовою, до шахткомів, ці часто глузують з них і вимагають говорити російською мовою: «Поїдете до своєї Хахляндії, там

²⁴¹ Бондарчук П.М. Політична українізація і профспілки УСРР (1920-ті рр.). — С. 76.

²⁴² Національний перепис робітників і службовців України (жовтень–листопад 1929 р.): Збірник статистичних матеріалів. — С. XLVIII.

будете говорити своєю «собачою мовою» — часто можна чути від шахткомівців»²⁴³.

Шовіністичні настрої були поширені й серед російськомовних робітників. Зокрема, будівельники Залізничного району Донбасу закидали грязюкою колективний договір, котрий був написаний українською мовою. На Риковському (Єнакієвському) металургійному заводі зривалися україномовні оголошення профкому. У середовищі російськомовних робітників фіксувалися такі висловлювання: «У нас українською розмовляють лише жартома, а коли говорять про щось серйозне, то лише російською»; «Не хочу виписувати українську літературу і кінець. Вчить українців, а росіян і євреїв вчити немає чого»; «Українську мову страшенно не люблю і з тих, хто розмовляє українською, сміюсь»; «В Донбасі справжніх українців немає, вони вмерли, мова змінилась, навіщо ж нам вчити українську мову»; «Українізації нам не треба, жили без неї й ще зуміємо прожити» тощо²⁴⁴.

Важливим чинником опанування робітниками української мови, пов'язаним із пропагандою радянського способу життя, була українізація радянської преси. На 1 березня 1926 р. україномовні газети становили 61% від загальної кількості тих, що виходили в УСРР. Значний поступ у цій справі було досягнуто в книгодрукуванні — у 1925/26 р. українською мовою виходило 45,8% книжкової продукції. Однак профспілкові газети, які займали помітне місце в інформаційному просторі республіки, залишалися російськомовними. Кращі результати було досягнуто щодо профспілкових журналів, але їх тираж був незначним. Матеріали, котрі надходили до них, були написані російською мовою й перекладалися редакціями. Лише таким часописам, як «Цукровик» і «Сільськогосподарський пролетар», вдалося створити своє коло україномовних робітників²⁴⁵.

Адресоване робітникам українське друковане слово почало ширитися наприкінці 1920-х рр. Поштовхом стали рішення X з'їзду КП(б)У та III Всеукраїнського з'їзду профспілок, згідно з котрими наприкінці 1926 р. було налагоджено видання українською мовою «Робітничої газети «Пролетар» (перший номер вийшов 21 листопада того року). Однак до липня 1928 р. вона виходила обмеженим тиражем — 12 500 примірників²⁴⁶.

---

²⁴³ Галій М., Новицький Б. Геть маску! Національна політика на радянській Україні в світлі документів. — Львів–Прага, 1934. — С. 23–24.

²⁴⁴ Бондарчук П.М. Політика українізації і профспілки УСРР (1920-ті рр.). — С. 81–82.

²⁴⁵ Там само. — С. 123, 125–126.

²⁴⁶ Там само. — С. 128.

До самого кінця 1920-х рр. робітники надавали перевагу російськомовним виданням. Так, на Будянській фарфоровій фабриці у серпні 1928 р. вони передплачували 1360 примірників газет і 1206 журналів російською мовою. Українські часописи користувались меншим попитом, їх передплачували відповідно 485 та 540 робітників. Лідером україномовних газет були «Пролетар» і «Радянське село», а аутсайдерами — «Вісті ВУЦВК», «Комсомолец України» й «Комуніст». Наприклад, комсомольський часопис, що виходив українською мовою, передплачували лише 12 осіб, а партійний — 32, незважаючи на наявність на фабриці осередку ЛКСМУ чисельністю в 200 осіб та партійного — 150²⁴⁷. Щоб популяризувати україномовні газети і журнали, на підприємствах проводилися місячники з їх розповсюдження. Організація місячників покладалася на профорганізації. Вони скликали збори, на яких робітники ухвалювали плани з передплати україномовних видань та обирали уповноважених, що її проводили²⁴⁸.

З метою розповсюдження україномовної преси застосовувалися адміністративно-репресивні заходи. Зокрема, на пропозицію Всеукраїнської ради професійних спілок для кожного підприємства було встановлено обов'язковий мінімум по передплаті «Пролетаря» в розмірі не менше 10% від загальної кількості працівників. Ті, хто перешкоджав його розповсюдженню, звільнялися з роботи із повідомленням про причину цього у пресі. Робітникам, які бажали, але не мали змоги передплатити «Пролетар», надавалася річна розстрочка. Матеріально заохочувалися й уповноважені з реалізації його розповсюдження — їм видавалися премії в розмірі 7% від суми передплати²⁴⁹.

В ході місячника з розповсюдження «Робітничої газети «Пролетар» передплата зросла з липня по вересень 1928 р. у 4 рази, досягнувши 50 тис. примірників, але переважно за рахунок україномовних регіонів. У російськомовних регіонах передплатну кампанію фактично було зірвано. Так, на Криворіжжі місячник із розповсюдження «Пролетаря» не було організовано на жодному підприємстві. На думку інструктора Головченка, котрий восени 1928 р. відвідав Криворізький залізорудний басейн для з'ясування причин провалу передплати на цей часопис серед гірників, його спричинив саботаж місцевих керівників, а також контрагітація регіонального агентства газети «Правда». Робітників переконували в тому, що українізація — це не політика влади, а прагнення редакції «Пролетаря» розширити комерційні операції. За твердженням місцевих

²⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2673. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 252.

²⁴⁸ Там само. — Спр. 10. — Арк. 54.

²⁴⁹ Там само. — Арк. 54, 66–67.

керівників, звинувачуваних Головченком у великодержавному шовінізмі, їхні дії зумовлювалися не упередженим ставленням до політики українізації, а позицією з цього питання криворізьких гірників, які не знали української мови і не бажали передплачувати відповідну пресу²⁵⁰.

Іншу думку, ніж офіційні особи, щодо причин низького рейтингу україномовних друкованих видань та неефективності заходів його підвищення мали україномовні робітники. З цього приводу робкор з Будянської фарфорової фабрики А.Рабінчук зазначав, що російські газети й журнали розповсюджуються більш успішно тому, що мають науково-популярні та літературні додатки («Вокруг света», «Мир приключений», «Всемирный турист», «Огонек» й ін.), які цікавлять робітників більше, ніж заідеологізована газетна інформація, а також через відносну дешевизну порівняно з україномовними виданнями. «На українську книжки попит є, але вони дорогі, — підкреслював він. — Додавайте до газет і журналів твори українських письменників, але недорого, тоді їхній тираж буде забезпечений, а не так як зараз ведеться, бо цінують книжку за 2–3 рублі», — рекомендував Рабінчук²⁵¹. Ці пропозиції почали реалізовуватися в 1929 р., коли «Всеукраїнське робітниче кооперативне видавництво» організувало друкування кількох дешевих серій художньої літератури для робітників як додатку до україномовних часописів.

* * *

Диктатура вождів більшовицької партії завжди маскувалася під «диктатуру пролетаріату». Це накладало на вождів певні зобов'язання перед робітничим класом. Професія «робітника від верстата» була оголошена найбільш престижною, натомість фігура інтелігента стала цілком одіозною. Створений вождями компартійно-радянський апарат знаходив переважну частину своїх кадрів у середовищі індустріального пролетаріату.

Комуністичний патерналізм, об'єктом якого в роки непу був виключно робітничий клас, народився з необхідності забезпечити елементарні життєві потреби робітників та службовців націоналізованих підприємств. Державі-комуні потрібно було не тільки виплачувати персоналу націоналізованих підприємств заробітну плату, й потурбуватися про те, щоб на ці гроші можна було б придбати все необхідне для життя.

Здавалося б, «гегемон революції» мусив одержати максимум матеріальних вигод від експропріації власників тих підприємств, в яких він працював. Насправді, однак, здійснена В. Леніним спроба реалізації

---

²⁵⁰ Там само. — Арк. 66–67.

²⁵¹ Там само.

комуністичної доктрини в її цілісному вигляді призвела до господарського колапсу, від якого найбільшою мірою постраждав саме робітничий клас. Роки нової економічної політики ознаменувалися поступовим поліпшенням матеріального становища робітників. Але вже у другій половині 20-х рр. більшовицьке керівництво пододало суперечності у власному середовищі і почало готуватися до нового комуністичного штурму.

Замаскований під «воєнний комунізм» лєнінський комуністичний штурм супроводжувався спробою налагодити безпосереднє управління виробничим процесом з одного центру. Однак покликана до життя система глєвкізму стала основною причиною економічного колапсу. Тому при переході до нової економічної політики робітничі колективи одержали великі права в управлінні виробництвом. Разом з тим держава облєтала робітників по руках і ногах громадсько-політичними організаціями під власним контролем, які робили неможливим виявлення їх власної ініціативи в господарському і суспільно-політичному житті. Партійні, комсомольські і профспілкові осередки на підприємствах у відповідності з директивами своїх центральних органів влаштовували рухи робітників, спрямовані на здійснення чергових завдань радянської влади. Ці рухи ставали масовими в міру того, як контрольовані більшовицьким керівництвом вертикалі влади проникали в товщу робітничого класу.

Розділ III.

Село і влада: хиткий альянс

III.1. Українське село в облозі: «воєнний комунізм» на початку непу

Системний матеріал для визначення динаміки взаємин селянства і компартійної влади дає потужне документальне видання «Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД». Упорядники цього видання В. Данилов і А. Берелович в оглядовій статті пропонують розглядати «інформзведення» та інші аналогічні документи спецслужб як масове за своїм походженням і змістом джерело¹. Розглядаючи сотні сторінок стереотипних повідомлень, приходимо до висновку, що українське селянство вело масову війну проти більшовицької влади протягом 1919 — початку 1921 рр. У чекістських зведеннях аж до травня 1921 р. настроїв селянства незмінно передавався з використанням слова «ворожий»: «Губерния представляет весьма неблагоприятную почву для советского строительства. Настроение всех слоев населения неудовлетворительное. Крестьянство настроено враждебно» (Катеринославська губернія, вересень 1920 р.)²; «Крестьяне охотно помогают бандитам» (Київська губернія, квітень 1921 р.)³; «Вследствие развития бандитизма в Колодезной вол. Валуйского уезда — полное безвластье» (Харківська губернія, квітень 1921 р.)⁴.

Лише з травня 1921 р. з'явилися ознаки заспокоєння. Одеська губернія: «В Балтском районе в связи с объявлением амнистии наступило значительное успокоение»⁵; Харківська губернія: «Настроение крестьян в связи с изменением продполитики значительно улучшилось. Отношение крестьян к бандитам отрицательное»⁶; Катеринославська губернія: «Наст-

---

¹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. — Т. 1: 1918–1922. — М., 2000. — С. 7, 19.

² Там само. — С. 323.

³ Там само. — С. 414.

⁴ Там само. — С. 417.

⁵ Там само. — С. 429.

⁶ Там само. — С. 429.

роение крестьян выжидательное, отношение к продналогу сочувственное»⁷.

Від червня 1921 р. в характеристиках соціально-політичних настроїв села стало домінувати інше стандартне визначення: «Настроение крестьян подавленное вследствие неурожая»⁸. Паралельно суто політичну складову селянських настроїв у 1921–1922 рр. чекісти передавали стандартними характеристиками «спокойное», «индифферентное» і відносно спокійним терміном «неудовлетворительное»⁹.

Протягом 1920 — весни 1921 рр. в оперативних зведеннях ВЧК йшлося про боротьбу з боездатними загонами. З літа 1921 р. сили опору іменуються як «мелкие банды», «небольшие банды», «банды небольшой численности», «мелкий бандитизм». Розміри повстанського загону воєнно-комуністичного періоду оцінювались у сотні бійців, а групи періоду переходу до непу нараховували лише десятки осіб. З осені 1921 р. у спецзведеннях ВЧК починає повторюватися стереотипний висновок про переростання «політичного бандитизму» у «кримінальний бандитизм»: «Полтавская губерния... Бандитизм уменьшается, принимая определенно уголовный характер»¹⁰.

Від серпня 1922 р. політична поліція вперше знайшла підстави при визначенні настроїв українського селянства вжити визначення «задовільне»: «...Киевская губерния... Отношение крестьян к Советской власти и РКП удовлетворительное... Подольская губерния... Настроение крестьян удовлетворительное за исключением Брацлавского и Могилевского уездов...»¹¹. Отже, відверта ворожість селян до компартійної влади, до її комісарів, яка часто вилілася у збройну боротьбу, на 1923 рік себе вичерпала.

Протистояння селянських мас і компартійної влади у 1923 р. перемістилося у площину адміністративних дій. Головною темою повідомлень ВЧК у цьому році було «недовольство различными налогообложениями»¹². В цілому ж настрої селян щодо «радянської влади» оцінювались як сприятливі¹³.

Стомленість від частих змін правлячих режимів колоритно передають щоденники і мемуари селян — сучасників революційних потрясінь.

⁷ Там само. — С. 441, 444.

⁸ Там само. — С. 457, 503, 525.

⁹ Там само. — С. 551, 559, 566, 570.

¹⁰ Там само. — С. 525.

¹¹ Там само. — С. 669.

¹² Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. — Т. 2: 1923–1929 гг. — М.: РОССПЭН, 2000. — С. 60, 103, 122.

¹³ Там само. — С. 126 та ін.

У нашому розпорядженні є твори мемуарно-щоденникового жанру, укладені мешканцями південноукраїнського регіону, дивом уцілілі в умовах невпинних ідеологічних зачисток 30–70-х років. Вони були виявлені учасниками етнографічно-красознавчих експедицій Запорізького національного університету 1995–2008 рр. під керівництвом проф. А. Бойка.

Один з сільських літописців, Іван Ярошенко (1885–1956), мешканець одного з хуторів в окрузі села Томаківки (нині Дніпропетровської області), а з 1930 р. — мешканець села Верхня Хортиця (нині частина м. Запоріжжя), учасник Першої світової війни, вів щоденникові записи протягом 1917–1943 рр. Щоденник І. Ярошенка засвідчує, що протягом першої половини 1920 р. взаємини селянства з радянською владою у південноукраїнському регіоні вибудовувалися в дусі невизначеності: «15 січня приїхали до нас радянські війська, поставили комісара і міліцію, поки у нас тихо»; «1 лютого — влада радянська, нічого нового, все по старому»; «був схід, говорили, щоб зброю зносили і хліб по дешевій ціні» (7 березня); «був схід, просили хліба, їм ухвалили добровільні пожертви» (12 квітня); «оголошена мобілізація за 5 років молодих, але ніхто не пішов» (23 травня); «29 червня був схід, вимагали розверстку, відмовили»; «5 липня був схід, був інструктор для того, щоб влаштувати комітет бідноти — відмовили, і розверстку теж відмовили; скрізь і всюди євреї у владі, і всі вони вимагають і солдата, і хліба»¹⁴. В цей час І. Ярошенко якраз був головою сільради: «Багато було пережито в ці дні клопоту; доводилось цілими ночами не спати і працювати, то розверстку, то гроші, то худобу давати. Все доводилось іти виручати заручників, багато говорити»¹⁵.

Але з серпня 1920 р. нова влада заговорила по-іншому: попереджувальний артилерійський обстріл села; взяття заручників; стягування контрибуцій і розверстки. Відчуття безупинного пресу нової влади на село зберігається протягом достатньо довгого періоду — від середини 1920 до початку 1923 р.: «від нас розверстку беруть вже більшу, ніж від нас належить (14 лютого 1921 р.); «живеться незavidно, крім хліба, нічого немає, влада радянська по-старому» (5 липня 1922 р.); «була розверстка подвірна» (20 листопада 1922 р.)¹⁶. Одночасно з 1920 року на село напала хвиля хвороб, каліцтв, епідемій, смертей, всіляких особистих негараздів, і голодні 1921–1922 роки стали лише продовженням цілої смуги нещастя, яка почалася раніше.

---

¹⁴ Джерела з історії Південної України. — Т. 5. — Кн. 1. — Запоріжжя, 2005. — С. 292–293.

¹⁵ Там само. — С. 294.

¹⁶ Там само. — С. 295–299.

Лише в 1923 р. в щоденнику І. Ярошенка починаються записи, які свідчать про певну стабілізацію соціального життя: «пішла хороша робота, влада міцна, з кожним днем встановлюються порядки і закони, переоблік солдатів і карток; податки великі» (8 січня 1923 р.)¹⁷.

Щоденник фіксує переважно приватні справи: господарські обробки, сімейні події, зустрічі, погода (яка для селянина є справою найближчою), — а суспільні процеси знаходять висвітлення уривчасте, хоч і послідовне, в межах одних і тих же тем¹⁸. Серед акцій і маневрів влади увага автора щоденника затримувалася на таких:

- важкі податки і дорожнеча на промислові товари: «був схід, оголосили на сході про продподаток, говорили, що буде великий податок» (1 липня 1923 р.);
- наполеглива антирелігійна пропаганда;
- велика кількість промов і доповідей на політичні теми: «було святкування скинення Старого Ладу і Царя Миколи, багато говорили про минуле» (28 лютого 1924 р.); «багато було ораторів» (1 травня 1924 р.); «було святкування в народі в честь народної кооперації, було багато доповідей...» (22 червня 1924 р.); «25 жовтня було святкування Жовтневої революції, 7 років існування радянської влади, було багато народу в народному домі, увечері було багато доповідачів із Запоріжжя, говорили, що дала нам влада за 7 років...»; «1 мая була маніфестація, багато говорили про всі події, все пережите» (1926 р.).

Почуття заспокоєння селянства, яке відбулося на початку 20-х рр., зберігалось через роки. Дописувач газети «Радянське село», селянин з Бердичівщини, очевидний симпатик влади, кидаючи на початку 1928 р. ретроспективний погляд на недавню історію, так передав настрої селян у момент утвердження нової влади: «21–22 р. тільки [й] було чути нарікання на радвладу. А як радвлада дала вільніше дихати селянам, тоді селяни стали казати так: «Хай би уже ця радвлада й була. Видно, як уже вона береться хазяйнувати, можна сподіватися з неї добра...»¹⁹.

Візаві селянина — місцевий начальник — сприймав суспільну ситуацію («біжучий момент») в тому ж ментальному ключі. Наприклад, секретар Запорізького окружкому С. Козлов, звітуючи у квітні 1924 р. на партконференції про роботу окружкому, вживав примирливі благодушні звороти: «За минулий період особливого нічого не сталося... все бла-

¹⁷ Там само. — С. 299.

¹⁸ Там само. — С. 299–310.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2700. — Арк. 19.

гополучно... положення благополучне... Серед селян настроїв також змінився на краще...»²⁰.

Але перехід компартійної влади від відкритої війни з селянством до політики системного репресивного тиску на село здійснювався поволі і зайняв три наповнені стражданнями роки. Об'єктивна і системна наукова ретроспектива показує, наскільки важко було владі відходити від суто воєнно-окупаційних методів управління²¹.

Навіть після офіційного проголошення непу у поведженні влади з українським селянством мало що змінилося. Протягом 1921 р. більшість податкових і ін. органів на місцях так і не перейшла на нові продподаткові рейки. В окремих регіонах аж до 1 серпня 1921 р. вони займалися виконанням плану продрозверстки. Відомі випадки, коли 31 липня опівночі трибунали виносили жорсткі вироки за невиконання продрозверстки²². А перейшовши до продподатку, застосовували методи розверстки: кругова відповідальність сільських громад, діяльність воєнізованих заготівельних формувань, накладання контрибуцій.

У вересні 1921 р. Українська економічна рада у зв'язку з захопленням місцевих керівників арештами та іншими репресіями щодо селян, які зверталися зі скаргами на надмірне оподаткування, змушена була розіслати у вересні 1921 р. губвиконкомам і опродкомгубам телеграму із заборонаю заарештовувати селян²³. Як виконувалось це розпорядження, невідомо. Зате відомо, що до стягнення продподатку була задіяна армія. Влада вдалася до відвертого шантажу: згідно з постановою Ради Праці і Оборони від 12 серпня 1921 р. волості і села, які виявляли ознаки впертості щодо виконання продподатку, отримували на постій військовій частини, яких треба було утримувати аж до виконання податку: «від самого селянства залежить строк стоянки військових частин і їх утримання за рахунок населення»²⁴.

У грудні 1921 р. командувач Київським військовим округом Й. Якір доповідав уряду про виділення «на продроботу» цілих польових частин:

---

²⁰ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 136. — Арк. 63.

²¹ *Ганжа О.І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — К., 2000; *Капустян Г.Т.* Дві «правди», або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. — Кременчук, 2003; *Котляр Ю.В.* Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). — Одеса, 2004. — С. 115–117, 182–183; *Корновенко С., Лазуренко В.* Село. Хліб. Гроші. — Черкаси, 2004.

²² *Корновенко С.В.* До питання прогресивності продподатку 1921 року // Український селянин. — Черкаси, 2002. — Вип. 4. — С. 76–79.

²³ Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 36.

²⁴ Там само. — С. 32.

«по Волинській губернії — 800 штиків, по Подільській — окрім штиків до 24 ескадронів, Київській — понад 2,5 тис. штиків і шабель, Полтавській — 2 тис. штиків, Кременчуцькій — 200 штиків»²⁵. Уповноважений Реввійськради РСФРР в Україні М. Фрунзе у березні 1922 р. доповідав харківським властям про ситуацію в Балтському повіті: «Продподаток збирається відкритою силою. Війська оточують поселення і обходять кожен дім. На цьому ґрунті був уже ряд відкритих виступів цілих сіл, головним чином жінок і дітей»²⁶.

Надзвичайні органи продовольчої служби на місцях вважали нормою вдаватися до таких заходів, як взяття заручників, підписка про кругову відповідальність, оголошення цілих сіл ворогами радянської влади, розстріли. Настрій селян був відповідний. Голова Полтавського губвиконкому Я. Дробніс і секретар РНК УСРР К. Ахматов 15 червня 1921 р. телеграфували з Полтавської губернії в центр щодо ставлення селян до податку: «Селянство надзвичайно індиферентно ставиться до наших закликів. Не вірять...»²⁷.

Мало що змінилося і в 1922 р. Держкомзведення ВУЧК з податкової кампанії передають атмосферу і методи її проведення: «Кременчуцька губернія... Збір продподатку проходить по-старому. Серед селянства викликають незадоволення дії продзагонів, які неодноразово застосовували грубу фізичну силу, займались вимаганням, шантажем і тероризуванням населення»; «Полтавська губернія. Настрій селян місцями незадовільний... Вживаються репресивні заходи»; «Волинська губернія. Продовжується надходження продподатку. В багатьох місцях губернії доводиться залучати за допомогою збройної сили»; «В деяких повітах заарештовують неплатників податку. Ставлення селян до загальногромадянського податку недоброзичливе» (Кременчуцька губернія); «Одеська губернія. Згідно зведення від 14 квітня, внаслідок примусового збору продподатку відбулось повстання в селі Жура. Повстання придушене нашими частинами»²⁸. Чекісти Одеської губернії педантично занотовували у березні 1922 р.: «На психологію і настрої незаможного селянства впливає неймовірно брутальне, доходячи до знущення, ставлення продзагонів, які зловживають своїми повноваженнями»²⁹.

---

²⁵ Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 60.

²⁶ Там само. — С. 106.

²⁷ Там само. — С. 26.

²⁸ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939: Документы и материалы. — Т. 1. — М., 1998. — С. 551, 553, 562, 570, 611, 647, 666, 679.

²⁹ Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — С. 100.

Події початку 20-х рр. міцно вкарбувалися в народну пам'ять. «Пристає, як комісар», — говорили в народі³⁰. Кожен, хто опирався «продовольчій політиці» влади, мав великий шанс бути репресованим. Той, хто щиросердно виконував свою частину державних повинностей, мав ще більше шансів загинути від голоду, адже індивідуальна лояльність не вирішувала загальної проблеми, і місцеві власті в разі зриву запланованої згори кампанії вдавалися до принципу кругової поруки і трусили усіх підряд.

Поширеним методом залякування селянства були інститути заручників, відповідальних і сотських. На додачу до інститутів заручників та п'яти- і десятихатників, впроваджених в Україні у 1920 р., у жовтні 1922 р. з ініціативи ДПУ УСРР був створений ще один інститут тотального залякування — «відповідачів» («ответчиков»). Відповідачі, які призначалися з числа заможної частини селянства, повинні були повідомляти владу про дії повстанців, факти надання їм допомоги, антирадянські висловлювання і повинні були всіма силами запобігати таким діям односельчан³¹.

Інститут заручників залишався і в наступні роки: він використовувався переважно для «викачки» хліба з українських сіл. Про це, зокрема, йдеться в особистому зверненні до В. Леніна голови РНК УСРР Х. Раковського: по Олександрівській губернії недорід був такий катастрофічний, що план продподатку не був виконаний «незважаючи на найстрогіший натиск, на взяття сотень заручників»³². Комісар продорганів Літинського району Подільської губернії у березні 1922 р. доповідав про події в с. Стасовому Майдані: там невідомими особами були вбиті два і важко поранені три агенти «1-ї ударної продкомісії т. Александрова». У відповідь були «взяті заручники в числі 8 чоловік заможних господарів; оскільки винуватці взяті не були, то заручники були всі за вироком ревтрибуналу розстріляні»³³.

«Відповідачі» відбиралися військовими властями з числа «п'ятихатників» (як, наприклад, пояснювалося в тимчасовій інструкції Катеринославської губвоеннаради в лютому 1922 р.) — «головним чином із шарів співчуваючих бандитизму, здебільшого з куркульського елементу, впливових і таких що користуються авторитетом серед місцевого населення, а

---

³⁰ Записано в с. Диканьці Полтавського округу в 1928 р.: Архів ІМФЕ. — Ф. 1–5. — Спр. 461. — Арк. 404.

³¹ Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 135–136.

³² Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 77.

³³ Там само. — С. 105.

також з родичів бандитів»³⁴. Наприклад, у списку «відповідачів» Широцької волості Катеринославського повіту Катеринославської губернії, затвердженому 16 листопада 1922 р., значилося 57 осіб. Петрівський волвиконком Павлоградського повіту Катеринославської губернії прийняв рішення призначити «відповідачів» з розрахунку один «відповідач» на 30 дворів у селах і на 10 дворів у хуторах³⁵. Нещасні знемагали під нестерпним тягарем цинічного жорстокого методу. Так, дев'ятеро відповідачів с. Кроушенків Будаївського повіту на Київщині волали у своїй письмовій заяві до своїх мучителів: «Вже більше семи місяців ми беззаперечно несемо свої нелегкі обов'язки відповідачів... На цьому ґрунті боротьба за існування через сильну дорожнечу стала для нас зовсім непосильною...»³⁶.

Інститут відповідачів з січня 1923 р. було реорганізовано: він став суцільним і перепідпорядкованим органам ДПУ. Коло справ, за які вони несли відповідальність своїм майном і життям, стає більш рутинним. Ось як мав діяти цей інститут відповідно до обіжника владних органів Мелітопольського повіту: волвиконком, волКНС і волкомосередок на спільному засіданні складали список «куркулів» і інших неблагонадійних, на кожного з них записували певне число дворів, за лояльність яких він мав відповідати. Після цього їх викликали на спільне засідання бюро комосередку, голови волвиконкому і президії КНС і пропонували підписати зобов'язання; відмови не приймалися. Списки тих, хто відмовився підписати зобов'язання, відправляли до місцевого відділу ДПУ³⁷.

У травні 1924 р. інститут відповідачів був скасований. Проте залишався інститут «десятихатників», впроваджений з листопада 1923 р. в місцях, де оголошувався особливий та воєнний стан. «Десятихатники» були зобов'язані доносити властям про всі дії не лише зальотних збройних загонів, а й своїх односельчан, і за повноту та оперативність інформації відповідали своїм майном та життям. У підписаному В. Чубарем і В. Балицьким «Положенні про десятихатників» говорилося, що «десятихатники призначаються з числа заможних селян і інших сільських мешканців, за винятком членів комнезамів, членів комосередків, членів

---

³⁴ Тулиця О.Л. Інститут відповідачів на Катеринославщині у 1922–1924 роках: мовою документів // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — Запоріжжя, 2004. — С. 259.

³⁵ Там само — С. 262–263.

³⁶ Цит. за: Капустян Г.Т. Дві «правди», або українське село в двадцять роки двадцятого століття. — Кременчук, 2003. — С. 22.

³⁷ ДАЗО. — Ф. Р-324. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 79.

профспілок, робітників аграрних і промислових підприємств, а також робітників радгоспів»³⁸.

У 1923 р. був введений більш м'який інститут сотських і десятських. Наприклад, в Катеринославській губернії один десятський обирався на 20–40 дворів, сотський — на 100–300 дворів. Вони мали стежити за виконанням розпоряджень місцевої влади, вручати повістки, а також бути помічниками районної міліції: перевіряти документи незнайомих осіб, виявляти дезертирів, самогонщиків, брати участь в облавах, обшуках, арештах, конвоюванні заарештованих. Винагородження здійснювалося через самообкладання сільських громад³⁹.

Інститут сотенних і десятських був трансформований в інститут сільських виконавців постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 9 липня 1924 р.⁴⁰. Їм належало стежити за громадським порядком, виявляти неплатників податку, вручати окладні листи й повістки, оповіщати про збори і розпорядження сільради і райвиконкому, стежити за санітарним станом, виконувати деякі міліцейські дії. На відміну від сотенних і десятських, сільвиконавці не отримували платні за виконання своїх обов'язків.

Влада поводитися із селянством зверхньо і зарозуміло. Хоч у промовах вождів, у публічних доповідях і на шпальтах газет селянство називалося союзником пролетаріату по революції, але в буденній практиці функціонерів нової влади звичнішою була інша лексика — «махновці», «петлюрівці», «куркулі», «підкуркульники», «дрібнобуржуазна маса», «несвідомі елементи». Впроваджувався у громадську думку комплекс вини, соціальної неповноцінності села і селянства як чогось винятково архаїчного, відсталого, несвідомого, забобонного, дрібновласницької стихії, пристанища різного роду прихованих ворогів радянської влади, джерела «разлагающего влияния» на сільських активістів і прогресивне місто.

Ніби навмисно село було замкнуте в окремих локальних світах, про який «велике суспільство» згадувало лише у зв'язку з обов'язком першого платити другому довічну ренту. Відповідно проводилася політика дискримінації: конституційно була закріплена нерівноправність представництва міста і села при формуванні окружних і республіканських радянських органів і ще жорсткіші обмеження при так званому «регу-

---

³⁸ *Тупиця О.Л.* Інститут відповідачів на Катеринославщині у 1922–1924 роках: мовою документів // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — С. 264.

³⁹ ДАЗО. — Ф. Р-324. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 508.

⁴⁰ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1924. — № 15. — С. 340–342.

люванні класового складу» правлячої партії. Село було позбавлене права мати свою партію, свій публічний загальнонаціональний рупор. Селянам залишалося тільки писати листи в органи влади і редакції газет та перемовлятися між собою, що й фіксували старанно різного роду агенти та інформатори.

Проте село платило владі тією ж монетою. Воно замкнулося, найжачилося і замаскувалося. Тривала анархія в країні, слабкість і недовговічність режимів, які змінювалися в період революції, породили скептичне ставлення до влади як такої. Фіктивність рад як місцевих органів влади, засилля надзвичайних органів влади теж не сприяли співробітництву. Поверховість впливу влади на село засвідчив на III Всеукраїнському з'їзді КНС (травень 1923 р.) делегат від Херсонщини, який нагадав, що газети надходять на село із запізненням у місяць-другий, і додав: «Замість газети прийде іноді член окружного чи районного виконкому, наробить галасу та з тим часто-густо і виїде, так що селяни, крім галасу, наказів, нічого й не знають»⁴¹.

У звітній доповіді про роботу Василівського партосередку Запорізького округу у лютому 1923 р. зазначалося, що «осередок на селі є і пропагандистом, і збирачем всіляких податків, і міліціонером...»⁴². Один з учасників наради партійного активу Запорізького округу у жовтні 1925 р. свідчив: «Що ж говорять селяни про наших працівників на селі: називають їх дворянами. В цій назві вже видно їх ставлення до наших працівників»⁴³.

Серед селянства сформувалося уявлення, що комуніст — то зайда й пройдисвіт. Народні сатиричні перекази «Про трьох богів і більшовика» та «Більшовик та ікона», записані кореспондентами Етнографічної експедиції ВУАН на Київщині у 1928 р.⁴⁴, коли слово «більшовик» було повністю витіснене словами «комуніст» та «партейний», безперечно виникли на першому етапі знайомства українського села з «комунарками». У першому переказі боги вирішують послати на землю хворобу, «щоб вона видушила всіх більшовиків і всіх нечестивих людей». Удова, яка підслухала розмову богів, попередила двох більшовиків, і ті, запасшись символічними для революційної доби атрибутами — шаблями і «бомбами» (гранатами), влаштували засідку. Але зустріч закінчилася тим, що кожен, хто піднімав руку на богів, застигав кам'яною скульптурою. Прощаючись, боги залишили напучення: «Отож, хлопці, не піднімайте

⁴¹ Селянська правда. — 1923. — 16 травня.

⁴² ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 14 зв.

⁴³ Там само. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 286. — Арк. 30.

⁴⁴ Архів ІМФЕ. — Ф. 1-6. — Спр. 565. — Арк. 106, 120, 123.

шабель на старших од себе». У коротенькій, на півсторінки, баєщі вмістився цілий набір суджень: віднесення більшовиків до гіршої частини людства; готовність їх міряться силами з самими богами; невідворотність кари за безбожництво; консервативне ствердження верховенства старших у людському суспільстві.

У переказі «Більшовик та ікона» син одного чоловіка «служив у більшовиках» і, почувши про оновлення ікони, взявся розколупувати її, щоб розвінчати обман, але його руки назавжди приросли до ікони. Ніби зовсім короткий твір, але він наштотує на довгі роздуми: про світоглядний конфлікт батька і сина, про спрощене розуміння більшовиками своєї ідеологічної місії, нарешті, про іронію долі: хто зневажає святі речі, той приречений довічно носити при собі тягар містики.

Селянин мало залежав від влади. Держава була хронічним банкрутом: у неї ніколи не було достатнього запасу промислових товарів для села, вона не була здатна здійснювати масштабні капіталовкладення у сільське господарство, вона поклала на самих селян утримання шкіл, лікарень і амбулаторій. Селянство ж мало те, що було вкрай потрібно «пролетарській державі» — продукти харчування. Сільськогосподарський податок не переріс у нормальний громадянський механізм перерозподілу ренти через його непередбачуваність, несправедливість, довільність, політизованість. Фактично продовжував діяти одвічний принцип позаекономічного примусу селянина-виробника.

У праці С. Корновенка детальними підрахунками розвінчано міф радянської пропаганди про зменшення податкового тягаря для селянства у порівнянні з дореволюційними часами⁴⁵. Він показав, що реального полегшення не відбулося — якщо врахувати непрямі податки, катастрофічне погіршення умов для отримання побічних грошових заробітків (у поміщицьких економіях, у промисловості), штучне здешевлення сільськогосподарської продукції у порівнянні з промисловими товарами, знецінення грошей, значно гірші умови сільськогосподарського виробництва, падіння врожайності, падіння продуктивності праці, погіршення енергоозброєності праці землероба. В реальних умовах 1921/1922 господарського року селяни безболісно могли сплатити податок у розмірі 17% від чистого доходу або 14% від валового збору врожаю. А встановлена норма продподатку дорівнювала 20 і більше відсоткам урожаю.

Працівник Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК М. Сирота за результатами інспекції південних українських губерній у червні 1922 р. встановив, що продподаткова кампанія 1921 р. зруйнувала

---

⁴⁵ Корновенко С.В. До питання прогресивності продподатку 1921 року // Український селянин. — Черкаси, 2002. — Вип. 4. — С. 76–79.

15% селянських господарств Миколаївської губернії; щодо Запорізької губернії висловлювалося припущення, що урожай 1921 р. не покриє і 30% потреб сільського населення, і тим не менше продподаток запекло стягувався⁴⁶.

Тягар оподаткування у 20-ті роки дорівнював 8–10% душевого доходу⁴⁷. Але тут маємо справу не з реальними, а з віртуальними показниками, коли загальна кількість стягненого податку арифметично ділилася на кількість господарств-платників і співставлялась із знов же теоретично виведеним показником валового збору врожаю. Більш прискіпливі підрахунки дозволяють стверджувати, що насправді податки у селян, які реально сплачували податок, забирали 30% валового збору зерна⁴⁸. Це при тому, що селянам ще треба було продати частину врожаю для купівлі необхідних промислових товарів, чималу частину витратити на годівлю худоби, залишити на посів.

Про те, наскільки міцно вкорінилися у практику компартійної влади методи брутального насильства, свідчить історія впровадження кинутого згори гасла «повороту обличчям до села». Всупереч пізнішим історико-пропагандистським кліше слід зазначити, що «поворот» був важким і вилився в цілу епопею внутріпартійної боротьби. Зокрема, ретроспективними зізнаннями про недавнє минуле був пересипаний виступ секретаря Катеринославського губкому КП(б)У В. Іванова на пленумі губкому у листопаді 1924 р. На відміну від В. Леніна, який ще у 1919 р. ставив завдання «Не смей командовать!» переважно в стратегічному плані, одкровення ленінського адепта Іванова звучали виключно у морально-етичному «розрізі» (як тоді любили говорити оратори): у 1924 р., в розпал непу, йшлося не про можливу втрату влади, а про неможливість заробити авторитет, повагу, довіру, право на лідерство у селянства. Зрозуміло, що секретар губкому не сам вигадав ті одкровення, про це свідчать часті посилення на Каменєва, Сталіна та інших, а також неодноразове нагадування факту особистої участі в роботі останнього пленуму ЦК ВКП(б) — до того ж, пасажі граничної відвертості посипалися не відразу, не в ході основної доповіді «Наша робота в масах (особливо на селі)», а в заключному слові, після того, як в ході дискусії учасники пленуму спробували приписати йому політичний кримінал.

---

⁴⁶ Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 143.

⁴⁷ Два года работы правительства. 1926/27–1927/28. Материалы к отчету правительства УССР одиннадцатому съезду Советов. — Харьков, 1929. — С. 39.

⁴⁸ Історія українського селянства. — Т. 2. — К., 2006. — С. 29.

В. Іванов впав у транс відчайдушної відвертості і заднім числом відмежувався від гасла своєї партії і її союзників періоду 1918–1920 років — «Грабуй награвоване!». Головною ж темою спічу були зловживання 1921–1923 років⁴⁹. При цьому відкрито визнавався факт того, що особливо страждала від сваволі саме Україна: «В РСФРР ще в травні 1919 р. не можна було командувати, а у нас це треба було пережити: воєнний період. Адміністративне свавілля, хабарництво, бюрократизм поруч із залишками воєнного комунізму, і нові «доблесті» — нарости НЕПу...»⁵⁰. Тим самим партійний працівник номенклатури ЦК визнав, що стрижнем режиму в попередні роки були сваволя, терор, диктат партійного апарату.

Не відчувши на конференції достатнього розуміння «політичного моменту», секретар губкому в заключному слові після дискусії влаштував своїм колегам прочуханку, особливо не підбираючи слів. Його спровокували на відвертість, і він назвав речі своїми іменами. Іванов виступав від імені ЦК (схоже, увірувавши у вічність тріумвірату Каменєва–Зінов'єва–Сталіна); він репрезентував «генеральну лінію партії», яку не всі периферійні партфункціонери ще засвоїли, і був абсолютно упевнений у непохитності своєї позиції, якою б несподіваною вона не видавалася зібранню губернського активу: «Нами були проведені обстеження, які дали нам такі результати, що я прошу вас не гудіти, тому що вони ґрунтуються на документах»⁵¹.

Зловживання, які стали невід'ємним елементом компартійного стилю управління, секретар губкому кокетливо називав «художествами»; це слово, до речі, стало загальнозживаним в номенклатурних колах, особливо в усній мові. Говорячи про смертельну небезпеку політики, більше схожої на грабівництво, наголошуючи, що з цим треба негайно і рішуче покінчити, оратор, тим не менш, залишався при глибокому переконанні, що «тоді» діяти по-іншому не було можливості: «Ставка була винятково на незаможників, і все, що було не незаможного, у нас було як від лукавого, і справа доходила до потворства... В голодні часи незаможники у нас виконували функції по частині вибивання надлишків під час податку... І ось через цю випадково створену ораву паразитів ми проводимо радянську політику. Далі йти нікуди... Який досі існував на працівників погляд? Що б це не був за тип, аби тільки [партійний] білет в кишені був, і значить, йому можна довіряти. Напаскудив, його знімають і посилають в інше місце цілком безкарно. Тепер від цього треба відмовитись... Нікуди дівати незаможника, так його саджають в кооперацію,

⁴⁹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 87–88.

⁵⁰ Там само. — Арк. 85.

⁵¹ Там само. — Арк. 83.

все одно як раніше боярина саджали княжити. Від цього методу треба відмовитись. Кандидата партії дівати нікуди — саджають головою в кооперацію, а з тим не враховують, що він дурний і що у нього вуха холодні. Звичайно, в таку кооперацію середняк не піде. Раніше кооперація становила розподільчий орган Наркомпроду... Коли кооперація була розподільцем Наркомпроду, то треба було саджати комуністів, — якщо вкраде, то нехай краще вкраде комуніст, аніж середняк. Тепер зовсім інша справа, тепер в кооперацію повинні бути залучені кошти населення, і жодний середняк цьому ідіоту з холодними вухами коштів не довірять...»⁵².

Визнавалося також, що безмежне свавілля розбещувало не лише окремі особистості, а й цілі організації, які звикли знаходитися на повному державному утриманні: «В часи воєнного комунізму, в часи гасла «грабуй награбоване» ми вивчилися жити безмежно широко, і ніхто окремо досі не продумав бюджету. Товариші з легкістю, яка біс знає звідки взялася, розмірковують про те, що на 12 000 карбованців більше чи на 12 000 карбованців менше — все одно. Раніше у них такої кількості ідей не було, а тепер у них така тенденція: що, мовляв, для нас, правлячої партії такої величезної держави, становить 6000? Треба пам'ятати, що часи воєнного комунізму пройшли. Той, хто хоче отримувати [зарплати] більше 50 карбованців, розвись свої мізки і рухайся вперед. Той, хто не хоче свої мізки розвивати, — йди по шляху найменшого спротиву, займайся художествами»⁵³.

Одними умовляннями і роз'ясненнями обійтися не могло, система в черговий раз готова була рішуче скинути зайвий баласт, попереджав секретар губкому: «В 23-му році першим кроком Губкому було очищення конюшен, які мали місце у нас в сільській організації. Це був момент застереження для сільпрацівників. Чи звернули ви на це увагу? — дуже слабо. Ми розстріляли [!] тоді ряд комуністів з цих осередків, аж до працівників районів. Партія не жартує. Два роки тому була директива ЦК партії, що комуністи йдуть під суд нарівні з усіма громадянами, особливо за карні злочини. За цей період скільки комуністів віддано під суд? Що, уроки нікому не принесли ніякої користі?», — крив далі ставленик ЦК⁵⁴.

Делегати цієї партійної конференції, судячи із записаних у стенограмі реплік з місць і зі стилю виступів під час дискусії, були не в захваті від сказаного керівником їхньої організації. Але знайшлися й однодумці. Один з виступаючих, Барабанов, наважився на самокритику (підступну

⁵² ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 87.

⁵³ Там само. — Арк. 87, 119.

⁵⁴ Там само. — Арк. 114.

небезпечність якої більшість з присутніх вже встигла уяснити з досвіду нещодавніх партійних дискусій): «Якщо поставити питання, що таке партія на селі... то партійці — це дуже хороші революціонери, дуже гарно будуть бити буржуїв і поміщиків, але сутність самої партії, ставлення до селянства, розуміння ідеології селянина в цілому, вони не уяснили. Тут боятися нічого, тут можна прямо говорити. У нас на селі цілковита політична безграмотність і культурна відсталість... Що це — хвороба, біда, нещастя? Так, нещастя. Як ми досі працювали на селі і що там робили? Досі ми брали з селянина, і вся робота зводилася в ту площину, щоб брати з селянина. І цей селянин-комуніст здійснював всі директиви партії, і іншої роботи не було, та й не могло бути, тому що доводилось займатися збиранням податку, розверсткою і іншими податками в епоху, коли грошовий знак знецінювався, коли треба було брати все більше і більше... В той час партія на селі не оглядалася, що буде після цього... Говорити ж, що працівники на місцях погано працюють, не можна, тому що в певний період вони свою роботу проводили правильно, але зараз від комуністичної партії вимагається інший практичний напрям... Багато хто з товаришів, які працювали в селах в 20–21–22 роках, ще недостатньо засвоїли, та й важко засвоїти, враховуючи культурну і політичну їхню відсталість...»⁵⁵.

У випадку з проголошенням політики «обличчям до села» історик має рідкісну нагоду користуватися документами того короткого часу, коли панівній політичній силі здалося, що вона списує власні борги назавжди, з минулим ось-ось буде рішуче покінчено, і тому система, чомусь вирішивши, що потреба в маскувальних маневрах зникла, наважується на саморозвінчання.

III.2. Політичні маневри періоду «справжнього непу» (1924–1927 рр.)

Некерованість селянської економіки, безпорадність націоналізованої промисловості, інфляція, «ножиці цін», паразитичний характер партапарату спонукали владу перейти від гри в союз з селянством до реальних кроків. Виходом повинно було стати: переведення менеджменту на принцип жорсткого бюджету, імперативна вимога до політичної компартійної номенклатури забезпечувати економічний ефект, а на селі — поворот «обличчям до села». Діячі, трохи ближчі до «політичної кухні» Центру, вже відчували наближення перемін. На місцях змінилася фразеологія: «працювати на ура не можна, час воєнного комунізму минув», «тепер уже

---

⁵⁵ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 107.

беззаконня творити не можна», «безплатно нам ніхто нічого не дасть», «ми з вами, якщо хочете, проспали...»⁵⁶.

До середини 1927 р. взаємини селянства і компартійної влади розвивалися в дусі взаємної лояльності і демонстрували максимально можливе співробітництво. За всієї несхожості і суперечливості цих двох сил вони пройшли шлях інтенсивного зближення своїх політичних гасел, суспільних амбіцій, риторики. Взаємоповага, щирість, політична коректність, здатність іти на взаємні поступки, здавалось, запанували в суспільстві. Рецидиви терору, репресій, затятості, здавалось, остаточно відходили у минуле.

Причини такого повороту у відносинах треба ще осмислити. Пояснення самого партійного керівництва, занадто довірливо сприйняте істориками, в тому дусі, що все це було зроблено в ім'я розвитку демократичних принципів, союзу робітничого класу і селянства, змички міста і села, побудови соціалізму, — не витримують критики. Сьогодні просто неможливо повірити у здатність режиму до альтруїстичних дій. Слід шукати прагматику у рішеннях влади.

Перевести країну «на мирні рейки» одним лише скасуванням відвертого насильства не вдавалося. Необхідно було налагодити діалог з масами. Без діалогу, без взаєморозуміння будь-які спроби скасувати надзвичайний стан на селі оберталися втратою позицій правлячого режиму: ради і кооперативні органи виходили з-під контролю комуністів, життя починало йти своїм, важко передбачуваним шляхом. Суто фіскальні реформи, поступки тільки у фінансових схемах результату не давали. Ідея планово регульованої економіки зривалася, буксувала. Запроваджені бюджети як форма стабільного і цивілізованого регулювання суспільством провалювалися, кінці з кінцями не зводилися, наростало невдоволення робітничої маси перебоями у постачанні товарами і продовольством, безробіттям, житловою скрутою — все це створювало занадто тривожне внутрішнє напруження перед обличчям ворожого зовнішнього оточення, яке демонструвало намір розпочати тиск на країну комуністичного експерименту. Ініціатором повороту у взаєминах партії і селянства стала сама правляча партія. Не зовсім зрозуміло, але виразно з осені 1924 р. розпочалася потужна кампанія чистки, якщо не сказати, шельмування і нищення сільських партійних організацій — сільських партосередків і райкомів.

Несумісність селянської праці з партійною діяльністю була загальновідомою істиною. Індивідуальне господарство не залишало сил для ідеологічної казуїстики та організаційних умовностей, якими густо обросла

---

⁵⁶ Там само. — Спр. 136. — Арк. 7, 8.

компартія. Виходячи з цих реалій, керівництво партії спочатку заходилося «звільняти» життя сільських комуністів від реалій селянського побуту. В перехідний період від «воєнного комунізму» до непу, протягом 1921–1923 рр., тримався жорсткий курс на максимальне очищення побуту і свідомості сільських партійців від будь-якої власності і «хозобрас-тання». Циркуляр ЦК КП(б)У від 16 січня 1923 р. «у розвиток постанови XI з'їзду РКП(б)» орієнтував сільські партійні осередки на забезпечення вступу сільських комуністів до колективних господарств — комун і ін. Донецький губком, перепроводжуючи настанову ЦК окружкомам, попереджав, що ця справа не з легких: «У даний час в доповідях повіткомів констатуються факти небажання сількомуністів підкорятися даній постанові XI з'їзду, і навіть закінчується виходом з партії...»⁵⁷. Заслухавши звіт про роботу Хортицького райкому партії, Запорізький окружком 28 квітня 1923 р. ухвалив: «...д) негайно закінчити ліквідацію індивідуальних господарств комуністів і входження їх в колгоспи, проявивши необхідну твердість»⁵⁸.

У 1920–1924 рр. компартійна влада не мала можливості взяти сільських комуністів на пристойне утримання, але при цьому косилася на їх «непролетарську» поведінку. З приводу звіту про роботу Гуляйпільського партійного комітету у травні 1923 р. колегія організаційно-інструкторського відділу Запорізького окружкому винесла резолюцію: «Перевірити ліквідацію індивідуальних господарств комуністами, а якщо з'ясується неліквідація таких, поставити негайно і рішуче питання: або партія, або індивідуальне господарство». Аналогічні вказівки були дані керівництву Василівського, Запорізького, Малолукашівського, Покровського і Томаківського районів⁵⁹.

Доповідаючи про стан партійної дисципліни, уповноважений Катеринославської партійної губернської комісії Гончаров у квітні 1924 р. вдався до пояснення причин виходу з партії, які мали місце переважно на селі: «Решта товаришів, які подали заяви про вихід, живуть на селі, де їх індивідуальне господарство психологічно відриває від партії. Їм господарство не дає можливості виконувати партобов'язки, підкорятися дисципліні, і партія тільки зв'язує їх»⁶⁰. У цьому специфічно партійному поясненні міститься й частка об'єктивної істини: селянин за самою суттю свого соціального ества малопридатний для політичної діяльності. Ритм політики — міський: щоденний, регулярний, безперервний, — а ритм

⁵⁷ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1439. — Арк. 170.

⁵⁸ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1а. — Спр. 1. — Арк. 5.

⁵⁹ Там само. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 20, 27, 29, 34, 44, 49, 57.

⁶⁰ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 136. — Арк. 83.

життя селянина — сезонний: смуги дозвілля змінюються провалами страдного цейтноту, коли селянин повністю виключений з громадського життя. Це розуміли й безпартійні селяни. В окремих селах, як наприклад в селі Андріївці на Запоріжжі, було зафіксовано розуміння селянами небажаності сполучати господарську і політичну діяльність: «А чи можна комуністу хазяйнувати?»; «Треба ходити на зібрання, а тут робота, часу немає»; «А чи не турнуть від хазяйства і десь пошлють?». Також малися і цивілізаційні перешкоди: «Я б пішов у партію — а як у церкву ходити?»⁶¹.

Запорізький окружний відділ партійної комісії і робітничо-селянської інспекції у вересні 1925 р. на своєму засіданні одним з планових питань розглянув результат обстеження господарства одного з сільських комуністів. Було встановлено, що його господарство ведеться культурними методами і розвивається, а господар користується авторитетом серед односельчан. Водночас парткомісія ухвалила: «...За рахунок посилення господарства послаблюється зв'язок з партосередком... Товариш останнім часом газет не випикує і не читає, і відстає від життя... в момент весняних, літніх і осінніх робіт партосередок дає товаришу... [партійну роботу] однаково, яка відбивається на неправильному веденні його господарства, в силу чого з боку сімейства чиниться тиск щодо виходу його з партії...»⁶².

Але життя показало, що партійні комітети даремно тривожилися з приводу перспективи масового «хозобрастання»: у специфічному середовищі сільських комуністів господарювання було справою далеко не пріоритетною. За даними ЦК КП(б)У станом на 1 травня 1925 р., в сільських партосередках лише 25% комуністів були безпосередньо пов'язані з сільськогосподарським виробництвом⁶³.

У 1925 р. Чернігівський губком партії спеціально обстежив комуністів, які займалися сільським господарством: 25% з них не мали власних домівок, 13% зовсім закинули своє господарство, а в цілому 45% комуністів-господарів вважалися такими, господарства яких були далекими від взірця і не могли служити прикладом для навколишніх селян⁶⁴.

У розпал кампанії «повороту обличчям до села» тональність вказівок з Центру принципово помінялась: вмиле господарювання стало заохочуватись, шельмування «селянських» нахилів у партійців припинилося, і в такій атмосфері стала можливою спокійна розмова про сполучення партійної ідейності з господарською рутинною. Розуміння специфіки се-

⁶¹ Там само. — Спр. 173. — Арк. 274.

⁶² Там само. — Спр. 245. — Арк. 18.

⁶³ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 239. — Арк. 119.

⁶⁴ Там само. — Арк. 122.

лянського способу життя стало загальним місцем. Відносно низька політична активність сільських комуністів стала трактуватися не як «хворобливе явище», а як об'єктивна специфіка сільського побуту. Так, інструкція ЦКК ВКП(б) «Про порядок проведення обстеження сільських партійних організацій» від 27 листопада 1925 р., націлюючи на жорстку ревізію боєздатності і авторитетності сільських комуністів, разом з тим застерігала: «Перевірочні комісії повинні враховувати обстановку і місцеві умови, в яких доводиться працювати сільським комуністам. Особливо обережно необхідно підходити до товаришів, які працюють в сільському господарстві (особливо до батраків і бідняків), де умови не дозволяють в окремі періоди виконувати всі партобов'язки... Необхідно правильно зрозуміти питання про господарське обростання сільських комуністів. Піднесення свого господарства власною працею і без експлуатації найманої праці не повинно розглядатися як неприпустиме госпобростання, оскільки ця робота дуже важлива і необхідна і є показовою для решти селянської маси»⁶⁵.

Комуністи на селі користувалися мізерним авторитетом: таким був підсумок боротьби за владу над селом протягом 1920–1923 рр. І така ситуація зберігалася і в наступні роки. В аналітичному огляді сільських парторганізацій КП(б)У за липень 1926 р. зазначалося: «У висновках обстеження 17 окрпарткомів, які охоплювали в середньому 70–80 партосередків, тільки в чотирьох випадках відзначається наявність авторитету осередка як політичної організації. Досі спостерігається ще в багатьох місцях замкнутість партійних осередків, відірваність від широких селянських мас і слабе керівництво громадськими організаціями на селі». Також зазначалося: якщо комуністи на селі і користуються авторитетом, то як окремі індивідуальності, а не як парторганізація⁶⁶.

Інструктор Катеринославського губкому в с. Андріївці Запорізького округу в червні 1925 р. виявив особливість у ставленні селян до компартії, виявлену і в інших місцях (це стало загальним явищем): лояльне ставлення до партії як такої собі трансценденції і гостре несприйняття місцевих комуністів та їхніх дій. «Партія» в селянській уяві — то щось надреальне і не до кінця розгадане, недосяжне; за висловом інструктора, «все ж партія — це щось невизначене і загадкове». Селяни висувають до партії високі вимоги, оскільки вона є правлячою: «Вона все знає, все може, і тому повинна зробити». Зокрема, селяни незадоволені політикою хлібних цін, якої дотримується партія. Комуністи ж — це щось інше, ніж «партія», це негідники і дармоїди: «Комуністи хочуть запрягти й орати на

⁶⁵ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 240. — Арк. 27.

⁶⁶ Известия ЦК КП(б)У. — 1926. — № 8–10. — С. 35.

нас»; «Як партійний добре робе, то привітствують його, але таких мало, є більш [таких], що позалазили, що по людях їздять, а самі нічого з партією не мають»; «Ми нічого [проти] не маєм, пришліть хороших працівників, тільки не таких, що меншовиками ругають і кооперацію у нас з'їли». Були й категоричні відгуки, несприйняття, яке інструктор поспішив приписати «куркулям»: «Нам партійні не потрібні, бо вони розкол роблять, ділять село, а ми всі однакові». Ходило і таке визначення, що комуністи — це «нові поміщики». «В партію селянину вступити так само важко, як у старі часи в дворянство», — говорили на безпартійних конференціях 1925 р.⁶⁷. Загальним місцем стало чітке розуміння провалля між високими гаслами і егоїстичною практикою правлячої партії: «Компартія захищає тільки свої кармани і інтереси...»⁶⁸.

Спосіб життя і погляди сільських комуністів давали підстави селянам дивитися на них не інакше як на диваків і зайд. З іншого боку, їх було занадто мало, щоб претендувати на роль впливової сили. За даними інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У, на початок 1922 р. по Україні було 1923 партійних осередків з 11 938 сільських комуністів, у 1925 р. — відповідно 1556 і 18 107, у 1927 р. — 1979 і 39 207⁶⁹. У 1925 р. 1 сільський партосередок припадав на 6 сільрад, у 1927 р. — на 4 сільради⁷⁰.

Частка комуністів серед членів сільрад становила: 1926 р. — 6,9%, 1927 р. — 9%, 1929 р. — 10,7%. Більшого досягти було неможливо з огляду на малочисельність партосередків на селі: у 1926 р. було переобрано 10 366 сільрад, а сільських партосередків малося 1836; членами сільрад обрано 244 781 осіб, а сільських комуністів нараховувалося 32 161⁷¹; це значить, що якби всі комуністи поголовно пройшли до сільрад, то там вони становили б не більше 13%. А ось керівництво сільрадами невпинно збиралося в руках комуністів: серед голів сільрад вони у 1926 р. становили 17,8%, у 1927 р. — 22,8% і в 1929 р. — 33,5%⁷².

На село міські комуністи потрапляли лише в порядку партійної дисципліни — в ході так званих «перекидань». Отже, партійний прошарок на селі рекрутувався переважно з «місцевого контингенту». У результаті

⁶⁷ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 239. — Арк. 114.

⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 13.

⁶⁹ Там само. — Спр. 2112. — Арк. 3; Спр. 2440. — Арк. 1.

⁷⁰ Известия ЦК КП(б)У. — 1927. — № 6–7. — С. 6.

⁷¹ Статистика України. — № 91: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925–26 р. — Харків, 1926. — С. XVI; Известия ЦК КП(б). — 1927. — № 6–7. — С. 6.

⁷² Статистика України. — № 172: Перевибори Рад України та Молдавської автономної соціалістичної радянської республіки в 1928–29 р. — Харків, 1929. — С. IX.

сільські комуністи не відрізнялися якось особливо від решти населення ні рівнем культури, ні ментальністю.

Системність «хворобливих явищ» в сільських парторганізаціях підтверджувалася тим фактом, що ніхто не міг запропонувати ефективного способу посилення боєздатності сільських партосередків. Навіть відрядження на село «якісних» кадрів з міст не давав позитивного результату. Все закінчувалося тим, що, як визнав Донецький губком, боротьба з «хворобливими явищами» «проводиться слабо і зводиться, в більшості випадків, до перекидання завинилих комуністів в інше село»⁷³.

Поширена практика відрядження на село міських комуністів мала неоднозначні для партії наслідки. В огляді інструктора ЦК КП(б)У Л. Мар'ясіна від 1 липня 1925 р. зазначалося: «...Значний процент присланих з міста секретарів-робітників і взагалі прийшлих нерідко, особливо при недостатній підготовленості до роботи в умовах села і незнання сільської обстановки, також приводять до негативних наслідків. Донецький губком повідомляє, що вказані товариші в своїй практичній роботі в більшості не можуть охопити всі галузі партроботи на селі, з якою мало знайомі, переносять туди автоматично методи роботи виробничого осередку, виявляють невмілий підхід до селянства (командування, брутальне поводження і т. ін.) і в цілому слабо керують сільськими організаціями»⁷⁴.

Секретар Запорізького окружкому П. Котельников на нараді партійного активу 6 жовтня 1925 р. висловив думку, що насичення сільських парторганізацій працівниками з міст справи не врятує: «Тепер про посилку працівників на село... В минулому році були послані в кількості 194 чол., і вони розіклали наші сільські організації. І зараз користі не буде, якщо дати більше; треба послати тих товаришів, які справді знають село... Районним парткомітетам слід зараз же поставити питання про підготовку сільських хороших працівників. Цим питанням треба серйозно зайнятися і не чекати від нас, що будемо посилати товаришів, адже вони не робляться і в нас...»⁷⁵.

Комуністи-городяни, яких зла доля закинула на село, намагалися втекти назад до міської цивілізації. Секретар Запорізького окружкому С. Козлов у своїй політдоповіді за вересень–жовтень 1923 р. серед найчастіших проявів партійної недисциплінованості називає небажання «піти на нижчеоплачувану посаду в район і особливо на село і неприпустиме судження про різницю в заробітній платі»⁷⁶. Що це було стійке явище,

⁷³ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 239. — Арк. 107.

⁷⁴ Там само. — Арк. 122.

⁷⁵ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 286. — Арк. 23.

⁷⁶ Там само. — Спр. 3. — Арк. 99.

підтверджується поверненням до цієї ж теми у грудні 1923 р., у звіті Запорізького окружкому: «У зв'язку з тим, що при таких умовах, які зараз на селі маються (погане матеріальне забезпечення і сильне перевантаження), у товаришів, що працюють там, є тенденція «вирватись у місто», як висловлюються сільпрацівники»⁷⁷.

Загальним місцем у різних звітах і виступах стало визнання катастрофічного матеріального становища сільських комуністів, людей здебільшого «при посадах». Цей факт, зокрема, зафіксував протокол партконференції Запорізького повіту 10–11 березня 1923 р.: «Тов. Кравченко: говорить про чвари... відзначає важке становище сільських комуністів, які не отримують жалування по кілька місяців. Це змушує їх входити у заборгованість, потім ставати хабарниками і шахраями»⁷⁸. На цій же конференції уповноважений Катеринославської губерньської партійної контрольної комісії Гончаров серед негараздів непівської доби відзначив і таке: «...Вплив непу на селі виявляється в наступному: сильно розвивається пияцтво, яким куркульський елемент прагне розікласти членів партії, влаштовуючи для цієї цілі часті пирушки, випивки і втягують їх у всілякі злочини. Прагнення до власності у сільських комуністів дуже велике. Досі маються серед них такі, що ще не вступили в колектив і живуть своїм індивідуальним господарством. Непомітно для самих себе такі комуністи починають окуркулюватись і при найменшому натиску з боку партії подають заяву про вихід з її лав, мотивуючи це незгодою з непом...»⁷⁹.

У важкі 1921–1923 рр. наявних ресурсів не вистачало, щоб можна було забезпечити добробут сільських активістів. Проте поступово дійшла черга і до них. Так, у вересні 1925 р. Запорізький окружком розглядає питання про те, щоб «узяти на утримання партійного бюджету секретарів сільосередків»⁸⁰. А в середині 20-х років відбулися деякі суттєві зміни у ставленні системи до сільських комуністів. По-перше, комуністів, які знаходились на ключових посадах, було взято на грошове утримання. Це стосувалося в першу чергу секретарів сільських партосередків і голів комнезамів. Співробітникам райкомів та іншим функціонерам районного масштабу зарплати були суттєво підвищені. По-друге, від сільських комуністів, на відміну від попередніх років, зажадали, щоб вони не тільки господарювали на землі, а показували навколишньому селянству, як треба культурно і продуктивно вести господарство: індивідуальне чи

⁷⁷ Там само. — Спр. 43а. — Арк. 53.

⁷⁸ Там само. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 7.

⁷⁹ ДАЗО. — Ф. П-47. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 8–10.

⁸⁰ Там само. — Ф. П-1. — Оп. 1а. — Спр. 5. — Арк. 199.

колективне. І знову сільські комуністи стали об'єктом нарікань: з'ясувалося, що більшість з них, якщо й мали земельний наділ, то здавали його, як правило, в оренду, а господарями були нікудишніми.

Секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич визнав що, в 1925 р. пересічно в кожному сільському осередку від 70 до 90% його складу становили посадові особи (виборні і призначувані) села та волості. Комуністи, які б мали своє господарство та брали безпосередню участь у громадській роботі, не складали й третини всіх комуністів, включаючи й тих, які входили до комун або працювали в радгоспах⁸¹. Зрозуміло, що такий контингент не міг бути лідером на селі.

Делегати партконференції Катеринославської губернії у листопаді 1924 р. визнавали: «Комуністи на селі безграмотні, і весь актив — всього лише п'ять чоловік на район у 128 населених пунктах. Спробуйте тут діяти переконаннями, а не командуванням. Природно, що один комуніст на селі переконати селянина як слід і діяти для користі радвлади не може, і йде не шляхом переконування, а наказу. Це не вина партійних органів, а це є загальне нещастя комуністичної партії»⁸².

Процес реанімування сільської частини партії пішов далі рутинної кампанії, він набув вигляду шокової терапії. Події розгорталися так, як ніби згори була дана команда відкрити «вогонь по штабах». Влітку 1925 р. прокотилася хвиля перевірок на селі. Кампанія супроводжувалася серйозними інструктивними вказівками. 26 червня 1925 р. вийшла постанова ЦК РКП(б) «Про порядок проведення перевірки сільських партійних організацій»⁸³. Вона була доповнена відповідною інструкцією ЦКК ВКП(б) від 27 листопада 1925 р.⁸⁴ і продубльована циркуляром ЦК КП(б)У «Про перевірку сільських осередків КП(б)У» у березні 1926 р.⁸⁵. Попереджалося, що матеріали перевірок обов'язково мали надсилатися в центральні партійні органи.

По селах була проведена серія прискіпливих обстежень, завданням яких, складається враження, було підготувати жорсткі організаційні рішення. У 1923–1924 рр. сільські комуністи хоч і критикувалися безперервно за їх нікчемні як політичні, так і організаційні якості, але при цьому переважав відтінок співчуття і моральної підтримки: мовляв, їхні лави дуже невеликі, і діяти вони змушені в умовах пекельного дрібно-буржуазного оточення, а партійне жалування у них мізерне. І ось пред-

⁸¹ Хатаєвич М. О состоянии и работе партийных ячеек в деревне // Большевик. — 1926. — № 3–4. — С. 74–75.

⁸² ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 92.

⁸³ Там само. — Спр. 239. — Арк. 58.

⁸⁴ Там само. — Спр. 240. — Арк. 27.

⁸⁵ Там само. — Арк. 33.

метом пильної уваги стали не окремі комуністи, а цілі партійні організації.

На партійній конференції Катеринославської губернії ще в листопаді 1924 р. була повідомлена думка ЦК ВКП(б) про вкрай незадовільний стан сільських парторганізацій: «ЦК відзначив про стан парторганізацій на селі, що там або немає розрізнення між осередком і рештою населення, або відзначається абсолютна замкнутість осередка від решти населення, і вона являє собою відсоблений гурток»⁸⁶.

В «Інформбюлетені ЦК КП(б)У» № 35 (вересень 1925 р.) подавався висновок Ніжинського ОПК: «Сьогодні у складі Ічнянського осередку всі радянські службовці, за винятком 2–3 чол. З огляду на це зв'язку з селянською масою немає ніякого, і селяни не знають навіть, коли проходять збори осередку. Спостерігається повна відірваність і замкнутість партійців в самих собі. Селянство ставиться дещо недовірливо до сільосередків. Авторитетом серед населення сільські осередки не користуються, бо ділової роботи вони зовсім не показали»⁸⁷.

З Чернігівського округу повідомляли: «Більшість комосередків не має в масі селянства авторитету, не реагує на щоденні потреби села, і життя села йде цілковито мимо осередку» («Інформбюлетень ЦК КП(б)У» № 37, вересень 1925 р.)

У звіті Запорізького ОПК за жовтень–грудень 1925 р. зазначалося, що незадоволення комуністами вчувається в таких запитаннях селян: «Скільки шахраїв у Радапараті партійних і скільки — безпартійних?»⁸⁸.

На черговій Запорізькій окружній партконференції (березень 1925 р.) секретар Катеринославського губкому партії окреслював ситуацію на селі в тоні, заданому в попередньому 1924 році його попередником В. Івановим: «...На селі ми бачимо цілу низку різних художеств, про які вам відомо... Виїжджала сотня [інструкторів], яка за складом, не вся, можливо, підходила, але все ж таки привезла цікавий багатий матеріал, маю обмовитися, що цей матеріал не опрацьований остаточно Губкомом, але на підставі даного матеріалу виявляється характерна картина... Ви самі знаєте, що зараз іде смуга зловживань: аванси беруть комуністи і розорюють кооперацію... Селяни не йдуть в кооперацію, тому що говорять, що комуністи грабують кооперацію... сотня виявила масу зловживань [з боку] голів райвиків, сільрад»⁸⁹.

⁸⁶ Там само. — Спр. 131. — Арк. 84.

⁸⁷ Там само. — Спр. 333. — Арк. 3.

⁸⁸ Там само. — Спр. 328. — Арк. 5.

⁸⁹ Там само. — Спр. 247. — Арк. 42, 46.

Справді, в архіві Запорізького окружкому відклався «цікавий багатий матеріал», який дав підставу до різних висновків. Щодо окремих сільських партосередків Балківського району комісія була категоричною⁹⁰:

– Михайло-Лукашівський партосередок: «Члени осередку партійним життям мало цікавляться. Питанням місцевого значення осередком приділялось мало уваги... Політичний рівень осередку низький... Осередок досі на роботу сільради і кооперативно-громадських організацій жодної уваги не звертав... Авторитетом осередок зовсім не користується серед селянства».

– Любомирівський осередок: «Роботи осередок ніякої не проводить... Дисципліни в осередку зовсім немає... Є випадки випивки членами осередку, особливо відзначається сам секретар осередку, за словами комсомольців, він дуже рідко буває тверезим... Голова осередку на місці не живе, а працює в М. Лукашевому в кооперації, головою правління».

– Благовіщенський осередок: «Авторитет підірваний нескінченними чварами і цькуваннями між членами. Зв'язку з селянством немає, актив села не виявлений, дисципліна поміж членів відсутня... Вибори до Ради пройшли під гаслом «Раніш були ви, а тепер ми» (слова середняка і заможного) — кандидатури осередку були провалені».

– Дніпровський осередок: «Осередок працює слабо... Осередок авторитетом не користується серед селян. Пояснюється це тим, що комуністи, які раніше працювали там, дискредитували, здійснили розтрату в кооперації — пияцтво».

– Балківський осередок: «Зв'язку з селянством немає... Тяжіння в партію немає. На виборах Ради кандидатури осередку були провалені».

Одним з наслідків слабкості парторганізації Балківського району стали винятково низькі показники, досягнуті на перевиборах рад: у 1925 р. з 57 комуністів Балківського району до рад було обрано 7 чол., а з 213 комсомольців — 6.

На нараді секретарів партійного активу 6 жовтня 1925 р. секретар Запорізького окружкому П.Котельников, маючи вже на руках результати вибіркового перевірок, говорив про сільських комуністів: «На селі ніхто не вчиться, ніхто не прагне виправити свої недоліки. Становище надто загрозливе, щоб не звертати на нього увагу. Треба змусити вчитися і працювати»⁹¹.

Підсумком «бурі і натиску» на сільські парторганізації стали аналітичні матеріали, складені апаратом ЦК КП(б)У — інформаційний лист інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У «Підсумки тримісячної

⁹⁰ Там само. — Спр. 167. — Арк. 72–73, 80, 89, 94.

⁹¹ Там само. — Спр. 286. — Арк. 22.

роботи на селі», розісланий у серпні 1925 р.; аналітична записка на 19 сторінках «Політичний стан села», складена заступником завідуючого інформаційно-статистичним відділом Сазоновим у грудні 1925 р. і розіслана у регіони під грифом «Строго секретно»; «Огляд стану сільпарторганізацій в УСРР на 1 липня 1925 р.», складений завідуючим інформаційно-статистичним відділом ЦК КП(б)У Л. Мар'яси́ним⁹². Їхню тональність повторюють «Інформаційні бюлетені» ЦК КП(б)У за 1925 р., складені за інформаційними звітами окружних партійних комітетів, які розсилалися по окружних парторганізаціях: в них у калейдоскопічній формі зібрані повідомлення з округів і повторені ті ж тези: неавторитетність, недієздатність сільських парторганізацій.

Звичайно ж, у цих секретних оглядах традиційно довга черга прокльонів і звинувачень дісталася постійним персонажам компартійних страшилок — «контрреволюційним елементам і антирадянським угрупованням», а конкретніше куркульству (начебто тільки воно вимагало перетворення безпартійних селянських конференцій в законодавчі з'їзди, передачі селянству верховенства у державі як переважній більшості, оформлення селянської спілки), а також «сільській антирадянській інтелігенції», «шовіністично налаштованій інтелігенції», «петлюрівському елементу», «колишнім людям».

Тим самим навіювалося враження, що вони і тільки вони поширюють таке «куркульське» тлумачення «нового курсу партії на селі»: «Побачила радвлда, що з голотою нічого не вийде, а тому й курс своєї політики змінила в бік заможного селянина, повертаючи йому свободу слова й т. інш. Зараз нема вже кулака, нема класового розподілу на бідних та багатих, тепер усі рівні». Усі ці «контрреволюційні і куркульські елементи вміло використовують ряд моментів для налаштування селян проти Радянської влади»⁹³.

Окрім звичної ідеологічної риторики інформаційні огляди ЦК містили й дещо нове — тверезе розуміння політичної кризи влади на селі. Аналітик ЦК Сазонов перш за все малює картину тектонічних рухів на селі. З одного боку, селяни швидко нарощують господарську потужність і демонструють небачену підприємливість: «будуються нові будинки, ремонтуються старі, приводиться в порядок реманент», «село охоплене небувалою жагою нагромадження», «трактор сьогодні володар дум на селі», — цими та іншими зворотами, взятими зі звітів та повідомлень окружних партійних комітетів, передано нову соціальну реальність на селі. Поліпшенню ставлення селян до влади, на переконання аналітика

⁹² Там само. — Спр. 239. — Арк. 107–128.

⁹³ Там само. — Спр. 333. — Арк. 173–174.

ЦК, радикально вплинули зниження єдиного сільськогосподарського податку, передача в користування сільських громад лісів, видача насінневої позики, а також заходи щодо обмеження адміністративного свавілля, хабарництва, розтрат і інших «хворобливих явищ нашого низового апарату». З непідробним задоволенням «зам. зав. Інформстатом ЦК» Сазонов відзначає, що селянство прийняло нову владу, звиклося з думкою, що вона — надовго, і наводить слова, зафіксовані в різних селах: «Тепер ми знаємо, що Радянська влада наша»⁹⁴.

Левову пайку заслуг автор віддав центральному керівництву, постійно повторюючи, що ставлення селян до центральної влади і до влади місцевої докорінним чином різниться: «Стосовно ставлення селянства до партії, то тут, як загальне явище, незважаючи на недоліки в роботі низових парторганів, помічається, що партія в цілому користується надзвичайно високим авторитетом серед селянства, і в їх розумінні [центральный апарат] не пов'язується, а, навпаки, протиставляється місцевим комосередкам». Але аналітику Сазонову відомі також випадки, коли гнилий імідж місцевих комуністів кидав тінь на всю партію: «Під впливом прикладів місцевих комуністів... селянство в поодиноких випадках висловлює невдоволення партією і окремими її постановами. Так, наприклад, в Богданівському районі Павлоградського округу на минулих безпартійних конференціях селяни говорили: «Селянству при комуністах завжди буде погано, оскільки комуністи не розуміють селянського життя». В Каранському районі Криворізького округу селяни в розмовах часто говорять, що комуністи нічим не відрізняються від колишніх поміщиків і капіталістів, і що раніше вони давали обіцянки лише для того, щоб заманити селянство»⁹⁵. Туди ж хилить «Інформбюлетень ЦК КП(б)У» за № 37 (вересень 1925 р.): «Коли побалакаєш з селянином, то почувеш: радвлда гарна, хоче поліпшити стан селянства, але місцева районова чи, тим паче, сільська влада не хоче увійти в положення селянина та робить по-своєму»⁹⁶.

Партійні працівники в Україні, звітуючи нагору, у даному разі поведилися як прикажчики перед своїми панами: боялися визнати, що у помістях, економіях під їхнім управлінням розвелися непорядки, і вони, прикажчики, нездатні втримати ситуацію під контролем.

На всі боки у 1925–1926 рр. повторювалося твердження: селянство вітає, шанує, поважає центральну владу, партію в цілому і зневажає місцеве керівництво, адміністративне і особливо партійне. Так стверджу-

⁹⁴ Там само. — Арк. 166.

⁹⁵ Там само. — Арк. 167.

⁹⁶ Там само. — Арк. 59.

валося в аналітичній записці ЦК КП(б)У «Політичний стан села» від 31 грудня 1925 р. («особливо високим на селі є авторитет Центральної влади»⁹⁷). Та ж думка проводиться в інформаційному листі ЦК «Підсумки трирічної роботи на селі»: «Незадоволення, яке все ж має місце на селі, спрямоване не проти Радянської влади, а проти окремих її представників, які практикують свавілля і зловживають владою... Партія і Ленін — одне, місцеві комуністи — інше. Майже всі доповіді відзначають неавторитетність місцевих парторганізацій... У селян міцно сидить уявлення про те, що комуністи — [це] перш за все начальство»⁹⁸.

Теза про розрізнення селянством конструктивного Центру і ганебної периферії у 1924–1926 рр. набула значного поширення в партійному дискурсі. Вона могла бути переконливою тільки для її авторів. Водночас її поширення було показовим, і воно робить можливими кілька варіантів інтерпретацій:

1. Партійний апарат знизу догори і згори донизу був укомплектований людьми без почуття гумору, які були здатні самі повірити у ті нісенітниці, якими годували «широкі маси».

2. Селяни (принаймні їх частина) були настільки обмежені і політично недосвідчені, що були здатні повірити в те фантастичне припущення, що «художества» (згідно з лексиконом самих партійних органів) місцевих функціонерів могли народитися самі собою, без волі і відома вищої влади.

3. Селяни справді говорили такі дивні речі, але думали при цьому інше. Вони чудово розуміли нерозривний зв'язок між місцевою і центральною владою, але у спілкуванні з представниками останньої трималися примирливого тону, еkleктично-компромісної фігури думки — залишається лише здогадуватися, з якої причини: чи то через свою вроджену делікатність, чи то через класичну архетипну незбувну селянську хитрість (як замітник дипломатії), чи то через стару звичку не заводитися з великою Владою... Селяни-дипломати зі своєї вродженої хитруватості робили ці суперечливі заяви, а партійні функціонери — «уповноважені», «відповідальні» — охоче їх тиражували у своїх звітах і оглядах, бо це була чудова можливість убити двох зайців: і бути об'єктивним у своїх «сигналах» про неблагополуччя, і не перевершити свої повноваження в критиці центральної влади, яка була недоторканою для будь-кого в тій країні, а для партфункціонерів — найбільше.

4. Протиставлялась не місцева влада і вища влада, а реалізація влади і загальні декларації від імені влади, джерелом яких, звісно, був Центр.

⁹⁷ Там само. — Арк. 166.

⁹⁸ Там само. — Спр. 131. — Арк. 86.

Отже, «радянська влада», «центральна влада» в селянському дискурсі виступали як конституційний проект, а не як реальний партійно-радянський апарат. Селяни вітали не діяльність центральних владних структур, бо вони про них мало що знали, а загальні гасла, які інтенсивно тиражувалися газетами і усною пропагандою, такі як «змичка», «союз робітничого класу і селянства», «пожвавлення Рад», «формування селянського активу», «втягнення селян від сохи в партію» тощо.

У нашому розпорядженні є не тільки такі «мудрі», дипломатичні судження. Були і відвертіші, категоричніші зізнання. Як показав огляд інформаційно-статистичного відділу ЦК від 1 липня 1925 р., та частина сільських партійців, яка без ентузіазму сприйняла генеральне гасло «пожвавлення Рад», свою бездіяльність пояснювала марністю сподівань на середняка як союзника та нову опору влади, наголошуючи на тому, що: «більшість середняків не радянська», «середняцтво не брало участі в боротьбі за Радянську владу», «Комуністична партія захищає бідноту і тому повинна цікавитися тільки біднотою»⁹⁹.

У матеріалах для внутріпартійного користування наводилися приклади присутності неабиякого заряду скепсису в позиції селянства. Оскільки іншого способу почути селянський голос, як тільки через виклад і цитування представниками влади, немає, то доводиться буквально виколупувати репліки селян з офіційних зведень: «Що ж, в газетах гарно пишуть, якби так робилось, то можна було б гарно жити, та тільки у нас цього не буде, не такі у нас порядки»¹⁰⁰. Місцеві кадри не здатні виконати політичний маневр «повороту влади обличчям до села» — такий висновок окружних властей, які протягом другої половини 1924 р. і увесь 1925 р. заповзято моніторили сільські організації. Із звіту Запорізького ОПК за квітень—червень 1925 р.: «До курсу партії «Обличчям до села» партійці села ставляться розгублено. Причина цьому та, що селянство в значній частині політично вирросло на голову вище наших сільських партійців — це з одного боку, а з іншого — що у нас на селі ще багато партійців, які не відвикли від адміністрування і «художеств» (чого селянство більше терпіти не бажає). Життям села партійці займаються мало. Питання сільського господарства в роботі організацій займали незначне місце. Завдяки цьому селянство на багатьох партійців дивиться як на осіб, що вміють командувати, але не вміють управляти сільським господарством. Подібне становище поставило перед Окружкомом гостро питання про необхідність зміцнення села сильними працівниками, для чого намічено цілий ряд відповідальних працівників до перекидання (частина з

⁹⁹ Там само. — Спр. 239. — Арк. 111.

¹⁰⁰ Там само. — Спр. 333. — Арк. 166.

них вже перекинута), але тих сил, якими володіє округ, для зміцнення — недостатньо»¹⁰¹.

За доби «воєнного комунізму», а вона в українських умовах охопила 1919–1923 рр., сільські комуністи встигли сформуватися ментально, їх ділові якості формувалися «монокультурно», вони привчилися звично виконувати лише нехитрий набір репресивних дій, і перебудовуватися їм вже коштувало занадто великих зусиль. Уповноважений Катеринославського губкому О. Волкович від комуністів села Андріївки Запорізького округу чув такі заяви у червні 1925 р., що їх «перевертало всередині, коли читали промову Бухаріна про те, що ми не зацікавлені посилювати класову боротьбу на селі»¹⁰².

У своїх лавах «селянський табір» мав і неселянський «елемент» — всіляких «колишніх» (священиків, дворян), вчителів. Досить швидко на арені з'явилася і цілком нова оригінальна група — прикмета часу — як їх можна назвати, «нові колишні». Це, наприклад, колишні комуністи. В с. Андріївці Запорізького округу в 1925 р. інструктор Катеринославського губкому таких «колишніх членів партії» виявив 4 особи: двоє вийшли з партії у 1921 р. «на ґрунті хвороби і розчарування», одного вигнали з партії за розтрата на різних посадах, а ще один подав оригінальний приклад того, як деформації партійно-радянського режиму породжували проблему «зайвої людини», які мутації відбуваються в суспільстві, спрямованому у безвихідь: «Четвертий вичищений в 21 році, в цілому за «червоний бандитизм», нині сількор, керівник групи, протягом півроку боровся проти командування, нажиму і неподобств членів партії. Боротьбу вів енергійно під гаслом захисту політики компартії «обличчям до села», і в зв'язку з тим, що осередок, борючись з ним і його впливом, продовжував старі методи гострого тиску, грубощів і командування, ініціатива в справі проведення гасла «обличчям до села» була в руках цього сількора, осередок же на ділі боровся проти проведення політики партії, чим втратив авторитет до себе. Сількор же на цій справі завоював великий вплив, був обраний головою споживкооперації і на місці старого голови-комуніста (секретаря осередку), який розвалив кооперацію і заліз у борги, спромігся її добре поставити на ноги і просунути. Боротьба була організованою, група змовлялася, мала певну дисципліну, давала завдання щодо розвінчування, причому прагнення будь-що дискредитувати партосередок і стати на його місце було вочевидь не останнім міркуванням»¹⁰³.

¹⁰¹ Там само. — Спр. 331. — Арк. 7.

¹⁰² Там само. — Спр. 173. — Арк. 272.

¹⁰³ Там само. — Арк. 273.

У постанові секретаріату ЦК КП(б)У «Про результати відрядження відповідальних працівників на село» (1925 р.) давалася категорично впевнена, без зайвої дипломатії, без традиційної обережності, оцінка: «Парт-організації районів, як загальний стан, слабкі, малочисельні, політзнання низькі, число членів організацій, що безпосередньо працюють в сільському господарстві, мізерне. Старі методи ще не викорінені і, за наявності розуміння членами парторганізацій політики партії на селі, вони все ж по інерції продовжують свою дію. При такому стані політичне життя району йде самоплином, парторганізації не завжди попереду»¹⁰⁴. Постанова містила 23 пункти завдань щодо подолання тривожної для влади тенденції.

На окрему розмову заслуговує з'ясування того, що слід розуміти під «одиничними випадками», «окремими випадками», тим, що траплялося «нерідко», «подекуди» і т. ін. Важко чекати від партфункціонера високого рангу, щоб він замахнувся на визнання хибності усієї системи в цілому. Його нотатки адресовані вищому партійному керівництву, яке неодноразово демонструвало нетерпимість до принципової критики; щойно закінчився погром прихильників троцькістської платформи, і назривала кампанія проти «нової опозиції». Видавати реальні, категоричні, влучні, грікі для влади, нещадні щодо влади опозиційні рухи та висловлювання, — видавати все це за одиничні випадки, та ще й провоковані «куркульськими» і «антирадянськими» «елементами» — це була межа, за яку нікому і ніколи, навіть в ході гіперкритичної кампанії, переходити не було дозволено.

Свідчення і приклади у доповідях партійних чиновників подані еkleктично, що залишало можливість сформулювати будь-який кінцевий висновок, і цей висновок робився: мовляв, правильною дорогою йдемо, рішуче позбавляємося хиб і скоро матимемо остаточний успіх.

Якщо влада найбільше була заклопотана політологічними аспектами своїх взаємин з селянство, то селянство, відповідно до своєї природи і рівня суспільного розвитку, було заклопотане переважно рутинними проблемами свого господарювання і матеріального побуту, і лише на окремих пікових поворотах переходило від економіки до політики.

Селянство гостро відчувало відсутність життєво необхідних речей; в термінології співробітників ЦК — це «запити» села: «Село вимагає посилення медичної допомоги, розширення шкільної мережі, ремонту доріг і мостів, відкриття шкіл-семирічок, при цьому зазначається, що держава забирає сільський податок, але культурні потреби села обслуговує не повністю. Висувається також вимога допущення дітей селян до ВУЗів». Село ставить цілу низку гострих економічних і господарських

¹⁰⁴ Там само. — Спр. 239. — Арк. 91.

питань: тяжкість і непереконаливість податків, незбалансованість цін. Сюди ж додається значне пожвавлення громадського релігійного життя: вражаюче зростання грошових зборів на потреби церкви, втягування священників і церковних рад в обговорення сільрадівських справ, поширення паломництва і хресних ходів...¹⁰⁵. Від розрізнених тем — до системних речей: «Селянство подає попит на хорошого ділового керівника», селяни запитують, «чи не диктаторствує партія над Радянською владою».

У «спецдоповіді» ДПУ «Про характерні моменти в політнастрої селянства УСРР за час з 1 по 15 вересня 1926 р.» цілком адекватно відзначалося, що думка селянина зосереджена на економічних проблемах: «У цьому звітному періоді настрої селянства визначається трьома моментами: податковою кампанією, хлібозаготівлями і «ножицями»». І лише на цій основі спорадично проростає певна політизація: «В окремих випадках це незадоволення набуває політичного характеру: зафіксовано у звітному періоді один випадок, коли селяни, незадоволені хлібними цінами, говорять про необхідність здійснення другої революції». У цій же «спецдоповіді» наводяться цитати з висловлювань селян: «Революція була зроблена тільки для робітників і службовців, а селянство як раніше, так і зараз страждає... Так далі залишатися не може, ми повинні зробити другу революцію — революцію селянства. При будь-якій нагоді ми повстанемо...»; «Доведеться, мабуть, удруге робітникам і селянами об'єднатись і влаштувати другу революцію»¹⁰⁶.

Автор монографічного дослідження села Андріївки на Дніпрі, проведеного у червні 1925 р., відповідаючи на питання анкети ЦК, як вплинув на стан селянського господарства єдиний сільськогосподарський податок, відповів: «Взагалі негативно: п'ята частина бідноти, яка не зазнала податкового тиску, ледь-ледь поправилась, хазяйновита біднота і слабкий середняк в цілому не піднялися, багато хто упав, більш сильний середняк теж загальмувався в розвитку, виріс, але порівняно мало»¹⁰⁷. Селянство неврожайних регіонів не відчуло полегшення від зниження ставок оподаткування у 1925 р., оскільки при нарахуванні податку поправки на недорід не були зроблені. Відчуваючи несправедливість, селяни недорідних районів масово відмовлялися приймати окладні податкові листи, а місцева адміністрація не знайшла нічого кращого, як підкидати ці листи в оселі селян, що й дало привід до узагальнення: «Не

¹⁰⁵ Там само. — Спр. 333. — Арк. 171–173.

¹⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 4, 5, 13.

¹⁰⁷ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 268.

думайте, що влада дурна, вона свого не упустить» (Новгород-Сіверський округ)¹⁰⁸.

«В даний час розходження цін є найбільшчим питанням на селі», — повідомляло ДПУ УСРР у вересні 1926 р.¹⁰⁹ Перефразовуючи пропагандистські штампи, селяни знайшли свою назву політиці влади і її наслідкам: «змичка навиворіт». Про «змичку навиворіт» чули, наприклад, у Куп'янському окрузі («Інформбюлетень ЦК КП(б)У» № 36, вересень 1925 р.)¹¹⁰.

З приводу прагнення влади всілякими засобами утримувати занижені ціни на хліб, включаючи й встановлення так званих лімітів на хлібні ціни, селяни на Сумщині казали, що радянська влада спекулює хлібом¹¹¹.

Однією з форм трансформації суто економічних настроїв селянства у політичні оцінки і вимоги була так звана «ревність селянства до робітничого класу і міста», «ревність села до міста» (термін казенний, не сільський). Нехитрі селянські розмірковування, які підпадали під цю категорію опозиційного «вільнодумства», були досить поширеними і звучали у різних ситуаціях. Наприклад, у виступах на безпартійних селянських конференціях: «У робітників 8-годинний робочий день, лікарні, школи, стала зарплата, причому Радянська влада турбується, щоб робітники жили в людських умовах, буде для них нові будинки, ми ж працюємо день і ніч, щоб як-небудь прожити і не бачимо результатів своєї праці. За цілий рік роботи навіть чобіт не купиш. Ціни на продукти промисловості високі і руйнівні для селян, встановлюються ж вони державою для того, щоб не розорити промисловість і забезпечити зарплату робітникам, а ось ціна на хліб руйнівна для селян, і держава їм платить навіть дешевше від приватників»¹¹². Про «ревності селян до робітничого класу» на загальних партійних зборах м. Запоріжжя 19 листопада 1926 р. говорили ті партфункціонери, яким довелося з селянами на армійських територіальних зборах мешканців Хортиці і Томаківки¹¹³.

На пленумі Донецького губернського партійного комітету у жовтні 1923 р. працівники з периферії доповідали: «Зараз побутує виразний антиробітничий настій серед селянства. Селянство виразно говорить: «Робітники мають все, податків не платять, всі податки платять селянство»»¹¹⁴.

¹⁰⁸ Там само. — Спр. 333. — Арк. 167.

¹⁰⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 7.

¹¹⁰ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 333. — Арк. 39.

¹¹¹ Там само. — Арк. 166.

¹¹² Там само. — Арк. 166.

¹¹³ Там само. — Спр. 274. — Арк. 46–47.

¹¹⁴ ДАДО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1455. — Арк. 9.

Утворилася ціла підбірка чекістських донесень про випадки «анти-робітничих настроїв» у вересні 1926 р.: «Яка ж тут може бути змичка, коли робітник за 1 місяць заробляє стільки, скільки селянин не заробить і за рік, і той же робітник оцінює робочий день селянина в 65 копійок»; «Нема в світі правди, робітникам живеться добре, бо все те, що їхне, дороге, а наше дешеве»; «Чому це радвлда цінує працю робітника, дає їм всі пільги, а селянам нічого?»; «Влада не селянська, а тільки робітнича»; «Ми платимо податок, робітники і службовці не платять, краще нас живуть»; «Влада не думає про те, щоб знизити і без того високу зарплату робітникам чи скоротити штати службовців. Якби це зробили, то на селян менше накладали б податків, їм легше було б жити»¹¹⁵.

ДПУ УСРР спромоглося вивести статистику «ревнощів». У «спец-доповіді № 9» під назвою «Про характерні моменти в політнастрої селянства України за час з 15 грудня 1926 р. до 1 січня 1927 р.» за означений час, тобто протягом двох тижнів, у республіці було виявлено два десятки «випадків ревнощів», причому: «Виявлені 21 випадок ревнощів до робітничого класу і антиміські настрої серед селянства по прошарках розпадаються так: куркулі і заможні — 6 випадків, середняки — 10 випадків, бідняки — два випадки і селяни нез'ясованих прошарків — 3 випадки»¹¹⁶. Далі ці підслухані агентами «випадки» цитуються, з ретельним прописуванням обставин (частіше всього це відбувалося на загальних зборах, сільських сходах, а також і в групах односельчан під сільрадою, магазином тощо), прізвищ і адрес:

«Яка ж може бути змичка селян з робітниками, коли їм краще живеться, отримують хороше жалування, одягнені, обуті й ситі, вироблювані ними фабрикати дуже дорогі в порівнянні з нашими продуктами, і тільки тому, що їм радвлда платить хороше жалування. Це не змичка міста з селом, а розмичка».

«Робітники працюють з 8 годин, отримують добрі гроші, живуть в гарних умовах, нічого не знають, а ми, селяне, працюємо незчитані часи, погано живемо, та ще на нас накладають великі податки».

«Ми сочувствуємо радвлді більш як хто, ось ви казали, що і господарство наше було дуже зруйновано, але ми його поправили своєю працею, ми робимо, підвищуємо своє господарство і державну копійку до копійки складаємо, а ви дуже велику платню платите службовцю і робітнику. По-моєму, як подолати державу, то треба всім трохи поскупитися, а тільки ми чогось скупимось, а ви живете. Так нам державу трудно

¹¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 8–9.

¹¹⁶ Там само. — Спр. 2524. — Арк. 21–25.

поставити на ноги. Хліб ми, конешно, давали, і ще дамо, сами не з'їмо, але треба, щоб і крам був по твердій ціні».

«Якщо увійдеш в місто, то всі робітники ходять обуті і одиті, а ми обідрані. Праця робітника набагато краще оплачується, ніж селян».

«Свою кров ми віддаємо виключно для робітників і службовців, працюємо як воли, а праця наша зовсім не ціниться...».

«Ось уже 9 років радвлда, а ми все бідні і бідні. Держава дірявий мішок, його ніколи не наповниш. Дивись, міста процвітають, а села злидарують. Мужик будував державу 300 років Романовим, а тепер буде будувати 300 років Совету. Коли мужик вже буде жити хоч приблизно добре...».

У всіх цих голосах вчувається позиція типового сільського господаря, за фразеологією того часу — середняка. Але й селянська біднота (тобто та частина села, яка існувала за рахунок пільг і всіляких державних допомог) ремствувала! Адже зниження податкових ставок у 1925 р. торкнулося маломісних господарів меншою мірою, ніж середняків. Як виявила комісія ЦКК, в Житомирському і Ізюмському округах бідняцькі господарства отримали знижку лише у 4–5%, тоді як середняцькі — у 25%¹¹⁷. Крім того, незаможні селяни, природно, мали небагато шансів отримати кредит в кооперації, що викликало у них гнівні нарікання, і таким чином нагромаджувалась образа: «Радвлда багато пише, але мало робить для бідняків» (Сумський, Прилуцький, Херсонський округи)¹¹⁸.

Маятник політичних пріоритетів, хитнувшись убік від бідноти, оживив старі ментальні рахунки між різними верствами селянства: «Для бідняків був 20-й, 21-й рік, а тепер їх час пройшов» (Гуляйпільський район Запорізького округу); характеризування незаможників як ледарів, які не бажають і не вмють працювати (Олешківський і Чаплинський райони Херсонського округу)¹¹⁹. Політтехнологи від компартійної влади наводили такого роду гіркі зауваження селян, перебуваючи в стані зарозумілого волонтаризму: вони мали ілюзію, що зовсім скоро всі сумніви скептиків розвіються, і скептики будуть осоромлені. Але «оптимістів» періодично вичищали з партапарату: ешелон за ешелоном, з періодичністю у 3–4 роки, і на їх місце приходили нові виконавці, які не знали того, що писали-вигадували їх попередники. Вони сміливо цитували скептиків, які на селі не переводилися. Тільки дослідник має перед собою повні ряди селянських висловлювань і бачить, що селяни склали вірну ціну ініціативам, запевненням, намірам компартійної влади, не вірили

¹¹⁷ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 333. — Арк. 166.

¹¹⁸ Там само. — Арк. 167.

¹¹⁹ Там само. — Арк. 167.

«оптимістам» від влади, і досить скоро прийде час, який покаже усю гірку правоту хитруватих недовірливих «дядьків» і всю порожнечу і дешевість політичного оптимізму аналітиків від «генеральної лінії».

А робітники спокійно ставилися до селянських скарг і претензій. Багато з них або ще вчора були селянами, або продовжували підтримувати родинні зв'язки з селом. На загальних партійних зборах м. Запоріжжя 19 листопада 1926 р. засвідчувалася наявність певної солідарності робітників з селянами: «Із бесід з робітниками ми бачимо, що робітники говорять: а все-таки умови життя селян неважні, селяни змушені збувати свій хліб за недорогими цінами, тоді як на промтовари ціни високі... Ми бачимо, що робітнича частина захищає селян»¹²⁰.

Суміш роздратування і тривоги викликали у аналітика від ЦК Сазонова свідчення того, що частина селянства сприймала маневри влади 1924–1926 рр. як прояв її слабкості. Тому він поспішив (слідом за інформаторами з окрпарткомів і периферійних відділів ГПУ) приписати такі настрої і висловлювання «куркульсько-заможницьким» групам: «Поруч із зростанням економічної потужності правого крила села зростає і його апетит до влади і прагнення захопити керівні пости на селі, при цьому куркулі заявляють: «Тепер у нас вирости роги» (Вільшанський район, Черкаський округ)... Розцінюючи політику партії на селі як слабкість партії, куркулі відкрито заявляють, що при подальшому натиску з боку селянства партія піде на ще більші поступки (Павлоградський район)»¹²¹. Але цей же оглядач свідомий того, що серед бідноти поширюється приблизно таке ж заключення: «Ми тепер Радвладі не потрібні, на зміну нам прийшли управляти заможні, які в свій час виступали зі зброєю в руках» (Гуляйпільський район Запорізького округу); «Якщо буде війна, ми воювати не будемо, нехай воюють середняки, які відняли привілеї» (Синельниківський, Васильківський райони Павлоградського округу); «Ми почнемо тоді другу революцію» (Павлоградський округ). Процитувавши свідчення з кількох районів, автор аналітичної записки додає: «Такі настрої відзначаються як масове явище (Одеський, Криворізький, Павлоградський, Мелітопольський, Катеринославський, Прилуцький і інші округи)». Як варіант чи відтінок — готовність бідноти приєднатися до загальноселянського, опозиційного щодо компартійної влади, фронту: «Ми з куркулями не хочемо сваритися, бо вони нам надають допомогу, а ви нам цієї допомоги не надаєте» (Катеринославський округ). Загальним і поширеним було небажання селян мати в своїх

¹²⁰ Там само. — Спр. 274. — Арк. 67.

¹²¹ Там само. — Спр. 333. — Арк. 167.

сільрадах «чужих», бо вони не знають місцевих потреб, не рахуються з місцевим населенням і схильні до сваволі...¹²²

На всіх рівнях повторювалося, що у селянина прокинувся смак до політики. Так, у звіті Запорізького ОПК за жовтень–грудень 1925 р. зазначалося: «Активність селян значно зросла. На сходах вони виступають відкрито, критикуючи невдалі дії місцевої влади: критика в більшості випадків ділова, здорова»¹²³. Один з партфункціонерів на загальних партійних зборах м. Запоріжжя 19 листопада 1926 р. факт пожвавлення інтересу селянства до політики підтвердив таким чином: «Зараз нерідкими є випадки, коли селянин з голенища витягує ворох резолюцій і матеріалів 14-го партійного з'їзду і починає читати відповідні місця, а наші комуністи не знають, що відповісти»¹²⁴.

Піднесення уваги селян до формування місцевих адміністрацій несподівано сприяло прояву такої характерної особливості селянського менталітету, як його соціально-політична неспроможність, брак смаку до рутинної наполегливої роботи в демократичних структурах та інституціях. Збереглися лише поодинокі вказівки на таке явище, але тим не менш вони заслуговують на увагу. Інструктори і спостерігачі від окружних і центральних органів відзначали випадки швидкого охолодження селян-самовисуванців (тобто таких, які обиралися з власної доброї волі чи з ініціативи сільської громади, а не за наполяганням партійних інструкторів) до роботи в сільських адміністраціях.

Так, в огляді заступника завідуючого інформаційно-статистичним відділом ЦК КП(б)У Сазонова (грудень 1926 р.) зазначалося: «Сумський ОПК повідомляє, що робота сільрад і РВКів, куди пройшли в значній частині заможні елементи села після перевиборів, значно послабшала. На думку ОПК, це пояснюється тим, що куркулі думали в сільраді проводити роботу на користь заможних, але переконавшись, що в умовах радянської політики це неможливо, охололи до роботи, вимагають сплати за втрачений робочий час і т. ін.». Мали місце відмови від посади з боку окремих голів сільрад — середняків. Мотиви: необхідність роботи у власному господарстві і неможливість роботи в сільраді при відсутності засобів на найневідкладніші потреби: «По Прилуцькому округу мається 10 випадків звільнення голів сільрад за категоричними вимогами з їх боку; те ж в Херсонському окрузі. Причини відмови тут слід шукати в важкості і

¹²² Там само. — Арк. 168.

¹²³ Там само. — Спр. 328. — Арк. 5.

¹²⁴ Там само. — Спр. 274. — Арк. 52.

складності ділової роботи і посиленні відповідальності, а головне, низькій оплаті праці»¹²⁵.

«Відповідальний» аналітик не міг собі дозволити визнати органічну принципову несумісність намірів більшості селянства і компартійної влади. Тому в цитованому фрагменті його тексту до рад проходять «заможні», які раптом перетворюються на «куркулів» з антирадянською політичною платформою, а в момент відмови від посад статистика їх знову фіксує як «заможних», а то й як «середняків». Зрозуміло, що автор веде нехитру, хоч і плутану, термінологічну гру, яка тоді, в розпал непу, вже була притаманна офіційній пропаганді: куркулем називали зазвичай політичного противника на селі. Мотиви і резони автора очевидні: якщо виклик центральній владі кидає куркуль, то це природно, це тимчасові труднощі, які легко виправити одним рішучим натиском; якщо ж визнати, що скептиком є середняк, то це скандал, це провал чи принаймні суттєвий збій у політиці правлячої партії, а на таке визнання в умовах безжалісних розправ з опозиціонерами не міг піти навіть автор матеріалу, призначеного для «строого секретного» циркулювання.

Постає широка картина формування цілого комплексу нових загроз для компартійної влади на селі: перекося в економічному балансі, «ножиці» цін, хиби торговельного апарату, затягування землевпорядкування і провал кампанії закріплення фактичного землекористування, неефективність правоохоронної системи, поширення самосудів, відновлення позицій церкви. І все це на фоні загальної і масової зневаги до сільських комуністів і комсомольців, кризи довіри до комнезамів.

Про «підвищення громадсько-політичної активності селянства» на тлі певних коректив у політиці партії на селі, внесених у 1924–1926 рр., говорилося і писалося самою партією досить багато в ті ж роки, і так наполегливо, що перекочувало в аналітичну історичну літературу майже без змін і перетворилося на заялений штамп. Отже, історики багатоголосим ехом повторювали стару офіційну версію: швидкий відгук селянства як прояв довіри до партії, як прийняття запропонованих правил гри, як хороший знак на полюбовний симбіоз правлячої партії і селянства.

Не задовольняючись невдячною місією доповнювати давно відоме положення новими прикладами, зазначимо, що не тільки важливо констатувати, було це чи не було, а й ще простежити, як саме це відбувалося. Здається, з наведених нижче фактів постане все лукавство, вся на-смішкуватість селянина, і стане ясно: його активізація — це опозиція, чергове випробування для влади, шанс показати владі її непроханість та безпомічність на селі, а не готовність на співробітництво, бо селянин у

¹²⁵ Там само. — Спр. 333. — Арк. 169.

попередні роки добре зтямив: з цією владою партнерські стосунки неможливі.

Настрої селянства щодо влади проявлялися спорадично, стихійно, латентно, неструктуровано. Але в окремих випадках позиція селянства набувала концентрованої подієвої форми. Серед таких виняткових форм — опір державній ціновій політиці, перевиборні кампанії до рад і селянські безпартійні конференції. Як показав досвід, ідея безпартійних конференцій виявилася досить ефективною. Головне, вона отримала щирий відгук у селянства. Конференції давали владі матеріал до роздумів. Але моральну перемогу отримало селянство: воно показало більше конструктиву, більше гідності, продемонструвало органічніше розуміння актуальних проблем, виявило громадянську відповідальність, запропонувало цілком здоровий пакет вимог і прагнень («домагань»). Організатор же цих конференцій — компартійна влада — хоч і продемонструвала небачену відвертість і «демократизм», все ж в черговий раз показала свою примітивну егоїстичність: завданням номер один тут, як і завжди, у неї було не упустити владу.

Безпартійні конференції цікавлять нас не як один із механізмів здійснення проведення політичної лінії, а як рупор селянських прагнень, свідчення настроїв. Власне, далі цього, «інформативного», сенсу ці конференції і не пішли. На той час правляча партія мала вже чималий досвід «роботи з безпартійними масами», нагромаджений здебільшого на території робітничих профспілок. Одна з перших безпартійних конференцій була проведена з ініціативи «соціалістів» — меншовиків і лівих есерів у Петрограді навесні 1918 р. Тоді більшовикам з великими зусиллями вдалося спрямувати їхній хід у потрібному напрямі. Потім, навесні 1920 р., влада широко використала робітничі конференції як громовідвід, засіб утихомирення настроїв пітерських робітників¹²⁶.

Для скеровування роботи безпартійних селянських конференцій середини 20-х рр., для забезпечення необхідного агітаційного результату були виділені кращі організаційні сили. Наприклад, у Запорізькому окрузі у 1925 р. кращими інструкторами були розроблені тексти трьох заголовних доповідей: «Про завдання партії на селі», «Про єдиний сільгосподаток» і «Про 3'їзд Рад». Для проведення конференцій з окружного центру на місця були відряджені 36 інструкторів. Ще 26 проводили цільовий інструктаж серед районного сільського активу, доповідачами від райкомів і райвиконкомів. У 1926 р. для проведення конференцій на місця було відряджено по два «відповідальних» працівника на кожен район. Районні

---

¹²⁶ Яров С.В. Горожанин как политик: Революция, военный коммунизм и нэп глазами петроградцев. — СПб., 1999. — С. 24, 47–48.

конференції проводилися виключно «працівниками окружного машштабу»¹²⁷. Штабними вченнями перед проведенням районних селянських конференцій стали загальні районні збори комуністів з порядком денним, який повністю повторював теми головних доповідей на селянських конференціях. Партійні збори показали неготовність сільського партактиву до збереження лідерства у відкритому рівному змаганні із селянською ініціативою. Як відзначалося, наприклад, в огляді по Запорізькому округу, бажаючих висловитися на партійних зборах було мало, зміст виступів свідчив про те, що нові гасла партійного керівництва щодо повороту обличчям до села були засвоєні місцевими комуністами механічно, установка на відмову від диктаторських методів викликала у сільських комуністів розгубленість, багато хто виявив неготовність вступити у відкриту дискусію з селянством: «Та частина партійців, яка має за собою деякі грішки, виявляє боязнь виступати перед селянами, заявляючи, що ми розкуркулюємо селянина, і тепер не будемо користуватися авторитетом», — засвідчив парторганізатор окружного рівня¹²⁸. У результаті партійне керівництво не стало повним хазяїном на селянських конференціях, не здобуло того панування, на яке вже давно звикло і на яке розраховувало й на цей раз: «На конференціях партійці виступали рідко і слабо, їх задавила політична активність селянина» (1925 р.)¹²⁹.

Запорізький ОПК на конференції 1926 р. спостерігав те ж саме: «Члени партії і комсомольці на частині конференцій не відчувалися. Зовсім не було виступів партійного характеру в Оріхівському районі, де партійці і комсомольці дещо оторопіли від настільки яскраво вираженої і зростаючої активності і, не будучи впевненими в можливості достатньо ґрунтовно відповісти на поставлені селянством питання, трималися осторонь, не намагаючись взяти під своє керівництво селянство і його актив. Там же [де була] участь партійців і комсомольців [в роботі конференцій], намічається вкрай нездоровий «хвостизм», який виявляється в піддакуванні безпартійній масі селянства. Таке явище ми маємо в Томаківському районі, де виступаючі два комуністи підроблювалися під загальний тон, очевидно, шукаючи дешевого авторитету»¹³⁰.

І все ж підготовча робота, в якій, як видно, головну роль грали окружні партійні комітети, свої результати дала. Наприклад, вдалося не допустити кількісного домінування на зібраннях так званих середняків, тобто типово селянського елементу. Склад делегатів був сильно розбав-

¹²⁷ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 297. — Арк. 35; Спр. 331. — Арк. 4, 68.

¹²⁸ Там само. — Арк. 16.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Там само. — Спр. 331. — Арк. 71.

лений усілякими представниками села «за посадою» (голови сільрад, серед яких більшість все ще становили накинута згори «чужинці» і ін.), робітниками. А головне — більшість отримали селяни-бідняки. Огляд інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У щодо селянських безпартійних конференцій, проведених у березні 1925 р., складений як узагальнення 129 протоколів конференцій, а також звітів Одеського, Подільського і Волинського губвиконкомів, засвідчив, що «процент незаможників-делегатів все ж перевищував інші групи села»¹³¹.

Порядок денний конференцій також був визначений згори, окружним начальством. Хоч тут і не обійшлося без окремих збоїв. В Потіївському районі делегати зажадали доповнити порядок денний доповіддю про міжнародне становище, а голова райвиконкому заперечив, що ніхто з присутніх доповіді в цьому питанні не може зробити, чим викликав роздратовані вигуки: «Винести догану, такого цікавого питання не підготували!». В Любарському районі президія не погоджувалася включити до розгляду питання про сільськогосподарський податок, а селяни на це відповіли вигуками, що райвиконком уміє тільки податки брати; після цього селяни висунули з свого середовища двох доповідачів¹³².

У селянства конференції викликали неабиякий інтерес: «У всіх районах конференції були багатолюдними... Доповіді, що тягнулися 1–1½ години, вислуховувалися селянами уважно, по них задавалося багато запитань (до 60 і більше), дискусії тягнулися по 5–6 годин, і число виступаючих досягало в середньому по доповіді «Про завдання партії на селі» 20–30 і по доповіді ОВКу — 45. Активність ця головним чином спрямована по лінії скарг на різні потреби села, неправильності в діях місцевої влади і недоліків у господарстві. Часті випадки посилення на цитати з промов вождів і явки на конференцію з вирізками з газет (Покровський, Оріхівський, Томаківський райони), що свідчить про підготовку заздалегідь до виступів, а також про те, що актив села почитує регулярно і ґрунтовно. Настрій конферентів дещо піднесений» (Запорізький округ, 1926 р.)¹³³.

На безпартійних конференціях середняк домінував не стільки кількісно, скільки морально. Звучали тільки його проблеми. Біднота була пригнічена енергією селянина-господаря. Політична поразка бідноти, панування якої штучно підтримувалося в Україні протягом останніх п'яти років, була видна неозброєним оком. З політичного звіту Запорізького ОПК від 8 березня 1926 р.: «Щодо бідноти, то тільки в деяких районах

¹³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2114. — Арк. 37.

¹³² Там само. — Арк. 38.

¹³³ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 69.

вона виявила активність нарівні з середняком; переважно ж біднота обмежувалась декількома питаннями і зауваженнями по доповіді, які характеризують її недостатню організованість, певну розгубленість, навіть пригніченість і часом жаль по воєнному комунізмі... Неуважне ставлення конференції до виступів бідноти спостерігалось в Томаківському районі, де виступи 2–3 бідняків зустрічалися абсолютною неувагою, що відбивала охоту говорити»¹³⁴.

За винятком таких наведених екстраординарних випадків, усі конференції 1925 р. були запрограмовані на обговорення одних і тих же доповідей: про пожвавлення і зміцнення низового радянського апарату; про кооперацію; про сільське господарство і землеустрій; про комітети взаємодопомоги. Правда, делегати по-своєму відкоригували ведення зборів: незалежно від теми доповіді, вони говорили про своє, наболіле: «Так, по доповіді про пожвавлення низового радянського апарату виступаючи в більшості говорили про податок, про потреби села і подекуди зовсім не торкались способів пожвавлення сільрад», — бідкається аналітик з апарату ЦК.

Нестандартність безпартійних конференцій виявилася в багатьох деталях, зокрема у несприйнятті заздалегідь заготовлених парткомами резолюцій: «Ми самі винесемо резолюцію!»; «Коли нас покликали, то нехай слухають наші життєві резолюції!»; «Доповіді роблять тільки, щоб одержати від селянства гарної резолюції...». Огляд інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У (1925 р.) підсумував: «До прийняття резолюцій селяни ставились дуже уважно, бачачи в них розв'язання наболілих питань села»¹³⁵, — але не повідомив, у скількох випадках «трафаретні» резолюції були справді відхилені, а в скількох — все-таки благополучно проведені. Розрізнені дані все-таки підказують, що й на цей раз перемогла казенщина: бурхливі дискусії завершувалися прийняттям загладжених беззмістовних резолюцій.

Атмосфера на селянських конференціях була піднесеною. У 1924 р. делегати безпартійної селянської конференції Бригадирівського району Кременчуцького округу засідали цілу ніч¹³⁶. «Якщо раніше делегатами на конференції в райони часто посилали «вільних», «бажаючих», а то й просто по черзі, то зараз кожному кандидатуру делегата обговорювали, розбирали по кісточках. Найменше порушення правил виборів, як до ради, так і на конференцію, викликало велике незадоволення і обурення. Спроба головуючого насильно провести свою думку викликала шум...

¹³⁴ Там само. — Арк. 71.

¹³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2114. — Арк. 38–39.

¹³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 2405. — Арк. 8.

Дискусії проходили надзвичайно жваво. По кожному питанню записувалося до 40–60 чоловік, висловлювалося по 20–30», — повідомлялося з Уманського округу у 1925 р.¹³⁷. З підсумків безпартійних конференцій Харківського округу (березень–квітень 1925 р.): «Різно кидається в очі зростання активності села, з огляду на що майже всі конференції носили пожвавлений характер. Активність проявлялася починаючи з моменту виборів президій і закінчуючи участю в дискусіях і подачею численних записок по доповідях...»¹³⁸.

Більшість виступів, реплік, запитань від селян стосувалася нейтральних у політичному розумінні, «загальнолюдських», «робочих» тем: землевпорядження, ціни на хліб і промислові вироби, порядок нарахування сільськогосподарського податку, оренда землі, переселення, самооподаткування, порядок отримання патентів на заняття промислами, інститут сільських виконавців, критерії визначення куркуля. Але й у нейтральних питаннях селяни часом знаходили можливість для вияву своєї недовіри до влади, ехидства, опозиційності: «Чому з селянського коня береться податок, а чи оподатковується молоток і станок робітника?»; «Ставки і податок встановлені Всесоюзним Урядом, а де ж наш український уряд?»; «Чому в податкових комісіях мало селян, а багато чиновників радянської влади?»; «Без відома селянства не мали права встановлювати розряди обкладання єдиним сільськогосподарським податком, тим більше що в держaparатах сидить більшість робітників і осіб, які не знайомі з сільським господарством»¹³⁹.

«Торговельні» питання все-таки виводили селян-ораторів на політику: «Ми з робітниками разом воювали на революційному фронті, а тому нам треба говорити прямо: трести сільськогосподарські машини продають непосильно дорого... Нас наше селянство сюди послало і дало наказ: доки не зрівняються ціни на фабричні товари і сільськогосподарські машини з селянськими продуктами, нам жити важко»; «Я дуже вибачаюся і ще раз вибачаюся, я людина невихована, що виражусь проти государства: якщо наше государство бере зайві 40 руб. проти її [косарки] вартості, це є спекуляцією»; «Ціни на фабрикати не будуть знижені, доки робітники будуть працювати 8 годин і доки червоні директори будуть роз'їжджати на шикарних ризаках в архієрейських каретах»; «Селянину важче працювати, ніж робітникові»; «Місто отримує жалування, і все це за рахунок селян». Не залишилася без оцінки стара звичка начальства в своїх доповідях зализувати дійсність: «Коли послухаєш слова окрпра-

¹³⁷ Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 7. — С. 36.

¹³⁸ Там само. — № 8. — С. 6.

¹³⁹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 297. — Арк. 24, 26, 30.

цівників, то виходить як в раю, а прийдеш додому, то зовсім інакше» (Лозовський район Ізюмського округу)¹⁴⁰.

Селянських делегатів цікавили події в світі, аж до запитання: «Чи існує зараз компартія Індії?». (І яка ж справа запорізькому селянину до компартії Індії? Відсутність у документі прямої відповіді посилює інтерес до цього повідомлення і стимулює розмірковування. Перше, що приходить на думку, це факт перетворення газети на побутовий елемент у житті села; причому, демагогічний стиль газетної пропаганди у поєднанні з початковим, так би мовити, рівнем селянської політичної освіти породжував еkleктичний чудернацький стиль уявлень, у якому вірогідність щирого порозуміння із своєю близькою радою і можливість чогось подібного у далекій Індії стають величинами однопорядковими. Іншими словами, фантастичність комуністичного руху в Індії і фантастичність того, що наш селянин мав щастя спостерігати щодня у себе, були речами дуже близькими. Хоч правильна відповідь, мабуть, така: це питання задав один з міських робітників, яких на селянських конференціях, за звітами партійних комітетів, було залучено чимало (як би в плані «змички») або поцікавився хтось із сільських комуністів, які теж організаторами конференцій зараховувалися до «селян»). Проте серед блоку «міжнародних» питань переважали прагматичні і серйозні, актуальні питання: щодо долі зовнішніх царських боргів, щодо наміру уряду взяти зовнішні запозичення, щодо перспектив розвитку зовнішньої торгівлі.

Одне питання виділялося своєю простою ширістю, практичною безпосередністю і затаєною напруженістю. Воно — коротке як постріл у довгих рядах реєстру запитань від делегатів конференцій, складеного партійними чиновниками в порядку звітності: «Буде війна чи ні?»¹⁴¹.

Переважання «спокійних», «ділових», «позитивних» запитань і реплік було наслідком як примирливого настрою селянства після кількох років розгулу сваволі, репресій, зачисток, так і ретельної підготовки цього масового заходу і пильного організаційного супроводження його з боку правлячої сили — починаючи від самої ідеї скликання такого роду зібрань і закінчуючи складом президій, кандидатурами голів, персонами заголовних доповідей за тезами окружкомів партії та текстами резолюцій, запропонованими селянам до голосування і таки проголосованими ними.

Хоч були і окремі винятки. У Березнігуватському районі Херсонського округу, який звернув на себе увагу особливою проблемністю для представників влади, проблеми почалися з формування президії, що вже дало привід для різких виступів багатьох делегатів проти комуністів.

¹⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2114. — Арк. 40.

¹⁴¹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 297. — Арк. 2.

І надалі вся конференція проходила напружено: тут піднімалося питання не лише про створення некомуністичної селянської спілки, а й про такі речі, які на інших конференціях не звучали: про виплату селянам боргів радянської влади по розписках, виданих Червоною армією у воєнні роки за реквізовані худобу і хліб, про повернення селянських ошадних вкладів царського часу...¹⁴²

Селяни не забували, що вони в гостях, і поводитися, як і належить в таких випадках, статечно і стримано. Домінувало відчуття, що їх зібрали на чергову агітаційну акцію. Ось яке враження, наприклад, виніс з такої конференції мешканець с. Томаківки на Запоріжжі І. Ярошенко, записавши у своєму щоденнику 17 лютого 1924 р.: «Була безпартійна Конференція, були доповіді про міжнародне становище, про те, що налагоджується життя, що радянський уряд піклується про селян, про те, що було на всеросійському з'їзді, багато говорили. Конференція була 2 дні»¹⁴³.

Увагу дослідника більше привертають питання єхідні, гострі, нервові, незручні для представників влади. Хоч би тому, що такі питання неможливо було запозичити як штамп з газет, а отже, їх авторство було винятково селянським, це був чистий продукт, плід роботи селянської думки. Питання і вислови такого роду становили десь четверту чи п'яту частину у списках-реєстрах, складених «відповідальними» партійними працівниками у порядку звітності. Отже, арифметично переконливої відповіді про рівень конфронтації села і влади тут отримати неможливо. Хоч ясно й те, що кількість така, якою знехтувати неможливо. А головне — це влучність, правдивість, відвертість і правдоподібність самих формулювань. «Якщо селяни не оберуть головою сільради партійця, то чи буде існувати сільрада ця?»¹⁴⁴ — тут нагадується на кількарічну відверту і послідовну практику скасування результатів тих виборів, які не влаштували компартійну владу. В деяких документах такі «єршисті» виступи селян звично кваліфікувалися як куркульська диверсія, але не у всіх. Окремі спостерігачі піднімалися до розуміння селянської одностайності: «Вплив куркульства на конференціях незначний, але підголоски мають» (з огляду Запорізького ОПК, 1926 р.)¹⁴⁵.

Зненацька заскочені раптовим вибухом відвертої селянської опозиційності, партійні органи ще однією причиною своїх поразок бачили вплив

¹⁴² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2334. — Арк. 19 зв.–20.

¹⁴³ Джерела з історії Південної України. — Т. 5. — Кн. I. — Запоріжжя, 2005. — С. 302.

¹⁴⁴ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 297. — Арк. 2.

¹⁴⁵ Там само. — Спр. 331. — Арк. 70.

сільської інтелігенції. В документі інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У під назвою «Довідка про стан Херсонського округу» від 26 лютого 1926 р. стверджувалося: «Були випадки, коли інтелігенція являлась ідеологом антирадянських настроїв на безпартійних селянських конференціях»¹⁴⁶.

Претензії до влади мали не лише «ображені» розкуркулюваннями, підвищеними ставками оподаткування, позбавленням виборчих прав, а й класово близькі, «рідні» радянській владі бідняцькі шари: «Чому немає тих пільг червоноармійцям, про які говорилося їм під час служби?»; «Звідки бідний селянин отримає машини через кредитування?»; «Чи проводиться зараз змичка чи ні, чи надаються збіднілому селянству довгострокові кредити і різні фабрикати, чи ні?»; «Чи має уряд намір прийти на допомогу, а чи віддасть у повну кабалу куркулів, які беруть лихварський кредит; сільгосптовариство бідняку двері зачинило і роздало позички тільки заможним і куркулеві, які мають повний реманент»¹⁴⁷.

Ініціатори проведення конференцій цілком адекватно оцінили настрої і позицію селянства. На цей раз свою апаратну звичку і практику списувати усі виникаючі загострення на куркульську затятість і підступність партфункціонери відсунули убік і однозначно заговорили про дефіцит довіри з боку основної маси селянства. Той же уповноважений по Запорізькому округу у своєму огляді від 7 серпня 1925 р. записав: «Якщо в цілому ставлення до партії хороше, то до окремих партійців — навпаки. Поведінка окремих партійців дискредитувала як їх самих, так і не могла не відбитися на парторганізації; селянин запитує: «Чи припустимо партійцю бути п'яним і стріляти в курей», «Куди ж партійці подівалися, які розкуркулювали селян з парою коней», «Хто дозволяв так чинити партійцям неправильно, і коли його поправляли, то він заганяв у трубу». Ці записки, подані селянами, яскраво говорять про ставлення селян до окремих членів партії. «Мали рацію ті партійці, які заявляли, що їх треба змінити, оскільки вони не користуються авторитетом, оскільки селянин чутливо ставиться до викладених вище явищ, і завоювати авторитет у них майже неможливо»¹⁴⁸.

Уповноважені особи «окружного масштабу» не могли собі дозволити говорити про незадоволення селянства центральною владою. З тим більшим запалом і старанністю вони цитували незадоволення селян місцевими представниками влади. Із звіту Запорізького окружкомун за квітень–червень 1925 р.: «Випадків очевидного висловлювання незадоволення

¹⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2334. — Арк. 18.

¹⁴⁷ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 297. — Арк. 19–20.

¹⁴⁸ Там само. — Арк. 17.

заходами радвлади і політикою партії на селі не було. Мали місце невдоволення, головним чином, місцевого характеру, пов'язані з тим, що наші працівники на селі, в більшій частині, в силу нерозуміння політики партії, все ще не відвикли від військового методу адміністрування, і [з реакцією] на частково практиковані деякими працівниками «художества»¹⁴⁹.

У безсиллі розписалася «опора партії на селі» — комнезами. З небаченою відвертістю їх актив демонстрував, що «класова свідомість» трималася переважно на можливості привласнити левову пайку земельних добавок і отримати інші привілеї. Все той же функціонер із Запоріжжя підсумував: «Почуваючи себе завжди в центрі уваги і маючи як економічні, так і політичні привілеї на селі, і в теперішній час у зв'язку з розширенням демократичних прав села, вони думають, що того політичного значення, яке вони мали, тепер мати не будуть, у зв'язку з цим заторкується їх економічний бік. Це викликає незадоволення політикою партії, що дуже гарно висловив у Василівському районі голова сільКНС, він сказав: «Раніше, коли члени КНС були потрібні, щоб забирати надлишки у селян по чердаках (на нього звертали увагу і давали допомогу), то тепер (тобто коли надлишки не треба збирати і розкуркулювати також), коли вони в злигоднях, то їм важко отримати (допомогу)». Інший голова КНС сказав, що «партія дуже різко відвернулася від бідняка, треба бути з ним обережним». «Радянський уряд не дає ніякої допомоги бідняку і незаможнику і зовсім не цікавиться ним», — говорить голова сільради»¹⁵⁰.

Селяни-делегати виявляли нетерпляче роздратування діяльністю і поведінкою комнезамів, і висловлювали це на безпартійних конференціях в'їдливо і винахідливо: «Привілей КНС — не платити продподатку і варити самогон, а землю здавати в оренду і кричати ти куркуль. То як їх вважати, ворогами радянської влади чи передовиками?»; «Доки буде існувати на землі комнезам?»; «Чому в Росії КНС ліквідований, а на Україні ні?»; «Чи буде існувати організація КНС чи ні, і якщо буде, то для чого вона і які її цілі?»¹⁵¹; «Треба вже ліквідувати КНС, на селі немає класів, селянство одно»¹⁵². Середняки обурювалися, що з ними поведуться як з куркулями. Риторично погрожували: «Ми всі готові стати краще бідняками»; «Серед середняків немає прагнення поліпшувати свої господарства, оскільки тоді ще більше будуть обкладати податками».

¹⁴⁹ Там само. — Спр. 331. — Арк. 5.

¹⁵⁰ Там само. — Спр. 297. — Арк. 18.

¹⁵¹ Там само. — Арк. 19.

¹⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2114. — Арк. 43.

У зв'язку з чим наполягали, щоб їм дали точне визначення куркуля: «Встановіть, нарешті, кого вважати куркулем і кого середняком»¹⁵³.

При всьому миролюбстві, коректності селянських депутатів, організатори конференцій не відчували, щоб селянство «роззброїлося» чи забуло свою традиційну звичну настороженість і недовіру щодо влади. Автор однієї з аналітичних записок по Запорізькому окрузі у 1925 р. писав: «В цілому вітаючи компартію, що вона пішла їм назустріч, [селяни] не вірять, що [все це] буде проводитися в життя». На підтвердження він наводить такі фрагменти виступів селян: «Ви завжди з міста приїжджаєте і обіцяєте, сулите золоті гори, але досі нічого не робите, досить говорити їй обіцяти, а треба діло робити»¹⁵⁴.

В огляді за 1925 р. наводиться така репліка, що прозвучала на селянській конференції в Катеринославському окрузі: «На словах ніби все добре, на конференціях і з'їздах доповідачі завжди говорять багато гарних слів, але в житті виходить інакше. Нам жити важко, багато несправедливостей щодо селянства, і селянству необхідно організуватися, щоб відстоювати свої інтереси»¹⁵⁵.

Селянський айсберг залишався незворушним. Загальне враження спостерігача від Запорізького окружкому таке: «Всі Конференції обслуговувалися виключно товаришами, відрядженими з Окружкому. Ставлення до останніх з боку всіх присутніх на конференції було скрізь цілком дружлюбним, але разом з тим не завжди довірливим. Відчувалося в окремих районах (наприклад, Вознесенці) очікувальний настрій. Ставлення до місцевих комуністів недовірливе»¹⁵⁶.

Спостерігач від влади дуже точно вловив і відчув тональність селянських запитань: «Окрім безпосереднього інтересу до цих моментів, усі питання, треба сказати, були пов'язані з метою прощупування потужності і міцності Радянської влади»¹⁵⁷. Але селянські делегати прощупували, мабуть, не міцність влади — в її міцності селянин уже багато разів переконався. А ось що справді у 1924–1926 рр. перевіряло селянство, так це міру щирості влади у її обіцянках повернутися лицем до села, у її наполегливих запевненнях, що з минулим воєнно-комуністичним минулим покінчено назавжди, що партія робить ставку на хазяйновитого селянина і т. ін.

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 297. — Арк. 29.

¹⁵⁵ Там само. — Спр. 333. — Арк. 167.

¹⁵⁶ Там само. — Спр. 297. — Арк. 36.

¹⁵⁷ Там само. — Арк. 37.

На конференціях 1926 р. куратори від парткомів помічали з боку селян-делегатів спроби «зламати доповідача з округу»: вигуками з місць, «заковиристими» питаннями, намаганням піймати на слові. Серед запитань були такі: «Чому з комуністів не організується жодна показова сільськогосподарська комуна, навіть в колективах їх мало, а всі знаходяться на одноосібних керівних посадах і отримують більше жалування, ніж [господарська] прибутковість селянства»; «Вільний безпартійний друк забороняють через боязнь, щоб правда не впливла на поверхню»¹⁵⁸; «Лицем до села стають тоді, коли треба з села що-небудь потягти» (Лозівський район Ізюмського округу, 1925 р.)¹⁵⁹. Диригенти конференцій від окружному відчували прагнення значної частини селянства ліквідувати створені комуни і артілі і розподілити їх земельні площі між земельними громадами¹⁶⁰.

Гасло «пожвавлення Рад» селянство теж не поспішило прийняти за чисту монету: «Партія роз'єднала селян з Радами, партія і Ради — одне ціле, а селяни усунуті»; «Гасло «Обличчям до села» необхідно пожвавити в союзі з робітниками, але разом з тим селянина все ж слід поставити попереду, адже селянство в Союзі становить 75–80%, тоді як робітник лише 15%»; «Кожному поїзду дається дорога відповідно його швидкості, селянству ж не дається по його здібності, незважаючи на піднесення його господарства»¹⁶¹.

Відверто політичні вимоги лунали рідко, проте враження вони справляли неабияке. В них виражалася свідомість селян щодо їх упослідженого становища, політичної нерівноправності, невіра у можливість ширшої змички і рівноправного союзу: «Ми країна аграрна, і влада тримається не на робітникові, а на селянинові»; «Місто ображає село, а влада цьому сприяє»; «Необхідно вже не на словах, а на ділі встановити змичку робітників з селянством»¹⁶²; «Радянська влада тільки на папері, а насправді тільки влада робітників, за наш рахунок мають театри, клуби, санаторії»; «Ось (показуючи на президію) сидять з золотими зубами, з пузами, в галіфе, це все за наше добро, а ми голодаємо»; «Треба зменшити спецставки, звунити галіфе та поширити освіту», — такі гасла звучали у 1925 р. «Подібні заяви мали місце по багатьох конференціях», — зауважує оглядач ЦК¹⁶³.

¹⁵⁸ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 70.

¹⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2114. — Арк. 43.

¹⁶⁰ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 297. — Арк. 37.

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² Там само. — Спр. 331. — Арк. 73.

¹⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2114. — Арк. 51.

Звідси — ідея приведення у відповідність до реалій усєї політичної системи країни: «Чому Радянська влада повинна бути не під керівництвом селян, а робітників?»; «Чому називається робітничо-селянська влада, а не селянсько-робітничача?»¹⁶⁴; «Хто активніший, той багатший від неорганізованих»; «Нас нікому захищати, скрізь великі нарахування сільгоспподатку, тому нам необхідно зараз виділити уповноважених для відрядження до міста Харкова до товариша Петровського зі скаргою, чому нас обкладають не по Катеринославській, а Кубанській і Чорноморській [нормах]?»¹⁶⁵. «Ідея організації окремої селянської Спілки без розмежування на групи, яка промайнула на райз'їздах [рад] побіжно, постала на райконференціях в більш ясній і виразній формі», — зауважує огляд інформаційно-статистичного відділу ЦК у 1925 р.¹⁶⁶

У 1926 р. ідея селянської спілки на безпартійних конференціях прозвучала ще виразніше. У Херсонському окрузі з 8 конференцій це питання було підняте на 6, причому, на трьох конференціях були здійснені наполегливі спроби включити це питання окремим пунктом у порядок денний. Також у трьох районах в комісіях по виробленню підсумкових резолюцій розгорнулася боротьба за включення ідеї створення селянської спілки до підсумкової резолюції конференції. Організатори конференцій у своїх звітах згадують і про «відсіч» цій «куркульській» ідеї — і хто ж дав відсіч? — члени профспілки, члени комун і два сількори!¹⁶⁷

Ідея селянської спілки піднімалася і в Запорізькому окрузі: «Як засіб позбутися експлуатації міста, подекуди висуваються вимоги створення селянської спілки (Василівський, Пологівський, Томаківський райони). Цікаво, що дуже часто ця небезпечна есерівська ідея висувається не в політичному розрізі, а в чисто господарському, у вигляді свого роду «селянського тресту», що диктує свої ціни місту», — відзначав окружком у березні 1926 р.¹⁶⁸.

Сценаристи від правлячої партії склеювали свої звіти «нагору» ритмічними повторами про торжество біжучої політики партії: хай там що, але позиції правлячої партії зміцнюються (бо вони повинні зміцнюватися). Така фігура використана, наприклад, у звіті Запорізького ОПК про проведені селянські конференції 1926 р.: «З виступів селян на конференціях можна сказати, що довіра і симпатії до влади і партії значно зросли. Відкрите визнання Компартії своєю партією, особливо з боку

¹⁶⁴ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 297. — Арк. 31.

¹⁶⁵ Там само.

¹⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2114. — Арк. 51.

¹⁶⁷ Там само. — Спр. 2334. — Арк. 19 зв.

¹⁶⁸ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 73.

середняків, ми маємо в Покровському районі, де виступаючі оратори вказували, що «Компартія складається з кращих людей, вона наша, вона рідна і повинна ближче підійти до нас, повинна посилити своє керівництво селянськими масами». В Пологівському районі селяни теж відзначали зростання довіри владі й партії, скаржачись тільки на слабке роз'яснення останньою своїх заходів, завдяки чому йдуть на селі невірні тлумачення»¹⁶⁹.

Ідея проведення безпартійних конференцій — це один з рідкісних випадків відвертості компартії. І все ж повної відвертості не було. З самого початку було зроблено все, щоб перетворити цей захід у демонстрацію сили, величі, моральної вищості правлячої партії. Був підключений традиційний випробуваний арсенал політичної демагогії: сконструйовані згори персональні склади президій; категорично накинута порядок денний; насичення делегатського складу персонами, яких селянські громади не делегували (міські робітники, різного роду активісти). Характерно, що, на відміну від власних партійних форумів, які рідко тоді обходилися без стенографування, хід і атмосфера селянських конференцій були анотовані в стилі журналістського репортажу: відповідальні інструктори просторо описували загальні враження, щедро пересипавши їх цитатами — фрагментами селянських виступів і текстами поданих питань. Завдяки цьому пропала інформація про атмосферу, в якій звучав голос селян — оті всілякі «Правильно!», «Нехай говорить!», «Досить!», «Це неправда!» та ін., — які і є справжніми індикаторами дійсно домінуючих у селянському середовищі настроїв і думок. Адже важливо не тільки те, озвучувалася певна думка чи ні, а й те, наскільки вона підтримувалася масою. Опустивши об'єктивну інформацію про реакцію аудиторії, партійні функціонери отримали змогу довільно оперувати прикладами, знівелювати міру актуальності різних проблем, піднятих на конференціях, а то й зміщувати акценти, на свій розсуд складати рейтинг настроїв. Тільки так можна було сконструювати доведення, що селяни зневажають «сільських» комуністів, а ось до партії в цілому і її політичної лінії ставляться доброзичливо, схвально. Оцінка «генеральної лінії партії», «Центру», навіть у переказі, була тією планкою, перед якою пасували навіть найпринциповіші партійні функціонери в короткий період дозволу на конструктивну критику.

Через фільтр системи, яка формувала не тільки дискурс преси, а й наповнення архівів, нечасто просочувались свідчення щодо справжнього балансу настроїв селянської маси. Ось одне з них. У жовтні 1925 р., у с. Покровському Запорізького округу на загальних зборах, які, за

¹⁶⁹ Там само. — Арк. 72.

повідомленням «нагору» місцевого «відповідального працівника», проходили бурхливо, кульмінацією став такий виступ щодо міжселищного землевпорядження: «Без усякого суду земля має бути нашою, влада скоро загине, тому не зівай, Хомка, бери, греби в свої руки землю... Ми маємо бути організовані так, як робітники в місті. Землю завтра ж необхідно нам узяти в свої руки. Нам надаються широкі демократичні права, тому земля має бути нашою, не треба судитися з владою, нехай влада судиться з нами. Якщо нас не задовольнять землею, то ми заявляємо, що платити сільгосподаток не будемо». Після цього оратор вигукнув: «Згодні?», — і всі закричали: «Так, згодні!»¹⁷⁰.

Ось випадок, про який розповів у своєму дописі до газети «Радянське село» «селькор № 2165» з Київщини у жовтні 1926 р. На урочистих зборах з приводу 9-ї річниці Жовтневої революції, селян, як годиться, вітали шефи і районне начальство: «Все спочатку йшло гаразд. Заслухано було привітання від шефів, РВК, школи, робітників лісництва...». Але несподівано стався конфуз: «Ледве встиг закінчити привітання представник від робітників лісу, як селянин, член президії зборів, не витримав і з обуренням закричав приблизно такі слова: «Доки ви будете вітати нас, доки будете говорити гарні слова, доки будете задурювати нас. Що ви зробили для нас?!». Ці слова, як іскра запалює порох, так запалили вони селян; зразу піднявся крик, гармидер, всі стали кричать: «9 років вітаєте нас з святом і досягненнями, але нам селянам не легшає, а ще тяжче стає жити. Кожен рік ви говорите, що Радвлада турбується про селян, а в нас і досі нема школи... Нам не дають дров, а лісництво нищить самий кращий ліс на дома та сараї для своїх службовців... Нашу десятину поля обраховують у 18 руб., а вона не варта й 5. Кожен рік ми говоримо про все це, а на нас не звертають уваги. Не дають нам жити. Не треба нам такого свята». Голова зборів зміг повернути збори в заплановане русло, але враження залишилося надовго, що й підсумував сількор: «Враження з свята таке, що селянство більше не вірить на слово, воно підходить своєю міркою. Покажи, щоб він побачив, а словам не вірить»¹⁷¹.

Безпартійні конференції неабияк зацікавили селян, стали імпульсом громадської думки. У Херсонському окрузі на конференціях початку 1926 р. ставилося питання про впровадження цілісної системи безпартійних конференцій, із скликанням окружних і центральних селянських конференцій — аж до виборів представників на Крестінтерн — Селянський інтернаціонал¹⁷².

¹⁷⁰ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 300. — Арк. 131.

¹⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 28.

¹⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2334. — Арк. 19.

Що стосується атмосфери селянських зборів, то її простежуємо за однією унікальною стенограмою зібрання, яке можна вважати аналогом селянських конференцій 1924–1926 рр. Йдеться про стенограму зустрічі голови ВУЦВК Г.Петровського з селянами Васильківського району на Київщині, яка відбулася у травні 1928 р.¹⁷³ Єдина особливість — це дистанція у три роки між двома подіями, час, за який влада розгубила ефект новизни, несподіванки, показала свою нещирість, особливо у таких акціях, як примусове самообкладання селян, перехід до надзвичайних методів проведення хлібозаготівель. Та й хліборобський сезон 1928-го року обіцяв бути драматичним, що надзвичайно заводило, нервувало селян, привносило особливе роздратування. Перший же з виступаючих від селян (за його запевненнями, давній учасник революційного руху) звернувся до голови ВУЦВК у душі смиренної скарги: «...От ми пришли до Гр. Ів. розказати своє горе й нещастя, у нас великі хиби бувають у нашому апараті, у нас несправедливо брали самообложеніє. Нужно його, товариші, давать; коли ми не будемо його давати, то можна жити, але ж треба підходити осторожно, щоб селяни не обідніли, бо коли селяни будуть бідні, тоді й держава буде бідна», — з претензією на державну мудрість скаржився представник с. Чаплинки, — і продовжував: «Тепер опять забрали у нас хліб, брали так, що де селяни не повискрібали, то навіть ссуду віддавали. Не помаленьку брали, щоби роз'яснити, почекаати, а кулаками об стіл били — «в тюрмі погноємо» і таке інше...».

Підтримку у присутніх викликали такі звороти у виступі представника Чаплинки: «Нас постигло стихійне лихо — хліб у нас погиб (С мест шум, сочувствие)»; «Казали, дадут на пересів, та де ж там... (Шум сочувствия)»; «Если би Гр. Ів. пішов по селянам і подивився, як селяни бідують, як вони плачуть, і яка їм воля і яка їм бідність (Крики сочувствия)»; «Не думайте, що це є виступление контрреволюціонера, бо я сам в царські часи боровся за революцію і мені уже 60 років (Оплески)». На прикладі цього виступу проглядається вся стратегія вибудови селянством своїх стосунків з владою: без різких рухів, віддаючи належну шану центральній владі, приймаючи правила агітаційної гри (міф про «пролетарську» державу, про союз робітничого класу з селянством), але наполегливо переконувати в неможливості виконувати виставлені податкові обсяги.

Представник с. Новопавлівки продовжив ту ж лінію. Тонко вловивши в бідканнях голови ВУЦВК натяк на те, що великі державні плани зриваються через несвідомість селянства, селянин Желєзняк вправно парирував: «Там десь при закритих дверях постановили, написали, дали

¹⁷³ Там само. — Спр. 2756. — Арк. 117–127.

сводку — от ЦК і жме, а потім кажуть «давай хліб», а його немає, не було його стільки, як написано, то на бумазі пишуть, що власть крестьян, а далеко не крестьян, а якоїсь партії...». Природа своїми примхами змушує людину вносити корективи в свої плани, і уряд це повинен розуміти, — такою була думка селянина. Можливо, центральна влада і не причетна до тих неподобств, які творить місцева адміністрація, але ж від цього селянам не легше. Як і в попередньому випадку, аудиторія пожвавлювалася саме в ті моменти, коли оратор наводив факти катастрофічних збитків від посухи біжучого року: «Тепер у мене пропало 10 десятин, і я пересіяв тільки 3 десятини, бо немає чим (Шум сочувствия)»; «У нас сотні тисяч десятин осталися незасіяні (Голоса — Правильно)». І при всьому цьому адміністрація вперто поводить себе так, ніби стихійного лиха і не сталося, говорить селянин: «...Під видом самообложенія наложили на селян таке... Напр., председатіль Павловської сільради наложив такі суми!.. — пішов до дядьків, просять його, а він відповідає — давай, хоть ти здохни. Преступление це». Висновок і рекомендація з усього сказаного ніби нехитра, але, якщо вдуматися, не така й простецька: «Треба, щоби селяни були ближче до самооподаткування, щоби вони обговорювали цю справу і знали що і до чого, а то предписують те при закритих дверях, а тоді — ось тобі на».

Представник с. Павлівки Огій сам оголосив свої повноваження: «від імені партізанів і селян або синів плуга і борони...». Мобілізувавши увесь свій ораторський хист, він намагався максимально згладити конфліктність ситуації і подати справу так, що податковий і адміністративний тиск був частковим і виправданим: «Нам кажуть, що нас зажали за те, що ми не давали державі хліб. То я задаю вам усім питання — кого ж з нас, назовіть, посадили, у кого не було хліба. Я знаю, що відповідь повинна бути така, що нікого [не] сажали з нас, у кого не було хліба, а коли були моменти і случаї, що і зажали, то зажали тих, у кого був хліб і хто на тому хлібі спекулював. То треба, товариші, дивитися трошки ширше і не закривати правди тим, що не уміють і що хотять вороги радянської влади, влади робітників і селян, вона ніколи не піде і не буде судити тих, у кого немає і кому треба допомогти». Ці слова, схоже, зібрання слухало мовчки. Але коли оратор додавив експресії і демагогії ще трішки, то присутні селяни, як засвідчує стенограма, втратили терпіння: «...А коли ми оглянемося на ту дорогу, яку ми пройшли за 10 років, і шагнули вже на 11 рік, то що ми бачимо. Згадайте, що ми пережили, що ми получили після кровавої боротьби після кровавої царської влади. Ми получили одну розруху, а після того ми ще пережили голод. У нас тоді нічого не було, у нас, селян, коня не було виїхати чим у поле, і тоді держава нам допомагала, нас держава годувала (Шум — Неправда. Коли вона нас го-

дувала)». Головуючий змушений був втрутитися, але, видно, довго не міг заспокоїти хвилювання:

«Голова: Товариші, не хвилюйтеся, дайте сказати. Треба слухати всіх, хто хоче висловитися, якої б він думки не держався. (Крики — Це вже дуже боляче, не можна не хвилюватися).

Огій: Товариші, це ж так (Крики — «Хто бачив», «Неправда, не дають говорити»).

Голос з місця: Хай кожен устатковує так свою промову, щоби вона була коротка і кожен успів висловитись. (Голоса — Дайте селянам висловитися).

Голова: Товариші, давайте ж покажемо свою дисципліну, як ми зможемо не тільки стояти на зборах, а й допомагати і виконувати всі накази радянської влади, давайте ж будемо слухати всіх, прошу спокою. (Голос — Я не боюся, коли я голодний)».

Ще один виступаючий, «від селян Чаплинської сільради», побудував свій виступ у примирливому щодо влади тоні. Присутні там діячі райвиконкому і райпарткому, напевне, були задоволені цим виступом, але решта зібрання зустріла його байдуже і навіть запротестувала в одному моменті: «...Не хочу падати духом і думати, щоби у нас утворився вдруге 21 рік (Голоси — Він уже є). Ні, немає, це паніка. (Голоси — Ти у полі не був, то подивися, що там робиться)».

Наступний оратор, «від селян Воскресенської сільради», за його власними словами, колишній бідняк, побудував свою промову на протиставленні високої (правильної) ідеї, яку проводить центральна влада (правильна), і неправильної поведінки місцевої влади. Його виступ викликали в аудиторії як несприйняття, так і схвалення. Не погодилися з ним, коли він спробував бути оптимістом в оцінці господарської кон'юнктури: «Тепер, як казав т. Петровський, у нас вже не буде 21 року, я теж уверен, що не буде, все ж таки нам держава тоді допоможе, пришле з Сибіру чи що (Вигуки — Аякже, допоможе; протести, шум)». Підтриманий же він був у критиці владних технологій на місцях: «...Наша місцева влада сделала паніку і приймала такі міри, нажимала і лякала навіть бідняків», — і це викликає обурення і не дає позитивних результатів. «Якби такі оратори, як Григорій Іванович, виїзжали на село, та сказав, що товариші, хліба немає в наших промишленних районах, то дайте хліб, товариші, ви, біднота і середняки, організуйтеся, одривайте од своїх дітей, бо ти верхушка села і дай хліба, а тобі совіцька власть заплатить, але товариші, до нас приїзжають з району партійні комуністи, і вони не взяли тої правильної лінії, вони не переводили своєї роботи по правильній бідняцькій і середняцькій лінії, то вони виступали і лякали людей, а не тільки кулака, а бідняка і казали йому, що як ти не візьмеш

або щось скажеш що проти цього, то я руки тобі одсічу (Голоси — Правильно)».

Біловол, «селянин від Дмитрівської сільради», схоже, був одним з тих «партійних комуністів», яких критикував попередній оратор. Свій виступ він побудував на ритуальних пропагандистських штампах, як то: «Товарищи, прошло 10 лет с того времени, как рабочие и крестьяне в Союзе осуществили тот путь, на котором погибло много рабочих и крестьян...» Потім він мав необережність взяти під захист дії місцевих адміністраторів і активістів, чим остаточно зіпсував справу: «Товарищи рабочие и крестьяне, разъяснительная работа в этой области велась, была комиссия, приходила к крестьянам (Крики: Ничего подобного), приходили к крестьянам и говорили, что вот, дядько, продай хлеб нам и получай деньги. Никто насильно не отнимал, а если были случаи, то они сразу же пресекались нашим революционным законом». Далі його вже слухати не хотіли. Справа остаточно розладналася, і в такій сумбурній атмосфері дійшло до заключного слова голови ВУЦВК:

«Голова: Товариші, частина селян вже розходиться, вже повтомлювалися. Тут уже багато висловлювалося, і ми думаємо, що дамо зараз заключне слово нашому гостю, і закінчимо наші збори. (Голоса — Треба ще селянам дати висловлюватися).

Слово має ще голова Дніпропетровського ОВК — тов. Колос.

Колос: А почему росинка сохранилась... (Шум, крики — ничего подобного, — пропало. Вы там по кабинетах сидите, ничего не знаете. Дайте крестьянам слово сказать, а то...).

Слово має секретар РНК (Вигуки — Хай же селяни висловлюються).

Заключительное слово тов. Петровского (Встречается аплодисментами)».

Можна здогадатися, що всеукраїнський староста Г. Петровський не просто так зайшов до селян, по дорозі на свою службу. Ця акція мала ретельно готуватися: якщо був стенографіст, був головуючий на зборах, то мабуть, була й охорона... З різних джерел знаємо, що в таких випадках «приймаюча сторона» ретельно підбирала і готувала доповідачів. Напевне, начальству Васильківського району хотілося, щоб було побільше виступів лояльних до влади, побільше запевнень у відданості, готовності виконати будь-які завдання «партії». Бо якби всеукраїнський староста почув тільки «контрреволюційні» заяви, то тоді у місцевого начальства строго запитали б: що це ви у себе під носом контрреволюцію розвели?! І навіть на такому рівні підготовки, навіть в таких умовах максимальної контрольованості, громадянської підтягнутості селяни говорили те ж саме, що й на районних безпартійних конференціях, своїх сільських сходах, у листах до редакцій газет.

Коли діалог сільських комуністів з селянством не клеївся, неабиякі сподівання покладалися на інститут рад — сільські ради, районні з'їзди рад, райвиконкоми. Цей напрям теж не обіцяв легких перемог. По-перше, ради на селі не були владою: знизу їх підпирали земгромади, а згори їх пригнічували вищі органи — райвики, окрвики, чекістські і армійські структури і, звичайно ж, райкоми і окркоми компартії. По-друге, у складі сільських рад надто мало місця залишалося справжнім селянам. Нарешті, через всі означені обставини селяни не бачили в сільрадах, а тим більше у волосних, районних і окружних радянських структурах, своїх органів, своїх представництв.

Протягом періоду утвердження компартійного режиму ради системно обмежувалися у їх самодіяльності і повноваженнях, пройшли через низку принизливих процедур (розпуск, оголошення виборів недійсними, тимчасова повна заміна іншими, «класовими» органами — ревкоми, комбіді, комнезами). В наступні роки сільради знаходилися у двозначному статусі між земгромадами з одного боку і комнезамами з іншого (останні до середини 1925 р. користувалися статусом «організацій державного значення»). Всі вказані обставини не могли не формувати у селянства відповідного зневажливо-поблажливого ставлення до сільрад. До того ж, керівництво нав'язувало радам виконання найнепопулярніших функцій на селі: стеження (складання нескінченних списків), фіскальних (доведення розмірів розверстки, складання списків недоїмщиків по податках), бюрократичних (оголошення декретів, розпоряджень), проведення кампаній (здебільшого надуманих і незрозумілих для селян).

У листопаді 1924 р. селянин з села Семенів Яр Богодухівського району Охтирського округу написав листа С. Косіору у відповідь на його статтю «Партія й селянство» у газеті «Вісті ВУЦВК». Лейтмотивом листа був протест проти несправедливого, на погляд автора, позбавлення його виборчих прав. А заодно, в якості одного з аргументів, автор розповів історію перевиборів сільради у 1921, 1922 і 1924 рр.: як районне начальство накидало селянам привезених партійних «призначенців», як змушувало голосувати за склад сільради списком, як селяни довго опиралися такому тиску, як потім усі накинуті згори голови сільради по черзі показали себе п'яницями і розтратниками. Важливо, що лист селянина до секретаря ЦК КП(б)У зафіксував процес формування стану відчуженості селянської громади щодо місцевої адміністрації, постання стіни між селянами і районним начальством, формування байдужості до процедури перевиборів рад як до безнадійної справи. Факт проведення кандидатур, бажаних «району», автор листа супроводжував чи то зауваженням, чи то поясненням: «І цього голову «вибрали», правда, вже гораздо легше, ніж попереднього, бо селяни кажуть, що вже «один біс, ми нічого не зробимо:

наших людей, кого ми знаємо, кому довіряємо, не пропустять». І от ми не маємо права ні вибрати, ні бути обраними нікуди, а ті, хто пиячив, хто розтратив гроші, ті повноправні громадяни, а ще й других позбавляють прав. Називають противниками Радвлади, а сами, очевидно, захисники її», — іронічно додає автор від себе¹⁷⁴.

Коли політичний курс «обличчям до села» став давати свої перші результати і можна було дозволити собі заднім числом глянути правді у вічі, політбюро ЦК КП(б)У 9 липня 1926 р. прийняло постанову, у якій визнало: «1924/25 року... ми мали серйозний одрив Рад від мас, повне недовір'я селянських мас до Рад і в той же час елементи натиску і командування з боку адміністративних та партійних органів»¹⁷⁵. Відповідно організаційно-інструкторський відділ ВУЦВК виділяє низку негативних моментів, виявлених у 1925 р. під час перевірки низового апарату, і серед них такі: «сільради ще малоавторитетні... не притягують широких верств селянства», «голови сільрад бувають лише «старостами», не виявляючи ініціативи»¹⁷⁶.

Автор звіту про проведене монографічне обстеження села Андріївки на Дніпрі Запорізького округу, уповноважений Катеринославського губкому О. Волкович так писав у 1925 р. про минулі роки: «До 1923 року сільрада існувала формально, справами відав волвиконком»¹⁷⁷.

Звертаючись до делегатів Катеринославської губернської партійної конференції (листопад 1924 р.), секретар губкому В. Іванов волав: «... Рад у нас сільських немає. Сільські ради існують на папері. У нас є голова сільради, по-старому він же староста, і є сход. У нього є сотники і десятники, але Сільради як такої немає. Сільрада не збирається, і раптом що, сидить голова і «криє» так, як йому заманеться. Скликається сход, тим справа й кінчається, і методи командування затверджуються... Радянського апарату немає у нас. Хто ж здійснює радянську владу? — значить, староста, голова сільради. На кого він спирається? — на КНС і міліцію... Ми зараз спостерігаємо таке явище: голова сільради підбирає найбільш покладисту публіку для роботи в комісіях, підбирає найбільш спокійний елемент, і всіх неспокійних робить контрреволюціонерами і відтирає. Тут, з одного боку, боязнь, що він не впорається з неспокійною публікою, а з іншого боку — наші побутові умови: кумівство, знайомства, спільні випивки і всякі художества...»¹⁷⁸.

¹⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2017. — Арк. 4.

¹⁷⁵ Підсумки виборної кампанії 1925–1926 р. — Харків, 1926. — С. 57.

¹⁷⁶ Там само. — С. 15.

¹⁷⁷ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 267.

¹⁷⁸ Там само. — Спр. 131. — Арк. 84–85, 114–116.

Узагальнюючи виступи селянських делегатів на безпартійних конференціях у 1925 р., автор огляду інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У записав: «В більшості випадків голова сільради схожий на колишнього старосту, як за своїми навичками, так і в силу відсутності у нього економічних і адміністративних прав»¹⁷⁹.

Не можна сказати, що громадська думка села ніяк не впливала на стан речей. Свої вимоги і претензії селяни заявляли достатньо інтенсивно, і в результаті на селі складалася щільна атмосфера, спротив якої міг подолати далеко не кожен функціонер влади. Секретар Запорізького окружного комітету партії П. Котельников в особистому листі-звіті до секретаря ЦК КП(б)У Медведєва у червні 1925 р. писав: «Ми маємо до десятка заяв від комунарів — голів сільрад про звільнення їх з роботи. Мотиви: «Важко працювати. Зараз селяни лають, у всі дрібниці роботи втручаються, і тільки знай, що займайся з ними розмовами». Є колективна заява про вихід із сільради села Андріївки Софіївського району двох комуністів і двох комсомольців...»¹⁸⁰.

Земгромада, схоже, залишалася єдиним з місцевих інститутів, який зміг зберегти довіру і прихильність усього селянства. «Спільний ворог», компартійна влада штучно згуртовувала село, виступала зовнішнім фактором, який зцементовував селянський «мир» і тим самим консервував общинну солідарність. «Селяне вважають, що земгромада є вищий адміністративний орган на селі, — писав сількор у вересні 1926 р. — Був випадок, коли загальний сход земельної громади хотів відмінити постанову нашої сільради. На заперечення, [що] цього не можна зробити, селянство обурене: «Ми обирали сільраду, вона повинна нам підчинятися» (с. Старостенці Погребищенського району Бердичівського округу)¹⁸¹.

На загальному сході села Миколаївки Павлоградського округу лунав заклик ліквідувати сільраду і замість неї обрати сільського старосту (з «Інформбюлетеню ЦК КП(б)» № 36, вересень 1925 р.)¹⁸².

Наприкінці 20-х рр. на 54,8 тис. сіл і хуторів припадало 10,7 тис. сільрад і 40 тис. земельних громад¹⁸³. Вибіркове обстеження 1927 р. показало, що земгромади охопили 98,2% сільського населення, тобто поза громадами опинилося лише несільськогосподарське населення¹⁸⁴. Межі

¹⁷⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2114. — Арк. 42.

¹⁸⁰ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 326. — Арк. 4.

¹⁸¹ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 101.

¹⁸² ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 333. — Арк. 41.

¹⁸³ *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період непу. — Харків, 1997. — С. 127.

¹⁸⁴ Радянський статистик. — 1928. — 6 січня.

земгромад у переважній більшості випадків (96%) співпадали з межами сільрад¹⁸⁵.

Земельні громади були природними, традиційними селянськими організаціями. За непу вони набули рис напівдержавної представницької селянської організації. Вони не визнавали «класового принципу». У їх складі перебувало все землеробське населення села. Голову правління або уповноваженого земгромади селяни між собою за давньою традицією називали старостою. Саме ця позакласовість земгромад, а також їхня фінансова самостійність призвели до ліквідації цього соціального інституту при повороті державної лінії наприкінці 20-х років. Як зазначав дослідник української земгромади В.В. Калініченко, авторитет земгромади спирався не лише на статті Земельного кодексу і статут громади, але й неписане звичаєве право. Нехтувати звичаєвим правом остерігалися навіть відчайдухи, боячись опинитися поза законом¹⁸⁶.

До компетенції громадівського сходу відносилися питання, пов'язані із землекористуванням. Але в реальному житті поряд із земельними справами земельні сходи нерідко вирішували і такі питання, як виконання сільгосподатку, збір коштів на утримання школи, впорядкування колодязів, мостів та шляхів, купівля книжок для сільбудинку тощо¹⁸⁷. Громада мала власні кошти, розпоряджалася ними, відкривала рахунки в державних і громадських кредитних установах. Прибутки земгромади складалися із надходжень від самооподаткування її членів на громадські потреби, від здачі в оренду нерозподілених громадських земель, від підприємств, продажу громадського майна, кредитів.

Земгромади вступали в суперництво з державною владою в особі сільрад. Перш за все, існувало суперництво земельного сходу як органу управління громади і сходу сільради. Існування на селі двох сходів не сприймалося самими селянами. Вони розглядали сход виборців як порушення традицій. Сход землекористувачів в якийсь момент поглинув збори виборців сільради. Межі сільради і земгромади, як правило, співпадали, виконавчі органи земгромади виконували роботу сільради, фактично підміняючи її. За законом таке дублювання функцій допускалося лише в сфері поземельних відносин. Але земельне питання в селянському житті було домінуючим, і за його взірцем будувалися стосунки в господарському та громадському житті села. Сільради не мали своїх бюджетів,

¹⁸⁵ Там само.

¹⁸⁶ *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період непу. — Харків, 1997. — С. 131.

¹⁸⁷ *Кривко І.М.* Земельні громади 20-х років: селянське самоврядування під контролем адміністративної системи // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. VIII. — Запоріжжя, 1999. — С. 85.

лише складали прибутково-видаткові кошториси, які включалися до районного бюджету. Завжди без вільних коштів, сільрада зверталася по допомогу до земгромади. Через неї ж сільрада проводила самооподаткування селян. Рішення про самооподаткування приймалося нібито на зборах виборців, але насправді на земельному сході. Громада сама видавала кошти сільраді і робила це неохоче. Ради вдавалися до земельних громад і для збирання загальногромадянських податків із селян; при цьому задіювався принцип кругової поруки. У свою чергу земгромади намагалися чинити опір несправедливому вилученню податків, опиралися застосуванню «класового принципу» при оподаткуванні¹⁸⁸.

На відміну від сільрад, громади були позакласовими, демократичними організаціями всього селянства. Вони відповідали інтересам усіх своїх членів, вони виявилися чужі комуністичній системі, становили їй своєрідну загрозу. Їх неможливо було підпорядкувати, залишався єдиний шлях — ліквідувати. Справедливо вбачаючи в земельних громадах реальну загрозу своїй владі на селі, компартійне керівництво з 1925 р. звертає на земгромаду особливу увагу. Постановами ЦВК та РНК СРСР у 1927 р. на сільради покладалося керівництво земгромадою, затвердження постанов громади з питань землекористування та землеустрою, складання списків землекористувачів, що мали пільги на кредитування землеустрою. Сільрада у випадку незгоди могла скасовувати постанову земгромади. Вона набула право самостійно, без відома земгромади, скликати земельні сходи. ВУЦВК прийняв аналогічне цим постановам «Положення про сільські ради». Цими документами закріплювалася передача функцій земгромад сільрадам.

Владі треба було позбавити права голосу в громадах осіб, вже позбавлених виборчих прав у радах. Адже в громадах авторитетом користувалися «куркулі», сходами керували їх уповноважені. Отже, в 1927 р. до Земельного кодексу були внесені зміни: державні органи спробували підпорядкувати земельний схід, усунувши від участі в ньому осіб, що були позбавлені виборчих прав. Процес обмеження політичних прав заможних і нелояльних до радянської влади членів земельних громад закінчився тим, що Особлива колегія вищого контролю за земельними справами визнала: особи, позбавлені виборчих прав, не можуть бути уповноваженими громад у земельних справах, головувати чи бути секретарями на зборах. Загальносоюзний земельний закон від 15 грудня 1928 р. позбавив вирішального голосу на сходах та права бути обраними в органи общинного самоврядування осіб, що не мали права обирати депутатів

---

¹⁸⁸ Див.: *Кривко І.М.* Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.) // Південна Україна ХХ століття. — Вип. 1. — Запоріжжя, 1998. — С. 159.

рад. Посилювався нагляд сільради за земгромадою. 17 липня 1928 р. була затверджена інструкція про біжучу земельну реєстрацію. Цією інструкцією до компетенції сільрад передавалися реєстрація орендних договорів, розділів дворів, злиття дворів, обміну земельними ділянками, перенесень будівель, оголошення недробимості дворів, опіки, судових вироків в справі землекористування та складу двору. Практично усі постанови громади з земельного питання підлягали затвердженню сільради або реєстрації нею, без чого постанова не вважалася законною. Лише вирішення питання про порядок землекористування поки що залишалося за земгромадою¹⁸⁹.

Підпорядкування земельних громад місцевим радам почали впроваджувати згідно з «Положенням про сільські Ради», прийнятим ВУЦВК 12 жовтня 1927 р. І все ж вибори до сільських рад при всій їх зарегульованості були певною формою самовираження селянства, оскільки без масового залучення їх до виборчих кампаній не могло обійтися.

Політичний курс «обличчям до села» дав певні результати: у селян піднявся інтерес до перевиборчих кампаній. З приводу проведених на початку 1924 р. перевиборів рад з Мелітопольського округу надійшло повідомлення: «...Це перші перевибори, які сколихнули всю селянську масу»¹⁹⁰. Аналогічне враження передає кореспондент газети після ознайомлення з перевиборами в Ізюмському окрузі: «Перевибори до Рад в цьому році були остільки своєрідні й цікаві, що залишать по собі довгу пам'ять... Селянська маса якось враз виросла, на перевиборних зборах вона майже стихійно зробила основним моментом обговорення доповіді «Про роботу сільради» і підійшла до нього вже як розумний і бережливий хазяїн...»¹⁹¹. На вибори рад у 1925 р. з'явилося 44% сільських мешканців, у 1926 р. — 54%¹⁹². Наступного року активність дещо зменшилася — до 52%¹⁹³, що могло бути реакцією на початок нового раунду комуністичного тиску на село з відповідним послабленням оптимізму селянства щодо меж реальної демократії.

Активність селянства піднялася і на рівні районних з'їздів рад: «Якщо минулого року кворум давав 60–70%, то цього року в середньому кворум

¹⁸⁹ Кривко І.М. Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.) // Південна Україна ХХ століття. — Вип. 1. — Запоріжжя, 1998. — С. 160.

¹⁹⁰ Вісті ВУЦВК. — 1924. — 16 січня.

¹⁹¹ Там само. — 18 січня.

¹⁹² Статистика України. — № 91: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925–26 р. — Харків, 1926. — С. XVI.

¹⁹³ Статистика України. — № 114: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1926–27 р. — Харків, 1927. — С. V.

становив близько 90%... При цьому треба мати на увазі, що з'їзди відбувалися навесні (бездоріжжя, початок засівної кампанії)¹⁹⁴.

Звітні збори Уманського окружного виконкому по селах у 1927 р. викликали непідробний інтерес. Доповідачу задали до 60 запитань, у дебатах виступило близько 10 ораторів, панувала атмосфера зосередженої уваги: «Аудиторії проявляли до звіту ОВК великий інтерес, що підтверджувалося як фактами масового закидання доповідачів запитаннями, так і кількістю виступів у дебатах та уважним заслуховуванням звітів протягом порівняно великого часу (по 2-3 години без руху в залі)»¹⁹⁵.

На партконференції Катеринославської губернії у листопаді 1924 р. один з «відповідальних працівників» повідомляв: «При перевиборах до Рад були такі випадки, коли виносилась пропозиція селян визнати роботу незадовільною, тому що РВК працював за директивами Москви, а не України. Під час перевибірної кампанії селяни заявляли про те, що треба покарати призначенство якоїсь там комуністичної партії, що треба ввести більше демократизму; коли їм дали відсіч, вони випустили відозву досить грамотну, в якій говорилось наступне: не обирайте до Рад тих, які драли податки непрямі і прямі, а обирайте тих, які беруть з вас останню кофту і рушник за продподаток. Не обирайте тих, які давали ситець по 18 коп., коли він коштував по 2 коп., а обирайте тих, хто дає 90 коп. за пуд гвіздків по 8 руб. Обирайте тих, які мозолів не бачили, але хто гарно грає на гармошці, тому що взимку вам голим і босим буде легше грітись під музику. Це в Запорізькому окрузі, де підхід був більш «ліберальний». В Гуляйпільському районі лозунги більш бойові: «Геть комуну, смерть тому, хто дозволить собі купити худобу, розпродувану (для ліквідації заборгованості — авт.) за продподаток»¹⁹⁶.

Чергова кампанія перевиборів сільських рад співпала із закінченням реорганізації КНС, що додатково позначилося на показниках представництва різних соціальних груп селянства в сільрадах. Згідно з офіційними даними, в результаті 1925 р. у складі сільрад було 47,3% членів КНС, а після виборів 1926 р. — лише 27,7%. Заспокійливі дані офіційної адміністративної статистики, що у 1926 р. начебто «організована біднота» (члени КНС — 27,7%) разом з «неорганізованою біднотою» (29,5%) у складі сільрад все одно переважували середняків (яких нарахували 41,6%), розвінчав в своїй доповіді очільник ДПУ УСРР В.Балицький. Він пояснив своїм шефам у ЦК КП(б)У, що далеко не кожен член КНС за нових обставин повинен вважатися селянином-бідняком: «...При пере-

¹⁹⁴ Підсумки виборної кампанії 1925–1926 р. — Харків, 1926. — С. 38.

¹⁹⁵ Підсумки виборчої кампанії 1926/27 р. на Уманщині. — Умань, 1927. — С. 6.

¹⁹⁶ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 101–102.

вірці їх на практиці виявляється, що частина членів сільрад є частково або середняками, або сільською інтелігенцією, що перебуває в КНС і за статистикою причисляється до членів організації КНС, або щойно відділеними від господарств синами куркулів і заможних середняків, причисленими до бідноти»¹⁹⁷. За інформацією секретаря Запорізького ОПК, на виборах, що відбулися на початку 1926 р., до сільрад були обрані («пролізли», згідно з компартійним жаргоном) 385 вкрай небажаних для центральної влади осіб, які склали 8,7% від загального складу сільрад округу, у тому числі: 142 таких, «що знаходяться на обліку ГПУ як куркулі», 119 членів церковних рад, 119 позбавлених раніше виборчого права¹⁹⁸.

Незначне представництво заможної частини селянства в різних тогочасних органах (радах, правліннях кооперативів) не повинне заводити в оману, адже воно було досягнуте примусом, адмініструванням. Сама влада визнавала, що заможне селянство користувалося впливом. Так, в аналітичному матеріалі організаційно-інструкторського відділу ВУЦВК вказувалося: «Треба зазначити, що куркулі не намагалися брати особистої участі у складі сільрад, а, в основному, старалися використовувати для здійснення свого впливу на село підставних осіб»¹⁹⁹. Ця думка обставлена специфічною риторикою, але нас вона не повинна заводити в оману: «куркулі» в даному випадку — це усі конкуренти компартійної влади, а «підставні особи» — це не лише справді підставні особи, але частіше одnodумці-односельчани.

Біднота висувалася владою на роль провідної політичної сили, але реалізувати цей намір на селі було важко. Бідняки отримували від держави настільки значні матеріальні пільги, що це викликало нарікання з боку більшості сільського населення, і навіть ставало предметом кпинів на адресу «голодранців». Бідноту звинувачували у дармоїдстві, ледарстві. Частково для цього були підстави, адже полегшення для неїмущої частини села оберталися посиленням тягарем для решти селян.

Наймити не мали особливих шансів на полі громадської роботи. Переважна більшість їх постійно міняла місце роботи, а отже, і проживання. Частина приходила на заробітки здалеку, і вони були чужими для місцевих мешканців. Наймити, крім того, не мали авторитета господаря-землероба, що було так важливо для селян. Нарешті, наймит економічно залежав від наймача, з чого могла впливати його громадська залежність. Документи зберегли свідчення зневажливої оцінки здібностей

¹⁹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 174.

¹⁹⁸ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 326. — Арк. 53.

¹⁹⁹ Підсумки виборної кампанії 1925–1926 р. — Харків, 1926. — С. 26.

наймитів як можливих депутатів рад не тільки з боку селян, а й з боку окремих представників радянських органів. В Криничанському районі Дніпропетровського округу на виборах сільрад у 1929 р. висловлювалися відводи кандидатурам із наймитів: «Він буде тільки до весни дома, а там піде служити і в сільраді працювати не буде»; «Батрак у мене свиней пас, він у сільраді нічого не пойме»²⁰⁰.

Автор аналітичного огляду «Село Донбасу», опублікованого на початку 1925 р. в теоретичному журналі українських комуністів «Известия ЦК КП(б)У», теж знаходився під враженням перелому у поведінці селянської маси, який характеризується «наростаючою боротьбою за вибірне місце і підвищенням інтересом до права свого голосу, відкритим відводом безгосподарних і неавторитетних комуністів чи незаможників у всіх виборних організаціях і діловим обговоренням усіх доповідей...»²⁰¹. У тому ж дусі складені й аналітичні матеріали організаційно-інструкторського відділу ВУЦВК: поживавилась боротьба різних груп селян за лідерство, «надто яскраво це виявилось при обміркуванні кандидатур і складанні орієнтовних кандидатських списків нового складу сільрад»²⁰². В одному з аналітичних матеріалів ЦК КП(б)У 1925 р. говорилося: «Селяни часто провалювали маловідомих і присланих комуністів»²⁰³. Під тиском селянської прискіпливої уваги в окремих місцях партійці взагалі не наважувалися виказувати існування комуністичної фракції як особливого гравця на виборах (Запорізький округ²⁰⁴).

Тактика компартійного керівництва на виборах до місцевих рад 1925–1926 років офіційно визначалася як «зміцнення партійного керівництва в умовах розгорнутої демократії»²⁰⁵. Очевидно, що ця тактика дала збій. Як тільки адміністративний тиск було послаблено, показники «збільшовизованості» селянства помітно впали. Один з учасників наради губернський виборчих комітетів у червні 1925 р. говорив про вибори цього року: «Мені приходилось переобирати не одну сільраду, і мені заявляли, що ми не хочемо вибирати так, як ви хочете, а ми хочемо вибирати, як ми хочемо»²⁰⁶. Якщо на виборах 1925 р. до серед обраних до сільрад члени КНС становили 44%, то в 1926 р. — 30%. Відповідно відсоток комуністів

²⁰⁰ ДАДнО. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 4, 112.

²⁰¹ Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 2. — С. 12.

²⁰² Підсумки виборної кампанії 1925–1926 р. — Харків, 1926. — С. 17.

²⁰³ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 239. — Арк. 108.

²⁰⁴ Там само. — Спр. 331. — Арк. 88.

²⁰⁵ Там само. — Арк. 58.

²⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 3089. — Арк. 33.

виявився 7,1% та 6,9%²⁰⁷. Підвищення відсотка комнезамівців і комуністів серед обраних до складу сільрад у наступному 1927 р. (відповідно до 35 і 9%)²⁰⁸ слід сприймати як сигнал: початок нового раунду «закручування гайок» на селі.

Інструкція ЦК КП(б)У про районні і окружні з'їзди рад від 26 січня 1926 р. констатувала недієздатність місцевих парторганізацій у таких різких виразах, як «невпевненість у собі перед лицем зростаючої активності усіх верств населення», «боязнь виступати від імені партії», «гранична слабкість місцевих сільосередків і непопулярність їх навіть в колах радянськи налаштованого селянства», — і категорично ставила завдання будь-що зберегти і навіть наростити керівництво компартії²⁰⁹. Підбиваючи підсумки виборчої кампанії 1926 р., інструктор ЦК КП(б)У, який проводив обстеження перевиборів сільрад, змушений був визнати, що «керівництво залишається за нами лише тому, що зараз немає інших політичних організацій, які б могли легально керувати селом, нема оформлених політичних груп, які б організовано вели боротьбу на виборах і розгортали діяльність по обробці виборців»²¹⁰.

Секретар Чернігівського окружного комітету партії Г. Верілас в одному з своїх листів до ЦК КП(б)У в лютому 1926 р. без зайвої дипломатії повідомляв: «Ми зіткнулись з осередками, в яких після тривалих обговорень не можна жодного комуніста висунути до сільради без побоювань, що він буде провалений. Відірваність від сільських мас і різні проступки, і навіть злочини окремих членів, створили обстановку ворожого ставлення. Наприклад, в одному селі, де осередок складається з 20 осіб, один селянин на сході сказав, що для того, щоб бути в осередку, треба вбити не менше двох осіб»²¹¹. Ці ж мотиви неприйняття комуністів селом присутні і в анонімному листі селянина-комуніста, адресованому секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу: «Ви піклуєтесь про міць спілки селян і робітників. Її давно нема в дійсності. Про неї лише говорять ті комуністи периферії, які самі себе проводять до рад, насилуючи селян... Партія на селі дискредитувала себе в повній мірі, як з боку адміністративного, так і з боку ідеологічного та морально-пролетарського»²¹².

²⁰⁷ Статистика України. — № 91: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925–26 р. — Харків, 1926. — С. XVII.

²⁰⁸ Статистика України. — № 114: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1926–27 р. — Харків, 1927. — С. V, VII.

²⁰⁹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 58.

²¹⁰ Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 95–96.

²¹¹ Там само. — С. 98–99.

²¹² Там само. — С. 99–101.

Згадана вище інструкція ЦК КП(б)У від 26 січня 1926 р. серед обов'язкових умов забезпечення керованості виборчого процесу на районних з'їздах рад, передбачала, зокрема, такі заходи: обов'язкова присутність відповідальних представників окружкомів партії; обов'язкове створення фракцій делегатів-комуністів, які засідають тільки в закритому режимі; всіляко протидіяти створенню безпартійної фракції; неприпустимість створення навіть окремих фракцій комнезамівців чи членів профспілок; більшість у новообраних окружних виконавчих комітетах повинна належати комуністам (в районних виконавчих комітетах — не обов'язково)²¹³.

В Запорізькому окрузі в листопаді 1925 р. «на допомогу РПК» для підготовки перевиборів рад було відряджено 15 «відповідальних окружних працівників», які проводили зібрання виборців і інструктували районні виборчі комісії; згодом з цією ж метою знову була відряджена група уповноважених осіб в кількості 34 осіб строком на 20 днів²¹⁴.

Поведінка сільських парторганізацій на виборах до рад викликала гостре невдоволення у центрального керівництва. Можливо, саме з цієї причини влітку 1925 р. була розгорнута тотальна ревізія сільських партосередків. Більшість сільських комуністів з однієї крайності (адміністративний тиск) кинулися в іншу — самоусунення. Це можна зрозуміти зі звітів самих керівних партійних органів, які, щоправда, ніколи не наважувалися прямо сказати: «більшість», але фактично навели масу аргументів на такий кінцевий висновок. В одному з аналітичних матеріалів ЦК КП(б)У 1925 р. говорилося: «Натиск на виборах поступається моментам розгубленості, невідповідності до виборів, пасивності і часткової деморалізації»²¹⁵.

В огляді інформаційно-статистичного відділу ЦК, складеному зі звітів спеціальних представників ЦК у 8 районах Уманського, Сумського, Одеського, Зінов'євського, Проскурівського, Могилівського Мелітопольського і Золотоніського округів (серпень 1925 р.), в ході перевиборів рад «незаможники почували себе розгубленими, а іноді навіть голосували за куркулів... В результаті незаможники скрізь потерпіли поразку... В результаті замість союзу незаможника і середняка фактично склався союз середняка з куркулем. Не менш дружно, ніж незаможники, провалювались на виборах і комуністи... У Вільшанському районі у парторганізації, ошелешеної провалом на перевиборах незаможників, постало спочатку вороже, а потім пасивне ставлення до нових рад. Без нас,

²¹³ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 58–59.

²¹⁴ Там само. — Спр. 328. — Арк. 49–52.

²¹⁵ Там само. — Спр. 239. — Арк. 108.

мовляв, обирали, без нас і працюйте»²¹⁶. Варіації істерики збанкрутілих активістів були різні: «Ми не годимось, нехай інші попрацюють, а ми подивимось»; «Революцію зробили ми, а ви (місто, верхи) тепер командуйте»²¹⁷.

«Демократія на селі» тривала не довго. Вже на виборах початку 1927 р. компартійні функціонери перешли у наступ, орудуючи звичними військово-комуністичними методами. Центральна влада внесла корективи у виборчий закон: різко було збільшено число позбавлених виборчих прав. За підрахунками Запорізького ОПК, частка таких на початок 1927 р. мала збільшитися з 1,1% (як було у 1926 р.) до 7,5%. Секретар ОПК в передчутті чергового «останнього і вирішального» писав своєму шефу в Харкові Л. Кагановичу: «Ми готуємося, підготовляємо організацію до “бою”»²¹⁸.

Створені у травні 1920 р. КНС зіграли свою деструктивну роль тарана, спрямованого проти селянського світу: задушили елементи демократії в системі сільських рад, виконали чорнову роботу по впровадженню волюнтаристського «класового принципу» в системі оподаткування і регулювання інших соціальних процесів, довели температуру об'єктивно існуючих соціальних суперечностей до рівня патології. Але досить скоро цю штучно стимульовану організацію наздогнала доля всіх структур, які тільки не породжувала партія більшовиків у своєму просуванні до верхівки суспільної влади (загони бойовиків, «червоні партизани», інститут комісарів, продзагони, комбіді): вони виявили виразну тенденцію до виродження у кубла нечисті. «Наші незаможники завзято працювали, коли була доба військового комунізму. Хто трусив самогон, хто боровся з лісокрадами, хто ділив куркульську землю, сіножаті? — Комнезам. Одні поважали, другі проклинали, — писав сількор з Ніжинського округу у вересні 1927 р. — Дедалі, то він усе більше й більше засипає. Незаможники звикли готове ділити, чужим користуватись, а коли їм сказали: «Стоп. Годі «дайош», чи не пора «создайош», — то вони один по одному почали відходити від громадської роботи, ховатись у свої кубла. Та вже ось із рік на збори ходить лише третина»²¹⁹.

«Організація КНС не з надійних людців. Маються куркулики, які вступили тільки для своєї мети, а саме: брала організація СКНС вищезазначеного перш в оренду землю від РЗВ по дешевій платні, то куркулики як почули це, та й ну писатись до КНС, аби взяти й собі землі в оренду, навіть були такі, як наприклад Юхим Богославський зустрічає

²¹⁶ Там само. — Спр. 131. — Арк. 88.

²¹⁷ Там само. — Спр. 239. — Арк. 111.

²¹⁸ Там само. — Спр. 326. — Арк. 53.

²¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 33.

(мене) секретаря сільради та й каже «запиши мене або напиши заяву». То коли той його записав, то Богославський каже в партію, а в яку — та в ту ж каже, що дають за дешеvu ціну землю в оренду. То коли секретар відмовив, що його не приймуть, то він аж носом закрутив, навіть не знає куди вписатись — а в партію»²²⁰, — обурювався інший сількор, борець за «революційну» правду і порядок.

Негаразди в «класових організаціях бідноти» були давно відомі політичному керівництву. У 1923 р. були обстежені 459 комітетів незаможних селян різних регіонів шляхом анкетування їх членів. На питання про мотиви вступу до КНС більшість щиро відповіла: матеріальний інтерес. Цей мотив відзначили 6196 анкетованих. Звичайно, ідейні мотиви теж виявилися вагомими, але все ж відставали: «підтримка радвлади» — 5177 відповідей, «боротьба з куркульством» — 1187, «самосвідомість» — 1121, «боротьба з бандитизмом» — 1²²¹.

Локальна перевірка встановила, що в Томаківському районі Запорізького округу протягом 1924–1925 рр. збори КНС відвідували 20–30 осіб замість 300–400 зареєстрованих²²². Але в нових умовах ситуація ставала просто вибухонебезпечною: не приносячи реального капіталу, КНС загрожували остаточно скомпрометувати свого творця і покровителя — правлячу партію.

Нездатність КНС стати самостійною силою на селі відзначали делегати партконференції Катеринославської губернії у листопаді 1924 р.: «Візьмемо тепер тих, хто вважається нашим активом, що вони таке є, — вони бились на фронтах з бандитами, захищали радянську владу, ну а далі, якщо вони створили колектив, то тільки для того, щоб з'їсти те, що вони принесли... Що зробила частина активу, яка перетворилася в чиновників?.. Вона зразу відмахнулася від маси, яку повинні були спрямовувати і приєднувати до апарату, і зробились чиновниками, і ніякого зв'язку зі справжнім нашим активом у них немає. Цей актив треба так струснути, щоб і пиляки від них не зосталося. Нам треба створити там такий актив, щоб за його допомогою проводити масову роботу серед середняка...»²²³. Очевидний ухил КНС до корумпованості накладався на наростання загального незадоволення селянства практикою і звичкою влади обов'язково виділяти «класово ворожий елемент». Своїми пропагандистськими ініціативами влада у 1924–1925 рр. спровокувала лавину

²²⁰ Там само. — Арк. 35.

²²¹ Известия ЦК КП(б)У. — 1923. — № 7–8. — С. 10.

²²² ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 77.

²²³ Там само. — Спр. 131. — Арк. 97–98.

обурення штучним поділом села. «Не робіть ворожнечі!» — говорив делегат на Межерівській райконференції у березні 1925 р.²²⁴

Селянство було роздратоване діями КНС. Про це, зокрема, говорилося в огляді безпартійних селянських конференцій Уманського округу у 1925 р.: «Більшість середняків категорично висловлювалися за ліквідацію комнезамів... таким ораторам аудиторія дружно аплодувала... Середняки розуміють «новий курс» як курс на середняка. «Тепер вже прийшла наша пора», — говорять вони»²²⁵. Як свідчив один з партійних уповноважених, на багатьох селянських безпартійних конференціях 1925 р. лунав заклик: «Партійні та незаможницькі організації на селі раніше і навіть тепер деспотично командують селянством, необхідно скасувати КНС та парторганізації й утворити Єдиний Селянський Союз»²²⁶.

Оновлену партійну мудрість демонстрував восени 1924 р. секретар Катеринославського губкому В. Іванов: «Якщо ми відмовляємося від диктатури партії на користь диктатури пролетаріату, то дозвольте заявити, що на селі прийшов час відмовитись від проведення Радвлади через КНС. Треба почати проводити її через більш широкі верстви населення. Тому треба питання про КНС, як про політичний інститут, поставити на рішення ЦК. Я наполягаю на тому, що цей інститут має бути збережений чистеньким, він нам ще знадобиться, ми з цього інституту будемо черпати своїх чиновників»²²⁷.

Не розібравшись як слід, деякі партійці дозволяли собі занадто вільні узагальнення. В Олешківському районі Херсонського округу одного члена партії на публічних зборах «понесло»: «Цих старців-торботрусів треба давно розігнати, досить з ними панькатись, пора з ними покінчити всякі рахунки, бо цьому царствію не буде кінця. Собеза уже немає, пора цим ледарям показати двері, тому що вони звикли отримати подачки. Нехай тепер здохнуть». Це повідомили органи ДПУ у вересні 1926 р.²²⁸.

Реорганізація КНС ще більше відкрила прогнилість цього інституту. Середняцька більшість села й після реорганізації не побачила в них нічого свого. Уповноважений Катеринославського губкому О. Волкович, поспілкувавшись у червні 1925 р. з селянами с. Андріївки Запорізького округу, записав такі відгуки: «Зараз вони нічого не роблять, не шкодять»; «Нічого не роблять, та й не потрібні»; «Вони зараз не шкодять, та й не помагають»²²⁹. Від себе ж ревізор помістив у своєму звіті цілий букет філіппік на адресу комнезамів, де серед іншого було таке: «...Маючи

²²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2114. — Арк. 56.

²²⁵ Известия ЦК КП(б)У. — 1925. — № 7. — С. 37.

²²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2114. — Арк. 42.

²²⁷ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 116.

²²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 22.

²²⁹ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 271, 272.

деякий досвід роботи на селі в різних округах і знаючи роботу КНС в різні періоди його існування, до останнього часу я був рішучим прихильником збереження КНС і дотримувався цього погляду ще до останньої Катеринославської губернської партконференції, сподіваючись, що можна цю організацію оживити, спрямувати її на нові рейки, підвести під неї нову базу. Але повинен з усією відвертістю сказати Центральному Комітету, що останнє обстеження цей мій погляд рішуче похитнуло. Не можна, правда, робити висновки по одному комнезаму, але, по-перше, під час обстеження я побіжно ознайомився з роботою інших КНС, і на даний час прийшов до переконання, що висновок, отриманий від обстеження Андріївки, необхідно узагальнити стосовно всього подальшого існування КНС, як організації, на Україні. Значення КНС як економічного фактора на селі є мізерним... Тому КНС зовсім не пристосований до ролі керівника нового культурного села. Авторитет КНС, його моральний вплив також надзвичайно негативного характеру, оскільки серед середняцький і бідняцьких верств села цей моральний авторитет підірваний не тільки стосовного його теперішньої діяльності, але й стосовно його минулого. Крадіжки, розкрадання, зловживання, чвари і гризня в рядах — явище достатньо часте.

Як політична організація, покликана проводити вплив партії в масі бідняків, КНС в такій же мірі не пристосований: по-перше, не можна ж, справді, спиратися на радянських чиновників, їхніх дружин та інші напівробітничі, напівбатрацькі, в значній мірі люмпен-пролетарські, елементи з членів КНС, оскільки якогось значного впливу на селі ці елементи не мають, решта ж елементів господарської бідноти становить незначну частину КНС... По-друге, настрої тих верств, які зараз входять в КНС, щодо політики партії, щодо питання про змичку бідняка і середняка, явно негативний, і в даний час вони не тільки не слугують допомогою партії в проведенні цієї політики, але на ділі є серйозною перешкодою на шляху відродження і завоювання села в цілому. Ці «члени КНС», а їх величезна більшість, не заслуговують тієї затрати сил, засобів і енергії, які партія приділяє КНС, в значній мірі відштовхує від нас все село... Настрої основної маси бідноти по відношенню до КНС такий, як до чужої організації. Настрої середняцтва, хоч вони не завжди його відверто виявляють, тим не менше або очевидно ворожий, або презирливий.

Виходячи з усього цього, необхідно дійти висновку про недоцільність подальшого існування КНС на Україні, і я переконаний, що чим швидше це буде зроблено, тим швидше, правильніше і успішніше ми зможемо стати в селі на рейки нової політики, наміченої партією на селі»²³⁰. Таким був вердикт уповноваженого ревізора.

²³⁰ Там само. — Арк. 264–265.

У доповіді ДПУ УСРР за підписом його очільника В. Балицького повідомлялося, що реорганізація КНС, проведена наприкінці 1925 — на початку 1926 р., супроводжувалася такими настроями в незаможницьких і бідняцьких верствах, як «занепадницькі настрої», «розгубленість незаможників і їх занепадницький настрій», «занепадницько-песимістичні настрої»²³¹. Криза КНС проявилася перш за все у різкому скороченні членів: у ході реорганізації з лав організації вибуло 54% її членів. Закінчення реорганізації КНС співпало з початком чергової кампанії перевиборів сільських рад, що додатково позначилося на показниках представництва різних соціальних груп селянства в сільрадах.

Кампанія реорганізації викликала розгубленість з боку рядових членів КНС і вичікувальні настрої у більш активних», — повідомляв Запорізький ОПК у квітні 1926 р.²³² Як зазначалося в інформаційному листі інформаційно-статистичного відділу ЦК (серпень 1925 р.), «КНС спершу буквально бунтував. Заявлялося: «Нас забувають»; «Не треба вперед сунуть середняка, хіба бідняк владі вже не потрібен»²³³.

В ході реорганізації збори незаможників відбувалися в гнітючій атмосфері: «песимістичні, тривожні настрої»; «образна на владу і партію» — репліки: «Чому дискусія пройшла згори, а не з низів»; «Реорганізація — для того, щоб ми статуту не прийняли, бо просто розігнати — незручно»²³⁴. «Занепадницькі настрої», «панічний настрій» — ці характеристики підкріплюються цитатами з виступів комнезамівців: «Ми себе дискредитували при розкуркулюванні, і нас всі ненавидять, при іншій владі нам треба буде втікати, бо розшматують».

Про занепадницькі настрої серед комнезамівців повідомляв також «Інформбюлетень ЦК КП(б)У» № 36, вересень 1925 р.; у Павлоградському окрузі незаможники досить колоритно висловлювали свої настрої: «Коли буде війна, ми поховаємось, нехай воюють середняки, що отримали привілежії» (Синельниківський район Павлоградського округу); «Тепер курс на багатих, у нас скоро й землю відберуть» (Васильківка Павлоградського округу)²³⁵. В огляді («розробці») листів, надісланих до «Радянського села» на початку 1928 р., поданій під заголовком «Стан КНС й робота серед бідноти», редакція газети зауважує: «Більшість дописів говорять про кепський стан та занепад організації КНС...»²³⁶.

²³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 173–176.

²³² ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 83.

²³³ Там само. — Спр. 131. — Арк. 88.

²³⁴ Там само. — Спр. 331. — Арк. 78–79.

²³⁵ Там само. — Спр. 333. — Арк. 42.

²³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 20. — Арк. 102.

Окремою категорією активної частини села були червоноармійці. З одного боку, вони визнавалися владою за повноправних громадян, а з іншого, їх визнавала за своїх більшість односельчан. Після служби в армії вони поверталися додому озброєними певним набором навичок успішної політичної поведінки, знанням риторики правлячого режиму, письменними, впевненими у собі. Про рівень їх впливовості можуть в якійсь мірі свідчити результати виборів до рад. Серед членів сільрад, обраних у 1927 р., чоловіки, які пройшли службу в Червоній армії, становили 26%, у 1929 р. — 35%²³⁷. Серед голів сільрад їх у 1926 р було 41%, а в 1929 р. — 50%²³⁸.

Існуючі форми громадського самовиявлення, крім земгромад, повністю дискредитували себе в очах основної маси селянства; у напівзруйнованому стані знаходився імідж кооперації і сільських рад. За наявності чисельних суто селянських вимог цілком природним було поширення ідеї створення спеціально селянської громадської організації. Висуваючи вимоги створення селянської спілки, селяни демонстрували пам'ять про Селянську спілку, яка почала створюватися після Лютневої революції. Ця організація встигла набути популярності, систематично проводила губернські і повітові селянські з'їзди, на яких обиралися ради селянських депутатів і комітети селянської спілки; на осінь 1917 р. в Україні діяло 10 губернських, 103 повітових і близько 12 тис. волосних та сільських комітетів²³⁹. У боротьбі за оволодіння Україною компартійна влада знищила селянські спілки і унеможливила їх відродження. Проте спогади про них оживали у селян в міру усвідомлення байдужості влади до їхніх щоденних потреб. В середині 20-х рр. вимога відновлення селянських спілок висувалася практично на всіх громадських зібраннях за участю селян — від сільських сходів до безпартійних селянських конференцій. У 1922 р. органи держбезпеки відзначили перші випадки агітації за відновлення селянських спілок; у 1925 р. ці вимоги було зафіксовано в 25 округах України. Надалі кількість подібних випадків наростала. За перші вісім місяців 1926 р. було зафіксовано 72 випадки ведення агітації за спілки, а за один вересень того ж року зафіксовано 28 випадків, а за жовтень — 64. Все частіше вимоги легалізації селянських спілок звучать не у вигляді приватних розмов чи вигуків, а зустрічалися в рішеннях

²³⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 546. — Арк. 2.

²³⁸ Там само. — Спр. 547. — Арк. 2; Статистика України. — № 91: Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925–26 р. — Харків, 1926. — С. XIX.

²³⁹ Малик Я. Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 — березень 1918 р.). — Львів, 1996. — С. 15.

сільських сходів, протоколах сільрад і в резолюціях селянських конференцій²⁴⁰.

Кількість селянських виступів за створення селянських спілок постійно зростала. Так, лише в одному Запорізькому окрузі з вересня 1926 р. по травень 1927 р. було зафіксовано 170 таких фактів. Взагалі третина усіх виступів за селянські спілки, що відбулися в Україні, припадала на Запорізький округ. Тому влада доручила ДПУ придушити цей рух. В результаті якщо в 1924–1925 рр. кількість арештів активних учасників руху за створення спілок була досить незначна, то в подальший період вона різко збільшується. Так, у 1927 р. Запорізьким окружним ДПУ було заарештовано 140 осіб (серед них «куркулів» — 31, середняків — 61, бідняків — 26, службовців — 22). Лише за січень–березень 1928 р. за агітацію селянських спілок держполітуправлінням було заарештовано 260 осіб в Мелітопольському окрузі. На 20 березня цього ж року Мелітопольським окружним ДПУ було засуджено за антирадянську агітацію 31 особу²⁴¹. За іншими даними, у 1926 р. виступили за організацію селянських спілок 448 селян України, у 1927 р. — 616²⁴².

За даними ДПУ УСРР, розмови про необхідність утворення селянських спілок були зафіксовані у травні 1925 р. під час перевиборчої кампанії до рад. У 1926 р. помічалось наростання «агітації» за селянські спілки навесні під час перевиборів рад, і на безпартійних селянських конференціях, а восени — в атмосфері роздратування селянства новим законом про сільгосподаток і розгортанням кампанії державних хлібозаготівель. За 8 місяців ДПУ отримало інформацію про 100 випадків такого роду виступів і розмов у 26 округах України з 41²⁴³.

На мові державної безпеки «виступами» називалися репліки, фрагменти публічних промов, навіть міркування, висловлені в тісному колі співрозмовників. Найперше, що можна з них зрозуміти, це аргументація щодо необхідності мати свою позакласову загальноселянську організацію. Здебільшого цитовані висловлювання селян були почуті агентами ДПУ на публічних заходах — загальних зборах, сільських сходах тощо. У частині доносів зафіксована реакція загалу: масово, якщо не одноставно, селяни підтримували «крамольників» («присутні йому аплодували»),

²⁴⁰ Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 175–176.

²⁴¹ Бондар В.О. Репресивні дії органів ДПУ на Запоріжжі в 20-ті роки ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — Запоріжжя, 2004. — С. 166.

²⁴² Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939: Документы и материалы. — Т. 2. — М., 2000. — С. 1026.

²⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2317. — Арк. 1.

«селяни ще довго хвилювалися і розійшлися по домівках тільки пізно уночі» тощо).

«Зведення» ДПУ подекуди вкладали у уста селянам такі слова, на які ті були нездатні, нехарактерні для селянської мови: «фабрикати», «петлюрівська влада». Це підказує, що секоти не мали можливості стенографувати народну мову в режимі он-лайн; все це записувалося по пам'яті, вдома, а значить, приблизно. Не випадково більшість селянських висловлювань дана російською мовою (єдиною, яку знала більшість агентів), і тільки близько п'ятої частини — українською. Більшість агентів, хоч і «працювали» в селянському, тобто переважно україномовному середовищі, але запам'ятати і записати українську мову були нездатні.

З Мелітопольського округу повідомляли: «Серед селян Романівського району (села Діановка, Вячеславка, Юнівка, Андріївка) а також Н. Троїцького і Лепетиського районів, хоч і менше, кружляють балачки про необхідність організації селянської спілки. Обґрунтування таке: тепер біля влади фактично стоять робітники, хоча в країні 85% селян. Всі податки платять селяни, а продукт селянський дуже дешевий. Робітники податку не платять, а заробіток у них вищий. Робітники знаходяться у вигідних умовах, експлуатують селян, бо мають свої чисто робітничі організації — профспілки. Дякуючи цим профспілкам робітники мають більше прав у перевиборах на З'їзди. Селянам потрібні однакові права, а тому необхідно мати свої селянські організації, що будуть захищати інтереси щиро селянські» («Інформбюлетень ЦК КП(б)У» № 37, вересень 1925 р.)²⁴⁴.

У серпні 1925 р. агенти ДПУ виявили 19 випадків «агітації» за селянські спілки, а в першій половині вересня — 12 випадків. Їх семантика така: «Мануфактура дорожчає, а хліб дешевий. Це тому, що робітники мають свої спілки, які за них клопочуть перед урядом»; «...Бо робітники організовані, і їх живеться добре, а селянина хто тільки не хоче, то й щипає»; «Ну, в їх профсоюзи таки краще, от нам теж слід було б зробити свій крест'янський союз, і тоді держись, зразу заживемо»; «Влада не хоче організувати нам союз хліборобів, це значить, що не хоче, щоб ми жили краще»; «Нам, селянам, не потрібні ніякі домовленості, ми повинні жити організовано і диктувати всім умови»²⁴⁵.

У червні 1925 р. із Балківського району на Запоріжжі повідомлялося, що в селі Орлянську в гурті селян, які зібралися біля сільради, один з них, середняк, завів розмову про селянську спілку: «Робітники добилися своїх прав, поставлені в хороші умови, мають 8-годинний робочий день, а

²⁴⁴ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 333. — Арк. 62.

²⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 9–12.

селянин цілий рік працює 16 годин на добу; робітники мають свої спілки, через які захищають свої інтереси і покращують своє становище, а селянству чомусь такої спілки мати не дозволяють і не дають організуватися, а якби дозволили організуватися в селянську спілку, то можна було б розпоряджатися своїм багатством і працею і регулювати ціни, і в разі низьких цін на сільгоспродукти можна було б оголосити бойкот державі і не вивозити хліб на ринок». Селянська спілка, за словами селянина, дозволила б селянам почуватися господарем країни, а тепер радянська влада не звертає уваги на селян, на їх погляди і доводи. Присутні з його словами погоджувались, додає інформатор²⁴⁶.

Приводом до розмов про селянські спілки ставали «ножиці» цін та тяготи податків. Начальник Зінов'євського окружного відділу ДПУ у вересні 1926 р. доповідав про масове невдоволення селян новими нормами сільськогосподарського податку у зв'язку з врученням податкових паспортів. Згідно з його даними, в низці сіл селяни організовано, цілими групами повертали окладні листи в сільради, відмовляючись взагалі платити податок. Ці акції супроводжувалися наріканнями на радянську владу, ножиці цін, а також розмовами про необхідність організуватися в селянські спілки і скликати Установчі збори²⁴⁷.

ДПУ виявило по республіці за останні два тижні 1926 р. 29 випадків агітації за селянські спілки, причому, в 9 випадках питання про селянські спілки виносилося на розгляд сільських сходів²⁴⁸. Аргументація вже знайома: «...Селянам необхідно створити свою селянську спілку з тим розрахунком, щоб сусідні села були об'єднані в одне ціле, і потім після об'єднання можна буде продиктувати ціни на хліб... і доб'ються через свою спілку зниження цін на мануфактуру...»; «Погано селянинові в сучасний мент, він беззахисний, в нього беруть податки, які з кожним роком все збільшуються, а бідняка, який користується такою ж нормою землі, звільняють. Селянинові не дають ніде устроїтись на роботу, коли він не член спілки. Робітнику зараз живеться краще, він організований профспілкою, його захищає спілка, а селянин беззахисний, йому нема від кого чекати захисту, а тому селянам треба організуватися в спілку, яка буде їх захищати»; «Добре нам відповів товариш Суровцев (доповідач), але насправді не те у нас: воювали всі, а в результаті робітникам все, а нам нічого. Робітники організовані в спілки, а ми ні, а тому й нам треба організуватися в наші селянські спілки хліборобів»; «На словах обіцяли золоті гори, і селянство вірило, пішло за партією, а на ділі що ми маємо —

²⁴⁶ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 167. — Арк. 78.

²⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2315. — Арк. 15.

²⁴⁸ Там само. — Спр. 2524. — Арк. 21–25.

нічого. Нас примушують продавати хліб по твердих низьких цінах, треба затвердити селянський союз; коли робили популяризацію податку, то говорили, що будуть школи і лікарні, а на ділі немає нічого, нікому за нас потурбуватися».

У прихильників ідеї створення селянської спілки зустрічалися й аналітичні міркування: селянство становить 80% населення; отже, влада повинна бути не робітничо-селянська, а селянсько-робітничка; поділ громадян на робітників і селян, а селян на бідняків, середняків і куркулів є штучним і протиприродним, необхідно, навпаки, солідаризувати селян²⁴⁹. Із власного історичного досвіду селянство витягло переконання у власній самодостатності, певній владі над суспільством, здатності диктувати умови. Такого роду міркування синхронно давали про себе знати в різних куточках України. Ось один з варіантів такого роду розмірковувань, зафіксований органами ДПУ у 1926 р. в с. Литвинівці Харківського округу: «Селяни кустарним способом можуть прожити без міста досить довгий час і не везти продуктів до міста; тоді вийде, що робітники і державні органи самі до нас привезуть фабрикати, аби тільки отримати продукти сільського господарства, як це було в 21 і 22 роках, тоді робітники носили по дворах фабрикати і віддавали їх за хліб»²⁵⁰.

Думка про селянську самоорганізацію набула особливої пекучості в умовах розкручування маховика «чрезвычайщины», починаючи з 1928 р. Мешканець Бериславського району на Одещині у своєму листі у військову частину до племінника звертався із закликом: «Товарищи красноармейцы, добивайтесь крестьянского союза, потому что крестьянину трудовику нельзя жить сейчас, жизнь только лютому пролетариату, а трудовому селянину нельзя жить... Товарищи красноармейцы, требуйте крестьянского союза, хотя власть коммунистическая не позволяет, но нам нужно добиваться. Да здравствует трудящийся крестьянский союз Украины!»²⁵¹.

За всієї своєї наївності ці аргументи були настільки переконливими для селян (як, до речі, і для робітників, яким доводилось чути про таку ідею) і настільки незручними для представників влади своєю зовнішньою аполітичністю, що, як повідомлялося у доповіді інформаційно-освідомчого відділу ДПУ УСРР від 3 вересня 1926 р., мали місце випадки, коли партійці і навіть уповноважені представники райкомів і окружкомів не могли знайтися, що цим аргументам протиставити. Наївна невинність розмірковувань селян щодо спеціалізованої селянської організації зага-

²⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2317. — Арк. 7–8.

²⁵⁰ Там само. — Арк. 6.

²⁵¹ Там само. — Спр. 2824. — Арк. 40.

няла місцевих комуністів у глухий кут; вони не знали, чим можна заперечити. Про це йшлося, наприклад, у «політлісті» секретаря Запорізького ОПК С. Тарана Л. Кагановичу від 29 січня 1927 р.: «Поки що ми написали листа для членів партії «Про гасло селянської спілки» з тією метою, щоб партійці могли знати, що і як відповідати селянам з цього приводу, оскільки нерідко вони не могли навіть відповісти на питання, чому не потрібна «селянська спілка», в той час як вона потрібна робітникам»²⁵².

Діячі вищого рангу виробили цілу систему переконливих, як їм здавалося, аргументів на противагу масовій селянській ідеї власної спілки. Цікаво, що селяни не тільки знали зміст цієї контрпропаганди, а й виробили своє ставлення до неї. «Колись у Києві на з'їзді рад тов. Скрипникові було запитання, чого немає спілки хліборобів. Він відповів, що, мовляв, колись хлібороби поставили гетьмана. Товариші, це неправильно. Візьміть спілку робітників та нехай безсоюзний селянин кинеться поступати до заводу на роботу. Зараз дорогу покажуть, а землею користуються і члени профспілок робітники, службовці. Отут і потрібна спілка хліборобів, щоб слідила за тим, щоб не користувались землею члени профспілок», — писав сількор із села Купріянівки на Запоріжжі у 1927 р.²⁵³

Заслугує на увагу зауваження авторів «спецдоповіді» ДПУ УСРР «Про селянські спілки на Україні» від 3 вересня 1926 р. про те, що до поширення ідеї селянських спілок була причетна сільська інтелігенція, а також студенти — вихідці із села, які навчалися у Києві, Харкові та інших містах²⁵⁴.

Ідея «Селянської спілки» мала ще один рівень — рівень політичного проекту створення селянської політичної партії. Серед закликів до створення селянської спілки, хоч і зрідка, але все ж зустрічалися й виразно політичні проекти. За даними ОДПУ, із зафіксованих виступів за створення селянської спілки передбачалося створення виразно політичної організації у 17,5% випадках у 1926 р. і в 22,6% — у 1927 р.²⁵⁵ Якщо селяни піднімалися до рівня політичного проекту стихійно і поволі, навіпамацьки, керуючись лише здоровим глуздом і «практичним розумом», то люди з ширшим політичним і світоглядом і вищою освітою бачили радикальніші шляхи захисту інтересів селянства. Про те, що такий проект існував і мав непогано продуманий вигляд, свідчить лист колишнього

²⁵² ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 326. — Арк. 53.

²⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 6.

²⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2317. — Арк. 11.

²⁵⁵ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. — Т. 2: 1923–1929 гг. — М., 2000. — С. 18.

діяча українського повстанського руху В. Крука до заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона²⁵⁶. Цього листа він писав у листопаді 1925 р., уже будучи заарештованим ДПУ, після того як повернувся після вимушеної еміграції в Україну з «визвольною» місією. Це — цілісний політичний трактат, розгорнутий і збалансований, неординарний твір людини освіченої і з політичним досвідом, яка стоїть на незалежних позиціях, бо з компартійно-чекістським режимом його нічого, крім тюремних стін, не пов'язувало. Еміграцію він обличив свідомо, а селянство для нього — це об'єкт патронажу, а не джерело ресурсів. Інтелектуально лист В. Крука має такі виразні риси, як соціальний аналіз, знайомство з історією політичних рухів світу. Автор запевняв, що він «знає близько ці маси, їх психологію і прагнення». Беззаперечні достоїнства цього твору виступали ще виразніше на фоні основного тіла документу, додатком до якого його подано, — «спецдоповіді» інформаційно-освідомчого відділу ДПУ УСРР «Про селянські спілки на Україні», нашіпигованої жандармською жаргонною лексикою на кшталт «совстроительство», «антисовпартии», «середняцкий элемент», «антисоветский элемент», «партагитация», неоковирними стилістичними конструкціями, небездоганною пунктуацією, простацькими граматичними формами типу «ихних», «использовывает». Головні тези листа В. Круку були такі:

1. Селянство не має широких далекосяжних політичних амбіцій. Його інтереси і прагнення строго локалізовані, обмежені і в просторі, і в часі, зосереджені на теперішньому часі і на власному добробуті. Селянство живе внутрішнім відокремленим життям — така його природа. Із зайнятих позицій селянство пильно і обережно приглядається до дій нової адміністрації. У важкі роки розрухи, голоду, сваволі і зловживань (1921–1923) селянство все глибше замикалося в собі, відчуваючи на собі владу «прийшлого елемента сільської адміністрації і місцевих темних, скажу навіть, карних елементів»; відчуження селянства від влади посилювали незадоволення низовим адміністративним апаратом, податковою політикою, радгоспами, а також, як дуже делікатно висловлюється автор, «невміння відрізнити середняка від куркуля».

2. Робітники мають свої професійні спілки, а селяни не мають подібної організації як «відкритого виразника і регулятора їхніх прагнень». Без паритету в сфері соціальної самоорганізації, без об'єднання селянства у безкласові, позакласові, позапартійні громадські організації неможливим і немислимим є тісний союз робітничого класу і селянства, обов'язковою умовою якого є «взаємна довіра і злагоджена співпраця».

---

²⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2317. — Арк. 17–20.

3. Активна діяльність щодо регулювання «місцевого життя» полегшить діяльність центрального державного апарату, заспокоїть селянство, зніме крайні прояви незадоволення владою, дозволить владі завжди тримати руку на пульсі настроїв і прагнень селянства.

4. Спрямування селянських прагнень в русло легальної громадської організації унеможливить масові антирадянські виступи на селі, на що так розраховує російська політична еміграція.

5. Компартії не слід побоюватись, що вона «захлинеться» в масовій селянській організації. Навпаки, такий крок відкрив би широкі перспективи поживлення великої гри на міжнародній арені: посилення впливу на Селянський інтернаціонал (Крестинтерн), а також нові перспективи співробітництва з Профінтерном і Комінтерном і створення широкого робітничо-селянського фронту у всесвітньому масштабі.

6. Досвід близьких до Росії землеробських країн (Румунії, Болгарії, Польщі) показує дієвість політичного проекту створення спеціальних «селянських партій».

Мудрість цього проекту — у націленості на створення громадянської інфраструктури, життєздатних елементів громадянського суспільства, здатних виконувати роль суспільного стабілізатора: з одного боку, «спілки» чи як їх там не назви, «зсередини» суттєво підріжуть такі антидержавницькі стихійні порухи селянської маси, як приховування землі і інших об'єктів оподаткування, спекулятивні дії на ринку, особливо хлібному, кругова общинна порука, самосуди, звичка тримати заощадження під подушками. З іншого ж боку, вони стануть перепоною для спокус місцевих властей компенсувати власну менеджерську недолугість акціями «нажиму» на затурканих селян, а центральної влади — впровадження надзвичайного режиму «чрезвищайщини». Зрозуміло, що політична верхівка країни якщо не експліцитно, то інтуїтивно відчувала в такому проекті загрозу своїй владі, а тому категорично придушувала будь-які спроби утворення «селянських спілок». В. Крук, пишучи свій трактат в ув'язненні, не міг мати ілюзій щодо вірогідності реалізації обстоюваних ним ідей і пропозицій. Навіщо ж тоді писав? Очевидно, для того, щоб дати останній бій — інтелектуальний. Показати, дати зрозуміти владу імуцим, що вони бояться запровадити природний і раціональний порядок стосунків з селянською масою.

Сподівання на «Селянську спілку» були ілюзією, самообманом. Земельні громади, кооперативи, сільради мали не менший потенціал реалізації громадської волі селянства. Але через політичну роз'єднаність селянства компартійна влада мала змогу перетасовувати ці структури доти, доки не досягала повного селянського безвладдя. Так сталося б і з «Селянськими спілками», якби вони були створені. І все ж заклики до

створення «Спілок», ностальгія за «суто селянськими» організаціями мали одне реальне значення: вони виразно демонстрували факт антинародності, «антиселянськості» тих органів, які утворили діючу систему панування компартії. Селяни тим самим заявляли: це не наші органи, це не наша влада.

У 20-ті рр. протистояння влади і селянства розгорталось не тільки з приводу владних і управлінських структур, а й у площині функціональних процесів. Зокрема, чимало конфліктів виникало на ґрунті забезпечення правопорядка, як тоді говорили — «революційної законності».

Одним з рудиментів звичаєвого права, який ожив на селі в умовах системної кризи державної влади, був інститут самосуду. Можна помітити, наскільки точно повторювалася ситуація з поширенням самосудів на селі: восени–взимку 1917–1918 рр. цей архаїчний інститут поширювався як реакція на фактичну бездіяльність «демократичних» урядів (петроградського Тимчасового уряду і української Центральної Ради). У 20-ті роки ця ж форма оживала як відповідь на бездіяльність і недолугість радянської правоохоронної системи. Самі представники владних структур говорили про це в один голос.

Самосуд, як і інші незбагненні інститути громадської поведінки селянства, такі як кругова порука, поголоски, вуличні прізвиська, — за визначенням не міг стати предметом спеціального обліку і вивчення. Тому нині рідкісною удачею є віднайти документальні свідчення. У світлі цього неабиякої цінності набувають опубліковані нещодавно С. Кривенком документальні матеріали, знайдені в Черкаському обласному архіві²⁵⁷. Зібрані дослідником матеріали засвідчують низку випадків самосуду на Черкащині у 1920–1922 рр. — настільки щільну, що змушують думати про самосуд як про елемент громадського побуту, а не як про рідку екзотику. Виявлений С.Кривенком матеріал дозволяє зробити впевнений висновок: у перші повоєнні роки в умовах безсилості влади у питаннях щоденного життя села самосуди відбувалися майже в кожному селі. У липні 1920 р. у с. Безбородкові селяни розправилися з 14-ма бандитами, які тероризували увесь район; очевидець — молодий учитель записав деталі: «Бандитам відрубували руки, ноги, вилами кололи у живіт, голоблями били по голові. Крик — неймовірний». У лютому 1922 р. у с. Келеберда Золотоніського повіту селянський схід числом до 300 осіб виніс вирок трьом схопленим злодіям, які пограбували млин: розстріляти на очах у сходу. У червні того ж року у с. Вільхівці схід у складі 3000 осіб постановив 16 грабіжників розстріляти, а трьох передати

---

²⁵⁷ Кривенко С.І. Українське село проти карного бандитизму (Черкащина 1920-х років) // Український селянин. — Черкаси, 2002. — Вип. 4. — С. 56–59.

до революційного трибуналу; тільки вчасне прибуття голови повіткому із загоном міліції відвернуло самосуд. У вересні того ж року сільський сход с. Шабельників Чигиринського повіту засудив односельця за конокрадство та постановив: «Представити Н до вищої міри покарання — вбити, про що поставити органи влади до відома»; акт підписали 171 чол. У серпні того ж року в с. Топилівці Боровицької волості Чигиринського повіту зусиллями громади було спіймано трьох місцевих бандитів, засвідчено вчинені ними вбивства і здійснено розправу — закопано живими в землю. Пізніше, у вересні, очевидно за вимогою повітового начальства, громада склала пояснювальний акт за підписами голови і секретаря сходу, а також ще 45 селян. Насичений зворотами провінційної канцелярщини і одночасно по-селянськи колоритний текст акту дозволяє відтворити обставини вчиненої розправи і атмосферу громадського гніву: під час чергового сходу прибігла «сильно схвильована і в розтерзаному вигляді» селянка і повідомила про зв'язки «її чоловіка з його синами» з бандитами, що гніздилися на дніпрових островах; названі були схоплені у них вдома і приведені на схід; було вчинено допит, який «з плином часу в силу обставин перетворився в суд»; під тиском «загрозливої обстановки», «перехресних запитань» і «показань свідків» звинувачувані зізналися у злочинах і видали вогнепальну зброю; допит носив стихійний колективний характер, в міру розгортання обставин вчинених злочинів «у натовпі наростало обурення, яке врешті решт перетворилося в сліпу лють»; голова місцевого комнезаму намагався плинути на односельців і пропонував передати обвинувачуваних «у розпорядження Влади», але його ніхто не слухав, бо всі знали, як часто влада випускає злочинців на свободу: «знавіснілий натовп вирішив для прикладу і навіювання жаху на майбутнє прикінчити ворів, грабіжників і вбивць, зарити живими в землю трьох згаданих злочинців... що тоді ж привели у виконання на сільському кладовищі».

У записці ЦК КП(б)У «Політичний стан села» (грудень 1925 р.) зазначено: «Випадки самосудів останнім часом зареєстровані майже у всіх округах. В Могилівському окрузі окремі сходи виносять ухвали про видачу їм бандитів для допиту і самосуду, вимагають їх розстрілу в присутності сходу, висилки за межі України і т. ін. В Лебединському районі Сумського округу селяни кількох сіл гналися верхи і на бричках за міліцією, яка вивозила конокрадів, бажаючи розправитися з ним самосудом. Останнім часом у зв'язку з тим, що за самосуди селян притягають до відповідальності, останні розправляються з карним елементом приховано. Так, наприклад, в Сумському окрузі в селі Яструбиному бандити, звільнені з ДОПРа, були знайдені вбитими у своїй хаті, причому селяни вперто не видають винуватців. В Ровенському районі Зінов'євського

округу також з-за рогу були підстрелені вори, що вийшли з ДОПРу і зразу ж зайнялися криміналом. В Підвисоцькому районі Уманського округу селяни також вчинили самосуд над бандитами і поодинці увечері перестріляли 7 чол. У вбивстві, як потім з'ясувалось, брали участь і деякі комсомольці. Характерно, що після арешту селяни майже всюди на сходах виносили ухвалу про звільнення арештованих (учасників самосуду — *авт.*), оскільки вони, мовляв, зробили хорошу справу для населення, вбили очевидних бандитів і ворогів Радянської влади»²⁵⁸. У селянстві сиділа затята злоба на грабіжників і убивць. З допису сількора з Білоцерківщини (грудень 1926 р.) дізнаємося, що суд виправдав підозрюваного у грабунку і подвійному вбивстві, а через деякий час загорілася садиба батька підозрюваного, у вині якого односельчани були впевнені. Ніхто з присутніх не хотів гасити пожежу, навіть пожежникам заважали...²⁵⁹

Головною причиною поширення самосудів була неефективна робота правоохоронних органів. Нарікання селян на безпорадність міліції і судів були постійною темою «народного радіо» в середині 20-х років. Характерний приклад: В селі Ряшки Іваницького району Прилуцького округу за постановою сходу у 700 осіб було заарештовано і посаджено у ДОПР банду злочинців, які систематично грабували селян, і ухвалено виселити їх з округу. Але в окружному центрі справу зтягнули, і злочинці повернулися назад у село²⁶⁰.

Узагальнення дописувача з Конотопського округу до «Радянського села»: «Міліція недбайливо ставиться до своїх обов'язків. Навіть і тоді не вдержить злодія, коли їм його самі селяни піймають»²⁶¹.

«Все частіше трапляються випадки в поодиноких селах, коли селяни не вірять в те, що адміністративний орган покарає злочинців і роблять над конокрадами та карними бандитами самосуд самі».

«Райміліція цього менту не висліджувала та мало про це знає, бо це на селі таємність».

«Селяни кажуть, що пока радянська влада буде, до тих пор буде і хуліганство, й бандитизм, а коли запитаєш, через що це так, то відповідають, що у нас у владі стоять всі колишні злодії, то вони пишуть і судять закони легкі і м'ягкі для теперішніх злочинців».

Сількор з Харківського округу: «...Селяни кажуть: «Коли радянська влада не в силі боротися з преступністю, то хай дасть можливість за це

²⁵⁸ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 333. — Арк. 171.

²⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 17.

²⁶⁰ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 333. — Арк. 171.

²⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 36.

взятись нам. Піймав конокрада, грабіжника, бандита — бий на місці. Кров за кров і око за око»²⁶².

Цілий розгорнутий твір на тему карної політики написав сількор з села Біличинь Могилівського округу: «Все частіше трапляються випадки в поодиноких селах, коли селяни не вірять в те, що адміністративний орган покарає злочинців і роблять над конокрадами та карними бандитами самосуд самі. В період воєнного комунізму селянами с. Біличина було влаштовано два самосуди над злочинцями села, себто ріжними конокрадами та бандитами, які заважали мирному та спокійному життю села. Але-ж селяни с. Біличина звички старої не забули. Трапилось це 9-го травня 1926 року. В селі ще був гнилий корінь старої шайки, котрий лише зорганізував злочинців з других сел та творив в с. Біличині ріжні бешкети, себ-то терміном 4-х місяців з села було вкрадено 4 пари коней. Безумовно, що й поголоска між селянами йшла, що тут кажуть без свого не обійшлося. Так от цей гнилий корінь злодійської шайки мешканці с. Біличина гр. Бадіка та гр. Габовіч та ще двох з м. Ялтушківа в ніч з 8 на 9 травня 1926 року в хаті гр. Бадіки випивали самогон і т. и. та що вже вони там не творили і зговорились врешті цю ніч піти вкрасти 10 пар коней. Найперше змова була вкрасти коней у гр. Максима Гадомського, а там по черзі. Член цієї шайки Габович гр-ну Гадомському про це сказав: що в цю ніч до тебе прийдуть красти коні і я там буду, так ти ж будь на поготові. Так і зробилось. Злодіїв переловили, а Габовіч пішов додому. По старій ж звичці селяни двох злодіїв убили, а одному вдалося втікти. Чому Габовіч видав свою шайку, невідомо. Райміліція цього менту не висліджувала та мало про це знає, бо це на селі таємність»²⁶³.

Важливо зазначити, що селяни, включаючи й тих, які ніколи не брали участі у самосудах, співчутливо ставились до сільської «каральної самодіяльності». Ось кілька відгуків у дописах до газети «Радянське село», які надійшли тільки за вересень 1926 р.:

«Наші селяни піймали злодія, й так як вони люди неосвічені, розізлилися та вбили одного, а одного побили. Ці злодії вкрали п'ятеро коней. Їх заарештували й посадили до БУПРу, й тепер вони сидять, і до них навіть жінок не допускають. Де ж тоді правда. Коли впіймають бандита — й пускають, а тут безневинних селян, що тільки помстилися над бандитом, тримають як якихсь злочинців великих»²⁶⁴.

У вересні 1927 р. сількор повідомляв про випадок самосуду: натовп селян забив на смерть чотирьох бандитів. Київський окружний суд засу-

²⁶² Там само. — Арк. 58.

²⁶³ Там само. — Арк. 60.

²⁶⁴ Там само. — Арк. 106.

див до ув'язнення чотирьох учасників самосуду. Показова реакція села: «Селяни кажуть: коли за звичайну людину, то суд не так карає, а коли за злодія — то суворіш». Сам дописувач — на боці сільської громади, а не суду: «Я, як селькор, скажу, що дійсно за самосуд треба карати, але не суворо. Цих громадян треба помилувати...»²⁶⁵.

А ось дописувач ніби й не захищає самосудів, але те, що він пропонує, дуже нагадує психологію самосуду, у всякому разі, дихає духом середньовіччя: «Тих злочинців, яких присуджено до розстрілу, треба вбивати на селі, щоб селяни бачили на власні очі, що злочинців карають»²⁶⁶.

Були й особливі різновиди самосуду, як, наприклад, «суд моральності», традиція якого, мабуть, тягнеться ще з доісторичних часів. У газеті «Вісті ВУЦВК» від 3 березня 1925 р. пройшла інформація про «кропив'яне весілля» в одному із сіл Тульчинського округу — самосуд (за участю членів сільради!) над жінкою, яка вирішила покинути чоловіка. Ця історія мала своє продовження: через півтори місяця відбувся суд над зачинщиками цієї розправи²⁶⁷.

Метод самосуду переносився і на політичну арену. В селі Голинцівцях Могилівського округу у 1925 р. відбувся самосуд бідняцького активу над трьома «куркулями» за моторошним сценарієм. В селі склалася група господарів, які активно домагалися повернення їм «розкуркуленої» раніше землі. Місцевий провладний актив вирішив усунути проблему під прикриттям політичних гасел. Голова сільради і голова сільКНС скликали загальні збори бідноти, на які зібралось близько 300 осіб. За рішенням цього сходу привели сімох «куркулів» і при вимкненому світлі побили і потім замкнули в окремій кімнаті. Згодом до кімнати увірвався секретар комнезаму, комсомолец, і з вигуком «Ось вам земля і воля!» убив двох бідолашних з обрізу; потім цей же комсомолец розшукав і вбив третього «куркуля», який утік і заховався в себе в клуні. Серед побитих були три жінки. Під час цього моторошного дійства збори аплодували і співали «Інтернаціонал». На виїзному засіданні окружного суду, яке проходило на загальних зборах селян, члени КНС пояснювали, що вони чинили розправу над «куркулями» «згідно з 2-м і 3-м пунктами Інтернаціоналу»²⁶⁸.

Принципове неспівпадіння між технологіями компартійної влади і селянською самоорганізацією, крім царини правопорядка, існувало ще в

²⁶⁵ Там само. — Спр. 8. — Арк. 19–20.

²⁶⁶ Там само. — Спр. 1. — Арк. 107.

²⁶⁷ Вісті ВУЦВК. — 1925. — 24 квітня.

²⁶⁸ ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 333. — Арк. 171.

одній вагомій сфері — в галузі інформаційної політики. При всьому тому, що село стало об'єктом масованого ідеологічного бомбардування, ефективність державної пропаганди залишалася невисокою, і дефіцит довіри до офіційних інтерпретацій село замінювало власним засобом — чутками.

Найпоширенішими з них були чутки про війну. Примара війни постійно носилася в повітрі. Пропагандистські кампанії, побудовані чи то на чеканні світової революції, чи то на пророкуванні «загострення міжімперіалістичних протиріч», чи то на ідеї «побудови соціалізму в одній окремо взятій країні», незмінно були пронизані чеканням війни. Пожвавлення мілітаристської риторики, тиражоване газетами і мітинговими заходами, занесене з міст, здетоновувало тиху паніку: селяни про всяк випадок запасалися сіллю, милом, гасом і сірниками. На з'їзді жінок — членів сільрад Первомайського округу в жовтні 1927 р. представниця Гришківського району розповідала: «...Деякі дядьки починають продавати коней, бо під час війни цих коней можуть забрати»²⁶⁹.

За першу половину вересня 1926 р. органами політичної поліції було виявлено 59 випадків «поширення чуток про війну». «Останнім часом ці чутки отримали значне поширення серед селянства України», — так оцінено ступінь інтенсивності означеного явища²⁷⁰.

Донесення ДПУ за вересень 1926 р. показують, як народжувались такі чутки: «Поширювачі чуток на підтвердження цього наводять новий сільськогосподарський податок, вказуючи, що він збільшений для того, щоб мати кошти для війни, що якби все було спокійно, то не призивали б цієї осені всі чотири роки (1901-й, 2, 3 і 4) і т. д. Різні випадковості, як наприклад: прохід через село якоїсь військової частини, політ аероплана, не кажучи вже про маневри, — ще більш посилюють вказані слухи і підтверджують їх достовірність»²⁷¹. Малися й серйозніші пояснення, як, наприклад, у «політлісті» секретаря Запорізького ОПК С. Тарана Л. Кагановичу від 29 січня 1927 р.: «Між іншим, зараз посилено поширюються слухи про близьку війну. Це має місце як на селі, так і в місті... Приводом до цього служать останні виступи т. т. Бухаріна, Рикова і Ворошилова»²⁷².

Ось якою поставала війна в чутках, підслуханих агентами ДПУ у вересні 1926 р.²⁷³: «Польща і Румунія на чолі з Англією скоро оголосять війну СРСР. Ні, війна вже почалась, і поляки зайняли Житомир. Вже цілий тиждень іде війна між Польщею і Литвою».

²⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 3550. — Арк. 8.

²⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 13–14.

²⁷¹ Там само. — Арк. 14.

²⁷² ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 326. — Арк. 53.

²⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 14–15.

Очікування війни супроводжувалися прогнозами: «Влада не утримається, якщо тільки почнеться війна...»; «Нехай тільки оголосять мобілізацію, зараз усі по лісах і болотах, воювати ніхто не піде, а кожен буде старатися ховатися», — передавали агенти ДПУ у вересні 1926 р.²⁷⁴. Цілком природно, що більшість населення мала боятися можливої війни, і «органи» зафіксували також приклади такої позиції, хоч ось що дивно: не наполягали на домінуванні саме такого погляду на перспективи нової війни.

«Пораженческие выступления», «пораженческая агитация» — таку термінологію органи ОГПУ винайшли для позначення настроїв селян у контексті чекання війни²⁷⁵. Побутував і намір, треба розуміти, цілком щирий, а не тільки показний, захищати владу, бити «капіталістів». Серед усього спектру і розмаїття селянських рефлексій з приводу майбутньої війни, виходячи з наших загальних уявлень про інтереси селян і особливості їхнього менталітету, в якості найбільш характерного вислову, який найточніше передає загальний настрій, вибираємо такий: «Хоч у Радвлади і дуже багато ухилів і ненормальностей, а все ж вона краще інших властей. Панам руки цілувати не доводиться»²⁷⁶.

Іншою популярною темою чуток були виступи опозиції в партії. Тут все трималось переважно на чутках і виступало у фантастично-перекрученому вигляді. ДПУ доносило такі розмови: «В Москві заарештовано 5 вождів, у їх числі Зінов'єв. Зінов'єв заарештований за правду, і в партії відбувся розкол. Зінов'єв відстоював інтереси селян, і тому його відсторонили від влади. Зінов'єв зібрав частину армії під Москвою у лісі, де відбуваються засідання з московськими комуністами, і невдовзі буде наступати на Москву, щоб захопити владу. Зінов'єв заарештований» (1926 р.). Те, що селянство поспішало робити героями усіх постраждалих нагорі, є непрямим свідченням домінування у селянській свідомості глибокої переконаності у антиселянському характері влади, правлячої партії, вищого керівництва.

І ось — апофеоз селянського фантастичного світосприйняття: «А що нам тепер дождати від власті, як той же Зінов'єв — жид, Троцький — жид, і вони що хочуть, то й роблять, і всі їх слухають, а вони так себе ведуть в партії, що їх треба вигнати. Що ж, Леніна нема, нема й діла. Скоро війна буде з Польщею, а це все через те, що в партії ладу нема.

²⁷⁴ Там само.

²⁷⁵ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. — Т. 2: 1923–1929. — М., 2000. — С. 585, 591, 592, 596.

²⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 15.

Уже власті жити осталося недовго. Закрутилась уже власть, не може дати порядку в Росії» (с. Печеніги Харківського округу, вересень 1926)²⁷⁷.

Як ставитись до звички селянства жити чутками, орієнтуватись на чутки? Не тільки як до прояву темноти. Головним «винуватцем», джерелом фантастичності селянських уявлень про шляхи вищої політики була втаємниченість, яка супроводжувала усі найголовніші дії вищої влади. Від народу таки приховували правду. Приховували грифами «секретно», «цілком секретно» і «строго секретно», але приховували також завісою демагогії, крутіства. Офіційна ідеологія і пропаганда розглядуваних років була пронизана умовностями, подвійними стандартами, навішуванням ярликів, перекручуваннями, підступами, політичною тріскотнею. Схоже, не те що селянину, а й творцям оцього всього було важко орієнтуватися в потоках політичної кон'юнктури. Бідний селянин, не маючи вірної інформації, змушений був домислювати. І в головному, слід сказати, він не помилявся.

III.3. Селянська конституція

Під час непу постала прикметна складова громадського побуту українського села — звичка селян писати листи на громадські теми. Сподівання на владу у селян були не надто великі, а ось до редакцій газет зверталися охоче. Масив селянських листів був настільки потужним і різноплановим, що в усій його сукупності на нього можна дивитися як на енциклопедію доколгоспного села. Обмеживши аналіз цього джерела лише проблемами громадсько-політичного циклу, отримаємо колективний кодекс селянських прагнень, сподівань і соціальних проєктів — своєрідну селянську конституцію.

Прикладом реальної змички влади і села була діяльність всеукраїнської селянської газети «Радянське село». Газета виходила під різними назвами, але запам'яталася селянам саме як «Радянське село». Вона була офіційним органом ЦК КП(б)У, але на ділі вона справді максимально наблизилася до села — і мовою, майстерно стилізованою «під народну», і манерою ведення діалогу з читачами з позиції поваги до трудівників села, і, звичайно, проблематикою.

У 1921–1925 рр. газета виходила як «Селянська правда», а з листопада 1925 р., після об'єднання з органом Київського губкому партії «Селянська правда», змінила свою назву. Виходила тричі на тиждень, спочатку мала тираж 165 тис. екз., а згодом — 600 тис. екз. і стала наймасовішою газетою УСРР. Редактором був Сергій Пилипенко, у мину-

---

²⁷⁷ Там само. — Арк. 19–20.

лому студент Київського університету, фронтовик, з 1908 р. — член УПСР. З березня 1919 р. він перейшов до КП(б)У, став письменником, головою спілки селянських письменників «Плуг». У 1933 р. С. Пилипенка було виключено з партії «як небільшовика за спотворення національної політики, ідеологічну нестійкість і примирливе ставлення до буржуазно-націоналістичних елементів», а 1934 року — розстріляно²⁷⁸.

Запорукою успіху було об'єднання в редакції газети людей не байдужих, які добре знали село і які, схоже, у своїй більшості мали досвід участі у визвольних змаганнях. Редакція газети принаймні частково складалася з патріотів з «політичним минулим» — колишніх есерів, боротьбистів, симпатиків УНР. Саме такі діячі завдяки їх ментальності, інтелектуальним здібностям, знанню реалій українського села були здатні стати посередниками між компартійною зрусифікованою владою і українським селянством. Один з них, завідуючий сількорівського відділу Ю. Дячина, в роки революції вів активну громадську роботу на Правобережній Україні як народний демократ. У 1930 р. на нього була заведена справа за «зв'язки з контрреволюційними елементами»²⁷⁹, але він, хоч і під прицілом, залишався на редакційній роботі.

Газети ставали звичним елементом сільського громадського побуту. Офіційних провладних газет «селянського типу» наприкінці 1922 р. в УСРР було 8 із загальним тиражем 27 800 прим. Разом з газетами «мішаного робітничо-селянського типу» тираж сягав 43 700. Безпосередньо на село надсилалося тільки 9 тис. примірників «селянських газет» щодня, або 1 газета на 3 села. Але в 1925 р. тираж «селянських» газет уже становив 192 тис. екз.; з них 166 тис. видавалося українською мовою²⁸⁰. Дніпропетровський окружний комітет КП(б)У, дослідивши у квітні 1927 р. «просування газети на село», прийшов до висновку, що в окрузі одна газета припадала на 5 дворів (у попередньому 1926 р. — одна газета на 7 дворів)²⁸¹.

Державні інститути всіляко заохочували робітників і селян до співробітництва, але був і сильний зустрічний рух. Селян, які регулярно надсилали дописи в редакції, називали сількорами. За даними «Селянської правди» (органу ЦК КП(б)У), на 1925 р. по Україні налічувалося 10 тис. сількорів²⁸². За даними центрального апарату КП(б)У, у 1925 р. налічувалося 6500 сількорів, у 1926 р. — 13 400, у 1927 р. — 25 000, із них на

²⁷⁸ Пилипенко *Сергій*. Вибрані твори / Упорядкування, передмова, примітки Р. Мельникова. — К., 2007.

²⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 2. — Спр. 99.

²⁸⁰ Селянська правда. — 1925. — 1–2 травня.

²⁸¹ Радянське село. — 1927. — 21 квітня.

²⁸² Селянська правда. — 1925. — 1–2 травня.

обліку редакцій перебувало 15 000. Комунисти серед сількорів становили лише 14%²⁸³. У 1927 р. «селянські» газети щоденно отримували в середньому 100 сількорівських листів. Газета «Радянське село» щомісячно отримувала 10 тис. селянських листів²⁸⁴. Журнал «Робселькор» засвідчив, що сількорівський рух тільки частково був рухом загальнокультурним, а здебільшого був продовженням руху політичного: «Перевірка виявила, що в сількори йдуть переважно сільські активісти, демобілізовані червоноармійці; лише 15–20% сількорів складають селяни, які не працюють на громадській роботі»²⁸⁵.

Сількором вважався зареєстрований дописувач; йому присвоювався номер, під яким газета публікувала його матеріали. Сількори знаходилися (принаймні номінально) під захистом прокуратури, за переслідування сількорів місцевими адміністраціями передбачалась карна відповідальність. Обов'язком сількора вважалось відстеження всіляких загроз радянському ладу — «перекручування класової лінії», хабарництва, розтратництва, бюрократизму тощо.

Серед дописувачів газет було чимало незалежних авторів. І досі у фондах ЦДАВО України зберігаються тисячі дописів читачів «Радянського села», за 1926–1933 рр. Знайомство з ними переконує, що все найцінніше з точки зору історичного аналізу було відібране, передруковане і систематизоване у спеціальні редакційні огляди — своєрідні бюлетені. Останні під назвою «Про що пишуть сількори» розсилалися по найважливіших інстанціях держави для врахування при розробці політики на селі.

Розглянемо питання про «чистоту» передачі селянської думки редакційними працівниками. Звичайно, цілеспрямований відбір листів для включення до редакційних оглядів мав місце. Але у випадку «Радянського села» це був відбір природній, коректний і професійно виправданий: відбиралися дописи громадського звучання і не бралися до уваги листи випадкової тематики. А останні, слід сказати, становили більшість: листи без теми і без будь-якої провідної думки, на випадкові приватні теми, композиції з механічно скопійованих гасел і штампів, які тоді розгулювали всіма газетами.

Газети в своїх оглядах, позначених грифом секретності, не згладжувала гострі кути, не намагалася створити враження політичного благополуччя на догоду високим властям. Огляди, про які тут йдеться, призначалися не для публічного поширення, а для закритого аналізу у

---

²⁸³ Известия ЦК КП(б)У. — 1927. — № 6–7. — С. 28.

²⁸⁴ Там само.

²⁸⁵ Робселькор. — 1929. — № 1. — С. 14.

високих кабінетах. В цих оглядах вказано на всі гострі і неприємні для влади явища. Показово: у найсекретніших донесеннях ДПУ не було нічого такого, що б не подавала керівництву республіки редакція газети «Радянське село»; наводилися навіть прокльони владі і побажання скорого кінця режиму, — куди ж відвертіше.

Редагування листів було досить обережне і помірне, лише для забезпечення розуміння текстів, бо часто-густо неграмотність і неакуратність дописувачів була така, що втрачалася надія будь-що розібрати. Додавалися знаки пунктуації, дещо підправлялося написання слів, але в кінцевому результаті мова дописувача залишалася такою ж неповторною, як і в оригіналі — з суржилом, новоязами, лайкою, перекручуваннями офіційної політичної термінології, діалектизмами.

Важливим питанням є коректність тематичної вибірки листів: чи не спотворюють листи, включені редакцією до «розробки», загальної картини. Часто відповідь на це питання давала сама редакція «Радянського села». Для прикладу наведемо уривок з «розробки» листів, надісланих до газети «Радянське село» на початку 1928 р., поданої під заголовком «Стан КНС й робота серед бідноти». Тут у підрозділі «Настрої комнезамівців та бідноти» говориться: «В листах незаможників найпомітніші саме впадливі (занепадницькі — авт.) настрої. Щоб вивести із матеріальної скрути бідноту, вважається за недостатнє те, що вже робить радвлада, зокрема, треба провести чорний переділ, щоб зрівняти бідноту з заможними. Багато незаможників живе настроями часу воєнного комунізму: «комнезам занепадає за мирного будівництва», «куркуль з нас сміється, що його не дозволяють рокуркулити». Друге, за кількістю листів, місце займали здорові настрої: правильна оцінка політики партії та влади, а так само явищ соціального й економічного порядку. Нарешті, на останньому місці — дитяче ідеалізування життя: все у нас добре, соціалізм добудуємо. Шлють пропозиції, щоб почати будувати нові багатопверхові будинки для селян з електрикою й цим покінчити будівництво соціалізму. Між іншим, ці останні настрої властиві деякій частині найбільш бідних селян, зрозуміло, низького культурного рівня»²⁸⁶.

В оглядах листів давалося резюме, яке потім ілюструвалося повним чи частковим цитуванням. Щоб чіткіше відмежувати редакційний дискурс від селянських текстів, дискурсивні лінії подавалися з різним графічним оформленням: шириною тексту, порожніми строками, заголовками-ліхтариками тощо. Завжди вказувався автор і його адреса, хоч нерідко зустрічалися й анонімні листи, але таких було небагато.

²⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 20. — Арк. 111–112.

Поширеними рубриками в оглядах були: «Політичний стан села», «Національна ворожнеча», «Революційна законність», «Низовий апарат (сільради)», «Стан КНС та робота серед бідноти», «Кредитування», «Землеустрій», «Боротьба за землю», «Колективізація», «Машинізація сільського господарства», «Податок», «Освіта», «Побут», «Релігія — попи», «Лікарні». Тези-підзаголовки з рубрики «Політичний стан села» часто говорять самі за себе: «Незадоволення з причин економічних», «Ворожнеча між містом та селом», «Заздрість» (села до міста), «Чутки про війну», «Настрої селянства в зв'язку з загрозою війни», «Про опозицію», «Самосуди».

Охоплювалися всі теми сільського буття. А втім, після вивчення всього масиву листів розумієш, що не вистачає ще однієї рубрики: «Селяни самі про себе». Лише поодинокі листи містили спроби політичної саморефлексії: «Наші селяни дуже приборкані старими звичками. Не можна їх нічим розбудити... Розходяться збори, збираються в купки і там свої «газети» читають, що вже близько поляки підійшли, на границі стоять. І так всякі збори відбуваються». «Чи ще єсть така громада, як у нашому селі. Все для неї байдуже, все їй нецікаво. От хоч би приміром загальні збори...». «У нас частенько бувають зібрання громади. Але коли зберуться на збори, то будьте певні, що на цілу версту ці збори чути буде... Ось уже зробив голова сільради доповідь, але навряд чи хто розібрав, бо селяни зовсім не слухали, а такий галас підняли, що один другого не чув. А президія собі пише протокол...».

Подаємо громадську думку села за редакційними оглядами і збірками листів і дописів до газети «Радянське село», які зберігаються у фондах ЦДАВО і ЦДАГО України²⁸⁷. Селяни не тільки критикували, а й бачили шляхи розвитку. З їх листів можна скласти цілу перспективну програму.

I. Економічний проект

1. Поземельні відносини.

Чорнопередільчі настрої:

«...Нам, кажуть, треба зробити чорний переділ, щоб земля була поділена лише на душі, а то хоч би переселяли на південь України, а то уряд дозволив переселяться на Сибір та на Поволжя, а на Україну переселяють росіян. Хай би їхали собі у Сибір, а нам би тут хватило б своєї землі.» (вересень 1927 р.)²⁸⁸.

²⁸⁷ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 1, 8, 9, 20; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2700.

²⁸⁸ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 52.

2. Податкова політика: стала земельна рента; оподатковуватися має тільки земля відповідно до її родючості, без поділу господарів на соціальні категорії.

«Радянська влада взяла правильну лінію відносно продподатку. Але ось чого не треба було забувати: яка десятина може дати прибутки стільки в господарство. Бо земля неоднакова. Є дорожча і дешевша для селянина, а прибутковість [рачується] одна на село з десятини, як нараховують податок...»²⁸⁹.

3. Товарообмін: еквівалентний товарообмін; всілякий розвиток промисловості, яка не лише забезпечує село продуктами фабричного виробництва, а й створює робочі місця для надлишкового населення; скасування державної монополії на зовнішню торгівлю.

Селянин Іван Панченко з Черкащини у вересні 1927 р. у своєму листі до газети «Радянське село» перший блок запитань від імені усього селянства присвятив саме проблемам товарообміну; причому, у запитаннях вчувається хитрий натяк на напрям реформування цінової політики в державі:

«Селянство запитує дати відповідь через печатку:

1) Що селянам треба зробити, щоб зійшлись ножиці.

2) Чи і тепер такі ціни на фабриках і заводах, як були до війни чи вищі, а коли вищі, то чого. Коли нижчі або такі самі, то чого селянин платить у 4 рази дорожче.

3) Чого зниження цін на крам ведеться не за рахунок фабрик і заводів, а за рахунок селянських кооперативів, цебто селян.

4) Які заходи кооперативні об'єднання зробили перед урядом для захисту й інтересів селян, які не добирають на хлібові, а переплачують 500% на крамові.

5) Нащо монополія зовнішньої торгівлі.

6) Скільки беруть на крамові, на трактора[х] і коли багато, то чому...»²⁹⁰.

Частково ці зауваження повторюються в листі селянина з Полтавщини Грицька Швеця: «Чого в селянських кооперативах немає мануфактури, а в приватників — є?», — і далі вимагається надати сільській кооперації проголошених щодо неї прав, у тому числі допустити справжнє, а не згвалтоване самоуправління²⁹¹.

Антонієв Олександр Лукич з Полтавщини проголошує: «...Хай і усякі крами, і всякі робітники беруть платню згідно з ціною селянського труда,

²⁸⁹ Там само. — Спр. 1. — Арк. 78.

²⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 13.

²⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2815. — Арк. 1.

а хоч хай усі продають кожен свій труд вільно без перешкоди з чий би то не було сторони»²⁹².

Окремий блок питань у листі селянина Панченка присвячений роздумам над ефективністю і перевагами планової державної і приватної економічної діяльності:

«9) Як робочий розуміє смичку з селянином, коли продає крам у 4 рази дорожче чим продавав капіталіст. Може, ціни підвищують проводящі органи. Коли так, то чого услуги часника були в багато раз дешевше чим тепер услуги держави і кооперації.

10) Коли винні не проводящі органи, а фабрики і заводи, то куди йде та надвишка в 300%.

12) Чим можна об'яснить факт, що у нас жито 60 коп. пуд, а на Чернігівщині 1–20 к. і до 1–50 к. Невже посередничество казни так дорого стоїть?

13) Якими соображеннями руководствовалася власть, коли запретила давати часникам вагони під хліб.

16) Чого воно виходить так, що горілчані заводи з високою індустрією, а не можуть конкурувати з допотопним апаратом нашої Гапки.

17) Чого знижка на крам провадиться по лінії сільських кооперативів, а не по лінії фабрик і це тоді, коли прибавляються налоги на сільські кооперативи.

18) Свободна конкуренція знижала ціни і підвищувала качество краму. Що тепер поставлено на місці цього чинника.

19) Чи не є наслідком монополії те, що крам худший, в 4 рази дорожчий і не той, що треба».

Нагромадження на «соціалістичне будівництво» (тобто індустріалізацію) треба акумулювати не за рахунок визнання колишніх царських зовнішніх боргів в обмін на зовнішні інвестиції, а за рахунок внутрішніх ресурсів: «А коли б селянин запитав у Уряду: Навіщо ви признали французьким буржуям царські борги? ми за це 10 років боремось проти буржуїв. Скажете, щоб кредит одержати на соціалістичне будівництво? А ми кажемо: у нас свої заводи, — хай наші заводи виробляють все потрібне для соціалістичного будівництва. Де дівали наші економісти той хліб, що селянин здав його восени 1927 року, що тепер підняли такий галас, що в нас немає хлібного резерву, а нам тепер треба його мати?» (з листа селянина з Полтавщини до голови уряду В.Чубаря з вимогою опублікувати відповідь у газеті «Радянське село»)»²⁹³.

²⁹² Там само. — Спр. 2700. — Арк. 8.

²⁹³ Там само. — Спр. 2815. — Арк. 1.

II. Соціальний проект

У селянських листах не відчувається жодного натяку на автаркію, самоізоляцію чи щось подібне. Навпаки, селянство активно стежить за станом промисловості, чітко збирає інформацію про зарплати і податки у містах тощо. Селу потрібен активний товарообмін, економічне співробітництво. Селяни здатні були подивитися на проблему соціального розширення не тільки як на джерело власних конфліктів з податковою службою, а й як на загальнодержавну проблему. Йому вистачає мудрості розуміти, що соціальні проблеми міста і села є тісно пов'язаними. Той же селянин Панченко з Черкащини натякає своїми нібито запитаннями до влади, що кожна дія влади у сфері соціальних відносин має багатовекторні і далекосяжні наслідки, і тут не можна бути короткозорим. Він натякає, що простих рецептів немає, кожна концепція доктрина напрям тягне за собою цілий шлейф нових проблем:

«7) Чи власті задача допомогти селу і підняти його матеріальний стан, чи спролетаризувати його. Коли підняти його, то чи це буде окулачуванням і чи це не буде вредною для пролетарської держави.

8) Коли ціль спролетаризувати, то чи не йде держава до цієї цілі через зниження цін на хліб, а [одночасно] підвищення цін фабрикатами...

11) Чи ціни на крам підвищено для того, щоб більше досталося робочим, чи для того, щоб не так почувався товарний голод, бо коли крам дорогий, то на його менше покупців. Чи це не робиться для того, щоб із села можна більше витягти, щоб воно не окулачувалось...

15) По газетним відомостям, у Московській губернії 18 000 безробітних. Коли власть хоче спролетаризувати селян, то чи це не буде загрозою інтересів робочих, бо тоді безробітних буде більше».

Окремий (спеціальний) проект селянської бідноти: дешевий сільськогосподарський кредит; стабільні ціни на хліб протягом усього року; достатня кількість робочих місць у містах, у промисловості.

III. Політичний проект

Створення селянської партії або громадського фронту — «Селянської спілки», яка б стежила за вигідною для селянина ціновою політикою, а також добивалася умов і рівня життя, є еквівалентного місту. Норми представництва в органах влади рівні для робітників і селян.

Характер взаємин влади і громади: такий, який ми зараз назвали б ліберальним; в основу владних дій покладати ретельний розрахунок і відповідальність, і відмовитись від переважаючого досі методу — тиску, «нажиму». Проводьте і самообкладання, і державні позики, пише селянин Михайло Андрійович Кравчишин з Проскурівського округу, — «але... помаліше, не все разом, бо можна луснути од натуги, а така справа уже

неприємна нікому — ні владі, ні підвладним... Наробивши паніки отакими неумілими «заходами», ми не тільки що хліба, а навіть висівок не получимо, от тобі й буде «хлібозаготівля»... Та це не я оден так кажу, а багато...»²⁹⁴.

У листі селянина Панченка чітко сформульовано зауваження щодо конституційного устрою СРСР, які в середині 20-х років можна було чути у різних куточках України:

«14) Чи не дивиться власть на селянина, як на пасинка, бо у нас вже диктатура пролетаріату, а у селян єсть собственность...»

20) Селяни, які складають 90% населення, мають на верхах менше десяти відсотків представництва. Останні 90% мають робочі і партія. Коли селяни почти не мають представництва, коли немає свободи слова і печаті, то відкіль власть узнає про запроси і нужди селян».

Хочеться звернути увагу, наскільки врівноважено, гідно, помірковано ставиться проблема, наскільки природними є запитання, наскільки вільним є дискурс селянина-політика від антирадянської і антикомуністичної риторики і наскільки разючими для компартійного режиму є нехитрі селянські запитання.

Пропозиція перейменувати державу з робітничо-селянської у селянсько-робітничу була досить поширеною у середині 20-х років.

Селянин із селища Лугового Іванівського району Мелітопольського округу у листі до «Крестьянской газеты» (1927 р.) протестує проти практики поділу селян на бідняків, середняків і куркулів. Він — за конституційну рівність: «Чому у нас досі таке розділення, невже держава зацікавлена в тому, щоб у нас існувало три класи, невже не можна так, щоб усі були рівні?.. Держава... більше любить бідняка, ніж заможного, тому що по газетах і називають «пролетарська держава», а чому не можна назвати «народна республіка»?»²⁹⁵.

IV. Ефективна правоохоронна система

«Селяни твердо вимагають, не дивлячись на різні їм роз'яснення, щоб конокрадів та бандитів суворіше каралося, й хай ЦК перевіре закон, і для бандитів і конокрадів підведе статтю, яка б карала суворіше, а то скоро село зовсім пропаде»²⁹⁶.

²⁹⁴ Там само. — Спр. 2700. — Арк. 3.

²⁹⁵ Голос народа: Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1938 гг. — М., 1997. — С. 164.

²⁹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 107.

«Селяни радять карати перший злочин БУПром, а другий шибинєю на смерть, тільки тоді буде спокій і лад»²⁹⁷.

«...Ім, злодіям, нічого не може запобігти, ніякі внушенія, ніяка виховавча робота серед них; може їх спинити лише страх... За злочини, взагалі, народня думка — смерть, і коли цього не робитиме влада, робитимуть самі самосудом»²⁹⁸.

«...Мені прийшло в голову висловити давно назріле і наболіле питання, чого так густо бандити та всякі злочинці. Думаю, тому, що їх слабо карають, а час би, здається, радвладі серйозно подбати про боротьбу зі злочинцями та бандитами, а то вони не дають життя селянинові... Селяни кругом беззахисні від бандитів... Я знаю, що суворо караючи, можна вдатись у другу крайність, але і так жити не можна...»²⁹⁹.

«На наш селянський погляд, щоб задушити карний бандитизм, дійсно треба утворити не надзвичайні, а свержнадзвичайні комісії, бо карний кодекс складено на самих гуманних принципах, що можна приміняти тільки до культурної людини. До тих же звірів, що з обрізами в руках скакають у вікна, грабують і вбивають беззахисних людей і дітей, гуманізм непримінимий. До звірів треба і звірячих законів. Ми бачили приклади, як боролись з політичним бандитизмом. ЧК з ним швидко справилось. Як буде утворено зверхЧК по боротьбі з карним бандитизмом, то з ним напевно ще швидше справляться. До того ж часу ніякі карні розшуки не допоможуть»³⁰⁰.

«...Після балачок з селянами я роблю висновок:

1. Провадити рішучу боротьбу з зловживаннями не тільки на папері та в газетах, а і вжитті, скоротивши тяганину, і навіть провірять анонімні листи, бо селяни бояться підписувати своє прізвище... бо часто урядові особи прізвища заявителя виявляють злочинцеві.

2. Усіх засуджених до позбавлення волі не випускати з Бупру, поки його срок не пройде, і запитувати громаду, чи хоче вона його прийняти до себе, і коли громада відмовиться, виселять його десь подальше, а не так, як це буває, що злочинця виселять, а він поселяється у сусідньому селі.

3. Усіх злочинців не держати у Бупрі, а примушувати їх до праці.

4. Адміністративному зловживанню [покласти край], винуватців звільняти з роботи зовсім або переводити на нижчу посаду.

5. Тісніше звязатися з районами, далекими від великих міст.

²⁹⁷ Там само. — Арк. 12.

²⁹⁸ Там само. — Арк. 17.

²⁹⁹ Там само. — Спр. 8. — Арк. 23.

³⁰⁰ Там само. — Спр. 1. — Арк. 36.

Кострячко М.С., с. Грунь Полтавської округи» (вересень 1927 р.)³⁰¹.

«Голова сільради за всякий пустяк посилає до суду. А навіть великі злочини починаються з пустяків. Більшу частину їх можна було б пре-сікти в селі. Це могла б зробити сільрада... Селяни хочуть скорого і близького суду. Щоб не чекати рік-два до суду, бо за цей час може і потерпілий стати злочинцем. Бо не завжди і не в кожного стане сили терпіти од свого сусіди, який не боїться суду і продовжує напада-тись...»³⁰².

V. Гуманітарний проект

Зробити середню і вищу освіту доступною для всіх селянських дітей.

Охорона здоров'я.

Всялякий розвиток інфраструктури культурного відпочинку і дозвілля на селі (кінотеатри, бібліотеки, вуличне освітлення).

Хоч і не часто, але висувалася вимога виконати, нарешті, директиву про українізацію апарату управління:

«Здається, минули всі строки, до якого українізація мусить бути закінчена. Але, коли доводиться бувати на різних зборах та засіданнях, то там частенько роблять доповіді на російській мові. Наші округові установи, здається, не дуже дбають про українізацію, бо й досі на села виїжджають робітники, які не то що ні одного слова на українській мові не вимовляють, а навіть і в російських словах не вимовляють літери «р». У селян складається така уява, що влада з таких представників складена».

Переходячи від схематичного подання селянської візії реальності до повнотекстового розгляду селянських листів, зазначимо що найбільше зацікавленості, серйозності, математичного хисту і почуттів дописувачі з села доклали до аналізу цінової політики уряду, проблеми народногос-подарського балансу:

«Треба потурбуватись про зниження цін на фабрикати, бо теперішні ціни дуже тяжко відбиваються на добробуті селянства. Через такі умови селянство й досі знаходиться в нелюдському стані».

«Становище селян і досі скрутне. Справа полягає ось в чім: фабрикати усі дорогі, як мануфактура, залізо, різні машини, будівельні матеріяли, медикаменти, переїзд по залізницях і інше. Можна нарахувати тисячі прикладів, що все дороге, а селянські продукти на базарах ідуть за без-цінок... Треба потурбуватись про зниження цін на фабрикати, бо тепе-рішні ціни дуже тяжко відбиваються на добробуті селянства. Через такі умови селянство й досі знаходиться в нелюдському стані».

³⁰¹ Там само. — Спр. 8. — Арк. 24.

³⁰² Там само. — Спр. 1. — Арк. 26–27.

«Часто чути розмови селянина, що хліб дешевий, а крам дорогий... Ото селяни й кажуть: «І хто там у власті сидить, що не потурбується, щоб крам дешевий був»... Іще кажуть: «Як це так, хіба я на хліб поту та крові не витрачав, недосипав, недоїдав, вироблюючи його, а як мою працю цінять. Хіба це власть, чия вона».

«...Селянина гарненько жмуть, що мною за 10 років не помічалось такого волнення между селянами та риночними цінами. Що селянинові треба тільки взути свою сім'ю в складі 5 душ, то нужно продать 100 пудов ржи тільки за взуття, а обробка землі та річне прокормлення та зодяг селянинові — немає виходу окрім шибениці, як такі ціни надалі триматимуть на зернопродукти» (вересень 1927 р.).

«Чому фабрикати в 2–3 рази дорожче сільськогосподарських продуктів, порівнюючи з довійськовими цінами... Мені приходиться часто робити доповіді на селі й відповідати на запитання про ціни на фабрикати. Я їм з'ясовую руйнацію наших фабрик і заводів, руйнацію транспорту підчас імперіялістичної [та] громадянської війни, відсутність необхідних машин та сировини, яку ми дістаємо закордоном по високих цінах і т. ін. Малі ціни на зерно з'ясовую перепродукцією і експортом зерна, ціну на яке необхідно врегулювати з цінами міжнародного ринку. Здавалося б, що все гаразд і збори, може, погодилися б, але тобі зараз закидають такі питання, як оце я вище зазначив, і кажуть: «Як же ж це воно так. Адже сировина-зерно у нас єсть і млини здається справні, а от коли перемелють, так уже селянинові продають це саме в кілька разів дорожче». Оце й наводить селян на сумнів про правдивість причин високих цін на фабрикати взагалі, а разом з ними і я сумніваюсь» (вересень 1927 р.).

Лист селянина-бідняка: «...Це горе через те, що селянин не може встановити ціни на хліб, а держава на це уваги не звертає. Селяни лають владу, що їх праця марно йде, і кажуть: оці прокляті ножиці поки не сходилися, то нам краще жилося, бо я чоботи тоді дешево мав, а як зійшлися ножиці, то й нас ними стрижуть, що аж піт з нас валить...».

«...Хотя влада на папері і шле на Україну тисячі вагонів мануфактури, но на ділі її немає. Кооперативи порожні, селяни хвилюються, а ті, хто цьому радіє (це куркулі і інші), трублять в усі еріхонські труби: а що, мовляв, оділи вас і обули к десятим роковинам. Надівайте, кажуть, лантухи, а на ноги лапті, бо хазяїни совєцькі дохазяйнувались. Цукру не було варення варити, а соли не було огірки солити, а прийшла осінь, то ходіть голі і босі на здоров'ячко... Подумай, влада, чим нас обути й одіти. Треба підтягтись, хазяїни України» (кінець 1927 р.).

Нарікання на несправедливу політику цін часом піднімалося до рівня поетичного осмислення: «Вот в чом виражається смьчка: один руб пуд

пшенички, сім рублів спідничка, двести п'ятьдесят бречка, п'ятьдесят руб. плужок, — вот тебе и смычка, дружок. Двадцять рубл. чоботи, а десять кофайка, а шістьдесят коп. жито — пахай, Матвій, і в неділю, буде легше жити. с. Зелений. Матвій Худий».

Від розбору конкретних ситуацій недалеко було і до загального ви-року системі:

«Ми не селянство нашої республіки, а ми раби її, ми як корова дійна, котру доять щоденно, хто тільки не хоче, той не доїть. Кого обложують, а селянство все поповня всіх спекулянтів і за всіх орендарів млинів, і маслобойок і за все останнє. Ми селянство є кормителі всього останнього люду, ми батьки їм всім, але правди від них, то ми не бачимо» (1927 р.).

«...Скільки крестьяни ни балакають ни кричать, щоб дешевше були букаря, фургоны, машины, все робоче ізделіє. Но у нас ни слухають... Витягнуть з нього усе, а на останні ще й ціну накладають. Не обіжайте крестьян, а пошануйте їх, бо прийде время, що крестьяне наберуть в голову розуму та й скажуть: 30 пуд. пшениці — один хороший пукар і т. д., а не даси — гризи пука. А я хліб і так буду їсти».

Нарахування податків і складання бюджету не були такими очевидними для селян, як ціни, але інтуїтивно вони відчували велику несправедливість і в цій сфері: «Скрізь зараз складають бюджети, щоб доцільніше використати народню копійку. Але роблять це в кабінетах, без участі того, хто своїм потом копійку цю збиває... Виходить, що хтось податок бере і десь діває. А це вже погано. Треба, що ми, селяни, приймали участь в обговоренні та складанні бюджету, а особливо районного... Тільки не так треба зачитувати і обговорювати бюджети, як це часом робиться на районних з'їздах рад. Зачитають бюджет, що термін його вже кінчається, і приходиться прийняти до відому»³⁰³.

Важливою темою і селянських листів, і селянських розмов була кричуща різниця у рівні життя міських робітників і сільських хліборобів. На казенній мові такі настрої називалися «ворожнеча між містом і селом». Самі селяни ніякої ворожнечі ні до міста, ні до робітництва не мали. Але тактика компартійної влади передбачала маніпулювання образом ворога, і тому в службових кабінетах народилися саме такі кліше для позначення селянських настроїв.

Сюди входило уявлення селянами міського побуту в ідилічних тонах картинах:

«У місті кожний чоловік обжився, запасся квартирою, завів собі сім'ю і живе нравственно человеческой жизнью. Всяди 8-ми часовий робочий день і день оддыха. Під нього кожний свободно гуляє по городу, йде в

³⁰³ Там само. — Арк. 80.

театри, де преставляються і розигруються всякі п'єси, співає хор, грає оркестр, читаються лекції та робляться всякі гулянки...».

«Подивися в самому ж Харкові. Там тобі і театри, там і кіно, там і бібліотеки, там і радіо на самих вулицях викрикує промови проводирів і таке інше, в садках оркестри заглушають вуха прохожих. Та й що лічити. Всього не перерахуєш. Можна сказати, що тут проціджуються всі досягнення теперішньої науки й техніки. І це скрізь в кожному місті».

На селі ж — все навпаки:

«Тепер зверніть очі на наше село, що ти побачиш: обірване, бідне, сіре і темне село. Непросвітня темрява скрізь, тільки й світу загляне в нього, що «Радянське Село». Немає ніякої розумної розваги в селі, і в досужний час селянин знаходить її в чарці горілки».

«Житель же села, деревні і т. и. був і є зовсім темний, нічим не розвиганий, одно його розвлечення в тому, що достане малясу, зроби за-кваску і нагоне самогонки. Зберуться, вип'ють, повеселяться, а часом і поб'ються...».

Корінь зла люди бачили у соціальній диспропорції — у несправедливому розподілі бюджету, у використанні селянських податків на перевагу місту:

«Податок, що його беруть з села, треба більше тратити на саме ж село, а не на місто, як це робиться».

«Ти все давай та давай їм податок, а вони від селян одвертаються...».

Чимдалі судження селян про те, що відбувається в країні, стають системнішими і наближаються до рівня обмірковування загальнодержавних справ, і часто стають нічим іншим, як заочною дискусією з керівниками держави після їх чергового виступу в газеті. Лист селянина Івана Таракалюка з Маріупольського округу до газети «Радянське село», писаний у 1929 р., охоплює досвід кількох останніх років. Безпосереднім приводом до листа стала газетна публікація: «Прочитавши в газеті «Радянське Село» № 412 промову т. Сталіна на пленумі ЦК ВКП(б), де він криє тов. Фрумкіна...». Очевидно, знаючи звичку влади і її служителів до наклеювання ярликів і до перекладання проблеми з хворої голови на здорову, автор прагне попередити спроби перекручування його слів і спеціально зауважує: «Пишу не як контрреволюціонер, а як проста і чиста душа. Маю 2 корови та 4 ягнят, 1 лоша, 5 їдців, 7 дес. землі». Головне положення листа — союз робітничого класу і селянства лише задекларований, але фактично відсутній: «...Змичка дуже кепська: ...робочий бачить у радянській владі собі рідну мати, а селянство — злу мачуху...». Автор листа натякає, що селянство вже давно розпізнало демагогію урядової політики: «...Селянству каже радвлада: «Ми вам оддали всю землю, а ви нам оддайте урожай по твердим цінам, а ми вам

дамо крам по чому ми схочем, бо нам багато треба грошей, а ви без грошей будете жить, а то наше государство ще бідне, а як забагатіє, то й вам добре житиметься»», — насправді ж виходить, що місту добробут вже зараз, а селу — невідомо коли, звідси й зневіра: «От за оце селяни й кажуть: на чорта нам така власть, коли з нею хуже жить, як при Миколі...». На завершення — порада товаришу генсеку у кремлівських справах: «І я радив би і тов. Сталіну краще придивитися до селянського становища і прислухатись до їх думки, то не буде тоді за це і тов. Фрумкин ухильником»³⁰⁴.

Селянство гостро відчувало різницю між пропагандистською демагогією представників влади і невблаганною лінією державної політики:

«Радянська влада, кажуть всі, що хороша. Хороша на бумаге і на словах...» (кінець 1927 р.). «Товариші, наша власть совецька люби[ть] тільки багато балакать. У одній газеті пише: скинуть податковий тягар і забезпечить коштом держави непрацевдатних селян і стариків і поширить освіту, у другій уже пишуть: без самого селянства не можна цього зробити і забезпечить непрацевдатних селян не можна зразу всіх коштом держави... Товариші, ми вам советуємо так: лучше нехай наша держава буде чимсь бідніша, та щоб усі були нею задоволені, тоді нам не страшна і війна, бо ми підем усі як один. Но так як січас живе каждый злобою на власть, поширїть більш освіту, щоб знали, за що ми будем биться на випадок війни. Як тільки були бідняки звеселились після революції... Але згодом перетворилось, як кулакам та буржуям наравиться, кажуть: і що ви думали, що так і буде, будете ви ще плакати за Миколою. Треба, щоб почув наш уряд нашу скаргу, бо й справді, як куркулі кажуть, що ми находимось під п'ятою Москви. Кремінчуччина, Олександрівськ. р., Звенигородська сільрада, село Андріївка. Козленко Яків Петр., член КНС з 1925 р. Самому мені 53 роки».

Така влада була чужа селянинові: «От і тепер мені здається, що селянство стоїть на другорядному плані. Робітники добились 8-ми годинного робочого дня, значно кращих умов життя і мають можливість виховувати своїх дітей у семирічних школах... І рідко від кого почуєш, майже ні від кого, — «ми», а все «вони», коли селяни висловлюються за Радвладу...».

Народ склав тверду ціну і керівникам держави. Причому, на відміну від звітів окружного і губерньського керівництва, у яких селянству приписувалося лояльне ставлення до влади вищої і роздратування владою місцевою, селянські листи вносять суттєве уточнення: ніякого особливого пієтету до вождів і «генеральної лінії» не було. Керівники держави —

³⁰⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2928. — Арк. 6–7.

частіш за все згадуються Петровський, Калінін і Риков — у листах постають як дивакуваті, малокомпетентні, глухі до голосу народу столичні фігури, статисти у великій грі, затишний побут яких приспав їх розум і совість. «Пишуть багато анонімних лайок та погроз на адресу Радвлади переважно в особі Рикова та Петровського», — підсумовує редакція «Радянського села» в черговому огляді листів за лютий 1928 р.³⁰⁵

Селянство було досить високої думки про себе як про історичну силу, про свою суспільну вагомість. По-перше, як годувальника країни. А по-друге, як потенційного захисника, як політичної сили, військового резерву. На цій підставі сільські дописувачі вдаються до своєрідного віртуального шантажу: якщо влада не буде належним чином шанувати селянство, якщо залишатиметься глухою до його стогонів, то влада ця залишиться сам на сам зі своїми геополітичним проблемами: нікому буде її захистити:

«Підіть на село, ви одне почуєте: «Вмер Ленін і вмерли його слова». Бо й справді. Ленін сказав, що чим далі, тим державний лад буде кращати, а різні податки будуть зменшуватись. А вони виходять навпаки. Як год, так вже [при] одній кількості їдців та десятин податок збільшується... Хіба є селянинові така вигода, як робітникам. За таку вигоду він повинен завзято боротись з ворогом, а це робітникам самим не по силі. То хай же буде полегшення для селян хліборобів, то аж тоді селянство стане на допомогу, в противному разі напрасні думки про поміч».

«В селі Корижині є видатний селянин Волох Дмитро, що він состоїть у всіх організаціях, які є на селі. От і напився і прийшов він до сільради, а в сільраді є людей багато, та вони не п'яні. А він починає балакати про хазяйство, а далі і про партію та як крикне на всю сільраду: щоб було коли нам добре жити, то треба вирізати всю партію, бо партія це є сволоч настоящая, а коли її вирізати, то нам буде добре жити» (вересень 1927 р.).

Перебуваючи в умовах часткової інформаційної блокади, відрізане від коридорів влади різними грифами секретності і правилами «закритих» партійних зібрань, селянство вдавалося до власної фантазії. Вибагливо і непередбачувано перекидалися в селянських головах реальні факти політичної боротьби у вищих ешелонах влади. І дивно не це, а те, як прозорливо при цьому селянська інтуїція вловлювала суть того, що відбувалося:

«У нас носяться такі чутки, що Риков, Троцький та Ленінова жінка підробили всі верхи, як то меншовитську програму, і їх за це заарештовано».

³⁰⁵ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 20. — Арк. 52.

«Десь я чув, що немов оцей голова Комінтерну Зіновій та й ще якийсь Каменів хочуть, щоб радянська власть не стояла в інтересах селян і не помогала їм, не продавала сільсько-господарських орудій. ...Читали ми про це та щось не дуже розібрали. Думаєм, що радянська власть до цього не допустить, щоб вони що хотіли, то й діяли. За це треба із комуністів Зіновія виключить».

«...Селянство дивиться і прислухає до опозиції, як на свого спасителя, бо опозиція поведе праведніше свою програму до селянства, як тепер веде компартія» (кінець 1927 р.). Редакційне зауваження, зроблене у грудні 1927 р., пояснювало: «Про опозицію сількори пишуть дуже мало. В останній час почали дещо писати. З дописів видно, що раніш селяни підтримували опозицію, бо не розуміли гаразд, чого вона вимагає в селянському питанні...».

Окремі дописи селянські демонстрували громадянську зрілість вищу за партійне керівництво: «...Мені сором навіть читати газету, де пишуть, що коли вийшов доповідач на з'їзді партії з товаришів, що зветься опозиціонерами, то його стрівають свистом та вигуками і не дають балакати... Мене, селянина, дуже ображають оті, що свистять та кричать. Бо єсть і у нашому селі люді, які піднімають крик, щоб у мутній воді краще ловити рибку» (кінець 1927 р.).

Було й відчуття марноти внутріпартійної боротьби: «Я хочу вам розказати, що селянство говорить про опозицію. Воно говорить, що ми, селяни, хочемо спокою» (кінець 1927 р.).

Щоб вірно оцінити присутності у селянському політичному дискурсі теми «жидівства», слід обов'язково врахувати давні традиції карнавальної вертепної культури українців, у якій стандартними персонажами виступають пан, чорт, циган, піп і жид. У практиці ідеологічної роботи 20-х рр. присутність цієї теми у громадській думці села прямолінійно нарікали «проявами антисемітизму». Насправді ж селяни використовували «жидівську» риторіку в метафоричному сенсі, щоб зайвий раз підкреслити, що ця влада є чужою, а то й антиселянською:

«Советська власть — жидівська, бо на кожному місці, в кожній установі сидять жиди...». «...Всі місця в радустановах заповнені жидами, де легка праця — там жид. Жид мужикові добра не зробить, за жидом місця не знайдеш. — Такі вирази почуєш в кожному селі, а наслідками їх буде недовір'я владі...». «...Одного разу прочитав я в газеті «Батрак» замітку, що Спілка «Робземлісу» улаштовує десь курси для пастухів. А мене тоді й запитують: А там же пишуть, скільки на ті курси попало євреїв та партійців, та скільки селян попало на курорти?». І жарт, і плакати хочеться, кажуть селяни, — й вони праві до деякої міри». «В понеділок (13/IX-26 р.) нашому голові сільради був адресований лист із Києва,

в якому призивалось населення бити євреїв та комуністів... Такий лист розхвилював селянство і подає їм надію на те, що повесні біжучого року буде «революція»».

Органи ДПУ підтверджували наявність цього явища в селянській громадській думці. За першу половину вересня 1926 р. ДПУ зафіксувало «27 випадків антисемітизму на селі»³⁰⁶. Були підслухані такі розмови: «При владі стоять жида, які мучають селян»; «Хто бачив, щоб жид зробив для людей добре, він тільки преться на вищу посаду, аби владу загарбати для себе»; «Зараз у нас влада не робітничо-селянська, а єврейська. Селян нікуди не вибирають. Селян нікому захищати — скрізь євреї»; «Теперішня влада не селян і не робітників, це влада єврейська, і бідним селянам при ній немає життя»³⁰⁷.

З кінця 1927 р., коли політика щодо селянства стає жорсткішою і цинічнішою і фіскально-винахідливішою, коли до звичного пакету у складі «ножиць цін» і «класового принципу в оподаткуванні» додалися ще й такі новації, як напівпримусові хлібозаготівлі, «самооподаткування» та державні напівпримусові позики, — реакція селянства на дії влади і на саму її суть стали багатшими, соковитішими, густішими. Виразніше зазвучали такі теми, як довільне і несправедливе трактування владою ознак куркуля, мотиви загальноселянської гомогенності і солідарності, а також необхідності створення окремої спеціальної «Селянської спілки». Побільшали сила і категоричність у визначенні бідноти як голодранців і ледарів, яких влада утримує коштом хазяйновитих селян. Гучніше залунала оцінка радянської влади як чужої народіві. Голосів симпатиків радянської влади відчутно поменшало, критика і роздратування владою зазвучали суцільним дружним загальним хором, і на початку 1928 р. редакція «Радянського села» у своєму черговому огляді «нагору» змушена була констатувати: «Розмежувати листи на куркульські, середняцькі та незаможницькі надто тяжко».

Комнезамівець про наростання роздратування у незаможницькому середовищі розповів так: «У неділю 25 грудня [1927 р.] увечері зібралися на перевибори комнезаможу... Першу доповідь слухали майже дві години, потім стали обговорювати самі, і на думку комнезаможу, «політика партії на селі» неправильна. Чому це так. Майже ні один промовець не сказав, що політика партії правильна, навіть партієць т. Шостун сказав, що партія не тільки старається наложити продподаток на землю, а коли бідняк держить коняку на трьох ногах, то і ту заводять у оподаткування. Так говорили незаможники. Річ ясна, коли Бакумівські незаможники і їх

³⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316. — Арк. 16.

³⁰⁷ Там само. — Арк. 5, 17, 20.

президія буде працювати так, як сей рік, то не тільки політика партії буде неправильна, а й зовсім не нужна буде партія. За це треба подбати не тільки новоізбраній президії і всім членам, а й партійному і комсомольському осередку. Як не балакали, а в резолюції ухвалили політику партії лічить задовольняючу».

У таких умовах активіст-«незаможник» розривається в своїх лояльностях до рідної влади і до не чужих все-таки земляків: «Всі села, як села, а от с. Макарівка Вчорайшинського р. на Бердичівщині — то якась особливість. 10-й Жовтень, 10 річниця рад на Україні. Все трудове населення святкує велике свято перемоги. А Макарівка?.. Часто на зборах селян тут ще почувеш виступи: «Що нам дала Радянська Влада? Ми продподаток платим, ми її содержуем. Колись пани їздили на наших спинах, а тепер комуністи»... Влада наша ж, трудящих. Ми маємо величезну увагу з боку РВК, Парткому щодо роботи в нашому селі. Умови надзвичайно гарні. Але виступи на зборах тут на 10 річницю після десятиох років перевірки в житті рад, виступи в переважній кількості — не радянські...».

Почастішали порівняння правлячого існуючого режиму з дореволюційним кріпосницьким, царським:

«...І вийшло, що хлібозаготівля сказала: «Хай богач із бідняка не наживається, а бідняк хай зовсім нічого не їсть». Це так, як кажуть, що: «Александр II дав людям цілковиту волю з голоду умирати»».

«Багато дядьків кажуть, що скинули старорежимське ярмо дерев'яне, а тепер наділи совецьке желізне, запрягають так і самообложенням, воно нужне було стягати з дядька последню шкуру» (1928 р.).

«...Колись, кажуть, пану робили три дні, але три на себе робили, а коли у селян не хватало хліба, то вони кожен до свого пана, і пан роздавав на одробіток, а наша влада досить дуже добре меле, і дала на одробіток, так чортма з неї чого одробляти, тому що мільйон безробітних, і їм нічого робити...» (1928 р.).

«...І от ми тепер бачимо, що все те збулося, що Шевченко писав. І як він знав наперед, що Радянська влада буде тягнути подушки, рядна, кожухи, свитки, столи, скрині і все те, що під руки попало... Я прожив 58 років, но я за своє життя цього не бачив... Тепер все селянство і червоноармійці і терармійці не вірять нічому...».

«7-го листопада [1927 р.] пройшов у нас мітинг, на якому учитель робив доповідь про досягнення радвлади за 10 років революції. Один із селян сказав, що нам зрозуміло все, але не так воно робиться, як ви кажете, нащо нам очки уставляти, що колись було так, та так, а тепер луче, робочим дали 7-часовий робочий день, та нема експлоатації. Як воно і була неправда, — і є неправда. (с. Кам'яний Міст Первомайського округу)».

Конфузом закінчилися урочистості з приводу 10-ї річниці Жовтневої революції і в с. Бідановик Проскурівського округу: «Коли тов. Рошков скінчив свою доповідь, то наші громадяни декотрі висказували: що значить ця десята роковина, і що вона дала нашому робітникові та селянинові? Деякі селяни не звертали на це уваги, на те, що товариші їм висказували, а просто виражалися контрреволюційними словами... що це нам за влада, хіба вона підтримує селянина так, як говорить нам? Це є брехня, їй не вірте, селяни, що нам хтось городе таке, що воно нам непотрібне зовсім...».

«Я бідняк... Мы несколько тысяч лет ждали того времени, щоб можна було свободно вздохнуть, і ми ешо не успели проглотить того вільного свободного повітря, которе повівав на бідну людину, і не вспіла раз глянути на світ правди, а тіки побачили, що закрились двері правди і настала лож і неправда і гніт і те ярмо, що було за царату... Воно виходе так, — власть советска, а правлять по-кадетськи...».

Зневіра від нахабства і необачності урядової політики на селі стала всезагальною на селі і готова була втілитись в епічні форми на кшталт історичної думи. Зазвучали епічні нотки з кобзарським вселенським сумом: «Чому Радвлада бідняку його рідна мати стала, а середняку мачухою стала, що він за сльозами світа не бачить і не дає йому вночі вільно спати, ні до кого прихилитись гарним словом, про радвладу поділитись. А куркулю вона нянькою зараз стала, до свого серденька пригортати його стала, щоб він не кричав та своє міцне господарство будував. Хто мені оці три питання правдиво одгадає, то той гарно селянську всю політику знає, і Радвлади, та ВКП(б). Жду правдивого отвїта, а мені бажано про ці три пункти од радвлади взнати, бо вони в нас по селах гостро між селянством стоять. І середняк стоїть на розбитім шляху свого життя, обвішав рукава, плаче, рида та правди в тих двух тов. пита. І дума-гада: попереду бідняк іде, перед веде, а позаду куркуль його [середняка] жене. Чи мені втопиться, чи з горя убиться, нема до кого прихилиться, правдою поділитись. Хто тут зна, чого середняк шука і чого йому не вистача, і що в його за рана то болить. Може, Радвлада йому ті рани залічить, що вони його болять, та теж стане до себе середняка пригортать, щоб з ним в згоді працювать та свою державу од нападу ворожого захищать».

Поява закону про селянське самообкладання і перехід до примусових хлібозаготівель по «твердих» цінах відкрили новий етап у взаєминах селянства і влади. Це відбилося і в листах. «У зв'язку з великою потребою хліба у нас, селян села Ганжівки Кобеляцького р. Полтавської округи, часто находить думка на те, що де той хліб дівається, що скільки його беруть, а його все і потребується, та уже добралися до того, що і в закроми заглядають і оставляють тільки на душу. Адже був хужий час, як

наприклад у 1922 році, то цього таки не було, а то через те у населення мається велике обурення проти Радянської влади, кажуть, що це, мабуть, вернувся «воєнний комунізм», і кажуть, що ця «хлібзаготівля» доведе нас до голоду такого, як був у 1922 році. То прохаємо передати до вищої влади, чи таки є таке розпорядження, щоб у комору до дядька заглядали і оставляли тільки на душу, бо як дальше так продовжуватиметься, то коли б чого кепського не вийшло. Бо уже багато є чуток, що коли б тільки війна, то так де і візьмуться банди, то коли б чого плохого не вийшло з цією «Радвлагою», бо селянинові уже стає неможливо жити. Своє продай за безцінок, а кинься купувати краму, то він інший крам, вдсятеро дорожчий за старого часу. То ми дуже прохаємо Радвладу, що[б] вона трохи «смягчилась» над селянами, бо, батче, селяни більше як половину пересіяли озимого посіву, і новий урожай хтозна який буде, ви, мабуть, не бачили, то приїдьте до нас подивіться, що посіви уже гинуть», — писалося в лютому 1928 р.

Частішають анонімні звертання до газети, бо зміст листів ставав більш нервовим і недипломатичним. Новий поворот в урядовій політиці селянство сприйняло як підступний обман. В одному з сіл Харківського округу на початку 1928 р. голова сільради, де збори прийняли постанову про самооподаткування під тиском уповноваженого лише з третього заходу, та й то лише в половинному розмірі проти того, що рекомендувався уповноваженим представником з району, пророче пояснив ситуацію: «...Усе це брехня, бо ми цих грошей не уздримо як свого уха. Вони підуть на воєнщину та оцим, що сидять на жалованні». Тоді ж на Вінниччині дописувач спостерігав аналогічне: «Были выкрики кулаков на общих собраниях, что деньги собирают на галифе, на кожаные тужурки».

В Апостольському районі Криворізького округу була проведена нарада щодо кампанії проведення самообкладення сіл. Головний доповідач, окружний уповноважений, був категоричним: роз'яснювати особливо нічого, а треба все безумовно виконувати. Райвиконком план кампанії склав дуже просто: за принципом розверстки по сільрадах. Очевидець усього цього зумів вловити сенс того, що відбувалося, і передав це у своєму дописі в газету: «Такое поведение уполномоченного и постановление РИКа о самообложении вызвало полное недоумение почти у всех участников совещания. Многие думают, что мы на краю гибели, что будет война». Тоді ж у Кам'янецькому окрузі: «Скликали загальні збори, на котрих знов відмовилися самообкласти себе, то представник РВК сказав, що хочете чи не хочете, а самообкладення мусить пройти. Як у вас нема потреб, то є у других, ми третій [раз] приїдем вже стягати. Селяни дуже були обурені таким перекручуванням закону ВУЦВКу, і всі рушили з сходу». Оторопіли навіть комсомольці: «Комсомольці села Колектива

запитують, чи правдиво буде це саме обкладання, яке проводиться в нашому Софіївському районі. Ми бачили із комсомольської політграмоти... що опозиція предлагала наподобіє цього самого обкладання, но партія не згодилася і на XIV партз'їзді, і на XV партконференції. А сейчас робиться те саме, що опозиція предлагала на XIV з'їзді». Селяни на такий адміністративний ентузіазм відповідали: «З одного вола дві шкури не деруть, а коли прийдеться дерти, то він не витримає й здохне».

З Кролевецького району сількор розгублено доповідав: «Зібралася вся громада слухати доклад про самообкладання, та й говорить: оце приїхав з нас шкуру дерти. Це були гасла самих куркулів та пристосованих середняків, що за собою потягли й бідняка. І як тільки голова сільради сказав, що на наше село припадає півтори тисячі карбованців, і давайте проголосуємо, хто за, то вийшло, що за 15, а проти 65. А після голосування пішов просто штурм, так що й агітатори кулаків чуть не почали кулачний бій... Так і провалили».

У таких умовах селяни демонстрували повне несприйняття аргументації влади: «[В]№ 322 «Радянське село», как т. Полоз говорил, что у селян деньги есть — то за хлеб, то за буряки... Хорошо сидеть, получают хорошее жалованье и распределять чужой труд, что, мол, у селян есть деньги». Шквал відчаю і обурення донесли селянські листи до газети: «Товарищи комиссары глубоко ошибаются в своих расчетах, а если так, то будем итог подводитъ уместе с незаможниками, а именно: побольше молоть крупчатки и побольше поедать мясо, хозяйство пусть будет бедняцкое, что и деляют люди, какие налогов не знают, какие они и есть».

Після детального опису того, як громаді викручували руки: «...Село наше бідняцько-середняцьке, куркулів нема, але після такого самообкладання багато селян задумалось над тим, чи справді в нас радянська влада, чи ні», — дописувач поринає у вир емоцій: «Пишу я з жалем та гнівом великим у моїм серці. Пишу тому, що бачу неправду... Так обіжаються незаможники й бідняки.. Обіжаються на те, що податок великий, штрафовка неплачена, що описують та продають, розоряють хозяйство... Вони кажуть: чорти держава і той хто там править; кажуть, а сами не розуміють, на кого. Так один незаможник казав, що брешуть, буде друга революція... Ви може подумаете, що тут є куркулі та підбивають цих незаможників. Куркулів нема, а всім живеця погано, і тому говорять самі, що лізе в голову».

З Кременчуцького округу у лютому 1928 р. писалося те саме: «Я, товариші, увереный, що тільки на весну імперіалісти відкриють війну, і селянству не поліпшиться добробут, — то оції советської власті за два місяці і цури не буде, бо селянство уже не може далі терпіти... Поки бачили капіталісти після революції, [що] народ задоволений, то вони і

жили мирно з радянським союзом, бо боялись іти сюди, а тепер тільки їм розпочати, то їх усе селянство підтрима... Я для того написав, щоб ви розібрали свої недоліки і поліпшили усім добробут, щоб власть укрєпла у 10 раз. Виніс я на собранії це письмо, і всі заляпали у долоні».

Укладачі оглядів селянських листів бачили, читали усі листи підряд. І тому важливо прислухатися до узагальнень редакції. Отже: «Цілком зрозуміло, що настрої різних кіл селянства у зв'язку з кампанією самооподаткування та хлібозаготівель матимуть відомий вплив на засівну кампанію. Місяць тому [тобто у лютому 1928 р.] до редакції поступало багато дописів селян, здебільшого середняків, що звичайно до газети не пишуть, з погрозами не піклуватися про підвищення свого господарства... Про такі саме настрої нам писало багато сількорів»³⁰⁸, — підсумовувала редакція на початку березня 1928 р. Отже, насправді листів-прокльонів було набагато більше. Ті, зміст яких дійшов до нас у передрукованому і орфографічно підправленому вигляді, — то лише типові зразки. Ясно також, що гіркі дошкульні слова, які звучали виразом влади, то були не «куркульські брехні», а спонтанна реакція усіх верств села.

У складному комплексі почуттів, викликаних урядовою політикою, були присутні також розгубленість і покірність долі: «Коли сказати буржуазії: Радянська влада, та ще й соціалістична, — то це для їх таке страшне, чого страшнішого нема. А для нас, селян, не страшна. Ми так привикли, — хоч що нам роби, ми все мовчимо, та думаємо: а може, і над нами наші керовники змилююця, а вони спасибі їм скажуть: оце більше не буде ніякого налогу, тільки єдино сільсько-господарський та страховка... На паперу скрізь влада робітників та селян, а на ділі діло наше маленьке. Влада того, хто зайняв тепле місце на гарному гаптованому кресельці царських остатків».

Стали писати симпатичні радянської влади, які врешті розчарувалися в ній. Наведемо якусь п'яту частину анонімного листа одного з таких дописувачів: «Погано світить вам ліхтар, ви нічого не чуєте і не бачите. Вилуплюйте луче очі та придивляйтесь, роздирайте вуха та прислухайтесь, та слухайте, як селяни стогнуть. Мабуть, гарно їм живеться в нашій праведній ССРСР. Я читав в Московській газеті «Известия», що нібито селяни Одещини вітали ВУЦВК про самообкладання. Мені дивно, що в ЦК так наївно вірять якому-небудь одному дурневі, котрий, може, за це одержує що-небудь. Бо тепер все так, хто більше бреше, той більш і одержує, його і партія. То я хочу вам сказати, що ви слухайте не одного, прислухайтесь до общої гармонії селянства, як вони стогнуть, як їх пригнули в три погібелі, вони як щастя ждуть другої революції, щоб як-

³⁰⁸ ЦДАВО України. — Ф. 388. — Оп. 3. — Спр. 20. — Арк. 90.

небудь спекаця такої настирливої влади... 10 років ждали, піддержували, терпіли і в кінці кінців таку нахальну публіку, коли б не прийшлося коли-небудь грягнуть селянським кулаком і потягнуть до прірви всяку сволоч, яка [тільки] не простерлася над бідним нещасним селянином. Читаючи отакого листа, не думайте, що я який-небудь опозиціонер або контр-революціонер, або куркуль. Ні. Я сам бідняк, чл. спілки, чл. КНС, чл. СТВ, був чл. ради, був голова по охороні праці в сількомі, в общем був активістом села, і коли був в армії в кадровій частині і був примірним червоноармійцем, свідомо ставився до всього і в кінці кінців мусив розчаруватися, дивлячись на отаку коварну політику Рад. Влади. Це розчарувався, коли так прагнув душею до влади рад і бажав, щоб ніхто не змінив і не покорив хто інший, крім Радвлади. А що вже думають ті, що зразу не любили такої влади, чи може, ви думаете, що коли зробили розслоєніє села, то і забезпечили свої шиї. Я ж уже казав, прислухайтесь, як стогнуть селяни, а тоді і побачите, чи розслоїли, чи ні».

Коли ознаки недороду стали очевидними, а уряд не виказував готовності внести відповідні корективи у свою політику, на селі намітилися виразні ознаки складання загальноселянського антиурядового фронту: «Куркуль ширить всякі нісенітниці, яким багато несвідомих селян вірять. Брехні ширяться такі: «Совецька власть розпочала війну з Гапонією, то треба хліба». «Ганглія хоче воювати проти Союзу РСР, то це платять їй хлібом». «СРСР забирає хліб, щоб заплатити царські борги», — і оце на такі нісенітниці незаможник не може дати відповіді і підходить під вплив куркуля. Та ще замість того, щоб дати відсіч куркулеві, бідняк от що каже: «Нащо мені наживати ворога, видавши того, в кого є хліб». Ще одне куркулівське гасло піддержує: «Забрали в мене жито сьогодні, а в тебе витрусять теж, і ти будеш голодний».

Підкреслювалось, що й біднота роздратована: «Селяни кричать: зрадила радянська влада бідноті, котра боролась за равенство, а тепер йде навпаки — заперщає робити переділ землі. І правда, хто був куркуль, той і тепер куркуль, хто був бідняк, той тепер зостався бідняком. І тепер радянська пролетарська влада України йде за куркулями». «В 1919 году сформировали регулярную красную армию, и туда шел честно бедняк. Тогдашние сынки кулаков огинались, и можно сказать, что почти были врагами нашей красной армии. А сейчас они должны получить землю по фактичному землепользованию. Мы победили всех тех, хто нападал на советский союз, в надежде, что бедняк никогда не откажется от своего обещания. Теперь и бедняки говорят: по этому фактическому я так и остаюсь бедняком».

Болючою темою для селян була практика властей причисляти будь-кого до куркулів заради виправдання своїх репресивних дій: «Оця назва

аж осточортіла, і не тільки куркулеві, а й порядошному середнякові і навіть біднякові... Куркулі уже знищені, а хто уміючи працює та має вигляд заможнішого, то він великий трудяка, хвала йому». Практика навішування ярликів давала негативний ефект для самої влади: «В настоящий момент среди населения является великое недовольство до Радянської влади ввиду того, що в неможливі часті населення нема хліба для існування, а кооперативні та державні органи не досить задовольняють хлібом. Неможливе населення при чому снують то до сільради, то до кооперації і т. інше даже навіть одсвістивають партійні збори і не дають даже висловити голові сільради слово на об'єднаних зборах громадян, кажучи: «Давайте нам хліба і більш нічого». І у господаря руки опускаються: «Коли мене зачитують куркулем, т. е. ворогом держави, значить, я весною ліквідую пасіку, буду збирати по 3 копій з десятини... Хоть і не буду давати ніякої користі, але я буду неможликим, буду підвалиною держави — хоть і гнилою, але підвалиною... Я потратив 9 довгих років тяжкої праці на те, щоб зробити пасіку і вибитись із злиднів, і нарешті чого я добився. Селянином я 9 років, а раніш був робочим».

У світлі того, що ми сьогодні знаємо про подальший розвиток подій: «чрезвычайщину», колективізацію і Голодомор, — пророчо звучать селянські нехитрі попередження-«прогнози». Пройде зовсім небагато часу, і всі, здається, відчують прозорливість цієї «агітації» на власній шкірі:

«Перемол пшениці на борошно буде зовсім заборонено. В разі, коли якому чоловікові повинен бути білий хліб, то це буде з дозволу лікаря, який припише їсти білий хліб. Отакі селянські розмови на селі. Почувши про таке, селяни загомоніли: так як це так. Я працюю коло землі, щоб не мав права з'їсти петльованої галушки. Це навіть каже неможликий — «Та я звезу пшеницю і запалю, а жито залишу, коли вже можна молоти».

«Провокація, що радвладе буде забирати весь овес та пшеницю з нового врожаю. Тепер селяни (хоч не всі, але багато таких) косить зелений овес та пашу скотині, аби не забрали більшовики. А з пшеницею не відомо, що робитимуть».

«Все сознательне селянство здало зерно-хліб до кооперативів по твердим конвенційним цінам, а злісний елемент села укрит своє зерно, а тепер продає по дорогій ціні і дурнем називає тих, хто здав зерно до кооперативу».

«Чи правда, що будуть в селян брать хліб, наприклад, як це було в 1921 р. В нас зараз ходять чутки, [що] нібито після позики та самообкладання будуть брать хліб в селянина 2 пуди з десятини. Селянство обурюється й каже, що це вже підходить 21 рік, коли робили розверстку, але те ж уже пройшло...».

На тлі невпинного посилення тиску на селянство почастишали порівняння з дореволюційними часами. Відчувається, що автори таких заяв самі не зовсім вірять у те, що раніше було більше справедливості, але треба ж було якось достукатись до влади, змусити її зрозуміти згубність її політики. То й використовували окремі сільські політологи пропагандистську метафорику, запроваджену самою владою («колись» і «тепер»), але з протилежним знаком:

«Як не кажіть, але коли порівняти з податком, що був за царату, то тепер багато тяжчий. Питався я вже старих людей, то вони кажуть, що за 5 десятин платив 7 карб., а за 13 десятин — 16 карб. Сюди вже входило й подушне, й поземельне, й волосне, і лікарське й шляхове. А тепер той дядько платить 86 карб. за 10 десятин, отож це й є велика несправедливість».

«Ранче, ви пишете, були наші кровопійці та вороги. Але ранче жилось луче. Найбідніший бідняк каже, бо [раніше] він день поробив, то на тиждень у него хвата усього, а тепер з утра получить — до вечері і слід простив. Бо ранче лікарства було в больниці скільки вгодно».

«Ви пишете, що там і там селянам худо жить, а у нас добре. А чого ж би не запитать самого селянина, коли йому жилось лучче — за царя чи зараз. Тоді він платив за десятину 1 карб., а тепер оддає половину хазяйства. Да й ще кажуть Рикови і Петровські, що мало, треба трохи збільшити. Не дуже давно писали, що опозиціонери хочуть податок звищити, а оказується, що це не вони, а ви, а звертаєте на них».

Наростала хвиля чекання нової соціальної революції: «Тепер кожний селянин зробився звірем для радянської влади. Він уже не надіється, що йому радвлада допоможе, бо вже на факті доказали, що в господарстві не він господар, а хтось інший. Він уже своїм власним трудом, добром, своєю кривавицією не має права розпоряжачя». «Ну нащо ж тоді товариші писали, нащо дурити людей, що ми вам та ми для вас. Не те що якісь там Пілсудські та Чембелери, ми знаєм всі ваші болячки. Брехня, товариші, не знаєте ви нічого. Ви пишете, що ми не боїмось, ми дамо відсіч на зазіхання Польщі на Україну. Хто дасть відсіч? невже ж ви думаете, що той Семерик, що хотів повіситися через голод, що ви його призвели. Невже ж він піде захищати ваші гладкі холки, та не можна думати, що він, Семерик, такий. Півсела в нас сейчас сидять голодні, і ви думаете, що вони дякують вам за це. Та скільки ж ви будете давати відсіч, як отак будете вести свою політику й далі, знайте ж, що по селах сейчас не зовсім спокійно. Так і чекається на сірник, щоб вспалахнути пожежу».

«Ми селяни, ми брати наших трудящих союзу, з котрими ми боролись на барикадах з капіталом, за освобождение трудящего люду і самі себе, ми міцно кріпили на полях барикад ті червоні лави, котрі порвали окуви і

цеп і кайдан капіталу, за те, самім жити вільно, у вільній країні, і добились ми цього. Але де та свобода, де той простір і де та праця, за котру ми лили свою кров гарячую. У нас зараз невольно зарождається контрреволюційне подняття духа... Вже знову у серцях селянства буває негідна кров як бурувала до 1917 року, тільки тоді проти царату, а тепер проти гудоваників [тобто утриманців]. Селянство б'ється в різні сторони, а правди не бачить. А кожен представник влади співає гарно і замазує ті тріщини, що лопаються від здорового жалювання. Ми селянство ще поки терпим і ждемо тої правди, яку ми постигли в роки революції, а як що ні, то начнемо ми знову шукать того щастя. Ми ще пока зможем отстоять свої селянські доблесні права ще й тепер» (1927 р.).

«А Петровський каже, коли на випадок війни з капіталістами, то стоїмо всі як один у заштиту. А спитать Петровського, хоч одному він помилував продналог, хоч одного селянина вилічив на свої гроші, чи хоч одного на курорти отправив на казенний счет. То цього ні. А як нам ставать усім на заштиту, то тут вийде так, як кажуть: як хорта годують, так він зайці ловє. То так вийде і [з] селянами на випадок війни. Як їх січас задовольнять, то вони будуть захищать власть».

Дописувач з Дніпропетровщини, описавши методи і наслідки так званого самооподаткування на початку 1928 р., намагається передати самопочуття такого селянина: «Значить, він тільки ожима, аби тільки вистріл хто дал со сторони, так он уже готов, уже его ублаготворила совєцкая власть, він уже рад Миколі. Наверно, ви не думаєте больше хазяїнувать, а вибрать із України і тікати».

Чутки про війну, як і чутки взагалі, — це окрема велика тема для розмови про особливості селянського менталітету і специфічні механізми формування громадської думки. В межах цього дослідження використаємо свідчення про ходіння чуток про війну тільки для відтінення тієї думки, що поширення чуток було тісно пов'язане з загальною оцінкою влади, а точніше, поширення чуток було своєрідним проявом відчуження маси від влади. Більшість повідомлень про чутки надходила не від першої особи, а як погляд збоку. Це були сількорівські «сигнали». Сількори не стверджували від себе, а ніби передавали чужі слова, почуте від своїх односельчан. А самі автори дописів ніби засуджували темних співгромадян, які вірили пустим (а часто й провокаційним) чуткам і не слухали роз'яснень «свідомих» активістів. Цікаво, що розмови про війну велися як про доконаний факт: «у газеті читали», «знайомий казав», «родичі з-над кордону у листі написали»:

«В селі розповсюджується чутки, що війна зараз уже йде й Пилсудський вже наступає на Україну».

«У нас багато балакають нібито проти радянського союзу повстали якісь козаки і давно вже воюють. Другі кажуть, ніби буржуазні країни між

собою поділили кому яка частина буде Радянського союзу і от з усіх боків на нас нападуть».

«В нас давненько гомонять, що ніби Польща вже коло Київа. Англія тоже ворухиться».

«Кажуть, що Англія вже приступила воювати, а Польща готується. Одному селянинові прийшов лист од родича, що до Руминського кордону стягається радянські війська і от-от видно буде війна».

«У нас [с. Новогригорівка на Дніпропетровщині] кажуть, що вже війна 4 дні йде і ніби в селі Миколаївці стоїть Махно й збирається приїхати до нас в село, щоб декого побити».

Про війну говорили і як про очікувану подію: «...Всі ждуть війни й другої революції».

«Війна, війна, кричали цілі два дні наші селяни і сунули до кооперативу за бакалієм. КНС в цім брав активну участь. За два дні пощастило розпродати пудів із сотню соли, гасу пудів 10–15 та стільки ж мила, бо хто брав, то не менш як 2–3 пуда соли, ½ пуда гасу, щоб хватило на всю війну. Всі плачуть, а тут тобі як телеграфом: «Уже на Великім Бобрику поляки. Бобрик уже забрали. Прямо на Михайлівку наступають». Всякий не знає, що йому робить, чи тікати, чи залишатись у полоні поляків. Страх і сум панував у селі цілих два дні, бо поляки вже недалеко були, за 12 верст. Так насилу пережили ці два дні, що от-от поляки уже скоро увійдуть у Михалкову без ніякого бою. Каються тепер ті, хто понабирав соли, гаса, мила та сірників багато, бо тільки даремно гроші віддали, а війни немає. Тепер, мабуть, і справжня війна не підманить».

Ознаки війни селяни вираховували за непрямими ознаками, «вчислення», «аналітичної роботи»: «Кажуть: О, вже й хліба не випускають, хочать на Москву одправляти. Кажуть, що з млинів будуть забирати машини та вивозити в Росію. Хтять ограбити Україну поки поляки прийдуть». «Кажуть, що Росія хоче вивезти все дороге з України, а її саму віддять на поталу полякам». «Зараз на селі ходять чутки, що фабрики роблять усі на червону армію, бо скоро война буде, а голий ніхто воювати не йтиме». «По всему с. Рівному, Бежбарака і Трудолюбівці розноситься паніка, що не тільки матерії, а навіть і соли не буде. Куркулі у свою чергу переводять свою куркульську політику серед бідного населення, що тобто уже нічого по лавках не буде, тому з нашим союзом ніхто не хоче торгувати. Війна буде, кажуть куркулі, пропаде Радвлада. Адже бачите: матерії немає, скоро нічого не буде, улізете заново у мішок та рядно, буде те, що було у 1920 році». «Майже всі селяни говорять про війну. Дехто бачив, як поїздом везли солдатів, а хтось прибрехав що по Фастівської колії вже везли поранених. Чистісінька війна». «Ні з цього ні з того наш млин став відмовляти селянам молоти муку на-біло, як от 70–60%. Ця

звістка пронеслася по всій окрузі і стали погані чутки ходити. Це, кажуть, мабуть вже війна буде та хочуть хліб забирати. А завіду[ю]щий мельниці чіпляє витяг з постанови Наркомторгу, що без його дозволу молоти не можна».

З інформації про можливу війну робилися різні висновки. У багатьох це викликало розпач і апатію: «Темні люди навіть господарства цураються, кажуть: як для когось робити, то краще й не наживати».

Була й готовність знову, як колись, взятися до зброї: «Селяни кажуть: Пан чи пропав, а візьмемось до зброї. Дешево Україна Польщі не дістанеться».

Але часто стверджувалася й неготовність воювати за компартійну владу: «Коли приїжджає представник від району, то він балака, балака, а далі й питається. То як же громадяне, підем на охорону самих себе од буржуазії. Та підем, кажуть селяни похнюпивши ніс... Пишіть протокол, що підем. Слово підем було чути у помешканні сільради, а як вийшли із сільради, оглянулись, кругом усі свої, то я чую, селяни кажуть так: партія як ублаговторена, то хай іде та й воює, а то щоб я пішов, швидше дух з мене вийде. Вони, каже, барствують, а ми пригнічені, а на войну щоб разом іти. Ні, цього не буде». «Читаєш по різних газетах про переведення тижня оборони. Розповсюдження квитків між населенням «Наша відповідь Чемберлену», утворення ТСО, військових гуртків. Взагалі військовізація провадиться, як кажуть, во всю іванівську. Давай, мов, то нещасні копійки це для оборони «Радянської батьківщини». Тут я б сказав, що це оці трудящі копійки йдуть не на захист Радянської влади, а на захист дуже маленької кучки, яка складається з таких же самих твердолобих, як і Чемберлен, які складаються з Петровських, Рикових, Чубарових, Сталіних, Ворошілових і т. ін., які, кажуть, мають революційну заслугу. Барикади строїли підчас Жовтня, а воно виявляється, що вони після всього того жаху повистромлювали свої голови для керування. То, мов, всі це не свідомі скерують зовсім в протилежний бік для оцих твердолобих. А робочі та селяни як були запряжені в ярмі, так і в сучасний мент. Починати потрібно аж з кріпацтва, і оця Жовтнева революція ріднісінька сестра реформі 1861 року, що дала селянству волю. Так що немає кого захищати. Війни не потрібно. Не потрібно ссать кров з трудового люду, а коли війна, так в першу чергу потрібно воювати з оцими вищезгаданими «панамі». Влада належить не трудящим, які складають в порівнянні з оцими панамі великий відсоток».

«А как же смотрят крестьяне на воззвание готовится к обороне, — крестьяне по своей темноте еще плохо смотрят на оборону. В спящем виде говорят, что все равно и за Миколки платили подать, и теперь платим за землю, а если придут и другие, то тоже заплатим налог який

скажуть — и кончено... Чтобы пробудить крестьянство, нужно его втянуть в партию, то он знал бы, что он объявил себе перед усем миром, что он есть самый злейший враг капиталистов и он уже точно знал бы, что если придет капиталист, то первая пуля попала бы комунисту, а вторая сознательному крестьянину. Много есть крестьян желающих вступить в партию, но они не могут вступить, потому что очень сжатый проход для вступления в партию. Нужно 3 поручителей, но таковых по селах почти нету. Крестьянин не может вступить в партию и выходит так, что будто бы крестьянство не особенно любит партию. Поэтому буржуазия всего мира подмечает, что партия и крестьянство живут врозь, потому является охота еще раз побороться из Сов. Союзом. Думает, что удастся обмануть крестьянские маси. Не лишним было бы, чтобы секретари Паркомов почаще ездили на села беседовать с крестьянами. Но почему-то секретари очень редко бывают в селах, а крестьянство почти никогда и не видит секретаря».

З війною пов'язуються певні чекання: «Селяни, що незадоволені землеустрієм, тільки й чекають війни. Кажуть, ось як буде війна, то пани заберуть свою землю, а тих, хто був на панських землях, остануться без землі».

Як завжди, люди запасалися: «Багато селян стало закуповувати сіль та крам, роблячи запаси наперед, аби не залишитись на всякий випадок без необхідного, бо добре далися в тямки роки, коли за фунт соли платили 10 фунт. жита». «Пішла чутка по багатьох селах про те, що не буде продаватись крам такий, як полусукно, сукно і бумазєя більш усього — це 18 вересня [1927 р.], а що раніше, то на сіль та сахар, що казали, що буде війна, по всіх кооперативах селянство забрали сіль, а це то невідомо чому селянство зхвильовується, що крам тіки привезуть, то чути в кооперативах і ругань... даже до бійки доходить. Кожен пайщик спішить набрати побільше, тому що розбирають, і кажуть, що в м. Зінов'ївську краму такого, як бумазєй, не буде продаватись».

Більш далекоглядні і «грамотні» поспішали позбутися паперових грошей: «Гроші не ходитимуть і буває, що затурканий селянин збуває гроші куди попало». «За агітацією куркулів про війну кожний день ідуть селяни з сусідніх сел вступити членами нашого товариства, аби отримати кредит. Двері не запираються в канцелярії, повний пай дають, аби їх прийняли в товариство, і говорять між собою, що гроші получим, а война буде і гроші пропадуть, і так залишуться при нас».

Прикметою часу були звертання «простих людей» до перших осіб держави. Улюбленим уявним співрозмовником заклопотаних селян був всеукраїнський староста — Г. Петровський. Починаючи з 1928 р., потік листів «політичного змісту», адресований голові ВУЦВК, помітно збіль-

шувався. Відчувалося, що їх автори регулярно читають газети і уважно стежать за пульсацією політичного життя країни. Автор-анонім, за його словами, селянин з Уманщини, передплатник «Радянського села», звертався «від імені всіх трудящих селян всієї України»³⁰⁹. Йому важливо було достукатися до владного Олімпу: «Ви, товаришу Петровський, і всі, які там сидять з вами у центрі і керують українською державою, не знаєте становища селянина, як тяжко йому приходится від так званої робітничо-селянської влади». Далі перелічують біди селянські, і в цьому потоці стогонів знову рефреном повторюється основна теза: «ви нічого не знаєте, як ця позика проходить по селах...». В такому ж риторичному дусі виписано і попередження про загрозовість суспільно-політичної ситуації в країні: «Селянам закрили очі і кажуть, що «це ваша влада», і ми мусимо терпіти ті знущання і вимагання, до того залили селянам сала за шкуру, що вони нетерпляче ждуть війни, аби тільки дали оружие в руки селянам, то була б друга революція з комуністичної партії і з тими радянськими пузанами, що ссуть кров із бідного трудящого селянина».

Ще один «грамотний» селянин, з Лохвицького району Роменського округу, в стислих виразах, чітко, посилаючись не лише на власний досвід, а й на виступи провідних діячів партії і уряду, проводить ту ж думку — радянська влада йде до своєї загибелі: «Читаючи газети про лівий та правий ухил в партії, ми бачимо, що ми йдемо не тим шляхом, який заповідав нам Ілліч. Ми вже бросили його і блукаємо по великій пустелі, не находячи виходу... Тепер не лише куркулі, але навіть самі закаленні пролетарі, і ті проти влади»³¹⁰.

Задушевного листа на початку 1929 р. надіслав Григорію Івановичу «партієць ще з 1905 року», який дуже невиразно говорить про свою роботу в семи районах Вінницького округу (слід розуміти, що на тих же «хлібозаготівлях»)³¹¹. Дуже стисло, власне пунктирно, пише він про все те, про що тоді, мабуть, тільки лінивий не писав представникам влади: «багацько помилок з боку керування вищими органами нашої влади, які можуть довестися до небажаних наслідків», «я помічаю велике обурення населення».

III.4. «Воєнний комунізм» наприкінці непу

У 1928 р. з'являються ознаки сповзання відносин селянства з владою у площину взаємної зятятості. В цей час у щоденнику селянина І. Яро-

³⁰⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2906. — Арк. 4.

³¹⁰ Там само. — Арк. 9.

³¹¹ Там само. — Арк. 19.

шенка з'являються тривожні нотки: «Зараз іде велика вимога на хліб; всі кооперації і хлібозаготовки посилено купують хліб, лазять по горищах, і де знайдуть багато хліба або жучки у хлібові, штрафують і хліб забирають за плату» (25 січня 1928 р.); «був обшук у цім місяці у мене, якого числа не помню, а шукали не знаю чого. Акіма заарештували за муку, у Рожкова пропала мука, ну потім його випустили, а мене через нього трусили, мовляв, він до тебе ходить і щось носить, ну нічого не знайшли, бо нічого не було у мене» (1 квітня 1929 р.)³¹².

Окремі документи доносили деталі подій, змальовували конкретні обставини того, що потім офіційною пропагандою подавалось як статистика «загострення класової боротьби» чи «куркульського терору». Так, у доповідній записці секретаря Запорізького окружного секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу повідомлялися деталі недружніх щодо представників влади акцій, вчинених у с. Велика Знам'янка Кам'янського району у квітні 1928 р.³¹³ Низка подій сталася протягом кількох днів: напис на дошці оголошень сільбуду «Смерть гадам комуністам — грабіжникам»; імітація підпалу приміщення, у якому відбувалися закриті партійні збори; завал на дорозі, якою з села в окружний центр поверталися співробітники ДПУ; виколоті очі на портреті Леніна у сільбуді. В основі ексцесу, на думку секретаря ОПК, лежало кілька обставин: «достатньо сильне антирадянське минуле» села; у 1926 р. обрані до місцевої ради на 35% були «куркулями» (тут бачимо очевидний зсув понять: куркулями стає опозиційний щодо влади актив), а кандидатури комуністів були дружно провалені (їм «навіть не давали виступати»); при стяганні податку по статті так званого самоподаткування 25% господарів були піддані жорсткій процедурі повного описання господарства; так зване «розміщення» облігацій державної позики проводились у такій формі, «що зовсім стерлася межа між методами розміщення позики і стягуваним самообкладенням»; село Велика Знам'янка було обкладене додатковим податком так званого самообкладення у розмірі 50% суми, отриманої від основного сільськогосподарського податку (тоді як урядові рішення орієнтували на самоподаткування в розмірі 35% до основного податку).

Уродженець одного з сіл Харківщини, робітник, член партії з 1919 р., Ф. Маслій у грудні 1928 р. звертався з листом до Г. Петровського³¹⁴. Частину конкретних фактів стосовно взаємин влади і селянства він взяв з

³¹² Джерела з історії Південної України. — Том 5. — Книга 1: Мемуари та щоденники. — Частина I. — С. 308–310.

³¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2751. — Арк. 87.

³¹⁴ Там само. — Арк. 80–86.

особистих бесід з однопартійцями, які виступали в ролі уповноважених осіб на селі. Але мав і особистий досвід спілкування з селянами: протягом 1923–1926 рр. він обіймав посаду завідуючого будинком відпочинку (фактично санаторію, розташованого в кількох ошатних будівлях колишнього багатого маєтку поміщика Бантиша в с. Прелесному Слов'янського району) і за родом своєї діяльності не міг не контактувати щільно із селом і з селянами: «Я прожив протягом чотирьох років в українському селі серед селян, болі їхні стали дуже близькими». Приводом до листа стала стурбованість тим, що він називає «неправильна політика на селі»: «Ми себе заспокоюємо... але що воно цілком з нами — це помилка, це самозаспокоювання. Селянство не з нами, воно проти нас».

Ф. Маслій наводив приклади брутального поводження уповноважених осіб з селянами. На одному з загальних зборів селян вирішувалося питання про розмір самооподаткування, було дві пропозиції — у розмірі 25% від основного сільськогосподарського податку (резольюція від партійного керівництва) і в розмірі 10% (пропозиція від селян). Переважна більшість («ліс рук») проголосувала за селянську пропозицію, але президія зборів на превеликий подив присутніх оголосила, що пройшла резолюція за 25%. «Хіба ж це не знуцання? Ми відкрито, нахабно обманюємо селянина», — стверджує «свідомий» співвітчизник Петровського і додає: «А хіба краще проводилися ці кампанії в селах: Билбасівка, Прелесне, Привільне, Григорівка і ін.? Там були справжні контрреволюційні виступи товаришів партійців — дні воєнного комунізму повторилися. Там, коли селянство не йшло на 25% обкладення, товариші з району питання ставили ребром: А! значить, ви проти постанови уряду, проти радянської влади? Хто проти радянської влади, підніміть руки вгору!... А коли в Григорівці на перших зборах прийняли постанову обкладення на 15%, наступного дня приїдять нові представники, оголошують попередні збори підготовчими і починають спочатку, — як це назвати, шановний Григорій Іванович? Це революційна законність на селі?».

Поєднання двох почуттів — співчуття селянству і тривога за долю партії і держави — породжують пафосне узагальнення: «Селяни плачуть по всій Україні, по всьому Союзу. Хіба ви не чуєте їхніх стогонів? Хіба не боляче цьому селянинові, який проливав кров за владу рад, за землю, — доживши до 12-ї річниці Жовтня, дивитися, як його обманюють представники керівної партії — партії комуністів? Хіба ми виконуємо заповіти Ілліча про змичку? Хіба це схоже на настанову вищого органа нашої славної партії 15-го з'їзду».

Досить грамотний, здатний розуміти трударя активіст не був спроможним зрозуміти логіку історичного процесу. У той час, коли він писав цього листа своєму, як він думав, товаришу, політичні ставки нагорі були

зроблені, маховик надзвичайщини запущений, зашморг хронічної кризи хлібозаготівель затягнувся, і зворотного ходу не було.

Таким був погляд «збоку». Якими ж були враження безпосередніх виконавців директив «партії»? В архівних фондах відклалися «сигнали» про найбільш проблемні ситуації і місця. Справді, в разі успішного здійснення місії найкращим звітом було повідомлення про проценти виконання плану самооподаткування чи хлібозаготівель і розміри зібраних коштів. Пояснювати причини і описувати обставини доводилось в разі провалу. Тим не менше такого роду звіти варто включати до розгляду: вони містять інформацію про ті настрої, з якими функціонери системи йшли до селян, якими очима дивились на них, що вважали можливим і неможливим, нормальним і неприпустимим.

В лютому 1928 р. троє уповноважених Переяславського райвиконкому зіткнулися з глухим опором одного з сіл: чотири рази скликалися збори бідняцької частини села, в тому числі членів КНС, і кожного разу резолюція про самообкладання дружно провалювалася; це означало, що на загальних зборах села шансів провести потрібну резолюцію не було жодних: «Все, що можна і потрібно було сказати, на зборах КНС (навіть про те, що організація буде розпущена) було сказано. Немає жодного голосу за самообкладення, навіть президія КНС, за винятком голови, який зовсім не голосував, голосує проти». Пропозиції уповноважених такі: викликати бригаду співробітників ДПУ і міліції, провести масові допити (список додається), розпочати з «голівки села» (голова сільради, президія сільКНС), а окремих осіб «взяти в оборот»³¹⁵. Отже, не лише чіткий план виходу з кризи мався, а й сталий жаргон сформувався.

Партійно-радянське керівництво знало всі обставини податкових і хлібозаготівельних кампаній на селі, знало в деталях методи впливу на селянство, до яких вдавалися на місцях, і яке роздратування владою поширювалось через це селом. Про все це перші особи держави мали можливість дізнатися з адресованих їм особисто листів компетентних осіб — як активістів ентузіастів, так і уповноважених ЦК, відібраних і інструктованих і відряджених з цільовими завданнями апаратних працівників. Що можна було зрозуміти з такої кореспонденції (взятої на облік, дбайливо передрукованої і навіть перекладеної на російську мову, якщо оригінал був українською), можна побачити з оповіді уповноваженого ЦК КП(б)У О. Березіна Л. Кагановичу від 7 березня 1928 р. про проведення хлібозаготівельної кампанії в Маріупольському окрузі³¹⁶.

³¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2772. — Арк. 27.

³¹⁶ Там само. — Арк. 41–43.

Уповноважений ЦК Березін рапортував про повне виконання встановлених графіком завдань, але попереджає, що досягнуто це ціною надзвичайного тиску на селян і натякає на вірогідність провалу кампанії у недалекому майбутньому. Про методи: «Хліб вивозився з села під колосальним тиском... Як один з крайніх засобів впливу, вірніше різкого перегину, можна відзначити протягування через селянські збори постанови, що той, хто не вивіз до певного строку хлібних лишків буде виключений зі складу земгромади з усіма наступними важкими наслідками — позбавлення землі і т. ін. ... Перевірка хлібними комісіями стану горищ і амбарів, «бесіди» сам на сам і інші міцного сорту методи застосовувались у всіх районах... Випадки брутального адміністрування, самодурства і сваволі при розміщенні позики не одиничні».

Далі уповноважений розповідав про шок, який у всієї місцевої «громадськості» викликало рішення уряду збільшити завдання по хлібозаготівлях. Спочатку була отримана директива з «березневим завданням» 200 тис. пудів хліба, і це опублікувала місцева газета. Але незабаром план був підвищений до 1 млн. пудів. Це волонтаристське рішення було зустрінуте окружними властями «с величайшим недоумением», окружком (!) заявив, що таке завдання виконати абсолютно неможливо. Для посланця ЦК, звісно, нічого неможливого не існувало, але він вважав своїм обов'язком попередити, якою буде ціна: «Моя думка така: березневе завдання, безумовно, є дуже, дуже важким, його можна виконати за рахунок скорочення страхових запасів дрібних і середніх держателів хліба шляхом подальшого «ужорсточення» тиску. Але тут можна дійти до небезпечної межі».

Доповідь не обійшла увагою і настрої селян. Огляд зроблено за класичною компартійною «тріадою»: у заможних — «кипіння злоби куркульської»; біднота — «в стані морально-політичного піднесення» (хоч побоюється, що до нового врожаю не дотягне); настрої середняцтва — «в цілому пригнічений», «багато незадоволення і обізленості». Автору доповіді особисто доводилося часто чути від селян: «Середньому селянству, особливо за останні три роки, всі співали дифірамби про його вагомість і значимість в революції і соціалістичному будівництві. Його піднімали високо (центральна фігура, союзник і таке інше), заохочували, робили поступки, а зараз ваговитий рахунок пред'явили».

Інший очевидець і активний учасник подій, відповідальний інструктор ЦК КП(б)У М. Ікс, приблизно в цей же час здійснював інспекцію Кам'янець-Подільського округу. Свої враження і висновки він виклав у листі до секретаріату ЦК від 20 січня 1928 р.³¹⁷ Автор листа (діяч «з

³¹⁷ Там само. — Спр. 2772. — Арк. 6–10.

минулим» і людина неординарна) дозволив собі досить різку й категоричну критику дій республіканського центру. Він починав з відвертого висміювання конвульсивних дій центру: «Повне знічення і розгубленість викликає серед місцевої публіки надмірна злива директив з центру, часом суперечливих і позначених печаттю нервозності і суєтливості». А йшлося не про будь-які директиви, а про «план» на стягнення з селянства так званого самооподаткування: 10 січня округ отримав директиву зібрати цей податок у розмірі 125 тис. рублів, наступного ж дня телеграмою Харків змінив цю цифру на 150 тис., 13 січня нова телеграма збільшила завдання удвічі (360 тис. руб.), а ще через день телеграма з ЦК пропонувала довести розмір самооподаткування до 425 тис. руб. Методи визначення розмірів і строків виконання цього податку, а також техніка його стягування зовсім не відповідають змісту урядового закону про самооподаткування: «уряд, отже, обманював».

Інформував М. Ікс і про настрої селянства: «Настрій селян в тих селах, де мені з тов. Горлинським довелося побувати, не можуть не викликати тривоги. Критика наших заходів носить жовчний і часом злісний характер. Ворожі виступи стали відвертішими, сміливішими, ніж це було рік-півтори тому при обстеженні мною Кам'яниччини». Для посилення ефекту інструктор ЦК наводить дослівно висловлювання селян, які йому особисто довелося вислухати: «Ви кажете: буде хліб — буде мануфактура; а ми вам кажемо: буде мануфактура — буде хліб»; «Десять років ви нам кажете: буде, буде, а нічого нема»; «Говорять, що Жовтнева революція звільнила селян від ярма, але ми тепер бачимо, що Радянська влада так здавила це ярмо на нашій шиї, що дихати неможливо»; «Навіщо ви малюєте на гербі серп і молот; намалювали б два молота, які луплять нас з двох боків». Автор листа наполягає на тому, що це типові приклади в типових селах: «Ми не вибирали спеціальних сіл. Отже, те, що ми спостерігали в цих селах, не можна розглядати як випадкові явища. Що особливо характерно, так це той факт, що подібні виступи зустрічають очевидне співчуття усієї маси, і у нас не було жодного випадку, коли б не тільки члени КНС, а навіть члени партії чи комсомольці давали б відсіч цим виступам».

Висновок М. Ікса звучить як вирок: «Запаси хліба у кам'янецького селянина до того обмежені, а об'єктивні передумови для незадоволення у нього такі значні, що реальні результати хлібозаготівель не зможуть компенсувати шкідливих політичних наслідків нашого фінансового натиску, який селянин починає розцінювати в певній мірі як рецидив воєнного комунізму. Ми стоїмо перед загрозою втратити найзначнішу частину того капіталу, який ми нажили за останні роки в справі зближення з середняком». Що й казати, аналіз бездоганний. За одним винятком. М. Ікс

шукав істину в аналізі суспільних процесів, а логіка політичного життя вже зазнала деформації, і вирішальними принципами діянь тих, кому адресувалося це послання, вже стали волонтаристські і особистісно-амбіційні чинники. Настала фаза вирішення соціально-економічних проблем з позицій «політичної доцільності». Не випадково М. Ікс вже наступного 1929 р. зазнав шельмувань як правоухильник.

«Селянин й бувший червоноармієць» Грицько Швець з Чутівського району на Полтавщині у своєму листі до голови РНК УСРР В. Чубаря від 10 січня 1928 р.³¹⁸ підводить глибоко печальний підсумок досвіду взаємин селянства з радянською владою: «Робочий собі залишився синком, а селянин — пасинком... селянин же наоборот, він якось похожий на дійну корову... на селянина дивляться звисока, наприклад, всі газети, які б то вони не були, — чи центральні, чи окружні, — все рівно пишеться одно: нажать на селянина, щоб сплачував всю заборгованість, бо селянин заборгувався перед Радвладою, бо це мужик». Аргументація властей на виправдання своєї податкової політики, яка набувала виразних рис звичайної зачистки, доходить до розуму селянина, але не до його серця, і він починає іронізувати, пародіюючи офіційну пропаганду: «Думає селянин, сплативши оці податки, — оце вже й квит, буду ремонтувати за останні кошти сільсько-господарські машини (борону, плуг), а останні кошти — на одяг та на прохарчування своєї сім'ї. — Так ні, тут треба ще самооподаткування, бо, мовляв, не все ще гаразд, — он те, а он те, бо, мовляв, не весь цей селянин продав свій хліб за безцінок. Кажуть, продавай свій хліб оце, бо дорожчої ціни на хліб не буде. Як оце продаси, то ми тобі колись, як не потратимо, п'ятака дамо доплати». Але така гра не може тягнутися довго: «...Селянин перестає на обіщанки вірити, селянин вірить тільки в натуральність». Далі висловлюються претензії до влади: припинити переговори про визнання колишніх царських зовнішніх боргів, а нагромадження на реконструкцію народного господарства формувати за рахунок внутрішніх заощаджень, особливо в промисловості; припинити розкол в партії і зупинити переслідування вождів революції; припинити практику фракційної кооптації на посади; забезпечити селянським дітям однакові з робітничою молоддю можливості отримувати вищу освіту.

У 1928 р. апарат ЦК КП(б)У з періодичністю у п'ять днів (!) складав бюлетені під назвою «Огляд про хід хлібозаготівель»³¹⁹ під грифом «цілком таємно». Постійними рубриками бюлетенів були «Робота парторганізацій» та «Настрої у зв'язку з хлібозаготівельною кампанією». З них

³¹⁸ Там само. — Спр. 2815. — Арк. 1.

³¹⁹ Там само. — Спр. 2823, 2824.

видно, що влада на місцях почала давати збої. «Огляд» від 30 січня 1928 р. наводив повідомлення секретаря Запорізького окружного партійного комітету про те, що «на зборах селян з питань хлібозаготівель майже не чути партійців, голови сільрад і ті мовчать». З Одеського округу повідомляли: «Наші кооперативні органи без бою здали позиції на хлібному ринку. Райспоживспілки вимагають повернути їм зернові аванси, а більшість сільгосптовариств звільнило своїх заготовачів». Уповноважені Мелітопольського окрпарткому надсилали з місць звістки про пасивність та бездіяльність місцевого апарату у питаннях хлібозаготівель³²⁰.

Спочатку керівництво на периферії ще не розібралося, в який бік розвиваються події. З Тульчинського ОПК в лютому повідомляли: «Зробити твердих політичних висновків про настрої селянства ми утруднюємося... Селянин зараз здивований [в документі точніше: «в недоумении»], — і наводили розсип домінуючих реплік: «Війна скоро буде, голод наближається... Італійського консула вбили та треба викупитись»; «Кінь селянський тепер кріпкий став, будьте обережні — вирветься»; «Партія робить те, що опозиція пропонувала, тільки інакше це переводить». З різних місць надходила маса прикладів найфантастичніших інтерпретацій селянством поведінки влади: «Хлеб нужен для того, что мы помогаем в Китае революционным войскам, очень много хлеба вывезли за границу, а теперь не хватает самим, и хотят отобрать у крестьянина последний пуд». (Запорожье)... «Распространяется масса нелепых слухов, вплоть до того, что большевики хотят откупиться за убитого консула в Одессе, о подготовке к войне, реквизиции хлеба, о надвигающемся голоде и т. п.» (Николаев). «Весной будет война, поэтому с пограничных округов путем налогов хотят выкачать хлеб, мы должны не допустить этого» (Шепетовський округ).

Тут доречним буде зауважити, що бюлетені ЦК, охоче і старанно цитуючи запальні репліки селян, в той же час старанно обходили тему основного мотиву в поведінці селянства, основної причини хлібозаготівельної кризи — це необґрунтованість і економічна недоцільність податкового тиску на село в режимі чрезвычайщини.

Про всяк випадок політтехнологи у столичному Харкові вважали за краще зробити вигляд, що все це справа рук виключно «куркульства»: «агітація за створення селянської спілки», «ревності до робітничого класу», «чутки про війну, про очікувану погибель радвлади» — це все поширюють «куркулі і антирадянські елементи». Ще у 1927 р., а тим

---

³²⁰ Саричев В.І. Окремі аспекти хлібозаготівель 1927–1929 років на Півдні України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — Запоріжжя, 2004. — С. 125.

більше у 1925–1926 рр., партійний апарат дозволяв собі більше гнучкості, критичності і здатності правильно розставити акценти.

Аналітики у партійному центрі республіки наголошували на тому, що в «низових ланках» партапарату присутні «явища пасивності, хвостизму і ін.»: сільські комуністи в ході кампанії виявляють розгубленість, ховаються, уникають голосування. Ті ж, які не втратили бадьорості, вдаються до прямолінійного тиску, що дратує селянське населення, налаштовує його проти влади. У настроях селян відзначалась динаміка: «певне погіршення» (протягом лютого 1928 р.). Влітку, коли стали зрозумілими масштаби недороду, — новий виток в ескалації напруженості: «Мариупольский округком пишет: «Настроение селянства удрученное и упавшее»... На почве всех вышеуказанных моментов в целом ряде округов (Херсон, Николаев, Запорожье и друг.) зарегистрированы демонстрации селян к зданиям сельсоветов с просьбой выдачи хлеба, «бабы бунты», препятствия к вывозке хлеба за пределы района, разграбление отдельных потребительских т-в и проч.».

Паралельно з апаратом ЦК ситуацію на селі сканували служби ДПУ на чолі з його очільником В. Балицьким. З тією ж періодичністю — «по п'ятидневкам» складалися так звані «спецзводки», матеріалом для яких слугували записи виступів функціонерів і рядових громадян на всіляких публічних заходах, а також підслухані агентами ДПУ репліки. Враховувались також результати таємної перлюстрації листів громадян, матеріали допитів, вилучені листівки і прокламації. Загальна назва — «Про дефекти в хлібозаготівлях на Україні»; рубрики: «Хід хлібозаготівель» та «Настрої села».

Лексика «гепеушних» документів була ще більш «разухабистой», ніж партапаратні аналітичні тексти. Ще одна відмінність: співробітникам ЦК було ніяково у своїх звітах підставляти своїх колег — працівників того ж апарату, які якраз у цей час перебували у відрядженнях на місцях «по выкачке...». Тому в доповідях інформаційного відділу ЦК найбільший злочинець — це секретар райкому чи окркому. А чекісти були понад усіма, тому від них діставалося усім, крім секретарів ЦК — харківського і московського: «Масові відрядження на село уповноважених, представників правлінь і інструкторів центру, завдяки тому, що їх робота носить гастролерський характер, викликає паніку на селі»³²¹.

Ставлення селянства і до фіскальних кампаній, і до влади остаточно сформувалося, і в «спецдоповідях» повторюється стереотипне повідомлення: «Політнастрій села за минулий тиждень суттєво не змінився». Можна було б сказати, що система ДПУ подавала «хазяїну» та іншим

³²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2989. — Арк. 2.

втаємниченим особам об'єктивну картину того, що відбувалося на селі, якби не одна деталь: усі виразно ворожі щодо центральної влади судження і виступи обов'язково приписувалися «куркулям»: ті все це робили якщо не особисто, то через шкідницький вплив на решту селянства. «Куркулі» сіяли чутки, магнетизували село своїм авторитетом успішних господарів, підкуповували голоси на зборах, підпоювали бідноту самогоном і горілкою, а головне — шантажували реальною загрозою відмови в допомозі у скрутний час. Убезпечивши такими коментарями себе від можливого звинувачення у навмисному згущенні фарб, чи підігруванні опозиції в її нападках на «генеральну лінію ЦК», чи в наклепі на «радянський лад» (хто як не таємна поліція знав, як все це у житті трапляється), службісти ДПУ ретельно передавали думки і настрої селян періоду розгортання «чрезвычайщини» чи, як рафіновано висловлюються сучасні автори, «згортання непу»: «У владі правди немає, сидять підлота і негідники, які душать селян хлібозаготівлями і податками»; «Радвлада створена для знищення сільського господарства, а не піднесення»; «Нам у сільраді потрібні люди, які б захищали наші інтереси, а не виконували директиви центру»; «У випадку війни легко буде змінити владу, бо у народів буде зброя. Навіщо нам ця влада, при якій ми ходимо голі і босі. У селян немає охоти розвивати своє господарство, і воно з року в рік буде занепадати»³²².

Не уникли агентурного вуха і висловлювання селян «шовіністичного» характеру: «Для чого нам говорять про загрозу з-за кордону, коли Москва душить»; «Чому така різниця між Росією і Україною як щодо забезпечення хлібом, так і щодо цін...»; «Доки ми будемо знаходитись під владою Росії? Нам треба відділитися від москалів. З Росією нам жити не з руки. У нас на Україні маса багатств, і все забирає Москва»; «Все, що у нас забирають, кацапам відвозять, а ми, українці, голодні і босі. Так довго не буде, все перекинеться»; «Очищають нашу Україну від хліба і вивозять у Росію, а Росія обманює Україну, забирає хліб, цукор і мануфактуру нам не дає, і крім того, морить голодом»³²³. Пророче висловилися селяни в Писарівському районі на Харківщині: «Все одно хлібозаготівкам не буде кінця: сьогодні по путівці, завтра по плану, потім під прапором, а потім будуть лазити по сараях»³²⁴.

«Чрезвычайщина» розірвала тимчасове перемир'я селянства і влади. У розпал хлібозаготівель 1928 р. самі партійні функціонери усвідомлювали розрив мирних стосунків із селянством, що видно, зокрема, з огляду

³²² Там само. — Арк. 6–7, 24–26.

³²³ Там само. — Арк. 6, 25, 26.

³²⁴ Там само. — Арк. 7.

листів і виступів для ЦК КП(б)У: «Немає розриву з селянством, але є надрив...»; «З селянством розсварилися... І з робітниками розсварилися, зарплату зменшили, норму збільшили, на пайок посадили...»; «Ми в цьому році буквально ліквідували Радянську владу...»; «Селянин на нас дивився не як на заготівельників, а як... експропріаторів...»; «Нам доводиться зустрічати єдиний фронт села проти нас...»; «...Ми зараз перейшли цілком до методів розверстки в найгіршому виданні... Ми зараз перестали піклуватися про продуктивні сили села, ми всю увагу, всю енергію приділили викачуванню хліба і викачуємо так, що наш союзник починає сумніватися в користі союзу»³²⁵.

В міру того, як позаекономічний тиск ставав головним методом державних хлібозаготівель, в міру того, як наростала істерика і паніка, — все виразніше поставало таке нове явище в громадському житті, як стихійна моральна капітуляція функціонерів і активістів перед шквалом селянської опозиції. Чекістські донесення це явище називали «демобілізаційними настроями». Об'єктивним проявом переходу виконавців урядових рішень, умовно кажучи, на платформу селянства був зрив планів і завдань по хлібозаготівлях і низці спеціальних поборів, а суб'єктивним їх проявом були висловлювання, частина з яких і попала до «спецсводок»: «Не знаю, для чого мене послали і що можна зробити в даних умовах» (інспектор Наркомторгу); «У селян все одно хліба немає для продажу» (керівні працівники Союзхліба); «Власті в центрі вигадують, а нас гонять у селян хліб забирати» (голова споживчого кооперативу на Дніпропетровщині); «Мені не можна сваритися з селянами, до Харкова мене все одно не візьмуть, а доведеться працювати серед селян, значить, треба жити мирно» (голова сільради Лозівського району на Харківщині); «Краще з себе не драти та людей не чіпати» (його колега з Оріхівської сільради); «Чим ходити і видирати з селян по одному-два пуди, краще самому вивезти [на заготівельний пункт] свої залишки» (їх колега з Липовецького району)³²⁶.

Селянство поступово захоплювало «низову ланку» влади в свій полон!

Але центр відступати не збирався. Власне, в умовах гострої боротьби за владу в Кремлі відступати й не було куди. Під тиском згори в Україні почалося масове полювання на «дезорганізаторів хлібного ринку». За 10 днів (з 9 по 19 січня 1928 р.) у Дніпропетровському окрузі було складено 49 протоколів і затримано 68 «порушників правил торгівлі». Паралельно у цей же час за допомогою міліції по округу здійснювалося вилучення головних селянських платежів. Це примушувало господарів

³²⁵ Там само. — Спр. 2751. — Арк. 30–34.

³²⁶ Там само. — Спр. 2989. — Арк. 2–3.

терміново шукати кошти під загрозою руйнації власного двору шляхом продажу сільськогосподарської продукції. Під час цієї кампанії у Павлоградському, Юр'ївському та Котовському районах міліція конфіскувала майно 325 господарств і вчинила більше 1000 описувань. За умов такого тиску селянство Дніпропетровського округу виконало завдання хлібоздачі у січні-березні 1928 р. на 81,5%³²⁷.

В Україні внаслідок операцій, проведених органами ДПУ у листопаді-грудні 1928 р., були заарештовані 783 особи, що звинувачувалися у скуповуванні зерна, притягнуто до відповідальності 140 орендарів млинів, власників хлібопекарень, кооператорів за порушення розпоряджень про помел борошна, до фінорганів передано 627 справ на осіб, що займалися торгівлею без патентів. До цієї роботи в округах з другої половини 1928 р. були підключені спеціальні наради по боротьбі із спекуляцією, які об'єднували зусилля окрфінвідділу, адміністративних органів, суду, міліції, прокуратури, хлібозаготівельників та ДПУ, зокрема його транспортних відділів. Так, спецнарада Дніпропетровського округу у серпні — вересні 1928 р. відрядила у кожний район по одному представнику ДПУ та працівнику міліції з числа командного складу, видала кілька директив про заборону допущення приватників до заготівель та випікання хліба, складала інструкції фінорганам по боротьбі зі спекуляцією і встановила порядок, за яким сільрадам, КНС та іншим установам не дозволялося видавати приватним особам посвідчення на купівлю зерна. У результаті діяльності спецнаради за два місяці було порушено 110 карних справ (заарештовано 90 осіб), притягнуто до адміністративної відповідальності 120 осіб, складено 160 протоколів фінорганами. Крім того, виявлено 33 мішечника, конфісковано 928 пуд. зерна, вилучено у перекупників промкрану на 3153 крб., притягнуто 10 осіб до відповідальності за службові злочини, зв'язані з хлібозаготівлями. Взагалі з серпня 1928 р. по лютий 1929 р. на Дніпропетровщині було викрито 2701 «спекулянта», серед яких частка виявлених органами ДПУ складала 45,6%, міліцією — 42,6%, фінорганами — 11,8%³²⁸.

Але в умовах товарного голоду приватники, а тим більше селяни, що збували свою продукцію на ринках, користувалися підтримкою населення. Приміром, 28 квітня 1929 р. на ринку м. Новомосковська Дніпропетровського округу міліція спробувала затримати двох селян, що продавали власну сільгосппродукцію. Коли торговці почали опиратися, їх

---

³²⁷ Саричев В.І. Окремі аспекти хлібозаготівель 1927–1929 років на Півдні України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — Запоріжжя, 2004. — С. 125–126.

³²⁸ Там само. — С. 126.

підтримали мешканці міста — виникла сутичка з представниками влади. Після прибуття на місце події начальника районного відділу міліції з групою підтримки атмосфера ще більш розпалилася: у натовпі почулися вигуки: «Бий міліцію, жидів, комуністів!», з'явилися заклики до активних дій: «Відберемо у міліції зброю». Напруження вдалося пригасити лише після втручання загону вершників й арешту 13 осіб. Аналогічні за змістом події відбулися на ринку Сухо-Єланецької сільради Новоодеського району на Миколаївщині 16 травня 1929 р. Натовп жінок (близько 200 осіб) намагався побити представників місцевої влади, чоловіки ж відокремилися і чекали слухної нагоди, щоб надати допомогу. Тільки прибуття озброєних міліціонерів вгамувало розлючених жінок, вісім з яких заарештували. Вирок по цій справі був оголошений 22 червня — Х. Івановій, П. Коваленко, П. Скакун присудили, за офіційною термінологією того часу, по 3 роки позбавлення волі з суворою ізоляцією та конфіскацією однієї чверті майна; Г. Цибуленко, Г. Повар, Т. Коваленко, Я. Лященко та С. Гробчак були засуджені на 4 роки³²⁹.

Верхівка влади свідомо прямувала до заміни політичних регуляторів відверто репресивними заходами. Якщо у 1927 р. органами ДПУ УСРР було заарештовано 16 842 особи, то в 1928 р. — 19 151 особу, і в подальші роки ця статистика показуватиме стабільну тенденцію швидкого зростання. Але ще більш показовими були зміни у спрямуванні вістря «карального меча пролетаріату». Дослідник статистики каральних репресій 1927–1961 рр. В. Нікольський звертає увагу на промовисту деталь: ще у 1927 р. відомчий облік статистичних даних по обвинуваченнях мав спрощений характер (фіксувалося сім видів злочинів), але в 1928 р. градація обвинувачень значно розширюється. Важливо відзначити, що з цього року в аналітичному словнику сталінських спецслужб з'являється і міцно вкорінюється така категорія, як «сільська контрреволюція». У 1928 р. за цією статтею в Україні «проходило» 2415 осіб, або 35% від усіх «контрреволюціонерів» (загалом за «контрреволюційні злочини» було заарештовано 6906 осіб)³³⁰.

Про перехід конфлікту у більш жорстку і драматичну стадію свідчить поява принципово нових рубрик в аналітичних матеріалах: «Випадки негативного ставлення партійців» і «Випадки негативного ставлення з боку окремих голів сільрад та уповноважених». Йдеться про відмову голів сільрад і сільських комуністів виступати уповноваженими по хлібо-

³²⁹ Там само.

³³⁰ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. — Донецьк: ун-т, 2003. — С. 116–121.

заготівлях, вперте наполягання на нереальності спущених згори планів, небажання розставатися з власними хлібними запасами. Частина такого роду ексцесів слід визнати справді загрозливими для правлячої верхівки. Так, наприклад, у Дніпропетровському окрузі голова однієї з сільрад на вимоги бідноти врятувати їх від голоду зміг відповісти лише порадою: «Ви зберіться душ тридцять, візьміть мішки, підіть в Царичанку до голови Райвиконкому й кричіть «дайош хліба». Бо вони в нас хліб забирають, ми будемо голодувати, а власть кудись хліб відправляє». Аналітики від ЦК старанно відредаговували виклад подібних фактів таким чином, щоб довести їх випадковість, але відвівши для них спеціальні рубрики, вони незалежно від своїх намірів визнали появу цілого нового класу проблем.

В. Саричев в межах свого дисертаційного дослідження «Селянство і радянська влада в 1925–1929 роках: проблема взаємовідносин»³³¹ уклав суцільну хроніку наростання конфлікту на ґрунті хлібозаготівель. В цілому у 1929 р. керівництво України виконало-таки план хлібозаготівель, широко використавши регулярні частини Червоної армії, війська ДПУ та загони прикордонників. І це за тієї умови, що на Півдні України у 1928 р. була сильна посуха, яка призвела до голоду в окремих районах Запорізького та Одеського округів, а також в Молдавії. А з червня 1929 р. ЦК КП(б)У запропонував новий метод хлібозаготівель. Суть його полягала у розподілі кампанії на окремі періоди з перенесенням центру ваги у бік активізації агітаційно-пропагандистських заходів. На першому етапі проводилися сходи, які ухвалювали планові завдання, створювали комісії сприяння хлібозаготівлям і затверджували розкладку щодо куркульських господарств. У Дніпропетровському окрузі пройшла хвиля таких заходів: 697 нарад і пленумів сільрад з кількістю учасників 23 719 чол.; 622 сходи КНС, бідняків та батраків (42682 чол.); 2720 загальних зборів виборців (252 579 чол.); 352 партійних та комсомольських зборів (15 050 чол.); 90 профспілкових зборів і 28 — родин червоноармійців та інвалідів. В цілому по округу в цій кампанії взяли участь 2785 тис. чол. Та далі гасел і закликів справа не пішла. Врешті решт влада повернулася до масових обшуків, арештів, визначення нереальних термінів виконання постанов комісій (24–48 годин), масових складань актів за невиконання завдань, квапливого розпродажу майна, розповсюдження надзвичайних заходів на велику кількість середняків і навіть бідняків, вилучення зерна з метою руйнування заможних господарств, «брудної лайки, залякування зброєю, бійки селян» тощо. Влітку і восени 1929 р. по 22 округах України

---

³³¹ Саричев В.І. Селянство в 1925–1929 роках: проблема взаємовідносин: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2000.

було розпродано з торгів майно 22 тис. куркульських і середняцьких господарств, які не змогли виконати заготівельні зобов'язання³³².

Розроблені в центральних московських установах і спущені в Україну плани хлібозаготівлі, по суті, були планами руйнування економічних і життєвих підвалин українського села. Тому ці плани наштовхнулися на рішучу боротьбу з боку селянства. В 1929 р. в СРСР було зареєстровано понад 1307 випадків «масових антирадянських виступів» (для порівняння: у 1927 р. — 32 виступи)³³³.

Опір чинила низова ланка радянського та партійного апарату під час доведення хлібозаготівельних завдань. Голови колгоспів, сільрад, секретарі партосередків, голови райвиконкомів та секретарі райкомів, тобто безпосередні виконавці політичного курсу партії і держави, добре розуміли, що, з одного боку, виконання державного плану за будь-яку ціну було першою заповіддю і першочерговим завданням кожного керівника. З іншого ж боку, за нереальності хлібозаготівельних завдань їх реалізація була досить проблематичною. Зрештою голови сільрад, колгоспів і радгоспів перетворювалися на заручників влади: за низькі показники вся відповідальність була покладена на них, що означало в кращому випадку звільнення з роботи і виключення з партії, а в гіршому — арешт і катівні ДПУ. Ось чому нерідко місцеві керівники наполегливо відмовлялися від прийняття планів і вимагали їх зменшення. Свої відмови вони, як правило, пояснювали тим, що плани нереальні, а тому виконати їх неможливо.

* * *

Слово «влада» в громадському дискурсі і навіть у щоденному побуті 1920–1928 рр. зустрічалося набагато частіше, ніж можна собі уявити. Побутувало воно в різних варіаціях — «влада», «власть», «власти», «радвллада» тощо. Це слово і в документах, і, що особливо цікаво, в мові простих людей — одне з найбільш поширених.

Селянин знав не тільки «радянську владу». Він добре пам'ятав і часто згадував у 20-ті роки владу «царську», «кадетську», «гетьманську», зарубіжну «буржуазну». Влада дореволюційна, царська нерідко в селянському громадському дискурсі постає як цілком респектабельна і достойна. Її згадували (очевидно, на контрасті з владою комуністів) як таку,

---

³³² Саричев В.І. Окремі аспекти хлібозаготівель 1927–1929 років на Півдні України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVII. — С. 127.

³³³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы. — Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. — М., 2000. — С. 702.

яка забезпечувала фінансову стабільність і була відносно передбачуваною. Кадетська влада оцінювалася як найжорстокіша і цілком ворожа щодо селянства. Що стосується зарубіжних владних режимів, то тут селяни орієнтувалися виключно на газети і згадував «буржуазні уряди» і «капіталістичні країни» переважно тоді, коли необхідно було нагадати своїй владі, що навіть «там» не було таких перекосів, як в СРСР.

У ставленні селянства до влади — мінімум політизації і максимум соціально-антропологічного прагматизму. Якщо й заводив якийсь селянин мову про владу «у всесвітньо-історичному масштабі», тобто про світову революцію чи про своїх «братів по класу» в зарубіжжі, то робив це, просто повторюючи кліше з газет і урочистих промов. Від себе ж селяни розуміли владу як силу, яка існує остільки, оскільки народ (тобто селянство) згоден її терпіти і утримувати, і виправданням, умовою її існування є виконання нею суспільно значимих обов'язків: будувати школи і лікарні, ловити злочинців, створювати економічну інфраструктуру. Селян мало хвилювали ідеологічні доктрини чи утопічні гасла.

В уявленні селян 20-х років державна влада — це щось далеке від народу. Постійно чуочи наполегливі запевнення у тому, що радянська влада — народна, влада робітників і селян, вони цьому не вірили. Влада для селян — це діячі, які «сидять» далеко в місті, не працюють, але гарно харчуються (а то й «жирують»!), пішки не ходять і турбот простих людей не знають. Навіть у себе на селі селянин мав справу з чужою владою: всі оті комісари, уповноважені, агенти, лектори тощо були російськомовними і «з міста».

Влада, яка носила назву радянської, була виразно компартійною. На першому етапі (1918–1922 рр.) ця влада мала характер воєнно-польової диктатури, а з 1923 р. — диктатури партійного апарату. Головною і єдиною суттю цієї влади, а точніше — апарату було самообслуговування власних ексклюзивних потреб, починаючи від привілейованого забезпечення побутовими благами і закінчуючи пошуками можливостей ведення найзахопливішої з усіх можливих розваг — ведення великої міжнародної гри (чи то під назвою «світової революції» чи то під гаслом «побудови соціалізму в одній окремій країні»). Жодна із високих декларацій цієї влади, таких як «союз робітничого класу і селянства», «радянська демократія», «культурна революція», не відповідала дійсності, все це були лише тактичні ходи. Надзвичайна ефективність цієї влади, з якою українському селянству довелося мати справу, таїлася у її здатності підпорядковувати всі свої ресурси і всі свої дії одній простій меті — збереженню самої себе, а також у здатності жертвувати заради цієї стратегічної мети усім можливим, навіть частинами самої себе. З тим більшою рішучістю приносилися в жертву всі інші частини суспільства. Такі жертви в ім'я найвищої мети приносилися у міжвоєнний період тричі.

Перший раз — коли по завершенню війни за владу розгорнулася безпощадна чистка влади від тих, хто виконав найспецифічнішу і найнебезпечнішу частину роботи: отаманів, комбригів, комдивів, підпільників, смертників, спецкомісарів. Вони «фізично усувалися» (це задокументований термін у дискурсі партійних контрольних комісій і так званих партійних судів 1920–1921 років). В цьому кроку була своя логіка, своя прагматика і своє виправдання: уже в розпал громадянської війни ці воїни революції стали перероджуватися на відвертий криміналітет, вони ставали некерованими і справді небезпечними для суспільства, а найперше — для партії-переможиці.

Вдруге соціально-політичне кровопускання в ім'я збереження системи було здійснене, коли виникла необхідність зачистити гниючі рештки політики розкуркулювання і продрозверстки, так званого «воєнного комунізму». На селі це обернулося спочатку масованим шельмуванням, а потім фактичним погромом сільських партійних органів — сільосередків і райкомів партії у 1924–1925 рр. Це була не критика, а утилізація. Партія списала відпрацьований матеріал, скинула баласт, який заважав їй здійснити черговий маневр — перейти до «хорошо врегульованого» суспільства, до раціональної схеми управління державою — через сталу валюту, збалансований бюджет, динамічну економіку, цивілізовані взаємини із закордоном. Сільські комуністи, які по вуха загрузли у мерзоті «воєнного комунізму» і виявили свою повну непридатність до будь-чого іншого, і нічого крім кепкувань і роздратування з боку селянської маси Системі принести не могли, які до того ж вимагали грошового утримання, — стали тягарем.

Утретє влада здійснила жертвоприношення своїх служителів в ході колективізації: Система вдалася до ампутації тих своїх «членів», які перетворилися на антитіла, бо їх селянська маса подавила силою свого гігантського гравітаційного поля. Сільський і районний партактив, заново сформований протягом 1926–1928 рр., виявився нездатним виконати черговий наказ — зруйнувати село: він виявився занадто близьким і спорідненим селу. Його погром було здійснено у 1930–1932 рр., коли головна потуга каральних дій була спрямована навіть не на селян, а на сільський партактив.

Про громадянське суспільство на селі (ідея В. Нолла) можна говорити лише умовно, бо воно було не ліберально-демократичне, а патріархальне. Його елементами були «вулиця», кругова порука, звичаєве право, сільський схід. Громадських організацій у сучасному розумінні слова не існувало. Вони на короткий час з'явилися в ході революції, але потім швидко зникли: земельні повітові комітети, «Просвіти». Всі так звані громадські організації 20-х років — це «троянські коні» компартійної влади, її

креатура. Це інородне тіло на селі: КНС, КВД, «Всеробітземліс» і у великій частині кооперація. Всі вони існували коштом держави і управлялися настановленими згори комісарами. Єдиною справді селянською організацією залишалися земгромади, та й ті були сильно зарегульовані владою.

Село перед лицем компартійної влади виявляло цілковиту одностайність, консолідовану громадську думку. В оглядах інформаційного відділу ЦК ВКП(б) за 1925–1926 рр. відображено пробудження наполегливості селян — учасників безпартійних селянських конференцій у відстоюванні своїх особливих вимог: рівні виборчі права для робітників і селян, пропорційне представництво селян в державних установах, перетворення селянських конференцій на законодавчі з'їзди, вибори низових органів влади без контролю з боку вищих органів, вибори на Всеукраїнський з'їзд рад безпосередньо на районних з'їздах, створення «відкритої комуністичної партії», з переважанням у ній селян, створення селянських спілок. Селяни висловлювали незадоволення диктатурою робітничого класу над селянством, диктатурою партії над безпартійними, малим відсотком селян в партії, незнанням комуністами потреб села³³⁴.

Селянство переграло владу на етапі 1924–1927 рр. Воно краще володіло ринковими механізмами і винахідливо та терпляче лавірувало між мінами, які постійно розставляв уряд у вигляді змін податкового кодексу, «ножиць цін», повзучої інфляції, нарешті так званого самоподаткування. Селянство перемагало на виборах до місцевих органів влади — при всіх конституційних обмеженнях, позбавленнях політичних прав і крутильствах районних функціонерів.

Офіційною доктриною 1924–1927 років було гасло: союз бідняка з середняком проти куркуля. Користуючись цією фразеологією, можна сказати, що з самого початку 1928 р., коли масово розгорнулася кампанія примушування селян приймати постанови про додатковий податок, так зване самообкладання, влада отримала об'єднаний фронт усього селянства проти себе. Віроломство (за висловами селян) влади в галузі податкової політики, продемонстроване наприкінці 1927 — на початку 1928 р., стало ризикою, яка підвела підсумок усій повоєнній політиці компартійної влади з її кризами товарообігу, безробіттям, нездатністю налагодити соціальне забезпечення бідноти, постійними конфліктами з заможною верхівкою села, нескінченними рецидивами комчванства, хронічною менеджерською неспроможністю сільрад і районних адміністрацій. Схоже, досвід 1923–1928 років повинен був показати вищому керівництву країни,

---

³³⁴ Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). — С. 170–173.

що село нездатне задовольнитися окремими поступками, його забаганки є безмежними; гармонія у стосунках компартійної влади з селом є можливою лише за умови прийняття селянської програми, а для цього влада повинна справді переродитися — як у своїй ідеології, так і у економічній політиці, і в зовнішній політиці. А це була завелика, просто неможлива жертва для правлячої партії. Можна говорити, що протягом 20–30-х років реалізувалися дві моделі взаємодії влади і селянства: хронологічно перша модель — це дії влади всупереч волі народу, її можна назвати «Влада проти народу»; друга модель — це дії влади без народу, її слід назвати «Влада без народу».

Осмислюючи те, що відбувалося в 30-ті роки, починаєш краще розуміти, що періоди «воєнного комунізму» і непу були однопорядковими, вони ґрунтувалися на одній і тій же моделі взаємодії влади і суспільства — моделі політичної боротьби. В межах цієї моделі влада намагалася переконати і ідейно полонити масу. Влада вела гру. Часом ця гра переростала у збройний поєдинок, але воєнні дії все одно зберігали засади змагання. Спочатку влада, якій випало оволодіти країною, а це була компартійна влада, боролася з супротивником на фронтах, потім боротьба перейшла на економічне поприще. Але були правила гри. Жорсткі, несправедливі, але правила. Умови були нерівні, але можливості залишалися: кожна сторона мала можливість висловлювати взаємні претензії, обмірковувати свій вибір. Норми революційної доби зберігали свою дію, і роки 1918–1928 цілком заслуговують назви пореволюційних. Зовсім інакше було в 30-ті роки. Якщо перші 11 років радянської влади в Україні пройшли в умовах несправедливої, деформованої політичної системи, то 30-ті показали повну відсутність будь-якої політики.

Десь до 1923 р. селянство виступало на суспільній арені в якості «народу»: воно було субстанцією, яка здатна була породжувати претендентів на владу (якщо не верховну, то принаймні регіональну, локальну) — повстанські формування, отаманів, загони самооборони. Село мало запаси зброї і стратегічний ресурс мілітарної доби — самогон. Село постачало (хоч і скупю) рекрутів в альтернативні армії. З 1923 р. як результат більшовицької політики селянство-народ перетворюється на масу — стає повністю демобілізованим, роззброєним, цивільним і в решті решт безправним. Село втрачає право на ініціативу і зберігає можливість тільки пасивного спротиву владі, спираючись на інерцію моральності і традицій, а також на своє положення товаровиробника. У подальшому громадські організації пореволюційної доби, хоч і деформовані, але реальні, такі як комнезами, — були розпущені. Так звані національні райони, хоч і бутафорські, але з певним відтінком колориту, — були розформовані. Земельні громади — найяскравіша і найжиттєвіша реалія сільського самоврядування — були ліквідовані.

Компартійна влада трансформувалася в протилежному напрямі. Спочатку більшовицька політична сила була для селянства лише одним з претендентів на державну владу. Але надалі вона сакралізується, із борця за владу перетворюється на саму владу, владу як таку. Відтепер питання її легітимності знімається, і до неї висувається лише одна вимога: вона має справно виконувати свої владні функції, тобто забезпечувати «лад» — стабільність, справедливість, прогрес. Селянам вона повинна дати помірні обґрунтовані податкові норми, робітникам і інтелігенції — зарплату, бідності і безробітним — голодну подачку. Селянство тепер в якості певної суспільної сили виступає лише як платник податків, ринковий контрагент і люмпен (нарікання бідності в голодні місяці).

У 20-ті роки компартійна влада намагалася управляти селом через своїх агентів впливу: сільських комуністів, селянську бідноту — «опору партії на селі», організовану бідноту — комнезамівців, демобілізованих червоноармійців. Така модель, хоч і підкріплена каральними діями чекістів і міліції, працювала кволо. «Актив» влади виявився сміттям — малоосвіченим, непрофесійним, неавторитетним, та до того ж вельми схильним до корупції. Намагаючись переграти село на ринковому чи правовому полі, влада завжди відставала на один крок. «Перекачування» фінансових ресурсів із сільського господарства у промисловість, «ножиці цін», податкове маневрування не приносили бажаних дивідендів і в решті решт завели у глухий кут хлібозаготівельних криз 1927–1928 рр. І тоді компартійна влада наважилася на знищення селянства «як класу».

Зазначаючи поразку за поразкою, знову й знову стаючи жертвами репресивних акцій, селянські маси, окремі активісти і інтелектуали постійно наступали на одні й ті ж граблі — ставали жертвами власної схильності мислити банальними категоріями, нездатності передбачити можливість нестандартного розвитку подій. Влада обеззброїла народ тим, що вдалася до методів, які більшості «політично свідомих» громадян здавалися неможливими. Влада переступила всі межі людської уяви. Звичайно, попередження, влучні пророцтва і т. ін. мали місце, в тому числі і в селянському середовищі, але це були рідкісні випадки прозорливості. Крім того, на них реагували як на юродство, та й самі автори подібних пророцтв, схоже, самі не вірили до кінця у можливість сказаного, а скоріше хотіли лише загострити протест, витверезити владу. А влада не жартувала і не сумнівалася. Коли прийшов час, вона рішуче кинулася у вир безумства. Центр повною мірою використав свою монополію на репресії.

Компартійна влада продемонструвала власну неспроможність до творення. Вона була здатна лише присвоювати і перерозподіляти створене іншими. Відображенням цього факту стали постійні нарікання на «ворогів

радянської влади», які постійно заважали реалізації грандіозних планів. У 20-ті роки головною перепорою називалася «несвідомість», «дрібно-буржуазна природа» селянства. Потім головна відповідальність була покладена на «розкладення», «опортунізм», «переродження» місцевих урядовців.

Політика «чрезвычайщины» завела владу у безвихідь, і сталінському керівництву не залишалося нічого іншого, як іти напролом. Методи політичного маневрування були остаточно відкинуті. Наприкінці 1929 р. компартійна влада пішла на остаточну відмову від пореволюційної моделі, яка передбачала переважно політичні засоби. Відтепер політика збереглася виключно в кремлівських коридорах влади. Швидко й непомітно публічний простір покинули вислови «союз робітничого класу і селянства», «змичка міста і села», які були надзвичайно поширені у 20-ті рр.

Розділ IV.

Військовослужбовці і радянська влада (1921–1928)

IV.1. Особливості військово-політичного статусу УСРР

Визначальне значення у контексті військово-політичного статусу УСРР в умовах воєнних дій на «внутрішньому» й «зовнішньому» фронтах мала декларація ЦВК РСФРР від 1 червня 1919 р. (відповідно ВУЦВК — від 14 червня 1919 р.) про «воєнно-політичний союз» між РСФРР і УСРР. З проголошенням в грудні 1919 р. «нової лінії» в національному питанні й у пошуках союзників серед українських небільшовицьких сил, керівництво РСФРР було змушене стати на шлях забезпечення принаймні видимості однієї з ключових ознак державного статусу Української соціалістичної радянської республіки — її збройних сил. 3 грудня 1920 р. РВРР видала наказ № 2660/532, яким засновувала посаду командувача збройними силами України «для об'єднання в одних руках усіх збройних сил, що знаходяться і діють на території Української радянської республіки»¹. Призначеному на цю посаду Михайлу Фрунзе підпорядковувалися дислоковані на українському терені польові війська РСЧА, Харківської і Київської військової округ, Української запасної армії, Війська трудових армій, ВНУС. За наказом, в оперативному і стратегічному відношеннях командувач підпорядковувався безпосередньо Реввійськраді РСФРР. Водночас як уповноважений РВРР і командувач збройних сил України, він мав увійти до складу РНК УСРР із правом вирішального голосу. «Положення про командувача всіма збройними силами на території України», згідно з наказом, належало у короткий строк опрацювати Штабу РВРР.

28 грудня 1920 р. під час роботи VIII Всеросійського з'їзду рад представники РНК РСФРР В. Ленін і Г. Чичерін та представник УСРР Х. Раковський підписали новий Договір про воєнний та господарський союз, який фактично закріплював делегування Україною своїх повно-

---

¹ Російський державний військовий архів (Далі — РДВА). — Ф. 25899. — Оп. 3. — Спр. 585. — Арк. 2; Центральний державний архів вищих органів державної влади України (Далі — ЦДАВО). — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 698. — Арк. 180.

важень у військовій сфері радянській Росії². За договором, «у цілях оборони, а також і в інтересах господарського будівництва» сім найважливіших наркоматів двох республік, у тому числі військових і морських справ (останнього УСРР в цей час не мала) ставали об'єднаними і входили до Раднаркому РСФРР. Договір також передбачав творення інституту уповноважених об'єднаних наркоматів у складі Раднаркому УСРР.

Хоча жодної згадки про наявність збройних сил України та посади їх командувача вищезазначений Договір не містив, усе ж через деякий час на розгляд РНК УСРР було передано підготовлений РВРР проект «Положення про командувача збройними силами на Україні і Уповноваженого РВР на Україні»³. Згідно з «Положенням», командувач збройними силами України проголошувався начальником усіх військових частин, армій, управлінь та установ військового відомства, розташованих на території УСРР. В оперативному відношенні йому також підлягали Морські сили Чорного та Азовського морів. Сам командувач підпорядковувався Реввійськкраті РСФРР, а в оперативному та стратегічному відношеннях — безпосередньо головнокомандуючому всіх збройних сил радянської Росії. У своїй діяльності командувачу належало керуватися військовими законами РСФРР. Причетність УСРР до вироблення та проведення військової політики мала забезпечуватись входженням Уповноваженого РВРР з правом вирішального голосу до складу українського уряду та його підзвітністю останньому⁴.

25 січня 1921 р. РНК УСРР, а 27 січня 1921 р. РНК РСФРР затвердили вищезазначене «Положення». При цьому українська сторона внесла до проекту дві пропозиції — про обов'язкову реєстрацію в РНК УСРР усіх постанов РВРР і РПО РСФРР, які мають загальнодержавний характер, а також про виключне право ВУЦВК і Всеукраїнського з'їзду рад на амністію, помилування і пом'якшення вироків, винесених Ревтрибуналами на території УСРР⁵. Ці пропозиції, утім, «зависли у повітрі», що, судячи за документами, попервах було сприйняте українською стороною як певне «бюрократичне непорозуміння». У всякому разі, в березні 1921 р. М. Фрунзе, виступаючи перед делегатами V Всеукраїнського з'їзду рад, схарактеризував «Положення» як тимчасове й висловив упевненість, що «практика найближчих місяців примусить внести в нього ті чи інші

² Восьмой Всероссийский Съезд Советов Рабочих, Крестьянских, Красноармейских и Казачьих Депутатов: Стенографический отчет (22–29 декабря 1920 г.). — Москва, 1921. — С. 233–234.

³ ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 61; Спр. 83. — Арк. 1.

⁴ Там само. — Спр. 9. — Арк. 61.

⁵ Там само.

доповнення й зміни»⁶. Останні, зокрема, мали стосуватися питань військово-адміністративного поділу. За повідомленням М. Фрунзе, РВРР в цей час обговорював проект організації, крім Київської і Харківської військової округ, Чорноморської військової округи із включенням до неї Криму. Мотивами звуження вже декларованих «Положенням» повноважень командуючого збройних сил України у військово-морській сфері називалися «надзвичайна важливість оборони Чорноморського узбережжя», «трудність при нинішніх українських умовах керувати великими адміністративними об'єднаннями» та «відома господарсько-адміністративна самостійність району Чорноморського узбережжя»⁷.

Принагідно відзначимо, що делегатам V Всеукраїнського з'їзду рад формально належало затвердити договір між УСРР і РСФРР від 28 грудня 1920 р. Ретельно підготовлене обговорення загалом відбувалося спокійно. Протестувати проти нього намагалася лише нечисленна фракція Української комуністичної партії (УКП). Вона з моменту підписання нового договору активно його критикувала як такий, що «порушує навіть ту фікцію, що зветься Конституцією УСРР» та «встановлює унію, а не союз рівноправних держав»⁸. Своєю чергою, розроблений самими укапістами проект резолюції «Про взаємовідносини між УСРР і РСФРР» виходив з необхідності поновлення ВУЦВК переговорів з російською стороною для укладання нового договору, який би передбачав існування в обох республіках рівноправних і невіддільних один одному ані цілком, ані через окремі наркомати урядів та створення союзних, федеральних органів влади, зокрема і Військової у складі представників вищих військових органів УСРР і РСФРР⁹. Проте укапістам не вдалося не лише провести, але навіть оголосити свій проект резолюції. Перешкодила цьому технічна майстерність більшовицької фракції, яка спромоглася ізолювати опозиціонерів, позбавивши їх, як «петлюрівську лавочку», можливості оголошення своєї позиції¹⁰. Чергову декларацію з вимогами перегляду умов договору 1920 р. та встановлення економічної і політичної незалежності УСРР фракція УКП безуспішно намагалася внести і на розгляд депутатів VI-го Всеукраїнського з'їзду рад у грудні 1921 р. Як і раніше, укапісти обстоювали ідею організації федеральних органів влади, відновлення в УСРР діяльності повноцінних наркоматів. Окремий пункт документу вимагав також «організації Української Червоної армії з територіальних

⁶ Там само. — Спр. 40. — Арк. 29.

⁷ Там само.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі — ЦДАГО). — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 81. — Арк. 39.

⁹ Там само. — Арк. 35.

¹⁰ Там само. — Арк. 6.

кадрів, з українською командною мовою та мовою політичної освіти українських червоних вояків, яка б під проводом союзного командування та революційної військової ради озброєних сил федеративного союзу радянських республік, як загін Міжнародної Червоної армії, боролася за комуністичну революцію та визволення українських працюючих мас з-під гніту чужоземних імперіалістів, за об'єднання їх в єдину українську республіку працюючих»¹¹.

Між тим, наступні події з усією очевидністю засвідчили послідовні дії військово-політичного керівництва РСФРР до подальшого «поглинання» УСРР, зокрема обмеження навіть її формальних прав у військовій сфері. Так, постановою Ради Праці і Оборони РСФРР від 21 квітня 1922 р. Збройні сили України і Криму були перейменовані на Південно-Західну округу¹². Оцінюючи це як спробу зведення статусу УСРР до рівня Південно-західного краю Росії, уряд Х. Раковського категорично висловився проти перейменування. 28 квітня 1922 р. це питання спеціально обговорювалося і на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, яке також визнало це перейменування недоцільним з огляду на обстановку, яка склалася в Україні», і під тиском української сторони 27 травня 1922 р. Південно-Західна військова округа отримала назву Української військової округи (УВО)¹³. На активну протидію з боку РВРР наштовхнувся також проект розбудови Центральної школи Червоних старшин. Восени 1922 р. внаслідок проведеної ДУВУЗ реорганізації вона була позбавлена статусу Центральної і перетворена на школу нормального типу. Раніше з посади начальника школи був усунутий її організатор П. Солодуб, а весь командний склад заарештований за підозрою у «петлюрівщині». Оцінюючі ці заходи як цілеспрямоване нищення передумов розбудови українського червоного війська, опальний начальник школи з відчаєм писав голові РНК УСРР Х. Раковському: «Не комсклад судять, а судиться ідея створення Української Червоної армії, судиться процес українізації України, який, у залежності від вироку, розглядатиметься як поразка цих ідей, а ще краще як утопічність їх»¹⁴.

Очевидна недосконалість «договірної федерації», що постала як друга, після «воєнно-політичного союзу», форма існування формально неза-

¹¹ Там само. — Арк. 44–45.

¹² Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории краснознаменного Киевского военного округа. 1919–1969 (Далі — Киевский Краснознаменный...). — К., 1969. — С. 75.

¹³ Там само.

¹⁴ ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп.1. — Спр. 673. — Арк. 36.

лежних республік¹⁵ примусила вище політичне керівництво України за ініціативи Х. Раковського звернутися у березні 1922 р. до ЦК РКП(б) з проханням утворити комісію з членів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У для «остаточної і точної розробки взаємовідносин РСФРР і УСРР»¹⁶. У серпні 1922 р. натомість була створена комісія політбюро ЦК РКП(б) для підготовки проекту вдосконалення відносин між республіками, до складу якої було запрошено одного представника УСРР — Г. Петровського¹⁷. Так розпочався підготовчий процес організації майбутнього СРСР, в якому, через хворобу В. Леніна провідну роль став відігравати активний послідовник проекту «автономізації республік» Й. Сталін.

У контексті пошуку шляхів удосконалення договірних відносин, РНК УСРР 9 червня 1922 р. розглянув питання про доцільність внесення доповнень до існуючого «Положення про командувача всіма збройними силами на Україні»¹⁸. Ішлося, зокрема, про доповнення «Положення» статтями щодо зобов'язання командуючого військами України у стосунках з цивільною владою і населенням керуватися виключно українським законодавством та зареєстрованим на її території законодавством РСФРР; про встановлення права ВУЦВК нагороджувати знаками відзнаки червоноармійців, військові частини і командний склад; підпорядкування усієї військово-судової частини збройних сил України НКЮ УСРР через Верховний трибунал УСРР; узгодження з урядом УСРР питань (за виключенням оперативно-стройової частини) організації військкоматів та реформування військових округ; про проведення в Україні від імені українського командування і відповідних наркоматів УСРР усіх наказів РВРР, а також виданих за участі та від імені інших наркоматів РСФРР.

30 грудня 1922 р. у Москві відбувся I Всесоюзний з'їзд рад, який затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір¹⁹. Обстоюваний Й. Сталіним проект «автономізації республік» формально було відхилено, і СРСР постав як федеративний союз рівноправних республік.

Реальна практика, однак, одразу ж засвідчила намагання переформованих на загальносоюзні російських державних органів явочним шля-

---

¹⁵ Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. — К., 1995. — С. 114.

¹⁶ Російський державний архів соціально-політичної історії (Далі — РДАСПІ). — Ф. 17. — Оп. 14. — Спр. 874. — Арк. 34. Тут цит.: Кульчицький С.В. Цит. праця. — С. 121.

¹⁷ Там само. — С. 122.

¹⁸ ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 392. — Арк. 431.

¹⁹ Образование Союза Советских Социалистических Республик: Сборник документов. — М., 1972. — С. 379–381.

хом реалізувати проект «автономізації республік». Незадоволення цим представників національних республік проявилось у ході роботи XII з'їзду РКП(б) у квітні 1923 р. Виступаючи перед делегатами, Х. Раковський прямо заявив, що «союзне будівництво пішло неправильним шляхом», що партія в національному питанні «робить фатальні помилки», які загрожують новою громадянською війною²⁰. Нарікання на стан справ у національній сфері лунали і з боку представників Грузії, які, між іншим, виступили з пропозицією розглянути питання відтворення у республіках наркоматів військових справ та організації загальносоюзної армії як суми національних²¹. Ця ідея не була підтримана більшістю делегатів з'їзду, які натомість погодилися з проектом Й. Сталіна щодо поступової організації національних військових частин у республіках²².

У січні 1923 р. ЦВК СРСР утворив Конституційну комісію, якій разом з ЦВК союзних республік належало опрацювати фундаментальні устрої нової держави. Українська сторона намагалася використати цей процес для законодавчого закріплення прав республіки у військовій сфері. 7 травня у Харкові відбулося засідання комісії РНК УСРР з вироблення Конституції СРСР, взаємовідносин між наркоматами УСРР та СРСР, учасники якого визнали за необхідне «піддати серйозному перегляду всі основні положення Союзного договору в сенсі уточнення прав Союзу і розширення прав окремих республік», зокрема «наполягати, щоб у республіках були тільки наркоми (а не Уповновнаркоми), незалежно від їх функцій і прав»²³. Ухвалена резолюція містила також пропозицію визначити столицею Союзу РСР місто, яке не є столицею однієї з республік²⁴, тобто ішлося про потребу перенесення союзної столиці з Москви.

19 травня 1923 р. на засіданні комісії обговорювався розроблений українськими урядовцями варіант нового Договору про створення Союзу РСР²⁵. Автори пропонували доповнити документ положеннями про організацію на терені республік національних частин та армій із застереженням про те, ці останні складають «єдину організацію, яка знаходиться в розпорядженні Союзу»²⁶. У двох частинах проекту Союзного договору — «Загальні положення. Про наркомати Союзні та їх взаємини з Респуб-

---

²⁰ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. — М., 1968. — С. 576–577.

²¹ Стенограмма заседания секции 12 съезда РКП(б) по национальному вопросу. 25 апреля 1923 г. // Известия ЦК КПСС. — 1991. — № 5. — С. 156.

²² Там само. — № 4. — С. 171.

²³ ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 970. — Арк. 2.

²⁴ Там само. — Арк. 3.

²⁵ Там само. — Арк. 5, 13–14.

²⁶ Там само. — Арк. 5–6.

ліками», «Загальні положення про управління злите» пропонувався новий механізм регламентування діяльності союзних наркоматів. Зокрема, сфера союзного управління мала бути розподіленою на дві частини: управління спільне — тобто таке, що здійснюється безпосередньо союзною владою на терені всього Союзу РСР через союзні органи, та управління директивне, об'єднане — тобто таке, що провадиться союзною владою лише у вигляді загальних директив і керівництва діяльністю відповідних республіканських органів. До сфери спільного управління належало віднести наркомати у військових та морських справах, шляхів сполучення та пошти і телеграфу. Статус спільних для цих наркоматів, однак, не забезпечував їх наділення безмежними повноваженнями: відповідними статтями пропонувалося визначити «межі підпорядкування органів злитого управління урядам республік». Крім того, передбачалося наділити ЦВК республік правом припинення дії постанов союзних наркоматів «у разі їх невідповідності Союзному договору, законодавству Союзу, законодавству Республіки, або явного порушення інтересів республіки»²⁷. Третя частина проекту Договору — «Загальне положення про Народні комісаріати у військових та морських справах Союзу і Республік» конкретизувала рівень компетенції союзу і республік у військовій сфері. Народний комісаріат у військових і морських справах Союзу проголошувався злитим. Очолювати його належало призначеному ЦВК Союзу РСР народному комісару та Реввійськраді, до складу якої вводилися по одному представнику з кожної національної республіки. Водночас відновлювався інститут республіканських наркомів у військових і морських справах із одночасним заміщенням цими останніми посади командувача збройних сил СРСР на території республіки. Республіканські наркоми мали призначатися ЦВК республік за представленням союзного наркомвоєнмора, якому вони й підпорядковувалися безпосередньо. Поряд із цим, як командувачі збройних сил у республіці, в оперативно-стратегічному відношенні вони також мали підлягати головнокомандуючому всіх збройних сил СРСР. Окремою приміткою зазначалося оперативне підпорядкування усіх морських сил Чорного і Азовського морів командувачу збройних сил в Україні. У своїй діяльності командувачі збройних сил СРСР на території республіки мали керуватися військовими законами СРСР. Водночас їм також належало узгоджувати з республіканськими урядами ряд принципів питань стосовних мобілізації населення, чергових призовів військовослужбовців, фінансування потреб війська з міс-

---

²⁷ Там само. — Арк. 13.

цевих бюджетів, а головне — щодо організації національних військових формувань²⁸.

Проведена республіканською комісією робота виявилася марною, оскільки перспективи союзного будівництва заздалегідь були визначені ЦК РКП(б). У липні 1923 р. Х. Раковського звільнили з посади голови РНК УСРР і відрядили повноважним представником СРСР до Великобританії. В урядових установах республіки відбулася «чистка» від націонал-комуністичних елементів. Розроблені раніше комісією проекти були відкинуті. На порядку дня залишилися лише ті, що їх пропонувала Москва.

3 вересня 1923 р. на черговому засіданні конституційна комісія при РНК УСРР повернулася до обговорення питання про уповноважених союзних наркоматів. Було ухвалено просити РНК СРСР увійти із клопотанням до президії ВЦВК про наділення уповноважених правом вирішального голосу в республіканських урядах²⁹.

6 листопада 1923 р. у Москві на III сесії ЦВК СРСР депутати обговорили проект «Положення про загальносоюзні народні комісаріати», який передбачав існування Уповноважених загальносоюзних наркоматів, їх входження до складу республіканських урядів (з дорадчим чи вирішальним голосом), а також їх відповідальність за діяльність перед загальносоюзним наркоматом³⁰. Було розглянуто також проект «Положення про Народний комісаріат у військових і морських справах СРСР»³¹. Остаточну його редакцію було затверджено 12 листопада 1923 р.³² Нарешті у січні 1924 р. у Москві була прийнята Конституція СРСР, а у Харкові в травні 1925 р. — Конституція УСРР, які законодавчо закріплювали делегування Україною своїх повноважень у військовій сфері загальносоюзним органам і забезпечували їй участь у цій справі через входження до республіканського уряду Уповноваженого Народного комісаріату у військових і морських справах СРСР.

Певний час наявність уповноважених створювала видимість причетності урядів національних республік до вироблення союзної військової політики. Проте наприкінці 1920-х рр. в умовах чергового реформування системи військового управління збройних сил і посилення централізації, функції уповноважених були переглянуті у бік зменшення їх залежності від республіканських РНК.

²⁸ Там само. — Арк. 13–14.

²⁹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 58. — Арк. 10.

³⁰ Там само. — Спр. 1379. — Арк. 3, 20.

³¹ Там само. — Арк. 23.

³² Положение о Народном комисариате по военным и морским делам. 12 ноября 1923 г. // Вестник ЦИК, СНК и СТО Союза СССР. — 1923. — № 10. — Ст. 301.

Влітку 1928 р. На розгляд РНК УСРР був спрямований проект нового «Положення про Народний комісаріат у військових і морських справах»³³. У ході його обговорення українська сторона звернула увагу на деякі нові формулювання, що далі звужували компетенцію республіканських РНК. Ішлося, зокрема, про встановлення нового порядку інформування уповноваженими союзного наркомату республіканських РНК з тих чи інших питань оборони — виключно за дорученням наркомату військових справ СРСР³⁴. Така постановка питання фактично позбавляла республіканський уряд останніх важелів контролю за діяльністю представника центрального військового відомства. Тому 22 серпня 1928 р. Постійне представництво УСРР при РНК СРСР у Москві надіслало на адресу Наркомвоєнмора СРСР свої зауваження, зокрема рекомендувало з відповідної статті проекту документу «виключити слова “за дорученням Наркомату у військових і морських справах”, оскільки представляти на розгляд законодавчих органів союзних республік проектів, постанов уряду союзних республік, а також інформувати уряд союзної республіки про діяльність Наркомвоєнмора, Уповноважені Наркомвоєнмора можуть не лише тільки за дорученням Наркомвоєнмора, але і за дорученням уряду союзної республіки, а також і за власною ініціативою»³⁵.

Забігаючи наперед, відзначимо, що пропозиції української сторони залишилися неврахованими. Це засвідчило затверджене 30 січня 1929 р. ЦВК і РНК СРСР нове «Положення про Народний комісаріат у військових і морських справах»³⁶. Відповідно до нього, на уповноважених Наркомвоєнмора СРСР, які перебували «при РНК союзних республік», покладалися наступні завдання: представництво у союзній республіці з усіх питань компетенції наркомвоєнмору; внесення на розгляд законодавчих органів союзної республіки, за дорученням Народного комісаріату військових справ, проектів постанов уряду цієї республіки з потреб оборони; нагляд за проведенням у життя на території союзної республіки військового законодавства СРСР і заснованих на ньому розпоряджень наркомвоєнмору, а також обжалування, у необхідних випадках, дій органів влади, що порушують інтереси оборони; інформування за дорученням народного комісаріату військових і морських справ СРСР уряду союзної

---

³³ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 834. — Арк. 9.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Об утверждении положения о Народном комиссариате по военным и морским делам в новой редакции; Положение о Народном комиссариате по военным и морским делам: постановление ЦИК и СНК СССР. 30 января 1929 г. // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических республик. — 1929. — № 13. — Ст. 104–105.

республіки про діяльність Наркомвоєнмору в цілому і про стан оборони на території цієї республіки. Правом віддачі наказів військовим частинам, установам і органам місцевого військового управління, уповноважені на надіялися. У порівнянні з попереднім варіантом «Положення», нове досить чітко визначало напрям діяльності уповноважених як «Центр — республіка». Кандидатури уповноважених пропонувалися і затверджувалися у Москві, республіканські уряди практично позбавлялися контролю і будь-яких засобів впливу на представника центрального військового відомства. Останній, натомість, надіявся фіскальними функціями, представляючи інтереси центральної влади на місцях. Коли 1934 р. Реввійськграду СРСР було ліквідовано, а Наркомат з військових і морських справ перейменовано на Наркомат оборони СРСР (НКО СРСР)³⁷, нове «Положення про Народний комісаріат оборони Союзу РСР» вже містило лише згадку уповноважених при РНК союзних республік, зовсім не регламентуючи їх права і обов'язки³⁸. Надалі з документів зникла і згадка про уповноважених НКО СРСР. Відтак сфера військового управління цілком і повністю відійшла до союзних органів влади, а участь національних республік у виробленні військової політики фактично було зведено нанівець.

VI.2. Військовослужбовці під час стихійної демобілізації, голоду та переходу до НЕПу

Станом на 1 вересня 1920 р. у лавах РСЧА перебувало дещо більше 3,5 млн. військовослужбовців³⁹. Значна частина червоного війська дислокувалася саме на українському терені (загалом 1200 тис. бійців). Ці війська було зведено у п'ять армій (4-у, 6-у, 12-у, 14-у і 1-шу Кінну), 21 стрілецьку та 14 кавалерійських дивізій, 2 стрілецькі та 8 кавалерійських бригади, технічні та спеціальні частини⁴⁰.

---

³⁷ О ликвидации Реввоенсовета Союза СССР, переименовании Наркомвоєнмора в Народный комиссариат обороны Союза ССР и об утверждении тт. Гамарника Я.Б. и Тухачевского М.Н. заместителями народного комиссара обороны Союза ССР: постановление ЦИК СССР. 20 июня 1934 г // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических республик. — 1934. — № 33. — Ст. 256.

³⁸ Об утверждении положения о Народном комиссариате обороны Союза ССР: постановление ЦИК и СНК СССР; Положение о Народном Комиссариате обороны Союза СССР: постановление ЦИК и СНК СССР. 22 ноября 1934 г. // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. — 1934. — № 58. — Ст. 430-а-430-б.

³⁹ РДВА. — Ф. 40442. — Оп. 3. — Спр. 2. — Арк. 7.

⁴⁰ Киевский Краснознаменный... — С. 66.

Як зазначалося вище, наказом РВРР від 3 грудня 1920 р. польові війська, Харківська і Київська військові округи, Запасна і Трудова армії, частини ВНУС, військові установи і військово-навчальні заклади склали Збройні сили України і Криму⁴¹. У квітні 1922 р. їх було перейменовано у Південно-Західну, а в травні того ж року — в Українську військову округу. Охоплюючи територію Волинської, Донецької, Катеринославської, Київської, Кременчуцької, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Подільської, Таврійської, Чернігівської, Харківської, Херсонської губерній, УВО стала найбільшою з військових округ СРСР.

Радянська влада в Україні була встановлена силовим способом введення на її територію значних військових контингентів з РСФРР. Це зумовило специфіку національного складу РСЧА в Україні, зокрема мізерну присутність в ній етнічних українців. Проведеним у серпні 1920 р. переписом Червоної армії і Флоту було встановлено, що у розташованих на українській території військах нараховувалося 995882 великоросів (в абсолютній більшості мобілізованих у внутрішніх губерніях РСФРР), 130914 українців, 28229 євреїв, 41850 татар та ін.⁴² Приблизно такою самою залишалась картина й у березні 1921 р. За відомостями, наведеними командуючим збройними силами України та Криму М. Фрунзе на V Всеукраїнському з'їзді рад, 85% особового складу підпорядкованих йому військ складали великороси, 9% — українці, 6% — поляки, білоруси, татари, євреї, німці та ін.⁴³

Ліквідація «зовнішніх», а поступово і «внутрішніх» фронтів висунула на порядок денний завдання переведення Червоної армії на умови мирного часу. Враховуючи на післявоєнну розруху, утримання трьохмільйонного війська більшовицькій владі було не під силу. Питання про подальшу долю РСЧА постало на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. Голова РВРР Л. Троцький запропонував приступити до ліквідації постійної армії та переведення її на міліційну основу. Проте з'їзд визнав цю пропозицію «неправильною і практично небезпечною для сучасного моменту», та ухвалив зберегти регулярну армію, однак суттєво скоротити і реорганізувати її. 7 квітня 1921 р. Реввійськрада РСФРР видала наказ про скорочення РСЧА до можливого мінімуму — 1850 тис. осіб⁴⁴. Відтак, упродовж трьох наступних років чисельність Червоної армії скоротилася майже у сім разів, склавши на 1 жовтня 1922 р. — 741113, на 1 вересня

⁴¹ ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 698. — Арк. 180.

⁴² РДВА. — Ф. 40442. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 43–43.

⁴³ ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 40. — Арк. 33; ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2249. — Арк. 14.

⁴⁴ Реввоенсовет Республики. Протоколы. 1920–1923. Сборник документов. — М., 2000. — С. 200–201.

1923 р. — 528190⁴⁵ (за іншими даними навіть 470422⁴⁶) осіб. Подібні процеси відбувалися і в Україні. Тут до 1 жовтня 1921 р. кількість військовослужбовців зменшилася до 423 тис., упродовж наступного півріччя — ще на 152,5 тис.⁴⁷ Станом на 1 квітня 1923 р. загальна чисельність особового складу частин і з'єднань УВО становила усього 87800 осіб⁴⁸.

Демобілізація супроводжувалась реорганізацією військ. У другій половині 1922 — на початку 1923 рр. усі стрілецькі дивізії УВО були зведені в корпуси: VI (командувач К. Авсентьєвський; штаб корпусу в Одесі; у складі 15-ї Сиваської і 51-ї Перекопської стрілецької дивізій), VII (командувач І. Гаркавий; штаб у Дніпропетровську; у складі 25-ї Чапайовської, 30-ї Іркутської ім. ВЦВК стрілецької дивізій), VIII (командувач І. Грязнов; штаб у Житомирі; у складі 44-ї Київської стрілецької дивізій), IVX-го (командувач І. Дубовий; штаб у Києві; у складі 7-ї Чернігівської, 45-ї Волинської стрілецьких дивізій), XVII (командувач Я. Фабріціус; штаб у Вінниці; у складі 3-ї Кримської, 24-ї Ульяновської Залізної стрілецьких дивізій) стрілецьких корпусів⁴⁹. 1-а і 2-а кавалерійські дивізії увійшли до 1-го кінного корпусу Червоного козацтва (командувач В. Примаков; штаб корпусу у Проскурові), а 7-а, 9-а, 3-я Бессарабська (з осені 1922 р.) кавалерійські дивізії — до 2-го кавалерійського корпусу (командувач Г. Котовський; штаб корпусу в Умані)⁵⁰.

Поспіхом здійснювана демобілізація проводилась у досить складних умовах. Давалася взнаки руйнація, спричинена багатьма роками війни. Значні ушкодження транспортної системи Росії (з 70 тис. верст залізниць у європейській частині країни було зруйновано і пошкоджено 55 тис. — 78,8%⁵¹) унеможлилювали швидку доставку військовиків додому. В квітні 1921 р. політбюро ЦК РКП(б) цілком серйозно обговорювало питання про можливість відправки демобілізованих червоноармійців «пішим ходінням»⁵². Встановлений порядок передбачав також забезпечення демобілізованих військовиків обмундируванням, продовольством. Організаційне вирішення цих питань покладалось на спеціально створені при округах, арміях, у гарнізонах демобілізаційні комісії, губернські комітети

⁴⁵ РДВА. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 170. — Арк. 13.

⁴⁶ Там само. — Ф. 40442. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 3.

⁴⁷ Киевский Краснознаменный... — С. 68.

⁴⁸ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1762. — Арк. 24.

⁴⁹ Киевский Краснознаменный... — С. 75–76.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Бочков Е.А. Развитие системы тылового обеспечения Красной армии в межвоенный период (1921–1945 гг.): автореф. дисс. на соискание научного звания докт. истор. наук. — Спб., 2007. — С. 33.

⁵² Латышев А.Г. Рассекреченный Ленин. — М., 1996. — С. 84–85.

сприяння демобілізації, а також на установи відновленого в лютому 1920 р. Народного комісаріату продовольства УСРР (Наркомпрод УСРР). Однак, на практиці досягнути скоординованих дій вищезазначеним установам не вдавалось. Не останньою причиною цього була та сама розруха: часто-густо забезпечити демобілізованих потрібними речами не вдавалось через їх нестачу або й повну відсутність.

Швидка й значною мірою стихійна демобілізація РСЧА хоча і вирішила одну із суттєвих проблем — проблему споживання армією неправдано величезних ресурсів, у тому числі зумовлену неймовірним зростанням тилів (з 5,5 млн військовиків принаймні 1,5 млн (27,3%) рахувались у частинах і установах тилу)⁵³, однак не вирішила головного завдання зміцнення боєздатності. Надмірно скорочена Червона армія у цей період фактично лише умовно могла прикривати мобілізаційне розгортання збройних сил у випадку війни й була нездатною забезпечувати підготовку необхідної кількості резерву. Це зумовлювалося як відсутністю твердої системи та планового бойового навчання, так і жахливими умовами існування військовослужбовців РСЧА — нестачею їжі, відсутністю і непорядкованістю казарм, браком одягу, взуття тощо.

Слід мати на увазі те, що в роки громадянської війни проблеми забезпечення харчами та обмундируванням частини в основному вирішували шляхом «самопостачання», а попросту кажучи — за рахунок примусових реквізицій у населення. Подекуди червоноармійці «під загрозою взяти на багнети» примушували представників місцевої влади підписувати мандати на здійснення обшуків і реквізицій⁵⁴. Не існувало значних ускладнень і з розташуванням війська: за умов несталості фронту, постійно маневруючі частини використовували будь-які пристосовані для ночівлі приміщення — колишні церкви, школи, житлові будинки і селянські садиби тощо. Із завершенням воєнних дій така практика ставала неможливою. Тож, проблема налагодження системи матеріального постачання війська відчувалася досить гостро.

На початку 1920-х рр. система управління постачанням Червоної армії була реорганізована і централізована. Усі військові органи постачання були об'єднані під керівництвом головного начальника постачань РСЧА. Аналогічні заходи були проведені і на рівні військових округ. Також в умовах проголошення непу почали зазнавати змін і самі принципи утримання та постачання військ: армія поступово почала переводитись з безоплатного на платне обслуговування, було визначено й порядок фінансування витрат військового відомства з державного бюд-

⁵³ РДВА. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 139.

⁵⁴ РДВА. — Ф. 14. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 11–12.

жету⁵⁵. А проте, одних лише реорганізацій було замало для нормалізації ситуації із справою постачання. Натомість за умов поглиблення економічної кризи і насування голоду як наслідку масштабного неврожаю та воєнно-комуністичних методів господарювання, глибоке провалля між потребами армії у матеріальних засобах та реальними економічними можливостями для їх задоволення ставало очевидним.

Влітку 1921 р. у Харкові було проведено нараду вищого військово-політичного керівництва УСРР. Присутні на ній Ф. Кон, Д. Лебідь, С. Косіор, Р. Ейдеман, В. Балицький, М. Фрумкін та інші обговорювали реальний стан постачання Червоної армії і врешті визнали його вкрай незадовільним⁵⁶. З доповіддю на нараді виступив заступник командувача Збройних сил України і Криму Р. Ейдеман. Він визначив стан червоноармійських частин як вкрай важкий унаслідок нестачі продовольства і навіть поінформував про різке зростання випадків захворювання бійців через недоїдання. «Червоноармійці, — заявив Р. Ейдеман, — не дістають і того голодного пайка, котрий їм призначено. Жири повністю відсутні. Ще гірше питання з фуражем. На Лівобережжі падіж коней такий, що частини не можуть рухатися (обози, артилерія)»⁵⁷. Поскаржився на недостатнє матеріальне забезпечення і командувач ВУЧК. Головною проблемою військ чекістів він назвав проблему обмундирування, відсутність якого не дозволяла прикордонникам ані нести караульну службу, ані збирати податки⁵⁸.

Важкі умови життя військовослужбовців виразно демонстрували в цей час численні інспекторські перевірки. Так, 3 вересня 1921 р. спеціальна комісія політуправління Харківської військової округи обстежила і встановила вкрай незадовільні побутові умови 2-го батальйону 111-го полку Харківської військової округи⁵⁹. Зокрема, було зауважено поганий продовольчий пайок для бійців, котрий не передбачав видачі ані жирів, ані м'яса, а складався лише з 1,5 фунтів хліба, 0,25 оселедця, 18 золотників крупи, 6 золотників цукру, тютюну, сірників та мила. В реальності ж військовослужбовці діставали раз на день гарячий суп, уранці і надвечір — гарячий чай. Посуду для їжі так само не було, відтак бійці були змушені харчуватися «із загального казана». Україн критичним був стан із обмундируванням: приблизно 90% особового складу частини ходили босоніж, а одяг значної частини червоноармійців складався лише

---

⁵⁵ Бочков Е.А. Цит. праця. — С. 34.

⁵⁶ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 648. — Арк. 39.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. — Арк. 40.

⁵⁹ Там само. — Спр. 647. — Арк. 93.

із спіднього, яке до того ж було брудним і заносеним до дірок (заміна білизни не проводилась). Здаючи караул, бійці передавали черговим верхній одяг. Однак цього останнього усе-одно на всіх не вистачало, що унеможливило несення караульної служби в холодну погоду. Розташовувався батальйон у двох будинках: в одному мешкало 150, а в іншому — 180 військовиків. Утім, лише одна з будівель була придатною для зимування. Щодо другої, то вона представляла собою літній барак. Дахи обох споруд потребували капітального ремонту: під час дощу вода лилася з стелі просто на нари військовослужбовців. Постільної білизни також не було, тож бійці спали на голих нарах. Не було і ковдр, а зважаючи на те, що бракувало й шинелей, то вкриватися бійцям переважно було нічим. Влітку більшість червоноармійців спали просто неба, зариваючись у пісок. Однак із наступом холодів цей «засіб зігрівання» вже не спрацьовував. Не краще обстоювала справа із санітарним станом казарм, котрі буквально кишіли паразитами. Провести повноцінну дезинфекцію приміщень можливості не було — хоча б тому, що усі шибки і двері у будівлях було вибито. Дещо підтримувався санітарний стан лише завдяки наявності лазні в частині, яку бійці справно відвідували двічі на тиждень. Усі ці негаразди не могли не позначатися негативним чином на стані здоров'я військовослужбовців. На момент перевірки інспекцією лише протягом тижня в частині було зареєстровано 90 випадків шлункових захворювань, також чимало військовослужбовців хворіли на «курячу сліпоту». Лікарі констатували й численні ушкодження ніг бійців через відсутність взуття тощо⁶⁰.

Як свідчать архівні документи, подібною була ситуація й у багатьох частинах Київської військової округи. В липні 1921 р. частини 7-ї стрілецькій дивізії гостро відчували нестачу фуражу і обмундирування. У 8-й кавалерійській дивізії 60–70% особового складу не мало належного обмундирування, до того ж кінській склад з'єднання був виснажений через незадовільне постачання фуражу. В 24-й стрілецькій дивізії обмундирування не мали 80% червоноармійців. А у 17-й кавалерійській дивізії 10% особового складу через недоїдання хворіли на цингу⁶¹.

Такі важкі умови існування суттєво впливали на морально-психологічний стан військовослужбовців. Улітку 1921 р. військові донесення рясніли повідомленнями про несталий політичний стан частин Червоної армії і флоту в Україні, відзначалися такі «нові або більш яскраво виражені небезпечні явища», як поширення навіть у середовищі командного складу значної частини дивізій (24-ї сд, 25-ї сд, 44-ї сд, 7-ї кд, 15-ї сд,

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. — Арк. 179.

55-ї сд) контрреволюційної агітації, зв'язків з повстанськими організаціям, побиття представників місцевих органів влади тощо⁶².

Слід зазначити, що перехід до мирних умов життя, а пізніше й впровадження непу було зустрінуте частиною військовослужбовців РСЧА з явним невдоволенням.

Характерні спогади щодо цього залишив колишній вояк дивізії «Червоного козацтва» Григорій Минович Озерський. В червні 1922 р., за його свідченнями, у Старокостянтиніві М. Фрунзе проводив огляд зведеного полку 2-ї Чернігівської Червоноказачої дивізії та Богунського стрілецького полку. Командувач виступив перед бійцями з промовою, зокрема привітав усіх із завершенням війни. Однак почувши це, командир зведеного полку Карпезо раптом вигукнув: «Дайош війну!», і це гасло дружньо підхопила вся червоноармійська маса. Бійці, згадував Озерський, демонстрували психологічну неготовність не лише до мирних умов життя, але й до проголошеної владою нової економічної політики. «Панів били-били, кров свою лили, а тепер — панам життя не тільки даруємо, а й огинатися перед ними доведеться», — наводив він характерні висловлювання з цього приводу. Деякі військовослужбовці, протестуючи проти непу, навіть здавали свої партійні квитки, заявляючи при цьому: «Не за це ми боролися, і не за цим я ішов у партію»⁶³.

Справді, реалії життя, зокрема пов'язані із непоганим забезпеченням частини командного складу, а особливо «тиловиків» часто-густо справляли на бійців вкрай неприємне враження. Характерного листа надіслав з Бахмута до свого приятеля помічник машиніста бронепоезду № 4: «Ми, борці, авангард революції, борючись увесь час у Червоній армії, були на перших лініях і ми zostались ні при чому. Нехай провалиться усе на світі! Сволота усі комуністи, що сидять у тилу <...>. Немає таких хлопців, котрі змогли б зробити наскок на всю цю сволотну неп»⁶⁴.

Драматична історія трапилася на початку 1921 р. у дислокованому в Харкові штабі Південного фронту. На посту в оперативному відділі (окремому полку охорони штабу) застрелився червоноармієць Андрій Казаков. Проведене Особовим відділом розслідування встановило, що самогубство бійця було прямо пов'язане з психологічним шоком. З'ясувалося, що напередодні у штабі Трудової армії було влаштовано святковий вечір з танцями. Було запрошено два оркестри, у тому числі симфонічний у складі 60 музикантів. Ходили чутки, що за «музичні послуги» було сплачено 200 тис. руб., крім того кожний із музикантів отримав по

⁶² Там само.

⁶³ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 980. — Арк. 14–15.

⁶⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1759. — Арк. 18.

півпуда борошна. Запрошення на вечір розподілялися заздалегідь співробітником штабу Савовичем серед «вищого керівництва та їхніх дам». Тож, на вечір зійшлася «щогольські одягнена публіка, в портупях зі шпорами, деякі були у смокінгах з розчепуреними дамами у шовках і діамантах». Усі ці гості проходили повз караульного червоноармійця Казакова — напівголодного, одягнутого у брудну шинель. Побачене вразило червоноармійця. Перед самогубством він у замішанні запитував своїх товаришів, котрі знали його іще з Туркестанського фронту: «За що ж боролися у роки революції?»⁶⁵.

Важкі умови життя також зумовлювали занепад дисципліни у військах. Політичні донесення містили численні повідомлення про породжені «побутовими умовами та жажливою матеріальною дійсністю» масові випадки невиконання червоноармійцями наказів командирів, дезертирства, пиятики тощо (лише у липні 1921 р. в частинах 30-ї стрілецької дивізії офіційно було зареєстровано 150 випадків порушення дисципліни).

Перманентними були й проблеми у взаєминах бійців із місцевим населенням. Через відсутність фуражу військові час від часу вдавалися до покосів селянських лугів, і це спричиняло жорстокі сутички селян з червоноармійцями⁶⁶. Крадіжки, барахольство, насильство з боку військовослужбовців також не були поодинокими явищами.

Назагал стосунки частин Червоної армії із місцевим населенням були досить напруженими. Переважною більшістю селянства червоне військо не сприймалося «своїм»: по-перше, через те, що в ній, як зазначалося вище, практично не було українців; по-друге, армія у свідомості селян часто-густо асоціювалася з силою, що прийшла забирати землю, хліб та організовувати комунію, допомогати здійснювати у селі продрозкладку; по-третє, в Україні продовжували діяти численні загони українських повстанців, яких вагома частина села підтримувала. Це останнє констатували у своїх донесеннях і політпрацівники. «Ставлення селян до Червоної армії і радянської влади є вороже, а до бандитизму співчутливе», — прямо зазначалося в одному з таких політдонесень⁶⁷.

Через те, що значну частину бійців РСЧА в Україні у цей час усе ще становили великороси, конфлікти з селянським населенням нерідко набували виразно національного забарвлення. Це останнє відзначалося як у радянській діловодній документації, так і в документації УНР, структури якої уважно відстежували інформацію від перебіжчиків з контрольованої радянською владою української території.

⁶⁵ Там само. — Спр. 647. — Арк. 136–137.

⁶⁶ Там само. — Спр. 648. — Арк. 39.

⁶⁷ Там само. — Спр. 647. — Арк. 179.

Зауважимо, що розпочаті з кінця 1920 р. масові мобілізації населення України до РСЧА⁶⁸ суттєво збільшили в ній частку українців. Відповідно до даних звіту наркома у військових і морських справах СРСР за 1922/23 р. станом на 15 березня 1923 р. кількість українців у Червоній армії вже сягала 23,03%, великоросів — 63,22%, білорусів — 3,7%, євреїв — 2,32%, татар — 0,88%, німців — 0,68%, поляків — 1,06%⁶⁹. Та різке збільшення українців в армії у перші повоєнні роки слабо позначилося на національному складі військових частин і з'єднань, безпосередньо дислокованих на терені України. Усе ще триваюча боротьба з залишками «політичного бандитизму» та усвідомлення більшовицьким керівництвом потенційної неблагодійності української селянської молоді, значна частина якої встигла побувати у різноманітних «політичних бандах» та демонструвала умовну лояльність радянській владі, зумовили активне застосування принципу екстериторіальності у порядку комплектації червоних військ в Україні.

Повідомлення про неприязне ставлення великоросів-червоноармійців по відношенню українських селян і, навпаки, цих останніх до «москалів» на початку 1920-х рр. не були рідкістю. Зокрема, свідки відзначали, що «простолюддя московське ототожнювало назву “більшовиків” зі значенням національності» й досить часто на запитання «хто він» і «звідки він», відповідало — «ми большевики з Калузької губернії і т. д». Водночас на запитання про мету прибуття в Україну, від червоноармійці-великороса доволі часто можна було почути відверту відповідь на кшталт: «Да тому, що була раньше Росія, а тепер поділились на більшовиків та українців. Цей хохол-українець нам жити не дає. Хліб весь у нього»⁷⁰.

Своєю чергою настрої значної частини селян, принаймні за свідченнями перебіжчиків, носили «не лишень антибільшовицький, але і антиросійський» характер, причому «ненависть до Москви» зростала «чим далі на схід, чи-то до московського кордону». «По розумінню селянства той, хто балакає по-московськи, той є большевик», — ділився своїми враженнями про пануючі настрої в українському селі один із перебіжників⁷¹.

Настрої національної ворожнечі побутовали й у середині самого червоного війська. Зокрема, у жовтні 1921 р. у 44-й стрілецькій дивізії було зафіксовано масові невдоволення бійців на ґрунті відсутності

⁶⁸ РДВА. — Ф. 40442. — Оп. 3. — Спр. 2. — Арк. 10.

⁶⁹ Там само. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 170. — Арк. 42–43.

⁷⁰ ЦДАВО. — Ф. 1113. — Оп. 2. — Спр. 195. — Арк. 49.

⁷¹ Там само. — Спр. 200. — Арк. 230.

обмундирування. Обурені червоноармійці запитували командування: «Навіщо нагнали на Україну великоросів?»⁷².

Прагнучи посилити політичний вплив у червоному війську в умовах переходу до мирного життя, ПУР РВРР своїм наказом від 30 листопада 1920 р. запровадив у всіх частинах та з'єднаннях РСЧА обов'язкові заняття з політграмоти у формі щоденної політгодини⁷³. Своєю чергою командуючий Збройними силами України і Криму М. Фрунзе 28 липня 1921 р. видав наказ «Про державну пропаганду комунізму в частинах Червоної армії і Флоту на Україні і в Криму»⁷⁴. Спочатку «офіційним» підручником для політичного навчання червоноармійців виступала «Азбука комунізму» М. Бухаріна та Є. Преображенського, а з листопада 1922 р. її доповнив розроблений ПУ РВРР «Політстатут»⁷⁵, в якому в лаконічній і доступній формі пропонувалися для засвоєння ті чи інші політичні поняття. А проте, впливо політосвітньої роботи на військовослужбовців залишався невисоким, палку агітацію політруків за світле комуністичне майбуття раз у раз затуляли важкі проблеми сьогодення.

Одним із «цивілізованих способів» здобуття матеріальної підтримки армії стало проведення радянською владою «днів червоної казарми». Останні, як правило, мали вигляд імпровізованих «суботників» і «воскресників», під час яких населення мобілізувалось для облаштування території військових містечок і казарм. Ініціатива проведення «днів» переважно виходила від партійно-радянських органів та самих військових — як от, кампанія «Дня червоної казарми», широко закроена у січні 1921 р.

За наказом РВР Південного фронту від 9 січня 1921 р. у частинах і з'єднаннях було влаштовано «воскресник Червоної казарми», організацією якого займалась спеціально створена трійка⁷⁶. 21 січня 1921 р. наказ про проведення «дня червоної казарми» видав і командувач Харківської військової округи. Він запропонував політуправлінню округи розробити план культурно-просвітньої роботи заходу, а «особливій трійці» — взяти на себе організаційні питання підготовки і проведення заходу. Спеціальні завдання було покладено на санчастину та управління постачання: їм належало подбати про те, аби під час кампанії усі червоноармійці були пострижені і поголені, помиті у лазнях, наділені свіжим комплектом білизни — натільної й постільної⁷⁷.

⁷² ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 226. — Арк. 3 зв.

⁷³ Политработник. — 1920. — № 11. — С. 16.

⁷⁴ Всеукраинское совещание начполитотделов. — Х., 1921. — С. 87–88.

⁷⁵ РДВА. — Ф. 33987. — Оп. 1. — Спр. 532.

⁷⁶ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 647. — Арк. 67.

⁷⁷ Там само. — Арк. 1.

Проте основний тягар при проведенні «днів червоної казарми» було покладено на органи місцевої влади. Характерним у цьому відношенні стало планування «дня червоної казарми» владою м. Лубни. Тут захід мав бути проведений 27 лютого 1921 р., а його організацією опікувалась ціла комісія у складі секретарів партійних ланок.

Відповідно до розробленого плану, вже з 21 лютого у місті належало розгорнути масовану агітаційну кампанію для популяризації серед робітників і селян «значення і мети дня Червоної казарми»⁷⁸. Протягом тижня у місті мали проводитись численні концерти, спектаклі, мітинги для населення, а також бесіди з робітниками на заводах і підприємствах про нужденний стан бійців РСЧА, які мали б спонукати населення долучитися до справи поліпшення побуту армії. Конкретна допомога організаторами «дня червоної казарми» уявлялась у вигляді праці з ремонтування, миття та обладнання казарм, а також у збиранні подарунків — насамперед таких, які могли б «прикрасити побут та надати затишного вигляду казармі і шпиталю (картини, книги, прикраси тощо)». Посилене харчування особового складу планувалось забезпечити переважно за рахунок частини цивільного населення, зокрема «тих, хто отримував ударні пайки». Так само за рахунок «утисків» значної частини цивільного населення планувалось надати бійцям місцевого гарнізону можливість гарно помитись та продезінфікувати свої речі у місцевих лазнях. Останні мали цілодобово працювати чотири доби поспіль. У всі ці дні в місті мала бути припинена подача світла (лазаретам пропонувалось заздалегідь застатись гасом). Брак дров для лазень планувалось покрити за рахунок ревізицій «у спекулянтів на базарі». Однак непевними виглядали перспективи винайдення мила і соди у кількості, потрібній для миття бійців. Конфіскувати ці речі «у спекулянтів» надії не було, позаяк і мило, і сода були в неймовірному дефіциті. Так само «зі скрипом» йшов пошук джерел постачання бійців білизною. Майже фантастичною уявлялась ідея видати кожному з бійців цукор, по 10 цигарок, замінити належний до видачі чорний хліб білим. Значно простішою — мобілізувати всіх перукарів міста на безоплатну «велику стрижку» червоноармійців⁷⁹. Тиждень підготовки до свята мав завершитись «грандіозним недільником», під час якого масам цивільного населення (комуністи і комсомольці — в обов'язковому порядку) належало ударно попрацювати, прибираючи казарми і лазарети⁸⁰. Не відомо, чи вдалося у даному випадку здійснити усі ці задуми, але будь-як ідея вирішення матеріально-побутових проблем

⁷⁸ Там само. Спр. 551. — Арк. 61.

⁷⁹ Там само. — Арк. 62.

⁸⁰ Там само.

армії за рахунок місцевого населення не сприяло ані суттєвому поліпшенню стану військ, ані покращенню взаємостосунків з населенням.

«Дні червоної казарми» та інші, подібні до них заходи носили ситуативний характер і загалом були малоефективними. Навесні 1922 р. політичне управління УВО інформувало Москву про дальше погіршення ситуації у військах, зокрема про катастрофічний стан справ із продовольчим забезпеченням військовослужбовців. В цей час у 51-й стрілецькій дивізії, наприклад, були зареєстровані випадки вживання у їжу котів, собак, жаб, розкопаних здохлих тварин, у Севастопольській фортеці — дельфінів, що оцінювалось командуванням як «замаскований вид самогубства». Під час стройових занять червоноармійці втрачали свідомість від голоду, траплялися випадки «голодного психозу», посилювались масові захворювання. У травні 1922 р. у 51-й стрілецькій дивізії було зареєстровано 2048 хворих на тиф, протягом двох тижнів липня у цьому ж з'єднанні занедужали 1328 з 3187 бійців, у тому числі 913 на гострі шлункові захворювання⁸¹.

У грудні 1922 р., докладаючи про політбоекстан частин і з'єднань Української військової округи, військово-політичне керівництво констатувало деяке поліпшення постачання частин продовольством, однак продовжувало відзначати брак обмундирування, нестачу та необладнання казарм. У 23-й стрілецькій дивізії, наприклад, частину новобранців унаслідок цього довелося розмістити просто неба. Казарми частин і з'єднань УВО усе ще не мали елементарних зручностей для життя, зокрема були забезпечені ковдрами лише на 18%, простирадлами — на 22,5%, подушками — на 31%, матрацами — на 73%. Відсутність білизни, спання в одязі на голій підлозі у 3-й, 24-й, 25-й та інших дивізіях оберталися застудами, поширенням вошивості серед бійців⁸².

З обстежених комісією у 1923 р. більше 25 тис. червоноармійців УВО через хворобу було звільнено у запас майже 19%, іще 40% з цієї ж причини були відпущені у довготермінові відпустки. «Напівголодні, а то і зовсім голодні, по-жебрацькі одягнуті, а то і напівроздягнуті, у неприглядній тилловій обстановці, часто без освітлення, без постільних належностей і без іншого необхідного матеріального устаткування — так живуть більшість червоноармійців і багато хто з командного і політичного складу», — висновувала комісія⁸³.

⁸¹ РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 2. — Спр. 301. — Арк. 19.

⁸² Там само. — Арк. 73–74.

⁸³ Головань С. Военная реформа 1924–1925 годов в Украине: дисс. на соиск. научн. степени канд. истор. наук. — Одесса, 1993. — С. 34.

Однак не кращою була ситуація і з демобілізованими військово-службовцями, чимало з яких, не маючи змоги влаштуватися на роботу, опинялися на порозі голодної смерті. «Жахів [подібних до] пугачовського голоду не знайти <...> в історії людства. — Телеграфували М. Фрунзе з м. Пугачово поблизу Одеси колишні вояки 25-ї Чапаєвської стрілецької дивізії. — Між життям і смертю голодні знаходять середину — пограбування, труподство, людоїдство. Масове труподство-людоїдство. <...> Демобілізовані червоноармійці, армійські славні ветерани революції, які знаходилися у підпорядкуванні підлеглої вам армії, фронту, чапаєвці помирають від голоду, зводять рахунки з життям, глибоко шкодуючи про своє неславне сконання»⁸⁴.

Вихід зі складної ситуації в армії влада намагалася шукати за рахунок цивільного населення. Як і раніше, це робилося у різноманітні способи, починаючи від проведення суботників для облаштування казарм і до нав'язування постійної опіки — «шефської допомоги» з боку певних організацій та підприємств армії. Лише за перші чотири місяці 1923 р. в УСРР у такі способи було зібрано й передано частинам УВО близько 50 тис. пудів сільськогосподарських продуктів, 30 аршинів сукна і полотна, понад 6 тис. ковдр, подушок, простиррад і рушників, 1332 пари чобіт, 385 пудів шкіри, понад 13 тис. одиниць різного посуду, 3 тис. куснів мила, паливо, папір⁸⁵. Усе це, звичайно, пом'якшувало, кризову ситуацію в армії, хоч кардинальним чином її і не змінювало.

Врешті навесні 1923 р. про це стали відверто говорити й у вищих ешелонах влади, що, утім, було прямим наслідком загострення внутріпартійної боротьби — посиленням протистояння між Л. Троцьким та його опонентами на чолі з Й. Сталіним. Створена за ініціативою останніх Комісія ЦК РКП(б) у складі С. Гусева (голова), А. Андрєєва, А. Бубнова, К. Ворошилова, Г. Орджонікідзе, І. Уншлихта, М. Фрунзе, М. Шверника, обстеживши в цей час стан збройних сил, дійшла вбивчого висновку: «у теперішньому своєму вигляді Червона армія є небоєздатною»⁸⁶.

VI.3. Червоноармійці і командний склад УВО в умовах військової реформи 1920-х рр.

У січні 1925 р. з високих воєнних посад було усунуто Л. Троцького. Наркомом у військових і морських справах і головою Реввійськради СРСР став М. Фрунзе. Під його керівництвом створена за рішенням РВР

⁸⁴ РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 198.

⁸⁵ Техника и снабжение Красной армии. — 1923. — № 35. — С. 34.

⁸⁶ Берхин И. Военная реформа в СССР (1924–1925). — М., 1958. — С. 62–65.

СРСР у лютому 1924 р. група військових спеціалістів опрацювала план військової реформи, проведення якої мало б забезпечити відповідність системи організації радянських збройних сил їх стратегічним завданням. Запропоновані комісією заходи передбачали реорганізацію органів центрального і місцевого військового управління, перехід до територіально-кадрової системи комплектування військ, організації національних військових формувань, встановлення чіткого порядку проходження військової служби громадянами, оновлення командного складу та удосконалення його підготовки, перехід на єдиноначалля, технічне переоснащення армії і флоту, перебудову політосвітньої роботи тощо. Впроваджувані упродовж наступних років, ці заходи увійшли в історію як «фрунзенська реформа», хоча через раптову смерть Фрунзе її проведення з жовтня 1925 р. взяв на себе призначений наркомом К. Ворошилов.

Важливішою складовою реформи стало запровадження мішаної, територіально-кадрової системи комплектування військ. Її сутність полягала не тільки в одночасному існуванні кадрових і територіальних з'єднань, але також і у мішаному способі комплектування цих останніх.

Способи комплектування територіальних і кадрових з'єднань принципово різнилися. Якщо перші (переважно стрілецькі) мали поповнюватися червоноармійцями з районів їх постійного проживання, при цьому кожній військовій частині відповідала певна географічна ділянка району, то другі (стрілецькі, кавалерійські, спеціальні частини та ін.) переважно поповнювалися за рахунок призовників з різних районів СРСР. Особливістю територіальних з'єднань було також те, що поряд із перемінним вони мали також і кадровий, тобто постійний склад (вищий командний, політичний, господарський склад, медичний та ветеринарний склад, частина середнього, молодшого комскладу, а також червоноармійців — приблизно 16% загального штату)⁸⁷.

Переваги територіально-кадрового способу комплектування були очевидними. По-перше, ішлося про суттєве скорочення витрат на утримання збройних сил та можливість готування чималих військових резервів практично без відриву робочих рук від господарства (утримання кадрової дивізії в середині 1920-х рр. державній казні обходилося в 1,8 млн. руб., а територіальної — 1,7 млн., однак перша забезпечувала підготовку 4400 вояків і протягом двох років, а друга — 21 тис. і протягом лише восьми місяців)⁸⁸. По-друге, мішана система дозволяла зберігати необхідну кількість кадрових з'єднань для швидкого розгор-

⁸⁷ Головань С. Военная реформа 1924–1925 годов... — С. 65–66.

⁸⁸ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 1. — Спр. — Арк. 30. Тут цит.: Головань С. Военная реформа 1924–1925 годов... — С. 65–66.

тання на випадок війни. По-третє, наявність кадру у територіальних з'єднаннях та передбачений стосовно цієї частини особового складу екстериторіальний спосіб комплектування давали певні політико-ідеологічні гарантії, оскільки забезпечували виокремлення ядра командно-політичного і червоноармійського складу, потенційно лояльного радянській владі й дистанціювали його від можливих «шкідливих дрібнобуржуазних впливів» терармійського середовища.

Початок активному створенню територіальних формувань було покладено декретом ЦВК і РНК СРСР від 8 серпня 1923 р. «Про організацію територіальних військових частин і проведення військової підготовки трудящих»⁸⁹. Проте завершеного вигляду нова система комплектування радянських збройних сил набула з прийняттям 18 вересня 1925 р. ЦВК і РНК СРСР закону «Про обов'язкову військову службу» (введений в дію з 1 жовтня 1925 р.)⁹⁰.

За новим законом встановлювалася обов'язкова військова служба для усіх громадян СРСР віком від 21 до 40 років. Однак оборона держави зі зброєю в руках довірялася лише трудящим. Щодо «нетрудових елементів» («куркулів», «непманів», «осіб без певних занять», засуджених — усіх, позбавлених права голосу), то їм належало проходити службу у тиловому ополченні — займатися боротьбою з лісовими пожежами та іншими стихійними лихами, працювати на лісозаготівлях і торфорозробках, прокладанні доріг, заготівлях лісоматеріалів тощо (це стосувалося і тих громадян, які відмовлялися брати зброю у руки за релігійними переконаннями)⁹¹.

Військова служба в РСЧА і на Флоті поділялася на допризовну, дійсну і в запасі. Допризовна підготовка (від 19 до 20 років включно) передбачала військове і політичне навчання молоді за межами армії — один місяць на рік. Дійсна військова служба (від 21 до 25 років) тривала 5 років. Зараховані до кадрових, а також кадру територіальних з'єднань спочатку 2 (для флоту — 3) роки мали служити в казармі, після чого відправлялися у довготермінову відпустку, але іще протягом 2 (для флоту —

---

⁸⁹ Об организации территориальных войсковых частей и проведении военной подготовки трудящихся: постановление ЦВК и СНК СССР. 8 августа 1923 г. // Вестник ЦИК, СНК и СТО Союза ССР. — 1923. — № 4. — Ст. 85.

⁹⁰ Закон об обязательной военной службе. 18 сентября 1925 г.; О введении в действие закона об обязательной военной службе: постановление ЦИК и СНК СССР. 18 сентября 1925 г. // Собрание законов Союза ССР. — 1925. — № 62. — Ст. 462–463.

⁹¹ *Потьомкін А.* Тилополченці і релігійники. — Харків : Радянське село, б/р. — С. 3, 13. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 6 листопада 1925 р. визначався порядок можливої заміни служби в тиловому ополченні сплатою спеціального військового податку // Збірник законів СРСР. — 1925. — № 76. — Ст. 577.

3) років мали з'являтися на місячні військові збори. Служба терармійців була дещо іншою. Проходила вона за місцем проживання червоноармійців. Перший рік обмежувався трьохмісячною підготовкою новобранців без зарахування їх у штати терармійців. У наступні чотири роки терармійці відбували службу шляхом регулярних призовів на навчальні збори. З 26 до 40 років військовослужбовці рахувалися у резерві й зобов'язувалися проходити періодичні навчання⁹².

В ході проведення військової реформи співвідношення між кадровими і територіальними військами у складі РСЧА рік у рік змінювалося на користь других. Якщо у 1923 р. у загальній кількості стрілецьких військ територіальні з'єднання склали 25%, то в 1924 р. — 54%, 1925 р. — 62,8%, 1926 р. — 65,8%⁹³. Така ж тенденція проглядалася щодо співвідношення чисельності особового складу кадрових і територіальних військ. Частка перемінників у загальній масі військовослужбовців з'єднань суходільних і військово-повітряних сил РСЧА відповідно становила 16,3%, 47,4%, 53,3% і 50,5%⁹⁴.

В Українському військовому окрузі на територіальний принцип комплектування та навчання спочатку були переведені 25-а (штаб дивізії — в Полтаві, комплектація перемінним складом — Полтавська та Кременчуцька округи) та 7-а (Чернігів; Чернігівська, Ніжинська, Роменська округи) дивізії. До середини 20-х рр. територіальними стали також 23-я (штаб дивізії у Харкові; комплектація перемінним складом — Харківська округа), 30-а (Дніпропетровськ; Катеринославська, Запорізька округи), 46-а (Київ; Київська округа), 80-а (Артемівськ; Артемівська, Луганська, Маріупольська та Сталінська округи), 95-а (Первомайськ; Молдавська АСРР, Первомайська округа), 96-а (Вінниця; Вінницька округа), 99-а (Черкаси; Черкаська та Уманська округи) та 100-а (Біла Церква; Білоцерківська та Бердичівська округи) стрілецькі дивізії. Водночас кадровими залишилися 3-я (штаб дивізії — Сімферополь, район дислокації — Кримська АСРР), 15-а (Миколаїв; Миколаївська, Зінов'євська, Херсонська округи), 51-а (м. Одеса та Одеська округа), 45-а (м. Київ), 24-а (м. Вінниця), 44-а (м. Житомир) дивізії.

У 1925–1926 рр. в УВО існували, також, другочергові територіальні дивізії: 46-а (при 45-й сд, до 1 жовтня 1925 р.), 47-а (при 15-й сд), 69-а (при 23-й сд), 72-а (при 51-й сд), 72-а (при 25-й сд)⁹⁵. Територіальні і кадрові стрілецькі дивізії УВО в 1925 р. входили до п'яти стрілецьких

⁹² Шрамченко С. Збройні сили СРСР // Табір. — 1932. — № 17. — С. 105–110.

⁹³ РДВА. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 267. — Арк. 291.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ РДВА. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 185.

корпусів: VI-го (15-а, 51-а, 95-а дивізії, штаб корпусу — в Одесі), VII-го (25-а, 30-а, 80-а дивізії, штаб корпусу — в Дніпропетровську), VIII-го (44-а, 100-а дивізії, штаб корпусу — в Житомирі), IVX-го (7-а, 45-а, 46-а дивізії, штаб корпусу — в Києві), XVII-го (3-я, 23-я, 24-а, 96-а, 99-а дивізії, штаб корпусу — у Вінниці)⁹⁶.

Залишалися в окрузі і два корпуси кавалерії: 1-й кавалерійський корпус Червоного козацтва (1-а, 2-а кавалерійські дивізії, штаб корпусу — в Проскурові) та 2-й кавалерійський корпус (3-я, 9-а кавалерійські дивізії, штаб корпусу — в Умані). Загальна чисельність особового складу частин і з'єднань Української військової округи на 1 грудня 1924 р. становила 226 652 особи, у тому числі 116 610 перемінників (26,8% чисельності територіальних з'єднань усієї РСЧА) і 110 042 військовослужбовців кадру (20,7%). Наприкінці 1925 р. — 273 527, відповідно 162 796 (28,8%) і 110 731 (20,77%)⁹⁷.

Запровадження територіально-кадрової системи суттєво вплинуло на національний склад УВО. Передусім це стосувалося червоноармійців територіальних з'єднань, які в абсолютній більшості поповнювалися за рахунок місцевого, переважно українського населення. А проте, не тільки серед перемінників, але також і серед червоноармійців кадру українці в середині 1920-х рр. почали складати більше половини. Щодо великоросів, то вони в ці роки здебільшого були представлені у кадрових стрілецьких і спеціальних військах, натомість у територіальних — зовсім небагато.

Запровадження нової системи комплектування військ зумовило створення на рівні місцевого військово-адміністративного апарату. Постановою ЦВК СРСР від 9 січня 1925 р. «Про реорганізацію місцевих органів військового управління»⁹⁸ усі губернські військові комісаріати було переформовано на територіальні управління⁹⁹. На території УСРР станом на квітень 1925 р. існували чотири корпусні (IV-го ск, район діяльності — Київська губернія; XVI-го ск — Одеська губернія; XVII-го ск — Подільська губернія; VII-го ск — Катеринославська губернія); п'ять дивізійних (25-ї сд — Полтавська губернія; 7-ї сд — Чернігівська губернія, 23-ї сд — Харківська губернія; 44-ї сд — Волинська губернія, 80-ї сд — Донецька губернія) управління, а також територіальне управління Кримської АСРР¹⁰⁰.

⁹⁶ Киевский Краснознаменный... — С. 90.

⁹⁷ РДВА. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 335. — Арк. 7, 14.

⁹⁸ РДВА. — Ф. 54. — Оп. 1. — Спр. 689. — Арк. 1.

⁹⁹ Киевский Краснознаменный... — С. 91.

¹⁰⁰ РДВА. — Ф. 54. — Оп. 1. — Спр. 689. — Арк. 124.

Перетворення на рівні органів місцевого військового управління проводилися паралельно із заходами, спрямованими на удосконалення структури центрального апарату Українського військового округу. В середині 1920-х рр. він набув такого вигляду:

- командувач — на чолі округу;
- штаб округу у складі відділів: оперативного, військових сполучень, учбового, стройового, мобілізаційного і укомплектування, по командному складу, розвідувального, адміністративно-господарського, шифрувального;
- начальники родів військ: артилерії, інженерних, зв'язку і хімічних;
- окружні управління: політичне, військово-повітряних сил, санітарне, ветеринарне, постачання з відділами: військово-господарським, артилерійським, військово-технічним, військово-будівельним, фінансовим, адміністративно-господарським¹⁰¹.

З 1924 року в СРСР була встановлена єдина форма одягу для особового складу РСЧА, а також встановлені типові посадові звання, визначено порядок звернення військових один до одного. Командно-стройові посади були розподілені на чотири групи (молодший, середній, старший, вищий комсклад), для кожної посади були встановлені специфічні знаки відзнаки у вигляді трикутників (для молодшого командного складу), квадратів (середній комсклад), прямокутників (старший командний склад) та ромбів (вищий командний склад)¹⁰².

В Українській військовій окрузі вищі військові посади протягом 1920-х рр. посідали як воєнспеци¹⁰³, так і представники нової генерації військової еліти з краскомів¹⁰⁴. Командувачем збройних сил України і

---

¹⁰¹ РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 1. — Од. зб. 226. — Арк. 97. Тут цит.: *Головань С.* Военная реформа ... — С. 58.

¹⁰² Встановлені наказом РВР СРСР № 807 від 20 червня 1924 р. типові командно-стройові посади розподілялися на чотири групи, чотирнадцять категорій: молодший командний склад (командир ланки, командир відділення, помічник командира взводу, старшина); середній командний склад (командир взводу, помічник командира роти, командир окремого взводу, командир роти, помічник командира батальйона, командир окремої роти), старший командний склад (командир батальйона, помічник командира полка, командир полка), вищий командний склад (помічник командира дивізії, командир окремої бригади, командир дивізії, командир корпусу, помічник командуючого військами округу, армії, фронту, командувач військами округу, армії, фронту). Див.: *Ганичев П.П.* Воинские звания. — М., 1989. — С. 44.

¹⁰³ «Воєнспец» — з російської «военный специалист» — генерали і офіцери царської армії, які в роки громадянських воєн 1917–1920 рр. були мобілізовані більшовицькою владою або добровільно вступили до Червоної армії.

¹⁰⁴ «Краскоми» — з російської «красные командиры», «краскомы» — командні кадри РСЧА «робітничо-селянського походження».

Криму, а пізніше першим командувачем округу, як зазначалося вище, був М. Фрунзе (3 грудня 1920 р. — 11 березня 1924 р.), після від'їзду до Москви його змінив на цей посаді О. Єгоров (13 квітня 1924 р. — 12 березня 1925 р.), пізніше — Й. Якір (13 березня 1925 р. — 7 серпня 1935 р.); начальниками Політичного управління округу були В. Затонський (1924 р.), І. Кучмін (1925 р. — 21 червня 1927 р.), Л. Дегтярьов (22 червня 1927 р. — 29 січня 1929 р.), Г. Ястребов (30 січня — 30 грудня 1929 р.)¹⁰⁵. Слід зазначити, що хоча після завершення війни відбулося формальне стирання поділу на воєнспеців та краскомів, усе ж «непролетарське соціальне походження» перших не було забуто: чимало зробивши для перемоги більшовиків у війні, воєнспеци з об'єктивних причин виявлялися непридатними для формування політичної культури «робітничо-селянської армії». Відтак, з початком переведення армії на умови мирного часу, масовою демобілізацією та розгортанням військової реформи почалося радикальне оновлення командних кадрів РСЧА, яке фактично вилилося у «чистку» від військових професіоналів — «соціально-чужих елементів». Хвиля масових репресій проти колишніх офіцерів російської армії, які на початку 1920-х рр. усе ще відігравали помітну роль (на 1 січня 1921 р. — 72% командирів дивізій і вище), не залишилася непомітною. Зокрема, в УВО внаслідок цього «оновлення» у період з 1922 до осені 1925 рр. кількість командирів, які не мали військової освіти, не тільки не зменшилася, але навіть зросла — з 4% до 10%.

Компенсувати втрати професіоналів радянська влада намагалась за рахунок «ідейно свідомих» командирів «пролетарського походження», підготовка яких у 1920-ті рр. здійснювалася у військових академіях, на курсах удосконалення та повторних курсах комскладу, у нормальних та підготовчих військових школах. В УВО у 1920-ті рр. діяли п'ять піхотних (Київська, Сумська, Одеська, Харківська школа червоних старшин, Київська об'єднана школа командирів РСЧА ім. С.С. Каменєва), дві кавалерійські (Кримська, Українська в Зінов'євську), дві артилерійські (Київська та Одеська), військово-інженерна (Київська), військово-політична (Київська), а також військово-підготовча (Полтавська) школи. Станом на 1 грудня 1924 р. у військово-учбових закладах УВО проходили навчання 10028 курсантів (17,8% їх загальної кількості в РСЧА), на 1 вересня 1925 р. — 8872 осіб (відповідно 18,6%)¹⁰⁶. В 1926 р. нормальні військові школи УВО випустили 1886 командирів і політпрацівників¹⁰⁷.

¹⁰⁵ РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 1. — Наукова довідка до опису.

¹⁰⁶ РДВА. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 335. — Арк. 14.

¹⁰⁷ Киевский Краснознаменный... — С. 93.

Звільнення значної кількості воєнспеців та невпинне зростання відданих радянській владі командних кадрів створили умови для внесення коригувань у систему взаємин між командним і політичним складом. Директивою РВР СРСР від 12 січня 1925 р.¹⁰⁸ і наказом РВР СРСР від 2 березня 1925 р.¹⁰⁹ було покладено початок поступовому переходу Червоної армії до єдиноначалля. Оголошений РВР СРСР у 1925 році наказ № 234 «Комісари при єдиноначаллі» приписував звільняти комісарський склад Червоної армії від контролю над стройовою, адміністративною і господарською діяльністю командирів і начальників, зберігаючи за ним лише «функції партійного і політичного керівництва та відповідальність, разом із командиром, за морально-політичний стан військ»¹¹⁰.

Вже у квітні 1925 р. єдиноначальниками стали 41,1% командирів корпусів, 14,3% командирів дивізій, 25,8% командирів полків Червоної армії¹¹¹. До кінця того ж таки року в УВО єдиноначальниками були 73,3% командирів корпусів, 44,5% командирів дивізій, 80% комбригів, 33,4% командирів полків, 54% начальників військових навчальних закладів. І якщо на 1 вересня 1925 р. в окрузі нараховувалось 68 командирів-єдиноначальників, то на 1 лютого 1927 р. — 214, на початку 1928 р. — 311, у тому числі 56 з числа вищого і старшого, 265 — середнього комскладу¹¹². До 1928 р. командири єдиноначальники в РСЧА вже склали серед командирів корпусів — 84%, дивізій — 74%, полків — 48%, командирів підрозділів — 42%¹¹³.

Радянське політичне керівництво добре усвідомлювало, що армію мирного часу слід розглядати не лише як «школу загального військового навчання», але також як потужний інструмент виховання. У листі ЦК КП(б)У парторганізаціям про Червону армію, підготовленому 11 липня 1925 р. секретарем ЦК КП(б)У Клименком, зазначалося, що хоча «армія є передусім школою військової справи, водночас вона виховує громадянина СРСР»¹¹⁴. Враховуючи те, що 80% населення СРСР у той час складали селяни, ступінь лояльності яких до комуністів була пробле-

---

¹⁰⁸ Партийно-политическая работа в Красной армии. Документы. 1921–1929. — М., 1981. — С. 239.

¹⁰⁹ Там само. — С. 269–270.

¹¹⁰ Партийно-политическая работа в Красной армии. — М.–Л., 1927. — С. 112–113.

¹¹¹ Петров Ю.П. Строительство политорганов, партийных и комсомольских организаций армии и флота. — М., 1968. — С. 163.

¹¹² РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 1. — Спр. 239. — Арк. 317; Спр. 253. — Арк. 54. Тут цит.: Головань С.В. Военная реформа 1924–1925 гг. — С. 151.

¹¹³ Военная история Отечества. — М., 1978. — С. 274.

¹¹⁴ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2102. — Арк. 4.

матичною, особливе значення в армії, наполягав секретар ЦК, належало приділяти «обробці селянського молодняка»¹¹⁵.

Між тим, рівень бажаної для влади «комуністичної свідомості» військовослужбовців не був високим. Це засвідчила, приміром, реакція у частинах УВО на смерть вождя пролетарської революції — В. Леніна. Попри те, що Харкові відбулися траурні мітинги, в яких взяли активну участь і представники частин гарнізону, начальник ПУ УВО Новіков у своєму донесенні від 26 січня 1924 р. був змушений констатувати, що «загалом червоноармійська маса в недостатньому ступені усвідомила значення втрати робітничим класом і, зокрема, компартією Леніна»¹¹⁶. За донесенням політорганів, значна частина військових відреагувала на цю подію доволі пасивно. Подекуди червоноармійці питали командирів: «А чи будуть нам видавати в день поховань білий хліб, чи ні?». Були зафіксовані в середовищі червоноармійців і такі «політично невиважені» розмови: «Краще б Троцький помер (бо він єврей)», «Якщо Ленін помер, а Троцький „помилявся“, значить усе пішло прахом»¹¹⁷.

З метою вдосконалення політичного виховання в РСЧА у 1925 р. в армії замість Політстатуту було введено дворічну програму політзанять, котра передбачала «воєнізацію», «радянізацію» та «інтернаціоналізацію» червоноармійців. Зима і літо першого року служби відводилась для «воєнізації»: за цей час боєць мав отримати загальні уявлення про Червону армію, її цілі, завдання, устрій та історію. Під час другого року служби червоноармієць підлягав «радянізації», тобто мав набути знань про суспільно-політичний устрій країни, стан господарства, політику радянської влади. По лінії бойової підготовки цей період відводився на удосконалення навичок бійця на принципах взаємозаміни і практичної школи молодшого командира. Нарешті «інтернаціоналізація» передбачала ознайомлення червоноармійця з проблемами міжнародної політики і виховання бійця в дусі розуміння «зв'язку між долею його господарства і всієї країни та долями міжнародного робітничого руху». Постійно оновлюючись, дворічні програми протягом 1920-х рр. слугували відправним матеріалом для політзанять, котрі проводились п'ять разів на тиждень по дві години.

Безперечно, що такий масований вплив на свідомість червоноармійців не міг не даватися взнаки. Особливо це стосувалося тих, хто прагнув пов'язати своє подальше життя з армією. Водночас невідповідність декла-

---

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Там само. — Спр. 1909. — Арк. 27–28.

¹¹⁷ Там само. — Арк. 28.

рованих політруками гасел реаліям життя нерідко нівелювала сприйняття бійцями пропагованих політпрацівниками істин.

Взагалі кажучи, в умовах військової реформи соціополітичне обличчя дислокованих на терені України частин РСЧА суттєво змінилося. До армії масово пішов український призовник, відтак із значною мірою етнічно і політично однорідної маси (пробільшовицьки налаштованих росіян) армія перетворилася на сповнений політичних, етнічних, соціальних, культурних контрастів конгломерат. Конфлікти на національному ґрунті стали не рідким явищем в червоноармійському середовищі. Поряд із доволі «звичайними» проявами побутового антисемітизму (прибулі з Донбасу робітники дивувалися, чому в армії «жидів не б'ють»)¹¹⁸ додалися зіткнення між росіянами і українцями, котрі називали один одного «кацапами» і «хохлами», вели гарячі спірки довкола політики українізації в армії тощо¹¹⁹.

Доволі виразно виявлялися протиріччя й поміж селянами та робітниками. Селяни нерідко вважали себе несправедливо ображеними позірною зверхністю робітничого класу, до того ж під час прибуття нового поповнення як правило чітко проявлялася культурні відмінності між селянами і городянами, і не на користь перших. Скажімо, в одному з політдонесень повідомлялося про прибуття костромських селян до частин у личаках, а московських робітників у пальто і чоботах¹²⁰. Подекуди селяни-червоноармійців відверто заздрили робітникам. Так, після відвідин шкіряного заводу селяни-червоноармійці 15-го кавалерійського полку висловлювали дивування тим, як одягнені робітники: «Вдягнені як інтелігенти. Чи будуть так селяни одягатися? Ніколи у житті!»¹²¹. Розбіжності виникали й між тими, хто мав середню освіту (т.зв. «середняки») і значною масою червоноармійців, серед яких були і неписьменні. Не було в армії й політичної однорідності, оскільки до частин потрапляло чимало представників небільшовицьких партій і течій. Скажімо, по Катеринославському і Ржановському районах було, як зазначалося у політзведеннях, «призвано у великій кількості не лише дезертирів, але й бандитів», учасників Кронштадського антибільшовицького повстання¹²².

Виховна робота з новим поповненням суттєво ускладнювалася й непростими матеріально-побутовими умовами життя у казармі. Це добре розуміли партійні ідеологи. Не випадково до заходів для зміцнення

¹¹⁸ Там само. — Спр. 2102. — Арк. 28.

¹¹⁹ Там само. — Арк. 30.

¹²⁰ Там само. — Спр. 1909. — Арк. 49.

¹²¹ Там само. — Спр. 2526. — Арк. 121.

¹²² Там само. — Спр. 2102. — Арк. 12 арк.

боєздатності Червоної армії, крім піднесення промисловості і в першу чергу тих галузей, які мають її обслуговувати, член ЦК КП(б)У Клименко у вищезгаданому листі відносив також «турботу про покращення побутових умов життя червоноармійців як рядових, так і комскладу, увагу до родин військовослужбовців, інвалідів, демобілізованих з армії тощо»¹²³.

Тим часом у практичному плані поліпшення життя військовослужбовців у 1920-ті рр. відбувалося дуже повільно. Сам по собі розподіл військ на кадрові і територіальні частини дозволив частково «вирішити» проблему з казармами. Перемінників просто відправляли у намети, а кадровики жили у теплих спорудах. Але це мало що вирішувало, позаяк будівель для військовиків усеодно хронічно не вистачало. Звичайною справою у цей час стало використання приміщень колишніх монастирів і церков під військові казарми і стайні, але це також не вирішувало питання.

Слід зазначити, що війська царської армії розміщувалися значною мірою на тих територіях, які радянська Росія втратила після війни — Фінляндії, Польщі та Прибалтійських республік — а разом із ними чималу кількість побудованих там казарм та військових містечок. Зміна пріоритетів у дислокації військ позначилася на тому, що Україна, як прикордонна республіка та й до того ж територія, на якій не вщухали до кінця 20-х рр. повстанські рухи, поступово перетворилася на місце дислокації чисельних військових формувань. Відтак постала необхідність не тільки будувати нові казарми та військові містечка, але й ремонтувати старі, які були побудовані ще за часів імператриці Катерини II.

Для виправлення ситуації з розташуванням військовослужбовців. 1924 р. проводився загальноукраїнський «Місячник ремонту казарм». Також 1925 року ЦК КП(б)У запропанував усім радянським і партійним організаціям у поточну ремонтну кампанію віднайти максимум засобів для ремонту й облаштування казарм»¹²⁴.

В своїй промові на IV Всесоюзному з'їзді рад 25 квітня 1927 р. нарком оборони К. Ворошилов визнав, що житлові умови військових ще дуже погані і навіть в деяких випадках гірші за царські часи¹²⁵. Навіть наприкінці 20-х років у Червоної армії не вистачало коштів на спорудження нових казарм. Доводилося долучати до цієї справи місцеві підприємства і організації. Так, у січні 1929 р. ПУ УВО виділило на будівництво казарми для 80-го артполку, дислокованого у Артемівську,

¹²³ Там само. — Арк. 4.

¹²⁴ Киевский Краснознаменный... — С. 100.

¹²⁵ Rees Rodger R. Stalin's Reluctant Soldiers. A Social History of the Red Army. 1925–1941. University press of Kansas, 1996. — P. 41.

142 тис. руб. До цього часу полк не мав власних казарм і був розміщений у тимчасових бараках споруди 1915 р. Але з огляду на те, що виділених грошей було недостатньо, ухвалили провести кампанію серед робітників гірничої та хімічної промисловості Артемівського району. Останнім, на пропозицію Артемівського ОПК, належало відпрацювати певні години з перерахуванням коштів на спорудження казарм. Реввійськрада підтримала ініціативу окружному, хоча і зобов'язала командування 80-ї стрілецької дивізії провести цю кампанію «виключно знизу, на основі абсолютної добровільності перерахувань»¹²⁶.

Не краще обстояла справа у 1920-ті рр. із постачанням РСЧА продовольством та обмундируванням. Протягом 1924 року, в умовах продовольчої кризи і насування голоду в республіці, зведення політвідділів УВО перманентно рясніли повідомленнями про перебої у постачанні частин хлібом і овочами, фуражем, обмундируванням тощо. Так у 1-й кавдивізії нарікали на те, що фураж нерідко надсилали поганої якості — зверху вагона свіже сіно, а всередині пріле сіно, зернофураж із перебоями і некондиційний. До того ж черевики, які надіслали в кавалерійські частини замість чоботів, швидко прийшли у непридатність. З верхнім одягом також були складнощі. В козацьких сотнях нестача шинелей позначалася цифрами 7–10 на сотню. Не вистачало теплої білизни та обмундирування¹²⁷. Було помічене жебрацтво козаків серед місцевого населення¹²⁸. Згідно з повідомленнями з 4-ї стрілецької дивізії, тут по декілька тижнів військові не діставали цукор, траплялися випадки видачі бійцям сирого хлібу. Внаслідок відсутності постільної білизни червоноармійці нового поповнення не рідко спали на голих нарах, не було чим вкритися¹²⁹. З 51-ї стрілецької дивізії повідомляли про випадки отримання хліба з черв'яками і ганчірками. Зернофураж задовольняв потреби на третину, причому на 2/3 забезпечувався сіном та мливом, що спричиняло шлункові захворювання коней¹³⁰. У 15-й стрілецькій дивізії 75% особового складу не мали шинелей, а у новостворених (територіальних частинах) до 100%. Гостра нестача натільної та постільної білизни, а також рушників примушувала червоноармійців витиратися портянками¹³¹.

Відсутність обмундирування особливо давалася взнаки взимку. Без верхнього одягу військові не могли виконувати свої вправи та здійснювати караульну службу на вулиці, але це було півбіді. Через дефіцит

¹²⁶ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2997. — Арк. 1.

¹²⁷ Там само. — Спр. 1909. — Арк. 5.

¹²⁸ Там само. — Арк. 6.

¹²⁹ Там само. — Арк. 7.

¹³⁰ Там само. — Арк. 9.

¹³¹ Там само. — Арк. 10.

пального їм доводилося сидіти в казармах без опалення... і без шинелей. Приміром, у січні 1924 р. у Бердичеві така ситуація тривала чотири доби¹³². А у 1-й Червонокозачій дивізії козаки грілися в стайнях біля коней, бо у казармах було дуже холодно¹³³.

Казарми здебільшого були погано облаштовані. Не вистачало навіть місць для снання. У 44-й стрілецькій дивізії внаслідок нестачі топчанів червоноармійці спали утрюх на 2-х топчанах, деякі з них спали на підлозі, не укриваючись. Через це зростала кількість захворювань¹³⁴.

Залишалася проблемою у 1920-ті рр. й ситуація із спорудженням у військах належної кількості банно-пральних комплексів. Власне таких у військах практично не існувало. Приміром, у 4-й територіальній дивізії лазні були у всіх частинах, крім дислокованих у Богуславі, натомість пральні були повністю відсутні. Тож червоноармійці були змушені прати собі білизну власноруч у лазнях. Командування дивізії почало формування спеціального банно-прального загону, але цього було замало для всієї дивізії. Підстрижка здійснювалася в частинах зазвичай власними перукарями з червоноармійців. Рідкістю були у цей час спеціальні солдатські перукарні. В частинах, що розташовувалися у Білій Церкві, наприклад, була одна перукарня, що обслуговувала військовослужбовців безкоштовно¹³⁵.

Проблеми з обмундируванням загострювалися із прибуттям до частин нового поповнення. З одного боку його не вистачало на всіх, а з іншого — воно розтягувалося і розкрадалося як дефіцитний товар. Документи повідомляють про засудження за розкрадання військового майна окремих військовослужбовців¹³⁶. Деякі хитруни навмисно йшли в армію добровольцями з метою отримати нове обмундирування та, прихопивши його з собою, втекти додому. Приміром, у 4-й стрілецькій дивізії у грудні 1924 р. дезертувало 13 осіб, переважно з добровольців¹³⁷. Один із затриманих дезертирів — червоноармієць Голяк (1901 року народження) у 1919 р. дезертирував із Польської армії в Росію і згодом був призваний до Червоної армії. В своїй частині він характеризувався позитивно, вважався «досить розвиненим» бійцем. Причини своєї втечі з армії військовослужбовець пояснив тим, що мав наміри піти до Бердичева і там влаштуватися на роботу, а якщо не вдасться, піти до Києва і спробувати

---

¹³² Там само. — Арк. 12.

¹³³ Там само. — Арк. 24.

¹³⁴ Там само. — Арк. 18 зв.

¹³⁵ Там само. — Арк. 20.

¹³⁶ Там само. — Арк. 7.

¹³⁷ Там само. — Арк. 8.

отримати документи. Дезертирувавши, Голяк захопив із собою шинель, 3 пари чобіт та брюки командира відділення з його роти¹³⁸.

Назагал, довколо питання з обмундируванням виникало чимало конфліктних ситуацій. Побоюючись доволі реальної перспективи його втрати, військове керівництво нерідко відбирало нове обмундирування у червоноармійців, які мали їхати у відпустку чи у шпиталь. Це викликало роздратування і образу військовослужбовців та погрози не повертатися назад до армії. З іншого боку, деякі незаможні селяни йшли служити до армії в надії дістати одяг, їжу та стабільну платню. За це їх агітували місцеві комнезами. Однак реальність виявлялася настільки невідповідною, що добровольці воліли повернутися назад. Ось як описав у своєму листі подібну ситуацію один доброволець. «Село Пилипо Кошар — райкомнезаму тов. Бабичеву. Честь маю повідомити вас, тов. Бабич, — писав червоноармієць Адам Залога, — що я знаходжуся у Червоній армії у м. Житомирі 44-ї дивізії гаубичному дивізіоні в артилерії. Живу дуже погано і ображаюсь тільки на вас тов. Бабич, що ви обманули мене, говорили ви — зараз одягнуть, а я вже знаходжуся два тижні в дивізії і нічого не дають і до дому не пускають. Витоптав свої чоботи — тепер сиджу босий і в наряди назначають, білизни також нема, вже воші коміра об'їли, а вони (командири) і думати не стануть, мовляв, коли прийшов добровольцем, тож і служи — не розмовляй. Така вона правда буває. Сподівався на тов. Бабича, що він ніколи не обманить, а вийшло навпаки. Доведеться без времені пропасти у казармі. Холодно, спиш на підлозі, застудився, а командири і уваги не звертають і нічого не дають. Хотів піти додому, так документів нема. А як хочеш, то ходи босий і голий за що дуже влячний райкомнезаму за його справедливі слова. Напишіть відповідь»¹³⁹.

Тим часом після переходу на територіальну систему та збільшення відсотку українців у військах УВО, почали даватися ознаки посилені вимоги з боку червоноармійців до культури армійського побуту. Старий особовий склад, який звик за роки війни до сурових умов армійського життя, змінився незнайомими з армійським побутом українськими селянами та мешканцями міст. Починаючи з 1924 р. політоргани відзначали постійні нарікання і зростання вимог і незадоволень з боку призовників. Приміром, нове поповнення (1903 року народження), яке прийшло у 1925 році до військ УВО, висловлювало незадоволення у зв'язку із відсутністю казарменого устаткування, тиснявою в приміщеннях, нехваткою посуду

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Там само. — Арк. 23.

тощо. Особливо гостро, на «кожну дрібницю», — як відзначалося в одному з політдонесень, — реагували городяни¹⁴⁰.

Але те, що як і в минулі роки призовники 15-ї, 20-ї, 5-ї дивізій спали на підлозі навряд чи можна було вважати дрібницями.

Незадоволення червоноармійців викликала також скупченість у наметах, зношене обмундирування, проблеми із взуттям, а особливо — нестача їжі¹⁴¹. «Якщо ви вимагаєте служити нас за статутом, — говорили призовники, — то й давайте нам за статутом»¹⁴². У 3-й кавалерійській дивізії нарікали: «Податки беруть, а в армії недоліків багато»¹⁴³. Видача виношеного обмундирування викликала логічні асоціації із минулими часами. «Чому солдат царської армії йшов додому вдягнений у нову шинель і чоботи, а за радянської влади ходить у брудній шинелі, в брудній гімнастюрці та черевиках?» — питали призовники¹⁴⁴.

Слід зазначити, що відсутність елементарних гігієнічних вимог щодо прийому їжі та відпочинку у деяких частинах, проблеми з обмундируванням навряд чи можна було вважати «надмірною прискіпливістю городян», як про це писали політпрацівники. Скажімо, зазвичай зустрічала опір практика видачі їжі у бачки на 10 чоловік. «Ми не звикли їсти із загальних бачків, — говорили одні призовники. — Так можна отримати заразу»¹⁴⁵. «Годують як свиней по 10 осіб на корито», — обурювалися інші¹⁴⁶. Відмовлялися призовники і від пропозицій спати по декілька чоловік у ліжку, оскільки цих останніх подекуди так само не вистачало.

Хоча у 1926 р. армійське командування спробувало провести попередню підготовку частин до прийому поповнення (приміром, своєчасно видало обмундирування), проблеми із нестачею портянок, простирал, постільної білизни тощо залишилися, що спричинило чисельні нарікання. Яскравим прикладом ненормальності ситуації в цей період може слугувати такий факт: у Харківському конвойному полку за відсутності тарілок червоноармійці були змушені діставати кашу прямо у шапки¹⁴⁷. Незадоволення новобранців викликала й погана якість чорного хліба, який часом був недопечений та викликав ізжогу. «Ми дома краще їли хоча живемо у селі, тут погано годують», — нарікали призовники¹⁴⁸.

¹⁴⁰ Там само. — Спр. 2102. — Арк. 30.

¹⁴¹ Там само. — Арк. 24.

¹⁴² Там само.

¹⁴³ Там само. — Спр. 2322. — Арк. 46.

¹⁴⁴ Там само. — Арк. 4.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Там само. — Спр. 2526. — Арк. 121.

¹⁴⁷ Там само. — Спр. 2102. — Арк. 44.

¹⁴⁸ Там само. — Спр. 2322. — Арк. 4.

Що стосується командного складу частин та з'єднань УВО, то його життя протягом 1920-х рр. було не набагато кращим за червоноармійське. Дві основні причини ускладнювали його: низька платня та відсутність житла. З середини 1920-х почалося стрімке зростання цін на продукти харчування й падіння купівельної спроможності населення. Зарплата командирів почала втрачати прожитковий мінімум, особливо у сімейних¹⁴⁹. У 1926 р. комскладові підвищили жалування, що в цілому позитивно вплинуло на його настрої. А проте у зв'язку з відміною утриманських видач, це підвищення врешті виявилось незначним, позаяк реальна вартість карбованця різко знизилася. До того ж в армії накопичилася значна заборгованість по зарплаті комскладу. Стан із житлом також залишав бажати кращого¹⁵⁰. Намагаючись вирішити житлову проблему, одні командири, особливо молодші, намагалися оселитися у селянок-удовиць, інші були змушені миритися з неймовірною скупченістю у помешканні — причому не по своїй волі. У 51-й дивізії, наприклад, для вирішення житлового питання практикувався метод «п'ятнашки», коли командирів переселяли і розселяли у примусово-добровільному порядку, ущільнюючи інших. Характерною з розміщенням начскладу була ситуація у 240-му полку 80-ї дивізії, де у двох будинках з площею на 23 родини (урізану) було розміщено 45 родин, та ще й холостяки. Також ситуацію з квартирним питанням яскраво ілюструють скарги в анкетах, поширених серед командного складу 68-го і 69-го полків. Командири так описували свої житлові умови «Квартира сира, дитина дістала чахотку», «Живу у кімнаті, де 9 чоловік родина», «Живу у третьому класі південного вокзалу, опалює залізниця» тощо.

Політоргани постійно відзначали у своїх донесеннях поширення серед військовослужбовців-командирів нездорових «міщанських» явищ. Ішлося про колективні пиятики, участь у родинних застіллях, гру в карти. В частинах дислокованої в Одесі 51-ї дивізії політпрацівниками фіксувалися часті зв'язки командирів із проститутками та поширення унаслідок цього венеричних хвороб.

Відсутність сталих військових традицій та культури в РСЧА а також наявність серед червоних командирів-краскомів великої кількості колишніх царських офіцерів і молодших командирів породили таке явище як щегольство. «Помічено, — відзначалося в одному із військових документів, — що нерідко краскоми, які прибули, виявляють негативні риси, характерні для колишнього офіцерства: пудряться, франтяться та зі шкіри

---

¹⁴⁹ Там само. — Спр. 1909. — Арк. 8.

¹⁵⁰ Там само. — Спр. 2322. — Арк. 6.

лізуть геть, щоб нагадати “фертиків”¹⁵¹. Політоргани негативно оцінювали нову тенденцію, яка розвивалася серед краскомів — франтовитість, цілування дамам ручок тощо. «Краскоми, що прибули до артилерії, — повідомлялося в одному документі, — вирізнюються своєю франтовитістю, авторитетом не користуються»¹⁵².

Влітку 1926 р. начальник Штабу РСЧА М. Тухачевський представив в РПО СРСР розлогу «Доповідь про оборону СРСР», в якій фактично підсумовував результати «фрунзенської реформи»¹⁵³. Похмурий тон його висновків мало чим різнився від оцінок стану РСЧА, зроблених комісією ЦК перед усуненням Л. Троцького від керівництва військовим відомством. «У теперішньому вигляді, — наполягав у доповіді Л. Тухачевський, — ані СРСР, ані Червона армія до війни не готові <...>. Лише через ряд років після того, як індустріалізація країни зробить нові крупніші досягнення, наша здатність до тривалої війни почне зростати»¹⁵⁴. Ці висновки майже дослівно начальник Штабу РСЧА озвучив і 26 грудня 1926 р. на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) під час обговорення стану підготовки СРСР до війни. «Ані Червона армія, ані країна до війни не готові. — Заявив він. — Наших мізерних матеріальних бойових мобілізаційних ресурсів ледь вистачить на перший період війни»¹⁵⁵.

Такі негативні оцінки військового потенціалу радянської держави стосувалися не стільки проблеми ефективності чи неефективності заходів, впроваджуваних у ході «фрунзенської реформи», скільки порівняльних характеристик загального рівня матеріальної забезпеченості обороноздатності СРСР і його потенційних противників з «капіталістичного оточення». Останні, швидко оговтуючись від минулої війни, повною мірою використовували переваги мирної передишки та відносної стабільності на міжнародній арені для зміцнення воєнно-економічного потенціалу, переозброєння та нарощування чисельності збройних сил. У цей же час воєнно-економічні успіхи СРСР, незважаючи на таємну співрацю з веймарською Німеччиною всупереч норм Версальського договору, виглядали надзвичайно скромними. Важкою залишалася і загальна економічна ситуація в країні. Попри нову економічну політику, швидко підняти з руїн економіку, забезпечити її поступальний, якісний розвиток не вдавалося. У 1925 р. країна знову поринула в економічну кризу, її населення, зокрема України, знову було змушене голодувати, а більшовицька влада

¹⁵¹ Там само. — Спр. 1909. — Арк. 7.

¹⁵² Там само. — Арк. 9.

¹⁵³ РДВА. — Ф. 33988. — Оп. 2. — Спр. 671.

¹⁵⁴ Там само. — Арк. 140.

¹⁵⁵ *Минаков С.Т.* Советская военная элита 20-х годов (состав, эволюция, социокультурные особенности и политическая роль). — Орел, 2000. — С. 468–469.

вже вкотре відчула умовну лояльність до себе з боку широких мас населення, а отже — пряму небезпеку збереження влади у разі розв'язання «імперіалістами» нової війни. Вочевидь ця обставина відіграла не останню роль у рішенні сталінського керівництва стати на шлях прискореної військово-промислової модернізації країни, і зробити це за рахунок внутрішніх ресурсів — передовсім селянства, що виробляло чи не єдиний конвертований на зовнішньому ринку товар — хліб.

Вже на грудневому 1926 р. засіданні політбюро ЦК ВКП(б) на пропозицію Й. Сталіна було ухвалено впритул зайнятися питаннями «про небезпеку війни і план оборони на випадок війни» та «про стан військової промисловості з точки зору її відповідності обороні¹⁵⁶». Невдовзі потому був затверджений перший п'ятирічний план будівництва радянських збройних сил на 1926–1931 рр., робота над яким велася Штабом РСЧА упродовж 1926–1927 рр. Цей план ґрунтувався на обмежених можливостях радянської економіки і виглядав, за пізнішими визнаннями М. Тухачевського, досить скромним¹⁵⁷. У липні 1929 р. з виданням постанов політбюро ЦК ВКП(б) «Про стан оборони СРСР» і «Про військову промисловість»¹⁵⁸ попередні стримані плани були замінені стратегію прискореного нарощування збройних сил та повного підпорядкування пріоритетів економіки країни інтересам оборони¹⁵⁹.

Звернемо увагу і на те, що з початком сталінської «революції згори» радянською владою були вжиті негласні заходи для обмеження вступу до армії осіб, запідозрених у політичній неблагонадійності. При цьому ішлося зовсім не про «нетрудові елементи», які традиційно спрямовувалися у тиллові частини, а про «соціально-близькі», проте «політично-чужі елементи» з трудящих. У поспіхом прийнятій 8 серпня 1928 р. новій редакції «Закону про обов'язкову військову службу» для цих останніх була передбачена служба у категорії так званих позавійськовиків¹⁶⁰. Ясна річ, закон не містив і натяку на те, що проходження служби позавійськовим порядком фактично означає ізолювання призовника від основної

---

¹⁵⁶ РГАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 162. — Спр. 4. — Арк. 42. Тут цит.: *Кен О.Н.* Мобилизационное планирование и политические решения. Конец 1920 — середина 1930-х гг. — Спб., 2002. — С. 21.

¹⁵⁷ Там само. — С. 19.

¹⁵⁸ Там само. — С. 61.

¹⁵⁹ *Самуэльсон Л.* Красный колосс. Становление советского военно-промышленного комплекса СССР. 1921–1941. — М., 2001. — С. 97–98.

¹⁶⁰ Закон об обязательной военной службе; О введении в действие закона об обязательной военной службе в новой редакции: постановление ЦИК и СНК СССР. 8 августа 1928 г. // *Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза ССР.* — 1928. — № 51. — Ст. 448–449.

маси одноліток та спрямування його до своєрідного політичного карантину. Зате у внутрішній військовій документації про це говорилося досить прямо.

VI.4. Пролетарський інтернаціоналізм vs національного патріотизму: військовослужбовці УВО в період українізації

Поштовх до активізації національної роботи в РСЧА надали рішення XII з'їзду РКП(б), який визнав за доцільне приступити до поступової організації національних військових формувань¹⁶¹, передбачене Декретом ЦВК і РНК СРСР від 8 серпня 1923 р. розширення територіальної системи комплектування, що робило неминучою фізичну українізацію, грузинізацію, татаризацію і т.ін. червоноармійського складу розташованих на терені відповідних республік частин і з'єднань, а також декрет РНК УСРР від 27 липня 1923 р. «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних та культурно-освітніх установ», постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови», що надавали декларованій правлячою партією політиці коренізації державної ваги. Докладне обговорення перспектив націоналізації військ відбулося у жовтні 1923 р. на III все-союзній нараді політпрацівників Червоної армії та Флоту. Її учасники визнали «безумовно бажаним розробку плану національних формувань, розрахованого на кілька років»¹⁶². Такий план на 1923/1924, 1924/1925 рр., опрацьований під безпосереднім керівництвом Л. Троцького, Реввійськ-рада СРСР затвердила вже у грудні 1923 р.¹⁶³ Відповідно до нього, на терені УСРР передбачалося українізувати (укомплектування українським комскладом, переведення стройової та політосвітньої роботи на українську мову тощо) чотири територіальні стрілецькі дивізії Правобережжя — 95-у (місце дислокування — Первомайськ), 96-у (Поділля), 99-у (Черкаси) та 100-у (Біла Церква)¹⁶⁴.

Тим часом в УВО певні заходи для реалізації політики українізації проводилися іще з весни-літа 1923 р. У травні М. Фрунзе видав наказ про вивчення командно-політичним складом округи української мови та

---

¹⁶¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1978. — Т. 1. — С. 469.

¹⁶² РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 60. — Спр. 1023. — Арк. 5–6; РДВА. — Ф. 33987. — Оп. 2. — Спр. 181. — Арк. 430.

¹⁶³ Там само. — Ф. 33987. — Оп. 1. — Спр. 591. — Арк. 327; Ф. 32392. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 21.

¹⁶⁴ Там само. — Ф. 33987. — Оп. 1. — Спр. 591. — Арк. 216.

українізацію двох територіальних стрілецьких полків — 69-го 23-ї стрілецької дивізії і 21-го 7-ї стрілецької дивізії¹⁶⁵. Командуванню цих дивізій було запропоновано: «1) [...] перевірити комполітсклад цих полків і по можливості замінити його українцями; 2) у політзаняттях з комполітскладом звернути особливу увагу на вивчення України, її історії, революційного руху і громадянської війни, на заняттях партгурків вивчати історію КП(б)У; 3) негайно організувати обов'язкові заняття з кадровим складом для вивчення української мови; 4) всіляко заохочувати введення в обіг української мови, розвинути систематичну і постійну роботу серед командного складу для викорінення „наплювательського”, зневажливого і „окупантського” настрою по відношенню до України, українського населення та реорганізації вищеназваних частин [...]»¹⁶⁶. Восени 1923 — взимку 1924 р. М. Фрунзе видав серію наказів, які конкретизували та розвивали програму національних заходів в УВО, зокрема у контексті ухваленого РВР СРСР плану роботи. Наказом № 53 від 11 січня 1924 р. оголошувалися навчальні програми з української мови та українознавства для червоноармійців, командно-політичного та адміністративно-господарського складу округи¹⁶⁷. Наказом № 133 від 5 лютого 1924 р.¹⁶⁸ встановлювалися конкретні строки перевірки засвоєних знань: у територіальних дивізіях, військкоматах, Штабі та Управліннях округи — у березні, серед команчскладу кадрових з'єднань — у жовтні 1924 року, в дивізійних та нормальних військових школах — під час випуску курсантів¹⁶⁹. Згідно з планами ПУ УВО для успішного проведення освітньої та політико-виховної роботи у частини округи найближчим часом мали надійти преса, література, навчальні посібники українською мовою. Для цього вже наприкінці 1923 р. частково на українську мову планувалося перевести видання газети «Красная армия», журналів «Красная рота», «Политработа в полку», «Армия и революция». Навесні 1924 р. мали бути видані українською мовою серія брошур на військово-політичну тематику, читанок, збірок політичних бесід, хрестоматій, плакатів, гасел, листівок тощо¹⁷⁰. Проектувалася й розрахована на більш тривалий час робота з підготовки до випуску українською мовою військово-технічної літератури, статутів, географічної карти, військово-технічного та військово-політичного словників (до розробки останніх мали бути залучені фахівці

¹⁶⁵ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 2225. — Арк. 234; Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 1058. — Арк. 114.

¹⁶⁶ РДВА. — Ф. 33987. — Оп. 2. — Спр. 172. — Арк. 16.

¹⁶⁷ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 2225. — Арк. 197.

¹⁶⁸ Там само. — Арк. 196.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ Там само. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 1058. — Арк. 112.

Всеукраїнської академії наук)¹⁷¹. Певні заходи почали вживатися й у напрямі організації військових підрозділів, складених з представників нацменшостей. Зокрема, до осені 1924 року у 3-й стрілецькій дивізії було сформовано дві татарські роти, у 45-й сд — чотири німецькі, у 51-й сд — одна молдавська, дві татарські, у 15-й сд — дві татарські, в окремих частинах були організовані також і російські роти¹⁷².

Проведення планів націоналізації військ практично одразу ж опинилося під загрозою — з одного боку, внаслідок несерйозного ставлення до неї поважної частини командно-політичного складу УВО¹⁷³, а з іншого — через відсутність належного фінансового забезпечення цієї справи з боку союзного керівництва, яке всупереч встановленому порядку фінансування об'єднаних наркоматів прагнуло перекласти матеріальний тягар на РНК УСРР¹⁷⁴. Утім, така ситуація не була суто «українським явищем», а стосувалася й інших військових округ. Навесні 1924 р., коли Л. Троцького де-факто було усунуто від керування військовим відомством, підготовлена за його участю програма націоналізації військ була оголошена нереальною й суттєво скороченою¹⁷⁵. Зокрема, командуванню УВО було запропоновано обмежитися українізацією лише 96-ї і 100-ї стрілецьких дивізій, а плани щодо двох інших відкласти на майбутнє¹⁷⁶.

Наприкінці 1924 р. спеціально створена комісія на чолі з Ф. Держинським розробила нову, тепер вже п'ятирічну програму національно-військового будівництва (1924–1929 рр.), що виходила з принципу поміркованості в організації національних формувань у республіках та перекладала центр тяжиння у цій справі на східні регіони країни. УСРР протягом наступного п'ятиріччя належало зосередитися на поглибленні роботи у раніше визначених для українізації чотирьох територіальних дивізіях. Статус національних мали отримати, крім Школи червоних старшин, також 5-а кавалерійська школа ім. Зінов'єва, Військово-підготовча школа. Натомість у Кримській АСРР націоналізація військ обмежувалася організацією однієї стрілецької роти з татар і татарського ескадрону при Сімферопольській військовій школі. Актуальними за п'ятирічною програмою залишалися завдання вивчення командно-політичним складом УВО української мови, українізації політико-освітньої роботи в частинах і з'єднаннях округи. Важливою новацією стало також положення програми про застосування по відношенню до етнічних українців,

¹⁷¹ Там само. — Арк. 111–112, 114.

¹⁷² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 84. — Спр. 1013. — Арк. 3, 5.

¹⁷³ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 2225. — Арк. 199, 203.

¹⁷⁴ Там само. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 1058. — Арк. 121, 127, 144, 148, 154 та ін.

¹⁷⁵ РДВА. — Ф. 32392. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 21.

¹⁷⁶ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2250. — Арк. 65.

«як найбільшої після росіян чисельної групи» — тих, які проходили службу за межами України, — звичайного порядку комплектування на змішаній основі. Розפורошенню у частинах і з'єднаннях РСЧА підлягали також латиші, естонці, поляки та євреї — «як культурно найбільш розвинуті і такі, що російською мовою у більшості володіють»¹⁷⁷. Провідна ідея, що нею була просякнута програма, полягала у забезпеченні принципу єдності радянських збройних сил. «У деяких товаришів на місцях, — зазначав з цього приводу голова РВР СРСР М. Фрунзе, — є тенденції до перетворення національних формувань в основу національних армій. Реввійськрада Союзу вважає, що ця тенденція хибна, бо вона не відповідає інтересам не лише військової справи, але й класовим інтересам робітників і селян»¹⁷⁸.

23 листопада 1924 р. учасники пленуму РВР СРСР, заслухавши доповідь М. Фрунзе, ухвалили запропоновану комісією програму націоналізації військ визнати як орієнтовну й доручили президії Реввійськради у найкоротший строк провести її через відповідні урядові органи»¹⁷⁹. У травні 1925 р. III Всесоюзний з'їзд рад схвалив визначену союзним військовим керівництвом обережну стратегію націоналізації військ. «З'їзд схвалює роботу Революційної військової ради СРСР у царині національного будівництва, — ішлося в його резолюції, — і доручає Центральному виконавчому комітету і Раді народних комісарів забезпечити виконання наміченої програми національних формувань, як такої, що відповідає інтересам усіх народів СРСР у справі захисту загальної їх соціалістичної батьківщини [...]. Разом з тим з'їзд звертає увагу Центральных виконавчих комітетів і рад народних комісарів союзних і автономних республік [на те], що будівництво національних військ може бути забезпеченим лише при широкій і діяльній їх участі, шляхом створення необхідної для цього бази як стосовно створення міцних кадрів командного і політичного складу, так і в сенсі підготовки населення до відбуття військової повинності на загальних засадах. У відповідності з цим у здійсненні програми національних формувань повинна проводитися строга поступовість, аби новостворювані частини за своєю боездатністю не відставали від існуючих частин Робітничо-селянської Червоної армії»¹⁸⁰.

До середини 20-х рр. червоноармійський склад частин і з'єднань УВО у переважній більшості став українським за національною ознакою. Це

¹⁷⁷ РДВА. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 454. — Арк. 270–276; Ф. 32392. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 20–25; Ф. 33987. — Оп. 1. — Спр. 591. — Арк. 327–328.

¹⁷⁸ Липский С. Военная реформа 1924–1925 гг. // Коммунист. — 1990. — № 4. — С. 108.

¹⁷⁹ РДВА. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 454. — Арк. 220.

¹⁸⁰ Там само. — Ф. 32392. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 21.

стосувалося не тільки територіальних, але і кадрових, спеціальних з'єднань. Зважаючи на це, встановлене для УСРР п'ятирічною програмою завдання — зосередитись лише на розширенні та поглибленні роботи у чотирьох територіальних дивізіях¹⁸¹ — штучно гальмувало справу організації національних формувань у республіці. Усвідомлюючи об'єктивну потребу дотримання певної динаміки у проведенні українізації, командування УВО, можливо під тиском керівництва УСРР, намагалося де-факто поставити союзне військове керівництво перед необхідністю принаймні часткового зняття визначених п'ятирічною програмою обмежень. 29 жовтня 1925 р. командувач округу А. Єгоров, звітуючи про роботу УВО у 1924–1925 р., інформував Москву про плани, крім українізації військово-стройової і політичної роботи у 95-й, 96-й, 99-й, 100-й стрілецьких дивізіях, повністю українізувати також полкові школи для підготовки молодших командирів в усіх територіальних з'єднаннях, політзаняття та позашкільну роботу у частинах з переважно українським (мінімум на 50%) особовим складом, Окружну військово-політичну школу (дещо згодом — Українську кавалерійську, одну батарею Київської артилерійської, а також Одеську і Сумську піхотні школи), запровадити українську мову у діловодство органів місцевого військового апарату (районні, окружні військкомати, територіальні управління корпусів і дивізій), забезпечити вивчення української мови начскладом округи до весни 1926 р. і т. ін.¹⁸²

Щодо вищого політичного керівництва УСРР, то воно висувало наприкінці 1925 р. більш масштабні вимоги перед РВР СРСР, наполягаючи на українізації не тільки територіальних, але і кадрових дивізій, зокрема кавалерії, перекиданні в УВО з інших округ командного складу із знанням української мови, зведенні в окремі формування українців, які проходили службу за межами України, суттєвому збільшенні обсягів фінансування національних заходів у військах тощо¹⁸³. «Звертаємо увагу на те, — зазначалося у листі голови РНК УСРР В. Чубаря, члена РВР УВО В. Затонського і секретаря ЦК КП(Б)У Л. Кагановича на ім'я голови РВР СРСР К. Ворошилова від 20 листопада 1925 р., — що українізація в Червоній армії, навіть при проведенні наміченого плану, буде набагато відставати від загального темпу українізації країни. Вже тепер Червона армія різко виділяється у невідгдану сторону на загальноукраїнському

---

¹⁸¹ Там само. — Ф. 33987. — Оп. 1. — Спр. 591. — Арк. 216, 328; Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 44. — Арк. 164; Ф. 32392. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 22.

¹⁸² Там само. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 84. — Арк. 57–58; ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 2225. — Арк. 136–137.

¹⁸³ РДВА. — Ф. 4. — Оп. 14. — Спр. 57. — Арк. 12, 16.

фоні (і не випадково український селянин червоноармійця називає „москалем”) [...]»¹⁸⁴.

Союзне військове керівництво ці та інші подібні вимоги української сторони залишило незадоволеними. 2 грудня 1925 р. начальник Головного управління РСЧА Левичев поінформував заступника голови РВР СРСР про виявлені в Українській військовій окрузі «ухили від правильної лінії» — «сильне прагнення до розширення рамок п'ятирічної програми. Фактично здійснювана українізація не обмежується чотирма згаданими вище дивізіями: українізуються полкові школи усіх територіальних дивізій УВО; українська мова (у листуванні і вивісках) поширюється за межі чотирьох національних дивізій. Спостерігається тенденція до заміщення посад вищого і старшого командного складу у всіх дивізіях УВО українцями», а також про дану ЦК КП(б)У вказівку «точно дотримуватися рамок п'ятирічної програми і належної поступовості у розгортанні будівництва» національних військових формувань¹⁸⁵.

Утім, навіть у межах п'ятирічної програми успіхи національно-військового будівництва в УСРР виявилися незначними. Відповідно до рішення Національної комісії РВР СРСР протягом 1926 року українізація в УВО мала здійснюватися лише у 96-й і 100-й стрілецьких дивізіях. Встановлені плани щодо цих з'єднань були виконані на 60%¹⁸⁶. Здобутки стосувалися в основному справи українізації лікнепу, політосвітньої і позашкільної роботи. Натомість невирішеними залишалися питання з комплектацією з'єднань достатньою кількістю українського командно-політичного складу, не кажучи вже про опанування ним українською мовою. Взагалі вивчення командирами української — мови переважної більшості червоноармійців не тільки територіальних, але і кадрових з'єднань округи, залишалося серйозною проблемою. Навесні 1925 р. Національна комісія Реввійськради УВО (голова В. Затонський) здійснила перевірку знань начскладом української мови. Її результати були невтішними: з 246 працівників Штабу та Управлінь УВО українською мовою володіло лише 6 осіб, з 317 працівників Політуправління УВО — 106; на рівні дивізій українську мову знали 27,5% командирів, 28,5% політпрацівників. Навіть в українізованих дивізіях більше третини командирів (40,9%) і політпрацівників (37,1%) взагалі не володіли українською мовою, третина (відповідно 30,2% і 34,7%) володіла нею пасивно¹⁸⁷.

¹⁸⁴ Там само. — Арк. 15.

¹⁸⁵ Там само. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 44. — Арк. 160–161.

¹⁸⁶ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2455. — Арк. 125.

¹⁸⁷ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1977. — Арк. 33, 71, 144; Спр. 2248. — Арк. 8; ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 3879. — Арк. 159.

Чергова перевірка знань української мови у 1926 р. засвідчила, що серед 2004 командирів і політпрацівників 7-ї, 15-ї, 23-ї, 30-ї, 80-ї сд, Окружної військово-політичної школи, територіальних округ VI-го, VIII-го, XIV-го стрілецьких корпусів лише 6,7% опанували українську настільки вільно, що були готові проводити нею роботу з українським поповненням, 18,7% володіли лише «розмовною українською», відповідно 42,6% та 32,0% недостатньо чи взагалі не знали української¹⁸⁸. Водночас з 330 працівників Штабу і Управління УВО гарні знання української мови продемонстрували лише 8 осіб (на рівні комполків і вище з 135 — один)¹⁸⁹. Причини такої ситуації були різними. Поряд з нестачею навчальної літератури, коштів, перебоями в роботі курсів, частими переміщеннями, відраженнями, не останню роль продовжували відігравати й суб'єктивні фактори — психологічна неготовність значною мірою неукраїнського командно-політичного складу до вивчення української мови. За свідченнями військових документів, характерними у цьому відношенні були розмови: «Самі червоноармійці не розуміють української мови і бажають [говорити] російською», «скільки не вчи — усе-одно вивчити не можеш», «ніж українізуватися — краще перевестися до іншої округи», «ми тут тимчасово» і т. ін.¹⁹⁰

Не вдавалося вирішити і завдання підготовки достатньої кількості командирів з числа українців для комплектації ними існуючих та розгортання додаткових національних з'єднань. Готування вищого комскладу для українізованих з'єднань взагалі не передбачалося, потенційні можливості українізованих шкіл були явно недостатніми. Наприклад, осінній 1926 р. випуск таких шкіл теоретично міг покрити нестачу командних кадрів для 96-ї та 100-ї стрілецьких дивізій на 87%, проте лише за умови стовідсоткового розподілення випускників до цих з'єднань. Однак на це було марно й сподіватися, адже випускники українізованих шкіл (так само як молоді командири із знанням української — випускники інших військових шкіл) мали спрямовуватися також і в територіальні з'єднання, де попит на них так само був значний¹⁹¹.

Умовними були успіхи й у такій принципово важливій, з огляду на основні завдання більшовицької українізації, ділянці, як українізація освітньої та політико-виховної роботи серед червоноармійців. У 1925 р. проводили роботу українською мовою лише 24,4% загальної кількості

¹⁸⁸ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2250. — Арк. 61.

¹⁸⁹ Там само. — Спр. 2475. — Арк. 125.

¹⁹⁰ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 3. — Спр. 252. — Арк. 194; Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 58. — Арк. 77; ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2475. — Арк. 121, 123.

¹⁹¹ Там само. — Спр. 2219. — Арк. 34–35.

груп політнавчання, у 1926 р. — 36,4%. Дещо ліпшою була ситуація з групами лікнепу — відповідно 46,4% у 1925 р., 62,4% — у 1926 р.¹⁹² Незначними були обсяги українізації позашкільної роботи: в 1925 р. усього 10,8% гуртків у клубах УВО проводили роботу українською мовою, у 1926 р. — 18,9%¹⁹³.

Серйозною проблемою залишався й брак літератури, виданої українською мовою. 1925 року у бібліотеках УВО частка такої літератури складала усього 4,2%, 1926 року — 6,8%¹⁹⁴. Утім, певні успіхи у видавничій справі усе ж були. 1924 р. побачила світ перша українська червоноармійська читанка «Червона зброя» (наклад 50 тис. примірників), наступного року вийшло нове видання читанки накладом 70 тис. примірників. Тоді ж українською стали видаватися окружні газети «Червона армія», «Червоноармієць». У 1925 р. на базі друкарні школи Червоних старшин було видано «Практичний російсько-український словник для військових». Там же пізніше були надруковані «Стрілецький статут», «Тимчасовий статут залогової служби», «Тимчасовий дисциплінарний статут», «Тимчасовий бойовий статут піхоти», «Бойовий статут артилерії РСЧА»¹⁹⁵ і т. ін.

Усі зазначені вище проблеми з справою українізацією значно більшою мірою стосувалися національної роботи у підрозділах, складених з представників нацменшостей — татар (3-я, 15-а, 24-а, 51-а стрілецькі дивізії), німців (45-а стрілецька дивізія), молдаван (3-я кавалерійська, 51-а, 95-а стрілецькі дивізії)¹⁹⁶.

Додамо до цього, що пануючі у середовищі комскладу відчуття дургорядності і тимчасовості національних заходів підтримувалось нерозробленістю питання про застосування цих військ у бойових умовах. Сумніви щодо доцільності існування національних військових формувань постійно висловлювалися командирами усіх ланок. 4 червня 1926 р. начальник Військової академії Р.П. Ейдеман направив листа до голови РВР СРСР, обстоюючи ідею запровадження в РСЧА єдиної (російської) командної мови. «Останнім часом, — писав він, — доводиться спостерігати в цілому ряді місць виразні тенденції переведення всіх національних частин в царині управління на національну мову. Здійснення цієї тенденції викликає особисто у мене серйозні побоювання, що внаслідок цього ми на війні будемо мати не тільки надзвичайну складність і трудність керівництва,

¹⁹² Там само. — Спр. 2457. — Арк. 121–122.

¹⁹³ Там само. — Арк. 122; Спр. 2250. — Арк. 61.

¹⁹⁴ Там само. — Спр. 2457. — Арк. 122.

¹⁹⁵ Там само. — Арк. 123.

¹⁹⁶ Там само. — Арк. 127.

управління та укомплектування, але й нерідко відсутність взаємного розуміння і взаємодії всередині самої армії. Бойова обстановка нерідко вимагає проведення реорганізації і поповнення частин буквально на ходу, не даючи часу, достатнього для отримання поповнення, звідки прибула національна частина. Часто доведеться у національні частини кидати командирів і червоноармійське поповнення іншого національного складу, додавати технічні війська, що говорять іншою мовою [...]»¹⁹⁷. Якщо Р. Ейдемана турбувала проблема дієздатності національних військ в умовах війни, то представники Національної комісії УВО у цей самий період висловлювали занепокоєння з приводу можливих політичних ризиків при ліквідації з початком війни існуючих у республіках національних формувань. «Якщо передбачається, — зазначалося в одній з доповідних записок Комісії, — що з початком війни національні формування природним чином зітруться загальнообілізаційною масою, то необхідно твердо визнати, що розвиток національної самосвідомості, активність, а також особливості роботи серед нацменів і українців, котрі розгорнуті в теперішній час, можуть бути природною причиною низки непорозумінь політико-морального характеру»¹⁹⁸.

Між тим, наприкінці 1926 р. Штаб РСЧА, проаналізувавши хід реалізації п'ятирічної програми національно-військового будівництва, у черговий раз визнав її виконання в повному обсязі у встановлені строки нереальним. Відтак у травні 1927 р. РВР СРСР затвердила новий, цього разу шестирічний план національно-військового будівництва, розрахований на 1927–1933 рр. План поділявся на три двохліття й передбачав можливість щорічного коригування «у залежності від обставин»¹⁹⁹. Прогнозуючи невдоволення з приводу чергового стримування націоналізації військ, голова РВР СРСР К. Ворошилов 27 червня 1927 р. надіслав до РВР військових округ директиву, в якій заздалегідь попереджав про неприпустимість подання клопотань щодо розширення плану національних формувань або підтримання такого роду клопотань з боку урядів місцевих республік, умотивованих тим, що, мовляв, план національних формувань охоплює у межах республік лише незначну частину призовного контингенту²⁰⁰.

За новим планом РВР СРСР упродовж наступних шести років в УВО, крім 96-ї, 99-ї, 100-ї та 46-ї (з 1927 р.), підлягали українзації також 25-а та 95-а стрілецькі дивізії (за розрахунками Реввійськради УВО — до тери-

¹⁹⁷ РДВА. — Ф. 33987. — Оп. 1. — Спр. 591. — Арк. 186–187.

¹⁹⁸ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2219. — Арк. 35.

¹⁹⁹ РДВА. — Ф. 33987. — Оп. 1. — Спр. 591. — Арк. 330–331.

²⁰⁰ Там само. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 568. — Арк. 3.

торіальних зборів 1931 р.)²⁰¹. Традиційно актуальним залишалося вивчення командно-політичним складом української мови та завдання з українізації політико-освітньої роботи. А ось у Кримській АСРР утворення нових національних формувань згідно з новим планом взагалі не передбачалося. Натомість організований у 1925–1926 р. татарський ескадрон Кримської кавалерійської школи належало розформувати²⁰².

Ще до офіційного схвалення шестирічного плану командування УВО фактично взяло курс на реалізацію стратегії надання українізації суто культурницького характеру. 19, 26 листопада 1926, а також 2 лютого 1927 р. під головуванням командувача УВО Й. Якіра відбулися засідання Реввійськради УВО, де обговорювався і врешті був затверджений план національної роботи у військах округи на 1926–1927 р. Було ухвалено зосередитись на проведенні українізації в першу чергу у 46-й²⁰³ замість 95-ї, а також у 99-й стрілецьких дивізіях, однак із застереженням про додаткове вирішення РВР СРСР питання доцільності збереження у цих з'єднаннях практики ведення діловодства українською мовою. Перед союзним військовим керівництвом також категорично було поставлене питання про введення єдиної командної мови²⁰⁴. У всіх дивізіях округи, зокрема і кадрових, українізація мала проводитися шляхом переведення на українську мову політико-виховної роботи серед червоноармійців та вивчення начскладом української мови. Останнє, утім, фактично визнавалося добровільною справою й ставилося у пряму залежність від наявності коштів²⁰⁵. Принцип добровільності у вивченні української мови та

---

²⁰¹ Там само. — Ф. 33987. — Оп. 1. — Спр. 591. — Арк. 333; РДВА. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 54. — Арк. 20.

²⁰² РДВА. — Ф. 33987. — Оп. 1. — Спр. 591. — Арк. 334.

²⁰³ На прискоренні справи українізації 46-ї стрілецької дивізії активно наполягала місцева влада. Зокрема, 26 січня 1927 р. до РВР УВО було направлено витяг з постанови бюро Київського ОПК округкому, ухвалений по доповіді про стан з'єднання: «(в) вважаючи недостатнім темп українізації в умовах територіальної дивізії, ОПК вважає необхідним посилення українським начкомполітскладом 46-ї дивізії, оскільки вона має 90% червоноармійського складу українців і комплектується з Київської округи та округ колишньої Полтавської губернії. Підняти питання про перевід 46-ї дивізії в перший розряд по українізації з більшим постачанням її українською літературою».

²⁰⁴ Показово, що на засіданні РВР УВО від 2 лютого 1927 р. було ухвалено: призупинити друкування запланованих раніше для перекладу українською мовою наставлень по стрілянні з кулемета системи «Люіс», «Наган»; звернутися до ГУ РСЧА для узгодження питання про доцільність подальшого перекладу українською статутів, наставлень. РДВА. — Ф. 25899. — Оп. 1. — Спр. 74. — Арк. 15.

²⁰⁵ Там само. — Арк. 6, 8, 14–15. 1 березня 1927 р. Реввійськрада УВО ухвалила надалі не друкувати статuti українською мовою, а у межах фінансових можливостей видавати наставлення для молодших командирів і червоноармійців. Див.: Там само. — Арк. 6, 8, 14–15.

українознавства, причому не тільки командирами, але і червоноармійцями кадрових з'єднань округи, на початку 1927 р. був проголошений і в постанові президії ЦКК КП(б)У на доповідь Військової інспекції НК РСІ про результати обстеження національних формувань в УВО. «Стосовно кадрових дивізій, — ішлося в документі, — визнати за необхідне засвоєння начальницьким складом української мови та українознавства, добиваючись цього усіма заходами організаційно-політичного впливу, але не припускаючи примусових заходів [...]. Вжити заходів для недопущення помилок, що мали місце, стосовно примусової українізації червоноармійців, добиваючись загального ознайомлення з українознавством у порядку шкільних політзанять і загальної системи позашкільної роботи[...]»²⁰⁶.

Зауважмо, що зазначені вище рішення з обмеження українізаційних заходів керівництво УВО приймало на фоні розгортання в республіці кампанії шельмування «націонал-ухильників». Після червневого 1926 р. пленуму ЦК КП(б)У національна реформа в республіці взагалі стала пробуксовувати. На лютнево-березневному 1927 р. об'єднаному пленумі ЦК та ЦК КП(б)У прихильник ідеї поглиблення цієї реформи О. Шумський був прямо звинувачений у націоналізмі, а його погляди були затавровані як «шумськізм». Тим не менше подальші події у політичному житті республіки засвідчили, що іще принаймні до початку 1930-х рр. прибічники курсу на посилення українізації повністю не втратили своїх позицій. «Нове дихання» здійснювана з початку 1920-х рр. національна реформа набула з призначенням на посаду наркома освіти УСРР авторитетного у партійних колах М. Скрипника, який, за влучним висловом В. Гришка, «вийшов далеко за межі культурництва, надавши акції українізації справді державницького характеру»²⁰⁷.

Характерною ознакою «доби Скрипника» стало розгортання кампаній масованих перевірок реалізації на практиці видання верховною владою УСРР серії законодавчих актів у царині українізації — насамперед щодо вивчення української мови. Не залишилися осторонь цих процесів і УВО. 14 жовтня 1927 р. Укрлікнеп поінформував НКО УСРР про результати перевірки рівня знання української мови відповідальними працівниками 150 центральних установ Харкова, у тому числі Штабу УВО, який був віднесений до категорії «відсталих установ»²⁰⁸. Відряджені наприкінці 1927 р. до Штабу представники Укрлікнепу для організації курсів були змушені констатувати небажання командного складу обтяжувати себе

²⁰⁶ ЦДАВО. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 153. — Арк. 10–11.

²⁰⁷ Гришко В. Український націонал-комунізм на історичній пробі доби українізації (1923–1933) // Сучасність. — 1978. — № 12. — С. 72.

²⁰⁸ ЦДАВО. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10855. — Арк. 92–93.

вивченням української мови. «Звичайно, що на курси силувати йти ніхто не може, бо вчитися може кожен там, де схоче, — писав у листі до керівництва 28 січня 1928 р. один з викладачів курсів, — але на підставі всіх даних, решта майже всі службовці, нігде не вчиться і просто нехтує собі зі справи українізації, байдуже ставиться до потреби бути свідомим громадянином. Казати, що специфічність праці багатьох службовців військових (переїзди в інші республіки приміром) стає на перешкоді вивчення української мови й українознавства, річ легковажна, і просто декорація, що успроможнює зручно приховуватись»²⁰⁹. Не кращою, ніж у Штабі УВО, виглядала ситуація з вивченням української мови і в самих дивізіях. Перевірка рівня знань командно-політичним складом української мови наприкінці 1927 р. засвідчила практичну відсутність тих, хто вільно говорив українською (Таблиця 1). Навіть в українізованій 100-й стрілецькій дивізії таких виявилось менше половини²¹⁰. На вимоги вивчати українську, командири реагували негативно, подекуди кидаючи з роздратуванням: «Сьогодні на Україні українізуйся, а завтра десь на Кавказі вчи іншу мову» (75-а сд), подекуди — відпускаючи «іронічні шпильки» на кшталт: «Завершив українізуватися, тепер треба братися за татаризацію» (24-а сд), а нерідко й роблячи категоричні заяви: «В армії — одна мова — російська, і тому нема потреби українізуватися»²¹¹.

Таблиця 1

Результати перевірки рівня знання української мови командно-політичним складом окремих з'єднань УВО.
Станом на 2 лютого 1928 р. (у %)²¹²

	I категорія	II категорія	III категорія	IV категорія
7-а сд	10,0	25,0	55,0	10,0
30-а сд	9,8	20,8	39,0	30,4
75-а сд	6,2	29,4	51,1	13,3
99-а сд	15,5	18,2	39,0	27,3
100-а сд	46,0	24,0	14,0	15,0
2-а кд	20,5	24,7	42,9	11,9

²⁰⁹ Там само. — Арк. 366.

²¹⁰ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 58. — Арк. 78.

²¹¹ Там само. — Арк. 77.

²¹² Там само.

Посилаючись на законодавство УСРР, Наркомат освіти намагався тиснути на командування УВО, вимагаючи розгортання програми націоналізації військ. Більш за те, не обмежуючись армією, Наркомос вдавався до спроб добитися проведення українізації і на кораблях Чорноморського флоту (до 1935 р. — Морські сили Чорного та Азовського морів)²¹³, де служило чимало українців (в середині 20-х рр. 25,8%% особового складу)²¹⁴. 28 липня 1928 р. М. Скрипник направив листа до Центральної комісії з українізації при РНК УСРР, в якому пропонував обміркувати питання про українізацію Чорноморського (як військового, так і торговельного) флотів, а також тих з їх установ, підприємств, навчальних закладів, які розташовані на терені України²¹⁵. Нарком освіти рекомендував Комісії заслухати доповіді командування Чорноморського флоту для з'ясування чи українізовано в них внутрішнє та зовнішнє діловодство, яка робота проводиться серед моряків-українців, в якому стані бібліотечна справа, зокрема стосовно забезпечення українськими книжками, чи зобов'язаний і чи знає командний склад українську мову, які національні заходи проводяться в Севастополі та інших портах з метою врахування національно-культурних потреб українців тощо²¹⁶.

У контексті прагнень частини української політичної еліти добитися більших прав для УСРР у військовій сфері, вочевидь слід розглядати і гучні святкування у 1928–1929 рр. річниць Червоного козацтва з апелюванням до військово-державницьких традицій радянської України. Виразні ознаки цього проявилися 1928 р., коли напередодні чергової річниці полку Червоного козацтва на сторінках республіканської преси раптово з'явилися вже призабуті відомості про те, що український радянський уряд на початку 1918 р. мав намір приступити до організації власних збройних сил — армії Червоного козацтва. Інформація про це була вміщена і на шпальтах друкованого органу УВО газети «Червона армія», в одному з номерів якої навіть був надрукований повний текст Декрету Народного секретаріату від 23 січня 1918 р.

---

²¹³ У 1927 р. Чорноморський флот поповнився збудованим значною мірою за рахунок бюджету УСРР та добровільних внесків населення республіки крейсер «Червона Україна» (водозміщення 8400 т, артозброєння — п'ятнадцять 130 мм та вісім 100 мм гармат); у 20-ті рр. так само за матеріальної підтримки українського уряду, у складі Морських сил Чорного і Азовського морів з'явився канонерський човен «Червоний козак» та есмінець «Незаможник».

²¹⁴ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 2844. — Арк. 14, 20. У 1925 р. голова ВУЦВК Г. Петровський відмовився від пропозиції начальника ПУ Чорноморського флоту взяти «культурне шефство» над 20 українськими гуртками моряків, мотивуючи це тим, що «ВУЦВК вже має шефство над військовими частинами». Див.: Там само.

²¹⁵ Там само. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10855. — Арк. 467.

²¹⁶ Там само.

Наступного року — напередодні і під час святкування 12-ї річниці полку Червоного козацтва і 10-ї річниці Першої дивізії Червоного козацтва тема історії українських збройних сил зазвучала з іще більшою силою. На відміну від усталеної практики відзначення ювілеїв частин і з'єднань у межах населених пунктів району дислокації ювілярів, святкування річниці Червоного козацтва у 1929 р. відбувалося більш широко, майже на всеукраїнському рівні. На шпальтах газет і журналів республіки у цей період з'явилися публікації про Червоне козацтво. Музей революції у Києві до нагоди розгорнув спеціально підготовлену виставку. У школах і клубах міст України відбулися «години історії Червоного козацтва», вечори спогадів червоних козаків-учасників громадянської війни. Урочисті збори, мітинги пройшли й у багатьох частинах Української військової округи²¹⁷. А до Проскурова, де безпосередньо відзначався ювілей дивізії Червоного козацтва, з вітаннями прибув нарком освіти УСРР М. Скрипник²¹⁸.

Звернемо увагу на те, що ідеологами святкування дата народження «армії Червоного козацтва» на цей раз не була приурочена до видання Народним секретаріатом 23 січня 1918 р. відповідного декрету, а зміщена майже на місяць раніше, до 25 грудня 1917 р., коли уряд радянської УНР видав постанову про створення Червоного козацтва «у всеукраїнському масштабі». Текст цієї постанови, до цього часу практично невідомий широкому загалу, 17 листопада 1929 р. опублікувала газета «Червона армія» з однозначним коментарем: це була перша армія українського пролетаріату та селянства²¹⁹. 28 листопада 1929 р. на сторінках цієї ж газети з'явилася стаття наркома освіти УСРР М. Скрипника про Червоне козацтво²²⁰. Нарікаючи, — мовляв, тепер мало хто згадує і знає про те, що від початку український радянський уряд ставив питання про Червоне козацтво «значно ширше», маючи на меті організацію Української робітничо-селянської армії, — він звертав увагу на те, що за задумами організаторів сама назва створюваного українськими більшовиками червоного війська мала засвідчувати її класовий і водночас національний характер, а також і тісний зв'язок між сучасними, радянськими і давніми українськими військовими традиціями. «Назвою „Червоне козацтво”, — писав він, — тодішній робітничо-селянський уряд України підкреслював, що пролетаріат, який переміг, не відмежовує себе від старої боротьби

²¹⁷ Вісті ВУЦВК. — 1929. — 17 листопада.

²¹⁸ Центральний державний архів кінофотофонодокументів України (ЦДАКФФД). — Кіножурнал. — 1929. — № 67/162. — Арх. № 1438.

²¹⁹ Червона армія. — 1929. — 17 листопада.

²²⁰ Там само. — 28 листопада

українських трудящих мас, а навпаки, оцінює і визнає себе історичним спадкоємцем усього того, що у старовинній історичній боротьбі українських трудящих мас було скеровано проти соціального і політичного пригнічення²²¹». Подібні ідеї М. Скрипник обстоював і в інших своїх публікаціях, зазначаючи, зокрема, в одній з них: «Дехто і досі не розуміє правильності тих засад, що відбилися у постановах першого робітничо-селянського уряду України про Червоне козацтво. Дехто і тепер не розуміє, що пролетаріат України може і має визнати певних діячів серед своїх попередників сотні років тому з часів козацьких воєн, Чорної ради тощо. А проте є такі, що, оцінюючи Пугачова чи Степана Разіна як революційних діячів, не припускають навіть можливості визнавати революційну роль за такими, як Залізняк».

Спроби частини української радянської еліти за допомогою роздмухування «міфу про Червоне козацтво» обґрунтувати справедливість можливих вимог УСРР щодо розширення її прав у військовій сфері, так само як і намагання тиску на союзне військово керівництво з наміром прискорити національні заходи в УВО, забезпечити послідовність у проведенні українізації були приречені на невдачу. Надмірно активні дії наркома освіти УСРР стосовно українізації не знаходили підтримки ані з боку командування Української військової округи, ані, тим більше, з боку союзного військово-політичного керівництва країни, яке, не припиняючи риторики про важливість і рішучу готовність проводити і надалі націоналізацію військ, на практиці чимдалі упевніше схилилося до ідеї поступової відмови від неї. У червні 1928 р. ПУ РСЧА затвердило перелік заходів, націлених на обов'язкове вивчення у національних з'єднаннях та національних військових школах не тільки національної, але і російської мови. Національною, і лише в добровільному порядку російською мовою належало проводити політосвітню та позашкільну роботу серед червоноармійців²²². Зроблений військово-політичним керівництвом особливий акцент на потребі дотримання принципу рівноправності російської та національних мов, на практиці відкривав шлях до затвердження в армії єдиної мови — російської.

Протягом 1928–1929 рр. стало очевидним суттєве відставання Українського військового округу від наміченого РВР СРСР шестирічного плану національно-військового будівництва. Інспекція НК РСІ УСРР, що побувала у частинах і з'єднаннях округи восени 1928 р., висновувала: «На четвертому році становище з українізацією (за виключенням національних дивізій), характеризується загальним помітним послабленням цієї

²²¹ Там само.

²²² РДВА. — Ф. 9. — Оп. 28. — Спр. 109. — Арк. 96.

роботи по багатьох лініях»²²³. Уповільнення темпу українізації спостерігалося навіть у політосвітній роботі: якщо у 1926 р. число українізованих груп в УВО сягало 36,4%, у 1927 р. — 34,3%, то у 1928 р. цей показник знизився до 22,1%²²⁴. Сплановані національні заходи не вдавалося провести у повному обсязі і в українізованих дивізіях. Проведена восени 1928 року перевірка стану українізації у 46-й стрілецькій дивізії продемонструвала низький рівень знання командирами української мови: 47% з них були віднесені до III-ї категорії (знання менше, ніж задовільні), 53% — взагалі до IV-ї (знання слабкі або відсутні). «У штабах дивізії та її полків, — констатувала комісія, — майже не відчуваєш, що це — штаби національних частин: російська мова скрізь, переважання російської мови і в повсякденному листуванні»²²⁵. Досить скромними виглядали успіхи дивізії у справі українізації культурно-освітньої роботи. У бібліотеці 137-го стрілецького полку, де відсоток етнічних українців серед червоноармійців сягав 85%, а серед молодших командирів 80%, українська книжка явно не шанувалася, оскільки складала лише 22% загального книжкового фонду і 24,5% загальної кількості книг, виданих військовослужбовцям²²⁶. Загалом недостатній рівень володіння командирами української мови, нестача українського комскладу, недоліки українізації політико-освітньої роботи і т.ін. були притаманні практично усім українізованим дивізіям. Щодо знання української мови, то тут перевірки встановили специфічну тенденцію: чим вище категорія або група начскладу, тим нижче в ній відсоток етнічних українців і вище відсоток тих осіб, які не володіли українською (Таблиця)²²⁷.

Таблиця 2

Результати перевірки рівня знання української мови особовим складом українізованих дивізіій. Станом на 12 лютого 1929 р. (у%):

	начсклад	старший комсклад	Молодший начсклад	червоноармійці
46-а сд	32,7	25,0	78,0	85,0
96-а сд	54,8	33,0	87,0	83,0
99-а сд	37,2	28,0	91,0	91,0
100-а сд	62,5	24,0	92,0	86,0

²²³ Там само.

²²⁴ Там само. — Арк. 97.

²²⁵ Там само. — Арк. 94–95.

²²⁶ Там само. — Арк. 94.

²²⁷ Там само. — Арк. 93–94.

Таким чином, спроби уряду УСРР прискорити національні заходи в УВО виявилися неефективними. Значною мірою це пояснювалося відсутністю реальних механізмів впливу республіканської влади на окружне командування.

Розділ V.

Вчительство і влада (1920–1928)

V.1. Вступні зауваги

Традиційна періодизація радянської історії України міжвоєнних років засновується на поворотах в економічній політиці («воєнний комунізм», «доба непу», «великий перелом» тощо). Натомість відносини влади з учительством, особливо до встановлення цілковитого контролю влади над суспільством, формувалися насамперед під впливом національно-культурної політики. Тому нижньою хронологічною межею нашого дослідження слід обрати 1920 рік. Саме тоді почав реалізовуватися затверджений у грудні 1919 р. рішенням VIII Всеросійської конференції РКП(б) поворот в національно-культурній політиці більшовиків в Україні. Щоб краще усвідомити суть цього повороту та його вплив на відносини влади та суспільства, необхідно зробити екскурс в 1919 рік, який і виявив основні суперечності між більшовицькою владою та українським вчительством.

Аналіз проблеми відносин між владою і суспільством загалом і, зокрема, з учительством, призвів до висновку, що об'єктом авторського дослідження має стати насамперед сільський вчитель. Такий підхід викликаний декількома обставинами. По-перше, активність сільського вчительства була тим фактором, що змусив владу коригувати не лише національно-культурну політику, а й вплинув на зміну внутрішньої політики загалом. Важливу роль у цьому відігравав національний чинник, адже сільські вчителі були переважно українцями за етнічним походженням. По-друге, абсолютна більшість вчителів працювала на селі і тому навіть формально наявні у відносинах влади із сільським вчительством проблеми були характерними для вчительства загалом. По-третє, саме з настроями сільського вчительства більшовицькі керманічі змушені були рахуватися при визначенні свого курсу після опанування України. Причиною цього була не лише потреба заручитися підтримкою або хоча б нейтралітетом сільського вчительства при закріпленні радянської влади на селі, а і його об'єктивно вагоме значення для країни, що намагається перейти від аграрного до індустріального суспільства. Та

й представники влади неодноразово зауважували на тому, що, кажучи про ставлення до«вчительства» загалом, вони мають на увазі сільське вчительство. В контексті теми відносин влади та суспільства слід зауважити, що сільське вчительство було головною силою, через яку влада могла впливати на селян, тоді як на мешканців міст засобів впливу було набагато більше. Інакше кажучи, сільське вчительство було суб'єктом, а не об'єктом у відносинах з владою. Названі чинники, однак, не спричиняють ігнорування автором міського вчительства як такого, особливо у тих частинах дослідження, які стосуються аналізу кількісного та якісного складу вчительства, його матеріального становища тощо.

Досліджуючи питання відносин влади та суспільства, потрібно мати на увазі, що більшовицьким керманічам було притаманне «комуністичне» бачення, згідно якого майбутнє суспільство мало докорінно відрізнятись від попереднього. Це передбачало створення нової культури, формування людини особливого типу¹. По суті йшлося про потребу ментальних змін, форму та зміст яких повинні були визначати «культурні плановики» більшовицької влади. Вчительство мало стати надійним «передавальним пасом» таких змін, а на селі воно взагалі було єдино можливим каналом поширення нової культури. Тому режим, який, за словами німецького вченого Ш. Плаггенборга, «виступав у якості учителя»², спочатку мав «навчити» своїм цінностям вчительство, а вже через нього — маси.

Якщо проаналізувати об'єктивне місце вчительства у кожній країні, що модернізується, то варто підкреслити наступне: і вчительство, за родом своєї професії, і влада, внаслідок нових потреб утворюваного індустріального суспільства, вкрай зацікавлені у якомога швидшому і якісному розвитку шкільної світи. Окрім того, вчительство, як найбільш освічена соціально-професійна група на селі, краще інших усвідомлює необхідність змін у способі життя, запровадження нових виробничих відносин на селі та перетворення сільськогосподарського виробництва на товарне. А це і є ознаками процесу модернізації на селі. Таким чином у країні, що переходить від аграрного до індустріального суспільства, ***вчитель на селі стає не лише прямим союзником влади в розширенні освіти, а й природнім її агентом у запровадженні модерного світобачення та пропагандистом нового способу життя***, спрямованого на

---

¹ Плаггенборг Стефан. Революция и культура. Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма. — Санкт-Петербург. — 2000. — С. 29.

² Там само. — С. 35.

перехід до «індустр-реальності» (Е. Тоффлер)³. Підкреслимо, що такий союз був природнім для будь-якої країни, що модернізувалася.

Крім об'єктивних закономірностей у взаємовідносинах влади та вчительства є ще й суб'єктивні. Вони визначаються специфікою історичного розвитку тієї чи іншої країни. Російська імперія була багатонаціональною державою, але царський уряд у своїй культурно-освітній політиці не бажав цього враховувати. Відтак, приміром, здійснювана царатом русифікація українців приходила в суперечність із спробами модернізувати країну. Адже дати дитині швидко і якісно шкільну освіту чужою для неї мовою неможливо. Для імперії Романових, як і для Білого руху часів громадянської війни в Росії, національно-антиукраїнське переважало економічно доцільне. Головним був все-таки не перехід країни до числа індустріально розвинених, а збереження цілісності країни чи навіть розширення її меж, а стосовно українців — то повна їх русифікація.

Керівники більшовиків дивилися на проблему інакше. Вони визнавали, що «політика є концентрований вираз економіки» (В. Ленін)⁴. Тобто саме економічні пріоритети для них були головними. Водночас без економічного потенціалу України Кремль не бачив можливості швидкими темпами здійснити модернізацію країни. Відтак протягом 1918–1922 рр., коли радянська Україна мала певні ознаки незалежності, економічна централізація і визиск значно посилювалися у порівнянні з останніми роками царського правління⁵. Для закріплення в Україні та успішної модернізації більшовикам потрібно було опанувати українське село.

Труднощі поширення культурно-ідеологічного впливу більшовицької влади на село мали чимало складових. Звичайно, основна проблема полягала у тому, що уявлюваний більшовиками комунізм можна було будувати лише кардинально змінюючи сільський уклад. Для цього потрібно було мати критичну масу тих, хто готовий просувати такі зміни.

---

³ Під цим терміном Е. Тоффлера мається на увазі світогляд індустріального суспільства. Так, він пише: «Стикаючись у тисячі точок із цінностями, концепціями, міфами й мораллю сільськогосподарського суспільства, Друга Хвиля принесла новий погляд на Бога, справедливість, кохання, владу, красу. Вона розбудила нові ідеї, відношення і аналогії. Вона відкинула й змінила старі гіпотези про час, простір, матерію і причинність. З'явився вагомий, послідовний світогляд, що не лише пояснював, а й виправдовував реальність Другої Хвилі. Цей світогляд індустріального суспільства не мав назви. Краще всього буде назвати його „індустр-реальність”» // Тоффлер Елвін. Третя хвиля. — К., 2000. — С. 92.

⁴ *Ленін В.І.* Ще раз про профспілки // Повне зібрання творів. — К., 1974. — Т. 42. — С. 269.

⁵ Див аналіз цього питання: *Єфіменко Г.Г.* Про причини появи «волобуєвщини» // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 14. — К., 2005. — С. 94–136.

У місті знайти таких людей було набагато легше. Його мешканці, у порівнянні із селянами, були психологічно більш зрозумілими більшовикам і тому вироблення форми та змісту агітаційно-пропагандистської роботи не потребувало розумових та організаційних надзусиль. Окрім цього, для міст характерною була велика скупченість населення, там існувало чимало засобів для успішної агітації і пропаганди, тоді як село було позбавлене усього цього. Та й загалом становище на селі взагалі не було сприятливим для комуністичного впливу. У більшовицького керівництва не вистачало ні фінансових, ні кадрових можливостей для проведення тут такого роду кампаній. До того ж більшовицька партія була переважно неукраїнською за національним складом.

На селі всі знали одне одного і агітація з боку незнайомих людей чи малоавторитетних селян-бідняків не могла бути дієвою. Це розуміли і більшовицькі керманічі. На початку 1924 р. у виступі на губернському з'їзді працівників народної освіти С. Гопнер визнавала: «Селянин не звик слухати людей, котрі випадково заглядають у село. Він вірить тим, з якими часто стикається; лише через них можна провести ту звичку, про яку так довго говорив Ленін... Селянин звик до вчителя, і кожне слово, котре говорить вчитель, важливе для нього»⁶. Тобто лише до думки знайомої, поважної і освіченої людини селяни могли прислухатися. Вчителі в цих умовах були тією силою, що могла стати (і стала) своєрідним агентом впливу нової влади. Та для цього владі потрібно було мати їх довіру. А зробити це було нелегко

У Кремлі розуміли: для того, щоб мати можливість втілювати наміри з комуністичного будівництва, потрібно спочатку зміцнити владу. В залежності від оцінки міцності та впливовості більшовицької влади у суспільстві робилися конкретні кроки. Як зауважувала в 1924 р. С. Гопнер, «комуністична мораль полягає у тому, що все те справедливо, все те добре, все те доброзвичайно, що допомагає класовій боротьбі пролетаріату, що допомагає його перемозі»⁷. Тому тактичні кроки більшовицької влади часом суперечили її стратегічним планам та уявленням майбутнього.

Найбільш разючими були «земельні» і «національні» невідповідності між планами та діями. Так, більшовики ще влітку 1917 р. були змушені висунути і пізніше навіть значною мірою втілили у життя гасло «Земля — селянам!», залишаючись при цьому прихильниками великих сільських

---

⁶ Гопнер С. Партия и учительство // Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1924. — № 3. — С. 9.

⁷ Гопнер С. Партия и учительство // Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1924. — № 3. — С. 4.

господарств. З огляду на оцінку перспектив національних рухів та можливість використання їх у боротьбі за владу, керівництво РСДРП(б) ще до початку Російської революції висунуло тезу про «право націй на самовизначення», чим чітко відмежувалося від більшості російських партій. Водночас підкреслювалася прихильність до великої централізованої держави і ще навіть у березні 1917 р. категорично заперечувалася можливість федеративного устрою Росії. Однак потреба захопити та втримати владу змусила верхівку більшовиків змінити тактику і формально погодитися на, здавалося б, неприйнятні форми державності. Так виникли спочатку РСФРР, а потім і СРСР, яким було надано вигляду федеративних об'єднань. Характеризуючи різьочу варіативність більшовицької політики, російський вчений О. Ахієзер зазначав: «Найбільший секрет більшовизму полягає у тому, що більшовики, після того як вони стали керівною партією, вихоплюють із навколишньої дійсності та перетворюють у визначальні для себе різноманітні, а практично будь-які, а отже, і взаємовиключні ідеї, якщо вони забезпечують збереження державної влади»⁸. Такі зигзаги більшовицької політики були характерні і для відносин влади з учительством.

Основною соціальною групою, на яку спиралися більшовики, був індустріальний пролетаріат. Його кількість з кінця XIX ст. стрімко збільшувалася. На часі стояло завдання переходу до індустріального суспільства, яке потребувало дедалі більшої освіченості народних мас. Американський вчений Е. Тоффлер, аналізуючи закономірності та особливості переходу від аграрного («Перша Хвиля») до індустріального («Друга Хвиля») суспільства, відзначив: «Революція 1917 року... велася не за комунізм, як здається на перший погляд, а, знову ж таки, за впровадження індустріалізації»⁹. Тоффлер в описі СРСР не зовсім точний в деталях, оскільки поверхово ознайомлений з механізмом радянської влади, однак в головному він правий: більшовики «відсунули сільське господарство на задній план і свідомо прискорили індустріалізацію»¹⁰.

Однією з основних передумов переходу до індустріального суспільства була ліквідація неписьменності. Нагальною стала потреба масовизації освіти, роль учительства у якій, особливо на селі, важко переоцінити. Якщо раніше для селянина було не обов'язковим вміння читати й писати, бо сільськогосподарську роботу він міг виконати і без цього, то в добу переходу до індустріального суспільства воно ставало обов'язковим.

---

⁸ Ахієзер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). — Новосибирск, 1997. — Т. 1. От прошлого к будущему. — С. 392.

⁹ Тоффлер Елвін. Третья волна / з англ. Пер. А. Євса. — К., 2000. — С. 31.

¹⁰ Там само.

Таке розуміння значення освіти складало невід'ємну частину більшовицької парадигми, оскільки більшовики саме за стрімким розвитком промисловості бачили як економічне, так і суспільне майбутнє. Як зауважував у серпні 1918 р. нарком освіти РСФРР А. Луначарський, «ми прекрасно розуміємо, що народ жодним чином не може налагодити правильно державне та громадське життя, жодним чином не зможе реально керувати господарством, якщо не буде освіченим, якщо не буде мати необхідні знання»¹¹.

Усвідомлена потреба індустріалізму та, відповідно, нагальної необхідності загальної освіти ставила вимогу докорінної зміни успадкованої від царату шкільної системи. Окрім суто навчальних, перед освітянами поставало ще й завдання формування нового світогляду. Роль вчителя як модератора освітньо-виховного процесу та джерела початкових знань і уявлень про навколишнє середовище та суспільство ставала надзвичайно важливою, а на селі взагалі ключовою. Ще до захоплення влади це добре усвідомлювали більшовицькі керманічі.

Загалом революціонери вбачали у вчительстві природного союзника у боротьбі за новий лад. В одній із популярних брошур, що побачила світ у 1917 р., після роз'яснень відмінностей між буржуазією і пролетаріатом відзначалося, що інтелігенція є «пролетаріатом, що працює головою». Далі наголошувалося, що «трудова інтелігенція є таким же класом, що утискається, як і інший пролетаріат і її аж ніяк не можна зараховувати до буржуазії». При цьому особлива увага приділялася саме вчителям. Підкреслювалося, що трудова інтелігенція — це пролетаріат особливий і дуже корисний для простого люду: «Освічена, навчена різним наукам людина, котра знає як живуть люди в інших країнах, завжди швидше зрозуміє усіляку державну несправедливість, аніж темна людина, що живе ціле життя на селі чи працює безупинну біля станка»¹².

Низка обставин, і, зокрема, той факт, що після початку Російської революції значна частина вчительства вимагала більш радикальних реформ, ніж на це була здатна нова влада, давала більшовицьким керманічам підстави сподівалися на співробітництво із цією соціально-професійною групою, насамперед з тими її представниками, які вже самоорганізувалися. А. Луначарський зауважував: «В старій школі був передовий педагог, котрий був незадоволений старою системою і намагався її

---

¹¹ Луначарский А.В. Речь на I Всероссийском съезде по просвещению / А.В. Луначарский О воспитании и образовании. — М., 1976. — С.21. Режим доступу: <http://lunacharsky.newgod.su/lib/o-vozpitanii-i-obrazovanii/rec-na-i-vsrossijskom-sezde-po-prosveseniю>

¹² Сергеев Б. Друзья или враги трудовому народу образованные люди? Петроградъ, Бич, 1917. — С. 8, 12, 14.

перебудувати. Цей педагог поставив собі ідеалом школу більш досконалу, аніж та, що існувала в Росії, і він створив певний апарат, так званий Державний комітет з народної освіти, котрий готував цілу низку реформ при Тимчасовому уряді... Ми знали, що є такий Державний комітет, що є низка передових педагогів; нам було відомо, що наша шкільна реформа не співпадає з їхньою реформою, вона йде далі, вона є подальший розвиток завдання дати людину більш виховану, більш дисципліновану, більш узгоджену з суспільним життям»¹³.

Саме на співробітництво з такими вчителями сподівалося більшовицьке керівництво. Луначарський підкреслював: «Я був готовий надати Державному комітету значно більшу роль, аніж йому відводили раніше. Я обіцяв, що без поради із вчительством жодні заходи не будуть здійснюватися»¹⁴. Однак, як відзначалося в одній із пропагандистських брошур, «на бунтівний, захоплений заклик Жовтня до крайніх зусиль заради подолання мороку необізнаності і нерозвинутості, що обплутує людину, вчительство відповіло саботажем, тобто небажанням працювати і протидією усім починанням Радянської влади»¹⁵. Основна маса вчительства відразу після Жовтневого перевороту активно чи пасивно виступила проти більшовицького режиму. За визнанням А. Луначарського, «між народом (з яким асоціювала себе більшовицька влада, тобто «між новою владою» — Авт.) і вчительством значною мірою утворилася взаємна неприязнь та непорозуміння»¹⁶. Оскільки народним масам потрібно було продемонструвати прогресивність нової влади, а саме поняття «революція» ще з часу повалення самодержавства ототожнювалося із чимось «хорошим», то в агітаційних працях поширювалися твердження на кшталт такого: «В сенсі революційності вчительство виявилось найбільш недалекоглядним, нетямущим і відсталим елементом... Велика провина російського вчительства перед соціальною революцією, і немає йому жодного виправдання»¹⁷.

В Україні спротив вчительства новому режиму був, у зв'язку з національним питанням, запеклішим. У датованій 1922 роком оглядовій праці зауважувалося: «Хто вів за п'ять років боротьбу на культурному фронті з робітничим класом та його ідеологією? Насамперед міщанство та

---

¹³ Луначарский А.В. Речь на I Всероссийском съезде по просвещению / А.В. Луначарский О воспитании и образовании. — М., 1976. — С. 22: <http://lunacharsky.newgod.su/lib/o-vospitanii-i-obrazovanii/rec-na-i-vserossijskom-sezde-po-prosveseniu>

¹⁴ Там само. — С. 23.

¹⁵ Богданов В.И. Учительство и Советская власть. — Москва, 1919. — С. 7.

¹⁶ Луначарский А.В. Речь на I Всероссийском съезде по просвещению / А.В. Луначарский О воспитании и образовании. — М., 1976. — С. 23.

¹⁷ Богданов В.И. Учительство и Советская власть. — Москва, 1919. — С. 12, 22.

інтелігенція, яка далі лютневої революції не йшла, ставши по ту сторону барикади. З перших же днів жовтня вона повела тактику найактивнішого саботажу і спротиву. Починаючи від академіків-професорів, адвокатів, лікарів, інженерів, педагогів і закінчуючи занепалими сільськими вчителями, — вся ця маса проти радянського будівництва»¹⁸. Згодом нарком освіти УСРР О. Шумський визнавав: «Учительство, в своїй масі соціально близьке до пролетаріята й незаможного селянства, з початком революції пішло з буржуазією і з заможним селянством проти пролетарської революції»¹⁹. Оскільки про яку-небудь внутрішню політику першого періоду існування радянської влади в Україні говорити не доводиться, то й про початок відносин між владою на вчительством можна говорити лише з 1919 р. Власне, про це говорилося як про само собою зрозуміле і в згаданій вище праці: «Період Другої Радянської Влади (Лютий–Серпень 1919 г.) є першим періодом Радянського культурного будівництва в Україні»²⁰.

V.2. «Перший період Радянського культурного будівництва в Україні»

Відносини радянської влади учительством протягом 1920–1928 рр. неможливо зрозуміти без аналізу ситуації у попередній період. Ці відносини як такі почалися у 1919 р. Того року їх стан визначався не стільки якимось особливим ставленням влади до вчительства, скільки загальним курсом на комуністичне будівництво. Але отриманий в 1919 р. досвід, коли учительство стало одним з важливих чинників поразки більшовиків і до того ж мало свою професійну організацію, змусив більшовиків рахуватися із цією організованою силою. Виниклі у 1919 р. суперечності у відносинах влади та українських учителів і надалі мали вагомий вплив на ситуацію. Тому необхідно з'ясувати, що ж тоді сталося.

На відносини влади та вчительства в Україні протягом 1919 р. мало вплинули запропоновані Кремлем кардинальні реформи освітньої галузі, які багато в чому зумовили учительський саботаж нової влади в Росії. Так, в Україні уся шкільна справа була формально об'єднана під керів-

---

¹⁸ Просвещение на Украине за годы революции // Октябрьская революция. Первое пятилетие. Харьков, 1922. — С. 437.

¹⁹ Шумський О. На третьому фронті // Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1924. — № 11–12. — С. VII.

²⁰ Просвещение на Украине за годы революции // Октябрьская революция. Первое пятилетие. — С. 441.

ництвом відповідних підрозділів Наркомосвіти²¹, школу було відокремлено від церкви²² та спеціальною постановою заборонено «релігійні відправи, навчання закону божого та інших віронавчань»²³, тобто задекларовано перехід на цілковито світське навчання. Як зауважувалося у вказаній вище оглядовій праці, суті «в основу освітньої політики і системи було покладено Російський проект про єдину трудову школу першого та другого ступеню з дев'ятирічним курсом». Однак відверто визнавалося, що внаслідок «слабкості центрального апарату Наркомосу і відсутності зв'язку з місцями, а також канікулярного часу (весна та літо)» усі ці наміри «залишались нереалізованими»²⁴.

Оскільки сільське вчительство було близьким до селянства і добре розуміло та підтримувало його вимоги, то вагомим чинником, що зумовив конфліктні відносини між владою та вчительством стала аграрна та земельна політика влади. В 1919 р. вона була неприховано комуністичною, тобто антиселянською. Згодом цю ситуацію голова спілки робітників освіти (РОБОС) О. Мізерницький: «Учительству було тяжко брати активну участь в руйнуванні «старого світу». Воно не могло брати участь в розкуркулюванні села, в продрозверстці й потім залишатися в тій же селі. Йому легше було увійти в ліс, в банди, стати з якимсь батьком, ніж брати участь в боротьбі за радвладу»²⁵.

Серед властивих комунізму рис слід назвати курс на централізацію управління та мовно-культурну уніфікацію, а по суті в тогочасних умовах — асиміляцію. Цього не могло прийняти українське вчительство. На той час воно було зорганізоване в Всеукраїнську вчительську спілку (*ВВС або ВУУС — можливе різне написання абрєвіатури — Авт.*) і станом на початок лютого 1919 р. провело два загальноукраїнських з'їзди (серпень 1917 та січень 1919 р.) було важливою складовою народжуваної української державності. Характеризуючи період Центральної Ради, український науковець С. Постернак цілком доречно зауважував: «Українська громадськість разом з українським вчительством дали початок держав-

---

²¹ Про передачу всіх шкільних закладів під заряд Відділу Освіти // Збірник Указонень і Роспоряджень Робітнице-Селянського Уряду України (далі — ЗУ України) — 1 укр. вид. — Ш рос. — 1919. — Ст. 44.

²² Про відокремлення церкви від держави та держави від церкви // ЗУ України. — 1919. — Ст. 37.

²³ Про релігійні відправи та навчання закону божого в Українській Радянській Школі // ЗУ України. — 1919. — Ст. 37.

²⁴ Просвещение на Украине за годы революции // Октябрьская революция. Первое пятилетие. — С. 441.

²⁵ *Мізерницький О.* На шляхах радянзації // Радянська освіта. — 1927. — № 11. — С. 8.

ному організму»²⁶. Слушність цієї тези підтвердив у 1925 р. О. Мізерницький: «Учительство українське, виховане в умовах дрібнобуржуазного сільського господарства, мало достатньо передумов до повної гармонії (за змістом — з Центральною Радою — Авт.) внаслідок свого процесу розвитку»²⁷. Таким чином, основні напрямки комуністичного будівництва не могли знайти позитивного відгуку серед українського вчителства, бо прямо суперечили його світобаченню.

Найбільш безпосереднім чином вчителства як соціально-професійної групи стосувалася національно-культурна політика, яка водночас не була актуальною для більшовицького центру. Це була внутрішньоукраїнська проблема. Але переважна більшість членів КП(б)У були російськомовні та російськокультурні. У спрямованих на підтримку української культури кроках вони, у відповідності до комуністичної доктрини, вбачали повернення до подоланої ними «стрибком» більшої частини капіталістичного етапу розвитку суспільних відносин. Відступати в той час, коли перемога здавалося близькою, не хотілося. Такі погляди цілковито вписувалися у ті настанови, що їх надав на VIII з'їзді РКП(б) В. Ленін, який, характеризує ситуацію в Україні зауважив: «Там навіть з мовою справа стоїть так, що невідомо стало: чи масова українська мова чи ні?»²⁸. В контексті цієї настанови виглядають закономірними слова Х. Раковського, сказані ним у серпні 1919 р.: «Ми мусимо поставити мову московську на перше місце»²⁹. Ситуацію 1919 року згодом образно охарактеризував В. Затонський: «Саме в період 1919 року українське в чималій мірі ототожнювалося з петлюрівським. [...] Було певне підозріння навіть до української мови»³⁰.

Якщо «нагорі» відмовляли у підтримці українській мові чи сумнівалися у її масовості, то ті, як висловився у датованому 1-м листопада 1919 р. «Листі до партії» Д. Мануїльський, «покидьки московського чиновництва, котрі прямували на південь щоб від'їстися та нагуляти щоки»³¹, тобто відряджувані з Росії до України партійні та радянські

²⁶ Постернак С. Из истории освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. — К., 1920. Цитовано за: Мезерницький. Школа и учитель на Украине // Учитель и революция. Сборник статей и материалов под ред. А.А. Коростелева, А.В. Луначарского и С.И. Сырцова. — М., 1925. — С. 200.

²⁷ Мезерницький. Школа и учитель на Украине // Учитель и революция. Сборник статей и материалов под ред. А.А. Коростелева, А.В. Луначарского и С.И. Сырцова. — М., 1925. — С. 200–201.

²⁸ Там само. — С. 232.

²⁹ Там само.

³⁰ III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. З передмовою В. Затонського. — Харків, 1932. — С. VIII.

³¹ РДАСП. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 11590. — Арк. 4.

працівники нерідко ставилися до української мови зневажливо або й відверто вороже. Так, приміром, уповноважений Липовецького повіткому з продовольства Климанов у відповідь на звернення, написане українською мовою (з огляду на специфіку документу цитується мовою оригіналу) відповів: «Бумажка розбрана мною быть не могла, ввиду непонимання галицького язика, а посему дать определенного ответа на самостийницький язык не могу»³². Подібні вислови не були винятком. Та це ще були «квіточки». Як зауважував у листі до В. Леніна відомий боротьбист Г. Клунний, «шайкою гастролерів з Росії» у м. Зінькові Полтавської губернії через свою заяву про українські симпатії «розстріляний, вірніше замучений т. Руденко, член місцевої групи КПУ, за постановою загальних зборів групи без усякого суду та слідства простим голосуванням через підняття рук»³³. Я. Яковлев (Епштейн) на VIII конференції РПК(б) (2–4 грудня 1919 р.) визнавав: «Зустрічалося презирливе ставлення до української мови. Таких випадків кожен працівник України згадає чимало»³⁴.

Такі дії викликали спротив українського суспільства. В результаті, як визнав у листопаді 1919 р. Х. Раковський, «лозунг «самостійної української держави» став знову популярним і під ним «пройшла уся боротьба проти нас на Україні. Недбале наше ставлення до національного питання, наша свідома чи несвідома русифікаторська політика на Україні посилила цей рух»³⁵. Втім, диктатура російської культури не була самодостатньою метою більшовизму. А з огляду на злет мобілізаційного потенціалу повстанського руху у Кремлі усвідомили, що зверхнє ставлення до української мови та культури може завадити підкоренню України.

Безумовною перевагою більшовицького керівництва було його вміння чути і прислухатися до настроїв народних мас. Наміри втілити в життя після поразки Денікіна весь комплекс заходів з комуністичного будівництва, що викликали незадоволення українського суспільства (великі земельні господарства, продовольчі реквізиції, нехтування українською мовою та культурою, централізація господарства та цілковите «злиття» України з Росією) були Кремлем відхилені як нереальні. Постало пи-

---

³² Телеграма члена оргбюро і керуючого справами ЦК КП(б)У Липовецькому і Київському партійним комітетам про презирливе ставлення надзвичайного уповноваженого до української мови. 9 липня 1919 р. // Документи трагічної історії України (1917–1927) / ред.-упорядник П.П. Бачинський. — К., 1999. — С. 161.

³³ Лист визначного політичного діяча Г. Клунного В. Леніну про національну політику більшовиків в Україні // Документи трагічної історії України (1917–1927). — К., 1999. — С. 234.

³⁴ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 84.

³⁵ РДАСП. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 11782. — Арк. 14.

тання: у чому ж таки поступитися? Воно було вирішено після тривалих дискусій в листопаді–грудні 1919 р.

Популярні серед українського вчительства боротьбисти, які в умовах денікінської окупації стали головною радянською підпільною партією в Україні (більшовицьке підпілля провалилося), неодноразово критикували більшовиків за зневагу до української культури. Про те ж твердила й та частина українських комуністів, що згуртувалася навколо української організації при Московському комітеті РКП(б), а після приєднання до неї прибулого з підпілля П. Попова та сформулювання ним основних вимог своїх однодумців означалася як «група Попова». На незадоволення українського суспільства комуністичним штурмом, в тому числі і його мовно-культурною складовою, вказували і зведення з фронтів тощо. Кремль погодився на деякі поступки у цій сфері. Такими кроками там намагалися знизити актуальність національного питання і подолати рух за створення реально самостійної України, в тому числі і радянської. Ці поступки були розраховані передусім на українську інтелігенцію, адже, як зазначав. Х. Раковський, рух за незалежність України «спирається на українську інтелігенцію, особливо на вчительську спілку, що має більше 20 000 членів, та на Український союз кооперативів, який є міцною економічною організацією, що охопила своєю мережею всю Україну, особливо правобережну»³⁶. Ці люди сприяли формування невідконтрольної більшовицьким керманічам самоорганізації суспільства в Україні. Отже, були ворогом Кремля.

Боротися з рухом за незалежність та розколювати селянство у Кремлі вирішили не лише шляхом поступок у національно-культурній сфері, а й зміною пропагандистської риторики. Усі самоорганізовані українські спілки трактувалися як «буржуазні». Керівництво РКП(б) наполягло на припиненні практики зверхнього ставлення до української мови та культури. Провина за наявні в 1919 р. недоліки покладалася на керівництво КП(б)У, з чим воно спочатку категорично не погоджувалося. Насправді такий крок був доволі ефективним, адже, як доречно зауважував у листі до В. Леніна боротьбист Г. Клунний, «дивлячись на неподобства, що творяться іменем Радянської влади на Україні, багато хто був впевнений, що це — помилка, що «центр» не знає «справжнє становища». Зокрема, багато хто вірить в силу вашого авторитету»³⁷.

Ленін сповна використав можливості свого авторитету. Напередодні вигнання денікінців з України мовне питання не було предметом дискусій — з тим, що українська мова існує і має право на розвиток, формально

³⁶ РДАСП. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 11782. — Арк. 16.

³⁷ Лист визначного політичного діяча Г. Клунного В... — С. 236.

погоджувалися як більшовики України, так і кремлівські керманічі. Можливими такі поступки стали насамперед тому, що, на відміну від переважної частини керівників білогвардійського руху, компартійні керманічі не були біологічними шовіністами. У резолюції «Про Радянську владу на Україні», ухваленій 29 листопада пленумом ЦК РКП(б) і підтвердженій 2 грудня VIII-ю конференцією РКП(б) у грудні 1919 р. наголошувалося: «4. Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т.д.) протягом віків придушувалися царизмом і експлуаторськими класами Росії, ЦК РКП(б) ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню перешкод до вільного розвитку української мови і культури... Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою»³⁸. По суті, як слушно відзначив В. Васильєв, «керівництво РКП(б) офіційно визнало не лише відмінність української і російської мови, різницю національних традицій, але й їх рівність. Це означало визнання існування окремої української нації, чого більшовики ніколи не робили протягом минулих років»³⁹.

Таке рішення фактично знімало з української мови звинувачення в «буржуазності», що були поширені в 1919 р. Також у резолюції було підтверджено принципове право України на незалежність. У сукупності усе назване допомогло незабаром «розчинити» в КП(б)У головного політичного конкурента більшовиків — Українську комуністичну партію (боротьбистів), представники якої відіграли провідну роль у розпуску на початку 1920 р. згаданої вище Всеукраїнської вчительської спілки.

Але форма, у якій рішення ЦК РКП(б) з українського питання було подане, викликала гостре незадоволення українських компартійних керманічів. 30 листопада, тобто вже наступного дня після ухвалення пленумом ЦК РКП(б) резолюції «Про Радянську владу на Україні», відбулася нарада членів ЦК КП(б)У з відповідальними працівниками України. Рішення з аналізованого нами питання було таким: «Вказати на занадто сильне випинання національного питання в декларації-резолюції ЦК РКП... Визнати постановку українського питання на Всеросійській кон-

---

³⁸ Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні // В.І. Ленін про Україну. Ч. II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 359.

³⁹ Васильєв В.Ю. Особливості відновлення компартійного та радянського субцентрів влади в УСРР наприкінці 1919 — на початку 1920 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки / Кам'янець-Подільський. — 2009. — № 2. — С. 93.

ференції не потрібно, запропонувавши делегаціям при обговоренні звіту ЦК вказати на неправильну політичну лінію з українського питання»⁴⁰.

Причини такого ставлення керівних кіл КПУ стають зрозумілими з написаного за свіжим слідом листа В. Затонського до ЦК РКП(б), який датований 1-м грудня 1919 р., додаткові підтвердження можна знайти у промовах інших українських діячів на Всеросійській конференції РКП(б). Самі по собі вказані у резолюції пункти про потребу сприяти українській мові та культурі не викликали заперечень. Затонський, зокрема, відзначав: «Я особисто вважаю, що для російських товаришів, котрі ще страждають достатньою мірою тенденцією російської великодержавності, авторитетне роз'яснення ЦК /ще краще, якби за цим надійшли коментарі Володимира Ілліча/ будуть вельми нешкідливі...». Однак Затонський наголошував, що її публічне оголошення створює небезпеку посилення боротьбистів і відповідного послаблення комуністів. Загалом же, на його думку, втокмачувати «в такій формі азбучні істини можна лише вельми важким на розум людям, та ще й при тому зовсім не опізнаним зі станом справ на Україні. Виходить оригінальне становище: я, українець, що цілком серйозно впевнений в тому, що в найближчому майбутньому, з пробудженням свідомого життя широких мас селянства, українська мова не лише в Галичині, але і в Придніпров'ї має розвинутися в справжню літературну і культурну мову і стати фактично панівною в країні з тридцятип'ятимільйонним населенням, зараз вимушений говорити товаришам, із котрих деякі ще вчора /а можливо і сьогодні/, щоправда, в приватних розмовах, говорили (*мовою оригіналу* — «толковали» — *Авт.*) про «телячу мову», вимушений казати — легше на поворотах»⁴¹.

Поява такого гучного наголосу на правах української мови та культури була незрозумілою й іншим членам ЦК КП(б)У. Адже, як зауважив В. Леніну у виступі на Всеросійській конференції РКП(б) А. Бубнов, «все, що тут вказано, по суті, нами на Україні в минулий період проводилося»⁴². Тим більше, що в перший період існування УСРР (січень–серпень 1919 р.) з боку Кремля якщо й лунали претензії, то вони жодного разу не стосувалися нехтування українською культурою, тоді як саме надіслані з центру діячі місцевого масштабу («сарана» — за висловом низки учасників конференції) відзначалися зневагою до усього національно-українського значно більше, аніж місцеві працівники.

---

⁴⁰ З протоколу наради членів ЦК КП(б)У з відповідальними працівниками України. 30 листопада 1919 // Документи трагічної історії України (1917–1920). — С. 236–238.

⁴¹ РДАСП. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 134. — Арк. 8.

⁴² Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 98.

Критичне ставлення до надісланих діячів, з якого як похідне і виникло означення «сарана», стало загальноприйнятним у ЦК РКП(б) після появи «Звіту про роботу ЦК РКП(більшовиків) за час з 1 липня по 15 вересня 1919 р.». У ньому, зокрема, відзначалося, що до України «слідом за невеликою групою відданих передових партійних вождів нестримуваним морем хлинула маса голодних, втомлених людей, які думали часто не скільки про роботу і боротьбу, стільки про те, щоб відпочити і поїсти»⁴³. Згодом, відповідно до цього звіту, для характеристики такого типу діячів набуло поширення словосполучення на кшталт «сарана, яка прийшла до нас із Росії»⁴⁴. Як звичний термін вживалася вона й на VIII Всеросійській конференції РКП(б).

Загалом погоджуючись з частково процитованим вище п. 4 резолюції ЦК РКП(б), А. Бубнов відзначив основну заувагу проводу КП(б)У до неї: «Бувають такі слова, які можуть самі по собі не викликати значних заперечень, але в той же час вони повинні звернути вашу увагу тому, що за ними криється не зовсім правильне розуміння стану справ»⁴⁵. Бубнов висловив пересторогу, що такий акцент рішення посилить позиції боротьбистів, яких він називав «дрібнобуржуазною інтелігентською групою, яка великої ваги в українських масах не має». Водночас він цілком слушно зауважив, що «представниками українського націоналізму боротьбисти не є», і з приводу заклику Леніна «зробити максимальні поступки націоналістичним тенденціям» досить шорстко відзначив: «Якщо Ленін хоче кого-небудь завоювати, то йому потрібно в український ревком отримати не Полоза, а пана Петлюру. На такі поступки Ленін не збирається йти. Це була б реальна політика, гра в піддавки»⁴⁶.

Після завершення конференції на публічні твердження про незгоди між керівництвом КП(б)У та Кремлем у національному питанні було накладено табу. Втім, це не означало, що українська сторона визнала свою провину за здійснення великодержавницької національно-культурної політики в 1919 р. Вище вже згадувалося, що наприкінці 1919 — поч. 1920 рр. загальноприйнятним було твердження про «сарану, що прийшла до нас з Росії». Поряд із цим для пояснення причин антинародної політики застосовувався термін «радянська буржуазія» («радбури») — мовляв, саме вона була винна у різного роду неподобствах. Значною

---

⁴³ Отчет о работе ЦК РКП (большевиков) за время работы с 1 июля по 15 сентября 1919 г. // Известия ЦК КПСС. — 1989. — Приложение к № 12. — С. 74.

⁴⁴ Косіор С. Заклучне слово по доповіді про організаційну роботу ЦК КП(б)У// Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. — К., 2003. — С. 96.

⁴⁵ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 98.

⁴⁶ Там само. — С. 99.

мірою поняття «радбура» було синонімічне до «сарани». В свою чергу, свіжим слідом подій М.Скрипник зауважував на списку «щось із 200 розпоряджень цього року (*тобто 1919 — Авт.*) з боку різних спеців, радбурів і псевдокомуністів про заборону вживання української мови»⁴⁷. Такі зауваги про «сарану», «радбурів», як і вкрай обережне ставлення в 1920 р. до кадрів з Росії, дають підстави стверджувати, що провину за вказані недоліки зразка 1919 р. українські керманічі покладали на компартійний центр.

Аналіз промов, виголошених різними діячами на VIII конференції РКП(б), спонукає до висновку про те, що визнання української мови та культури розглядалося в Кремлі як **поступка** українському національному рухові. Це, з одного боку, свідчило про реальну силу українського національно-визвольного руху, а з іншого — про те, що подібне визнання було лише маскуванням, а не реальною зміною курсу. Адже наприкінці 1919 р. світова революція і міжнародна (всесвітня чи всеєвропейська) робітничая радянська республіка ще вважалися справою недалекого майбутнього, а в перші роки існування міжнародної комуністичної спільноти національні відмінності мали відмерти.

З огляду на прогнозовану близькість комунізму на конференції тривала дискусія про те, наскільки були потрібні такі «поступки». Лише В. Затонський виступив проти вживання цього терміну як синоніму визнання права українців на розвиток власної мови та культури. Він відзначав: «Якщо мова йде про українську мову, то це не поступка». Коріння подібних хибних поглядів він вбачав в наступному: «Це стара звичка товаришів дивитися на Україну як на Малоросію, як на частину Російської імперії — звичка, котра втоплена вам тисячоліттями існування російського імперіалізму»⁴⁸. Але на його перестороги взагалі ніхто уваги не звернув. На конференції перемогла ленінська точка зору. В широких колах РКП(б) ставлення до української мови як рівноправної з російською і надалі розглядалося як поступка.

Частину керівництва КП(б)У обурювала нещирість Кремля у мовному питанні. Адже серед кремлівських «українізаторів» була чимала частка тих, хто насправді і надалі зневажав українську мову, вважаючи її за «телячу». Зрозуміло, що про визнання стратегічної неправильності («некомуністичності») зневажливого ставлення до української мови з боку Кремля не йшлося. Натомість, як показала подальша практика, до визнання принциповою помилковістю попереднього курсу схилився най-

---

⁴⁷ Скрипник М.О. Донбас і Україна // Скрипник Микола. Статті і промови з національного питання. Упор. І. Кошелівець. — Б.м., 1974. — С. 17.

⁴⁸ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 99.

більш знаковий «русифікатор» зразка 1919 р. — Х. Раковський. Ще у листопаді 1919 р. він відзначав: «Заперечення етнічної і державної індивідуальності України, переслідування української мови, підтримування російської, а не комуністично-пролетарської диктатури призведе в майбутньому до ще більшої, навіть ніж в минулому, в зв'язку із економічним зміцнення селянської маси, до ще більшої національної ворожнечі, <...>. Тенденції до повного злиття України і Великоросії є пережитком імперіалістичної буржуазної психології росіян, а не в жодному разі зрілою державною ідеєю комуністів»⁴⁹. Подальша не лише риторика цього діяча, а й реальні дії, в тому числі порозуміння із колишніми боротьбистами, підтверджують реальне усвідомлення ним потреби визнання національно-культурних та державних прав України. Наприкінці грудня під час перемовин із боротьбистами своє ставлення до ролі української мови у суспільно-громадському житті УСРР Х. Раковський висловив такими словами «Визнати українську мову єдиною державною мовою означає фактично визнати диктатуру за елементами, які є реакційними. Відповідно, ми повинні зважати до слушного часу на ту обставину, що російська мова є і мовою більшої частини пролетаріату, і комуністів. Яка має бути політика? Така, яка українську мову має зробити не засобом панування шовіністів, а засобом комуністичної роботи на селі»⁵⁰.

Наслідком ухвалення резолюції з українського питання була немінуча невідповідність між гаслами та практикою національної політики. Насамперед йдеться про викликану офіційним визнанням окремішності української мови суперечність між незалежницькою пропагандою та характерним для 1920 р. економічним надцентралізмом. У липні 1920 р. А. Річицький (тоді — один з провідників Української комуністичної партії — УКП) так образно означив названу суперечність: «Як можна самостійно розвивати свою культуру, школу, мову і т.д., коли немає для цього економічних засобів, коли ці останні доводиться випрохувати ззовні, чи то з “центру”. <...> Раз “центр” так званий тримає в своїх руках господарство, то цим самим він буде проводить і культуру “центру”»⁵¹. Вирішувати пов'язані з невідповідністю гасел та практики труднощі українські керманічі вже повинні були самотужки.

Як свідчать події лютого–березня 1920 р. у спільних, тобто керованих з Москви наркоматах, знову виникли проблеми із застосуванням української мови. Такі дії підривали авторитет більшовиків та ускладнювали

⁴⁹ РДАСП. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 11782. — Арк. 2–3.

⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 368. — Арк. 307.

⁵¹ Річицький Андрій. Господарство і культура. — Червоний прапор. — К., 1920. — 11 липня. Див: <http://vpered.wordpress.com/2012/09/24/richitsky-wirtschaft-und-kultur/>

процес поширення більшовицького впливу на народні маси і, зрозуміло, заважали налагодженню відносин з учительством. До того ж у лютому 1920 р. ще не було досягнуто угоди про «злиття» з боротьбистами. Вони гіпотетично могли скористатися такими заборонами. Тому керівництво УСРР, насамперед Х. Раковський, з усіх сил намагалося викоренити такі прорахунки. Але знайти порозуміння із відповідальним за Україну членом політбюро ЦК РКП(б) Й. Сталіним спочатку не вдалося.

Після отримання відомостей про мовні утиски на Полтавщині, а також взявши до відома озвучені М. Полозом 5 лютого на засіданні Виконавчого комітету Комінтерну факти, Х. Раковський, заручившись підтримкою Л. Троцького, 7 лютого звернувся до Сталіна (член Реввійськради діючого в Україні Південно-Західного фронту та голова Уккратрударму): «1. Згідно отриманої нами телеграми т.т. Петровського та Дробніса (*відповідно голова Всеукрревкому та голова Полтавського ревкому — Авт.*) один із телеграфістів Південно-Західного фронту в Полтавській губернії відмовився прийняти телеграму українською мовою. Безумовно слід не лише відсторонити цього телеграфіста від займаної посади з широким про це сповіщенням, а й піддати його відповідному покаранню через трибунал. 2. Так само повідомляють, що Київський губвійськом, ймовірно т. Козовський, відмовився прийняти заяву українською мовою. Необхідно розслідувати цей факт і піддати губвійськома відповідному стягненню»⁵².

Того ж дня Х. Раковський, який ще перебував у Москві і до свого від'їзду очолював Головне політичне управління Реввійськради РСФРР, директивно відреагував на мовну проблему. У телеграмі до керівництва Наркомату шляхів сполучення та Реввійськради РСФРР, відзначивши існування утисків української мови на залізницях та у взаєминах з військовими, він підкреслив, що в Україні українська мова користується однаковими з російською правами і від імені ЦК наголосив на потребі «негайно надати точні інструкції військовому та залізничному відомствам про вкрай точне дотримання директив ЦК. Аналогічні директиви мають бути дані усім об'єднаним комісаріатам, що діють на території України, тобто Раднаргоспу, Наркомшляху, Наркмопоштелю і Наркомпраці»⁵³.

Та ні сам Х. Раковський, ні Л. Троцький, разом із яким вони й зверталися до Й. Сталіна, не були для того достатньо авторитетними. Голова Уккратрударму досить відверто висловив своє ставлення до «мовного» та пов'язаного з ним «боротьбистського» питання: «У відповідь на Вашу телеграму № 744 заявляю, що фронт та його установи можуть приймати

⁵² РДАСП. — Ф. 558. — Оп. 1. — Спр. 5446. — Арк. 2.

⁵³ ДАРФ. — Ф. 130. — Оп. 4. — Спр. 505. — Арк. 13.

військові телеграми від своїх підлеглих лише російською мовою, так як усе діловодство ведеться російською, а для перекладу телеграм, що їх надсилають з демонстративною метою боротьбисти, у Реввійськради немає апарату, доречно буде сказати — не передбаченого відповідними штатами»⁵⁴.

Така відмовка Й. Сталіна призвела до того, що, незважаючи на, здавалося б, чітку директиву ЦК РКП(б) дискримінаційні щодо української мови рішення ухвалювалися і надалі. 16 лютого Реввійськрада Південно-Західного фронту видала підписаний Р. Берзіним наказ: «При зносинах з фронтовими установами зноситися лише російською мовою, на якій ведеться все фронтове діловодство»⁵⁵. Того ж дня Х. Раковський, який на той час вже повернувся до Харкова, переслав цю телеграму на адресу В. Леніна та Реввійськради РСФРР. Супроводив цю телеграму лаконічний, але красномовний допис: «Передаючи копію телеграми Південзахфронту, ЦК КПУ вважає будь-які коментарі зайвими»⁵⁶.

В. Ленін цілковито підтримав Х. Раковського. У відповідь на вказане звернення він 22 лютого 1920 р. дав пряму вказівку Й. Сталіну, який і уособлював на той час вищу владу (тобто таку, що може вказувати керівництву об'єднаних наркоматів) на території УСРР: «Необхідно негайно завести перекладачів в усіх штабах і військових установах, зобов'язавши безумовно приймати всі заяви і папери українською мовою. Це безумовно необхідно — щодо мови всі поступки і максимум рівноправності»⁵⁷. Бачимо характерну обмовку «вождя світового пролетаріату» — дозвіл широко застосовувати українську мову на території України він, як і в грудні 1919 р., знову назвав «поступкою».

На день раніше від звернення В. Леніна постанова про рівноправність мов була ухвалена українськими вищими владними органами. Одним із перших рішень після формального відновлення діяльності ВУЦВК (чи, точніше, його Президії) став декрет «Про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоросійською». У ньому відзначалося, що дія декрету розповсюджується на всі громадянські та військові установи, а за відмову або ухилення від прийому справ на будь-якій з двох мов «винні будуть притягатися зі всією суворістю військовореволюційного часу»⁵⁸. І хоча загроза суворих покарань за «мовні злочини» була

⁵⁴ РДАСП. — Ф. 558. — Оп. 1. — Спр. 5446. — Арк. 2.

⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 130. — Арк. 11.

⁵⁶ Там само. — Арк. 10.

⁵⁷ В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 433.

⁵⁸ Декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоросійською» // Укр. істор. журнал. — 1990. — № 6. — С. 111.

винятково пропагандистським кроком і поодинокі випадки мовної дискримінації траплялися і надалі, влада УСРР і, зокрема, особисто Х. Раковський, робили усе можливе задля їх якомога швидшої ліквідації та недопущення у майбутньому.

Слушність таких кроків визнавали навіть ті, кого й запідозрити в любові до української мови важко. Приміром, Артем у листі до В. Леніна від 12 червня 1920 р. відзначав: «Українізація міста, його наближення до села хоча б за мовою, розкацапування (*мовою оригіналу* — «раскацанывание», — авт.) міста — дуже корисне»⁵⁹. Заради справедливості слід відзначити, що таке ставлення не стало пануючим серед компартійних мас. Як цілком слушно зауважував В. Затонський у написаних наприкінці 1920 р. «тезах з національного питання»: «В товщі партії ... багато хто вбачає націоналізм у вживанні неросійської мови»⁶⁰. Однак доки нагальною була зовнішня небезпека, вголос про таке не говорили.

12 липня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про українську мову в школах. Було вирішено доручити Г. Гриньку (на той час — нарком освіти) розробити та внести до розгляду Раднаркому декрет про обов'язкове викладання української мови в усіх українських школах⁶¹. Після певних перипетій (була навіть створена комісія з підготовки заходів на виконання постанови ЦК КП(б)У про поширення української мови, що проіснувала трохи довше двох тижнів⁶²) 21 вересня 1920 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову «Про введення української мови в школах та радянських установах». У ній чимало говорилося про поширення української мови в різного роду установах, про організацію вечірніх шкіл для радянських службовців з її вивчення, про поширення переважно українською мовою агітаційної літератури, виданої Наркомпродом та Наркомземом, про збільшення книговидавання українською мовою, про необхідність мати в кожній губернії не менше однієї україномовної газети тощо⁶³. Однак положення про те, що українська мова обов'язкова для вивчення в усіх школах, в тому числі і в російськомовних, у постанові не було.

⁵⁹ РГАСПІ. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 134. — Арк. 57.

⁶⁰ РДАСПІ. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 16363. — Арк. 4.

⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 560. — Арк. 14.

⁶² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 7. — Арк. 62.

⁶³ Постанова Ради Народних Комісарів про введення української мови в школах і радянських установах // Укр. істор. журнал. — 1990. — № 6. — С. 112.

V.3. Знешкодження вчительства як професійно організованої сили

Зміна національної політики взагалі і, зокрема, мовної її частини знизили напругу у відносинах влади та вчительства. Однак вчителі станом на кінець 1919 р. були об'єднані у понад 20-тис. Всеукраїнську учительську спілку, члени якої нерідко вже мали досвід спілкування та боротьби з більшовицькою владою і до проголошуваних нею привабливих гасел ставилися скептично. Ставлення спілчан до більшовиків не могло змінитися швидко, тому про взаємоповагу наприкінці 1919 р. говорити не доводилося. Для характеристики тогочасних відносин показовим є такий епізод та реакція на нього у газеті «Більшовик»: «Газ. «Боротьба» повідомляє, що 29 грудня в «Молодому театрі» відбувся концерт, улаштований Українською учительською спілкою, хор котрої проспівав контрреволюційну пісню «Ще не вмерла Україна». На вимогу присутніх товаришів комуністів проспівати «Інтернаціонал», хор і контрреволюційна українська наволоч, що тут зібралася, відповіла хіхіканням. Заміток про це мало. Необхідно негайно розслідувати и притягти до відповідальності натхненників української контрреволюції. Пам'ятай жовто-блакитна наволоч, що на тебе є червоний меч в руках організованого пролетаріату»⁶⁴. Бачимо, що більшовицька преса не приховувала свого відверто негативного ставлення до ВУУСу. Однак і на прями репресії, насамперед з огляду на поміркованішу позицію впливових у Києві боротьбистів, більшовики не наважувалася.

Наявність серед опонентів совітської/радянської влади організованих освітян дуже непокоїло більшовицьку владу. Більшовицькі плановики визнавали, що «учительська спілка об'єднала в першу чергу учителів села — сільську українську інтелігенцію, що плекала надії на національне визволення»⁶⁵. Тобто вона (спілка), була ініційована вчительськими низами і стала справді народною. І ця спілка українських вчителів на тривалий час «зв'язала свою долю з долею петлюрівщини. Вважала її перемоги своїми перемогами, а її поразки — своїми поразкам»⁶⁶. Масовість та народність цієї спілки, поряд із усвідомленням значення вчительства як такого для планованого в майбутньому переходу до індустріального комуністичного суспільства змушувало владу задумуватися над фор-

---

⁶⁴ Повідомлення про концерт Української учительської спілки // Документи трагічної історії України (1917–1927) / ред.-упорядник П.П. Бачинський. — К., 1999. — С. 254.

⁶⁵ Мізерницький О. Перед лицем Жовтня (освітнянський профрух на Україні) // Народний вчитель. — 1927. — 7 листопада.

⁶⁶ Там само.

муванням таких відносин із вчительством, які б дали змогу залучити його до комуністичного будівництва.

Нова, на той час формально більшовицько-боротьбистсько-борбистська влада спробувала піти шляхом розколу ВУУСу. Центральні органи Всеукраїнської спілки учителів було розпущено на III з'їзду ВУУС, що відбувся 18–20 у Києві січня 1920 р. Щоправда, легітимність такого рішення була доволі сумнівною. Дослідник цієї проблеми А. Боровик охарактеризував вказану подію так: «Подальші плани діяльності та напрямки реорганізації ВУС (*ідеться про Всеукраїнську учительську спілку, яку ми означаємо як ВУУС — Авт.*) намагалися обговорити на третьому з'їзді делегатів спілки, який був призначений на 18–20 січня 1920 р. Проте поганий зв'язок з провінцією та вплив урядових структур (*Київ радянські війська зайняли ще 16 грудня 1920 р. — Авт.*) не дозволив забезпечити повне представництво делегатів, а голова Київського губернського відділу народної освіти заборонив скликання з'їзду. У визначений час прибуло 36 делегатів від Київщини, Полтавщини, Чернігівщини та Волині. Але між ними не було порозуміння щодо початку роботи з'їзду. Представники чотирьох повітів не визнали його повноважень і перебували у статусі спостерігачів. Решта присутніх проголосила себе III з'їздом спілки і розпочала роботу. Обговорюючи плани подальшої діяльності, делегати висловлювали дві точки зору. Перша — про пристосування спілки до нових умов і подальшу переробку статуту, друга — про скасування спілки та створення нової професійної організації за “московським прикладом”. Прихильників, що відстоювали другу позицію, виявилося більше, і з'їзд прийняв рішення про “скасування” Всеукраїнської учительської спілки. Фракція комуністів-боротьбистів при ВУУС мала намір утворити новий “Організаційний комітет Всеукраїнської спілки працівників освіти та соціалістичної культури”. Всі справи та майно Центрального бюро ВУУС передавалися йому, а місцеві профспілки повинні були перебудовувати свою діяльність на основі статуту “Все-российского съезда работников просвещения и социалистической культуры”».

Ще до рішення з'їзду Центральне бюро склало декларацію, в якій відзначали малочисельність і випадковість з'їзду, а всю відповідальність на можливій рішенні переклало на присутніх на зібранні представників спілки⁶⁷.

---

⁶⁷ Боровик А. Формування мережі учительських професійних спілок та їх роль в українській шкільній освіті / А. Боровик // Сіверянський літопис. — 2005. — № 1. — С. 8–9.

Рішення про саморозпуск було ініційоване і проведене на з'їзді тими членами спілки, що були під впливом Української комуністичної партії (боротьбистів) (УКП(б)) або були її членами. Але ліквідаційний задум належав Кремлю, який наполягав на впровадженні власного досвіду. В радянській Росії після VII з'їзду цього Всеросійського учительського союзу (ВУС), що відбувся у червні 1918 р., начебто окреслилася лінія на співробітництво цієї організації із радянською владою. Цьому сприяло обговорення та оприлюднення «Основных принципов единой трудовой школы» та декрету Всеросійського ЦВК «Об единой трудовой школе Российской Социалистической Федеративной Советской Республики»⁶⁸. Однак згодом у Кремлі вирішили не загравати зі своїм ВУСом, а розпустити його як контрреволюційний орган. Відповідне рішення у законодавчому порядку було оформлене постановою Всеросійського ЦВК від 23 грудня 1918 р.⁶⁹.

Аналіз «українського питання» Кремлем у листопаді 1919 р. і, зокрема, усвідомлення значення Всеукраїнської учительської спілки в антибільшовицькому спротиві, зумовив вимогу більшовицького центру ліквідувати її. Після ознайомлення з позицією представників КП(б)У П. Попова, Д. Мануїльського та Х. Раковського у складених не пізніше 21 листопада тезах В. Ленін наполягав: «Учительську спілку, кооперативи і подібні дрібнобуржуазні організації в Україні під особливий нагляд, і особливі заходи для її розкладу, виділення комуністичного елемента і таке інше»⁷⁰. Вказану у тезах думку Ленін ще раз повторив у заключному слові з питання про радянську владу в Україні на VIII конференції РКП(б) у грудні 1919 р. (текст його основної доповіді до цього часу не оприлюднений): «Ми повинні вимагати, щоб боротьбисти розігнали спілку учителів, хоч і на українській мові, хоч і з українською державною печаткою, але в ім'я тих же принципів пролетарської комуністичної політики, в ім'я яких ми свою ВУС, Всеросійську учительську спілку, розігнали, бо вона не проводила принципів пролетарської диктатури, а захищала інтереси і проводила політику дрібної буржуазії»⁷¹.

---

⁶⁸ Об единой трудовой школе Российской Социалистической Федеративной Советской Республики (Положение) // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства — 1918 г. — Ст. 812.

⁶⁹ Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета о роспуске Учительского союза. 23 декабря // Декреты советской власти. Том. IV. 10 ноября 1918 — 31 марта 1919 г. — Москва, 1968. — С. 249–250.

⁷⁰ *Ленін В.І.* Неизвестные документы 1891–1922. — М., 2000. — Документ № 199. — С. 307.

⁷¹ *Ленін В.І.* Заключне слово в питанні про Радянську владу на Україні 3 грудня // В.І. Ленін про Україну. Ч. II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 365.

Як вже вказувалося вище, в Україні ліквідація Всеукраїнської вчительської спілки пройшла за дещо іншим сценарієм — завдяки боротьбистам він «саморозпустився». Було «одночасно з цим обібрано організаційний Комітет Всеукраїнської спілки робітників освіти і соціалістичної культури (*Орком ВСРОСК, або просто Орком — Авт.*) котрому дано певні директиви, за виконання яких Орком є відповідальним лише перед з'їздом». Аналіз резолюції Оркому від 29 січня 1920 р. дає підстави стверджувати, що боротьбисти сподівалися саме контрольований ними Орком зробити центром «заснованого на класовій підвалині об'єднання». Його планувалося будувати з урахуванням прагнень хоча б частини вчителства і, відповідно це мало б нагадувати професійну спілку, а не цілковито підконтрольний владі орган. Київський Губвідділ освіти, який, як згадувалося вище, раніше забороняв скликання з'їзду ВУУС, вирішив взяти справу організації нового об'єднання у свої руки. У відповідь Орком ухвалив таке рішення, підписане Любченком⁷²:

«Ознайомившись з наказом № 35, Орком висловлює своє дивування з приводу цього документу, який є зайвим по суті, оскільки принципову думку, що її висловлено в наказі, попереджено і здійснено комуністичною частиною вкраїнського вчителства. Гадає:

1. що цей наказ, вносячи непорозуміння і дезорганізацію, з'являється замахом на продукційну працю професійного вчительського об'єднання по класовій ознаці, яке вже почало свою роботу.

2. щоб Губосвіта, яко губерніяльний орган державної влади, не є компетентним втручатися в справи професійного вчителства, а тим більше в справу об'єднання у всеукраїнському територіальному масштабі, чим порушуються прерогативи центральних професійних об'єднань.

Тому Орком гаряче протестує проти замаху на життя заснованого на класовій підвалині об'єднання, яким порушуються права Оркому, надані йому з'їздом і гальмується справа поширення бази пролетарської революції серед діячів освіти на Україні. Самий наказ Орком вважає для себе необов'язковим і вимагає від Губревкому яко контрольного над Губвідділом органу негайних заходів до скасування цього наказу».

Нам не вдалося знайти безпосередньої реакції владних органів на рішення Оркому. Однак відомо, що із усталенням принесеної на багнетах Червоної армії радянської влади у взаєминах боротьбистів та більшовиків виникало дедалі більше конфліктних ситуацій. Загальна ситуація характеризувалася посиленням наступу на боротьбистів, і це не могло не відбитися на ситуації із створенням нової професійної вчительської спілки.

⁷² ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 334. — Арк. 1.

Перехід від співробітництва до конфронтації з боротьбистами був ініційований Кремлем. 6 лютого 1920 р. політбюро ЦК РКП(б), на засіданні якого був присутнім і Х.Раковський, остаточно вирішило відмовити боротьбистам у прийнятті їх до III Інтернаціоналу і схвалило написаний В. Леніним проект рішення, у якому вимагалось «визнати боротьбистів партією, яка порушує основні принципи комунізму своєю пропагандою поділу військових сил і підтримкою бандитизму». У ленінському документі відзначалося, що «дружба» з боротьбистами мала невдовзі закінчитися: «Всю політику треба вести систематично й неухильно до ліквідації боротьбистів, що передбачається у недалекому майбутньому.... Момент ліквідації визначити через короткий строк, момент буде встановлений Політбюро і повідомлений Укрревкомові»⁷³. Г. Зинов'єву було доручено скласти відповідну резолюцію від імені ВККІ⁷⁴.

Редагуючи 22 лютого «убивче» для боротьбистів рішення ВККІ, В. Ленін не забув українську вчительську проблему: «Не можна не додати обвинувачення, що вони своїх учителів спілочників українців *не* так третирують (не ведуть з ними нещадної боротьби), як ми з *нашим* дрібнобуржуазним “ВУС”ом»⁷⁵. Слід нагадати, що саме цього дня були надані й вищезгадані категоричні директиви Сталіну з мовного питання, втілення яких у життя мало позбавити боротьбистів значної частини антибільшовицьких аргументів.

Шляхом організаційно-ідеологічного тиску та адміністративного шантажу з одночасними солодкими обіцянками, у тому числі й у вигляді посад в компартійно-радянському керівництві, більшовикам вдалося домогтися рішення керівництва УКП(б) про самоліквідацію партії та вступу її членів до КП(б)У на індивідуальних засадах. Формальним важелем такого тиску була опублікована 29 лютого в газеті «Коммунист» резолюція ВККІ, у якій наголошувалося на наявності «дрібнобуржуазного ухилу» в УКП(б) та відзначалося: «Бажання створити на Україні другу паралельну партію Виконавчий Комітет не може розглядати інакше, як спробу розколоти лави трудящих. Комуністичний Інтернаціонал добивається того, щоб у кожній країні існувала тільки одна комуністична партія. В лави основної української партії — КП(б)У — повинні увійти всі чесні сторонники комунізму. До цього закликаєм усіх трудящих України»⁷⁶.

⁷³ Проект резолюції про українську партію боротьбистів // В.І. Ленін про Україну. Частина II. — С. 42.

⁷⁴ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 61. — Арк. 1.

⁷⁵ Зауваження до резолюції Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу в питанні про боротьбистів // В.І. Ленін про Україну. Частина II. — С. 431.

⁷⁶ Історія КП(б)У в матеріалах і документах (хрестоматія). — Вип. 2. 1917–1920 рр. — Х., 1934. — С. 640.

Пропозиція Леніна про звинувачення боротьбистів у потуранні «дрібнобуржуазному» вчителюству не увійшла в оприлюднений варіант резолюції виконкому Комінтерну. Ймовірно, діалогу взнаки ухвалене політбюро ЦК РКП(б) 28 лютого 1920 р. рішення «визнати прийнятною» пропозицію Г. Гринька «прийняти боротьбистів до складу КПУ на умовах повного підпорядкування»⁷⁷. Свою роль зіграла й опублікована 27 лютого Тимчасова інструкція Наркомату освіти «Про практичну роботу з освіти», яка прямо вказувала на потребу узяти професійні спілки вчителів під пильний контроль з метою перетворення вчителюства на прихильників радянської влади. У цьому документі нарком освіти закликав до розколу наявних учительських організацій: «Сколихніть і спонукайте до діяльності академічне та вчительське середовище. Розколюйте усі наявні вчительські організації і з дійсно революційних елементів створюйте єдиний Всеукраїнський союз працівників освіти і соціалістичної культури, здатний здійснювати нашу Радянську політику. Від чужого нам вчителюства скоріше позбавляйте школу, для чого влаштовуйте перевибори вчителів не лише на папері, але й насправді»⁷⁸.

Цим документом формально визнавалося, що нова професійна спілка освітян, без якої більшовицька влада не мислила майбутнього, має будуватися «зверху». Щоправда, така спілка мала перетворитися із засобу захисту інтересів вчителів на засіб встановлення над ними контролю держави при одночасному збереженні, а то й навіть формальному розширенні деяких функцій із захисту членів профспілки. Після активного наступу на організоване українське вчителюство і розвалу ВУУС робітників освіти, як наголошував у 1924 р. тодішній керівник спілки робітників світи України М. Долинко, «ще були наскільки інертні, що не могли самі виявити досить ініціативи, щоб утворити цю спілку. Тому народилася вона в стінах наросвіти, де тоді сконцентрувалася комуністична і краща частина безпартійних вчителів». На відміну від попередніх вчительських професійних організацій, які утворювалися за ініціативою «знизу», ця була створена «зверху» і тому «керівничі органи спілки склалися переважно з керуючих робітників наросвіти, й інколи важко було відрізнити, де кінчається наросвіта й де починається спілка»⁷⁹. Як зауважив навесні 1925 р. новообраний голова спілки О. Мізерницький, «народившись в кабінеті наркома освіти, перші кроки свої спілка Робос

⁷⁷ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 61. — Арк. 1.

⁷⁸ Временная Инструкция Народного комиссариата просвещения «О практической работе по просвещению» // СУ Украины. — 1920. — Ст. 14.

⁷⁹ Долинко М. Спілка Робос на Україні. — Шлях освіти. — 1924. — № 10. — С. 154.

справляє шляхом наркомосівської роботи»⁸⁰. По суті це був державний, а не громадсько-професійний орган. Ця спілка на перших порах не користувалася популярністю серед вчителів. Приміром, у 1920 р. із 7 000 учителів, що на території Одеської губернії входили до складу «Всеукраїнської учительської спілки», до прокомуністичної організації увійшло лише 1 200 осіб⁸¹.

Ще одна цікава деталь: тривалий час нова спілка мала неукраїнську назву. Незважаючи на формальну незалежність УСРР, вона носила назву «Південного бюро» Всеросійської спілки робітників освіти. Тобто навіть у назві не було слів «Всеукраїнська» чи «українська». В документах вживалася також назва не «спілка Робос» (*робітників освіти*»), як це було пізніше, а «спілка Робітпрос» (за російським зразком — *«работники просвещения»* — Авт.). Лише з другої половини 1923 р. (після формального проголошення СРСР⁸²) листи з Москви до керівників української спілки Робос стали адресуватися до Укрбюро, а не до Південбюро.

Після поразки національно-визвольних змагань вчительство намагалося захиститися від нової влади гаслом аполітичності роботи вчителя, однак більшовицький центр це не влаштувало. Детальніше про це мова піде далі, тут лише зауважимо, що одним із результатів такої суперечності стало скорочення кількості вчительства. Воно продовжувалося навіть після деякого налагодження ситуації в інших сферах господарського та культурного життя. Спілка Робос, і в першу чергу її керівники, були повністю підконтрольні владі. Різницю у ставленні царської та більшовицької влади до професійних спілок ілюструє одна важлива деталь. Якщо до революції типовою причиною звільнення вчителя з посади була його належність до «Всеросійського союзу вчителів»⁸³, то в 1920-х ситуація змінилася з точністю до навпаки — звільняли в першу чергу тих, хто не вступив до профспілки. Власне, це й було причиною звільнення. В циркулярному листі до губернських відділів профспілок «Про добровільне членство» підкреслювалося: «Не вступившие в союз могут быть сняты и заменены безработными членами Союза»⁸⁴. У цьому ж документі також наголошувалося на тому, що нова профспілка не користується

---

⁸⁰ Мізерницький О. До II Пленуму ВУЦП Робос. Перший етап // Робітник освіти. — Березень–квітень 1925. Число 3–4 (5–6). — С. 4.

⁸¹ Советское строительство на Украине (по докладам отделов губ исполкомов). Итоги одной поездки. — Х., 1920. — С. 44.

⁸² Єфіменко Г. Коли утворився Радянський Союз? До обставин виникнення одного історичного міфу // День. — 2007. — 6 липня.

⁸³ Сучков И.В. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX–XX веков // Отечественная история. — 1995. — С. 74.

⁸⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 108.

популярністю серед вчителів і пропонувалися певні заходи, щоб все-таки здобути прихильність робітників освіти. Узагальнення вищезгаданого дозволяє зробити висновок: більшовицьке керівництво, усвідомивши об'єктивну необхідність учительської профспілкової організації, вирішило, що конфліктувати з нею не слід. Її потрібно очолити.

Такий підхід до діяльності вчительської профспілки приніс вагомі дивіденди новій владі. Навіть політична (прокомуністична) перепідготовка вчителів йшла під прапором спілки Робос, не кажучи вже про традиційно профспілкові справи, які тепер були під контролем більшовицької влади. Однак обнадійливих для влади результатів не було до того часу, доки сама більшовицька влада на практиці не почала піклуватися про розвиток української за формою освіти. Адміністративні заходи та заклики на кшталт згаданих вище «від чужого нам учительства скоріше позбавляйте школу, для чого влаштовуйте перевибори вчителів не лише на папері, але й насправді»⁸⁵ не допомагали. Причина проста — нікого було обирати, бо «нового» (прокомуністичного) вчителівства ще не вистачало. Враховуючи це, а також той факт, що й далі ще деякий час на професійних з'їздах та зібраннях робітників освіти ще тривалий час піднімалися досить гострі питання, можна зробити висновок про те, що у 1920-х рр. вчителівство було не лише об'єктом, але й суб'єктом владної політики.

V.4. Дитячий будинок як «історична необхідність»

На відносини влади та вчителівства впливала передусім аграрна, продовольча та національна політика. Формально взяте за основу російське «Положение о единой трудовой школе» фактично не діяло, Наркомат освіти не мав реального впливу на учительство, а головна професійна організація вчителівства в 1917–1919 рр. — Всеукраїнська учительська спілка — до більшовиків була налаштована критично. Загальна внутрішня політика і надалі відіграла важливе значення у формуванні відносин між владою та вчителівством. Але з 1920 р. посилюється безпосередній адміністративний вплив.

Очолований Г. Гриньком Наркомат освіти з перших днів діяльності приступив до вироблення нової системи освіти. Суть планованих змін в організаційній сфері цілком слушно узагальнив С. Сірополко: «В той час, як в основу освітньої системи Сов. Росії було покладено трудову школу, в основу освітньої системи України було покладено соціальне виховання:

---

⁸⁵ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Уполномоченных РСФСР. — 1920. — № 1. — Ст. 14.

зібрання дітей, захист і охорона їх. Дитячий будинок став «маяком» соціального виховання⁸⁶. Як виявилось на практиці, йшлося про справді комуністичну альтернативу трудовій школі. І на цій альтернативі потрібно зупинитися окремо.

С. Сірополко курс влади радянської України на дитячий будинок пояснював двома головними причинами: «Таке настановлення мотивувалося тим, що внаслідок імперіалістичної світової війни, а потім жорстокої громадянської війни та голоду знайшлося на Сов. Україні коло мільйона безпритульних дітей або напівсиріт, які потребували не стільки шкільного навчання, скільки соціального забезпечення. [...] Крім згаданої причини була ще одна, яка спонукала владу Сов. України відмовитися від признання єдиної школи як основи освітньої системи. «Треба згадати, що безперечність ідеї єдиної школи та непорушна віра в неї, як у єдино правильну організаційну форму пролетарської педагогіки, зрушив уже той факт, що й дрібнобуржуазні петлюрівські уряди також накреслили цю ідею на своїм прапорі» (*цитата в цитаті — Авт.*)»⁸⁷.

В численних оглядових працях, написаних після 1923 р., тобто після відмови від ідеї зробити дитячий будинок альфою і омегою соціального виховання, як правило попередній курс пояснювався насамперед великою кількістю безпритульних, тобто так чи інакше відзначалося, що це було вимушеним кроком, а не свідомим та ідеологічно обґрунтованим вибором. Так, у довідковому виданні, що побачило світ вже у 1924 р., відзначалося: «Наркомосвіти був змушений у цей період всі свої сили повернути в інший бік. Всю увагу було звернено на *безпритульних дітей*. Завдання врятування дітей, цілком не освітнє, а суто соцзабезпечне, стало перед Наркомосвіти. Ось чому в систему Наркомосвіти УСРР різко вклинилася не трудова школа, з усіма вдосконаленнями її організації, а *соціальне виховання*, збирання й охорона дітей, захист їх. Звідси основні організаційні форми соціального виховання — дитячий будинок, дитячий сад, школа. Дитячий будинок для тих, кого держава має опікати цілком, денний дитячий будинок і дитячий сад для тих дітей, що знайдуть хоча б нічліг, і школа для тих, хто має рідних і близьких»⁸⁸.

Тексти 1920–1922 рр. свідчать про інші причини курсу на дитбудинки, що були пов'язані насамперед із комуністичним будівництвом. Головною причиною визнавалася можливість виховати в таких установах

---

⁸⁶ Сірополко С. Народня освіта на Советській Україні. — Варшава. — 1934. — С. 7–8.

⁸⁷ Там само. — С. 8. Сірополко цитує книгу: *Хайт І.* Система радянської освіти. — Харків, 1927. — С. 88.

⁸⁸ Народна освіта на Вкраїні. Харків, 1924. — С. 4.

«нову людину», адже тут дитину можна було позбавити «тягаря минулого» і «згубного» впливу оточуючого середовища і, насамперед, несумісних з комуністичною ідеєю сімейних цінностей. Тому навіть після запровадження непу, який розглядався як тимчасовий відступ від комуністичного штурму, курс на дитбудинок було змінено не відразу. Щоправда, у тогочасній літературі визнавалося, що одним із поштовхів до створення такої системи соціального виховання стала потреба якось вирішувати дитяче питання «не з точки зору шкільного підходу, а з точки зору охорони, захисту та організації дитинства». Однак, на погляд тогочасних компартійних діячів, це були ті обставини, які допомогли знайти більш відповідну завданням комуністичного будівництва форму навчання та виховання дітей. За свіжим слідом подій у датованому 1922 р. збірнику статей відзначалося: ««Декларація соціального виховання дітей» йшла далі «Декларації про єдину трудову школу» [...] Таким чином, 1920 р. стає в Україні роком стихійного руху від ідеї єдиної трудової школи до системи соцвиху. Ідея єдиної трудової школи не встигла на Україні реалізуватися»⁸⁹. Далі окремо наголошувалося, що схема Наркомосу УСРР була «викликана до життя, з одного боку, українською дійсністю в дитячому питанні, а з іншого — широким плановим переходом на господарче будівництво в РСФРР».

Окрім планованого виховання «нової людини» дитячі будинки мали перетворитися ще й на своєрідний «плавильний котел» для вчителів, яких таким чином було набагато легше тримати під контролем. В таких установах повинна була стати реальністю висловлена VIII з'їздом РКП(б) (березень 1919) настанова про те, що «учителя зобов'язані розглядати себе як агентів не лише загальної, а й комуністичної освіти»⁹⁰. В одному з довідкових освітніх видань середини 1920-х рр. цілком відверто відзначалося, що у дитячому будинку «поряд з прежнім вчителем і прежною вихователькою, в дитячому саду з'являються й партійні товариші, що нічого не тямлять у педагогічних справах»⁹¹. Таким чином, в умовах, коли «школа в особах її працівників, а також учнів не лише не чула, але й була ворожою революційній стихії»⁹², дитячий будинок розглядався як важливий засіб «перевиховання» не лише учнів, а й вчителів.

---

⁸⁹ Просвещение на Украине за годы революции // Октябрьская революция. Первое пятилетие. Харьков, 1922. — С. 445–446.

⁹⁰ Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения. — Москва–Ленинград, 1931. — С. 25.

⁹¹ Народна освіта на Україні. Харків, 1924. — С. 4.

⁹² Просвещение на Украине за годы революции // Октябрьская революция. Первое пятилетие. Харьков, 1922. — С. 447.

Ініціатива української сторони стосовно дитячих будинків знайшла відгук в РСФРР. На всеросійській нараді з питань освіти, що відбулася у грудні 1920 — січні 1921 р., в резолюції «Про соціальне виховання» підкреслювалося:

«1. Нові форми праці та господарства, зростання соціалістичного укладу життя роблять на даному етапі пролетарського перевороту недостатнім поняття трудової шкільної організації (з її обмеженими обов'язками по відношенню до дітей) і потребують постановки ширшого і всеосяжного завдання соціального виховання дітей. Процес розкладу сім'ї, що дедалі прискорюється, і її згасання як джерела виховного впливу, перетворюють цю проблему із суто педагогічного ідеалу в пекуче практичне завдання пролетарської держави.

2. Формою, що найбільше відповідає меті соціального виховання дітей повинен бути визнаний дитячий будинок, який: а) охоплює цілковито життя, виховання та навчання дитини в суспільному оточенні без негативного впливу індивідуалістичної сім'ї, що розкладається; б) практично зорганізується в пролетарській державі не як педагогічна примха, а як єдино можлива і раціональна форма суспільного рятування дітей, що раніше за інших випадають з рук сім'ї старої формації, що розкладається»⁹³.

Незважаючи на таке захоплення, учасники наради були змушені визнати: «Вказуючи на дитячий будинок як на цілісну комуністичну виховну установу, що обіймає все життя дитини, і як на бажану форму соціально-виховних завдань, — нарада констатує, однак, що величезна більшість дітей залишиться тим не менш на деякий час розділеною сім'єю та школою»⁹⁴. Тому треба було турбуватися ще й про те, як охопити комуністичним вихованням школу, у питанні будівництва якої нарада теж стала на український бік: «Основною школою республіки нарада визнає 7-річну трудову загальноосвітню і політехнічну школу, що охоплює дітей від 8 до 15 років і готує їх до спеціальної освіти».

Рішення наради дали зелене світло підготовкам різного роду праць, у яких обґрунтовувалося значення дитячого будинку як комуністичного осередку. Більша частина їх не встигла побачити світ через остаточну відмову від цієї ідеї вже в 1922/23 навчальному році. Нам вдалося переглянути рукопис однієї з таких праць за авторством Е. Яновської з промовистою назвою «Детский дом как историческая необходимость». Текст

---

⁹³ Первое партийное совещание по вопросам народного образования (декабрь 1920 г. — январь 1921 г.) // Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения. — Москва—Ленинград, 1931. — С. 347.

⁹⁴ Там само.

схвалених до друку резолюцій свідчить про неабияке значення, що надавалося цій праці владними органами (передаємо мовою оригіналу, оскільки мова йде про органи влади РСФРР): «В Госиздат: Главсоцвос НКПроса считает необходимым спешно приступить к печатанию этой работы: она включена в издательский план Главсоцвосо. Член коллегии Главсоцвосо и Зав Научно-Педагогическим отделом / подпись». І друга резолюція: «Идеальный тип детучреждений. Напечатать» (підпис і посада вказані нерозбірливо)⁹⁵.

Е. Яновська не забула згадати добрим словом Г. Гринька, «який ледь не першим засвоїв усю сукупність суспільних умов та першим кинув гасло в Україні: «Дитячий будинок як база соціального виховання»»⁹⁶. Неодноразово наголошувалося на прогресивності та новизні такого підходу. «Це не моя іграшка, а наша — ось в такій маленькій фразі має бути сконцентрована та величезна сума почуттів, думок і настроїв, які ми називаємо новою психологією»⁹⁷, — відзначала авторка.

«Приватним» почуттям не було місця у таких закладах. Все, у тому числі й любов, мали бути спільними: «Дитячий будинок буде символом нашого майбутнього, символом Комуністичного життя, заснованого на кращих засадах людської думки — насадах щастя, радості і праці всіх для одного і одного для усіх. Дитячий будинок має стати свого роду «декларацією» прав дитини, прав матері і прав Держави (так у Е. Яновської — «Держава» написана з великої літери — Авт.). Наш шлях має бути освітлений одним ясним усвідомленням, що Дитячий Будинок є історична необхідність, викликана новими формами суспільного життя. І назустріч цій історичній необхідності ми йдемо і маємо йти»⁹⁸.

Райдужні перспективи вказаної «історичної необхідності» були явно перебільшені. Практика розвитку дитячих будинків незабаром показала їхню практичну неефективність і, головне, економічну неспроможність: «До часу, коли настав неп, поки годував Наркомпрод, органи соціального виховання працювали в безпосередній згоді з цим Наркоматом, організуючи годування в дитячих будинках і численних закладах охорони дітей. Школа йшла на другому планові; вона розвивалася, сказати б, самотужки, всю увагу зосереджувалося на дитячому будинкові. [...] Утримання одної дитини в будинкові обходиться вдсятеро дорожче, ніж виховання її в одкритій школі»⁹⁹.

⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1673. — Арк. 142.

⁹⁶ Там само. — Арк. 234.

⁹⁷ Там само. — Арк. 222.

⁹⁸ Там само. — Арк. 247.

⁹⁹ Народна освіта на Вкраїні. Харків, 1924. — С. 12.

Економічні мотиви визначили долю курсу на дитячий будинок — влада від нього відмовилася. Тим самим було знівельовано вплив на відносини із владою тієї частини вчительства, що була там задіяна. Втім, і до такої відмови «дитбудинківське» вчительство було малопомітним. Адже навіть у 1922 р., коли кількість дитячих будинків була найбільшою, ними було охоплено всього 105 тис. дітей, тоді як початковими школами — 1 млн. 804 тис.¹⁰⁰. Є підстави стверджувати, що відсоток вчителів, які працювали за межами дитячих будинків, був вищим за частку учнів.

Таким чином, невелика частка дитбудинківських вчителів серед вчительського загалу, обмежена географія та нетривале їх (дитбудинків) існування як скільки-небудь вагомої частини освітньої мережі дає підстави мало зважати на учителів у цих закладах при дослідженні відносин влади та вчительства. Дослідницька увага повинна зосередитися на вчительстві, що знаходилося поза межами дитячих будинків, в першу чергу — на сільському вчительстві. Воно, власне, становило не лише найбільшу частину українського вчительства, а й було надзвичайно важливим для влади з огляду на потребу формування комуністичного впливу на село. Огляд «дитбудинківського» проекту сприяє розумінню тих напрямків перепідготовки вчительства, які влада здійснювала в наступні роки. Адже на відміну від практичного відступу від комуністичного штурму в господарському будівництві, що було ознаменовано запровадженням нової економічної політики, в ідеологічно-виховній царині жодної корекції курсу не відбулося.

V.5. Початок системної роботи влади в галузі шкільної освіти

Хоч у фінансовому плані школа у роки перебування Г. Гринька на посаді наркома освіти (лютий 1920 — вересень 1922) не була на першому місці, саме з 1920 р. Наркомат освіти почав адміністративно впливати, а потім і цілковито централізував освітню систему. Перші настанови з цього приводу були надані Гриньком невдовзі після відновлення 19 лютого діяльності РНК УСРР. В опублікованій 27 лютого «Тимчасовій інструкції Про практичну роботу з освіти» були чітко виставлені пріоритети: «2. В області середньої школи негайно приступайте до об'єднання молодших класів з початковою школою і до повної ліквідації старших класів. Центр тяжіння по створенню школи 2-го ступеню переносьте на професійно-технічну освіту та клуби пролетарських та селян-

---

¹⁰⁰ Просвещение на Украине за годы революции // Октябрьская революция. Первое пятилетие. Харьков, 1922. — С. 450.

ських підлітків. Тримайте твердий курс на ліквідацію старших класів середньої школи. У цьому напрямку не повинно бути жодних коливань; 3) В царині початкової освіти зосередьте усі зусилля на підтримці та зміцненні початкової школи. Забезпечте її навчальними посібниками, паливом, і усіма засобами бережіть приміщення від реквізиції»¹⁰¹. 4 липня було опубліковану постанову Наркомату освіти, якою було визначено механізм здійснення уніфікації наявних на той час шкіл та принципи організації нової трудової школи, яка була семирічною¹⁰².

В контексті відносин влади та вчительства, окрім вже згаданих дій щодо створення нової спілки освітян, потрібно підкреслити таку характерну рису: влада взяла курс на якнайширшу масовизацію освіти і, відповідно, намагалася знайти компроміс з якомога більшою частиною вчительства. Про це свідчить згадане вище дбайливе ставлення до початкової школи, насамперед до україномовної сільської. Окрім цього, у «Тимчасовій інструкції» спеціально підкреслювалося: «Загальні настанови: ведіть рішучу боротьбу в усіх апаратах та органах освіти: ... 2) з вільною і невільною інерцією русифікації; навпроти, зосереджуйте усі зусилля на розвиток освітніх починань в рідних українським трудящим масам формах»¹⁰³. Тобто по факту акцент робився на національному питанні.

Необхідність національної, тобто близької до народних мас освіти усвідомлювалася керівниками УСРР. Першопричиною такого підходу у 1920 р. були ще не модернізаційні потреби, а намір налагодити відносини між владою та суспільством. Зокрема, призначення Г. Гринька наркомом освіти мало однією із цілей налагодження відносин влади з українським вчительством, серед якого боротьбисти, на відміну від більшовиків, в попередній період мали куди більший вплив. У доповіді IV Всеукраїнському з'їзді рад (16–20 травня 1920 р.) Х. Раковський підкреслював: «Народний Комісар Освіти був боротьбистом, він українець, цього ніхто не може оскаржувати і заперечувати. Він став на чолі освіти мас України, трудящих міста та села. Це показує, що усілякі слова про те, що мовляв би Радянська влада в Україні є кацапською владою є брехнею. Лише Радянська влада єдина справді може забезпечити розвиток національної

¹⁰¹ Временная Инструкция Народного комиссариата просвещения «О практической работе по просвещению» // Собрание Указаний и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Уполномоченных РСФСР. — 1920. — Ст. 14.

¹⁰² Про переведення в життя 7-річної єдиної Трудової Школи // 33 України. — 1920. — Ст. 351.

¹⁰³ Временная Инструкция Народного комиссариата просвещения «О практической работе по просвещению» // СУ Украины. — 1920. — Ст. 14.

культури, мови, розвиток широких народних мас»¹⁰⁴. Цікаво, що з метою демонстрації українофільства політбюро ЦК РКП(б) навіть ухвалило 15 червня 1920 р. проміжне рішення про призначення на посаду наркома освіти УСРР Володимира Винниченка¹⁰⁵. Щоправда, воно не було реалізоване. Ймовірно, в Кремлі усвідомили, що заміна Г.Гринька на В.Винниченка жодного пропагандистського виграшу дасть.

Сам Г.Гринько таким чином конкретизував ті завдання, які він ставив перед вчителями: «Вчитель мусить працювати з дітьми якомога більше біля робочого станка, в полі, на городі, біля живої праці... Перед радянською владою, яка весь час звертає на освіту якнайбільшу увагу, стоїть подвійне завдання, — підтримати ті школи, які існують, і разом з тим підготувати робітників для шкільної перебудови». Далі він прозвітував за зроблене у перші місяці радянської влади в Україні в 1920 р.: «Треба зазначити, що весь цей час після розгрому Денікинщини зусилля органів освіти по всій Україні пішли на те, щоб відновити роботу по школах, щоб задовольнити голодних учителів, щоб зробити деяке поновлення шкіл. І зараз можна сказати, що завдяки зусиллям органів радянської влади школи майже скрізь працюють... Одночасно з цим іде справа підготовки вчителів, і взагалі шкільних робітників, для перебудови старої школи в нову трудову»¹⁰⁶. Таким чином, більш нагальною була визнана підтримка тих шкіл, що вже існували.

Слова Г.Гринька підтверджувалися діями. Оскільки у 1920 р. повним ходом йшло комуністичне будівництво, то дії влади стосовно вчительства мали відповідати вимогам часу. На початку травня 1920 р. була затверджена постанова Наркомату освіти «Про мобілізацію професорів та учителів», у якій, зокрема, відзначалося: «Ніхто не має права відмовлятися від обов'язків, котрі накладаються на них Наркомосвіти в межах творчої праці та проведенні реформ Висшої школи, а також в межах інших завдань, котрі належать до народної освіти. Ніякі другі установи окрім військових [...] не мають права затверджувати у себе на праці учительський персонал»¹⁰⁷. 1 липня 1920 р. було опубліковано інструкцію

---

¹⁰⁴ Раковский Х. Отчет рабоче-крестьянского правительства Украины IV Всеукраинскому съезду советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. 16–20 мая 1920 г. — Харьков, 1920. — С. 15.

¹⁰⁵ Див.: Солдатенко В.Ф. Документи ЦК РКП(б) про Винниченка // Укр іст. журн. — 2005. — № 4. — С. 71.

¹⁰⁶ Гринько Г. Народня освіта в Радянській Україні // Комуністичне будівництво. — Харків. — 1920. — С. 33.

¹⁰⁷ Про мобілізацію професорів та учителів // Збір Законів і Роспоряджень Робітничо-Селянського Уряду України і Уповноважених РСФРР (далі — 33 УСРР). — 1920. — Ст. 201.

Наркомату освіти «Про облік культпрацівників», у якому вчителі були названі серед тих, хто підлягав такому обліку. Їм заборонялося «під загрозою відповідальності по закону, без відому Наросвіти й тої установи, де вони працюють, кидати посаду і переїздити з місця на місце»¹⁰⁸. Ця постанова була продубльована Раднаркомом УСРР 19 лютого 1921 р.¹⁰⁹.

За шість днів до цього було ухвалено декрет РНК «Про шкільну повинність робітників соціального виховання». В цьому рішенні, яке було ухвалено на останній хвилі першого комуністичного штурму, що відповідним чином відбилося як у змісті, так і в назві декрету, найважливішими були перші пункти: «З метою політичного виховання і збільшення педагогічної кваліфікації робітників соціального виховання Рада Народних Комісарів ухвалила:

1. Всіх робітників Соціального Виховання (робітників дитячих садків, Будинків, Клубів, Колоній, Семирічної трудової школи) до 40 років включно оголосити підлягаючими шкільній повинності.

2. Доручити Наркомосові провести не пізніше як в три роки, всіх робітників соціального виховання через спеціальні 6-місячні курси з метою засвоєння обов'язкового мінімуму політичної і педагогічної грамоти.

Далі розкривався механізм проходження таких курсів і водночас підкреслювалося: «Порушення освітньої повинності і дисципліни розглядається як порушення трудового відбутку і винні в цьому підлягають судовій відповідальності»¹¹⁰.

Бачимо, що «шкільна повинність» (показова назва!) з її обов'язковим атрибутом — майбутньою політичною перепідготовкою, — повинна була поширюватися на педагогів до 40 років, тобто на тих освітян, участь яких у комуністичному вихованні влада вважала можливою і доцільною. «Маючи на увазі гостру потребу Держави в науково освічених педагогах, що засвоїли б нові методи роботи», РНК УСРР 18 лютого 1921 р. ухвалила «поставити заняття слухачів всіх педагогічних шкільних установ України (педагогічних інститутів, інститутів народної освіти, педагогічних шкіл, партійних педагогічних курсів) в умови шкільної повинності»¹¹¹.

Водночас із загальною мобілізацією вчительства, спрямованою на масовизацію освіти, очолюваний Г. Гриньком Наркомат освіти дбав і про національний аспект шкільної справи, що мало неабияке значення для

¹⁰⁸ Про облік культробітників // 33 УСРР. — 1920. — Ст. 347.

¹⁰⁹ Про облік культурно-освітніх працівників // 33 УСРР. — 1921. — Ст. 77.

¹¹⁰ Про шкільну повинність робітників соціального виховання // 33 УСРР. — 1921. — Ст. 75.

¹¹¹ Про шкільно-трудова мобілізація слухачів педагогічних шкільних установ // 33 УСРР. — 1921. — Ст. 76.

покращення іміджу радянської влади серед учителів. Напередодні IV Всеукраїнського з'їзду рад Г. Гринько писав: «Комісаріат освіти в своїй роботі добре розуміє, що освіта тільки тоді буде приступною для всього трудового люду, коли вона буде рідною йому не лише по змісту, а й по формі. І через те з самого початку роботи було дано розпорядження про відкриття всіх українських шкіл, які були зачинені на часи Денікинщини. [...] Перед Комісаріатом Освіти стоїть завдання, всю освітню роботу повести в тих національних формах, які є рідні для трудового населення»¹¹².

На виконання вказаної настанови в оприлюдненому 4 травня 1920 р. об'їзнику Наркомату освіти наголошувалося: «1. При переведенні літньої кампанії курсів підготовки робітників дошкільного виховання, шкільної та позашкільної, а також професійної освіти обов'язково вводить в програм українознавство і українську мову. 2. Українознавство на курсах робітників освіти мусить викладатись не в старому переважно філологічному напрямкові, а стати джерелом живого розуміння сучасного соціально-економічного і культурно-побутового стану України». І хоча в преамбулі вказаного об'їзника наголошувалося на необхідності «зробити українські національні форми культури засобом комуністичного виховання мас»¹¹³, реально це призводило насамперед до «самоукраїнізації» а не радянзації/«комунізації» освіти. Інакше, ймовірно, і бути не могло, адже комуністично налаштованих педагогів відверто не вистачало, масові прокомуністичні вчительські курси у 1920–1921 рр. просто нікому було проводити.

Курс Г. Гринька на збереження, а то й розширення мережі початкових шкіл, при якому саме масовизація, а не ідеологізація освіти була головним завданням, своїм логічним наслідком мав природну «українізацію» освіти. Доки радянська влада не зміцнилася, нейтральні або навіть пасивно-негативні настрої значної частини вчительства щодо радянської влади не занадто турбували керівництво УСРР. Навіть якщо «українізація» і викликала незадоволення значної частини партійців, то воно не виплескувалося публічно. Але після завершення зовнішньополітичних ускладнень, що було формалізовано березневим 1921 р. договором про мир із Польщею, ситуація змінилася. Чимало більшовиків вирішили, що грати у лояльність чи повагу до української мови та культури вже немає потреби. Як у «Тезах з національного питання» зауважував В.Затонський, «казковий перехід Росії зі становища Антанти на роль центральної фігури

---

¹¹² Гринько Г. Народня освіта в Радянській Україні // Комуністичне будівництво. — Харків. — 1920. — С. 34.

¹¹³ Про підготовлення робітників освіти // 33 УСРР. — 1920. — Ст. 149.

світової політики [...] викликали своєрідний «російський» (*мовою оригіналу* — «*русский*» — Авт.) радянський патріотизм. Російське (*мовою оригіналу* — «*русское*» — Є.Г), в очах простодушного революціонера, навіть не-росіянина за національністю, але міцно пов'язаного з російською революцією і такого, що пишається своєю у ній участю, стає синонімом революційного»¹¹⁴. Тому цілком логічно, що для таких «революціонерів» запровадження української мови в систему освіти виглядало «контрреволюційним» та «націоналістичним».

V.6. Місце вчительства в боротьбі партноменклатури проти «українізації освіти» (1921–1922)

Питання про українську мову, в тому числі і в навчанні, було одним із найбільш дискусійних на Першій Всеукраїнській партійній нараді, що відбулася 2–4 травня 1921 р. Участь у ній взяло 106 осіб, з них 39 з вирішальним голосом і 67 із дорадчим¹¹⁵. Доповідь з національного питання зробив перший секретар ЦК КП(б)У Д. Мануїльський. Після цього розгорнулася ініційована колишніми боротьбистами дискусія з приводу вислову Х. Раковського про необхідність встановлення диктатури російської культури в Україні. Була навіть створена комісія у складі Ф. Кона, М. Скрипника та В. Чубаря для розслідування пред'явлених Х.Раковському з цього приводу звинувачень¹¹⁶. Наступного дня делегат від Київської губернії Й. Славін від імені Одеського, Харківського, Миколаївського та Київського губкомів виголосив на засіданні наради заяву, у якій він констатував «наявність націоналістичних ухилів в нашій партії та вимагав «рішучої боротьби як в центрі, так і на місцях з цими тенденціями». Зауважимо, що коли у більшовицькій риторичі говорилося про «націоналізм», то за умовчанням розумілося, що мова йде про український його різновид. М. Скрипник висловив протест проти заяви Славіна. Але слідом виголосив промову Луговий, який, як це занотовано в матеріалах наради, вимагав «рішучої боротьби з націоналістичними тенденціями, що проявилися на нараді»¹¹⁷.

Нервова атмосфера при обговоренні культурно-мовної складової національного питання не могла сприяти виробленню зваженої практичної настанови. Тому, за пропозицією Д. Мануїльського, було ухвалено рішення «про неухильне проведення в життя резолюції пленуму ЦК РКП(б) від грудня 1919 р.». Однак навіть у цьому випадку в оприлюдненому в

¹¹⁴ РДАСП. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 16363. — Арк. 3.

¹¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 9–12.

¹¹⁶ Там само. — Спр. 85. — Арк. 3.

¹¹⁷ Там само. — Арк. 9–10.

журналі «Комуніст» варіанті критики «націоналістів» спробували продемонструвати свою правоту. Ось «мовна» частина передруку резолюції ЦК РКП(б), яка стала частиною резолюції Першої Всеукраїнської наради КП(б)У: «Члени РКП(б) на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити *українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас*». Прописом в травневій 1921 р. публікації було виділено саме ту частину резолюції 1919 р., яку недоброзичливці Гринька вважали найважливішою, тобто такою, що дає підстави для критики дій Наркомату освіти у шкільній царині. Далі йшов текст, який пояснював, чому, як би цього не хотілося, не можна використовувати більш жорстку критику: «Ця резолюція, що лишається в силі і понині, не скасована ні одним з'їздом, ні партійною нарадою, не потребує ніяких коментарів, і повинна проводитись партією з усією рішучістю в життя»¹¹⁸.

Реальну атмосферу на тій нараді та висновки, що з неї були зроблені, промовисто характеризують заяви про відставку із займаних посад Г. Гринька та А. Приходька, — двох колишніх боротьбистів, які займали керівні посади в Наркоматі освіти. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло їх 10 травня 1921 р. Вони були відхилені¹¹⁹. А.Приходько у своїй заяві наголошував на «об'єктивному русифікаторстві» у Всевидаві, який був однією із структур Наркомосу. Як аргумент до цього твердження він зазначав, що лише 20% виданої в Україні літературі виходить українською мовою¹²⁰. Залишення А.Приходька на роботі означало, ймовірно, прийняття владою певних його умов, насамперед щодо потреби видання літератури українською мовою. Про те, як більшовицька номенклатура у своїй основній масі ставилася до думки про сприяння національно-культурному розвитку українців, свідчить датований листопадом 1921 р. донос члена колегії Всевидава М. Равича до політбюро ЦК КП(б)У. У ньому розповідалося про протистояння з Е. Блакитним та А. Приходьком, які були більше віддані «українському націоналізму, аніж комунізму», а самого автора доносу, «називали русотяпом». Равич зазначав: «Всевидав став центром тяжіння для усіх різновидів і течій української інтелігенції. Потрібно розрядити атмосферу, наскрізь просякнуту україн-

---

¹¹⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 150.

¹¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 13. — Арк. 94.

¹²⁰ Там само. — Спр. 20. — Арк. 134–135.

ським націоналістичним духом, що є ворожий комунізму»¹²¹. Подібні твердження протягом 1921–1922 рр. були поширеним явищем і стосовно Наркомату освіти загалом. Так, у листах губкомам КП(б)У за підписом Д. Лебеда вказувалося, що «всі види культурно-освітньої роботи на 80% знаходяться, якщо не повністю, в руках різного роду націоналістів»¹²².

Щодо заяви про відставку Г.Гринька, то при відмові її задовольнити було зазначено: «Питання, які піднімаються в заяві, обговорити по поверненню членів ЦК з Києва». 31 травня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «про політроботу серед сільських учителів». Було вирішено створити всеукраїнську та губернські «трійки» для організації політроботи¹²³. Однак справді масштабною та успішною така перепідготовка змогла стати лише з 1923 р., тобто після того, як влада наважилася на реальні поступки в національно-культурному питанні. Період же другої половини 1921–1922 рр. значною мірою характеризувався цькуванням «українізаторства» Наркомату освіти та резолюціями про невиконанням цим наркоматом компартійних директив.

Проблема контролю над вчительством не була суто українською. Вона становила, як тоді було прийнято говорити, «загальнофедеративну» проблему. 4 листопада 1921 р. ЦК РКП(б) розіслав на місця циркуляр, у якому, зокрема, йшлося про таке: «Справа народної освіти в Радянській республіці, як у розумінні підготовки господарських працівників, так і в розумінні вироблення в масах населення і підростаючого покоління комуністичної свідомості — є справа глибоко комуністична. Партійним організаціям слід звернути особливу увагу на відділи народної освіти і політосвіти. Встановити з ними постійний організаційний зв'язок. Для цього:

1. Необхідно висувати для завідування відділами народної освіти відповідальних комуністів, достатньо кваліфікованих політично.

2. Комітети партії мають заслуховувати звіти відділів народної освіти не рідше одного разу в місяць на своїх пленарних засіданнях, в бюро губкомів — щомісячно.

[...]4. Усі найголовніші заходи з народної освіти проводити періодично через обговорення партії, починаючи з низових осередків й до губернських та всеросійських конференцій»¹²⁴.

¹²¹ Там само. — Спр. 27. — Арк. 79.

¹²² Цитовано за: *Масненко В.В., Шаров І.Ф.* Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років // Укр. іст. журнал, 1990. — № 12. — С. 102.

¹²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 13. — Арк. 109.

¹²⁴ О связи партийных организаций с органами народного образования // Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения. — Москва–Ленинград, 1931. — С. 118.

Директиви керівництва більшовиків були спрямовані на взяття політичного контролю над освітянами. Оскільки то були ухвали по партійній лінії, то вони були обов'язковими для виконання і в УСРР. Однак втілення таких настанов у життя не могло бути ефективними як з точки зору розвитку освіти, так і для завоювання симпатій вчительства, адже про поступки педагогам на той час мова ще не йшла. Очолований Г. Гриньком Наркомат освіти своїм завданням ставив збереження шкільної мережі, а послідовне виконання вказаних партійних директив могло призвести до істотного її скорочення. Тому в Наркомосі не поспішали виконувати партійні директиви в повному обсязі. Внаслідок цього вже 21 січня 1922 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У Г. Гриньку було «поставлено на вид» за невиконання постанов політбюро та було окремим пунктом зазначено: «Усі попередні директиви політбюро Наркомпросу залишити чинними»¹²⁵.

У відповідь він звернувся до ЦК КП(б)У із заявою, у якій повідомляв: «З огляду на те, як проходило обговорення питання про політику Наркомоса на засіданні Політбюро 21 січня, я з 22 усунувся від керівництва Наркоматом та передав його Ряппо. [...] вся постановка питання на цьому засіданні, особливо формула т. Раковського, який вимагав корінної зміни політики від українізації до радянзації, продиктована глибоким нерозумінням процесу культурного будівництва на Україні за останні два роки»¹²⁶. Та вже 30 січня політбюро ЦК висловило Г. Гриньку довіру і запропонувало повернутися на роботу¹²⁷. Але теза про необхідність заміни українізації освіти на її радянзацію стала тим гаслом, яке визначало ставлення влади до вчительства у 1922 р.

У звіті політбюро та оргбюро пленуму ЦК КП(б)У, який відбувся 5–6 лютого 1922 р, доволі відверто визнавалося: «З часу травневої наради, на якій була винесена резолюція з національного питання, виникла нагальна потреба в посиленні уваги партії до національного питання. Ліквідація національного політичного бандитизму розчистила шлях для проведення принципів партії на селі. Тому Політбюро звернуло увагу Наркомосу на втілення в життя вже ухвалених рішень в царині полегшення нормального розвитку і зміцнення Української культури у відповідності з принципами нашої партії»¹²⁸.

Національне питання, освітня частина якого була вагомою у тезах Раковського, постало у порядку денному на цьому пленумі ЦК КП(б)У.

¹²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 14.

¹²⁶ Там само. — Оп. 20. — Спр. 1020. — Арк. 1.

¹²⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 23.

¹²⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 15.

Звичайно, воно попередньо було розглянуте в політбюро ЦК. Ще 24 січня 1922 р. відбулося засідання, на якому були взяті за основу тези Х. Раковського з національного питання, та затверджено склад комісії для їх редагування¹²⁹. На пленумі, у роботі якого сам Раковський участі не брав, ці тези були обговорені. Вони були прийняті за основу і затверджені з низкою правок. Остаточне редагування тез було доручено комісії у складі Д. Мануїльського, М. Скрипника, В. Затонського, С. Косіора та Г. Гринька.

Склад комісії давав підстави сподіватися, що тези будуть доволі сприятливі до української культури взагалі і, зокрема, до вчительства як її найбільш масового провідника на селі. Однак у запланованому вигляді текст резолюції не був дороблений. Комісія не збиралася. На жовтневому пленумі ЦК КП(б)У (16–17 жовтня 1922 р) Д. Лебедь зауважив з цього приводу: «Стосовно резолюції. Вона була ухвалена. Пізніше, аніж потрібно було, але була ухвалена. Мануїльський не збирав комісії, але [відповідна постанова від імені ЦК] терміново і достатньо швидко ухвалена [...] і вона розіслана до виконання»¹³⁰. З огляду на невиконання настанов лютневого пленуму, вказаний Лебедем документ можна назвати директивою ЦК КП(б)У, але не резолюцією пленуму ЦК КП(б)У. Тому після розгляду національного питання на жовтневому пленумі затверджена резолюція була опублікована під такою назвою: «З директив пленуму ЦК в національному питанні (Постанова пленуму ЦК КПУ від 6 лютого, підтверджена і доповнена пленумом від 17 жовтня 1922 р.)»¹³¹. До цього слід додати, що на жовтневому пленумі знову розглядалися ті ж самі тези Х. Раковського, тобто це було по суті продовження лютневих настанов.

Найважливішою для обох пленумів в контексті відносин з вчительством була ідеолого-політична складова ухвалених рішень. Х. Раковський на лютневому пленумі ЦК КП(б)У ставлення Харкова до вчительства окреслив доволі відверто: «Зазнавши поразки у відкритому бою з пролетаріатом і селянською біднотою в Україні, українська контрреволюція поступово захоплює у свої руки усю українську школу. Ті самі елементи, насамперед учителя, стають на чолі руху так званої автокефальної церкви, де під приводом боротьби з російською православною церквою створюється друга націоналістична цитадель»¹³². Головний месидж цих рядків був незаперечним: вчитель загалом перебуває у ворожому таборі. Мало

¹²⁹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 18.

¹³⁰ Там само. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 53.

¹³¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — С. 211–214.

¹³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 8.

того, саме вчителі були чи не найактивнішими організаторами спротиву більшовицькій владі.

Суголосними з оглядовою частиною тез були запропоновані рішення. У тексті Х. Раковського містився спеціальний підпункт «Вплив на вчительство», якого не було у рішенні жовтневого 1922 р. пленуму ЦК КП(б)У. У ньому зазначалося: «Учительство усіх шкіл має бути піддане періодичній реєстрації та чистці. Для нього мають бути створені педагогічні курси, де особливу увагу слід звертати на політичну освіту. Для кращого контролю над учителями і спостереження над їхньою працею створити Всеукраїнську та Губернські інспекції винятково із комуністів. Для безпосереднього впливу на вчительство, залишаючи його в профспілці робітників освіти, виділити і створити ще й комуністичну організацію, що має перебувати під безпосереднім керівництвом Центрального комітету»¹³³.

Низку практичних кроків по здійсненню запропонованих Х. Раковським настанов та згаданих вище директив Кремля простежила Г. Славута:

«У 1922 р. агітпроп ЦК КП(б)У затвердив ще один циркуляр про направлення комуністів на педроботу за яким до початку навчального року для безпосередньої роботи у сільських школах і позашкільних просвітніх установах направлялося по 1-му комуністу на волость, всього 1968 осіб.

Одночасно у школах вводилася посада політрука, в педвузах — політкомісара, яким надавалося право контролю за діяльністю адміністрації навчального закладу. На початку 20-х років НКО України так визначав одне з найнеобхідніших завдань: «1) чистку освітянського персоналу і 2) насиченість комуністичним і радянсько-просвітительським елементом учительства».

У 1922 р. відділам освіти була розіслана інструкція за № 34 щодо звільнення непридатних працівників. На місцях створювалися комісії, які при перевірці педагогів мали звернути увагу на те, як ставиться викладач до політики партії й НКО щодо організацій нової трудової школи. Комісія визначала, чи був він активним працівником, чи намагався не відкрито, а в прихованій формі різними методами перешкоджати створенню, компрометувати нову школу; ким був у політичному відношенні і яка його політична грамотність тощо.

Від працівників освіти вимагалася наявність таких рис:

1. Педагог має бути достатньо політичне освіченим і теоретично підготовленим для шкільної і громадської роботи.

---

¹³³ Там само.

2. Щодо політичних настроїв — бути близьким до партії і тісно пов'язаним з нею для виконання завдань під її керівництвом.

3. Мати волю і рішучість для активної політичної боротьби.

«Чистки» вчительського персоналу 1922–23 рр. стосувалися викладачів вищої школи та адміністративних органів керівництва освітніми закладами. Учителів нижчої школи це майже не торкнулося. Причиною була велика нестача на початку 20-х років педкадрів, особливо в сільській місцевості»¹³⁴.

На додаток до цієї розлогої цитати з праці Г. Славути зауважимо, що висновок про чистки (які «учителів нижчої школи майже не торкнулися»), є слухним лише для шкіл тих місцевостей, де у 1922 р. лютував голод. Але, приміром, на Волині такі чистки стали вагомим чинником скорочення чисельності учительства. А в одному з повітів Волині в результаті політичної «чистки» 1922 р. було звільнено 90% (!) вчительського складу¹³⁵.

Вказані дії не сприяли збереженню шкільної мережі, тоді як Г. Гринько наполягав саме на якомога ширшій мережі початкових шкіл. Тому активним виконавцем партійних директив колишній боротьбист не був і він не міг за це не поплатитися. 19 серпня 1922 р., в умовах розгортання сталінського плану «автономізації радянських республік», політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення заслухати доповідь Наркомосу про українізацію школи. Для розуміння атмосфери того засідання та ставлення влади до діяльності Наркомосу слід зазначити, що того ж дня Харківському губвиконкому було доручено виправити ситуацію в тих школах, «де є яскраво виражений національно-шовіністичний ухил», а також «поставити перед керівними радорганами звіт Наркомосу про українізацію шкіл»¹³⁶.

20 вересня у порядку денному знову було питання про Наркомат освіти. З огляду на важливість освітньої справи було вирішено, що план роботи наркомату має затверджуватися на політбюро ЦК. Гринька, з огляду на недостатнє виконання партійних директив, було звільнено з посади і надано «місячну відпустку для виконання наукових робіт»¹³⁷. Д. Лебедь, торкнувшись цього питання на жовтневому пленумі ЦК КП(б)У, так охарактеризував цю ситуацію: «Без сумніву, не можна його звинувачувати, що він *насилно* українізував школу, але тов. Гринько

¹³⁴ Славути Г. Антирелігійна політика Радянської держави в галузі народної освіти у 20–30-х рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — № 1/2(6/7) 1998. — С. 244–245.

¹³⁵ Правда. — 1923. — 25 января.

¹³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 30. — Арк. 52.

¹³⁷ Там само. — Арк. 71.

згрупував біля себе достатню кількість такої публіки, яка цю лінію на **наси́льницьку** українізацію (*обидва виділені в цитаті слова дописано вже до готового варіанту звіту — Авт.*) систематично здійснювала і постільки Т. Гринько постанови ЦК в частині радянізації шкіл і політосвіти, якщо не можна сказати, що саботував, то виходило так, що не виконував»¹³⁸. Інакше кажучи, напередодні жовтневого (1922 р.) пленуму ЦК КП(б)У термін «українізація» стрімко наближався у своєму термінологічному наповненні до таких понять як «петлюризація», «націоналізм». Однією з основних причин «петлюрівської активності» вважалася діяльність керівництва Наркомату освіти УСРР. Україномовні вчителі, відповідно, бачилися як агенти ворожого впливу.

Новим наркомом освіти УСРР став В. Затонський. У постанові політбюро окремо підкреслювалося: «Зміна керівних осіб Наркомосу в жодному разі не має давати привід до розмов про яку б то не було **зміну** наси́льницьку русифікацію (*закреслено в оригіналі — Авт.*). Всеукраїнський з'їзд освіти відкласти»¹³⁹. Того ж дня рішення про зміну очільника Наркомосу було формалізоване підписами голови ВУЦВК Г. Петровського та секретаря ВУЦВК В. Єрмощенка у радянському порядку¹⁴⁰. Такі кадрові перестановки не були заплановані завчасно і стали, ймовірно, результатом конкретного емоційного обговорення. Підтвердженням цієї думки є рядки з датованого 6-м жовтня листа В. Затонського з Тифлісу (Тбілісі), у якому він зазначав, що дізнався про своє призначення зі шпальт газети «Правда». Він наголосив: «Мені здається, що переведення мене в Наркомос таким чином це вже занадто. [...] Все таки зазвичай питають у того, кого призначають, про його бажання /хоча необов'язково з усіма бажаннями рахуватися. [...] Я, зрозуміло, не знаю, які були мотиви у ЦК при ухваленні поспіхом такого вирішення питання, але просив би до остаточного вирішення питання ознайомити мене з обставинами справи»¹⁴¹.

Звільнення Г. Гринька стало знаковою подією, яка для багатьох партійців означала зміну формальних гасел в царині мовно-культурної політики. Зміна ця виглядала закономірною, оскільки різного роду антиукраїнські в культурному плані циркуляри ЦК КП(б)У за підписом Д. Лебеда навіть до відставки Г. Гринька розглядалися як позиція українського субцентру влади. З такою настановою не погодився М. Фрунзе,

¹³⁸ Там само. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 28.

¹³⁹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 30. — Арк. 71.

¹⁴⁰ О назначении народного комиссара просвещения // Сборник постановлений ВУЦВК VI созыва. — Х., 1922. — С. 333.

¹⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 159.

який на жовтневому пленумі наголосив: «Нова лінія, якщо вона пройде, буде означати боротьбу з українською культурою, яку тов. Лебедь думає насаджувати з допомогою комуністів, які не знають української мови». Влучно охарактеризував М. Фрунзе і позицію більшості компартійних керманічів за попередні два роки: «Виглядає так, що ЦК КП(б)У ніколи не мав виразної, висловленої в директивах, власної думки з цього питання і не зважав на постанови усієї нашої партії, як про це вже казав М. Скрипник. По суті в більшості своїй він не погоджувався з цим (*партійними директивами з національно-культурного питання в Україні — Авт.*) і мовчки розраховував, що врешті решт обставини зміняться і розмови про українську культуру відійдуть в бік»¹⁴².

Окрім такого вже запланованого і частково здійснюваного «культурного перевороту», тогочасна ситуація характеризувалася ще й трендом на знищення української державності (у вересні 1922 р. був розпал сталінської «автономізації»). Посилений тиск на українську державність та культуру не міг в українському суспільстві минути безслідно. Як підкреслювалося на одному із вересневих засідань політбюро ЦК КП(б)У, ситуація в республіці на той час характеризувалася «посиленням політичного та кримінального бандитизму, посиленням активності серед націоналістів та петлюрівців, так само як і церковного руху», що розглядалося як «надзвичайно серйозна небезпека»¹⁴³. Тому, враховуючи ситуацію в Україні, М. Фрунзе категорично не погодився із лебедівським культурним поворотом: «Потрібно врахувати наслідки. Я вважаю, що наслідки для комуністичної партії дуже грізними будуть»¹⁴⁴.

Пленум ЦК КП(б)У відбувся 16–17 жовтня 1922 р. Він проходив вже за змінених порівняно із вереснем 1922 р. обставин. Найважливішим на ньому було національне питання, яке, за слушною заувагою Г. Петровського, «розпадається на дві частини: відносини з РСФРР і Освітня робота. Що стосується першої частини, тов. Фрунзе мав спеціальну розмову у Москві. Тут, на пленумі, про це говорити не слід»¹⁴⁵. На той час у Кремлі за наполяганням В. Леніна вже ухвалили рішення принципово відмовитися від формальної автономізації і в Харкові це сприйняли позитивно. На цьому ж пленумі розгорнулася дискусія з питань мовно-культурної політики. Зрозуміло, що питання освіти, і, зокрема, роль та значення українського вчительства, були серед найбільш актуальних при обговоренні національного питання.

¹⁴² Там само. — Арк. 54.

¹⁴³ Там само. — Оп. 6. — Спр. 30. — Арк. 61.

¹⁴⁴ Там само. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 54.

¹⁴⁵ Там само. — Арк. 46.

Тон обговоренню спробував задати Х. Раковський, який категорично наголосив: «Необхідно розвіяти одну, надзвичайно неправильну і політично недоцільну настроєність, яка спостерігається у нас у зв'язку з останніми змінами в Наркомосі, що ми немов би схаменулися, що була якась помилково-неправильна політика в Наркомосі і тепер ми починаємо самі себе сікти і казати: я, мовляв, схаменувся першим і т. ін»¹⁴⁶. Інакше кажучи, Раковський відзначив, що не слід говорити про принципову неправильність політики, здійснюваної Наркоматом освіти за часи керівництва Г. Гринька. П. Кін натомість висловив протилежну думку: «В багатьох зараз з'ясувалося після обстеження, що спеціально здійснювалася саме така українізація шкіл і викладали українською мовою. Це в більшості своїй петлюрівське вчительство спеціально наполягало на тому, щоб викладати українською мовою на 100% /Косіора голос: «то ви українську мову визнаєте петлюрівською?» / Це вчительство в більшості петлюрівське... Я вважаю, що визначати [мову навчання] має не вчительство, не куркульство (*по суті — «не селянство», бо «куркульським» називали все самодостатнє селянство — Авт.*), а має визначати комнезам, тому що комнезами в більшості під нашим впливом»¹⁴⁷.

Означені П. Кіном підходи, з огляду на несприятливу для більшовицької влади кон'юнктуру та настрої суспільства, не були підтримані більшістю членів ЦК. Характеризуючи ситуацію напередодні пленуму, М. Фрунзе слушно відзначив, що «політично відхід Гринька оцінюється як боротьба з українською культурою», а такого допускати не можна. Згубність такого підходу стає ще очевиднішою, якщо врахувати розподіл культурних сил на селі, насамперед значення учительства: «Ми не маємо учительського персоналу. У нас він або петлюрівський, або русотяпський, але на село потрібно дати нашого вчителя, котрий знає українську мову. І нам потрібно надати тверду вказівку, що здійснення жорсткої політики вигнання контрреволюційних українських елементів не повинне розглядатися як боротьба з українською культурою»¹⁴⁸.

Для цього потрібно було шукати шляхи дотику з учительством. А воно розглядалося як відверто вороже радянській владі. зокрема, Раковський під час обговорення зауважував: «Є 60-тисячна армія, колосальна армія вчителів народних. 60 тисяч осіб. Хто вони такі — ви всі знаєте. Візьміть відомості. Тут з цього приводу на з'їзді (*за контекстом — губерньському вчительському — Авт.*) був скандал. Ми казали відкрито: з вашого середовища отамани. Ви українізацію робите, а не радянизацію.

¹⁴⁶ Там само. — Арк. 47.

¹⁴⁷ Там само. — Арк. 52.

¹⁴⁸ Там само. — Арк. 57.

Які заходи застосувати? Ми на село надіслати комуністів не можемо, отже, ми повинні насамперед загородити шлюзи, через які йде вчительство. Ми повинні поставити його під контроль»¹⁴⁹. Запропонований Х. Раковським підхід дещо відрізнявся від його ж попередніх гасел та тих негативних уявлень про «українізацію» як таку, що існували серед більшовиків. Він наголошував на потребі «українізацію здійснити шляхом радянзації»¹⁵⁰. Для цього голова РНК УСРР, після обговорення питання на пленумі, запропонував посилити політичну обробку учительства, покращити його матеріальне становище. Окрім того, Раковський наголосив на потребі впливу на Південбюро профспілок, «щоб воно до вчительства ставилося як до особливої категорії, яка заслуговує і має бути об'єктом особливої уваги. Це — не звичайний службовець, а працівник, який тримає у своїх руках мільйони дітей».

Пленум, в роботі якого не брав участь жоден колишній боротьбист, ухвалив рішення саме в руслі висловлених Х. Раковського та М. Фрунзе думок. Була підкреслена неспроможність сподівань на «нову лінію» (антиукраїнську) в національному питанні: «Про жодне ухилення від попередньої партійної лінії в питанні розвитку національно-української культури не може навіть йти мова»¹⁵¹. Яскравим свідченням саме такого рішення пленуму стало прохання пленуму до ЦК РКП(б) залишити в Україні М. Скрипника, з приводу якого на той час було ухвалене рішення про переведення його за межі УСРР — спочатку мова йшла про Пекін, а потім про Тбілісі. Мотивація цього прохання зрозуміла: «розбіжності вичерпані і у зв'язку з лінією ЦК він може працювати». На пленумі пролунала пропозиція додати слова про те, «що його зняття може тлумачитися як репресія у боротьбі проти української культури», однак М. Скрипник відповів: «Цього не потрібно». Політбюро ЦК РКП(б) 22 листопада 1922 р. задовольнило це прохання пленуму ЦК КП(б)У¹⁵².

Окрім загальнокультурного аспекту, у рішеннях жовтневого пленуму ЦК КП(б)У чимало уваги приділялося і безпосередньо українській школі та вчителям. Щоправда, ставлення до вчителів залишалось доволі критичним. Зокрема, зазначалося, що «створювана Радянською владою українська народна школа фактично залишається поза впливом Комуністичної партії і загрожує перетворитися у знаряддя проти диктатури пролетаріату і сільської бідноти». Але все ж таки «загрожує перетворитися», а не «перетворилася». Та й шляхи подолання проблем у резолюції пропону-

¹⁴⁹ Там само. — Арк. 60.

¹⁵⁰ Там само. — Арк. 47.

¹⁵¹ Там само. — Арк. 1.

¹⁵² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 324. — Арк. 3.

валися інші, аніж у пропозиціях П. Кіна та Д. Лебеда. У тексті ухваленого документу йшлося про потребу вивчення української мови на усіх управлінських рівнях, «усунення тих перешкод, які б затримували природній розвиток української культури», «посилення професійної роботи серед учительства» тощо¹⁵³. Було доручено «в радянському порядку дати директиву поставити питання про матеріальне становище вчительства»¹⁵⁴.

До компартійних ідеологів поступово приходило усвідомлення того, що самими лише директивами та пропагандою досягти перелому у відносинах із українським суспільством загалом і, зокрема, з учительством, не вдасться. Потрібно було змінити ставлення до вчителя, йти на реальні поступки, покращити матеріальне становище і не вбачати у ньому ворога. Як слушно зазначав на пленумі Я. Гамарник, «доки ми не створимо сприятливі умови для вчителя, ми не будемо мати радянської школи»¹⁵⁵. На початку 1923 р. в одній з останніх своїх праць («Сторінки із щоденника») це питання підняв В. Ленін. Воно справді назріло. Невдовзі розуміння необхідності певною мірою сприяти розвитку української культури знайшло логічне продовження в політиці коренізації. А поки що поряд із зміненою ставлення до вчительства потрібно було провести чистку наявного складу. Критерії відбору, за слушною заувагою І. Кліцакова, «були такими ж як і раніше: наскільки можна було визнати учителя лояльним до Радянської влади, як він засвоїв марксистську політграмоту»¹⁵⁶. Це безпосередньо відобразилося на чисельності вчительства.

V.7. Чисельність вчительства як показник відносин із владою

У червні 1921 р. відбулася III Всеукраїнська нарада з питань освіти, на якій було підсумовано попередні здобутки у розбудові нової освітньої системи. На той час, як відзначалося в одному з довідкових видань, «на місце дореволюційної розпорошеної схоластичної школи, на зміну колишньому хаосу, устала ладно окреслена система освіти». Під керівництвом Наркомату освіти «було зібрано освітні установи, розкидані до революції по різних відомствах (освіти, торгу й промисловости, духовному, військовому і т. ін.), розпорошені серед громадських організацій (земство, приватні товариства й т. ін.»¹⁵⁷.

---

¹⁵³ З директив пленуму ЦК КПУ в національному питанні // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 2 т. — Т. 1. — К., 1976. — С. 212–213.

¹⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 1.

¹⁵⁵ Там само. — Арк. 47.

¹⁵⁶ Кліцаков І.О. Педагогічні кадри України (1917–1937). — Донецьк, 1997. — С. 75.

¹⁵⁷ Народна освіта на Україні. Харків, 1924. — С. 5.

25 жовтня 1922 це все було остаточно формалізовано схваленням на III сесії ВУЦВК VI скликання кодексу законів про освіту¹⁵⁸, а 25 листопада 1922 р., після внесення деяких редакційних поправок, введенням цього кодексу в дію¹⁵⁹. Інакше кажучи, була завершена централізація освіти. Зокрема, підкреслювалося: «§ 16.[...] Встановлюється така *система* радянської освіти: соціальне виховання дітей, фахова освіта юнацтва та молоді, наукова праця та політична освіта дорослих, що взаємно одна одну доповнюють і обслуговують й утворюють єдину органічну суцільність. [...]. § 20. Всі виховні, навчальні й наукові заклади та організації Республіки, по загальному правилу, знаходяться на облікові й під зарядом Народнього Комісаріату Освіти як найвищого кермуючого та контролюючого органу освіти»¹⁶⁰. Таким чином, усе вчительство перебувало під прямим і безпосереднім контролем Наркомату освіти.

У таких умовах одним з головних показників стану відносин між владою та вчительством стає зміна чисельності шкільних педагогів. Особливої ваги цей показник набуває з огляду на об'єктивні потреби, що властиві для кожної держави доби переходу від аграрного до індустріального суспільства. Необхідність стрімкого розвитку освіти ставала дедалі актуальнішою в Російській імперії ще з початку ХХ ст. Більшовики це цілковито усвідомлювали. Роки війни, революцій і громадських потрясінь не лише не знизили, а й закріпили в широких колах суспільства попит на освіту. Якщо раніше освітню справу просували переважно держава та церква, то в роки революцій і потрясінь вже саме суспільство вимагало школи. І не лише вимагало, а й створювало її. Наведемо такий приклад: за переписом 1897 р. частка письменних серед українців становила 13%, а серед росіян — 32,4% (розрив майже на 20%)¹⁶¹. До революції, внаслідок асиміляційної політики царського уряду, цей розрив залишався сталим. Однак за три роки існування українських шкіл (1917/18–1919/20) він істотно зменшився. Так, за переписом 1920 р. 29,2% усіх українців і 43,2% усіх росіян були писемними (розрив у 14%)¹⁶².

Звичайно, прагнення навчатися рідною мовою не зникло і після приходу радянської влади. Це добре усвідомлювало більшовицьке керівництво. Так, Х. Раковський у одній із своїх доповідей у 1920-му р. під-

¹⁵⁸ Про кодекс законів про освіту // 33 УСРР. — 1922. — Ст. 666.

¹⁵⁹ Про надання чинності Кодексу Законів про народню освіту (постанова) // 33 УСРР. — 1922. — Ст. 729.

¹⁶⁰ Кодекс законів про народню освіту УСРР // 33 УСРР. — 1922. — Додаток до ст. 729.

¹⁶¹ Национальная политика ВКП(б) в цифрах. — М., 1930. — С. 273.

¹⁶² Календар-справочник і записка книжка на 1925 р. районного статистика і кореспондента. — Харків, 1925. — С. 94.

креслював: «Населення скрізь посилено вимагає шкіл. Селяни самі віддають будинки поміщиків та ремонтують школи. В одній волості Житомирського повіту серед селян зібрано 3 млн. грошей для того, щоб їм зробили школу»¹⁶³. Більшовицька влада намагалася враховувати прагнення широких мас, перш за все селянських. Для цього очолюваний Г. Гриньком Наркомат освіти спробувала зберегти ті надбання в галузі освіти, які були здобуті національними урядами України в 1917–1919 рр. Протягом 1920–1921 рр. владна верхівка УСРР постійно, у тому числі і через потребу здобути симпатії народних мас, декларувала прихильність до масовизації освіти і навіть намагалася матеріально забезпечувати цей процес. Водночас вона не мала змоги пильно контролювати його зміст і тому такий чинник, як ідеологічно-адміністративний тиск був незначним. Цілком логічним наслідком такого становище було збільшення чисельності вчительства — адже широкого доступу до освіти вимагало суспільство.

Однак тренд на збільшення освітніх закладів і, відповідно, вчительства, був тимчасово перерваний після усталення радянської влади. За даними статистики станом на 1 жовтня 1921 р. (або станом на 1 січня 1922 р. якщо брати відомості на початок календарного року) кількість вчителів був найвищою за перші 5 років непу. А ось далі почала зменшуватися. Хоча, як визнавалося у тогочасній літературі, до цифр треба «ставитися обережно»¹⁶⁴ (у порівнянні із статистикою другої половини 1920-х рр. вони були вищі), однак тенденція сумніву не викликала — з остаточним утвердженням радянської влади кількість шкіл, і вчительського складу відповідно, стала зменшуватися стрімкими темпами. Ось показники за найбільш проблемні роки, згруповані в окремій таблиці¹⁶⁵.

Таблиця 1.

Чисельність вчительства у 1921–23 рр. (за даними 1924 р.)

Дата	Абсолютні цифри	У відсотках до 1.10.1921
1.10.1921	84 902	100
1.04.1922	73 281	86,3
1.04.1923	53 592	63,1
1.10.1923	48 755	57,4

¹⁶³ Советское строительство на Украине (по докладам отделов Губисполкомов). Итоги одной поездки. — Харьков. — 1920. — С. 44.

¹⁶⁴ Народня освіта на Україні. — Харків. — 1924. — С. 87.

¹⁶⁵ Там само. — С. 99. Від загальної кількості педагогів віднято тих, хто працював у дитячому садку. Якщо в 1921–22 рр. ця цифра складала понад 2000 осіб, то у 1923 р. — близько 350–400.

З початком непу держава усунулася від фінансової підтримки шкільної освіти. Більш детально матеріальне становище вчителів буде розглядатися далі, а тут зауважимо лише, що школу фінансували самі народні маси. Так, за свідченням газети «Правда», на початку 1923 р. за державний кошт утримувалося лише 70 закладів Соцвиху¹⁶⁶ в Україні. А, приміром, в повітах Київської губернії коштом селян на добровільних засадах було відремонтовано 80% шкіл¹⁶⁷. Більш вагому частку, ніж державні кошти, займала допомога організацій, що патрунували той чи інший заклад. Основою ж для існування вчительства у цей час стали кошти сільських громад, а також, як зазначалося у доповідній записці Наркомату освіти — «подаєння, які вчительство вимушено було приймати у формі обідів по черзі у кожного з селян, або у вигляді підношень індивідуальних або групових» та «енергія і ентузіазм вчительства»¹⁶⁸. Зрозуміло, за таких умов про поліпшення відносин між владою та вчительством говорити не доводилося.

В умовах усунення держави від підтримки шкільної справи кількість вчителів чималою мірою визначалася економічними умовами. А вони на початку 1920-х рр. були на селі вкрай важкі. Скорочення кількості вчительства у ці роки. значною мірою було зумовлено голодом 1921–23 рр. Це загальноновизнаний факт. Але стосується він передусім південних регіонів України. На заході та півночі УСРР вчителів, насамперед сільських, звільняли через політичні причини. Автор цього розділу має навіть родинне підтвердження тези про скорочення сільського вчительства на початку 1920-х рр. Бабуся атвора, яка була родом із села на сучасній Житомирщині, мала йти в школу саме у 1922/23 навчальному році. Але вона залишилася на все життя неграмотною. Тоді як всі її старші і молодші брати й сестри (усього десять) отримали початкову освіту. Тобто вчителів в деяких «неблагодійних» районах не було навіть у тих селах, де вони працювали до війни.

Про недовірливе ставлення вчительства до більшовицької влади говорилося скрізь. Без опанування цієї соціальної групи, котра, «як довів досвід на Україні, може зрушити з місця будь-яку гору, навіть такий сфінкс, яким є селянство»¹⁶⁹, більшовики не бачили сенсу у збільшенні її кількості, тобто не збиралися сприяти розвитку шкільництва. Про це прямо писалося у педагогічному журналі: «Діти мають виховуватися або

---

¹⁶⁶ Правда. — 1923. — 25 января.

¹⁶⁷ Там само.

¹⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 865. — Арк. 14–17.

¹⁶⁹ Чалий С. До «Сторінки з щоденника» тов. Леніна (Роля народного вчителя) // Путь просвещения. Шлях освіти. — 1923. — № 11–12. — С. 118.

як борці за комунізм, або зовсім не виховуватися. Цю найвеличнішу історичну проблему не можна ставити в залежність від умонастроїв розхлябаного інтелігента»¹⁷⁰.

Аналіз динаміки чисельності вчителів та розподілу їх між місто і селом дає підстави стверджувати, що для більшовицької влади, особливо після фактичної відмови від курсу на дитячий будинок як основу соціального виховання, терміни «сільський вчитель» і «вчитель» взагалі майже повними синонімами. І причиною цього було не лише те, що своєю кількістю сільське вчительство значно переважало міське, а і його величезним значенням у новобудованому суспільстві. Для компартійних керманічів було важливо мати багато педагогів на селі, але лише «правильно» ідеологічно вихованих. «Розхлябані інтелігенти», які б навчали своїх учнів самостійно і критично мислити, що неминуче б призвело до появи відмінних від пропагованої владними інституціями думок, компартійному керівництву були непотрібні.

Не менш, а то й більш важливим завданням вчительства ніж навчання дітей у школі була громадська робота. Відповідними були і завдання, які ставило більшовицьке керівництво перед вчительством. Наприклад, на пленумі центрального комітету робітників освіти України, що відбувся у лютому 1928 р., наголошувалося: «Не безпринципне культурництво, а активна робота, спрямована на економічне зміцнення бідняцьких елементів села, організація наймитів, підвищення їх культурного рівня, сприяння переходу села на засади великого усупільненого господарства, підвищення культурності робітничого класу і т. ін. — такими є завдання громадської роботи». Подібні завдання постійно ставилися і в іншого роду постановках, статтях, наказах, інструкціях тощо. «Радянська влада з особливою увагою і дбайливістю ставиться до нового вчительства, що є провідником не лише загальної, а й комуністичної освіти в маси»¹⁷¹, — говорилося в одному з таких документів.

Беззаперечним визнавався той факт, що громадська робота була прерогативою передусім сільських вчителів. Зокрема, голова спілки робітників освіти України О. Мізерницький навесні 1925 р. наголошував: «Тим часом як сільське вчительство через об'єктивні причини бере якнайважливішу участь в громадській роботі й часто перевантажується нею, міське вчительство є майже вільним від громадської праці, не знаходячи об'єкту

---

¹⁷⁰ Арнаутів В. Переподготовка работников просвещения // Путь просвещения. Шлях освіти. — 1923. — № 7–8. — С. 38.

¹⁷¹ Авдієнко М.О. Народна освіта на Україні. — Харків, 1927. — С. 15.

для своєї роботи»¹⁷². Надзвичайна важливість громадської роботи вчительства як у зміні повсякденного життя самого вчительства, так і у впливі його на повсякденність усього села, спонукали автора виділити окремих розділ, присвячений цьому питанню.

Величезне значення сільського вчителя для влади буде більш зрозумілим, якщо врахувати ще одну обставину: на селі на одного вчителя припадало значно більше учнів, ніж у місті. Приміром, наприкінці 1927 р. на одного вчителя у місті в середньому припадало 27 учнів, а на селі — 37. І це при тому, що на той час ситуація вже покращилася — наприкінці 1925 р. на одного сільського вчителя припадало 47 учнів, а на міського — майже 30 учнів¹⁷³. Перелічене робить цілком закономірним вислів одного з педагогічних плановиків середини 1920-х років: «Розв'язання життєвих питань вчительства за останнього часу нібито ототожнювалося із сільським вчительством»¹⁷⁴.

Таким чином, можна з упевненістю сказати — причинами скорочення вчительства на початку 1920-х рр. був не лише голод, а й фактична відмова фінансувати школу («перехід» школи на місцевий бюджет, якого не існувало), та спроти вчительства більшовицькій владі чи просто непідконтрольність і недовірливе ставлення до неї. Причому ці причини могли впливати на процес як відокремлено, так і посилювати одна одну. Однак модернізаційні потреби змусили більшовиків проводити більш гнучку політику, одним із найважливіших символів якої стала політика корекції.

З **таблиці 2** видно, що припинити зменшення чисельності вчителів вдалося лише в 1924–25 навчальному році. Про це, зокрема, свідчить і текст постанови ВУЦВК від 10 жовтня 1924 р., у якій говорилося про «зупинення відходу на шкільному фронті» як одне з вагомих досягнень¹⁷⁵. З цифр довідника 1929 р., які в абсолютному своєму значенні дещо різняться від даних **Таблиці 1**¹⁷⁶, впливає та ж тенденція — кількість вчителів остаточно стабілізувалася і намітилися перші тенденції до зросту

¹⁷² Мизерницький О. До II Пленуму ВУЦП Робос. Перший етап // Робітник освіти. — Березень–квітень 1925. Число 3–4 (5–6). — С. 4.

¹⁷³ Україна. Статистичний щорічник. — Харків, 1929. — С. 8.

¹⁷⁴ Сергієні І. Міський вчитель іде за сільським // Робітник освіти. — Березень–квітень 1925. Число 3–4 (5–6). — С. 37.

¹⁷⁵ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі — 33 України). — 1924. — № 43. — Ст. 272. — С. 800.

¹⁷⁶ Детальніше про кількісні показники, в тому числі і відмінності у цифрах див: Єфіменко Г. Соціальне обличчя вчительства УСРР в контексті трансформації суспільства (1920-ті роки) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — № 17 — К., 2007. — С. 138–161.

саме в 1925 (1924–25 навчальному) році, а включно до 1927 р. кількість вчителів була меншою, аніж у 1922 р.¹⁷⁷. Кількість вчителів у нижче наданій **Таблиці 2.** вказана на початок календарного року, тобто на 1 січня.

Таблиця 2.

Кількість вчителів у 1920-х роках за даними статистики кінця 1920-х рр.

Рік	Кількість вчителів
1922	62 740
1923	51 617
1924	46 717
1925	46 863
1926 (станом на 1.12.1925)	55 068
1927	60 576
1928(станом на 15.12.27)	66 875

V.8. Перелам у відносинах

В умовах необхідності якнайшвидкішої модернізації влада мала намір використати українського вчителя як освітянця (освіту легше засвоїти рідною мовою) та перетворити його у власний агітаційний рупор. Для втілення принципів індустріалізму потрібно було взяти під контроль національно-культурне життя українського суспільства та відповідним чином видозмінити психологію мас. Виконання поставлених завдань потребувало відповідного апарату. Його створенню мала сприяти запроваджена в 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) політика коренізації. Вона зняла чимало перешкод у налагодженні відносин між учительством та владою, але головне її завдання полягало у сприянні вивченню і пропаганді комуністичних ідей рідною для народних мас (в Україні — насамперед українською) мовою. На селі ці завдання могли виконати лише вчителі.

У промові на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У Лев Троцький так пояснював делегатам необхідність політики коренізації: «Коли ми не зуміємо підійти до селянства, вивчити селянина, його психологію, то ми можемо штовхнути його в другу Петлюрівщину. А друга Петлюрівщина була б в цей новий період, коли все є плановим, теж «плановою» (у книзі Л. Троцького, яка була опублікована в Москві, говорилося так: «А друга

¹⁷⁷ Україна. Статистичний щорічник. — Харків, 1929. — С. 85.

петлюрівщина була б більш органічною, глибокою та небезпечною»¹⁷⁸ — Авт.). Ця друга Петлюрівщина мала би план у культурному відношенні в школі і в усіх галузях. Український селянин кожне незадоволення помножуватиме на національний чинник і це доведе до Петлюрівщини, тобто до контрреволюційного руху проти радянської диктатури»¹⁷⁹. Завдяки запровадженню політики українізації компартійній владі вдалося майже безболісно ліквідувати органічну (бо то були форми самоорганізації) для українського суспільства мережу «просвіт», унеможливити розвиток української кооперації, взяти під пильний ідеологічний контроль вчительство тощо.

Зовні політика коренізації мала певні ознаки (і багатьма так сприймалася) сприяння розвитку пригнічених раніше культур. До такого її розуміння була близькою і позиція частини керівництва УСРР. Зокрема, М. Скрипник на одному із засідань політбюро дав таке визначення, яке потім повторив на червневому 1926 р. пленумі ЦК КП(б)У: «Українізація — це є більш-менш діяльність партії та радянської влади, що нею керуються, щоб до цього часу, до Жовтневої революція пригнічений і поневолений український народ, працюючі маси організувати в робітничо-селянську державність і цим самим виводити з минулого стану пригнічення і розвивати культуру, підносити її і рухатися далі шляхом соціалістичного будівництва»¹⁸⁰.

Однак не лише у Кремлі, а й серед переважної частини більшовицької номенклатури в Україні завдання політики коренізації обмежувалися намірами активного використання мов неросійських народів (в Україні — насамперед української) у комуністичному будівництві та широкого залучення до цього процесу місцевих кадрів. Враховуючи стратегічну мету комунізму в національному питанні — єдина мова, єдина культура, все централізовано, уніфіковано і стандартизовано, від якої жодним чином не відмовлялися, можна зробити висновок, що, за задумом компартійної верхівки, політика коренізації в УСРР мала сприяти поширенню українською мовою ідеї про необхідність знищення національних та мовних відмінностей. Така політика згодом цілком логічно призвела до поширення ідеї про необхідність «наближення» української мови до російської з метою їх подальшого «злиття».

¹⁷⁸ Троцький Л. Задачи XII съезда РКП. — М., 1923. — С. 39.

¹⁷⁹ Троцький Л. Про національне питання. З промови на VII Всеукраїнській партійній конференції в Харкові // Національна політика Радянської влади. Збірка з передмовою Х. Раковського. — Харків, 1923. — С. 10.

¹⁸⁰ Скрипник М. Промова на червневому пленумі ЦК КП(б)У 1926 р // Будівництво Радянської України. Збірник. Вип. 1. За ленінську національну політику. — Харків, Б.р. — С. 32.

Л. Троцький визнавав у 1923 р., що «було б легше будувати соціалізм, якби не було ... різноманітності мов національних культур»¹⁸¹. Однак у Кремлі добре розуміли, що прямолінійна пропаганда ідеї «злиття націй» призводить до зворотного результату. Тому головною небезпекою в національному питанні був задекларований великодержавний шовінізм, але не як такий взагалі, а як живлюще джерело для «місцевого націоналізму». Зокрема, у резолюції XII з'їзду РКП(б) про великодержавний шовінізм говорилося так: «Цей ухил шкідливий не тільки тому, що він, гальмуючи справу формування комуністичних кадрів з місцевих людей, які знають національну мову, створює небезпеку відриву партії від пролетарських мас національних республік, а й насамперед тому, що він живить і вирощує змальований вище ухил до націоналізму (до націоналізму місцевого — Авт.), утруднюючи боротьбу з ним»¹⁸².

Загравання більшовицьких керманічів з українською інтелігенцією і, насамперед, з учительством, зумовлювалося не лише впливом останньої на селянство, а й нагальною потребою використати цю масову і освічену соціально-професійну групу для стрімкого і якісного підвищення культурно-освітнього рівня народних мас. Політикою коренізації влада вбивала двох зайців: підвищувала свій авторитет серед місцевого населення й прискореними темпами створювала передумови для переходу до індустріального суспільства.

Зберігши основні засади комуністичної ідеології, владним верхам довелося суттєво поступитися у національній формі. Нині майже не згадується той факт, що на початку своїх експериментів навіть це слово — «учитель» — культурні плановики більшовицької влади намагалися замінити на «шкраб» («школьный работник»). Цей термін, проти якого, до речі, виступив сам В. Ленін, яскраво характеризував ставлення до вчительства у перші роки владарювання більшовиків.

Збільшенню чисельності вчительства, і разом із цим і активному його використанню в радянському будівництві заважало невизначене, а то й негативне ставлення членів РКП(б)/КП(б)У до освітян. Георгій Касьянов цілком слушно окреслив різні варіанти оцінки компартійцями старої інтелігенції. Вони стосуються, хоч і дещо меншою мірою ніж митців, і вчительства як її частини: «Якщо підсумувати весь спектр настроїв членів комуністичної партії стосовно інтелігенції, то можна виділити приблизно три точки зору. Перша — безумовне сприйняття ідеї про співробітництво

---

¹⁸¹ Троцький Л. Мысли о партии // Троцкий Л. Задачи XII съезда РКП. — М., 1923. — С. 68.

¹⁸² Національні процеси в Україні: історія й сучасність. Документи й матеріали. Довідник. У 2 ч. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 31.

зі старою інтелігенцією, повне усвідомлення значення її досвіду й знань для прогресивного розвитку суспільства. Такий погляд був притаманний буквально одиницям в партії. Друга — «прагматичний підхід» — усвідомлення об'єктивної необхідності співробітництва із старою інтелігенцією, яке поєднувалося з прагненням до підкорення її інтересам одного класу (пролетаріату) і вимогам всебічного контролю за її діяльністю. Цей підхід проповідувала найбільш впливова частина керівництва партії — серед них Бухарін, Ленін, Троцький. І, нарешті, третя група, найчисельніша, до якої входила в основному маса рядових партійців, ставилася до інтелігенції або цілком негативно, або з підозрою і недовір'ям. Ці настрої зустрічали підтримку у партійному апараті аж до найвищих його ланок»¹⁸³.

Скептичне ставлення до вчительства, як згадувалося на початку цього розділу, було викликане насамперед неприйняттям освітянською масою більшовицького перевороту та комуністичних ідей нової влади. М. Ісаєв, один з дописувачів журналу «Народное просвещение», навесні 1919 р. відзначав: «Легенду про народного вчителя необхідно зруйнувати. [...] Потрібно відмовитися від шкідливої для справи ілюзії — від віри в можливість широкого використання народного вчительства у справі шкільної реформи. [...] Треба прийти до переконання: необхідно заново створювати кадри справді народних вчителів». Використовувати «старих» вчителів автор пропонував у ліквідації неписьменності серед дорослого населення¹⁸⁴.

Подібний підхід був характерним для більшості активних членів РКП(б) і в наступні роки. Такі погляди знайшли відбиток навіть на XIII з'їзді РКП(б) (травень 1924 р.), де у зв'язку із розглядом доповіді про село розгорнулися дебати стосовно ролі та значення вчительства. Так, наприклад, завідувач відділу ЦК РКСМ А. Шохін закликав з'їзд не захоплюватися думкою про те, що старий вчитель може пристосуватися до нових завдань школи і культурно-освітньої роботи на селі. Він наголошував на тому, що потрібен новий вчитель із лав робітничого класу, підготовлений партією та комсомолом¹⁸⁵. Зрозуміло, що у випадку офіційного схвалення подібного напрямку дій про зростання чисельності вчительства довелося б надовго забути. Делегат від Київської губернії

¹⁸³ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920–1930-х років: соціальний портрет та історична доля. — К., Едмонтон, 1992. — С. 21.

¹⁸⁴ Исаев М.М. Легенда о народном учителе // Учитель и революция. Сборник статей и материалов под ред. А.А. Коростелева, А.В. Луначарского и С.И. Сырцова. — М., «Работник просвещения», 1925. — С. 123.

¹⁸⁵ Тринадцатый съезд РКП(б). Май 1924 года. Стенографический отчет. — М., 1963. — С. 465–466.

С. Бергавінов, колишній ленінградський робітник, що на час з'їзду працював у Бердичівській окрузі, проти старого вчительства виступив ще більш відверто: «Не варто таки забувати, товариші, про те, що вчительство протягом усієї громадянської війни було заодно з куркулями. [...] що близько 50% сільського вчительства — вихідці з духовного стану, синки та доньки попів. [...] Потрібно надзвичайно обережно, серйозно прощупувати вчителів»¹⁸⁶.

Та станом на 1924 р. такі твердження не відповідали компартійному мейнстріму. Одним із гасел зробленої на з'їзді Г. Зинов'євим доповіді ЦК РКП(б) було таке: «Ми не повинні бути партією лише міста»¹⁸⁷. Втїлити його в життя без учительства було неможливо. У Кремлі усвідомили потребу якомога ширшого використання культурного потенціалу освітян для завоювання симпатій села і готові були певний час миритися з недостатньою комуністичністю певної його частини. У зв'язку з цим еволюціонувало і розуміння/публічне тлумачення таких понять «комуністичний підхід», «комуністична ідея».

Таку зміну на зламі ще 1922 та 1923 року ініціював В. Ленін, який в одній із своїх останніх праць, — «Странички из дневника» — приділив чимало уваги проблеми розвитку культури та освіти і, зокрема, вчителству. Зупинившись на потребі поширення комуністичних ідей на селі він уточнив: «Я сказав «комуністичних» і поспішаю застерегтися, боячись викликати непорозуміння або що мене надто прямолінійно зрозуміють. Аж ніяк не можна розуміти це так, ніби ми повинні нести відразу суто вузько комуністичні ідеї на село. До того часу, доки у нас на селі немає матеріальної основи для комунізму, до того часу це буде, можна сказати, шкідливо, це буде, можна сказати, згубно для комунізму. Ні. Почати слід з того, щоб установити зносини між містом та селом, ніяк не ставлячи собі наперед мету впровадити в село комунізм. Така мета не може бути зараз досягнута. Така мета не своєчасна. Постановка такої мети завдасть шкоди справі замість користі»¹⁸⁸. Саме вчителі могли посприяти встановленню такого спілкування. Для цього, наголошував В. Ленін, «треба систематично посилити роботу в справі організації народніх вчителів, щоб зробити їх з опори буржуазного ладу, якою вони є до цього часу в усіх, без винятку, капіталістичних країнах, опорою радянського ладу, щоб відвернути через них селянство від союзу з буржуазією і привернути їх до союзу з пролетаріатом»¹⁸⁹.

¹⁸⁶ Там само. — С. 469–470.

¹⁸⁷ Там само. — С. 94.

¹⁸⁸ *Ленін В.І.* Останні листи і статті. — К., 1989. — С. 28.

¹⁸⁹ Там само. — С. 27.

Ці заклики Леніна були оприлюднені в газеті «Правда» на початку січня 1923 р. Незважаючи на те, що Кремль здійснив низку кроків до налагодження відносин із селом та демонстративно запровадив політику коренізації, на перших порах ставлення до вчительства змінилося мало. Наприкінці 1923 р. С. Чалий підкреслював: «До цієї пори по традиції, яка коріниться в тяжких іспитах Радянської влади, до народного вчителя на місцях підходять переважно як до яскраво вираженого ворога Радянського ладу, не виявляючи при цьому жодних зусиль, аби ворог став «опорою Радянського ладу». Його часто ігнорують і не помічають, рахують не заслуговуючим жодної уваги, ні доброго слова. Зусилля на ідейне завоювання цього ворога на місцях, не дивлячись на категоричні директиви з'їздів, нарад, конференцій у центрі, дуже часто розцінюються, як непродукційно витрачений капітал»¹⁹⁰. У правдивості цих слів нас переконують згадані вище промови С. Бергавінова та А. Шохіна на XIII з'їзді РКП(б). Втім, на той час у Кремлі вже усвідомили необхідність корекції політики щодо вчителів

Модернізаційні завдання, які можна було вирішити лише за умови культурного піднесення села, були важливішими, ніж «ідейна чистота» вчительства. Тому, починаючи з 1924 р., центр рішуче наполягав на лояльному ставленні до вчительства та поблажливому ставленні до минулого тих чи інших конкретних діячів. С. Ингулов, оглядаючи рішення XIII з'їзду РКП(б), зазначив: «Неправильно було б, якби партія стала орієнтуватися лише на те вчительство, яке прийде, а не на учительство, яке зараз є у нашому селі і котре тепер працює в школі. Шлях нашвидкуруч здійсненої підготовки сільської інтелігенції, що його пропонують комсомольці, не є той шлях, який може зараз нам забезпечити перебудову нашої школи і культурного життя села. Потрібні нові вчителі. Це справді так. Але з'являться вони не обов'язково з пролетарських лав, не обов'язково з комсомолу, а з лав сучасного вчительства»¹⁹¹. Інакше кажучи, в Кремлі відмовилися від ідеї фізичної заміни більшої частини вчителів і заявили про потребу налагодження приязних відносин з вчительством як соціально-професійною групою та його (вчительства) політичного перевиховання. Для цього потрібно були йти на поступки та будувати відносини з освітянами приблизно на тих засадах, які вказував у своїх «Сторінках із щоденника» В. Ленін.

---

¹⁹⁰ Чалий С. До «Сторінки з щоденника» тов. Леніна (Роля народного вчителя) // Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1923. — № 11–12 — С. 117.

¹⁹¹ Ингулов С. Р.К.П. и учительство: Что сказал XIII Съезд Р.К.П. о задачах учительства. — М., 1924. — С. 25.

Аналіз даних шкільного перепису кінця 1927 р. свідчить про те, що на той час в Україні до настанов про необхідність використання «старого» вчительства дослухалися. Такий висновок можна зробити з аналізу тривалості вчительського стажу, поданого у *таблиці 3*¹⁹². Серед працюючих наприкінці 1927 р. учителів стаж до 4 років мали лише близько 30%, тоді як чисельність вчительства на той час вже перевищила рівень 1922 р. Таким чином, близько 70% вчителів, що працювали в школах на початок календарного 1928 р. (перепис проводився у грудні 1927 р.) починали свою працю на педагогічній ниві ще до приходу до влади більшовиків або в роки слабкого контролю радянської влади над вчительством.

Таблиця 3.

Характеристика учителів Соцвиху за педагогічним стажем

Категорія вчителів	Угрупування вчителів за педагогічним стажем					
	До 2 р.	2-4	5-9	10-14	15-24	25 та більше
Груповоди	9,7	20,2	29,3	18,0	17,0	5,8
Предметники	11,2	19,8	28,7	17,2	16,9	6,2
Разом	10,0	20,1	29,2	17,9	16,9	5,9

Становище з партійністю серед працівників освіти свідчило про те, що на кінець 1927 р. була наявна певна автономія вчительства. Незважаючи на завдання «комуністичного виховання», наприкінці 1927 р. позапартійних серед вчителів було 92,6%, причому різниця між груповодами та предметниками у цьому показнику була зовсім невеликою — близько 3% (відповідно 93,3 та 90,1%). Членами та кандидатами в члени КП(б)У було усього 3,3% вчителів, а ЛКСМУ — 4,1%¹⁹³. І це при тому, що постановою ЦК РКП(б) в 1924 р. вступ учителів до лав комуністичної партії було полегшене¹⁹⁴.

Хоча перший істотний злам відбувся у 1923 р. після запровадження політики коренізації, але саме 1924 р. став найбільш активним у плані

¹⁹² Україна. Статистичний щорічник. — Харків, 1929. — С. 84.

¹⁹³ Там само.

¹⁹⁴ О приеме в партию сельских учителей (Постановление ЦК РКП(б), 1924 р. // Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения. — Москва–Ленинград, 1931. — С. 183.

налагодження взаємозв'язків із вчительством. З цього приводу О. Мізерницький, обраний на початку 1925 р. головою спілки Робос в Україні, зауважив: «З метою втягти у радянське будівництво найширші верстви суспільства, партія кинула гасло: «розв'язання національної проблеми», а потім «лицем до села»¹⁹⁵. Якщо передати ті постулати у рішеннях з'їздів РКП(б), то можна стверджувати, що гасло: «розв'язання національної проблеми» влади кинула на XII з'їзді у квітні 1923, а «лицем до села» — на XIII з'їзді у травні 1924 р. До I з'їзду Всеукраїнської спілки Робос, що відбувся в січні 1925 р., українці в низовому керівництві спілки склали вже 73,4%, в округових правліннях — 57,9%, а в губернських — 47%¹⁹⁶. Перед своїми членами керівництво спілки відверто ставило завдання «організувати міцну опору дев'ятому валу капіталізму — організувати комуністичну освіту і утворити культзв'язок села з містом» і закликала дати «опір намаганням куркуля робити наступ на сільському фронті»¹⁹⁷. Увага до національного питання та покращання матеріально-побутових умов існування разом з проголошенням вчителя головною особою на селі, дало свої результати. Підбиваючи підсумки 1924 — поч. 1925 р., О. Мізерницький наголошував: «Українське вчительство ... одмежовується від буржуазної інтелігенції, солідаризується з пролетаріатом і виступає під проводом комуністичної партії, як передавач комуністичного впливу на село»¹⁹⁸.

Деклароване XIII з'їздом РКП(б) у травні 1924 р. поблажливе ставлення до минулих помилок вчителя мало особливий відбиток в Україні. Як випливає з вищенаведеної *таблиці 2*, офіційне запровадження політики коренізації не відразу дало поштовх до збільшення кількості вчителів. Становище покращилося лише після того, як влада зробила комплекс кроків назустріч до того часу доволі недружньому вчительству, зокрема, зняла із нього тавро «петлюрівського», чому чималою мірою сприяли рішення XIII з'їзду РКП(б). Звичайно, минулого ніхто скасувати не міг. В одній із брошур, датованій 1925 р., наголошувалося: «Жовтневий переворот, перехід влади до рук більшовиків, збив з пантелику масовика-освітянця і штовхнув його разом з цілою профорганізацією в табір опозиції, — щоб м'яко висловитися, — настроїв його проти нової

¹⁹⁵ Мізерницький О. До II Пленуму ВУЦП Робос. Перший етап // Робітник освіти. — 1924. — Число 3–4.

¹⁹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 48. — Арк. 4–5.

¹⁹⁷ Там само. — Арк. 2.

¹⁹⁸ Мізерницький О. До II Пленуму ВУЦП Робос. Перший етап // Робітник освіти. 1924. — Число 3–4.

влади, її роботи, її органів»¹⁹⁹. Але в с середині 1920-х років таке минуле не вважалося за непростимий гріх.

Щоб пом'якшити спогади по минулу ворожнечу, компартійні керманічі оголошували учителів невинними в тому, що вони опиралися радянській владі. Так, голова Укрбюро Робос Долинко у вересневому 1924 р. виступі на III Волинському Губернському з'їзді робітників освіти наголосив, що «тов. Ленін у свій час цінував вчительство як майбутній кадр помічників компартії в її праці по утворенню нових засад життя та по закріпленню нових ідей поміж масами. Якщо вчительство до сього часу стояло осторонь від широкого революційного шляху, то не тому, що воно стояло за реакцію, за царя, за поміщиків. Головна причина відсталості фактична пригнобленість вчительства оточенням старого ладу»²⁰⁰. Однак такий підхід керівника Укрбюро Робос вирішили підправити самі вчителі. Логічно розсудивши, що основну поступку — дозвіл та сприяння навчанню українською мовою, — зробило саме більшовицьке керівництво, волинські вчителі прийняли декларацію, в якій говорилося: «Сьогодні, вдень нашого єднання, ми не підносимо покаючих молитов за наше історичне минуле, воно було таким, яким мусило бути в цілій сумі умов минулого, в цілому комплексі життя.

Виконуючи свідомо чи несвідомо колись одне із завдань буржуазного ладу, ми разом з тим свідомо чи несвідомо витворювали й один з **могутніх чинників минулих революцій — освіту народних мас** (підкреслено — *Авт.*). В процесі є самої роботи відчували гніт системи й вітали в огні повстань народніх передвісників прийдешніх революцій»²⁰¹. Таким чином вони ледь не відкрито відкидали завуальовані звинувачення в реакційності і настоювали на своїй прогресивності.

З більшою прямоотою говорив відомий компартійний діяч, а в 1924 р. секретар Одеського губкому КП(б)У Ф. Корнюшин. Він прямо наголосив, що після 1917 р. «вчительство зробило значний відступ від тих своїх традицій, якими воно славилось у боротьбі з царизмом. Якщо тоді вчительство було найбільш активною частиною (*суспільства* — *Авт.*), то з приходом пролетарської революції від величі цієї революції трохи розгубилося і вступило в конфлікт з робітниками і селянами, можливо навіть чесно не розбираючись як слід в тому, що відбувалося на початку революції». Як показав історичний досвід, все було з точністю до навпаки. Спочатку вчителі краще розбиралися в поточній політичній ситуації, і саме їх спротив був одним з основних чинників того, що біль-

¹⁹⁹ Гаврилів М. Жовтнева революція та вчительство. — Харків, 1925. — С. 28.

²⁰⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 55. — Арк. 1–2.

²⁰¹ Там само. — Арк. 5.

шовицьке керівництво пішло на поступки. Однак у цих поступках значна частина вчительства помилково, як виявилось у майбутньому, побачила стратегічну корекцію курсу і тому добровільно почала підтримувати компартійно-радянську владу на селі.

У цій же промові доповідач традиційно розкритикував вимоги вчителів початку 1920-х зробити школу аполітичною. Тези більшовиків при цьому зводилися до думки, що будь-яка школа не може бути аполітичною. І якщо, мовляв, ви не стаєте на радянський бік, то це означає, що ви на антирадянській платформі. Причому радянською виголошувалася фактично платформа індустріалізму з додатком у вигляді комуністичної ідеології. У галузі сільськогосподарського виробництва завданням учителів на селі ставилося пропагувати і наближати селян до такого господарювання, «щоб можна було перетворити ці господарства в периферію державного господарства, щоб вони могли збувати продукцію державі». Основною «без сумніву є форма колективна — кооперування. І в цій частині комуністична партія дуже багато чекає від вчительства. Вчитель на селі є найбільш передовою людиною, котра добре знає селянство, котра може надати нам величезні послуги в проведенні заходів Радянської влади на селі»²⁰².

Аналіз тогочасних преси та літератури свідчить про те, що основою пропагандистської праці вчительства має бути все-таки пропаганда «індустр-реальності». Приміром у підсумовуючій праці М. Авдієнка говорилося: «Школа і освіта мусять виробляти громадян з комуністичним поглядом на життя. Але забезпечити соціалістичне будівництво, не відбудувавши промисловості й сільського господарства на підвалинах найновішої техніки, електрифікації і всіх здобутків сучасної науки є річ безнадійна. Потрібні великі знання, щоб користуватися електрикою, новою технікою, найдосконалішими засобами, прикладаючи їх як до промисловості й сільського господарства в цілому, так і до окремих галузей промисловості і сільського господарства. Тому найголовнішим завданням шкіл і освітніх установ є навчити пристосувати мільйон робітників і селян до вимог господарського будівництва»²⁰³.

Але, — і це цілком природно з огляду на російськоцентричний характер більшовицької еліти та й самого СРСР, шлях до побудови цієї індустр-реальності найбільше враховував російські національні особливості. Якщо використовувати тогочасну лексику, то ця теза прозвучить дещо інакше. Нове вчительство «є провідником не лише загальної, а й **комуністичної освіти** (виділення наше — Є.Г.) у маси». Причому у цій же

²⁰² ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 1. — Спр. 167. — Арк. 5.

²⁰³ Авдієнко М.О. Народна освіта на Україні. — Харків, 1927 р. — С. 12–13.

роботі підкреслювалося: «Не забезпечити належних сприятливих умов для роботи вчителя — це значить затримувати соціалістичний розвиток суспільства»²⁰⁴.

Поширення об'єктивно потрібних для індустріального переходу знань, загальна жорстка настанова радянської влади на підвищення освіченості мас (освіта як третій фронт, після воєнного і господарського), поряд із зміненним ставленням самої влади до вчительства та поліпшення його матеріального становище, мали своїм наслідком істотно поліпшення відносин влади з учительством. Починаючи з 1924 р. влада намагалася не допускати згаданого вище (і властивого і навіть для 1923 р.) ставлення до вчителя до «яскраво вираженого ворога Радянського ладу». Нова парадигма пропонувані владою відносин з учителями до вчителя образно висвітлена у вірші В. Маяковського «Третій фронт». Він був оприлюднений напередодні відкриття I Всесоюзного з'їзду вчителів, що відбувся у січні 1925 р.

Сегодня
со всех союзных мест
красной
учительской армии бойцы
сошлись
на первый
учительский съезд.
На третьем фронте
вставая горою,
на фронте учебы,
на фронте книг —
учитель
равен
солдату-герою —
тот же буденновец
и фронтовик.

У тому ж таки січні 1925 р. відбувся і I Всеукраїнський учительський з'їзд. Обидва з'їзди стали свідченням налагодження відносин між владою та вчительством. Однак влада хоча і «вбачила», але «пробачення» не попросила. Тобто про визнання скільки-небудь принципових власних помилок у ставленні до вчительства з її боку не йшлося. Це мало вагомий відбиток на історію подальших відносин. А позицію влади щодо питання

---

²⁰⁴ Там само. — С. 15.

«хто винен» яскраво проілюстрував той же Маяковський в останніх рядках згаданого вірша:

Но каплю и грусти
прибавим к этому:
учитель,
чеши виноватое темя, —
каб раньше
учитель
пошел за Советом,
мы,
может быть,
были бы
сплошь грамотеями.

V.9. Матеріальне забезпечення та пільги вчителям

Моральний стимул та зміна ідеології відносин, насамперед зняття з українського вчителя тавра «антикомуніста» та «петлюрівця», були дуже важливими для налагодження відносин влади з освітянами. Але все це реально могло спрацювати лише у комплексі із покращенням їхнього матеріального становища. Після того як взяти під контроль вчительство з допомогою лише адміністративних та пропагандистських методів не вдалося, наприкінці 1922 р. крайню потребу такого комплексного підходу зрозумів В.Ленін. «Народний учитель, — писав В.І. Ленін, — повинен у нас бути поставлений на таку висоту, на якій він ніколи не стояв і не стоїть і не може стояти в буржуазному суспільстві. Це — істина, яка не потребує доказів. До цього стану справ ми повинні йти систематичною, неухильною, наполегливою роботою і над його духовним піднесенням, і над його всебічною підготовкою до його справді високого звання і, головне, головне і головне — над піднесенням його матеріального становища»²⁰⁵. Яким же було матеріальне становище вчителя до 1923 р. і як та чому воно змінилося в наступні роки?

Матеріальне забезпечення було важливим чинником впливу компартійно-радянської влади на освітян. Вище вже наголошувалося на недовірливому ставленні вчительства до більшовицької влади у перші роки її існування. Більшовики відповідали освітянам тим же. Хоча в одному з перших своїх наказів, виданому 14 лютого 1920 р., новий нарком освіти Г.Гринько наголошував на необхідності подальшого функціонування усіх існуючих до приходу радянської влади українських шкіл та забез-

²⁰⁵ *Ленін В.І.* Останні листи і статті. — К., 1989. — С. 27.

печення їх навчальними посібниками, паливом та охороною від реквізицій, висловлений ним же водночас заклик «позбавляти школу «від чужого нам вчительства»²⁰⁶ (яке було таким в основній своїй масі) не міг сприяти посиленню довіри між вчительством та більшовицькою владою.

На реалізацію виголошених у названій постанові намірів про підведення міцної фінансової бази під освітню діяльність та видачу вчителям авансів «у розмірі середньої тарифної ставки»²⁰⁷ на практиці кошти далеко не завжди знаходилися. Приміром, станом на кінець жовтня 1920 р. із усієї Волинської губернії заробітна плата вчителям лише по Житомирському повіту була видана до першої половини вересня, по іншим же повітам губернії ніяких виплат вчителям за весь час існування радянської влади не здійснювалося²⁰⁸. Не набагато кращими були справи і в Одеській губернії. Із запланованих 502 млн. радзнаків було отримано лише 197 млн. У березні освітяни отримали 10% коштів, в квітні 1920 р. — 20%. На друге півріччя планувалося 1 млрд. 74 млн., а отримано було лише 10% від цієї суми²⁰⁹.

Зрозуміло, що таке недофінансування не могло позитивно відбитися на популярності радянської влади серед вчительства. Водночас аналіз ситуації, особливо з огляду на величезні масштаби фінансування політосвітньої роботи, спонукає до наступного висновку: не вчителі поставилися негативно до радянської влади в результаті недофінансування, а радянська влада недофінансувала освітян тому, що вони у своїй масі не сприймали комуністичних ідей нової влади.

Протягом 1920–1921 рр. принаймні офіційно влада не відмовлялася фінансувати вчителів. Ситуація змінилася кардинально на початку 1922 р. Центр відмовся від утримання шкіл, насамперед — сільських. Усі турботи по фінансуванню школи, а відтак і вчительства, лягали на місцеве селянство. Особливо важким було матеріальне становище вчителів у південному регіоні України, який потерпав від голоду. Тут навіть за бажання селяни не могли допомогти у фінансуванні вчителів. Ось що у 1927 р., за свіжими ще слідами тих подій, згадував вчитель з Миколаєва Величко:

«Пригадую 1921 рік. На 52 школи, коли мені пам'ять не змінює, існувала, ледь животіла в приміщенні, де зараз міститься Друга трудова

---

²⁰⁶ Временная Инструкция Народного комиссариата просвещения «О практической работе по просвещению» // СУ Украины. — 1920. — Ст. 14.

²⁰⁷ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Уполномоченных РСФСР. — 1920. — № 1. — Ст. 14.

²⁰⁸ Советское строительство на Украине (по докладом отделов губ исполкомов). Итоги одной поездки. — Х., 1920. — С. 44.

²⁰⁹ Там само.

школа, українська школа імені Франка. В кожній групі зменька учнів. Вчитель держиться за них, щоб вони якось не розбіглись, ці останні. Матеріальної бази в школі немає ніякої. Працювала невеличка група українських вчителів, що нараховувала в своїх лавах чоловік 20–25. До певної міри їх підтримувало й товариство «Просвіта», що тоді існувало. Щоб підвести базу для роботи, улаштували вечірки та вистави. Мені, зовсім далекому від театральної справи, приходиться збирати товаришів, переводити репетиції й виступати для посилення матеріальної бази школи. Був театр Кожанського. Потім була ще спроба улаштувати вечірку в клубі бувшому міліції. Але був такий холод в нетопленій школі, що товариші не могли виступати, запротестували. Так ми тягли до весни. Працювати становилося все трудніше. Дотягла школа до квітня місяця, а потім сам собою вмерла. Але залишалася ще одна школа, що так само ледве-ледве животіла. Ця школа мала лише дві групи. Робота там підтримувалася надзвичайно примітивними засобами. Тоді видавалися Аровські пайки, була також столовка. Учителька, щоб утримати дітей в школі, домогалася, щоб їм видавали обіди та сніданки. Таким чином тяглася робота. Але потім, не маючи бази, не бачачи жодної підтримки навіть з боку органів Наросвіти, не маючи достатнього контингенту учнів, — і ці групки примушені були припинити роботу, зачинитися»²¹⁰.

Якщо уважно проаналізувати листа, у якому аналізуються події 1921–22 навчального року, то можна зробити висновок: держава не надавала жодної матеріальної підтримки школі та вчителям. Залишки вчительства продовжували працювати в школі завдяки: а) українській «Просвіті» (яку влада незабаром остаточно ліквідувала); б) самодіяльності школярів та вчителів; в) продовольчим пайкам, що надавалися АРА. Але довго так тривати не могло.

Реальне матеріальне становище вчителя на початку 1922 р. у Токмацькому повіті описується у листі Л.Крицької, дружини вчителя з міста Молочанська Токмацького повіту (мова і орфографія збережена):

«Будучи женою одного из учителей г. Молочанска Токмакского уезда, оказавшись случайно в Харькове, считаю своим долгом обратить внимание Наркомпроса на безвыходно тяжелое положение тамошних учителей и обратиться к вашей помощи не только по отношению к нашей семье, а всего учительского персонала. 4 месяца уже никто не получал жалованья, а пайка выдали с осени только 2 раза и то в размере ½ пуда, что, конечно, является каплей в море, особенно для многосемейных, как, например наша семья. В Токмаке же, уездном городе, находящемся в 10 верстах от Молочанска, выдают регулярно пайки. Отговариваются в

²¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 1069. — Арк. 81.

Токмаке тем, что будто бы учителя в Молочанске получают продукты от учеников. Между тем только несколько учеников в начале учебного года, жалея учителей, приносили по несколько фунтов того или другого. Теперь же, когда голод необычайно усилился, никто из учеников не имеет возможности чем-нибудь поделиться с нами, так как сами остро голодают. Американская помощь, которая прибыла туда, будет кормить только детей до 5 лет и стариков, а учителям отказали. Поэтому единственная надежда именно на Вашу помощь, а помощь нужна скоро, иначе могут повториться такие случаи, какие уже были — самоубийства на почве голода.

Летом еще, несмотря на то, что учителя были освобождены от разверстки, все-таки у нас отняли последние 4 пуда пшеницы, утешая тем, что будем регулярно получать пайки, что не осуществилось, а раньше еще, весной, 31 пуд пшеницы отданной на мельницу, чтобы получить муку, пропало, будто бы 9-тая дивизия по ошибке взяла с собой. Прошу Наркомпрос, если это возможно, распоряжения о выдаче нам сыпным пунктом хоть 4 пуда пшеницы, которые Молочанский Райпродком, теперешний Токмакский Упродком, незаконно отобрал. У нас дома нет ни крошки муки, а вещи, которые мы начали с осени продавать, чтобы как-нибудь просуществовать, все проданы.

Еще раз очень прошу Наркомпрос принять немедленно меры для улучшения положения учителей в Молочанске, иначе все обречены на гибель.

Жена учителя Молочанской социал-экономической школы

Л. Крицкая.

Харьков, 31 марта 1922 г.»²¹¹.

У цьому листі характеризується не лише політика в галузі освіти, але й ставлення більшовицького керівництва до селянства. Якщо ж характеризувати стан самих вчителів, то бачимо, що у даному випадку джерел існування було ще менше ніж у прикладі із вчителем з Миколаєва: допомога (до певного часу) місцевих селян та розпродаж власних речей. Навіть американських пайків вчителям не дісталось, фінансування ж центром припинилося ще восени 1921 р.

Таке раптове припинення фінансування школи не могло не відбитися негативно на ставленні вчительства до радянської влади. Дещо кращою, але теж важкою була ситуація з фінансуванням вчительства у тих губерніях, які не потерпали від природних катаклізмів. Іван Демиденко, один з освітян того часу, згадував у 1986 р. про події 1922 р.: «Так я тоді

²¹¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 18–19.

влаштувався вчителем, бідність була, то з учителями взагалі розплачувалися за науку тим, що призначали муки з селянина»²¹².

Лише 1922–23 навчального року державні органи влади почали сприяти (але не фінансувати) віднайденню коштів для професійної діяльності вчителів. Владі вдалося організувати (чи зафіксувати існування) декілька видів джерел існування шкіл. За приблизними оцінками у першій половині 1923 р. близько 1 000 шкіл та 400 дитячих будинків існували завдяки шефській допомозі²¹³. Близько 9 000 шкіл (з 17 805, що існували на початок 1923 р., тобто більше половини усіх існуючих)²¹⁴ утримувалися на кошти сільських товариств до договору (розрахунки велися в зернохлібі, розміри якого коливалися від 2 до 20 пудів зернохліба у місяць)²¹⁵. Певна частина вчителів існувала у 1922/23 рр. завдяки самооподаткуванню селян та відрахуванню 10% від натурального податку²¹⁶. Але навіть така організаторська допомога Наркомосу далеко не охоплювала усі школи і усіх педагогічних працівників. В пояснювальній записці до «Приблизних даних про розподіл дитзакладів Соцвиху за джерелами їх існування», поданій очільником Головоцвиху В. Арнаутовим на розгляд керівництва Наркомату освіти в червні 1923 р., зазначалося:

«Дуже велику групу шкіл складають ті сільські школи, які навіть у лютому місяці не отримували коштів ні з одного із вказаних вище джерел. На початку навчального року таких шкіл було значно більше, тепер же їх кількість скоротилася внаслідок збільшення місцевих видатків та розвитку договірної кампанії. Джерелами існування цих шкіл стали подаяння, які вчительство вимушено було приймати у формі обідів по черзі у кожного з селян, або у вигляді підношень індивідуальних або групових. В багатьох випадках вчительство жило за рахунок відведених йому городів та власного господарства. Нерідкими були випадки найму вчителів на розробку ліса і т. ін.

Тим не менш заняття в значній частині цих шкіл відбувалися більш чи менш нормально. Перерви спостерігалися головним чином внаслідок відсутності палива. Таким чином головним джерелом утримання шкіл, на які не виділялися гроші ні з місцевого бюджету, ні з центрального, ні по

---

²¹² Великий голод в Україні 1932–1933 років: У IV т. / Вик. директор Комісії Джеймс Мейс. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — Т. 2: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. — С. 93.

²¹³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 865. — Арк. 16.

²¹⁴ Україна. Статистичний справочник. — Х., 1925. — С. 49.

²¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 865. — Арк. 16.

²¹⁶ Там само.

договорам, варто вважати енергію і ентузіазм вчительства, котре зовсім безкоштовно віддавало свою працю школі»²¹⁷.

За визнанням у 1927 р. голови спілки Робос Мізерницького у 1922/23 навчальному році близько 600 шкіл із загальною кількістю вчителів понад 1 тис. не увійшли ні в який бюджет²¹⁸.

В одній із своїх статей В. Арнаутов відверто визнавав, що фактично до початку 1923 р. «не було навіть натяку на допомогу з центру, ні у формі виплати заробітної плати, ні у формі якого-небудь педагогічного зв'язку»²¹⁹. Названі вище «ентузіазм і енергія» були мало пов'язані з радянською владою, і це непокоїло більшовиків. Не маючи безпосередньої матеріальної залежності від компартійно-радянської влади, вчительство не могло стати її союзником. Тому з початком формування місцевого бюджету, який реально почав з'являтися в Україні у 1922/23 господарському році (тривав із жовтня по вересень) і суттєво зміцнився у 1923/24 господарському році, змінювалася і система оплати. Заробітна плата вчителям у містах нараховувалася в стійкій грошовій одиниці — товарному рублі. На перших порах ставка вчителя у місті становила 3 товарні рублів на місяць і до кінця 1922/23 р. зросла до 4,75 товарних руб.²²⁰

Більшість сільських шкіл існували на основі договірних засад із сільською громадою, і вчительська ставка обчислювалася в хлібних одиницях. З появою районного місцевого бюджету, який перетворився на реальну величину лише у 1923/24 р., стала можливою сама постановка питання про перехід шкіл на місцевий бюджет. Тому спілка Робос кинула гасло «Жодної школи на договірних началах із сільтовариствами!»²²¹.

Таке гасло формально обґрунтовувалося низьким рівнем заробітних плат вчителів при названому способі їх матеріального забезпечення. І справді, наводилися дані, що при середньомісячній зарплаті вчителів сільських шкіл, які офіційно перебували на місцевому бюджеті, у розмірі 8,3 руб., в учителів договірних шкіл вона не перевищувала 2–3 руб.²²². Більш детальний аналіз усіх матеріалів, у тому числі і тієї обставини, що у таких школах кошти утримання вчителів ґрунтувалися на товарному, а не грошовому еквіваленті, призводить до висновку, що основною при-

²¹⁷ Там само. — Арк. 16–17.

²¹⁸ Мізерницький О. Перед лицем Жовтня (освітянський рух на Україні) // Народний вчитель. — 1927. — 7 листопада.

²¹⁹ Арнаутов В. Переподготовка работников просвещения // Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1923. — № 7–8. — С. 36.

²²⁰ Долинко М. Материальное положение работников просвещения на Украине // Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1923. — № 7–8. — С. 112.

²²¹ Там само. — С. 116.

²²² Народна освіта на Україні. Харків, 1924. — С. 112.

чиною появи такого гасла була неможливість встановлення комуністичного впливу на вчительство.

У тих селах, де школи перейшли на місцевий бюджет, вчителі отримували заробітну плату у рази меншу, аніж їхні колеги у місті. Приміром, у 1922/23 р. у Харкові ставка для освітян першого розряду перевищувала ставку для працівників навколишніх сіл у 3 рази, у Полтаві — у 2,3 рази. Щоб якось заробити собі на хліб, сільські вчителі були змушені брати додаткове навантаження. Адже, як визнавало керівництво спілки Робос, «життя в селі має майже таку вартість, як і у місті»²²³.

Незважаючи на загальне збільшення фінансування школи у 1923/24 р., різниця між оплатою праці міського та сільського вчителя за місцевим бюджетом залишалася суттєвою. Її характеризує наступна таблиця:

Таблиця 4.

Матеріальне забезпечення вчителів, що утримувалися на місцевому бюджеті в 1922/23 і в 1923/24 акад. роках (в червонних руб.)²²⁴

Губернії	1922–23		1923–24	
	місто	село	місто	село
Волинська	Нема від.	Нема від.	17,5	16,8
Донецька	14,0	12,5	31,7	24,7
Катеринославська	Нема від	Нема від.	34,4	21,5
Київська	11,08	6,75	22,5	18,0
Одеська	11,0	8,0	36,25	29,0
Полтавська	11,0	7,75	17,5	10,5
Подільська	11,75	Нема від	31,2	14,6
Харківська	Нема від	Нема від	37,5	18,2
Чернігівська	10,5	8,2	14,0	10,5
Пересічно по Україні	11,1	8,3	26,95	18,0

Незадоволення педагогів низьким рівнем матеріального забезпечення, невідповідністю гасел і дійсності часом виливалося у відверто антирадянські резолюції. На вчительській конференції міста Миргорода, що відбулася 7 серпня 1923 року, була прийнята така резолюція:

²²³ Долинко М. Матеріальне положення работников просвещения на Украине // Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1923. — № 7–8. — С. 116.

²²⁴ Україна. Статистичний справочник. — X., 1925. — С. 60.

«Школи не ремонтуються, їх робітники не отримують заробітної платні протягом 4–5 місяців /чого не було навіть у найбільш критичні періоди нашої держави/. Вчитель протягом 4–5 років безперестанної боротьби розгубив свої внутрішні багатства, він вимушений жебракувати, як матеріально не лише в минулі роки, які були важкими для усіх, але й нині, коли інші службовці більш-менш наближаються до прожиткового рівня. У цей час, коли перед іншими закладами і їх робітниками розкриваються нові перспективи, постають нові завдання, перед школою та вчителем все той же темний кут, із якого, здається, немає виходу.

Нема для вчителя і сьогодні. Невиплачена заробітна плата за 4–5 місяців вимушує його за мізерну винагороду частинами продавати свої сили, збільшувати робочий день до колосальних розмірів. Знесилений таким чином учитель, певна річ, не лише не сприяє творчості у роботі по створенню нової школи, а й, навпаки, втрачає остання радісне почуття творчої діяльності. Втрачає набуті досвід і знання.

... Ми, робітники школи, остаточно знесилені у своїй самотній боротьбі за кращу її долю, спостерігаючи її оманливе існування при існуючих сьогодні умовах і не бажаючи надалі підтримувати цей самообман, в безсиллі складаємо руки і відмовляємося від шкільної роботи до того часу, доки школи не будуть відремонтовані, забезпечені паливом, мінімальною кількістю шкільного приладдя і доки робітникам не буде виплачена заборгованість за минулий час»²²⁵.

Важке матеріальне становище ставало особливо нестерпним на тлі вагомого покращення загальної ситуації в країні, а також поліпшення матеріального становища інших категорій службовців. За такого стану речей про контроль над вчительством з боку влади і мови не могло бути. Адже, як справедливо зазначалося в журналі «Шлях освіти», ніхто не зможе опиратися «економіці»: «Економіка велить брати приватні уроки. Провінційний педагог вже давно, — в прямому і переносному розумінні цього слова, голодує; але, за кмітливим виразом чийось, з періоду боротьби за картоплю він перейшов у період боротьби за нові брюки — а це боротьба менш трагічна, ніж боротьба за хліб, але, ймовірно, більш інтенсивна, оскільки ведеться вже з наповненим шлунком»²²⁶. І хоча далеко не скрізь «боротьба за картоплю» перетворилася на «боротьбу за нові брюки», у більшовицького керівництва викликала глибоке занепокоєння та обставина, що при такому зануренні у заробляння грошей вчитель вже не міг навіть і замислюватися над тим, щоб пропагувати кому-

²²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 29. — Арк. 261–262.

²²⁶ Макаров. А.Н. Педагог новой формации // Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1924. — № 3. — С. 112.

ністичне виховання. Як зазначалося у цьому ж дописі, при наданні приватних уроків «педагог берет и не «мудрствуя лукаво», «жжет» вечером то, чому «поклонялся утром»²²⁷, тобто надає приватні уроки зовсім за іншими, ніж у школі, підручниками і програмами, тими, що були запозичені з дореволюційних часів²²⁸. Ситуацію потрібно було змінювати.

Тому з 1923/24 р. поряд із «бато́гом», що й надалі виявлявся у свавільних звільненнях, переміщеннях, закидах в прихильності до «петлюрівщини» та руйнуванні традиційного духовного життя вчителя, влада дедалі активніше використовує «медяник»: підвищення заробітної плати, соціальні гарантії. Реальне покращення матеріальних умов вчителів у 1923/24 р. стало можливим як внаслідок зміцнення місцевого бюджету, так і завдяки відчутному збільшенню частки Наркомату освіти в республіканському бюджеті — з 18% у призначенні та 15% у реальному виконанні протягом 1922/23 року, до 24% у 1923/24 році²²⁹. З огляду на загальне зростання бюджету, фінансування освіти збільшилося втричі.

Одним з найбільш показових «медяників» була політика коренізації, до здійснення якої активно залучалося і «петлюрівське» вчительство. Це не лише примиряло таких вчителів із новою владою, але й часом робило з них справді щирих прибічників влади. Відтак досить швидко, — фактично протягом 1923/24 господарського року, — більшість вчителів переходить на радянську платформу.

Хоча матеріальне становище й покращилося, але забезпеченим вчителя назвати було важко. У червневому номері журналу «Шлях освіти» за 1924 р. була надрукована стаття Сивоконя з аналізом матеріального становища вчительства на селі. Зауважуючи, що далеко ще не всі вчителі допомагають партійним органам боротися з «куркульсько-попівською ідеологією», дописувач підкреслював, що є сильний ворог, «який перешкоджає бути завжди на чеку. Цей ворог — тяжке матеріальне становище. Щоб звести свій убогий бюджет без дефіциту, вчитель переобтяжує себе всякою роботою, що аж ніяк не стосується освіти». Далі кореспондент наводив такі статистичні дані: «Зарплатню по курсу дня освітянин одержує з грудня 1923 року; 42,4% цієї суми йде на їжу що, головним чином, складається з таких продуктів: хліб, картопля, пшоно, олія, капуста, цибуля, чай. Другу статтю складають витрати на купівлю одягу і взуття — 32,1%. Всі освітяни до теперішнього часу не мали можливості купити собі одягу, страшенно обносилися й тільки за останній час, коли зарплатня стали більш-менш помітною, почали купувати

²²⁷ Орфографія і мова збережена з метою передачу колориту висловленого.

²²⁸ Макаров. А.Н. Педагог новой формации // Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1924. — № 3. — С. 112.

²²⁹ Народна освіта на Україні. Харків, 1924. — С. 112.

взуття і одяг. Ті з учителів, які мають свої продукти споживання, витрачають на взуття і одяг $\frac{3}{4}$ зарплатні. На культурні потреби витрачається 3,2%, на квартиру — 12,3% інші витрати — 10%». Незважаючи на критику становища народного вчителя в дореволюційний час, у реальному вимірі зарплатня сільського вчителя Харківщини в 1924 р. складала 42,4% довоєнної. Тому цілком закономірною була та обставина, що шкільна зарплата становила лише 65,3% прибуткового бюджету вчителя, до якого додавалися «інший заробіток, прибуток з городу, фізична праця і т. інше»²³⁰.

Станом на кінець 1927 р., коли проводився всесоюзний перепис вчителів, ситуація істотно змінилася. Відсоток отриманих від педагогічної праці коштів у загальному заробітку вчителя значно зріс²³¹:

Таблиця 5.

Загальний заробіток вчителя та частка у ньому плати за педагогічну роботу (листопад 1927 р.).

Категорія		Загальний заробіток	Педагогічна робота	% заробітку з педагогічної роботи до загального
1		2	3	4
Місто				
Всі вчителі		73,1	69,1	94,5
З них:				
1. Груповоди.		58,0	55,7	96,03
	Чоловіки	70,1	65,5	93,44
	Жінки	55,2	53,4	96,74
2. Предметники		92,1	85,9	93,27
	Чоловіки	101,0	93,6	92,67
	Жінки	78,4	74,0	94,39
Село				
Всі вчителі		54,4	52,3	96,14
З них:				
1. Груповоди		51,4	49,7	96,69
	Чоловіки	55,0	52,8	96,0

²³⁰ Сивокінь. Учитель на селі Харківщини // Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1924. — № 6. — С. 268.

²³¹ Всесоюзний шкільний перепис 15.XII.1927 р. — Т. 1. — Шкільні установи соціального виховання на Україні. — Харків, 1930. — С. 305.

Закінчення таблиці 5

1		2	3	4
	Жінки	48,6	47,3	97,33
2. Предметники		77,3	71,8	92,88
	Чоловіки	81,0	74,6	92,01
	Жінки	66,4	63,6	95,78
УСРР в цілому				
Всі вчителі		60,0	57,3	95,5
З них:				
а) Груповоди		52,8	51,0	96,59
б) Предметники		86,3	80,4	93,16
	Чоловіки	68,0	64,1	94,26
	Жінки	53,6	51,9	96,28

До згаданої у таблиці педагогічної роботи входила також позашкільна оплачувана робота, в тому числі ліквідація неписьменності. Таким чином, зарплати були вищими за пересічні тарифні ставки. Існували ще всілякого роду доплати, та й навантаження вчителя намагалися іноді брати більше за ставку (на той час це не віталось: більш бажаним було виконання вчителем громадської роботи).

Незважаючи на ще існуючу різницю між загальним заробітком та коштами, отриманими за педагогічну роботу, слід відзначити, що вона (різниця) зменшилася у порівнянні з 1923/24 навчальним роком, і головне, сама тарифна ставка підвищилася. Однак за збільшення заробітної плати досить часто вчитель був повинен «розплачуватися» безоплатною громадською роботою. Якщо у місті 63,2% вчителів взагалі не мали подібних додаткових навантажень, то у селі — всього 42,4%, причому серед чоловіків-груповодів такий відсоток знижувався до 26,5, а чоловіків-предметників — 31,8. Варто також відзначити, що від 20 до 25% всіх вчителів-чоловіків на селі мали по 3 і більше посад на безоплатній громадській роботі. З наведеної *табл. 5* також видно, що різниця у заробітній платні між сільським та міським вчителем була досить значна — сільський вчитель отримував лише 74,4% коштів у порівнянні з міським. Якщо врахувати ту обставину, що земельні наділи серед сільських вчителів, внаслідок їх великої завантаженості, були не досить поширені (господарували на наділах 17,5% сільських вчителів та 2,2 міських), то можна з впевненістю сказати, що матеріальна скрута на селі була відчутнішою²³².

²³² Всесоюзний шкільний перепис 15.XII.1927 р. — Т. 1. — ... — С. 305.

Якщо порівняти індекси цін на 1 січня 1924 р. і 1 січня 1929 р., то виявиться, що зросли вони на 18%, тоді як ставки заробітних плат зросли у декілька разів²³³. Але навіть у складних матеріальних умовах 1923/24 навчального року настрої дедалі більшої частини вчительства ставали прорадянськими. Виходить, що основними чинниками симпатій вчительства до влади ставали все-таки не матеріальні умови. Варто навести результати аналітичного дослідження, датованого 1924 р. Як відверто визнавалося у цій праці, «еволюція учительства тим більш знаменна, що їй навряд чи могло сприяти значне поліпшення побуту». На підтвердження цього наводилася така таблиця (орфографію та правопис подаємо за джерелом, текст якого виділено прописними буквами)²³⁴:

Таблиця 6.

«Порівнююча таблиця заробітної плати 30-літнього вчителя»

КРАЇНА	Місячна платня, \$	Цінність продуктового набору, \$	Показчик реальної заробітної плати	Стандартний показчик	місце
1	2	3	4	5	6
1. Англія	98,00	2,16	45	2,4	2
2. Бельгія	36,00	2,00	18	0,9	8
3. Болгарія	10,80	1,10	10	0,5	12
4. Німеччина	4,00	1,56	3	0,2	14
5. Голандія	84,00	0,20	38	2,0	4
6. Іспанія	38,88	2,01	19	1,0	7
7. Італія	23,90	1,99	12	0,6	11
8. Китай	51,00	1,57	32	1,7	5
9. Латвія	15,30	1,50	10	0,5	12
10. Литва	21,60	1,45	15	0,8	9
11. РСФРР	13,00	2,10	6	0,3	13
12. Румунія	16,17	1,18	14	0,7	10
13. Півд. Амер. Сп. Держ.	100,00	2,35	43	2,3	3
14. Фінляндія	48,00	1,67	29	1,5	6
15. Франція	33,00	2,00	17	0,9	8

²³³ Вираховано за даними статистичних довідників: Календар-справочник і записна книжка районного статистика і кореспондента. — Харків, 1925. — С. 261; Україна. Статистичний щорічник. — Харків, 1929. — С. 259.

²³⁴ Народна освіта на Україні. Харків, 1924. — С. 76–77.

Закінчення таблиці 6

1	2	3	4	5	6
16. Чехословаччина	28,30	1,80	16	0,9	8
17. Швейцарія	83,02	1,34	54	2,8	1
18. Швеція	70,70	2,12	33	1,7	5
19. Південно-Славія	15,00	1,55	10	0,5	12

- Примітки:*
1. Місячну платню й цінність продуктового набору показано на американські долари
  2. Показчик реальної заробітної плати показує відношення місячної платні до продуктового набору.
  3. Продуктовий набір має: 1 кілограм муки, 1 кг рису, 1 кг масла, 1 кг м'яса, 1 кг цукру і 1 кг картоплі.
  4. За стандартний показчик — 1 — взято країну з середнім показником реальної заробітної плати (середнє арифметичне)
  5. Графа «місце» показує, яке місце займає країна по розміру заробітної платні в загальному ряду.

З цієї характеристики видно, що бідніший от вчителя Союзу тільки вчитель зруйнованої Німеччини. (Для більшої точності треба зауважити, що середня цифра місячної зарплати в 13 доларів, як тут показує тов. Бубу, звичайно, прибільшена. Середня цифра заробітку учителя у нас, на Україні, відчитного року була значно нижче». Тобто автори визнавали, що український вчитель забезпечений матеріально гірше не лише від європейських країн та Китаю, але й у порівнянні з вчителями інших регіонів СРСР.

Незважаючи на усі труднощі, матеріальне становище вчителя, нехай повільно, але почало поліпшуватися. Ця повільність чималою мірою зумовлювалася розширенням шкільної мережі, що реально розпочалося з 1925/26 навчального року. То ж кошти були потрібні не лише на покращення матеріального становища існуючих шкіл, а й на відкриття нових. У промові на черговому з'їзді спілки у квітні 1926 р. нарком освіти О. Шумський так пояснював повільність у покращенні матеріального становища вчительства та поліпшення матеріально-технічної бази школи: «Піднятися на вершок із нашої темряви, але піднятися мільйонами і не «строить теплички для избранных» — це є радянська політика в освіті, а не те, що буде збудовано багатенько гарненьких шкіл, надрукуємо неспіша підручників, найдемо учителів, а тоді організуємо школу й наберемо деяку кількість дітей»²³⁵.

²³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 405. — Арк. 28.

Порівняно невисокі матеріальні статки вчителів, особливо сільських (заробітна плата сільського вчителя суттєво відставала від міського), певним чином компенсувалися різного роду пільгами. У одному з довідників про це говорилося так: «Декретом від 5.08.1925 року про вселюднє навчання уряд УСРР встановив цілу низку пільг для вчителів у сільських школах соцвиху, що перебували в найгіршому стані, а саме: вчителі, починаючи з 1925/26 року, через кожні 3 роки одержуватимуть 10% надбавки до своєї платні, округові й районіві виконавчі комітети незалежно від утримання вчителів мусять забезпечити їх не платно помешканням з опаленням та освітленням, неповнолітніх членів родин сільських учителів переважно перед дітьми інших громадян поміщати в дитячі садки, будинки тощо, дітей вчителів, переважно перед дітьми інших громадян, приймати до усіх шкіл, звільняючи від плати за навчання, улаштовувати для вчителів курси по підвищенню кваліфікації тощо»²³⁶.

Можна зробити висновок, що важливе місце у заохоченні до праці вчителем на селі мали комунальні пільги, які, звичайно, були повністю відсутні на початку 1920-х рр., коли влада відмовилася від фінансування вчительства взагалі. На виконання вказаного декрету в колективному договорі між спілкою Робос та Наркоматом освіти УСРР на 1925/26 господарський рік (що майже збігався з навчальним) наголошувалося: «Усім педробітникам сільських шкіл соцвиху надається помешкання з освітленням і опаленням у школі або десь в іншому місці, але не далі як 1½ верстви від нього. Коли ж робітникові такого помешкання не дається, — то видається відповідну грошову компенсацію»²³⁷. Підкреслимо — комунальні пільги стосувалася саме вчителів сільських шкіл. І хоча на початку 1927 р. керівництво спілки Робос ставило перед собою завдання поширити їх «на промислові райони та заштатні містечка»²³⁸, повною мірою здійснити це не вдалося. Так, у листопаді 1927 р. лише 19,7% міських вчителів мали безкоштовне помешкання і ще 11,5% отримували на гроші на житло. Тоді як на селі картина була іншою: 68,7% сільських вчителів мали безплатне помешкання, а ще 18,9 % отримувало гроші на квартири. Із тих, що отримували безплатне помешкання на селі, 46,6% користувалися лише безплатним опаленням, 1,2 — освітленням, і лише 37,5% — мали безоплатне і опалення, і освітлення. Слід також зауважити, що в силу різних причин 13,4% сільських вчителів не користувалися комуналь-

²³⁶ Авдієнко М.О. Народна освіта на Україні. — Харків, 1927. — С. 15.

²³⁷ Бюлетень Наркомосвіти. — 1926. — Ч. 7 (25). — Травень 15–31.

²³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 638. — Арк. 2.

ними пільгами. Швидше за все це більшість з них складала ті, хто жив у великій родині у власному помешканні і працював у рідному селі.

Іншою вагомою пільгою вчителів, — і вона мала особливе значення у контексті майбутньої модернізації, — було сприяння в отриманні їх дітьми повної середньої та вищої освіти. У колективному договорі зазначалося: «Наркомос дає такі пільги щодо навчання й плати за навчання навчителям та іншим членам спілки, а також їхнім утриманцям:

а) Неповнолітніх членів родин сільських учителів переважно перед дітьми інших громадян, за інших однакових умов, приймається до дитячих будинків садків, колоній та інших установ соціального виховання типу інтернатів;

б) Члени родин — учителів сільських шкіл соцвиху та сироти їхні мають перевагу перед іншими громадянами під час приймання до старших груп 7 річної трудової школи, професійної школи та вищих учбових закладів, їх звільняється від плати за навчання; крім того, їх в першу чергу задовольняється підручниками й шкільними посібниками та забезпечується сільським інтернатом чи встановленими стипендіями;

в) Дітей всіх педробітників, а також дітей осіб, що обслуговують учбово-виховальні та культосвітні установи, якщо заробіток цих осіб не перебільшує 75 карб., звільняється від навчання в установах соцвиху»²³⁹.

Окрім соцвиху (на той час це семирічна школа) подібна пільга існувала для усіх названих у пункті в) категорій для навчання у профшколах. Навчання у вузах було безкоштовним вже для тих, хто мав заробітку менше 250 руб.²⁴⁰, інші мали платити. Подібна підтримка освітніх прагнень вчительства та членів їх родин реально впливала на настрої вчительства та сприяла підтримці ними радянської влади: важливість освіти розуміли всі вчителі.

Існувала ще одна пільга, якої вдалося добитися українському уряду в середині 1920-х рр. І знову таки вона стосувалася освітян, які працювали на селі. Йдеться про відстрочку вчителів сільських шкіл від служби в армії. У доповідній записці до ЦВК та РНК СРСР від 29 вересня 1925 р., поданій разом із ініційованим українським урядом законопроектом «Про відстрочку від призова на військову службу вчителів сільських шкіл», говорилося про завдання забезпечення сільських шкіл якісним педагогічним персоналом. Важливість цього завдання значно підвищувалася у зв'язку із ухваленням 5 серпня 1925 р. постанови ВУЦВК «Про заходи по проведенню загального навчання». Згідно цієї постанови встановлювалося обов'язкове та безкоштовне навчання дітей у перших чотирьох

²³⁹ Бюлетень Наркомосвіти. — 1926. — Ч. 7 (25). — Травень 15–31.

²⁴⁰ Там само.

класах трудової школи соціального виховання. У зверненні керівництва УСРР одним з основних чинників, що заважав «постановці шкільної справи на селі», називався саме призов учителів на військову службу:

«Призов вчителів особливо несприятливо відгукується на сільській школі, так як, з одного боку, відрив від вчительської праці під час військової служби декваліфікує вчителів, а з іншої — ускладнює питання із заміщенням вчительських посад, в той час, як кількість бажаючих вчителювати на селі не така вже й велика. Між іншим, при здійсненні загального навчання потрібно забезпечити вчительським складом саме сільську школу і зберегти постійні кадри вчителів. Одним із заходів для досягнення цього є надання сільським вчителям відстрочки від призову на військову службу. Така пільга надавалася вчителям у дореволюційний час. Пільга ця, внаслідок незначної кількості молодих вчителів, у порівнянні із загальною кількістю тих, хто підлягає призову на військову службу, не зможе негативно відбитися на інтересах захисту Республіки»²⁴¹.

Як бачимо, причини вказані суто професійні, без будь-якого домішку ідеології. Пропозиції цілком відповідали завданню технічної підготовки до «модернізаційного стрибка», результатом їх виконання мало стати збільшення кількості людей, що отримали якісну початкову освіту. Цей проект дещо загубився у коридорах верховної влади: вищі радянські органи влади не хотіли розглядати це питання. Обґрунтованих причин для відмови не було, а погоджуватися не хотілося. Лише за особистим наполяганням голови ВУЦВК Г. Петровського це питання таки було поставлене 29 січня 1926 р. на порядок денний РНК СРСР. Категорично проти проекту українських урядовців виступила лише Реввійськрада СРСР:

«Сільський вчитель, пройшовши строкову службу в армії, стане провідником впровадження в народні маси думок про необхідність набуття військових знань. Вважаючи, що відрив на 1 рік від вчительської праці вчителів не декваліфікує, Реввійськрада проти клопотання Постпредства УСРР заперечує»²⁴². Аналіз цього та інших документів, які впливали на ухвалення рішення, дозволяє зробити висновок про те, що головну роль у запереченні намірів по відстрочці від призову відіграло побоювання того, що подібна відстрочка загальмує уніфікаторські процеси в СРСР. Однак пропозицію України підтримали більшість республік, та й загальний настрій на той час був більш сприятливий до господарського

---

²⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 4113. — Арк. 1–2.

²⁴² Там само. — Арк. 4, 5.

будівництва, аніж до військових дій. Тому Президія ЦВК СРСР 7 травня 1926 р. прийняла рішення, у якому говорилося:

«Усім вчителям розташованих у сільських місцевостях шкіл першого ступеню, семирічок і шкіл селянської молоді надається відстрочка щодо призову на дійсну військову службу на весь час перебування їх на посадах вчителів вищезазначених шкіл»²⁴³.

Таким чином, український уряд таки зміг добитися свого у цьому випадку. Не останню роль в цьому зіграв той факт, що близько 70–75% усіх чоловіків-вчителів сільських шкіл активно займалися громадською роботою.

Покращення, хай і не кардинальне, матеріального становища вчителя, поряд із більш уважним ставленням до нього влади у зв'язку із його справді великим значенням у завоюванні симпатій села та підготовці до «модернізаційного стрибка», зумовили прихильне ставлення більшості вчительства до радянської влади. Чималою мірою цьому сприяла громадська робота вчителя, зміст якої формувався агітаційно-пропагандистськими відділами компартійних органів. Часто повторюючи комуністичні гасла, навіть при початковому скептичному ставленні до них, вчителі, як і кожна людина, переймалися ними. Це значною мірою впливало і на їхнє ставлення і до влади, цілі якої таким чином ставали близькими вчителям, а через них вже мали вагомий вплив і на зміну уявлень інших верств населення, передусім — селян. Саме громадську роботу вчителя й звертається увага в наступному підрозділі.

V.10. Громадська робота

Як вже згадувалося вище, з другої половини 1923 р. вчительство стало більш лояльно ставитися до радянської влади. Основним чинником подібної зміни уподобань стало запровадження політики коренізації. Про це не раз говорилося у багатьох виступах та дослідженнях тогочасної доби. Приміром в одній з праць називалися основні причини збільшення симпатій вчительства до радянської влади: «Слух про Леніна на XII з'їздові з нап'ятнуванням проти всякого великодержавного шовінізму, нова національна політика після XII з'їзду, що раз частіші обіжники та прикази радянських і парторганів про протягування сільської інтелігенції до радянського культурного і в кінці державного будівництва»²⁴⁴.

Із вказаної цитати можна зробити також висновок, що поліпшенню ставлення вчительства до нової влади сприяла дуже важлива зміна, яка

²⁴³ Там само. — Арк. 23.

²⁴⁴ Гаврилів М. Жовтнева революція та вчительство. — Харків, 1925. — С. 31.

стала наслідком запровадження коренізації. Тепер вчителя-українці отримали усі шанси для кар'єрного і професійного зросту. Це дуже важливо. Адже в дореволюційний час вже між народним вчителем та педагогом із гімназії, не кажучи вже про державні посади, існувала величезна прірва. Учителю на селі, навіть найбільш активному, фактично був закритий шлях нагору. Тим більше українському та такому, що не цурається своєї «українськості» освітянину. Подібна ситуація зберігалася до 1923 р., оскільки компартійне керівництво з великою пересторогою ставилося до національно свідомих педагогів, які й склали основу сільського вчительства. Однак після запровадження політики коренізації ситуація почала кардинально змінюватись.

Формальна «українськість», насамперед спілкування та викладання українською мовою, тепер не засуджувалася, а віталася. Сільський вчитель отримував усі можливості для руху вперед по професійній чи владній вертикалі. Для цього слід було прийняти більшовицьку ідеологію та відмовитися від публічних виявів релігійності. Враховуючи, що нова редакція більшовицької ідеології формально не суперечила «українськості», а з релігією ще й до революції у народного вчителя не завжди були теплі стосунки, то такі жертви значній частині вчителів здавалися цілком прийнятними, ба навіть не були жертвами. І хоча негативне ставлення більшовицьких діячів до українських вчителів час від часу все-таки виявлялося, це, за великим рахунком, не заважало співробітництву вчительства із владою.

Для більшовицької ідеології сприяння національно-культурному будівництву неросіян було кроком назад. Багатьох комуністів це бентежило або сприймалося як тимчасова поступка на зразок «народницької» програми в аграрному питанні чи непу. Таких правдомовних скептиків довелося переконувати відмовитись від пропаганди своїх уподобань, тому що відвертість у національному питанні могла лише нашкодити планам керівництва РКП(б). У Кремлі вирішили поступитися у національній формі, щоб виграти у змісті.

Загалом вчительство можна було адміністративним шляхом змусити викладати російською мовою, а незгодних — звільнити. Тобто у принципі адміністративні дії щодо вчителів могли мати б реальний результат, оскільки, на відміну від самодіяльного селянства, вчителі із 1924 р. економічно цілковито залежали від держави. Але в такому разі, по-перше, більшовики отримали б вороже налаштовану масу не лише вчителів, а й переважної частини селян, а по-друге, і, можливо, це головне, про усілякі намагання швидкого переходу до індустріального суспільства можна було б забути. Тому влада вирішила піти на компроміси в національно-культурному питанні, оскільки воно не було для В. Леніна принциповим,

і зосередитись на пропаганді основних ідей і цілей «соціалістичної» індустріалізації. А вона передбачала обов'язкову концентрацію, уніфікацію та централізацію в межах однієї держави. Тобто, якщо до революції В. Ленін мріяв про те, щоб комуністи гноблених націй вимагали «найбільш повного, у тому числі й організаційного, злиття, а не тільки зближення робітників гнобленої нації з робітниками гноблячої нації»²⁴⁵, то тепер подібне завдання ставилося перед вчителями. В цьому була основна мета громадської роботи на селі, оскільки для більшовиків поняття «радянська» «індустріалізація», «уніфікація», «централізація» знаходилися в одному синонімічному ряду і були метою їх політики, тоді як «коренізація», «національно-культурне будівництво» тощо були засобами досягнення мети.

Вчитель не міг бути агентом радянської влади, не пройшовши політичної підготовки, або як їх називали в пропагандистській літературі, «виховничі заходи, направлені на те, щоб полегшити вчителю цей процес виробки нової свідомості, процес повернення до трудового народу»²⁴⁶. Розпочата в лютому 1923 р. кампанія поступово розгорталася за принципом брунькування. Про спрямованість цієї кампанії перепідготовки влучно свідчить навіть список розісланих по губвідділах книг. Ось він (подається за архівним джерелом, орфографію оригінала збережено)²⁴⁷:

№	Автор	Назва книг
1	Бухарин	Азбука комунізму / на руском и украинском языках
2	Богданов	Политэкономия в вопросах / на русском и украинском языках
3	Покровский	Русская история / на русском и украинском языках/
4	Маркс и Энгельс	Коммунистический манифест
5	Ленин	Государство и революция
6	Бубнов	Основные моменты
7	Зиновьев	Из истории партии
8	Коваленко	Политграмота
9	Богданов	Краткий курс экономических наук
10	Сарабьянов	Очерк по истории
11	Ленин	Империализм
12	Плеханов	В Амстердаме

²⁴⁵ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 27. — С. 434.

²⁴⁶ Народна освіта на Україні. — Харків, 1924. — С. 77.

²⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 29. — Арк. 95.

Відповідно до цієї літератури вимагалися і знання. Після аналізу анкети, відповіді на питання якої визначали результативність повітових курсів політграмоти, ми отримали такі цифри: усього в анкеті близько 70 питань тестового характеру. Вони розподілялися на такі теми:

1. З статуту партії (16 питань — і це вчительські, а не партійні курси!).

2. Відомості по радянському будівництву (7 питань).

3. З історії революційного руху (4 питань).

4. З політекономії (21 питань).

5. Історичний матеріалізм (10 питань).

Під час цієї кампанії в першу чергу увага зверталась на тих, «хто по духу і настроям ближче до радянської влади». Водночас більшовицьке керівництво розуміло, що дистанційне навчання малоефективне, а мала завантаженість робітників освіти та занурення у «дрібнобуржуазне середовище» може звести нанівець спроби політичної перепідготовки. Тому в тезах пленуму ЦК спілки Робос відзначалося: «З метою створення радянського вчителя необхідно вилучити його із дрібнобуржуазного оточення, хоча б в години його відпочинку. З цією метою створюються клубні об'єднання для робітників освіти. Не менш важливим у виховному відношенні є й залучення вчителя в селі до роботи в сільбуді»²⁴⁸.

Врешті кампанія 1923 р. дала такі результати: «З 48 000 з гаком вчителів, що мусіли перші пройти політичну підготовку, пройшло через курси — коло 15 000, через курси-з'їзди стільки ж, через конференції — понад 20 000, через гуртки — 30 000 і через епізодичні лекції 2 500. таким чином значні групи вчителів проходили політичну підготовку різними способами»²⁴⁹. Ці заходи стали одним із засобів привернення вчителя на свій бік, про що ми вже говорили. Результати не забарилися. На пленумі ЦК Робос один з керівників Наркомату освіти зазначав: «При обслідування в 23 році села ми знайшли школу мертвою, школа не мала ніякого громадського зв'язку. 24 рік ми маємо 41% учителів, що беруть участь у громадській роботі»²⁵⁰. А головне, вчителів на практиці зрозуміли, чого хоче від них влада.

А хотіла вона «всього» якщо й не «відразу», то дуже швидко. Загалом, враховуючи необхідність переходу до індустріального суспільства, вимоги були багато в чому слухними. Тому спочатку невелика кількість, а потім дедалі більше вчителів включається в активну громадську роботу.

²⁴⁸ Там само. — Спр. 31. — Арк. 101, 102, 106.

²⁴⁹ Там само. — Спр. 29. — Арк. 88.

²⁵⁰ Там само. — Спр. 84. — Арк. 97.

Що повинен був робити вчитель, окрім навчання дітей? Цікаву вкладку зайнятості сільського вчителя — активного громадського діяча, навів у своєму виступі на губернському з'їзді ще в 1924 р. вчитель з Одещини Краєвський: «Я хочу сказати, скільки працює сільський вчитель: в школі він зайнятий 5 годин, в лікнепі — півтори години, в хаті-читальні — 2 години, в кооперації — півтори години, в сільраді — дві з половиною години, на загальних зборах селян — 2 години, КНС — 2 години. Ви скажете, що збори бувають не кожен день, але в нас в Одеському районі збори КНС розпочинаються в 5 годин, а закінчуються в 2 години ночі. Жінвідділ забирає приблизно півтори години, КСМ — півгодини, перепідготовка вчителів — півтори години. Всього вчитель зайнятий 19 з половиною годин»²⁵¹.

Звичайно, такими обов'язками далеко де обмежувалася діяльність учителя на селі. Велику вагу мали такі вияви громадської роботи як антирелігійна діяльність, керівництво самодіяльністю, піонерською організацією тощо. Причому в усіх цих формах роботи відверто проголошувалася мета: руйнація традиційних цінностей українського суспільства. А завуальовано — говорилося про сприяння побудові такого індустріального суспільства (необхідність якого викликала дедалі меншу сумнівів в усіх колах суспільства), яке б найбільшою мірою враховувало російські національні особливості і формально мало понаднаціональний вигляд комуністичного чи соціалістичного. Нагадаємо, що для більшовиків соціалізм були лише однією з фаз побудови комуністичного суспільства, він мав мало спільного із розумінням соціалізму в представників українських та європейських соціалістичних партій. Заклики більшовицьких керманічів були спрямовані насамперед на «перебудову» приватновласницької психології українця, яка у комуністичній пропаганді називалася лайливим для більшовиків словом «дрібнобуржуазність». Приміром, державну важливість «дитячого комруху» для руйнування традиційного побуду один з керівників Наркомату освіти В. Арнаутов сформував так:

«В дитячому русі завжди були і будуть деякі сторони, котрі надзвичайно сприяють вирішенню державних завдань, покладених на Соцвих. Цього стосується не лише політичне виховання дітей, здійснюване ідеально у формах дитячого руху, але й зруйнування усього того побуту, котрий суперечить комуністичній ідеології. До цього завдання партія йде багатьма шляхами, але ще недостатньо випробуваний шлях революціонування побуту за допомогою школи. Підкреслюю «школи», тому, що діти дитячого будинку вдома не входять в контакт і конфлікт з буржуазною або куркульською сім'єю. Якщо такий конфлікт можливий, то

²⁵¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 167. — Арк. 9.

лише у школярів, котрими керую вчитель-комуніст (формально він може й не бути членом партії, не в тому суть)»²⁵². Дитячий комуністичний рух був одним із основних засобів у боротьбі за «комуністичну мораль», яка й передбачала нищення усього «приватного» і заміну його «державно-колективним». Поширення такого руху знизило побоювання влади щодо втрати впливу комуністичної ідеології на дітей після відмови від курсу на дитячий будинок як основу соціального виховання.

Ще більш вагомою і важливою ділянкою громадської роботи вчителя, з якою тісно переплітався дитячий комуністичний рух, була антирелігійна діяльність. У директивному листі до усіх губкомів КП(б)У за підписом Д. Лебеда та завідуючого агітпропом О.Шумського зазначалося: «Під час проведення кампанії (*єднання міста із селом* — Авт.) слід звернути увагу на антирелігійну пропаганду: Робітник освіти повинен бути активним пропагандистом-антирелігіозником загалом у життя, а також у своїй професійній діяльності»²⁵³. Подібні завдання тиражувалися і місцевими працівниками спілки Робос серед вчителів. Так, приміром на III Волинському губернському з'їзді спілки робітників совіти, що відбувся 25–27 вересня 1924 року, серед резолюцій були такі (орфографію та правопис збережено):

«9. На робітника освіти покладається велике завдання сприяти знищенню релігійних забобонів серед населення, тому антирелігійна пропаганда нарівні із профпропагандою має зайняти ключове місце в культурній праці робітників.

10. Піднесення матеріального світогляду через вивчення основ позитивних наук і історичного матеріалізму, необхідно створити певну базу для сталих антирелігійних переконань.

11. Методом цієї праці по антирелігійній пропаганді мусить бути добровільне гуртування в антирелігійні гуртки і боротьба за зміну побуту спілчанських мас»²⁵⁴.

Антирелігійна пропаганда велася досить таки жваво. У радянських газетах та журналах постійно критикувалися вияви релігійності у вчителів та навпаки, вихвалюються випадки їх протидії релігійним звичаям. Приміром, засуджувалася участь вчительки в релігійній громаді і, що особливо важливо, відмова працівників місцевої профспілки виключити її за це із членів профспілки²⁵⁵ і тут же палко вітаються дії тих вчителів, які

---

²⁵² Арнаутов В. Учитель и детское движение // Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1923. — № 11–12 — С. 55–56.

²⁵³ Вісти ВУЦВК. — 1924. — 23 березня.

²⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 55. — Арк. 26–27.

²⁵⁵ Коряк В. Вчительський побут // Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1923. — № 11–12 — С. 110–111.

«потурили попа з хати», або «відвоювали у попа будинок»²⁵⁶. Засуджувалося те, що деякі вчителі «говіли в піст»; що студентка педкурсів ходила співати у церковному хорі; що у кімнатах учителів села Зоркова Черняхівської волості Житомирського повіту «досі по кутках виснуть ікони «херувимів» та «чудотворців»»; що в одному із сіл на антирелігійному диспуті місцева вчителька «несподівано повела агітацію серед присутніх селян, що релігія повинна бути, і що напади на неї комсомольців дурниці», що один із вчителів не хоче нікого навчати ні у православні, ні у єврейські свята тощо²⁵⁷.

Ставилося у приклад те, що в одній із шкіл учнями та вчителями було ухвалено рішення про перенесення дня свята із неділі на вівторок; що у Володарській волості «виявилися наслідки антирелігійної роботи: на Пасху приходили до школи не тільки учні, а й інші діти, що не ходили до школи»; що «у селі Дівиці відбувся привселюдний суд над двома вчителями: Недетьком та Горбанем, що говіли»; що вчитель Крикевич «Повів антирелігійну пропаганду. Куркульня йому цього не дарує, не пускає до школи, і в Онитківцях цей учитель голодний, обдертий і босий»; що у селі Писарівці «вчителі забрали собі попівський будиночок» (мається на увазі — під школу) тощо²⁵⁸. Слід зауважити, що «пряме» перевиховання у дні релігійних свят далеко не завжди давало позитивні результати. Брутальна антирелігійна пропаганда відштовхувала не лише віруючих, а й тих людей, в тому числі і вчителів, які притримувалися не «комуністичної», а звичайної людської моралі. Тому з часом на сторінках газети «Народний вчитель» почали з'являтися замітки, у яких дописувачі більш обережно ставилися до агресивності в антирелігійній пропаганді і навіть пропонували відмовитися від нав'язування безбожництва у дні релігійних свят: «Наша практика зв'язувати їх з днями релігійних свят і навіть годинами церковної одправи навряд чи виправдовує себе»²⁵⁹.

Поряд з антирелігійною роботою від вчителів вимагалася пропаганда нових «революційних» свят та впровадження «червоних обрядів». Так, вчитель з Катеринославщини Єривенко наприкінці лютого 1924 р. звернувся до губернського відділу Робосу з проханням «увести в права громадянства його дочку, що народилася, шляхом акту «червоних уродин» (христин)». Опис події досить цікавий, тому процитуємо його більш детально (орфографія збережена):

²⁵⁶ Там само. — С. 115.

²⁵⁷ *Коряк В.* Учительський побут // Радянська освіта. — 1923. — № 11. — С. 71–72.

²⁵⁸ Там само. — С. 71–73.

²⁵⁹ Різдвяні свята та антирелігійна робота на селі // Народний вчитель. — 1927. —

«На урочистім зібранні робітників освіти, присвяченим 6-м роковинам Червоної армії, після докладу про Червону армію, зібрання приступило до акту Червоних уродин. Представник спілки в коротенькій промові охарактеризував значення червоних уродин, що їх висувається на зміну вмираючого релігійного звичаю. В пошану славного Чонгарського полку, що над ним має шефство спілка, новонародженій дали ймення Чонгара. Батькам після цього читався наказ та давалися подарунки від спілки. Представник Чонгарського полку, вітаючи цей акт, запевняє, що новий член нашого пролетарського суспільства — Чонгара, буде достойно носити ймення славного Чонгарського полку. Зібрання на це реагувало невгамонними аплодисментами»²⁶⁰.

Нижче приведемо ще одне свідчення поля громадської роботи вчителя, яке, судячи з листа, виявилось недостатнім для висування його до вступу у вуз та до зайняття ним посади вчителя в 1925/26 навчальному році. В цитаті збережена авторська орфографія. Отож у своїй скарзі до спілки Робос автор пише:

«Згідно отзивам Піщанського Райпаркому та Піщанського райкому Робос т. Пухтинський (*автор листа — Авт.*) приймав жваву участь в проведенні ріжних кампаній та антирелігійній пропаганді, працював в сельбуді, як організатор сельбуда, в сельраді, кооперації /голова ревкомісії/. Був одним з перших організаторів «Ю.Л» (*юних лєнінців — Авт.*) в с. Піщані і весь час працював при «Ю.Л», як виділений від Педради. З квітня місяця 1923 року по лютий 1924, будучи членом Піщанського райкому Робос відав культроботою Піщанського райкому Робос»²⁶¹.

Цікаво, що влада проголосила про надання вчителю майже двомісячної відпустки, але, як свідчили і дописи у газетах, і листи до керівних органів спілки Робос, вчителя у цей час досить часто ще більше завантажували громадською роботою²⁶², або ж організовували курси перепідготовки²⁶³. Як зазначалося у одній із таких статей у газеті «Народний вчитель», за час «відпочинку» вчитель мав виконувати обов'язки секретаря «п'ятірки» для реалізації виграшної позики, скласти тези агітаційної роботи на селі, зробити список сільгосподатку, приготувати матеріали райбюро по МОДРУ тощо²⁶⁴. Нерідкими були випадки, коли, як це писав вчитель з Роменщини Лука Озмитель, у відпустку відправили, але

---

²⁶⁰ Життя спілки Робітників Освіти // Путь просвещения. — Шлях освіти. — 1924. — № 4–5 — С. 337.

²⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 597. — Арк. 15–16.

²⁶² Див наприклад: Ну і відпочинок! // Народний Вчитель. — 1925. — 23 червня; ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 59. — Арк. 709 тощо.

²⁶³ Не дають одпочити! // Народний вчитель. — 1925. — 23 червня.

²⁶⁴ Харвшок. Ну і відпочинок! // Народний вчитель. — 1925. — 23 червня.

грошей не дали²⁶⁵. Подібний стан речей не міг влаштовувати вчителів, особливо сільських. Тому з середини 1920 років розгорнулася кампанія по наданню реальної відпустки, під час якої вчитель справді б відпочивав, а не займався громадською роботою.

Більшовицькій владі було мало авторитетної роботи вчителя на селі. Вона намагалася використати вчителя як шпигуна серед селян. Особливо цінними тут могли стати ті педагоги, які справді користувалися пошаною на селі, а таких було чимало. Нам трапився цікавий документ. Наведемо його повністю:

Фінінспектор

Тростянецького
району 28 вересня
1925 р.

Таємно

По зав. школою в с. ... (назва села)

Наступна реалізація селянами свого врожаю дає змог приватним скупщикам, ховаючись від держподатків, скуповувати з перших рук збіжжя, масло, яйця, сирові шкіри і інші продукти сільського господарства, що відбивається на держбюджеті в бік його зменшення.

А тому вас, як стоячого найближче всіх до селян Вашого села — велике прохання. Якщо будуть помічені вищеназвані особи — розпитайте про прізвище їх, на яку суму, коли і чого скупили вони і, приватним таємним листом, будь-ласка, сповістіть про це мене.

Це не службова необхідність Ваша, але у виконання своїх обов'язків громадянина, потрібно думати, що Ви відгукнетесь на моє запитання, чим дасте можливість паралізувати діяльність підпільних торговців і збільшити прибуток держави.

З товариським привітом

Фінінспектор —

(підпис)»²⁶⁶

Документ, як бачимо, датований 1925 р. У цей час один з директорів школи з Тростянецького району, — П. Корніс, — до якого й прийшло це прохання-інструкція, обурився самим фактом його появи та відмовився шпигувати. Свою позицію він аргументував так: «Чи входе в функції зав школою, навіть громадянина, слідкувати як хтось там та деь скуповує яйця?»

На то є сільрада та міліція!

А таких обіжників, подібних до цього «таємного», зав школами полукають досить багато.

²⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 59. — Арк. 6.

²⁶⁶ Там само. — Арк. 10.

Не слід вчительство ставити в рамки якогось «слідчого»! Боротьбу з частним крамарем він веде відверто, зтягуючи селянство до кооперації та розвиваючи його самосвідомість»²⁶⁷. Однак як склалася подальша доля цього директора школи? Це питання нині здається риторичним. Система поступово замінювала ті гвинтики, які заважали налагодженню жорсткої машини...

До 1925/26 р., коли реконструктивна доба ще не почалася, громадська робота вчителя мала суттєві відмінності від подальших років. Основою громадської роботи вчителя в цей час була ще пропагандистська робота, а не дії по безпосередньому виконанню завдань більшовицької індустріалізації (збирання коштів по різних позиках, лотереям, самообкладанню, участь в розкуркуленні та колективізації тощо). З початком доби реконструкції на сільського вчителя також були покладені обов'язки по збиранню коштів на позик, лотереї, ще через деякий час — по самообкладанню сільського населення тощо. Ззовні це є період чи не найбільш лояльного ставлення більшовицького уряду до селянства і вчительства. Сільського вчителя і справді піднесли на «нечувану раніше висоту». Адже у своїй діяльності він замінював собою усі засоби масової інформації на селі. Активний вчитель вільно чи не вільно перетворювався на ретранслятора більшовицьких ідей модернізації «по-комуністичному», «по-більшовицьки», що, як ми вже згадували раніше, фактично означало «по-російськи». Причому роботу проводив він переважно українською мовою.

Типову картину роботи громадської роботи вчителя у початковий період реконструктивної доби змалював у своєму листі до спілки Робос директор однієї із сільських шкіл Білоцерківської округи Дерт:

«Школа завжди приймала участь в роботі сель буду під час революційних свят. Учні школи виступали зі співами, ставили для батьків вистави, робили доповіді батькам про значення деяких революційних свят, робили доповідь про Червону армію, про її значення.. бували свята, що художня частина їх обслуговувалася виключно школою і жодного раз не було, щоб учні не виступали з деклараціями та співами. Під час цих же свят учні завше приймали участь в прибиранні і прикрашанні помешкання сель буду, писали плакати, лозунги....

Школа приймає живу участь в кампанії розповсюдження с/г позики. В сельбуді перед батьками й учнями робилася доповідь про значіння позики й шкільний кооператив купив облігацію.

Школа відчитувалася неодноразово перед громадою про свою роботу та перед сельрадою, а дитячі організації перед батьками. Шкільний ко-

---

²⁶⁷ Там само.

оператив після відчиту перед громадою та батьками мав велику моральну підтримку батьків і визнання великої користі такої роботи. Збори вітали молодих кооператорів. Піонерська організація школи вела в цім перед»²⁶⁸.

Лист самого Дерта був викликаний негативним відзивом про нього частини вчителів, що працювали у його школі. Основним звинуваченням було те, що, за словами дописувачів, «тов. Дерт, як зав школою, досить гостро ставився до учителів, які приймали участь в громадській роботі села, доводячи, що ця робота шкідливо відбивається на шкільній роботі»²⁶⁹. У відповіді директор школи яскраво змалював основні вади повсякденного життя тих «громадсько активних» вчителів, які поскаржилися на нього до спілки Робос. Він писав:

«Коли один з учителів робив замість 4-х лекцій лише 3, працював не за планом, а випадково і на протязі довгого часу не зачитував плану, бо його, як він казав, не було оброблено. Не вів щоденник на протязі довгого часу ні в класному журналі, ні в себе в зошиті, спіраюсичь на те, що йому заважає робити це якась переобтяжливість. Коли цей же вчитель ходив на лекції з вимазаною в крейдині спиною, з пір'ям у волоссі. Коли він, не дивлячись на нашу роботу по прищепленню дітям гігієнічних звичок, часто під час лекцій списував крейдою столики та плював у класі на підлогу, а не в плювальницю. А коли я заходив до класу і звертав увагу учнів на це, то учні одмовляли, що не вони роблять це, а вчитель»²⁷⁰.

Недоліками іншого вчителя, а водночас це було тісно пов'язано з громадською роботою, — Дерт називав його поїздку без попередження на з'їзд безбожників, а також ту обставину, що після «репетицій до ранку» у драматичному кружку у школі на наступний день «грізно». Але, мабуть, найбільш дошкульним було наступне зауваження: «А взагалі я ще неприхильно, гостро може на чийсь думку, ставився до цілонічних засідань моїх колег за преферансом, бо відчував, що це відбивається і на шкільній праці, а про ці «засідання» знало все село й ставилось так, що вам не треба цього й казати»²⁷¹.

Навіть із цього листування видно, що зайнятість вчителя громадською роботою почала переходити всякі межі. Тому після неодноразових скарг на те, що вчитель просто не встигає виконувати свої прямі обов'язки, про що, зокрема, говорилося й на з'їзді робітників освіти, який відбувся наприкінці квітня 1926 р., «хватку» послабили, суворо наголосивши на

²⁶⁸ Там само. — Оп. 3. — Спр. 62. — Арк. 261 зв.

²⁶⁹ Там само. — Арк. 260.

²⁷⁰ Там само. — Арк. 268.

²⁷¹ Там само.

добровільності громадської роботи вчителя²⁷². Однак спроба вчительства зосередити свою увагу на професійній діяльності і послабити свою громадську роботу призвела до незадоволення значної частини селян. Про це, зокрема, неодноразово говорилося на з'їзді КНС на початку 1927 р. Згадав цю обставину й М. Скрипник у першому своєму «наркомосвітоському» виступі на II пленумі ВУК Робосу у березні 1927 р.²⁷³

Поступово навантаження громадською роботою знову збільшилося, а іноді такого зменшення і взагалі не відбувалося. Про це, зокрема, свідчить анкетування освітян Моровського району Чернігівської округи щодо стану громадської роботи, яке відбулося влітку 1928 року. У ньому вказано, що 1926 році 28 вчителів району активно займалося громадською роботою, а в 1927–37. Зазначалося також, що «безліч вимог, які ставляться перед освітянами, її розпорошують, від чого бачимо малу продуктивність»²⁷⁴. Найбільшу зацікавленість освітян району викликала «робота в коопераціях, що видно з того, що освітянами проводиться робота в кооперативних гуртках», відтак основним завданням на найближче майбутнє більшість вчителів Моровського району поставили підвищення знань про ведення сільського господарства в умовах малоземелля. Основною перешкодою для ефективності громадської роботи самі освітяни визнавали ту обставину, що у формальних умовах добровільності вона «на практиці не цілком переводиться, так одного освітянина вимагають в ряд організацій і скрізь вимагають роботи», а відтак така робота не може бути визнаною цілком добровільною, «бо завжди зустрічається із фактом, що її неодмінно треба виконувати». А робити це в умовах, коли «перед освітянином ставляться далеко більші вимоги в його педагогічній роботі ніж три роки назад» дедалі важче²⁷⁵. Підводячи підсумки щодо рівня активності громадської роботи, можна зробити висновок, що в деяких районах відбулося її тимчасове зниження, але завдання реконструктивної доби ставило все нові завдання перед українським вчительством. То ж реально ситуація початку 1927 р. виявилася лише нетривалим перепочинком перед постановням нових завдань.

* * *

Підсумовуючи відносини влади і вчительства, слід відзначити наступне. Більшовицьке керівництво прагнуло передусім прискореної модернізації суспільства, переходу його на індустріальні рейки. Тому сіль-

---

²⁷² Там само. — Оп. 2. — Спр. 402. — Арк. 173.

²⁷³ Народний вчитель — 1927. — 16 березня.

²⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 63. — Арк. 110.

²⁷⁵ Там само. — Арк. 111–112.

ське вчительство природнім союзником влади, оскільки навіть в силу своєї професії вчителя були зацікавлені у розвитку шкільної освіти. Деякі суб'єктивні чинники на певний час створили ворожу атмосферу у взаємовідносинах між вчительством та владою, але першочерговість саме економічних, а не національно-культурних пріоритетів сприяла усвідомленню більшовицьким керівництвом подвійної вигоди від співробітництва з вчительством, а відтак змусила його піти на поступки у 1923 р. До цього кількість вчителів та шкіл відчутно зменшилася навіть у порівнянні з 1920 р., а серед жителів села визрівало незадоволення більшовицькою владою

Саме поступки в національному питанні, а потім і покращення матеріального становища зумовили перехід вчительства до співробітництва з більшовицькою владою. Представники цієї соціально-професійної групи стали центром сільського життя. Вони мали величезний вплив не лише на школярів, а й, внаслідок великої громадської роботи, на широкі верстви села. Запроваджена політика коренізації підкупила вчителів також можливістю стрімкого професійного та кар'єрного зросту, вона сприяла вертикальній мобільності серед освітян.

Переважна частина завдань, що їх ставила більшовицька влада перед вчительством, була характерна для будь-якої країни навздогінної модернізації. Однак разом з цим було багато завдань, спрямованих, здавалося б, на «комуністичне» виховання, що насправді переважно пропагували уніфікацію модернізації за російським зразком. Найяскравішим прикладом на селі була пропаганда колективного товарного сільськогосподарського виробництва, тоді як індивідуальне (теж товарне і таке, що більше відповідало українському способу життя) — всіляко утискувалося і ганьбилося. Оскільки все подавалося під «комуністичним» та «соціалістичним» соусом, то російський зміст такої роботи лишився поза увагою. На окружному з'їзді спілки робітників освіти Харківщини, що відбувся на початку 1927 р. з приводу завдань вчительства на селі наголошувалося:

«Індустріалізація радянської країни може бути великим кроком до соціалізму тільки в умовах якомога більшого поширення Освіти, знищення неписьменності, а для цього необхідні сталі міцні педкадри робітників, які й мали б можливість більш-менш спокійно вести свою роботу як у прямому своєму змісті, так і у значенні культуртрегера — того, хто взагалі повинен понести соціалістичну культуру на село»²⁷⁶.

Врахувавши досвід Світової війни з одночасної передачі інформації якомога більшій частині суспільства, більшовицька влада використовувала вчителів у ролі прямих агентів впливу на селі. Образно кажучи, у

²⁷⁶ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1083. — Арк. 53.

середині 1920-х рр. вчитель на селі заміняв собою всі засоби масової інформації. До ліквідації неписьменності і масової появи кіно та радіо саме сільський вчитель був основним джерелом інформації для селян про навколишній світ. Однак виконував ці функції він не в робочий, а вільний час, що певним чином відривало вчителя від повсякденних проблем села, оскільки не давало активному освітянину на занурення, як висловлювалися в керівних органах, «в дрібнобуржуазну стихію». Основними напрямками громадської роботи були антирелігійна пропаганда, організація художньої самодіяльності, ліквідація неписьменності, участь в роботі КНС, сільради, сільбуду тощо. Громадська робота вчителя була для влади значно важливіша ніж робота освітня, оскільки впливала на вже дорослих і сформованих людей. Водночас ця робота сама по собі видозмінювала вчителя, адже повторивши десятки раз пропагандистські настанови, він вільно чи не вільно починав ототожнювати своє бачення з офіційним. Поєднання громадської роботи вчителя із шкільною стало основним засобом ідеологічного завоювання села та його модернізації, тобто **вчитель був тією пуповиною, через яку селу передавалися соки індустріалізму та комунізму**, але, на жаль, ці соки були чужорідні українському суспільству, хоча й носили національну форму.

Чималою мірою саме симпатії до більшовиків за просування національної форми культурно-освітньої політики зумовили послаблення спротиву колективізації на початку 1930-х рр. Та звинувачувати сільське вчительство за те, що піддалося на такі умови більшовицького керівництва, дуже важко. Адже, як слушно підкреслив П. Штепа, навіть ті соціалістичні партії, що очолювали війну з більшовиками, «українськими не були. Їхня програма нічим не відрізнялася від московських, крім вимоги культурної (лише культурної) автономії, що фактично оберталася лише у право вживати українську мову. Навіть найбільшу справу — земельну — змавпували рабськи з московської програми, прийнявши ідею соціалізації землі. У Московщині ця ідея мала національно-історичні корені в общині, отже, була природною і можливою. В Україні ж споконвіку панувала не лише фізично-правно, а й у всьому духовному житті ідея приватної власності на все»²⁷⁷.

То ж якщо навіть супротивники більшовизму з національного табору весь сенс розвитку України бачили в отриманні національно-мовної автономії, то як можна закидати вчительству співробітництво з владою? Адже навіть перший керівник незалежної УНР Михайло Грушевський повернувся до СРСР і співпрацював з більшовиками.

---

²⁷⁷ Штепа Павло. Московство. — Дрогобич–Львів, 2003. — С. 138.

Знесилена репресіями самодержавства та заскочена зненацька вибухом національної самосвідомості українців, спровокованим Світовою війною, українська інтелігенція виявилася не готовою чітко сформувати національні пріоритети. Те ж, що було метою боротьби до початку війни — національно-культурна автономія, — досягнуто було. В нових умовах вчителі відчували себе творцями нового життя, перспективи якого захоплювали, і не помічали, як перетворюються на гвинтиків комуністичної системи. Усвідомлення ворожості нового ладу самій суті українського народу приходило поступово й не до всіх відразу. Тож більшовицька машина мала можливість поступово замінювати ненадійні гвинтики.

Розділ VI.

Радянська влада і колективи вищої школи: проблема взаємодії

VI.1. Особливості організації навчального процесу

Протягом 1920-х рр. вищі навчальні заклади України пережили багато різних реформ, що запроваджувалися перманентно і нерідко були досить суперечливими. Слід відзначити слабкий зв'язок НКО УСРР з місцевими органами освіти протягом перших місяців 1920 р., що призводило, за словами Я. Ряппо, до «самостійної творчості», навіть до розбіжностей з деякими положеннями НКО¹. 27 січня 1920 р. Всеукраїнським комітетом прийняв постанову про дію на території України всіх декретів РСФРР, які стосувалися вищої школи². 8 травня 1920 р. народними комісаріатами освіти УСРР і РСФРР було прийнято рішення «Про єдність освітньої політики»³. Керівництво НКО України мало намір не тільки копіювати досвід РСФРР, але й прагнуло здійснити свій власний шлях розбудови вищої освіти, з урахуванням специфічності розвитку України. Ставилося за мету створити такі умови, коли б громадяни якнайшвидше змогли отримати освіту і при цьому набути певних професійних навичок.

Питання реорганізації вищих навчальних закладів і перебудови навчально-методичної роботи в них детально висвітлювалися в «Інструкції управлінням вищої школи на місцях», яка була видана НКО УСРР 9 червня 1920 р. Зміни стосувалися багатьох сторін структури вишів — від системи управління до методики викладання. Не випадково дослідники зазначають, що ця інструкція виконувала роль тимчасового статуту вищих навчальних закладів⁴.

---

¹ Ряппо Я.П. Система народного просвещения Украины. Сб. материалов, статей и докладов. — Харьков, 1925. — С. 3.

² Мельниченко А.М. В.И. Ленин и становление народного образования на Украине. — М., 1982. — С. 124.

³ Вища школа Української РСР за 50 років (1917–1967 рр.): Історичний нарис. — Ч. 1. — К., 1967. — С. 55.

⁴ Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.). — Одеса, 2010. — С. 75.

Значну увагу влада приділяла перебудові навчально-методичної роботи у вищих навчальних закладах. Студентський часопис повідомляв, що Наркомос різко взявся за справу очищення навчальних програм від «всякого мотлоху»⁵. Тож невдовзі «старі навчальні плани й програми змінили на нові, викувані у тяжкій боротьбі за революційну методу»⁶. Ці радикальні заходи не могли не позначитися на житті вишівських колективів, які, до того ж, страждали не лише від реорганізацій, а й від матеріальної скрути і психологічного тиску. Увесь тягар та відповідальність за цю роботу лягли на нову адміністрацію вишів: політкомісарів, комуністів та комсомольців, яких було небагато, але які виконали справді титанічну роботу з укріплення контролю над професорами та студентами.

Навчальні плани передавалися Головнопрофосом для обов'язкового виконання всім вишам та супроводжувалися характеристикою предметів, зокрема їх змісту та термінів викладання⁷. Проте, як відзначали сучасники тих подій, «якоїсь стабільної програми не було, вірніше, програм було аж надто багато, предмети вводилися і зникали безслідно протягом одного семестру. Щоб читався новий курс, потрібно було бажання лектора і двох-трьох слухачів»⁸. Для всіх вишів України на початку 1920-х рр. характерною була предметна система навчання. Суть її полягала у відсутності стабільного поділу студентів на навчальні групи та курси, кожен міг просуватися в навчанні своїми власними темпами, опрацьовуючи ті предмети, які вважав за потрібне, без суворої послідовності їх вивчення та термінів складання⁹. При цьому встановлювалася мінімальна кількість заліків, які студент мав здати протягом навчального року. Наприклад, у 1922–23 н.р. студентам КПП першого курсу потрібно було здати сім заліків, старших курсів — дев'ять¹⁰. А. Утевський, наприклад, за перший рік навчання пройшов увесь університетський курс хімії і взявся за фізику, яку слід було відробляти і здавати до хімії. То була його «особиста програма» проходження курсу вищої школи — проходити курс програм не за розкладом, не за віковичним каноном «від

⁵ Пройдений шлях // Студент революції. — 1931. — № 31–32. — С. 27. — Підпис: «Студент революції».

⁶ Діаграми століть // Студент революції. — 1931. — № 31–32. — С. 24. — Підпис: Н. Северський.

⁷ Временное положение о Высших Учебных Заведениях УССР. — Т. 1. — Харьков, 1922. — 42 с.

⁸ Утевский А.М. Начало пути // UNIVERSITATES=Университеты. — X., 2005. — № 3. — С. 69.

⁹ Харьковский политехнический институт имени В.И. Ленина: история развития (1885–1985). — X., 1985. — С. 50.

¹⁰ Справочник для вступающих до КПП, К.С.–Г.І. та їх Робфаків 1923–24 навчального року; з додатком згідно з прийомом 1924–25. — К., 1923. — С. 33–34.

сих до сих» на першому і наступних курсах, а опрацьовувати науку, яка подобалася, від початку і до «навчального» кінця¹¹.

Предметна система навчання давала можливість закінчити курс вишу за коротший термін. Це вдавалося небагатьом встигаючим студентам. Наприклад, згаданий вище А. Утевський закінчив Харківський ІНО за два роки. До того ж, для вихідців із «колишніх» вона була просто знахідкою, оскільки надавала більше шансів не бути виявленими під час чисток і отримати диплом. В роботу вишів така система внесла немало клопоту, оскільки нелегкою справою виявилася реєстрація студентів, розподіл їх за курсами. Молодь з різних причин не з'являлася у виші по декілька років. Найчастіше втрачався час через голод і епідемії. Відвідування занять студентами також прямо залежало від несприятливих умов для навчання в той час, особливо на початку 1920-х рр. Не працювало опалення навчальних приміщень, було відсутнє освітлення, водопостачання. Студентам самим доводилося дбати про заготівлю дров, приносити гас, прибирати аудиторії¹². Академік І. Францевич згадував: «То добре, якщо встигнеш перед лекцією погрюкати чобітьми й на руки похукати — холодно ж, вогко. А то першу годину будеш кутити ручкою, доки одійдеш, доки піде пара аудиторією»¹³. Взимку 1921 р. на інженерно-будівельному факультеті Одеського політехнічного інституту відвідування нерідко падало до нуля, в теплий час на молодших курсах коливалося в межах 50–75%, а на старших було близьким до 50%¹⁴. Лише 20% студентів виконали повністю необхідні завдання і отримали заліки. 40% студентів не виконали й половини потрібного мінімуму.

У Київському ІНО «було багато випадків, коли студент, який числився на III курсі, здав лише один-два предмети за перший»¹⁵. Більшість випущених на стаж випускників 1924 р. Полтавського ІНО не склали всіх заліків¹⁶.

У звітах вишів наголошувалося, що у той тяжкий час можна було досягти позитивних результатів, якщо надати студентам хоча б мінімальну допомогу: пайок, навчальні посібники. Про це, зокрема, свідчив

---

¹¹ Утевський А.М. Начало пути // UNIVERSITATES=Университеты. — Х., 2005. — № 3. — С. 69.

¹² Держархів Одеської області. — Ф. 126. — Оп. 1. — Спр. 148. — Арк. 4; КПІ. Перше століття: Історичний огляд. — К., 2007. — С.76–78; Рябченко О.Л. Харківський інститут народної освіти ім. О.О. Потебні (1921–1930 рр.) — Харків, 2000. — С. 101 та ін.

¹³ Стадниченко В. Вимір висоти // Ранок. — 1967. — № 11. — С. 18.

¹⁴ Держархів Одеської області. — Ф. 126. — Оп. 1. — Спр. 148. — Арк. 4.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 566. — Арк. 302.

¹⁶ Держархів Полтавської області. — Ф. 3872. — Оп. 1. — Спр. 923. — Арк. 171.

досвід проведення так званих прискорених випусків, коли за незначної матеріальної підтримки спеціальні групи блискуче закінчували навчальний курс¹⁷.

Намагаючись встановити точні списки студентів і якомога скоротити терміни їх перебування в інститутах, правління вишів вдавалося до проведення місцевих академічних перевірок, запроваджувало різноманітні заходи для підтягнення невстигаючих, виключало «безнадійних». Наприклад, у Полтавському ІНО 1923 р. були організовані додаткові групи з елементарної математики й української мови. На елементарну математику записали 56% студентів першого курсу, 30% — з другого, а на третьому — всю секцію математики, оскільки виявилось, що у цій секції всі слухачі не знають елементарної математики, яку їм через рік довелося б викладати в трудовій школі. На додаткові заняття з української мови було записано 30% студентів цього інституту¹⁸.

Після проведення соціально-академічної перевірки студентів восени 1924 р. виявилось, що академічна неуспішність, особливо зі спеціальних предметів, набула неприпустимих розмірів. Для більшості харківських вишів дійсністю став надзвичайно високий відсоток невстигаючих: в межах 70–90%¹⁹. Такий стан був і результатом занижень при прийомах до інститутів вимог Головпрофосвіти для абітурієнтів. Навіть мінімум вимог для них був непереборним бар'єром. Лише незначний відсоток абітурієнтів мав необхідний формальний рівень знань. Майже всі студенти на всіх курсах не встигали, зазначалося в звіті Полтавського ІНО²⁰. Аналогічна картина спостерігалася в усіх вишах республіки, про що свідчать сучасні дослідження їх історії²¹.

Особливо невтішною виглядала статистика академічної успішності робітфаківців. Це факт, але якщо поглянути на нього з точки зору цієї молоді, уявити їхній піднесений душевний стан, коли, отримавши задоволення в підтримці на шляху до світла науки, вони з'являлися у напівзруйнованих храмах цієї науки і опинялися на межі життя і смерті, то цей шлях можна назвати не просто важким, а героїчним. Не у всіх, звичайно, а серед тих, хто вистояв. Статистика різних вишів показує, що з прийнятих на робітфаки на початку 1920-х рр. закінчували їх близько половини. Так, у Київському ІНО із прийнятих у 1923 р. на робітфак

¹⁷ Держархів Одеської області. — Ф. 126. — Оп. 1. — Спр. 148. — Арк. 5.

¹⁸ Держархів Полтавської області. — Ф. 3872. — Оп. 1. — Спр. 923. — Арк. 170.

¹⁹ *Середа А.* Итоги социально-академической проверки Вузов и нового приема в харьковские вузы // Студент революції. — 1924. — № 8–9. — С. 11.

²⁰ Держархів Полтавської області. — Ф. 3872. — Оп. 1. — Спр. 923. — Арк. 170.

²¹ *Левченко В.В.* Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.). — С. 230.

226 студентів у липні 1925 р. за двоохрічним планом закінчили його лише 99. У КІНО нормальним темпом навчалася лише половина: із 74 осіб, які залишилися навчатися в інституті, 1929 р. закінчували його лише 34. Відсів у виші протягом чотирьох років складав значно меншу цифру, ніж відсів за перші два роки на робітфаку²². Серед тих, хто вступав на робітфак у наступні роки, середній відсоток відсіву був меншим і становив 25–30%²³.

Тип пролетарського студента-робітфаківця постає перед нами в образі Дмитра із «Невеличкої драми» В. Підмогильного — сина переяславського коваля і пралі. Як і багато інших представників цієї групи студентства, Дмитро зображений як прямолінійний, примітивний реалізатор пролетарського світогляду. Незважаючи на злидні свого побуту, він їх з честю подолав. «Його зняли навіть із стипендії, але й на мить йому не спало в голову покинути школу. Є щасливі цільні натури, що в нещастях тільки загартовуються і з невдачі здобувають нову впертість до боротьби... Він перейшов у розряд тих студентів, що рубали дрова, вантажили вугілля, служили за двірників і кур'єрів. Часом він просто голодував у цілковитому розумінні цього слова, жив фунтом житнього хліба цілий день, причім мав досить волі, щоб до другого фунта, залишеного на завтра, не доторкнутись. І вчився, завзято шліфував свій не так нездарний, як невправний і надто конкретний мозок. На другий рік Дмитро вже вирівнявся в науці, на третій знову дістав стипендію і зрештою закінчив виша не останнім»²⁴.

Скільки таких Дмитрів було в реальності! Якщо на перших порах їм здавалося, що «професор таке говорить на лекції, що в голові макітриться, нічого не розумієш, сидиш, як довбня. А він ще навмисне закручує. От закручує, закручує, щоб незрозуміліш було»²⁵, то згодом наполеглива праця давала результати. До III курсу робітфаківці Київського ІНО, що екстраординарним напруженням за два роки пройшли курс навчання, не тільки йшли разом зі студентами свого курсу, а й випереджали їх²⁶. Ю. Юркевич згадує, що робітфаківці Київського політехнічного інституту на першому і другому курсах безнадійно відставали. «До третього, після великого відсіву, ті, що залишилися, відчайдушно працюючи, якое під-

---

²² Перша фаланга педагогів — робітфаківців // Кузня освіти. — 1929. — № 4. — С. 18. — Підпис: Д.М. Розенберг.

²³ Три чи чотири? // Кузня освіти. — 1929. — № 4. — С. 20. — Підпис: Корман.

²⁴ *Підмогильний В.П.* Невеличка драма // Досвід кохання і критика чистого розуму. Валер'ян Підмогильний: тексти та конфлікт інтерпретацій. — К., 2003. — С. 85.

²⁵ *Микитенко І.* Кадри. — Харків, 1932. — С. 58.

²⁶ Перша фаланга педагогів — робітфаківців // Кузня освіти. — 1929. — № 4. — С. 18. — Підпис: Д.М. Розенберг.

тягувалися, а на останніх двох курсах йшли, мабуть, нарівні із «чижиками»²⁷. «Чижиками» в КПІ називали молодь, яка прийшла у вищі школи відразу після закінчення професійних чи інших шкіл, на відміну від робітфаківців, яких величали «стариками». Можна вважати правдивими слова політкома Харківського інституту сільського господарства і лісівництва, який відмічав, що професорів дивувала увага і зацікавленість наукою робітфаківців²⁸. Звичайно, не всі, але частина їх ціною неймовірних зусиль досягала врешті-решт вагомих результатів.

Після соціально-академічної перевірки перед вишами постало складне завдання ліквідації «хвостів» та відрахування «перелітків», тобто тих, хто засиджувався в інститутах тривалий час. Середній термін навчання у КПІ, наприклад, у 1922 р. становив 8 років, у наступному — 7,7 років²⁹. У ХТІ 50% всіх відрахованих через академічну неуспішність становили особи, що вступили до вишу у період до 1918 р., причому 30% із них повинні були залишитися на одному і тому ж курсі на третій рік³⁰. Цей факт спонукав Наркомос УСРР розпочати заміну предметної системи навчання курсовою, що передбачала розподіл студентів за навчальними курсами і групами залежно від зданих предметів. Також встановлювалася чітка послідовність і терміни вивчення предметів, складання іспитів, переведення на наступний курс³¹. На початку 1925 р. було встановлено мінімум заліків, які потрібно було скласти студентові для переведення на наступний курс. Він становив близько половини предметів, що вивчалися³². Кількість складених заліків, як відомо, є формальною ознакою успішності. Якщо говорити про засвоєння студентами пройденого курсу, то воно було зовсім слабким. У Харківському ІНГ, наприклад, перевірка виявила повне невігластво старшокурсників з питань, з яких вже було складено низку предметів. Дикі відповіді звучали на елементарні питання, наприклад, про структуру СРСР. Подібні запитання задавалися великій кількості студентів, а неабсурдні відповіді отримувалися у виключних випадках. У інших вишах з деякими відтінками картина була анало-

²⁷ *Юркевич Ю.* Минувшее проходит предо мною... — М., 2000. — С. 85.

²⁸ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 405. — Арк. 44.

²⁹ Київський політехнічний і Київський сільськогосподарський інститут: 25 років (1898–1923): Ювілейний збірник. — К., 1924. — С. 40.

³⁰ *Серєда А.* Итоги социально-академической проверки Вузов и нового приема в харьковские вузы // Студент революції. — 1924. — № 8–9. — С. 11.

³¹ *Литинський В.В.* Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 1920-ті рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук. — Х., 2001. — С. 26.

³² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 566. — Арк. 304.

гічною³³. Такий стан речей не був таємницею, проте критикувати низьку успішність було небезпечно. Фрази на зразок «робітникам і селянам через їх слабку підготовку не місце в виші», кваліфікувалися ворожими, а тих, хто їх висловлював, пропонувалося «вичищати», незважаючи на соціальне походження³⁴.

На початку 1920-х рр. керівництво Наркомосу і актив пролетарського студентства розгорнули широкий наступ на традиційні методи викладання, протиставляючи їм бригадо-лабораторний метод, Дальтон-план та інші інновації. Ці ідеї законодавчо були підкріплені Кодексом законів про народну освіту УСРР за 1922 р., де було визначено курс на ліквідацію традиційних словесних методів навчання і поступовий перехід до нових досвідно-практичних методів³⁵. Побутувало переконання про шкідливість «пасивного» сприйняття лекції і користь від «активного» опрацювання літератури студентами, організованими у «бригади»³⁶. Формально активні методи навчання стали явищем загальноновизнаним, проте фактично у вишах ця робота просувалася досить повільно. Навчання проводилося старими методами, «за винятком невеликої кількості лекторів, які залишивши старий метод, перебувають в періоді «шукування» нового»³⁷. Все залишилося майже без змін. Студент революції повідомляв: «Питома вага лекцій безмежна, місцями вичерпує всю «активізацію» без рештків. До того ж, помітна частина лекцій надзвичайно низької якості. «Активні методи» переважно існують як якийсь вбогий додаток до лекцій. Кожен викладач «активізує» так, як це йому спаде на розум»³⁸.

Не особливо переймалися суттю нових методів і нових дисциплін навіть викладачі педагогічних предметів і педагогічних інститутів. Колишня студентка Житомирського ІНО С. Гавриленко згадувала: «Ми були першими випускниками радянського педагогічного вишу, що приїхали на село... Та якщо ми мали непогану загальну підготовку, то в питаннях педагогіки і методики були майже безпорадні. В інституті тоді виховували зневажливе ставлення до класиків педагогіки, подавали якусь

---

³³ *Середя А.* Итоги социально-академической проверки Вузов и нового приема в харьковские вузы // Студент революції. — 1924. — № 8–9. — С. 11.

³⁴ *Ворог напирас* // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 49. — Підпис: О.К-н

³⁵ О введении в действие Кодекса законов о народном просвещении УССР: Постановление ВУЦИК от 22 нояб. 1922 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1922. — № 49. — С. 852.

³⁶ *Бригадно-лабораторный метод* // Педагогическая энциклопедия. — М., 1964. — Т. 1. — С. 281 та ін.

³⁷ *Робфак Х.І.Н.Г.* // Студент революції. — 1924. — № 3–5. — С. 62. — Підпис: Ф.К.

³⁸ *Пасивне ставлення до активних метод* // Студент революції. — 1930. — № 12. — С. 9. — Підпис: Б. Володарський.

плутанину під назвою бригадного і лабораторного методів, Дальтон-плану і особливо вихваляли як останнє досягнення науки — педологію»³⁹.

У педагогічних вишах планами передбачалося вивчення значної кількості педагогічних дисциплін⁴⁰. Належним чином їх так і не вдалося організувати навіть у провідних інститутах, про що свідчать спогади. Ю. Шевельов, який навчався в Харківському ІНО в останній період його існування, з 1927 року, згадував про викладання «Вступу до педології»: «Це був цілорічний курс, і викладав його Олександр Нагорний. Ніякого зв'язку з педологією чи педагогікою він не мав. Це був дуже докладний курс анатомії і фізіології людського тіла. Ми мусили вивчати безконечні залози, хрящі, кістки і бозна-що ще. Це була зелена нудьга... Не знаю, чи органи Наркомосу знали про зміст цього курсу, чи Нагорний, діставши доручення його викладати, читав просто те, що знав, не готуючися... Серед багатьох безглуздь нашої програми це було чи не найбільше»⁴¹. Більшість таких дисциплін професори навіть не викладали, а лише давали літературу. Студенти відразу опрацьовували її в аудиторіях, а потім звітували про прочитане.

Вимога застосовувати марксистську методологію змушувала викладачів пояснювати, що, наприклад, М. Коцюбинський — це «спокутуючий інтелігент», який хоче жити для себе, а не для народу, що О. Кобилянська — «ніцшеанка-аристократка», а «її шукання краси є певне реакційне явище», що «особиста драма Франка в тім, що ... мусив підлягати міщанським нормам, асимілюватися в багні дрібної буржуазії...»⁴². «Дворянську ідеологію» модно було шукати у казках. Студентам доводили, що казка здатна лише руйнувати той матеріалістичний світогляд, який потрібно виховувати у дитини: «Казка ніби удає з себе «невинного дурника». Але за спиною цього «дурника», під машкарою «забавки» часто ховається відверте обличчя класового ворога пролетарської дитини»⁴³. Відома казка «Івасик-Телесик», наприклад, вважалася «напоєною приватновласницькою ідеологією буржуазної родини» і тому саме для виховання таких ізольовано-родинних настроїв у дітей вона використовувалася дожовт-

³⁹ Гавриленко С.В. Працювати для народу — велике щастя! // Слово про радянського вчителя. — К., 1958. — С. 114.

⁴⁰ Рябченко О.Л. Харківський інститут народної освіти ім. О.О. Потебні... — С. 22.

⁴¹ Шевельов Ю. Я, мене, мені (і довкруги): спогади: в 2 т. — Т. 1. — Х.; Нью-Йорк, 2001. — С. 119.

⁴² Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — К., 1985. — С. 124.

⁴³ Попів О. Дитяча література на переломі // Шлях освіти. — 1930. — № 4. — С. 87.

невою педагогікою⁴⁴. Сучасні педагоги повинні запроваджувати такі ігри, як боротьба за промфінплан⁴⁵.

Студенти деяких інститутів вимагали введення до програм відповідних наукових дисциплін. Наприклад, у рішенні загальних зборів Вищого ІНО під головуванням Г.Косинки 29 червня 1922 р. було записано, що молодь прагне «внесення до програм ВІНО всіх наукових дисциплін, які необхідні для найширшого ознайомлення з потребами всього українського населення [...] рішучого та негайного переведення навчання всіх дисциплін українською мовою»⁴⁶.

Діячі Головнопрофосвіти, слідуючи за західними інноваціями на ниві освіти, намагалися за допомогою принципів самостійного навчання та колективної звітності звести до мінімуму безпосередній контакт студентської аудиторії з «ненадійною» професурою⁴⁷. Актив пролетарського студентства розгорнув широкий наступ на традиційні методи викладання, сподіваючись, що саме дальтон-план дозволить реалізувати поставлену мету «завоювання вищої школи», зменшуючи роль професора до рівня простого консультанта. За допомогою бригадно-лабораторного методу навчання мало перетворитися на колективні практики. Слабо підготовленому пролетарському студентству лекції професорів старої школи, як правило, були складними для розуміння і, можливо, саме з цієї причини вони часто погано відвідувалися чи навіть ігнорувалися, а не тому, що студенти «не мають бажання ритися в професорському багажі»⁴⁸.

Бригадно-лабораторна система, яка дозволяла завжди отримати необхідну консультацію і повністю використовувати можливості «колективної проробки» матеріалу при найменших затратах, могла бути дійсно більш зручною для молоді, яка не мала необхідної освіти. Проте на практиці, в умовах їх неприйняття, нерозуміння, різного рівня підготовки студентів, ці методи доволі часто перетворювалися на пародію лабораторної проробки матеріалу. Досить навести, наприклад, випадок у Кам'янецькому ІНО, коли викладач залишив студентів самих для вивчення, сказавши їм: «Уявляйте, що я присутній». Молодь швидко зорієнтувалася в ситуації, залишивши аудиторію: «Краще ми підемо теж у своїх справах, а він хай

---

⁴⁴ Рябченко О.Л. «Педагог — новатор, батько усіх сліпоглухонімих»: Харківський період життя і діяльності професора І.П. Соколянського // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. — К., 2008. — Т. 19. — С. 198–206.

⁴⁵ Іваненко О. Завжди в житті: спогади. — К., 1985. — С. 136.

⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 287. — Арк. 65.

⁴⁷ Рожков А. В кругу сверстников. — Т. 1. — Краснодар, 2002. — С. 284.

⁴⁸ Чарний А. Терпіти далі? // Студент революції. — 1930. — № 2. — С. 26.

уявляє, що ми працюємо»⁴⁹. Не сприяла організації навчання слабка матеріальна база навчальних закладів і незабезпеченість молоді.

Питання впровадження нових методів навчання неодноразово розглядалися на студентських зборах чи засіданнях предметних комісій різного рівня. Іноді на них доходило до анекдотичних ситуацій, коли професори, наперед знаючи про критику їхніх методик викладання, ще перед такими зібраннями просили слова і, як професор Київського ІНО І. Шаровольський, заявляли: «Товариші! Ото все, що ви про мене говоритимете, правда! А мене пустіть додому готуватися до завтрашньої лекції»⁵⁰.

Незважаючи на всі нововведення, основним методом викладання фактично залишалися лекції. Проте у Методичному комітеті Головнопрофосвіти НКО побутувала думка, що при лекційній системі професор є лише проповідником наукових істин з кафедри, а студенти — слухачами, які пасивно беруть участь у вивченні предмету⁵¹. Унаслідок цього втрачався зв'язок між лектором і слухачем і у кінцевому результаті матеріал за-своювався незначною мірою. Більше того, вважалося, що якщо є підручник, то слухати лекції з таким же змістом непотрібно. Тож звичайними стали нападки на лекторів на сторінках різних видань, особливо студентських часописів. Так, газета Одеського політехнічного інституту «Красный инженер» повідомляла про лекцію проф. Архангельського: «Лектор аккуратненько выписывает на доске с листочка колонки букв и цифр, глухо и путано старается их пояснить, а аудитория, не понимая и не вникая, молчит или беседует о посторонних вещах. На второй лекции было меньше, чем на первой, причем убывание идет в геометрической прогрессии. Надо думать, что скоро почтенный лектор останется без слушателей. Метод преподавания проф. Архангельского хуже всех, когда либо существовавших. А читает он один из основных предметов»⁵².

Не маючи можливості подолати протидію професури нововведенням, влада піддавала лекції нищівній критиці, називаючи їх «мертвим капіталом», «старим багажем», власники якого «лишилися далеко позаду епохи, і не доженуть її, бо догнати не можуть, а часто й не хочуть»⁵³. Професуру називали «гарними горлянками для поширення шовіністичних

⁴⁹ Потрібна деяка реформа // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 50. — Підпис: Архип Боберський.

⁵⁰ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 113.

⁵¹ Бюллетень Укрглавпрофобра. — 1924. — № 2. — С. 22.

⁵² Что скажет КУК? // Красный инженер (Орган партколлектива, ячейки ЛКСМ и исполпрофбюро ОПИ и рабфака). — 1924. — 15 октября (№ 2). — Підпис: Лямбдо.

⁵³ Там само. — С. 26.

ідей»⁵⁴. Переконували, що лекції — це зняття калічення майбутніх фахівців⁵⁵. Коли їх слухаєш, «то забуваєш, що існує радянська влада»⁵⁶. Раз по раз у періодиці з'являлися дописи, які мали донести до читача думку, що «лекції є найбільш підходящим місцем для того, щоб виспатись і декілька годин ні про що не думати»⁵⁷. Писали, що всім без винятку студентам слухати їх нецікаво: «Возьмем, например, химию. Не знаю, какая «реакция» проходит во время лекции, но факт на лицо: заметное количество студентов аппетитно спит на лекциях. И нередко поднимается заспанная головешка и спрашивает своего полусонного соседа: «Скоро-ли кончится?» Уже не говорю о том, что число посещающих тает, как рабфаковская стипендия после получки»⁵⁸. Аналогічні висловлювання можна прочитати і на сторінках центральних друкованих органів, де лекції називалися «процессом словоизвержения»⁵⁹. Звичайно, що на захист лекцій звучали поодинокі голоси. Так, на 2-й Всеукраїнській конференції з педагогічної освіти ректор Харківського ІНО С. Стрільбицький наголошував на тому, що часто буває так, що лекція не лише потрібна, а й було б злочином не використовувати її⁶⁰. Такої ж думки був і наступний ректор ХІНО М. Гаврилів, який піддавав критиці лабораторний метод⁶¹. Переважна більшість «старої» професури не бажала відмовлятися від лекцій і продовжувала їх читати, незважаючи на гостру критику.

Головним завданням лекцій у 1920-ті рр. оголошувалося ознайомлення студентів з основними ідеями дисципліни, корегування і спрямування подальшої роботи студента. Майже весь матеріал потрібно були засвоїти на семінарах і практичних заняттях. Студенти самостійно готували тему у вигляді рефератів, а на занятті розповідали цю тему чи її частину. Шляхом обговорення і дискусій розкривали незрозумілі питання. Для ефективності такої системи потрібна була велика кількість кваліфікованих кадрів, розподіл студентів у невеликих групах, достатня

---

⁵⁴ Тіні Чайнова й Туган-Барановського в аудиторіях радянського ВИШу // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 20.

⁵⁵ Зняття калічення майбутніх фахівців // Студент революції. — 1930. — № 5. — С. 45. — Підпис: Оява.

⁵⁶ Чарний А. Терпіти далі? // Студент революції. — 1930. — № 2. — С. 27.

⁵⁷ Бездомний Б. Почти научное руководство для студентов // Студент революції. — 1926. — № 2. — С. 28.

⁵⁸ Скоро ли кончится? // Красный инженер. — 1924. — 15 октября (№ 2). — Підпис: Полусонный.

⁵⁹ Участие студентов в разработке учебных планов // Студент революції. — 1922. — № 1. — С. 57. — Підпис: И.Н.

⁶⁰ Кашкаров Н. 2-я Всеукраинская конференция по педобразованию (22–28 июля 1923 г.) // Путь просвещения. — 1923. — № 7–8. — С. 194.

⁶¹ Рябченко О.Л. Харківський інститут народної освіти ім. О.О. Потебні. — С. 39.

кількість літератури. В час, коли різко збільшилися контингенти прийому, викладачів необхідної кваліфікації не вистачало. До викладання залучалися молоді спеціалісти, які не розуміли сутності нової методики, не мали відповідної кваліфікації, тож лекції в кращому випадку перетворювалися на переказ підручника, а то й читання його: «Адже ж нині маємо чимало випадків, коли професор свою лекцію читає в буквальному сенсі... по своїй або чужій книзі»⁶². Нерідко студенти незадоволені були якістю лекцій. Ю. Шевельов, наприклад, згадує, що їм доводилося слухати лекції В. Коряка, що «розумівся на літературі, як свиня на помаранчах, а більше волів говорити про економічні формації [...] та боротьбу клас»⁶³. А на одній із лекцій студенти Кам'янець-Подільського ІНО зробили зауваження своєму викладачеві С. Божку, який не орієнтувався твердо в датах і послідовності подій, на що той відповів: «Дати, товариші, річ неістотна. Головне — всебічний виклад подій і правильне марксистське навітлення»⁶⁴. Професорську діяльність цьому викладачеві довелося залишити, бо цей його вислів відразу ж став анекдотом.

На початку 1925 р. виші поступово розпочали перехід до обліку знань в процесі навчання. Було скасовано залікові сесії⁶⁵. Наприкінці 1920-х рр. рівень знань встановлювався на бригадних заняттях, під час консультацій та за складеними конспектами. На основі конспекту, який перевірявся викладачем, встановлювалася якість засвоєння матеріалу студентом⁶⁶. Екзамени і заліки в ідеалі також повинні були готуватися і здаватися побригадно. Відповідав за знання своєї бригади призначений бригадир⁶⁷.

Тривалий час у студентських матрикулах замість оцінок ставилося «зараховано». Для полегшення участі студентів деякі викладачі використовували щось на зразок сучасних тестів — наприклад, під час заліку з математики видавали тексти, в яких студенти мали підкреслити потрібну відповідь, а інші диктували студентам зміст теми, включаючи те, що треба написати в дужках. В разі, коли хтось із студентів протестував проти такої методики прийому заліків, більшість мала негативні результати, але, констатуючи цей факт, викладач все рівно говорив: «Усім зараховую»⁶⁸. Ця ситуація стала характерною після того, як у вишах (у зв'язку з гострим дефіцитом на кадри, з метою прискорення темпів

⁶² Пасивне ставлення до активних метод // Студент революції. — 1930. — № 12. — С. 10. — Підпис: Б. Володарський.

⁶³ Шевельов Ю. Я — мене — мені (і довкруги). — Т. 1. — С. 129.

⁶⁴ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. — Кн. 1. — Едмонтон, 1987. — С. 75.

⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 566. — Арк. 304.

⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 120.

⁶⁷ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 126.

⁶⁸ Іспит скасовано, — усім зараховую // Студент революції. — 1930. — № 12. — С. 8–9. — Підпис: О.Б.

підготовки спеціалістів, відповідно до рішень листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р.) було «усунуто» вагомі перешкоди на шляху до забезпечення народного господарства висококваліфікованими спеціалістами, такі, як наприклад, дипломні роботи та заліки, які були скасовані. Крім того, були скорочені терміни навчання у вишах, ліквідовані окремі дисципліни чи скорочено час на їх опрацювання⁶⁹.

Після цього студентам уже не доводилося по декілька разів здавати дисципліни — їх ніхто не мав права «погнати», навіть коли вони нічого не знали. Викладач у кращому випадку міг сказати: «Ви нічого не знаєте, але я вам зараховую!». Професори постійно перебували під шквалом критики за «лібералізм» відносно оцінювання знань, чи навпаки, за надмірну вимогливість. Коли професор Одеського будівельного інституту Кіель виставив майже всім студентам «добре і відмінно», то «всією громадськістю інституту цей вчинок засуджено», а викладача математики Полтавського інституту інженерів сільського господарства Поповича навпаки, звинувачували у тому, що він «довів в своїх групах відсоток невстигаючих до 24%»⁷⁰. У Дніпропетровському гірничому інституті критикували професора, який, запитавши двох-трьох студентів, зараховував звіти всій групі, заявляючи при цьому: «Зараховую тому, що ми проводимо заняття за новими методами»⁷¹. Так поступово втрачався контроль за індивідуальною підготовкою студентів, що було просто знахідкою для прикриття «колективом» некомпетентності чи елементарного небажання вивчити предмет. Крім того, відповідальність за знання студентів покладалася насамперед на професуру, а якщо викладача не задовольняли знання студента, потрібно було з ним розмовляти через кілька днів і так до нескінченності. Врешті-решт терпіння вичерпувалось, і предмет зараховувався.

Таким чином, документи з історії академічної повсякденності свідчать про численні труднощі, які доводилося долати студентам на шляху до головної мрії — досягнення освіти. В ті тяжкі роки навчальні аудиторії заповнювалися з надзвичайним ентузіазмом і вірою, оскільки сотні молодих людей сподівалися на торжество розрекламованої соціальної справедливості. «Справедливість» за класовою ознакою для багатьох обернулася «несправедливістю» в інституційному сенсі — система вищої освіти не була розрахована на надання елементарних знань і відштовхувала малограмотну і нездатну до засвоєння наукових дисциплін мо-

---

⁶⁹ Мосель Й. Опортуністичний прорив на двох факультетах // Студент революції. — 1930. — № 11. — С. 11–12; ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10556. — Арк. 3.

⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1145. — Арк. 6, 12.

⁷¹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 14.

лодь. Масовим явищем стали другорічництво і особливо «хвости». Загрозливих масштабів набували відсів і «дезертирство» студентів. Серед тих, хто покидав навчання або засиджувався у вишах, значною була частина партійців і комсомольців, тобто тих, хто потрапляв до інститутів саме завдяки кампанії пролетаризації. У кінцевому результаті отримати вищу освіту більше шансів було у тих студентів, які мали для цього необхідний потенціал. Це були, на противагу сподіванням влади, далеко не вихідці з пролетарського середовища. Із останніх вистояли ті, хто ціною надлюдських зусиль зміг підтягтися до належного рівня або використати важелі партійності для тиску на викладачів.

Отже, прикриваючись словесною риторикою і гаслами, влада переклала ефективне вирішення проблем організації навчального процесу на колективи вишів, яким вдалося ціною неймовірних зусиль підняти освітній рівень значної кількості пролетарської молоді. Професура разом із знаннями передавала студентам і свої світоглядні установки, норми моралі. Для обмеження такого впливу використовувалися революційні форми і методи викладання, що давали можливість зменшити роль професора до рівня простого консультанта.

VI.2. Взаємовідносини студентів і викладачів

Завдання формування нового радянського студента як соціальної реальності, як людини, яка б за своєю сутністю відповідала духу нового суспільства, його соціокультурним нормам, було надзвичайно складним. Посилені спроби більшовиків модернізувати вищу школу наштовхувалися якщо не на відкриту протидію, то на інертність переважної частини професури, без використання потенціалу якої влада не могла обійтись. У той час, коли студентство і держава радикально змінювалися і слідували новим стратегіям, професура намагалася відновити дореволюційний зразок взаємовідносин з державою і студентами.

Входження «старої» професури в радянський ринок праці було обумовлено потребою суспільства в освічених людях, розумінням ролі й значення професора в процесі набуття знань. Тому, незважаючи на появу нового символічного простору вищої школи, «кафедри залишалися ті ж, люди на кафедрах були колишні, багато з них — хороші спеціалісти в своїй галузі — просто не розуміли, що відбувається в країні, й були зовсім розгублені»⁷². Зберігаючи «майже увесь персонал попередніх дореволюційних вищих навчальних закладів»⁷³, влада, разом з тим, намага-

⁷² Утевский А. Начало пути // UNIVERSITATES=Университеты. — X., 2005. — 3. — С. 67.

⁷³ Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. — Донецьк, 2004. — С. 213.

лася обмежити студентство від впливу професорської ідеології аполітичного дослідження чи лібералізму, тому процес входження «старої» професури в нове суспільство був об'єктом особливої уваги з її боку.

А. Утевський справедливо розділив «старих» викладачів на три категорії, відповідно із ставленням до нововведень радянської влади: «співчуваючі», «іронічні» та «розгублені»⁷⁴. «Співчуваючі» разом з професорами-комуністами наслідували установки партії-держави, але, як зауважують дослідники, поява в професорських лавах незначної «лівої групи» принципово картину не змінювала⁷⁵. В будь-якому разі, значного впливу з їхнього боку на студентство не спостерігалось. У звітах інститутів постійно наголошувалося, що «політичні настрої професури піддаються зрушенням набагато важче і повільніше, ніж студентські»⁷⁶. Віруючих у повернення минулого ставало з кожним днем все менше. Наприклад, у Вищому ІНО ім. М. Драгоманова в Києві все більше викладачів приходило до думки, «що все, що відбувається навколо, тривке і вимагає добросовісного примирення з собою»⁷⁷. У політичному звіті Полтавського ІНО за 1924–25 н.р. зазначалося, що політичне обличчя професури мало змінилося і «ширих прибічників радянської влади з них, звичайно, не буде. Але тиск життя у своїй роботі змінювати фронт примушує, і фронт поступово змінюється»⁷⁸. Студентів більш за все вражало те, що «наша професура свідомо пошилася в дурні (це вплив інстинкту самозахисту)»⁷⁹. Партійні лідери також неодноразово наголошували, що перебудова вишів проходила за умов «пасивного, а іноді й ворожого ставлення переважної частини професури»⁸⁰.

Підсилювало незадоволення професури її тяжке матеріальне становище⁸¹. За словами В. Короленка, інтелігенція жила лише тим, що розпродавала рештки колишнього майна: «якщо перевести це на образну мову, то виявиться, що вони проїдають все заготовлене при попередньому буржуазному режимі, який приготував деякі надлишки»⁸². О.О. Несвіцький у травні 1921 р. занотував у щоденнику: «На вулицях вигляд нашої

---

⁷⁴ Утевский А.М. Начало пути // UNIVERSITATES=Университеты. — Х., 2005. — № 3. — С. 67.

⁷⁵ Марков А. Что значит быть студентом. — М., 2005. — С. 139.

⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1077. — Арк. 172.

⁷⁷ Там само. — Арк. 173.

⁷⁸ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 176.

⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10514. — Арк. 490.

⁸⁰ Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років.... — С. 213.

⁸¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1077. — Арк. 173.

⁸² Короленко В. Письма к Луначарскому // Новый мир. — 1988. — № 10. — С. 214.

інтелігенції досить сумний: бідно зодягнені, одяг зношений, потріпаний, обшарпаний, взуття стоптане, обличчя бліді, худючі, вимучені. Це не дивно при тяжких умовах життя, постійних нестатках, недоїданні і частому голодуванні»⁸³. Погіршення матеріального забезпечення педагогічного персоналу, звичайно, заважало налагодженню роботи вишів. Фактичне позбавлення академічного пайка значної кількості викладачів і лаборантів у зв'язку з розподілом 1922 р. на категорії і зменшенням кількості пайків, ставило більшість вишівської інтелігенції в надзвичайно тяжкі умови⁸⁴. За таких обставин прояв попередньої відданості справі можна назвати виключною самовідданістю, якщо не героїзмом. Не всі могли витримати злидні і постійне голодне життя, деякі викладачі на цьому ґрунті вчиняли самогубства, як це зробив, наприклад, один із молодих професорів Одеси⁸⁵.

Зубожіння професури шокувало навіть студентів, які самі потерпали від постійних нестач. Студент Харківського ІНО М. Зуйков під сильним враженням від відвідин квартири проф. В.Карінського написав декану факультету професійної освіти Г. Тимофіїву, що він готовий був бачити бідність, все ж такого собі і уявити не міг: «Уявіть собі чотири кімнати майже без меблів, наповнені якимось непотребом і сміттям. Шпалери зі стін зідрані і висять клоччям, вітер гуляє у кімнатах, оскільки багато вікон вибито, в кімнатах не топлено і холодніше, ніж на вулиці. Сам професор у тому ж костюмі, що в інституті й на вулиці, тобто в пальто і шапці; діти — два хлопчики, одягнуті в пальто із селянського сукна й ці пальта одягнені ледве не на голе тіло, а старша дочка... про її костюм говорити не буду, бо я зробив вигляд, що не помітив її. Загальне враження — страшна бідність, яку хочуть чимось прикрити, але вона виглядає з кожного кутка. Все це справило таке тяжке враження, що я приховав, що студент ІНО й поспішив вийти. Зараз я запитую: невже ніхто не цікавився домашнім життям професора Карінського, знаючи, що він злидарює»⁸⁶?

Не дивно, що за таких умов життя для професорського дискурсу характерним було постійне «проскакування» ідеологічно маркованих мовних конструкцій — викладачі на лекціях любили парою реплік покритувати радянську владу, що позитивно сприймалося більшістю студентів. Цього не уникали навіть на заняттях з природничих наук.

⁸³ *Несвіцький О.О.* Полтава в дні революції та в період смути. 1917–1922: Щоденник. — Полтава, 1995. — С. 205.

⁸⁴ Держархів Одеської області. — Ф. 126. — Оп. 1. — Спр. 148. — Арк. 5.

⁸⁵ Советская власть и Американская помощь // Студенческие годы. — 1925. — № 4. — С. 29.

⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 473.

Наприклад, один дотепний професор першого Московського державного університету, розповідаючи про *bacterium coli commune*, глузував, що, мабуть, від назви цієї бактерії виникло слово комуніст⁸⁷. Професор Київського сільськогосподарського інституту, фізіолог рослин Є.П. Вотчал, іронізуючи над студентськими симпатіями до марксизму та радянської влади, коли мова заходила про К. Маркса, миттю хапався за печінку (мовляв, марксизм сидить у нього в печінках). Під час лекцій він любляв говорити: «Ваші авторитетні карли, маркси й енгельси з цього приводу сказали би...»⁸⁸. На лекції з математики в Київському будівельному технікумі викладач, відкриваючи дужки, порівняв їх з більшовиками, зауваживши, що «більшовики — це дужки, що порушують загальний порядок»⁸⁹.

З метою нейтралізації такого «негативного» впливу на студентство, йшов активний пошук методів протистояння «старій» професурі. Це було завдання, на вирішення якого мобілізувалися не лише партійні і комсомольські осередки вищих навчальних закладів, представники студкомів та профспілок, а й представники райпарткомів і Головополітосвіти. На одному з таких засідань 22 серпня 1923 р. у Харкові, розглядалося питання про організацію міцних груп протидії «професурі старого зразка, які часто читають лекції, що суперечать духу радянського будівництва і розумінню істинно соціалістичної науки»⁹⁰. Одні партійні лідери говорили, що викладачів звинувачувати в цьому не можна, оскільки ці люди старі й переробити їх важко, відповідно до прислів'я: «Від корови не можна очікувати канарейкового співу». В той же час пропонувалося створювати організаційно міцні гуртки — групи студентів, які б могли збивати старих професорів у той час, коли вони читали лекції не відповідно до «соціалістичного напрямку». Представники влади розуміли, що партійні студенти мають досить низький рівень знань і тому їхні виступи проти професорів можуть не лише не змінити ситуацію, а й бути небезпечними, оскільки «студент, що перебиває викладача під час спору, не відчуває під собою твердого ґрунту і професор його легко перемаже»⁹¹. Для успіху подібних виступів визнавалося за необхідне організувати спеціальну групу студентів під наглядом осередку. Таких, спе-

---

⁸⁷ Коган Б. На исторической проверке // Красное студенчество. — 1927–1928. — № 4–5. — С. 126.

⁸⁸ Тіні Чайнова й Туган-Барановського в аудиторіях радянського ВИШу // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 20.

⁸⁹ Герф С. До підсумків перевірки вишівських осередків КП(б)У // Студент революції. — 1930. — № 14. — С. 6.

⁹⁰ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 885. — Арк. 13.

⁹¹ Там само.

ціально вишколених молодих людей, використовували не лише для протидії викладачам на лекціях, а й для впливу на безпартійне студентство на зборах, демонстраціях та мітингах.

Наприкінці 1920-х рр. інтелігенцію почали розділяти на «стару» й «нову», з початком першої п'ятирічки ці поняття стають розбіжними кліше⁹². Одним із головних критеріїв належності до інтелігенції вважалася сталість політичних поглядів, а не розумова праця. Від директорів інститутів та секретарів партколективів вимагалися політичні характеристики на всіх викладачів, як партійних, так і позапартійних. Стало загальноприйнятим професорсько-викладацький склад ділити на чотири групи: ворожі, ненадійні, радянський елемент та аполітичні, або «болото». Звіти Харківського землевпорядного інституту, наприклад, вказують на те, що із 84 викладачів комуністів нараховувалося 20 (24%), а серед штатних — лише чотири (4,5%). Марксистів, крім комуністів, майже не було: «Три вважають себе за марксистів, решта і не претендує»⁹³. До ворожої частини потрапляли ті, хто з якихось причин арештовувався ДПУ, пасивно відвідував збори, не виступав і не брав участі в обговореннях. Сюди ж належали всі, хто «вороже ставиться до радянської влади», зокрема, дозволяє собі давати власну оцінку політичним подіям. Так, проф. Меріакрі «іронічно підкреслював на лекціях нездатність радянської влади щодо будівництва», наприклад, він говорив, що фізичні прилади ламаються через те, що зроблені за часів радянської влади⁹⁴. Проф. В. Жубржицький визнавався чужим лише за те, що «коли п'аний, на підставі теорії ймовірності подає доводи про існування якоїсь вищої істоти (Бога)»⁹⁵.

«Радянським елементом» частина професури визнавати себе почала, в основному, з 1929 р., під загрозою чисток і репресій. Більшість була «аполітичною» — досить часто мовчки підтримувала голосуванням пропозиції, які виносилися на зборах, у предметних комісіях, на засіданнях, але активно себе не проявляла. Великим досягненням парторганізацій було те, що підтримка з боку такого «болота» «ворожих» пропозицій почала зменшуватися, але до цілковитої ліквідації було ще далеко.

І. Францевич, який здобував освіту в Харківському ІНО, пригадував, що пролетарські студенти палко підтримали заклик В. Чубаря до боротьби зі старою професурою⁹⁶. Студенти нерідко були авторами дописів, у яких

⁹² Чуйкина С. Дворянская память: «бывшие» в советском городе. — СПб, 2006. — С. 102.

⁹³ Держархів Харківської області. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 1г. — Арк. 29.

⁹⁴ Там само. — Арк. 15.

⁹⁵ Там само. — Арк. 8.

⁹⁶ Стадниченко В. Вимір висоти // Ранок. — 1967. — № 11. — С. 19.

переконували про необхідність перереєстрації не лише студентського, а й професорського складу вишів, оскільки останній «за своїм складом, безумовно, непролетарським, а також за освоєними методами викладання, змушує бажати кращого»⁹⁷. Лунали заклики замінити тих, які «видихалися, ні до чого вже нездатні, але ще злобливих «спеців від науки» новим струменем»⁹⁸.

У середовищі студентів цілеспрямовано насаджувалося зневажливе ставлення щодо професорської корпорації. Документи свідчать про численні випадки неетичного ставлення до викладачів, які інколи межували з хамством. «Невгамовне робітфаківське плем'я іноді витворяло чимало такого, що не вмщувалося ні в яку уяву викладачів», згадував Ю. Кобилецький⁹⁹. У багатьох робітфаківців на початку 1920-х рр. були пістолети. Невдовзі професори почали скаржитись на деяких занадто ретивих хлопців, які під час заліку виставляли з кишені дуло нагана. «...Дехто приходив до мене на зачот, а з кишені револьвер стирчить. Я, звичайно, не боюся. Але не зрозуміло: до чого тут револьвер? Зачот я й так поставлю, якщо людина щось знає. А то, знаєте, револьвер... Людина дивиться тобі в вічі і так, знаєте, многозначно вмовляє: «Ви, професоре, ще не одмітили мені в книжці зачотик... Хе-хе»¹⁰⁰. Згодом вийшов наказ здати зброю. Це сколихнуло весь робітфак. «Більшість з нас вважали, що через кілька місяців станеться світова революція. З навчанням буде покінчено і без зброї нам ніяк не обійтись, — писав відомий український драматург О. Корнійчук у своїх спогадах про навчання на робітфаку Київського ІНО. Тоді нам авторитетно пояснили, що світова революція раніше ніж через півроку не почнеться, і зброя була здана»¹⁰¹.

У перше пореволюційне десятиліття нове, пролетарське за походженням студентство, особливо його комсомольський актив, робітфаківці та колишні червоноармійці, розраховували не лише на пільги при вступі до вишів, у них розвинувся комплекс ідеї відплати. Цей комплекс включав бажання широкого спектру соціальних переваг: відплату посиленою увагою до їхніх проблем, кращим ставленням, ніж до інших, особливо при оцінюванні знань, відплату за їхні революційні заслуги, а то й просто за пролетарське походження. Основу ж ставлення переважної більшості професури до студентства визначала не громадська позиція чи поход-

⁹⁷ Из жизни высшей школы // Известия. — Одесса, 1922. — 8 июня. — Подпись: Студент инархоза Максимов.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 115.

¹⁰⁰ Микитенко І. Кадри. — С. 69–70.

¹⁰¹ Корнійчук О. Автобіографія // Корнійчук О. Зібрання творів: у 5 т. — Т. 5. — К., 1968. — С. 12.

ження, а рівень знань чи наполегливість молоді в здобутті їх. Саме на цьому ґрунті розгорталися численні непорозуміння й конфліктні ситуації. Для сьогоденішнього студента нереальними уявляються картини відкритих погроз викладачам, тикання чи вказування на «недоліки» в роботі. Наприклад, коли І. Єрофіїв не зарахував залік студенту робітфаку II курсу Харківського ІНО В. Огієнку, останній, вимагаючи оцінки, погрожував йому: «Ти не стався до мене суворо, бо я з тобою буду балакати особисто в деканаті»¹⁰². Він не міг зрозуміти, чому саме його відраховують з робітфаку, коли у нього залишилися незданими лише якась там німецька, українська мови та математика: «...До мене так гостро ставляться, може тому, що я батрак — з 10 років почав батракувати і з таким презирством ставляться до мене? Хто заступиться за мене? Куди мені йти тепер? Я залишився безробітний, голодний і голий — мені всього 19 років, я безпритульний»¹⁰³.

За неуспішність (був чотири роки на робітфаку і не перейшов на третій курс) та зухвале поведіння з викладачами виключили з Харківського сільськогосподарського інституту С. Бобкова¹⁰⁴. Та «оскільки за чотири роки на нього витрачено багато коштів»¹⁰⁵, Бобкова, як і Огієнка, було поновлено в складі студентів. Ставлення до викладачів до уваги не бралось.

Студенти у своїх вимогах могли навіть ректора змусити «схопити свій портфель і накивати п'ятами під загальний регіт і свист», а потім ще й жартівливу пісню наспівувати: «На городі бузина, а в Києві Лобода* — На студентів напада»¹⁰⁶.

Студенти часто влаштовували збори-дискусії з професурою, на яких заявляли претензії до викладачів, мовляв, учать нас не так, як треба, вимагають знати непотрібні для революції теореми з геометрії, тригонометрії, алгебри або якісь древні юси великі та малі. А на одних із таких зборів молодь навіть звинувачувала професора-біолога в тому, що він виводить якихось мушок-дрозофіл, замість того, щоб сприяти піднесенню сільського господарства — «де нам було знати про закони генетики, спадковості та інші премудрості»¹⁰⁷.

Назвати всі наведені вище випадки лише ознакою невихованості нових студентів було б неправильно, оскільки в родинах, особливо на

¹⁰² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10514. — Арк. 375.

¹⁰³ Там само. — Арк. 374.

¹⁰⁴ Там само. — Оп. 9. — Спр. 1735. — Арк. 18.

¹⁰⁵ Там само. — Арк. 22.

* Лобода М.І. — ректор Київського ІНО до 10 квітня 1924 р.

¹⁰⁶ Галич М. Справжній талант // Косинка Г. Гармонія. — К., 1988. — С. 493.

¹⁰⁷ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 114.

селі, традиційно виховували дітей на принципах християнської моралі. Повага до старших була закладена змалечку, але в студентському середовищі цього часу вихованість вважалася «буржуазною» ознакою, «інтелігентською сентиментальністю» і навіть «підлабузництвом». Тому, як правило, ми говоримо про демонстративну некультурність, необхідну для підсилення пролетарського образу. Яскравим свідченням цього є спогад колишнього студента Київського ІНО Б. Матушевського, в якому автор розповідає про те, як він вагався, допомогти чи ні М. Зерову скинути важке зимове пальто, оскільки професор порізав руку й не міг сам роздягнутися¹⁰⁸. «Ніхто зі студентів чомусь не прийшов йому на допомогу, — писав Б. Матушевський. А я за ці декілька секунд, поки М[икола] К[остьович] возився зі своїм пальтом, встиг боляче пережити кілька суперечливих міркувань: безперечно, треба було цю ж мить кинути йому на допомогу, цього вимагала елементарна вихованість, якої мене вчено дома змалечку, а з другого боку, мене стримувала недостойна думка — а як на це подивляться мої співкурсники?»¹⁰⁹.

У другій половині 1920-х рр. з'явилися угоди на соціалістичне змагання з професурою. Наприклад, серед вимог, що їх ставили студенти відомому мовознавцю, професору Одеського ІНО О. Томсону, був пункт про неодмінне «прикладання марксистської методології», який Олександр Іванович підписувати відмовився, зазначивши, що він «викладає мовознавство, а не марксизм. Моя дисципліна побудована на реальних фактах. При чім тут марксистська методологія?»¹¹⁰. Таке ставлення не задовольняло революційну частину студентства, тому лекції відомого мовознавця піддавалися жорсткій критиці.

Чимало студентів з часом, не без впливу тієї ж професури, яка, незважаючи на гостру критику, знаходила в собі сили «сіяти добре і вічне», все більше починали розуміти, «який важкий їх труд, я навіть сказав би — подвиг, і ставилися до своїх вчителів з усе більшою повагою і шаную»¹¹¹. Таке переродження молоді було підмічене й тогочасними українськими письменниками. Наприклад, В. Підмогильний так охарактеризував еволюцію поглядів студента-пролетаря С. Радченка: «Небезпечний нахил до неповної індукції, коли юнак на підставі перших двох десятків років земного гостювання, років смішних і наївних, пробує від себе установити світові закони, раз у раз стукаючись лобом об дійсність,

¹⁰⁸ Матушевський Б. Блиск таланту серед класової ненависті // Родинне вогнище Зерових. — К., 2004. — С. 32.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Мальц Ф. «Я викладаю реальні факти — марксизм тут ні до чого» // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 47.

¹¹¹ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 114.

поступився в ньому мудрому прагненню поступово обізнатися з життям і накупчити в собі достатню кількість його фактів»¹¹². У процесі спілкування з мудрими наставниками навіть студенти-комуністи, які «наполегливо і вперто» втілювали в життя ідеї партії щодо перетворення університетів на інститути народної освіти, стали розуміти важливість відновлення всебічної глибокої підготовки спеціалістів і фундаментальних наукових досліджень¹¹³.

Переважає більшість «старої» генерації, за словами професора В. Грум-Гржимайла, будучи впевненими, «що вчення Маркса — відстале вчення», прийняла пропозиції більшовиків щодо співпраці й залишилась у вищій школі, сподіваючись, що ті й інші мають вести себе, в першу чергу, чесно стосовно один одного: «не більшовики — працювати не за страх, а за совість. Більшовики — чесно враховувати результати досвіду та мати мужність бачити свої невдачі, а не валити з хворої голови на здорову»¹¹⁴.

Різноманітні документи донесли до нас образи тих професорів, які добре сприйняли нових, досить часто малознаючих, але зацікавлених в осягненні наук студентів. У холодних аудиторіях, в умовах психологічного пресингу, матеріально незабезпечені, вони, не шкодуючи сил, часу і терпіння, робили все, щоб навчити їх. «Я завжди любив працювати з молоддю, вільною від косності і рутинерства, які часто властиві так званім визнаним спеціалістам того часу», згадував Є. Патон¹¹⁵. Можна навести безліч прикладів небайдужого ставлення викладачів до перспективних, талановитих, але недовчених студентів. Показовою у цьому відношенні є доля політкомісара Харківського музично-драматичного інституту Якова Івановича Єнакієва. Роль політкомісарів у вишах відома, як і нюанси їхнього ставлення до професорсько-викладацького складу. Такі посади здебільшого отримувалися за революційні заслуги, рівень освіти при цьому до уваги не брався.

Призначений політкомісаром 1922 р., Я. Єнакієв невдовзі стає проктором Харківського музично-драматичного інституту. Як писав композитор С. Дремцов, він помітив, що природа щедро наділила цього юнака прекрасним голосом, тому з 1924 р. «цікавився й слідкував за його долею і, впливаючи на його почасти, досяг того, що він почав вчитися у

¹¹² Підмогильний В. Місто. — Х., 2005. — С. 91.

¹¹³ Академик Иван Николаевич Буланкин. — Харьков, 2004. — С. 75.

¹¹⁴ Шишкин В.А. Россия в годы «великого перелома» в восприятии иностранного дипломата. — СПб., 1999. — С. 256.

¹¹⁵ Патон С.О. Спогади. Літературний запис Юрія Буряківського. — К., 1956. — С. 93.

М.Л. Чемезова»¹¹⁶. Проф. ХМДІ Микита Леонтієвич Честнейший-Чемезов підкреслював, що всього за два роки студент Я. Єнакієв, завдяки таланту і старанності, мав винятковий серед вокалістів академічний успіх¹¹⁷. Викладачі і артисти клопоталися перед НКО про подальше навчання цього юнака, наголошуючи, що «над таким матеріалом варто і необхідно працювати», пророкуючи йому широке майбутнє оперного співака з унікальним драматичним тенором. Завдяки такій широкій підтримці, колишній політкомісар був відраджений 1928 р. до Ленінградської консерваторії для поглиблення музично-сценічних здібностей та удосконалення голосу.

За словами колишнього студента Харківського ІНО Ю. Лавріненка, більшість студентів була байдужою до занять. Однак «частина студентів була захоплена, зачарована невловимими «жар-птицями» наук у блискучих викладах своїх професорів»¹¹⁸. Вони пронесли через усе своє життя повагу до тих викладачів, які в жахливих умовах морального й фізичного терору зуміли здійснити творчий подвиг й лишили по собі добру славу. Зі сторінок спогадів постають перед нами загальноновизнані кумири, лекції яких проходили у переповнених аудиторіях. Потужним магнітом притягував, зачаровував своїх учнів професор Київського ІНО М. Зеров: «Ці лекції були таки справді святом. Ні, бенкетом! Це була велика насолода — вслухуватися в тонке плетиво обточених слів, якими Микола Костевич малював: широкий антураж, епоху, порівняння з іншими явищами літератури... Слухаючи його, я в голові собі не покладала, що перед нами — найвидатніша постать у літературі нашого часу. Я, як і всі в аудиторії, ставала рабом його чародійства»¹¹⁹. А відомий літературознавець і перекладач Г. Кочур згадував, що, зважаючи на те, що лекції М. Зерова починалися з другого курсу, він намовив кількох першокурсників і вони побували на них «передчасно»¹²⁰. Аудиторії на лекціях були завжди переповнені — студенти з різних факультетів намагалися послухати вченого¹²¹.

Зірками першої величини засяяли перед студентами професори Харківського ІНО — літературознавець О. Білецький і мовознавець Л. Булаховський¹²². «Олександр Білецький, найблискучіша в нас постать, оракул

¹¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 643. — Арк. 46.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Лавріненко Ю. Чорна пурга. — Сучасність, 1985. — С. 65.

¹¹⁹ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — К., 2004. — С. 185.

¹²⁰ Новикова М. Перекладацький світ Григорія Кочура // Кочур Г. Третє відлуння. — К., 2000. — С. 10.

¹²¹ Костенко А.І. Андрій Малишко. Біографічна повість. — К., 1981. — С. 32.

¹²² Лавріненко Ю. Чорна пурга. — С. 65.

і кумир студентства, ерудит і вітія, певними рисами — харківський відповідник київському Миколі Зерову ... Ми були як мореплавці, він — сирена. Ми були зачаровані»¹²³. На все життя запам'яталися академіку АН УРСР Олександрю Чекмарьову, який у 1921 р. навчався в Катеринославському ІНО, лекції прославленого хіміка Льва Писаржевського, «який і в радянську епоху продовжував кращі традиції хімічної школи Ломоносова і Менделєєва. Це був великий знавець своєї справи, чарівник слова. Читаючи лекції, він ніколи не користувався конспектами і неподільно володів своєю аудиторією»¹²⁴. Аудиторія, в якій читав лекції Л. Писаржевський, була завжди переповнена. Слухати його приходили не лише хіміки, але й фізики, металурги і навіть історики¹²⁵. Лець вміщувала всіх бажаючих аудиторія, в якій проходили лекції професора Полтавського ІНО В. Щепотьєва — людини «ніжної і чутливої душі та лагідної товариської вдачі, що щасливо сполучалася з дотепністю й жартівливістю, він користувався загальною пошаною і любов'ю»¹²⁶. А на лекції професора Харківського медінституту В. Воробйова студенти приходили раніше, щоб зайняти місце в аудиторії, оскільки в протилежному разі доводилося стояти на сходах і в проходах. Бажаючих його послухати було багато, оскільки він завжди знаходив контакт з аудиторією, а своїми імпрровізаціями під час лекції викликав захоплення¹²⁷.

«Чудовим учителем», «батьком усіх сліпоглухонімих», «геніальним педагогом», «геніальним новатором, що вмів навчити сліпого розпізнавати кольори, глухого — розпізнавати гаму, німого — передавати свої думки іншим» називали свого декана Івана Соколянського студенти факультету соціального виховання Харківського ІНО¹²⁸. Нерадивим педагогам, які не могли організувати навчально-виховний процес, пропонували звертатися до праць цього вченого, де «ви прочитаєте те, що не раз чули від Івана Панасовича на ФСВ... читайте уважніше, перечитуйте й згадуйте все, що колись чули від проф. Соколянського!»¹²⁹.

¹²³ Шевельов Ю. Я — мене — мені (і довкруги). — Т. 1. — С. 125, 127.

¹²⁴ Шаповал І.М. Олександр Чекмарьов. — К., 1981. — С. 15.

¹²⁵ Ляшков Ю.С. Человек, который «видел» электроны. — Кишинев, 1978. — С. 136.

¹²⁶ Ротач П.П. Уточнення і доповнення до біографії проф. В.О. Щепотьєва // Архівний збірник до 80-річчя державного архіву Полтавської області. Матеріали наукової конференції. — Полтава, 1998. — С. 69.

¹²⁷ Доклад О.М. Фуголь для юбилейного собрания в честь 50-летия окончания Харьковского медицинского института. 1923–1928 гг. // Музей історії Харківського медичного університету. — С. 6.

¹²⁸ Іваненко О. Моя Марія // Завжди в житті. Спогади. — К., 1985. — С. 53.

¹²⁹ Шахрай О. Хто винний і кого слід карати? // Радянська освіта. — 1928. — № 7–8. — С. 80.

Їх було багато, про яких можна сказати словами С. Крижанівського, що ними він охарактеризував свого викладача з Миколаївського інституту соціального виховання — українського інтелігента старої формації, цілком лояльного до радянської влади — Д. Лагуту: «Це був на диво добрий і співчутливий чоловік, який без утоми ... возився з нами, хлопчачками і брав діяльну участь у їх долях»¹³⁰.

Одних професорів студенти поважали, до інших були байдужими, з роками стерлися з пам'яті їхні постаті, прізвища. «Студентство любить тих професорів, які йдуть в ногу з наукою, з життям. До професорів, котрі не враховують запитів студентів, — ми байдужі»¹³¹, — писалося в студентському часописі. Та, на наш погляд, повага до викладачів не вимірювалася політичними уподобаннями. Щиру подяку написали 26 студентів Харківського художнього інституту у квітні 1932 р. проф. Д. Гордєєву не лише за віддачу своїх сил та знань на користь пролетаріатові, а й «за добре, товариське ставлення» до них¹³².

Лише окремі студенти не сприймали жартівливі витівки геніального вченого Л. Ландау, думку якого, що «фізиками можуть бути люди особливої породи, з дитинства наділені фізичним талантом», партійне керівництво Харківського університету розуміло не інакше, як пропаганду «фашистської расової теорії»¹³³. Ось як згадує своє перше враження від знайомства з вченим О. Соловей: «Переступивши поріг, він жажнувся і замахав руками: «Що? Оце вас стільки? І кожен думає стати фізиком»? [...] 28-літній виконавець жестикулював, заходився сміхом, таємниче шепотів, грізно вигукував: «Підніміть руку, хто знає голляндську мову. Як? Ніхто? То які ж із вас будуть фізики? Я вам скажу, що з вас вийде — «мрачные зубры!»»¹³⁴. З плином часу важко виокремити дійсність від легенд, що ходили про Л. Ландау серед студентів: «То він ховається під стіл, щоб не зустрітися з колегою, якого образив. То ласкаво пригощає тістечками студенток, що провалилися на іспиті, — а ганяв він по три й чотири рази. То стає перед Галею на коліна на Пушкінській вулиці»¹³⁵. Під час екзамену, коли одна студентка настоювала на вірності свого рішення, він «став сміятися, знущатися, лягав на стіл животом, піднімав

¹³⁰ Крижанівський С. Спогад і сповідь з ХХ століття. — С. 33.

¹³¹ О чем говорили участники совещания // Советское студенчество. — 1938. — № 6. — С. 9.

¹³² ЦДАМЛМ. — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 274. — Арк. 1.

¹³³ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 172–173.

¹³⁴ Соловей О. 1936–1941 // Сучасність. — Мюнхен, 1982. — Ч. 1–2 (261–262) — С. 273. — Харківський університет очима колишніх студентів.

¹³⁵ Там само.

ноги догори і істерично сміявся», що розцінювалося як знущання над радянською молоддю «дворянського покидька»¹³⁶. Студенти ж після арешту вченого й подальшого його від'їзду до Москви, жалкували, що втратили такого колоритного професора.

Продовжували працювати в радянські часи і викладачі, які, як описаний Ю. Шевельовим професор В. Веретенніков, звикли до студентів старого зразка, а до нових, «що від них пахло овчиною, клунею, а може й нужником, він ставився з огидою й зневагою і ніколи не приховував свого гидливого презирства. Старий, якимось ніби висохлий, він сидів у великому фотелі, ледве займаючи третину місця і кидав речення на зразок такого: «Це загальновідомо, але ви, звичайно, цього не знаєте. Та що Ви взагалі знаєте?»¹³⁷. У презирливому ставленні до студентів звинувачували і проф. Ю. Коршуна з Дніпропетровського гірничого інституту. Особливо обурливими вважалися його вислови про комуністів, яких він величав «бездарними людьми, донощиками», запевняючи, що йому потрібні не пролетарі, а люди з головами¹³⁸. Фрази на зразок «Ви прийшли до мене дурнями, дурнями й підете від мене»¹³⁹ звучали як вирок пролетарському студентству, підкреслювали їхню ущербність у порівнянні з тими, хто мав гімназичну освіту. Тому не дивно, що нові студенти висували вимоги звільняти таких викладачів «для остраху». Ці вимоги, як правило, залишалися безрезультатними, молодь переконували не звертати уваги й терпіти, бо «настане час, і цей спец пошкодує про свої слова. Він класово сліпа людина, а ваша справа — гризти зубами граніт науки»¹⁴⁰. Якщо протистояння заходило далеко і хтось із професорів, не витримавши натиску, сам звільнявся, досить часто тривалий час лекції було читати просто нікому, як це трапилось у Дніпропетровському ІНО, коли протягом року там не викладалася хімія¹⁴¹.

У 1920-ті рр., як ніколи, у вищих навчальних закладах розвинулося «арапництво». Для отримання заліку студенти нерідко влаштовували скандали, шантажували викладачів¹⁴². Розповсюдженим також було скла-

¹³⁶ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 174–175.

¹³⁷ Шевельов Ю. Я — мене — мені (і довкруги). — Т. 1. — С. 119.

¹³⁸ Відбити пазурі коршунам // Студент революції. — 1930. — № 12. — С. 29. — Підпис: М.Щ.

¹³⁹ Науменко І. Ветеринар за анатомією соціальних явищ // Студент революції. — 1930. — № 4. — С. 34.

¹⁴⁰ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 114.

¹⁴¹ Відбити пазурі коршунам // Студент революції. — 1930. — № 12. — С. 29. — Підпис: М.Щ.

¹⁴² Держархів Харківської області. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 2.

дання предметів більш встигаючими студентами за відстаючих. За таку практику, наприклад, 1923 р. із Харківського медичного інституту відрахували студента Г. Гермаша¹⁴³. Аналогічні явища яскраво описуються в оповіданні Ю. Шовкопляса «Неприємності», герой якого — студент Черник, складав іспити за інших за гроші — з кого брав 8 карбованців, а з ким і за червінець домовлявся: «Ти ж знаєш, що за звіт менш як півтора карбованці не беру. Це з приятелів, а так більше. Зараз без економічного прорахунку жити не можна — це ще Ленін висловив... Ну, звичайно, ризикуєш, але ж і мені нових штанів хочеться. Хіба ж професори всіх можуть запам'ятати?»¹⁴⁴. Поширеною також була практика, коли студенти за гроші (4–5 рублів за день роботи) наймали так званого «китайця» чи «японця», в залежності від того, яку частину дипломного проекту потрібно було зробити¹⁴⁵.

Відраховували студентів із інститутів і за виставлення собі фальшивих оцінок. Так, 1924 р. із V курсу Одеського медичного інституту було відраховано А. Заславського за підроблення оцінки з мінералогії і студента II курсу М. Векслера¹⁴⁶. «Студент революції» неодноразово вказував на «підробку зарахувань» студентами¹⁴⁷. У частини студентів «прискорений штурм науки» розпочинався за декілька днів перед заліком. Іноді навіть удавалося отримувати відмінні оцінки. Було помічено багато фактів, коли студенти складали звіти навіть без всякої підготовки, як тоді говорили — «на шармака»¹⁴⁸. Всього дванадцяти годин вистачало особливо «талановитим» для підготовки та здачі німецької мови, за один-два місяці вони умудрялися здати від 20 до 30 звітів. Деякі студенти могли зовсім не працювати над матеріалом, користуючись наслідками роботи своїх товаришів, бригадирів тощо. Застереження досвідчених педагогів сприймалися «в штики» з боку представників комсомольських організацій¹⁴⁹. Лише в поодиноких випадках такі явища ставали відомими поза межами інститутів, обговорювались і засуджувались, а критика писала,

¹⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1573. — Арк. 219.

¹⁴⁴ Шовкопляс Ю. Неприємності // Шовкопляс Ю. Студенти. — С. 110.

¹⁴⁵ Жорстока боротьба «китайцям» та «японцям» // Студент революції. — 1930. — № 1. — С. 61.

¹⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 679. — Арк. 23–24.

¹⁴⁷ Хмара І. Відгук одного пострілу // Студент революції. — 1930. — № 1. — Арк. 32.

¹⁴⁸ На допис Трусова // Студент прикордоння (Кам'янець-Подільський). — 1929. — 6 червня. — Підпис: Сгіковець.

¹⁴⁹ Лід рушив. Київ йде на бій за лаборат. бригадну методу // Студент революції. — 1931. — № 29–30. — С. 9. — Підпис: Борисов.

що «студенти такі, коли не зовсім вивелись, то виводяться»¹⁵⁰. «Ганебними традиціями дореволюційної школи» вважалися також шпаргалки, підміна виданих завдань на екзаменах, використання чужих конспектів.

Студенти «підчищали» журнали¹⁵¹, використовували «методи» скандалів, підкупу більш встигаючих і здавали дисципліни без необхідних для цього знань. Фіксувалися випадки тиску на професорів. Так, студента Харківського ветеринарного інституту О. Ковальова було виключено з вишу за «погрози нанесення фізичних образ (обливання сірчаною кислотою тощо) членам правління та професорам ХВІ»¹⁵². Він вимагав призначення для себе додаткових іспитів, коли ті були припинені правлінням інституту. Цей студент взагалі більшість предметів здав завдяки лояльності професури, деякі здавав кілька раз. Після кожного іспиту твердив, що з нього знущаються, висміюють, що не підтвердилося результатами перевірки. Соціальний інфантилізм був притаманний певній частині студентів — таким чином вони добивалися не лише необхідних оцінок, а, як О. Ковальов, стипендії, окремої кімнати в гуртожитку в той час, коли інші не мали навіть необхідних 4,5 метрів. Значного поширення така практика все ж не набувала.

Незважаючи на постійні спроби обмежити спілкування студентів із «неблагонадійними» викладачами, «стара» професура намагалася продовжувати стару традицію — утворювалися «хатні школи», «гуртки», студенти запрошувалися до них додому для роботи або для складання іспитів чи заліків. У таких гуртках можна було зустріти й студентів-комсомольців. Іноді саме такі візити справляли незабутні враження на молодь, змушували задуматися над протиріччями дійсності. Як згадував Ю. Шевельов, професор Харківського ІНО Олекса Ветухів радо приймав у себе вдома студентів, позичав їм книжки для доповідей, тому «чого він не навчив нас у своєму курсі, Ветухів доробляв своїм образом, побутом, мовою»¹⁵³. Славився організацією домашніх «суботників» для дружніх бесід на різноманітні теми й проф. Л. Писаржевський¹⁵⁴. Тривалий час зберігали професори також стару традицію приймати іспити у себе вдома. Це було притаманне, наприклад, академіку Д. Граве, проте більше двох студентів в день він не приймав. «Грузна фігура академіка з суворим, на перший погляд, але в сутності доброзичливим обличчям, з сивими,

---

¹⁵⁰ *Мироненко В. Ю.* Шовкопляс. Студенти (збірка оповідань) // Студент революції. — 1930. — № 15. — С. 49.

¹⁵¹ Держархів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 780. — Арк. 79.

¹⁵² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10528. — Арк. 278.

¹⁵³ *Шевельов Ю. Я.* — мене — мені (і довкруги). — Т. 1. — С. 132.

¹⁵⁴ *Ляликов Ю. С.* Человек, который «видел» электроны. — С. 157.

навислими клочкуватими бровами завжди викликала трепет у особи, яка здавала іспит»¹⁵⁵. Професор Київського ІНО М. Грунський під час розмови пригощав студентів чаєм, але якщо вони предмета не знали, говорив: «Приємно було з вами чай попиту, ось нате вам книжки, прочитайте і приходьте: тоді ще чаю поп'ємо!». Зрозуміло, що невдаха після такого «чаю» вискакував від професора як ошпарений і вже на другий раз приходив у всеозброєнні¹⁵⁶. Звичайно ж, представники влади були стурбовані тим, що професори «обробляють» студентів і дуже часто траплялися випадки, коли «студент на першому курсі виступає проти неокласиків»¹⁵⁷, а вже на третьому курсі підтримує їх¹⁵⁸, що досить часто кафедру використовують для пропаганди «ворожих» ідей, іронізуючи радянські гасла типу «догнати і перегнати»¹⁵⁹; що на лекції важко визначити, «де кінчається анатомія тварин і починається «анатомія соціальних явищ»¹⁶⁰. Як справедливо зазначав О. Марков, саме досвід лекційної взаємодії закладав перший камінь в фундамент нових стосунків професури і «пролетарського» студентства¹⁶¹. Тому практика занять із здач предметів вдома у викладачів не схвалювалася, вона з кожним роком все більше визнавалася місцем для підготовки «петлюрівського молодняка»¹⁶².

Таким чином, спроби реорганізації структури та навчального процесу вищої школи не знаходили співчуття переважної частини професури, яка, прийнявши пропозицію до співпраці, все ж інертно ставилася до нововведень більшовиків. Пролетарське студентство, особливо його актив, прийшло у вищу школу зі своїми культурними смаками, традиціями побуту та поведінки, ідеєю відплати, мало своєрідну власну мову й слідувало новим стратегіям. У ситуації, коли держава і студентство

¹⁵⁵ *Шпара П.* Записки архитектора. — К., 1988. — С. 11.

¹⁵⁶ *Кобилецький Ю.* Даль махне крилом. — С. 115.

¹⁵⁷ Неокласики — група українських поетів і письменників 1920-х рр. (М. Драй-Хмара, М. Зеров, Ю. Клен (О. Бургарт), М. Рильський, П. Філіпович), які відмежовувалися від так званої пролетарської культури, прагнучи наслідувати мистецтво минулих епох, віддаючи перевагу історико-культурній та морально-психологічній проблематиці.

¹⁵⁸ Злодії що вкрали студентські квитки // Комсомолець України. — 1929. — 14 лютого.

¹⁵⁹ *Светов С.* Чого навчає Одеса // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 31–32.

¹⁶⁰ *Науменко І.* Ветеринар за анатомією соціальних явищ // Студент революції. — 1930. — № 4. — С. 34.

¹⁶¹ *Марков А.* Что значит быть студентом. — С. 139.

¹⁶² *Рябченко О.Л.* Студенти і професори вищих навчальних закладів України у 1920-ті роки: метаморфози співпраці // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. — 2010. — № 908: «Історія». — Вип. 42. — С. 157.

радикально змінювалися, а «стара» професура не бажала нічого міняти чи намагалася відновити традиційну взаємодію, уникнути бодай прихованого конфлікту було неможливо. Для обмеження впливу викладачів на нове студентство розроблялися різноманітні методи протистояння «професурі старого зразка», запроваджувалися реформаторські методи викладання. Влада доклала чимало зусиль, щоб створити і закріпити в свідомості громадян стереотипний карикатурний образ недалекоглядного професора, який весь час намагається саботувати радянські нововведення. В середовищі студентів методично і цілеспрямовано насаджувався нігілізм щодо професорської корпорації. Та, незважаючи на тиск і перешкоди, на гостру критику методів викладання й позиції стосовно радянізації вишів, переважна частина «старої» еліти продовжувала працювати і віддавати свої знання молодому поколінню, сприяючи поступовому «переродженню» малознаючих але зацікавлених в осягненні наук студентів. Проте давати однозначну оцінку стосункам всередині корпорації неможливо — в новій вищій школі поряд з порядністю існувала корисливість, була в пошані й підтримувалася система доносів, вистежування, як необхідна умова навіювання колективам вишів страху перед державою.

VI.3. «Колишні» в студентському середовищі: стратегії здобуття освіти

Офіційний у 1920-ті роки вираз «колишні люди» відносився до представників поміщиків, чиновників, офіцерів Царської і Білої армій, купців, священиків тощо. З остаточним утвердженням радянської влади переважна більшість із них опинилася на зовсім неказковому роздоріжжі: загибель, еміграція чи пристосування до нової, відверто ворожої їм дійсності, в якій «колишнім» місця не відводилося.

Особливо болісною була інтеграція в радянське суспільство дітей «колишніх», яким потрібно було отримати освіту і спеціальність, всіма можливими шляхами минаючи жорсткі вимоги до соціального складу студентства. Наявні документи дозволяють виділити декілька стратегій, що використовувалися з метою здобуття вищої освіти. Вони по суті були стратегіями виживання і багато в чому співпадали із життєвими стратегіями багатьох «колишніх» у ранньорадянському суспільстві.

Стратегія перша — активна підтримка влади. Була характерна для тієї частини молоді непролетарського походження, яка позитивно сприйняла ідеї соціальної рівності і мала заслуги перед радянською владою, як, наприклад, перебування в Червоній армії і участь в боях на фронтах громадянської війни. Після закінчення воєнних дій фронтовики цілком

легальним шляхом отримували в своїх військових частинах необхідні для вступу документи. Юридично цього було достатньо для того, щоб позбутися тавра «експлуататора»¹⁶³. Для цієї категорії молоді, як і для пролетарської за походженням, характерним був комплекс ідеї відплати за їхні революційні заслуги, бо у військових частинах неодноразово наголошувалося, що червоноармійці мають переваги не лише при вступі до вишів, а в процесі навчання. Та в інститутах такі студенти з часом все чіткіше усвідомлювали, що минулі їхні заслуги для влади вже мало значимі, що вірність їй потрібно підтверджувати щодня наново. Зокрема, ті вчинки, що раніше вважалися «великими заслугами перед революцією» і за які легко можна було отримати відрядження на навчання, меркли перед «чужим соціальним походженням». Так, А. Дольський, прослуживши добровільно з 1919 по 1923 рр., не приховуючи свого народження в родині священика, був відряджений на робітфак в Одесу, після закінчення якого правління рекомендувало його з позитивною характеристикою до військово-медичної академії¹⁶⁴. Але вже з першого курсу його виключили «за зв'язок з батьком-попом». Сам А.В. Дольський писав: «с того момента, как узнали о моём социальном происхождении, некоторые не в меру досужие, сочли своим долгом выгнать меня из вуза, ища причин к этому, выискивая их где только возможно ... плохого ничего я не сделал, а если родился от таких родителей ... просить прощения за это у косившегося студента на меня не буду...»¹⁶⁵. «Чи можна знайти більш яскравий приклад бюрократизму» — дивувалися студенти. «Мене віднесли до нетрудового елементу, зовсім не беручи до уваги, що я ... служив добровольцем в РСЧА два роки й неодноразово брав участь в боях...», писав студент Київського кооперативного інституту Л. Безрадецький¹⁶⁶.

Сподівалася на милосердя «самої справедливої в світі держави» і ті молоді люди із непролетарського середовища, які рано втратили батьків. Залишившись сиротами, багато із них з раннього дитинства вимушені були вести напівголодне трудове життя. Отримуючи відрядження до вишів, їм і в голову не приходило, що у когось виникнуть сумніви у їхній непричетності до «соціально-ворожих» класів. Та пильні прибічники справедливості доводили, що таким студентам немає місця у радянській школі. Наприклад, студентку четвертого курсу Харківського техноло-

¹⁶³ Смирнова Т.М. «Сын за отца не отвечает». Проблемы адаптации детей «социально чуждых элементов» в послереволюционном обществе (1917–1936 годы) // Россия в XX веке. Люди, идеи, власть. — М., 2002. — С. 179.

¹⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 327. — Арк. 3.

¹⁶⁵ Там само. — Арк. 22.

¹⁶⁶ Там само. — Оп. 6. — Спр. 10520. — Арк. 31.

гічного інституту А. Крушедольську, вихованку дитячого будинку, включили із інституту через батька — священника, який помер ще у 1907 р., коли дочці був всього один рік¹⁶⁷. Студентка Київського медичного інституту Н. Журавель, яку «вичистили» із 5 курсу, також писала: «Я не вважаю себе соціально-чуждим елементом тому, що, хоча мій батько і був состоятельным (имел приблизительно 80–90 десятин), но мне кажется, что меня обвинять в этом нельзя, так как мне было полтора года, когда он умер»¹⁶⁸. Трагедія таких молодих людей достовірно показана у романі «суворого аналітика доби» В. Підмогильного «Місто» образом «чужого» для радянського ВНЗ студента Бориса Задорожного. Доля цього веселого і здібного юнака була повна злиднів та прикростей саме через те, що «він мав необережність родитися від священника, що хоч і помер тому років з десять, але й цим не змив плями з синовієї честі. Двічі його виключали з інституту за соціальне походження, і він двічі поновлювався, бо особисте минуле його було справді бездоганне...»¹⁶⁹.

Таким чином, «вороже соціальне походження» було вагомішим за вірність ідеалам більшовиків, за активну позицію у громадському житті. Воно вважалося тяжким злочином і тінню слідувало за людиною. Як говорив М. Москвін, «будь ти трижды революционером, но стоит тебе иметь «прошлое», тебя загоняют в тартарары, как только это обнаружится — чтобы помнил, да чтоб другие не забывали»¹⁷⁰.

Стратегія друга — відредаговування минулого. Досить часто молодь із «колишніх» отримувала необхідні для вступу документи, змінивши опікунство батьків на тих родичів, які мали хоч якісь заслуги перед радянською владою. Своєю поведінкою та активною участю у громадському житті інституту вони намагалися довести свою відданість державній політиці, показати відсутність ідеологічних зв'язків з непролетарською сім'єю. Так, до Полтавського індустріального технікуму син дядка Ю.Зубков зміг вступити за відрядженням спілки Робос, членом правління окружної філії якої був його рідний брат, який до того ж добровільно служив у Червоній армії¹⁷¹. Оскільки абітурієнт знаходився на утриманні брата-вчителя, а не батька-священника, відрядження було отримане і Зубков став студентом¹⁷².

¹⁶⁷ Там само. — Оп. 9. — Спр. 1417. — Арк. 119.

¹⁶⁸ Там само. — Оп. 4. — Спр. 711. — Арк. 134.

¹⁶⁹ Підмогильний В. Місто. — С. 93.

¹⁷⁰ Москвин М. Хожение по вузам. Воспоминания комсомольца. — Paris, 1933. — С. 13.

¹⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 327. — Арк. 17.

¹⁷² Там само. — Арк. 20.

Широко практикувалося у ті роки зречення від батьків. Студентка Чернігівського ІНО В. Бородаєвська писала: «пятилетняя самостоятельная жизнь и работа в пролетарской среде выработали во мне твёрдые взгляды, противоположные той среде, из которой я вышла. Поэтому я уже не могла не отказаться от неё, я навсегда порвала связь со своей семьёй»¹⁷³. Такі студенти намагалися всіма можливими засобами довести, що вони не підтримують зі своїми батьками ніяких зв'язків, що перебувають на утриманні інших родичів чи самі заробляють собі на життя, але і це не рятувало їх від доносів та неприємностей. Наприклад, сина священника, студента останнього курсу Ніжинського ІНО М. Макаревського виключили за те, що він «не порвав стосунки з батьком». У своєму листі до Я. Ряппо юнак писав: «От меня, как от прокаженного, убегают. Где я не просил работы, везде указывают на то, что я «вычищен», а как быть мне дальше, как существовать? И все оттого, что я, будто бы, «не порвал связи с отцом-священником». Клянусь чем угодно, что меня без вины обвинили. Меня обвинили, что я получаю средства от родителей. Но я имею документы, свидетельствующие об обратном»¹⁷⁴.

Газети постійно друкували оголошення про зречення від батьків, що зовсім не говорило про щирість таких дій, оскільки багатьох студентів звинувачували у підтримці контактів із батьками, зокрема у відвідуванні їх під час канікул.

Стратегія третя — приховування минулого. Спроби знайти своє місце у ранньому радянському соціумі досить часто вимагали якщо не забути про своє походження, то у крайньому разі приховати його, відмовитися від попередньої ідентичності. Використовувати таку стратегію змушувала непослідовність у реалізації політики влади на місцях. Наприклад, незважаючи на постійні переконання про те, що тих студентів, які не будуть приховувати свого соціального походження і добровільно вказуватимуть його при вступі в анкетах чи під час спеціально організованих тижнів самовикриття, все ж таки виключали з інститутів. Враховуючи гіркий досвід тих, хто повірив таким запевненням, розповсюдженням стало явище підробки документів і створення відповідного пролетарського образу, що дозволило б отримати освіту.

Із зміненням прізвищем чи з фіктивними документами, що свідчили про пролетарське походження, діти «колишніх», намагаючись «замести сліди», їхали на навчання подалі від дому, у великі міста, які давали можливість приховати своє минуле, розчинитися у натовпі, отримати новий шанс для подальшого існування. Як і в описаних вище випадках,

¹⁷³ Там само. — Оп. 4. — Спр. 710. — Арк. 128.

¹⁷⁴ Там само. — Оп. 5. — Спр. 604. — Арк. 133.

можливість закінчити інститут такі студенти мали, якщо раптово не виявиться їхнє дійсне походження. Для прикладу наведемо випадок із студентом Одеського ІНО М. Штекелісом, який вважався за документами пролетарським студентом, але під час перереєстрації у грудні 1923 р. його було позбавлено права навчання саме завдяки суб'єктивному фактору. Ректор ОІНО П. Самулевич вказав на те, що йому відомо про існування у місті Кам'янці магазинів Штекеліса і Гетесмана. Невдасі Мойсею не поталанило, довелося визнати, що саме його батько і є співвласником цих магазинів, що і стало основою для вироку: «За попытку ввести комиссию в заблуждение — исключить. Штекелис антипролетарской идеологии и чуждый советской власти»¹⁷⁵.

Ніхто не мав гарантії від того, що в один чудовий день хтось із доброзичливців раptom не впізнає в «пролетарському» студентові колишнього дворянина чи нащадка власника великого підприємства і негайно не потурбується про чистоту студентських лав. Коли студентку Одеського медичного інституту Л. Орленко під час літніх канікул послали в Ісаєвський район Одеської губернії для проведення громадської роботи з лікнепу, один партієць випадково впізнав у ній дочку дворянина, великого землевласника, члена фракції правих Державної думи III і IV скликання П. Новицького. До ректора було відправлено листа, в якому вказувалося, що зазначена студентка «дочка предводителя дворян Ананьевского уезда, члена Госдумы Новицкого. Так что её отец по фамилии Новицкий, каким образом она носит фамилию Орленко, нам не известно» і висловлювалося прохання прийняти необхідні заходи до цього «совершенно чуждого элемента»¹⁷⁶.

Іншим таланило більше, їх не видавали. Так, Д. Гуменна згадує про одну із таких чисток у Київському ІНО: «Стояли разом зо мною під цими дверима й Тамара Масюкевич та Мотря Мельник. Це були товаришки, вони покінчали білоцерківську педагогічну школу і знали особисто одноокого Бровченка, того, що сидів за дверима та чистив. Він із ними разом був у білоцерківській школі... І він добре знав, що Тамара — попівна, а Мотря — міцненька куркулівна з Рогізної. Що там відбувалося за дверима у Тамари й Мотрі з Бровченком, мені невідомо, але обидві не були вичищені цим разом і училися далі»¹⁷⁷.

Таким чином, приховування минулого було своєрідним лотерейним квитком — або «вороже» походження викривалося з усіма негативними наслідками, або студенту вдавалося отримати бажану освіту і навіть

¹⁷⁵ Державний архів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 419. — Арк. 1.

¹⁷⁶ Там само. — Ф. Р-2147. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 166.

¹⁷⁷ Гуменна Д. Дар Евдотії. Испит пам'яті. — К., 2004. — Кн. 1. — С. 159.

зробити у майбутньому кар'єру. В реальному житті досить вагомим був суб'єктивний чинник: питання доцільності перебування в інституті вирішували місцеві комісії. Тож нерідко саме від ступеня порядності і революційного фанатизму членів таких комісій залежала подальша доля студента. Багато важили і міжособистісні стосунки в студентській корпорації, навіть особисті симпатії чи антипатії.

Виключення із інституту не означало позбавлення права на отримання освіти назавжди. Аналіз різних документів, у тому числі протоколів засідань Центральної комісії у студентських справах, дає підстави говорити про те, що переважна більшість виключених, у тому числі і «колишніх», через рік — два поновлювалася у складі студентів. Збираючи необхідні документи, доводячи свою лояльність до радянської влади, оббиваючи пороги державних закладів, центральної комісії та власної Альма — мачухи, а часом й виловлюючи на вулицях владу маючих, вичищеним по декілька раз доводилось проходити в реальному житті всі кола пекла, але вони добивалися відновлення в правах. Скільки їх було в реальності, на жаль, сказати неможливо. У звітах навчальних закладів ступінь пролетаризації явно був завищений, нерідко з метою покращення показників. Та іноді і в них вказувалося, що соціально-академічна перевірка не могла дати результатів, які ґрунтовно змінили б «фізіономію» студентського складу¹⁷⁸.

Колишній привілейований статус був великою перешкодою для інтеграції в нове суспільство. Тому відредаговувати своє минуле довелось майже всім. Знищувалися документи і речі, частина минулого конвертувалася у допустиму для розміщення у анкеті інформацію. Можливі маніпуляції з прізвищем і родоводом обмірковували всі, але не всі вважали це доцільним: для одних такі маніпуляції вважались небезпечними, для інших — ганебними або нездійсненими¹⁷⁹. Тому для «колишніх» характерною була і четверта стратегія — використання можливостей, наданих їм державою. Це дозволяло змінювати акценти в біографічних даних, поступово відтінюючи своє походження, наголошуючи на трудових досягненнях на фронтах соціалістичного будівництва.

Усвідомивши, що для вступу до інститутів потрібний виробничий або червоноармійський стаж, молодь сподівалася набути пролетарський статус, пропрацювавши два — три роки на заводах, фабриках чи на селі. Сприяла цьому вигідна невизначеність категорії «пролетар». Ніхто чітко

¹⁷⁸ Державний архів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 177.

¹⁷⁹ Чуйкина С. Дворянская память: «бывшие» в советском городе (Ленинград, 1920–30-е годы). — СПб., 2006. — С. 165.

не вказував, що означало ним бути — походити із робітничої сім'ї, мати стаж роботи на виробництві чи «свідомість робітника»¹⁸⁰. Разом з новим соціальним статусом — службовця чи робітника, молодь отримувала й командировку на робітфак.

Соціальне походження було серйозною перешкодою не лише для професійної кар'єри, але і для особистого життя. «Історія поміняла людей місцями, — писав Т. Масенко. Раніше панські елементи відсторонювалися, гребували простими людьми, навіть у справах кохання і одруження, а тепер сини селянські чи робітничі з пролетарською гординою уникають та зрікаються всякого зближення з нащадками багатіїв, навіть з їхніми красунями...»¹⁸¹. Мабуть, справа була тут не лише в пролетарській гордині. Заводити романи з «колишніми» було небезпечно. Театр абсурду міг би запозичити чимало сюжетів із студентського життя 1920-х рр. Так, при новому знайомстві юнакам і дівчатам доводилося запитувати один одного, хто Ваш тато і чи не була Ваша бабуся пов'язана з контрреволюціонерами, тощо. М. Москвін згадував, що коли в роки навчання він познайомився з дівчиною Т., то вона назвалася дочкою робітника. «Опасаться, стало быть, нечего. Дело молодое, ухаживаю, заводим «роман». А пізніше виявилось, що у Т. батько — священник і дівчина справедливо вважала, що коли вона скаже правду про рідних, від неї всі втечуть, як від прокаженої. Реакція громадськості виявилася миттєвою. Уже через тиждень газета «Харківський пролетар» повідомляла, що студент — робітник розкладається у соціально чужому середовищі. Тему підхопила студентська преса, справа була доведена до логічного закінчення: «Руки поповне целовал? — Целовал. — В кинематограф с ней ходил? — Ходил. Конец! Доказанная контрреволюция. Сняли, отобрали стипендию, подняли вопрос в проверочной комиссии о выяснении подлинного социального происхождения»¹⁸².

Студента КПІ С. Гегера, який одружився з попівною, виключили із інституту, бо він вимушений був через напівголодне існування і відсутність житла поселитися у тестя — колишнього священника. Пильні громадяни відразу повідомили про це неподобство правління інституту. Не допомогли ні пролетарське походження, ні академічна успішність, ні факт перебування у легкій кавалерії студентства Києва, ні інші громадські доручення¹⁸³. Довелося звертатися до Центральної комісії у студентських справах, яка й поновила його в правах студента.

¹⁸⁰ Марков А. Что значит быть студентом. — М., 2005. — С. 132.

¹⁸¹ Масенко Т. Роман пам'яті. — К., 1970. — С. 176.

¹⁸² Москвин М. Хождение по вузам. — С. 15.

¹⁸³ ЦДАВОУ. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 324. — Арк. 14, 24.

Особливо посилилася дискримінація «колишніх» в період першої п'ятирічки. Ці роки ознаменувалися звільненням багатьох таких людей з робочих місць під час широкомасштабної чистки партійного і радянського апарату, виселенням звільнених під час чисток «нетрудових елементів» із квартир, показовими процесами над «старими спеціалістами» — інженерами і вченими, яких звинувачували в саботажі, тощо¹⁸⁴. З 1928 року, за повідомленням Укрпрофосвіти, була «удосконалена анкета для вступників, а також вироблена спеціальна довідка, де повинно бути докладно зазначено про соціальний та маєтковий стан до революції і зараз. Крім того, прийом заяв призначено з 1 травня з тим, щоб можна було на місці перевірити документи вступників»¹⁸⁵.

Від навчальних закладів в цей час вимагалось проводити перевірку соціального складу не як кампанії, а як повсякденну глибоку роботу для очистки від «чужого, ворожого нам елементу»¹⁸⁶ і, на відміну від минулих років, про всі виключення потрібно було інформувати загальностудентські збори і більше висвітлювати питання «чисток» в періодиці¹⁸⁷. Студентів відкрито закликали доносити один на одного: «Є випадки, коли комсомолец знає про приховування соціального стану, але мовчить. На мою думку, треба всім студентам, як тільки хто знає про кого щось непевне, так й подавати заяву. Бо що то за студент, коли він не турбується за чистку свого вишу»¹⁸⁸.

В цей час для виявлення «соціально-ворожих» серед студентів почали створюватися загони «легкої кавалерії» — «особий тип летучого «неофіційного» контролю», спеціальні групи комсомольців, які повинні були «влезть в самое сердце злоупотреблений... застать врага на месте преступления...»¹⁸⁹. Саме так визначив їхнє призначення ініціатор створення цього масового руху М. Бухарін у своїй доповіді на VIII з'їзді ВЛКСМ. Результати роботи «легкої кавалерії» викликали шок у академічному середовищі. Акад. С. Єфремов записав у своєму щоденнику враження про її «роботу»: «А в Києві по школах заведено «легку кавалерію». Це засоби комсомолії, що ставить собі завданням шпіонаж, висліджування і, звісно, донос у належне місце про все, що їм не до вподоби.

¹⁸⁴ Чуйкина С. Дворянская память: «бывшие» в советском городе. — С. 161.

¹⁸⁵ ЦДАВОУ. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 8797. — Арк. 202.

¹⁸⁶ Там само. — Оп. 9. — Спр. 1737. — Арк. 103.

¹⁸⁷ Державний архів Житомирської області. — Ф. Р-98. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 20.

¹⁸⁸ Ворог напирас. До чистки вишів (ХІНО) // Студент революції. — 1930. — № 4. — С. 49. — Підпис: О. К-н.

¹⁸⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 344. — Арк. 2.

Тепер, правда, кажуть «заява», а не «донос» — слів бояться. ... Якийсь жах, непроглядний морок запанував, в якому загинули всі й матеріальні, й моральні цінності. Докотилися вже до самого краю, а далі нікуди вже падати»¹⁹⁰. Ватаги «легкої кавалерії» створювалися при бюро ЛКСМУ кожного навчального закладу для «виявлення соціального стану студентства». Представництво від «легкої кавалерії» було обов'язковим під час роботи різноманітних комісій, а особливо коли мова йшла про чистки студентського складу.

Безпідставні звинувачення і виключення із вишів були своєрідним знаряддям для підтримки серед студентів стану жаху і непевності. Підливала масла у вогонь і періодика, постійно друкуючи списки «вовків в овечій шкурі»¹⁹¹, «тарганів у шпарах»¹⁹² і наголошуючи, що їх до «наших вузів пролізли сотні й тисячі». Рішення про виключення викликали гнів і обурення однієї частини студентства, паніку у іншій, зламаною виявилась не одна доля. Масштаб трагедії маленької людини донесли до нас спогади, наприклад, Д. Гуменна говорить про студентку, яка зійшла з розуму і весь час ходила біля свого інституту «якось наче непритомна. Не всі вдома»¹⁹³. «Який то жах зразу відчуті, що ти опинився за бортом життя, що ти нікому не потрібний, відчуті й бачити, як від тебе всі тримаються осторонь... Кілька днів я ходив, як прибитий, під страшною депресією, — писав Д. Нитченко про своє виключення. Я бачив, що життя для мене закінчене. Увечері я пішов на вокзал з наміром кинутися під поїзд. Ходжу по перону і чекаю першої нагоди. Нерви напружені, душить мене страшна розпука, хоч я в житті нікому ще не зробив жодного зла, але мушу гинути»¹⁹⁴. Ми знаємо немало прикладів самогубства студентів як реакцію на несправедливість, та «пролетарське студентство розглядає цей жест як спробу підірвати нашу роботу в справі перевірки студентських лав»¹⁹⁵. Так, коли студент IV курсу мехфаку КПІ П. Богун повісився, довідавшись про наміри виключити його з інституту, як чужий елемент, в газеті цього інституту писалося: «Нас не залякає петлюрівець, що стратив собі життя... Справжній пролетарський студент не повинен боятися перевірки, а навпаки, він повинен підсилити свою

¹⁹⁰ Цит. за: *Болаболъченко А. Сергій Єфремов. Повернення із забуття* // Київська старовина. — 2006. — № 5. — С. 139.

¹⁹¹ *Вовки в овечій шкурі. Список четвертий* // Комсомолец України. — 1929. — 16 січня; *Вовка геть з комсомолу* // Комсомолец України. — 1929. — 11 січня.

¹⁹² *Расв М. Таргани в шпарах* // Студент революції. — 1929. — № 5–6. — С. 32–33.

¹⁹³ *Гуменна Д. Дар Евдотеї*. — С. 225.

¹⁹⁴ *Нитченко Д. Від Зінькова до Мельборну* // Березіль. — 1992. — № 3–4. — С. 71.

¹⁹⁵ *Дефі Ф. Замість некролога* // К.П.І. Газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. — 1929. — № 80.

участь в роботі щодо перевірки»¹⁹⁶. Заступник наркома освіти УСРР А. Приходько зазначав, що самогубства були наслідком свавілля перевірочних комісій у вишах¹⁹⁷.

Таким чином, у 1920-ті рр. в життя міцно ввійшов компроміс як нормальний спосіб вибудовування стосунків з собою, оточуючими і державою. Документи свідчать, що «колишніми» в умовах дискримінації використовувалися різні стратегії для того, щоб отримати освіту. Одним із найпростіших і розповсюджених способів стала служба в Червоній армії, отримання «пролетарського» статусу на виробництві, але багатьом доводилося приховувати або редагувати своє минуле, пристосовувати біографічні дані до нових вимог. Стратегія виживання значної частини студентів із «колишніх» включала щирі бажання інтегруватися до радянського суспільства, знайти своє місце в новому житті. Натомість влада досить часто навіть не намагалася повірити у цю щирість.

VI.4. Участь студентів у громадській роботі та ідеологічних кампаніях

Невід'ємною характеристикою, своєрідним знаковим явищем, важливим елементом образу пролетарського студентства була його активна життєва позиція. Характерною особливістю громадського життя радянських людей 1920-х рр. було проведення всіляких кампаній, мітингів, зборів. Важлива роль у їх проведенні належала студентам, влада використовувала молодість і енергію в своїх цілях, причому з мінімальними затратами. На передових рубежах цієї роботи були робітфаківці, комуністи і комсомольці, які мали, як правило, по декілька доручень, на виконання яких йшло до двадцяти годин на тиждень. Вони були, як і герой В. Підмогильного, страшенно заклопотані, страшенно ділові, «насилу вмещаючи в добу всі обов'язки перед собою та громадою»¹⁹⁸. Активісти, як правило, щиро і сповна віддавалися громадській роботі, з задоволенням організовуючи і відвідуючи всі заходи і збори. Н. Забіла так описувала розпорядок дня студента: «З години до трьох — збори «Робоса», далі — три лекції, після лекцій — ячейка...»¹⁹⁹. На навчання часу часто просто не залишалося.

¹⁹⁶ Там само.

¹⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 52. — Арк. 148.

¹⁹⁸ Підмогильний В. Місто. — С. 92.

¹⁹⁹ Забіла Н. Студентське // Студент революції. — 1924. — № 6. — С. 56.

Багато часу завжди забирали всілякі збори, що скликались навіть у вихідні дні²⁰⁰. У Харківському інженерно-економічному інституті студенти могли засідати не до 22–23 години вечора, а до 2–3 ночі, причому спочатку відбувалися комсомольські збори, потім — бюро. Це стало приводом для постанови ЦК ЛКСМУ, якою заборонялося засідати пізніше 22 годин вечора²⁰¹. Партійні збори пропонувалося проводити два рази на місяць, комсомольські — один раз, а збори громадських організацій — раз у квартал²⁰².

У звітах навчальних закладів традиційно акцентується увага на масовій роботі студентів. Вони свідчать про те, що з весни 1923 р. великого розмаху у вишах набула культурно-шефська робота. Студенти опікувалися селами, військовими частинами, промисловими підприємствами. Так, у Харківському технологічному інституті підшефних було 59 великих і дрібних підприємств. До шефської роботи були залучені 460 осіб, серед них 26 членів партії та 56 — КСМ. Крім того, студенти цього інституту обслуговували два села (1400 дворів), для яких випускали газети, купували книги для бібліотеки, за кошти вишу зробили ремонт і обладнали хату-читальню, виїжджали в села для бесід з селянами, навколо сільського осередку створили сільський актив, на якому читали доповіді про кооперацію, податок, політику взаємодопомоги, ціни на промислові та сільськогосподарські товари. Створили стінгазету, що обслуговувалася вчителями, а в кореспонденти залучалися самі селяни. Проводилися спільні звітні вечори, зокрема, напередодні 8-ї річниці Жовтня²⁰³. Із підшефних сіл до інститутів запрошувалися гості під час проведення агіткампаній. Аналогічну роботу проводили студенти інших інститутів, про що не без гордості повідомляли газети²⁰⁴.

У військових частинах студенти організували шкільні, науково-технічні гуртки та клуби, навіть організували для робітників школи підвищення кваліфікації. До цієї роботи залучалися і викладачі вишів.

Напередодні революційних свят студенти направлялися у найближчі села для проведення бесід і читання доповідей про «значення революції для всього людства»²⁰⁵. Село завжди було в центрі уваги влади, крім шефської та культурно-масової роботи, студенти організували туди

²⁰⁰ Виходьте з замкненого кола! // Студент революції. — 1932. — № 29–30. — С. 21. — Підпис: М. Медівка.

²⁰¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 48.

²⁰² Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 229. — Арк. 199.

²⁰³ Там само. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1184. — Арк. 50.

²⁰⁴ Наше підшефне село // Кузня освіти. — 1928. — № 1. — С. 21. — Підпис: Шейко.

²⁰⁵ Держархів Житомирської області. — Ф. Р-12. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 130.

агропоходи. Так, у селі Старовірівка на Харківщині групою студентів Харківського сільськогосподарського інституту було організовано шестиденні сільськогосподарські курси, на яких прочитано шість лекцій: про вплив штучного угноєння на врожай, якими чистосортними культурами засівати поля, який сівозмін дає найкращі наслідки тощо. Найбільше селян зацікавила доповідь проф. Супруненка про проблему підвищення врожайності. Влаштували студенти також сільськогосподарську консультацію, де щодня давали відповіді на ті питання, що найбільше хвилювали селян. І курси, і консультації охоче відвідувалися селянами, які прохали студентів навідуватися до них частіше²⁰⁶.

Якщо студент намагався добросовісно виконувати всі громадські обов'язки, то часу не вистачало не лише на читання додаткової літератури чи на відпочинок, а й на навчання. Ця проблема неодноразово розглядалася в періодиці, вимагалось до навантаження підходити обережно²⁰⁷. Та частина студентів все ж знайшла вихід із скрутного становища і громадську активність вони просто симулювали, що Ю. Шевельов назвав наукою «нікому не шкідливого пристосування до радянських вимог»²⁰⁸. Поширеним було явище, коли молодь записувалась в різні добровільні товариства, адже прослідкувати за виконанням доручень було непросто. Про це попереджала і «Кузня освіти»: «Перехід студентів з однієї галузі громадської роботи на іншу створює байдуже ставлення до цієї роботи й студент не почуває ніякої відповідальності за неї»²⁰⁹. Серед безпартійних студентів спостерігалось масове ігнорування громадської роботи, ухиляння від участі в добровільних товариствах, найбільш позитивним моментом у роботі було регулярне сплачування членських внесків²¹⁰. Позапартійна молодь у більшості своїй була байдужою до такої діяльності «через печатку обов'язковості, що на громадськості лежала. Людина визнає солодкість тільки забороненого плоду, і біблійний переказ про це міг би бути доречний політикам»²¹¹. Такі товариства, як Друзі дітей, МОДР, Аерохім, змичка з селом, як відзначається у звітах, найменше проявляли себе²¹². Деяким товариствам, через неявку членів, доводилося

---

²⁰⁶ Рикліс В. Професор та студенти на селі // Комсомолец України. — 1929. — 12 лютого.

²⁰⁷ Метельский И. Студенчество и профрбота // Пролетарская правда. — 1924. — 18 ноября.

²⁰⁸ Шевельов Ю. Я — мене — мені (і довкруги). — Т. 1. — С. 116.

²⁰⁹ Основні моменти культосвітньої роботи в ІНО // Кузня освіти. — 1928. — № 1. — С. 20. — Підпис: М.Г.

²¹⁰ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1184. — Арк. 50.

²¹¹ Підмогильний В. Місто. — С. 93.

²¹² Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1184. — Арк. 50.

збиратися по п'ять-шість разів, щоб переобрати своє бюро, а в інших не відбувалося й половини запланованих засідань, чи протягом тривалого часу вони зовсім не працювали²¹³.

Пролетарський студент відпочивати не мав права навіть на канікулах. Мріяти про відпочинок і не братися ні за холодну воду могла лише «чужа» молодь²¹⁴. Крім наукових розмов за своїм фахом, студент мав бути обізнаний з поточною політикою і вміти пояснювати її селянам, давати відповіді на всі питання стосовно колективізації, хлібозаготівель, «Шахтинської справи» тощо. Крім цього, він мав брати участь у всіх кампаніях місцевих КНС та сільрад, у культуроботі хат-читалень і сільбудів. Понад це обов'язком студента було «просувати газети та літературу в маси», допомагати осередкам «ТСО-Аерохім» у боротьбі з шкідниками, налагоджувати військово-стрілецьку справу — це неповний перелік завдань на літо.

Обов'язкові завдання на канікули студентам видавалися через профспілки. Після повернення в інститути студенти мали не лише відзвітувати про свою роботу, а й надати завірені органами влади довідки. Так, із звіту студента робітфаку при Вищому ІНО у Києві А. Дубини випливає, що юнак у Коростенському окрузі з 15 липня по 8 жовтня 1923 р. «прочитав доповіді про єдиний сільськогосподарський податок, про другу хлібну позику, про кооперацію, про національне питання та про завдання КНС», організував хату-читальню на хуторі Фонтанка та відкрив бібліотеку²¹⁵. Крім культурно-просвітницької роботи, студенти організовували і очолювали сільські комнезами, збирали збори, «вичищали із членів КНС негодний елемент»²¹⁶. Студента-комунара Г. Пилипчука за таку роботу серед односельчан батько вигнав із дому, звинувативши сина в тому, що той «на чортову віру пристав і в бога не вірує»²¹⁷.

Були студенти, які в силу своєї молодості та відсутності необхідного досвіду не були готові до ведення такої роботи, але намагалися всюди встигнути, тож потрапляли в комічні ситуації, що згодом ставало сюжетом гумористичних творів. Сюжети ці бралися із життя, а іноді і з власного досвіду авторів. Наприклад, перед гуморескою Ю. Вухналя «Відпочинок» зазначається: «Під час перерви на літо студенти іноді так себе навантажують громадською працею, що про відпочинок і думати не

²¹³ *Комарницький О.Б.* Громадська діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти [Електронний ресурс]. — Режим доступу:

[//www.nbuv.gov.ua/.../19.46%20komarnickyj.ht...](http://www.nbuv.gov.ua/.../19.46%20komarnickyj.ht...)

²¹⁴ Студентові — відпускникові // Кузня освіти. — 1928. — № 1. — С. 47.

²¹⁵ Держархів Житомирської області. — Ф. Р-12. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 57.

²¹⁶ Там само. — Спр. 42. — Арк. 16.

²¹⁷ Там само. — Спр. 45. — Арк. 98.

доводиться (з власного досвіду)»²¹⁸. Герой цієї гуморески, студент Петро Мудрий, пообіцяв голові сільради прочитати доповідь про продподаток, головам інших товариств — про сарану, шкоду абортів, суть аліментів і навіть написати нову пісню для хору. «Через тиждень у Петровій голові пасіка гула, а в очах стояли тези своїх доповідей, а він ледве на ногах стояв», тому замість роботи його відправили до лікарні. Гуморески Ю. Вухналя користувалися широкою популярністю серед студентів. За спогадами сучасників, він був улюбленцем публіки: «Незважаючи на те, що він не цілком досконало читає свої гуморески ... молодь його розуміла, широко реготала (урочисто-серйозна президія також) і викликала та просила ще зачитати»²¹⁹.

Життя студентів 1920-х рр. характеризується також підвищеною участю у різноманітних кампаніях радянської влади, жертвністю заради побудови великого світлого майбутнього. Ці риси слугували гарантіями пролетарського статусу, необхідного для отримання освіти, вони були проявом беззастережної відданості ідеям партії, доказом істинної віри в побудову соціалізму. Саме студенти, як найбільш організована і мобільна соціальна група, стали зручним об'єктом і відносно підготовленим суб'єктом впровадження в життя політики більшовиків. Особливо це стосується цілеспрямованої участі у антирелігійній роботі та ліквідації неписьменності серед широких народних мас.

Атеїстична робота була обов'язковою для вишів, ігнорування її кваліфікувалася як «класовий злочин». У всіх навчальних закладах засновувалися гуртки безбожників, а молодь досить часто залучалася до антирелігійних кампаній, особливо напередодні чергових церковних свят. Особливе занепокоєння у влади викликали відкриті прояви релігійності викладачів, що, звичайно, не могло не позначитися на їхніх вихованцях. З приміщень інститутів ікони зняли ще у перші радянські роки, а у квартирах багатьох викладачів вони залишалися ще тривалий час. Так, Полтавська губосвіта у 1924 р. повідомляла, що «серед професури ІНО є особи, що активно виявляють своє співчуття релігійним віруванням. [...] навіть деякі із студентів ІНО зазначають, що їм доводилося тримати іспити у такого професора, у якого його кімната являла справжній іконостас»²²⁰. Ю. Шевельова також вразила в будиночку проф. О. Ветухова «величезна кількість ікон у кутах кімнат, лампадки перед ними. Ікони в золотих і срібних ризах. Ікони починалися просто від низької стелі і йшли

²¹⁸ Вухналь Ю. Гуморески. — К., 1964. — С. 51.

²¹⁹ Мукомела О. Юрій Вухналь // Знання та праця. — 1990. — № 3. — С. 16.

²²⁰ Держархів Полтавської області. — Ф. 3872. — Оп. 1. — Спр. 923. — Арк. 5.

мало не до підлоги. На той час у місті це вже було щось надзвичайне, а надто в мешканні викладача університету»²²¹.

Професори ще могли брати участь у зборах безбожників, причому на стороні захисників віри. Студенти захоплювалися, наприклад, проф. Чехівським, який «на кожному місці був переможцем безбожників»²²². Деякі професори поєднували наукову працю з активною участю в церковному русі. Так, професор Одеського інституту народного господарства Покровський «основну працю провадив як член ЦК Всеукраїнської церковної ради та в різних церковних з'їздах та нарадах», а проф. Тімченко із ІНО паралельно був старостою Одеського собору²²³.

Більшість студентів, звичайно, приховувала своє ставлення до релігії. Але траплялися віруючі, що відкрито її сповідували і були дуже здивовані виключенням з інституту, як, наприклад, студентка Одеського ІНГ Р. Шапір. Вимагаючи поновлення у складі студентів, дівчина писала (1924 р.): «Чи можуть євангелісти отримувати освіту в радянських вишах, чи здібні вони, як євангелісти, до майбутньої роботи і чи є вони дійсно ідеологічно чужим і ворожим робітничому класові елементом?»²²⁴. У Медичному інституті «нахабство ворога не знає меж» — студент-баптист відкрито пропагував свою віру серед однокурсників²²⁵. Переслідувалися студенти, які наважувалися ходити до церкви, їхня поведінка засуджувалася: «Комсомольські збори ухвалили боротися, вичищати з вишу не тільки ворожих нам соціальним станом, а й своєю психологією, поведінкою, бо є в нас і такі студенти, як Ачкасова з першого курсу, що ходять до Церкви»²²⁶. З Вінницького інституту соцвиху повідомляли про те, що студентка Я. Шмідт «ходила до костьолу, хрестилась, цілувала розп'яття, біла поклони і щиро молилась богу»²²⁷. За відкритий прояв віри в Бога (наприклад, носіння хрестика) влаштовувалися обговорення на загальних зборах, приймалися резолюції, в яких «студентська маса» вимагала звільнити віруючих із лав пролетарського студентства.

Незважаючи на загрозу виключення з інститутів, продовжували відзначатися релігійні свята. Увечері 6 січня 1929 р. загін «легкої кавалерії» в одній із кімнат будинку пролетарського студентства на Толкачівці виявив різдвяну вечірку, організовану групою студентів різних вишів

²²¹ Шевельов Ю. Я — мене — мені (і довкруги). — Т. 1. — С. 132.

²²² Осъмачка Т. Мої товариші // Березіль. — 1996. — № 3–4. — С. 106.

²²³ Бурлаков Я. Одеські «Зубри»? // Студент революції. — 1930. — № 5. — С. 28.

²²⁴ Держархів Одеської області. — Ф. Р-129. — Оп. 1. — Спр. 533. — Арк. 152.

²²⁵ Светов С. Чого навчає Одеса // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 31.

²²⁶ Ворог напирає // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 49. — Підпис: О. К-н.

²²⁷ Галерея ворогів // Студент революції. — 1931. — № 21. — С. 27. — Підпис: Д. Яблонський.

Харкова, в тому числі й комсомольцями. Були приготовлені відповідні страви, та найбільше хвилювало те, що оздоблення різдвяної куті взяла на себе комсомолка Жадан²²⁸. Студкор повідомляв, що цей випадок був не поодиноким виявом «міщансько-обивательської ідеології». Збори профкому Харківського ІНО також засудили різдвяну вечірку і клопоталися, щоб її організаторів виключили з вишу²²⁹.

У другій половині 1920-х рр. все частіше піднімалося питання закриття церков, передачі їх приміщень різним культурним установам. Газета КПІ, наприклад, повідомляла, що «45 товаришів знову підносять питання про передачу колишньої інститутської церкви культурній установі. [...] Ця церква, що є центром попівської Шулявки, мусить стати культурним осередком пролетарської Жовтнівки. Наша частина Жовтнівки не має помешкання для культурних установ, і тому у нас немає ні клубу, ні кіно, КПІ не має де розгорнути фізкультурну роботу»²³⁰. Проте неодноразово фіксувалися випадки, коли студенти відмовлялися ставити свої підписи на вимогах про закриття церков. Коли серед студентів Харківського сільськогосподарського інституту почали брати підписи про закриття української автокефальної церкви й Миколаївського собору, студентка четвертого курсу В. Пахомова, донька професора Харківського ветеринарного інституту, відмовилася дати підпис, заявляючи: «Я віруюча, підпису не даватиму. Кого обходить у що я вірю? Ви, студенти, не маєте права копірситися в моїй душі»²³¹. В Одеському медичному інституті студент п'ятого курсу виступив проти постанови студентства про одібрання синагоги під клуб²³². Свій протест висловлювали і професори²³³.

Наявність у вишах віруючої молоді, яка «ще не позбавилася тягара забобонів», влада вважала проявом ігнорування антирелігійної роботи, про яку у багатьох вишах згадували лише напередодні Різдва чи Паски. «Вже кілька років, як академічне, а почасти, й громадське життя нашої ВИШ'и не містить в собі елементів систематичної, планової антирелігійної роботи», — зауважувалося у «Кузні освіти»²³⁴. Деякі корективи в

---

²²⁸ Зайченко В. «Механічні громадяни» у виші // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 47–48.

²²⁹ Іновець. — 1929. — 1 лютого.

²³⁰ Церкву під культурний осередок // К.П.І.: газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. — 1929. — 1 жовтня.

²³¹ Рогинський М. Оборонець автокефальної // Студент революції. — 1930. — № 10. — С. 31.

²³² Светов С. Чого навчає Одеса // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 31.

²³³ Там само.

²³⁴ За класові принципи антирелігійної боротьби // Кузня освіти. — 1929. — № 4. — С. 21. — Підпис: Карпенко.

минулу антирелігійну практику почали вноситися наприкінці 1920-х рр., проте помітного перелому в цій роботі досягти було важко. Як правило, в інститутах був наявним реальний безвірницький актив, але можливості антирелігійної боротьби вичерпувалися бажанням її здійснювати серед частини студентів. Належної ж підготовки для її проведення переважна більшість молоді не мала. Вести атеїстичну пропаганду без знання Біблії було нереально, а на опанування її потрібний був тривалий час. Враховуючи попередній невтішний досвід, у вишах, особливо педагогічних і медичних, почали організовуватися спеціальні наукові семінари, на яких вивчалися різні теорії походження релігії, опрацьовувалися питання щодо походження Різдва і Паски, для роботи передплачувалися журнали «Безвірник», «Антирелигиозник», газета «Безбожник». Так, у Київському ІНО 1929 р. було організовано антирелігійний семінар під керівництвом проф. Б. Манжоса, у якому працювало 36 слухачів²³⁵. Засідання проводилися раз на тиждень, тому «антипасхальна кампанія виявила нашу придатність і корисність в умовах антирелігійної роботи». По району Січнівки студентами було прочитано чотирнадцять доповідей, по селах — дванадцять, взято участь у екскурсиводській роботі Лаврського заповідника.

Особливо гостру потребу в знаннях потребували ті студенти, які працювали в місцях, де впливовими були сектанти. Спеціально вишколена молодь могла навіть отримати перемогу в дискусіях. У селі Маяки, що на Одещині, — пригадував А. Мінський²³⁶, — де євангелістами розповсюджувалися негативні чутки про колгоспні порядки, студент М. Белов (1929 р.) у присутності селян запитував у «брата» Івана, «на кому був одружений Каїн, цікавився, чому євангелісти не лише по-різному висвітлюють біографію Христа, але й його родовід наводять у різних варіантах. «Брат» Іван спітнів від таких запитань і дуже швидко здався»²³⁷. Вирішального «удару» було нанесено Івану Івановичу на вечорі у сільському клубі, де зібралося близько 600 селян. М. Белов прочитав доповідь, кожне слово якої било у ціль. Доповідь була побудована на фактах, які збиралися у селі та перевірялися через вірних людей у місті. Селяни дізнались із цієї доповіді «про минуле своїх духовних пасторів, про те, що «благосний» євангеліст Іван Іванович відбував у одеському будинку ув'язнених термін за спробу збезчестити свою хатню робітницю, що «святий угодник» Тихін збував у свій час фальшиві рублі. Коля зачитав витяги із офіційних документів і постанов суду, він розповів про ту хитру

²³⁵ Там само.

²³⁶ Ініціал подається у російськомовному варіанті.

²³⁷ *Минский А.* Высшая школа атеизма // Советское студенчество. — 1938. — № 2. — С. 28.

механіку провокацій і чуток, які використовують церковники і сектанти села, щоб збити маяцьких селян зі шляху до щасливого життя»²³⁸.

Використовували студенти у своїй антирелігійній роботі наукові знання для викриття біблійних і євангелійських чудес. За допомогою нескладних хімічних речовин вони перетворювали воду на «вино» і молоко, запалювали без вогню свічки, демонструючи «єрусалимське чудо» і, збризнувши підкисленою водою попередньо оброблений фенолфталеїном плат, демонстрували на ньому появу «нерукотворного лика». Успіх таких вечорів був вражаючим і впливав на людей. Згодом М. Зеров у під враженням шаленого наступу на релігійні свята і наслідків цих кампаній написав надзвичайно інформативні рядки:

Різдвяна тиша повагом зійшла [...]

Та багатьом уже немає свята.

Колись весела і червона дата

Як чорна цифірь нині промайне.

Немало студентів з ентузіазмом працювали «ліквідаторами», намагалися навчати всіх неписьменних на благо культурної революції в селах, на фабриках і заводах, у вечірніх школах робітничої молоді. Це одна із тих ланок роботи, до якої молодь підходила досить відповідально, а гуртки лікнепу, створені при вишах, були численними, об'єднували значну кількість ентузіастів і дійсно працювали. В Одеському медичному інституті, наприклад, 1923–24 н.р. у ліквідації неписьменності брало участь 360 студентів. У підшефному селі Тузла була створена школа на 110 осіб, де вчителькою була студентка цього інституту, яка утримувалася за рахунок інших студентів²³⁹. У Києві більше 40 студентів працювали як інструктори-методисти лікнепу; студенти Київського політехнічного інституту працювали у лікнепі на заводі «Більшовик»; Київський ІНО охоплював лікнепом райони Солом'янки та частини Деміївки. У Січневому районі працювало 230 культбійців, у Либідському підрайоні іновцями було виявлено 800 неписьменних, організовано 62 лікпункти, 530 осіб було охоплено навчанням²⁴⁰. Неодноразово зверталася влада до інститутів народної освіти з проханням виділяти студентів для укомплектування шкіл вчителями, яких на той час не вистачало майже всюди. Так, 20 студентів Кременчуцького та Полтавського ІНО постійно працювали в школах Олександрівського району позмінно²⁴¹.

²³⁸ Там само. — С. 29.

²³⁹ Держархів Одеської області. — Ф. Р-2147. — Оп. 1. — Спр. 123. — Арк. 70.

²⁴⁰ ІНО в поході // Кузня освіти. — 1928. — № 2. — С. 1.

²⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1124. — Арк. 178.

Таким чином, у перші десятиліття радянської влади, коли закладалися правові і культурні основи нової держави, студенти виступали важливим суб'єктом історичного процесу. Значна частина молоді з ентузіазмом впроваджувала нові правила, норми і стандарти в життя людей, переконала їх у вірності та прогресивності ідей більшовиків. Силами самого студентства викоринювалася релігійність (у тому числі і в студентському середовищі), ліквідувалася неписьменність серед широких верств населення. Інша частина пристосовувалася до нових вимог, імітуючи громадські навантаження.

VI.5. Особливості новомови студентів

Історичні зміни, що відбуваються з мовою і саме її функціонування досить тісно пов'язані з соціальною та культурною історією. В. Клемперер справедливо зауважував, що «якщо прийнято говорити про лице тієї чи іншої епохи, тієї чи іншої країни, то можна говорити і про його вираз, і цей вираз обличчя тієї чи іншої епохи передається в її мові. ... Нехай хтось навмисно прагне приховати — лише від інших чи від себе самого — те, що він підсвідомо носить в собі, — мова викаже все»²⁴². Такий взаємовплив досить чітко простежується в періоди історичних катаклізмів, на що звертав увагу ще відомий російський лінгвіст Є. Поливанов, роздумуючи над «зниженням штилю» сучасної йому мови учнів у бік мови соціальних низів: хуліганського і блатного жаргону²⁴³. Для розуміння змін у мові 1920-х рр. потрібно розглядати її не лише як засіб спілкування і передачі інформації, а як соціальний інструмент, особливо якщо враховувати той факт, що мова забезпечувала соціальне просування в умовах нового радянського суспільства.

Для визначення мови, характерної для ранньорадянського простору, найчастіше використовується поняття «новомова» («Newspeak», «новояз» — поняття, введене Дж. Орвеллом у романі «1984»). Орвелл цим терміном характеризував перехідну мову від «старої» до того її стану, коли нею не можна буде висловити жодну небезпечну для партії думку (думкозлочин): «Лексика була сконструйована так, щоб точно, а часто і досить тонко висловити будь-яке дозволене значення, потрібне члену партії, а, крім того, відсікти решту значень, так само як і можливості прийти до них побічними шляхами»²⁴⁴.

²⁴² Клемперер В. ЛТІ. Язык Третьего Рейха. Записная книжка филолога. — М., 1998. — 384 с.

²⁴³ Поливанов Е.Д. Стук по блату // За марксистское языкознание. — М., 1931. — С. 152–160; Поливанов Е.Д. О блатном языке учащихся и о «славянском языке» революции // За марксистское языкознание. — М., 1931. — С. 161–172.

²⁴⁴ Оруэлл Дж. 1984 // Оруэлл Дж. Избранное. — М., 1989. — С. 238.

Новомова або мова пропаганди, мова революції, радянська мова, стала використовуватися в якості гіперстилю, у свою чергу впливаючи на загальноприйняті функціональні стилі мови (науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, художній і розмовно-побутовий). Як зазначають лінгвісти, між різними функціональними стилями того часу важко знайти суттєву відмінність, оскільки функція в мови була одна — вписуватися в координати ідеології й відповідним чином формувати мисленнєві процеси та свідомість людей²⁴⁵. Слід відзначити, що мовні інновації в українську мову майже автоматично переходили з російської. Дослідники зауважують, що таке явище досить небезпечно для самостійного розвитку і навіть існування неросійських мов СРСР²⁴⁶.

Радянська мова являла собою різновид тоталітарного мовного стилю і правомірно порівнювалася з мовами інших тоталітарних режимів. Г. Медер виділяє особливості, характерні для мов усіх тоталітарних систем. Серед них — спрощення фактів і подій суспільного життя до чорно-білої схеми (маніхейський світогляд); переважання в мові оціночних зворотів при одночасному зникненні нейтральних виразів; одноманітність мовних виразів, зникнення індивідуальних особливостей у висловах під впливом уніфікованої партійної мови; підміна загальноприйнятих понять та індивідуального ціннісного відчуття новими ідеологічними визначеннями²⁴⁷.

Некоректно говорити, що мова студентів 20-х рр. була універсальною у повсякденному спілкуванні. По-перше, слід розрізняти її вживання у академічній і соціально-культурній сфері, тобто у ситуації офіційного та неофіційного спілкування. Неофіційні побутові ситуації дозволяли значно вільнішу вербальну поведінку. За твердженням Л. Масенко, такий тип спілкування є більш динамічною структурою, яка чутливо реагує на зміни в суспільно-політичному житті й культурі народу і характеризується найбільшою відкритістю до інновацій та змін²⁴⁸. Саме через усні різновиди побутування мови здійснюється її зв'язок зі щоденним життям.

---

²⁴⁵ Федорів М.Л. Дискурс тоталітаризму: проблеми мовного вираження [Електронний ресурс] / М.Л. Федорів, Я.Р. Федорів // II Міжнародна наукова інтернет-конференція «Теоретичні та прикладні проблеми філології». — 22–23 серпня 2011 р. — Режим доступу: <http://www.confcontact.com/20110823/1-fedor.php> — Назва з екрану.

²⁴⁶ Шевельов Ю. Двомовність і вульгаризм: Дисиміляція плинних в українській літературній мові / Ю. Шевельов // Видатний філолог сучасності: Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова. — Харків, 1996. — С. 11; Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. — К., 2004. — С. 103.

²⁴⁷ Maeder H. Sprache und Totalitarismus // Hugo Moser: Das Auler Protokoll. — Dusseldorf, 1964. — S. 15.

²⁴⁸ Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. — С. 92.

По-друге, існували вікові, територіальні, етнічні, соціально-класові, релігійні особливості²⁴⁹. У цілому ж, студентський соціолект виконував такі функції: об'єднував особу з групою, водночас вирізняючи субкультуру студентів поміж інших, а також був мовним знаряддям інтерпретації дійсності. Крім цих функцій, у досліджуваній нами період, в умовах дискримінації вихідців із колишніх привілейованих верств населення, мова стала ефективним засобом для конструювання студентами пролетарської ідентичності, необхідної для отримання освіти та інтеграції до радянського суспільства.

Оскільки у 1920-ті рр. неприпустимих розмірів серед студентів набула академічна неуспішність, то кожним роком знижувалася і мовна кваліфікація абітурієнтів, що, в свою чергу, спричинювало мовну безпорадність студентів. Крім того, вони були слабо обізнані або просто необізнані з українською та російською літературою. Анкетування, що проводилися у вищих навчальних закладах України, показували, що більшість студентів не читали класиків не лише зарубіжних, але й вітчизняних та російських²⁵⁰. Як відомо, читання художньої літератури вирівнює мову, збагачує її, виховує стиль. Тому не дивно, що студенти допускали надзвичайно велику кількість граматичних помилок у письмових роботах. Про це неодноразово говорили викладачі, але їхні сигнали були подібні до гласу волаючого в пустелі²⁵¹. У результаті вищезазначених факторів, як відзначав проф. М. Сулима, мова студентів являла собою «тихий жах», сміх і горе».

Можна виділити деякі характерні риси цієї мови: поширення арго злочинного світу; популярність нецензурної лайки; антропонімічні зміни. Крім того, студентська мова увібрала до себе такі риси радянської новомови, як скорочення слів, слова іноземного походження, введення в лексикон малозрозумілих «вчених» слів.

Перш за все на мові позначився конфлікт між старими культурними звичками та новим радянським простором. Загальновизнано, що новий життєвий простір створюють нові імена. Тому пам'ять про події, пов'язані із встановленням радянської влади, мали формувати у просторі міст нові назви. Відразу ж після її проголошення почалися перейменування вулиць і площ міст, заводів, навчальних закладів, які нагадували

---

²⁴⁹ Рожков А.Ю. Советская молодежная субкультура 1920-х годов: языковые особенности // «Бренное и вечное»: Ценности культуры в прошлом, настоящем и будущем: тезисы Всероссийской научной конференции. — Великий Новгород, 1998. — С. 139.

²⁵⁰ Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. — Х., 2012. — С. 234.

²⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 645. — Арк. 198; ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 235.

про старий режим на інші, які пов'язувалися з уявленнями про нові часи і нових героїв. Особливо активно — після постанови ВУЦВК від 1923 р. про перейменування населених пунктів. Ментальність тієї епохи потребувала, щоб усе носило чийсь ім'я. Часто це були імена живих і активно діючих осіб. Ця епоха лишила значний слід у топоніміці міст. Перейменовувалися й вищі навчальні заклади. Частіше за все вони отримували імена відомих революціонерів, рідше — видатних науковців. Наприклад, Харківському ІНО 31 березня 1922 р. було присвоєно ім'я відомого українського вченого О. Потебні, а ІНО у Києві у 1921–22 рр. носив ім'я М. Драгоманова. Протягом 1920-х рр. деякі професори (М. Зеров) і студенти неодноразово зверталися з пропозиціями щодо повернення цього імені до назви інституту, зокрема у 1926 р. на студентських зборах, присвячених пам'яті М. Драгоманова. Ректор інституту отримав 24 записки студентів з пропозицією щодо повернення назви²⁵². Але це були винятки, більшість інститутів носили імена відомих революційних діячів — Х. Раковського (Київський політехнічний, Катеринославський медичний, Харківський сільськогосподарський інститут), Житомирський землевпорядний технікум), В. Чубаря (Київський кооперативний інститут, Запорізький індустріальний технікум), Л. Троцького (Кам'янець-Подільський ІНО), Н. Крупської (Херсонський ІНО), Є. Бош (Київський інститут народного господарства), В. Леніна (Харківський технологічний інститут, Київський електротехнікум), Артема (Дніпропетровський гірничий інститут) чи революційних подій — Жовтневої революції, Профінтерну, Х роковин Жовтня тощо.

У новому просторі людина зі старими культурними навичками, як відзначав А. Селищев, відчувала себе незатишно, на противагу носіям нового дискурсу, котрі відчували себе господарями життя і володарями людських доль²⁵³. Особливо незвичним було вживання аббревіатур, яке поширилося в усіх сферах радянського життя, у тому числі і в системі освіти. Тож людина старої культури губилася між Наркомосом, АТЗ, ВУАН, КІНО, губпрофосом, лікнепом, а для більшовиків і їх прибічників такий вербальний ландшафт був своїм, рідним. Знання цієї абракадабри букв дискурсивно виділяло нову компартійну і комсомольську еліту. Студенти досить часто піддавали переробкам власні назви новостворених радянських структур. Так, студенти Академії теоретичних знань, яка була створена на базі реорганізованого Харківського університету у 1920 р.,

²⁵² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 4619. — Арк. 5.

²⁵³ Селищев А.М. Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком последних лет (1917–1926). — М., 1928. — С. 200.

жартома величали її «Академією терзань»²⁵⁴. За спогадами академіка Д. Ліхачова, який з 1923 по 1928 рр. навчався у Петроградському університеті, студенти новостворений «факультет общественных наук» розшифровували як «факультет ожидающих невест»²⁵⁵. ОГПУ (російською мовою) розшифровувалося як «О, господи! Помогите убежать!», а навпаки — «убежишь — поймут, голову отрубят»²⁵⁶. Українською ГПУ розшифровували як «Господи, пом'яни убієнних» чи «Гвардія палачей України» (як говорив один із героїв Ю. Смолича, саме палачей, російською — «ніяких українських слів тут не може бути, як не може бути більшовиком щирий українець...»)²⁵⁷.

Одна з найбільш явних особливостей радянського способу вираження — поділ на добро і зло. Це досягалося за допомогою використання слів, що мають або позитивну, або негативну конотацію, а особливо вживанням оціночних прикметників при іменниках. У вищих навчальних закладах також здійснювався пошук мови для опису соціально-структурного процесу, легітимізувалися категорії, якими можна було офіційно визначати викладачів та студентів. Мова комуністичного суспільства вміла ставити тавро на все, що прирікалося на репресивні заходи. Важливо було знайти слово, щоб убити наповал людину або цілий соціальний прошарок (наприклад, ліквідація куркульства як класу)²⁵⁸. Людина могла втратити не лише роботу, а й життя лише від ототожнення її з «ворогом народу» чи «шкідником». Роль публічного дискурсу й категорій радянської ідеологічної мови для самоідентифікації радянських громадян була надзвичайно великою.

Для характеристики викладацького корпусу і небажаних ситуацій у вищій школі тодішня пропагандистська машина небезуспішно використовувала нову лексику, яка раз і назавжди закріпила в головах як пересічних громадян, так і учнівської молоді негативний образ професора. Він уявлявся авторам «ворожим» як щодо нової влади, так і до її перетворень на ниві освіти.

Професура в офіційній періодиці зображалася в карикатурному образі ворога — її називали «зубрами», «корщунами», «реакційними саламанд-

²⁵⁴ *Копиленко О.* Коротка автобіографія // Про Олександра Копиленка. — К., 1971. — С. 3.

²⁵⁵ *Лихачёв Д.С.* Избранное. Воспоминания. — СПб., 1997. — С. 144.

²⁵⁶ *Маньков А.Г.* Из дневника рядового человека / А.Г. Маньков // Звезда. — 1994. — № 2. — С. 143.

²⁵⁷ *Смолич Ю.* Пассажири // Студент революції. — 1924. — № 3–5. — С. 34.

²⁵⁸ *Каганов Ю.О.* Радянський мовний дискурс: політико-ідеологічні особливості та протидія // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2012. — Вип. XXXII. — С. 268.

рами», з яких потрібно скинути колір захисту і дати поле діяльності поза межами навчальних закладів. Ці випадки яскраво демонстрували прояви зооморфізму як складової частини міфологізації суспільних процесів. Порівняння з тваринами об'єкта, що висміюється, було давнім і надзвичайно ефективним прийомом, спорідненим із карикатурою та байкою. Влада робила все можливе для того, щоб образ професора закріпився в масовій свідомості спотвореним. Це підтверджує один із студентів того часу, в майбутньому — відомий літературознавець С. Крижанівський: вся біда була в тому, що «здебільшого ми в ці стереотипи вірили, рівень нашої наївності і довірливості був тотожний рівню нашої дурості»²⁵⁹.

Вплив офіційної радянської мови був значним і студентам необхідно було її опанувати, у цьому допомагали, перш за все, штампи газетних передовиць. Трафаретні вислови на зразок «хижих акул імперіалізму», «гідр контрреволюції» заповнили мову, яка у звичайному житті була, звичайно, більш простою, народною. А у стінах інститутів, особливо на зборах, мітингах — «усе штучно, бюрократично-протокольно, бездушно! [...] Як тут нудно! Стандартні фрази виступів, мертвечина, без живого просвітку думки, літає в повітрі «громадська праця», себто якнайбільше накопичення напущених газетних фраз... І чому ці збори провадяться «па — русски»? Українською мовою виступав тільки дехто... Ні, не повертається душа, не приваблює тут ніщо! Чого ж я маю себе силувати, витрачати час на оці мертвецькі збори»²⁶⁰? Такі відчуття охоплювали і героя віршованої повісті з життя студентів «Василь Найда» С. Голованівського:

Чортом на нього перли
Слова конференцій,
Нарад,
Промов
Та інші газетні перли...

Та саме такими фразами, штампами, повинен був володіти студент, якщо мав намір закінчити виш.

У цей час зникла частина самоназв і звертань, смисл інших зазнав якісних змін. Так, колеги стали товаришами. Взагалі слово «товариш» було у вжитку тривалий час і використовувалося там, де мова йшла про вільні об'єднання людей, засновані на принципах рівноправ'я. Лише у ХХ ст. з'явилося нове значення — одностороннє у політичній боротьбі пролетаріату проти експлуататорів, що прийшло із партійного (соціал-демократичного) лексикону. Дослідники зауважують, що до середини

²⁵⁹ Крижанівський С. Спогад і сповідь з ХХ століття. — С. 19.

²⁶⁰ Гуменна Д. Дар Евдотії: Испит пам'яті. — Кн. 1. — С. 180.

1920-х рр. воно стало вживатися не лише щодо соратників по партії, але й щодо всіх радянських людей²⁶¹. Це слово стало ключовим у словесності радянської культури, символом радянської епохи. Звертання «колеги» поступово зникло зі студентського і професорського вжитку. На початку 1920-х рр. воно ще звучало в аудиторіях. І Буланкін згадував: «Звертання самі вишукані. Навколо чути: «господа», «колеги». Більше — «колеги» — солідніше звучить. Та й спокійніше: не рівний час, натрапиш на якогось нахабу — виляяти може. І слово «товариш» вимовляєш з якимось особливим присмаком і лише до дійсного товариша»²⁶².

Особливо важко було перейти на таке звертання викладачам інститутів. Тому навіть на випускних мітингах можна було почути: «Господа курсанти»²⁶³. І Микитенко так описує характерний для професорської корпорації того часу діалог: «Важкувато, Павле Михайловичу? Нічого, звикнете. Я, ви знаєте, дома щовечора вправляюся. Перед люстром отак стану і почну. «Товариші студенти». І звик. А ви — гаспада. Хіба ж можна?»²⁶⁴. З часом вишівський професор вже «вільно вживав слово «товариш», ніби воно ніколи й не було йому символом насильства та розбою, — він уже його перетравив, обточив на ньому всі гостряки й вимовляв тепер, не раничи собі рота»²⁶⁵. І в середині 1920-х рр. вже зовсім смішно звучало вічне запитання професора Київського ІЮ Є. Тимченка, коли до нього зверталася котрась із студенток: «Панна чи пані?», «це було тим більше смішно, що вже всі в цім бордовім палаці науки, від професора до кривого сторожа, були «товариші»²⁶⁶.

Змінилося і звертання до професури. Слід зазначити, що широко пропаговане «товариш викладач» не прижилося, а звертання на ім'я та по батькові пролетарські студенти вважали ознакою «чужих». У цьому відношенні характерним є лист до студкомісії Київського політехнічного інституту, в якому студента Є. Лонського звинувачували в тому, що «немає жодного викладача, якого б він називав інакше, як по імені й батькові», тобто витримує «дійсно студентський тон» у відношенні до професури, «а на нашій мові це зветься підлабузництвом»²⁶⁷.

²⁶¹ *Выходцева И.С.* Концепт «свой — чужой» в советской словесной культуре (20–30-е гг.): дис. ... канд. филол. наук. — Саратов, 2006. — С. 122.

²⁶² Академик Иван Николаевич Буланкин. — Х., 2004. — С. 70.

²⁶³ Жизнь студентки Медицинского института г. Харкова в 1921–1925 годах Горюховой В.Н. // Музей історії Харківського медичного університету. — С. 7.

²⁶⁴ *Микитенко І.* Кадри. — Харків, 1932. — С. 66.

²⁶⁵ *Підмогильний В.* Місто. — Харків, 2005. — С. 54.

²⁶⁶ *Гуменна Д.* Дар Евдотеї: Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 203.

²⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 331, арк. 10.

А. Селіщев у своєму аналізі мови зауважив, що деякі більшовицькі лідери, провівши роки в еміграції, у своїх статтях, публічних виступах механічно впроваджували німецькі, французькі, польські обороти і вирази²⁶⁸. Слідом за партійними функціонерами слова іноземного походження набули широкого розповсюдження в мові студентів. Серед них були і важливі слова нового дискурсу влади — комісар (у вишах — політком), пролетаріат, депутат, гегемон. Без такої лексики неможливо було зрозуміти програмні положення більшовиків. Такими термінами рясніють постанови студентських зборів, протоколи, привітання. О. Корнійчук писав, що «ми тоді дуже любили іноземні слова й користувалися ними до місця й не до місця», тож, коли він ударив студента, який образливо говорив про В. Маяковського, «бюро комсомольської організації винесло постанову, де було записано, що я в основному правий, але в дискусії застосував *некультурний аргумент*»²⁶⁹.

Особливого поширення набули в цей час вульгаризми і лексика, що походила з воровського жаргону, спрощення мови відбувалося за рахунок низьких соціолектів, армійської та матроської мови, включаючи ненормативну лексику. Особливо ініціативна роль у мовній культурі, на думку Є. Поліванова, належала «морській братві»²⁷⁰. Саме звідти у студентському лексиконі з'являються широковживані слова: «дайош», «братва», «шамать» і «шамовка», «топать», «кинуть в топку». Ю. Юркевич згадував, що мова студента, як і зовнішність, повинна була підтверджувати пролетарський статус молоді: «Розмова пересипалася напівблатними словечками, такими, як «шамовка», «топать»: це вважалося обов'язковим комсомольським жаргоном»²⁷¹. Жаргон у вищій школі зберігався тому, що студентам потрібно було постійно визначати себе як представників соціальних низів, коли б не було цієї потреби — не було б і необхідності у жаргоні. Не виключенням були й матюки: «Живе в кімнаті дев'ять чоловік, дев'ять молодців стосовно матюків. Щодо добірної, вишуканої лайки їхній лексикон був незрівнянний і посідав перше місце»²⁷². На зауваження традиційно в таких випадках відповідали: «Ми з походження пролетарі, а не якісь там інтелігенти, щоб нам і вилятись як слід не

²⁶⁸ Селіщев А.М. Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком последних лет (1917–1926). — М., 1928. — С. 205.

²⁶⁹ Корнійчук О.Є. Автобіографія. — С. 11.

²⁷⁰ Поліванов Е.Д. О блатном языке учащихся и о «славянском языке» революции // За марксистское языкознание. — М., 1931. — С. 165.

²⁷¹ Юркевич Ю. Минуше проходит предо мною.... — М., 2000. — С. 78.

²⁷² З життя Артемівського БПСу // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 49. — Підпис: А.І.

можна було»²⁷³. Як бачимо, пролетарська молодь вважала матюки і жаргонні слова своєрідною «пролетарською» мовою, яка відрізняла їх від інтелігенції. Студентів, які виступали за чистоту мови від матюків і жаргону, звинувачували в різних «ухилах», відриві від мас, тож доводилося і їм вводити до свого лексикону всілякі «антибуржуазні» доповнення. Потреба ця зникла тільки після вирівнювання у правах при вступі до вишів усіх категорій населення.

З іншого боку, «жаргони й сленг є і віддавна були тим ґрунтом, звідки приходять живильні соки до даної мови, ґрунтом, де безперешкодно точиться її життя»²⁷⁴. Проте в середовищі студентів поширеним був російський жаргон, свідомий, навмисний жаргон. Витіснення української мови російською з побутової сфери усної комунікації, відсутність мовленнєвого середовища значно ускладнювало процес оволодіння нею. На цьому неодноразово наголошували мовознавці 1920-х рр., зокрема Олекса Синявський: «Ніде ніхто й ніколи не може вивчитися якоїсь мови практично в таких розмірах, як це потрібно для щоденного вжитку людині інтелігентної професії, без належного мовного оточення. Хоч мовне оточення й не одинока умова такого вивчення, та без нього годі й думати за більш-менш серйозне засвоєння мови»²⁷⁵.

Літературний варіант усного мовлення вживався переважно під час навчального процесу і вимагав від студентів певного самоконтролю, дотримання мовних норм, уважного ставлення до вибору відповідних слів.

Роки непу відомі як період українізації. Відбувалося розширення сфери вживання української мови, освіта була серед пріоритетних напрямків. Залучення до вищої школи в результаті політики пролетаризації значного відсотку вихідців із сільської місцевості призвело до того, що в інститутах і технікумах з'явилися носії живої української мови.

Але то була мова далеко не літературна, бо до вступу на навчання студенти перебували у вузькому місцево-мовному і часто-густо жаргонізованому оточенні. Як зазначалося, переважна більшість не читала художньої літератури, не писала вправи, тож не мала навичок висловлювати свою думку на письмі. Як правило, лексика студентів являла собою своєрідну суміш українських і російських слів. Зокрема, досить часто деяким словам через вплив діалекту, російської мови, або просто з нерозуміння надавалося невластиве їм у літературній мові значення. Тому

²⁷³ Там само.

²⁷⁴ Шевельов Ю. Двомовність і вульгаризм: Дисиміляція плинних в українській літературній мові // Видатний філолог сучасності. Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова. — Харків, 1996. — С. 11.

²⁷⁵ Цит. за: Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. — С. 97.

постійно вживаними були «крапки, точки й кути зору», «відношення, значні досягнення, сучасні менти, необхідні пояснення», «поскільки, постільки», недоречні «являтися, торкатися, існувати», а також трафарети — «між тим», «так би мовити», що є кальками з російської «между тем» і «так сказать»²⁷⁶. Вплив російської мови позначився і на дієприкметникових словотворах на -ЧИЙ, рідше — на -ШИЙ, -МИЙ: «Доросла людина, УМЮЧА розмовляти», «з початку СЛІДУЮЧОГО сторіччя» тощо. Несвідоме наслідування російського тексту, що його М. Сулима назвав «рабським мавпуванням»²⁷⁷, значно перешкоджало лексично-семантичному оформленню української мови.

Такого «сміття й моветону» не цуралися навіть деякі синтаксично й лексично «ліберальні» професори української мови, тож не завжди могли бути зразком мовлення²⁷⁸. Одні викладачі говорили жаргоном, інші — надто академічною мовою, від якої, за висловом М. Бухаріна, «голова трещит» або взагалі не говорили українською мовою, ставилися до неї вороже²⁷⁹. Тож не дивно, що студенти українсько-російським жаргоном зазвичай і писали, і говорили: «яка мені *ріжниця*», а частіше — «яка мені *разниця*», «во всяком случаї це дело сюди не *касається*. Чого ти *бізпокоїшся*? Ну, виходьте ж до *доски*. Хто там *посмілей*? Не говори так, а то в газету *попадьош*»²⁸⁰.

Студентам важко було виробити власний стиль мовлення і через постійний вплив на них сухої мови «обіжників, відношень, положень, інструкцій» та іншої такого типу творчості відповідних установ. Окрім того, на кожному кроці студентів оточували «об'яви», «анкети для *закінчивших*» інститути та «*одержуючих* посвідчення». На такі помилки зверталась увага у періодиці того часу. Зокрема «Студент Прикордоння» повідомляв про оголошення осередку КП(б)У Кам'янець-Подільського СГІ, в якому «каліграфічними літерами красувалося: «*Відбудеця чістка*»²⁸¹. Тож не дивно, що студенти писали «И» замість «Е» і навпаки, «І» замість «О» у відмінкових формах (немає настрю). На письмі і в усній

---

²⁷⁶ Сулима М. Мова нашого студента // Записки ХІНО імені О.О. Потебні : у 3 т. — Т. 3. — Х., 1928. — С. 24.

²⁷⁷ Сулима М. Проблема літературної норми в українській мові // Шлях освіти. — 1928. — № 4. — С. 141.

²⁷⁸ Сулима М. Мова нашого студента. — С. 22.

²⁷⁹ Рябченко О.Л. Українізація вищої школи в Україні у 1920-х — на початку 1930-х років // Вісник Харківського державного університету. — 1997. — № 396. — Вип. 29: Історія. — С. 149.

²⁸⁰ Сулима М. Мова нашого студента. — С. 21, 24.

²⁸¹ Більше уваги українізації // Студент Прикордоння. — 1929. — 18 грудня. — Підпис: К.О.

вимові вживали провінціальне «Е» замість літературного «ИТЬ» (бачЕ, говорЕ, виходЕ). Усе це — помилки не випадкові і не індивідуальні, а типові, помилки більшості (близько 70% студентів усіх курсів). Розділові знаки також ставили, аби поставити, а частіше вони взагалі були відсутні²⁸².

Частково така неприваблива картина в опануванні мови була результатом відсутності усталеного правопису. Дослідникам, яким доводилось працювати з періодичними виданнями 1920-х рр., як республіканськими, так і регіональними чи відомчими, обов'язково впадає в око відмінність правопису газети «Вісти» від правопису усіх інших видань, мови харківських газет від київських тощо. Аналогічний антагонізм був характерним і для тогочасних граматики української мови, що «не подають однакових правил про те саме явище»²⁸³. Ці явища можна списати на відсутність норм української мови. Оскільки освічена людина звикла знаходити в елементарних граматиках одноманітні норми, то різноманітні трактування викликали недовіру, іронію, неприхильне ставлення до українізаторів, викладачів і, врешті, до самої української мови, у тому числі і в середовищі студентів. Проте наведені вище приклади неписьменності студентів були результатом не лише відсутності усталеного правопису, а й їхнього ставлення до мови. Завдання опанувати вищі наукові істини постійно наштовхувалося на підводні камені елементарної неписьменності. Дійсно, важко гризти граніт вищої математики, не знаючи таблиці множення. Так само нереально було опанувати загальне мовознавство чи українську мову за програмами для вищих навчальних закладів без знання елементарної граматики. Вирішення цих та аналогічних завдань лягло виключно на колективи вищів і виконувалося, хоч і подібне було, за образним висловом проф. М. Сулими, до якихось лінгвістичних операцій з папугою.

У результаті описаних вище впливів мова студентів була «дуже примітивна», справляла враження жаргону, українсько-російської мішанини, її характеризував убогий лексикон, що обмежувався здебільшого словами побутового вжитку. Блатний жаргон на заняттях не використовували, до цього не дійшли, а нормативної лексики на означення абстрактних понять не вистачало у словниковому запасі. Намагаючись передати наукове твердження цими примітивними буденними словами, студент будував «такі заплутані, кострубаті речення, рясно оздоблені чужими непотрібними словами, що дарма шукати в них якогось змісту»²⁸⁴.

²⁸² Сулима М. Мова нашого студента. — С. 22.

²⁸³ Сулима М. Проблема літературної норми в українській мові. — С. 132.

²⁸⁴ Нагорський С. За культуру мови // Кузня освіти. — 1928. — № 2. — С. 10.

Викладачі були упевнені, що з мовного погляду «всі студенти, всіх курсів, відділів і факультетів — однаковісінькі, однотипні, «монолітні»...»²⁸⁵. Характерною ознакою мови студентів було невміння викласти думку в стислу, повну змісту, чітку словесну форму, яка подекуди межувала просто з безсилою жестикуляцією під акомпанемент нерозчленованих звуків. Викладачі були занепокоєні таким станом: «Досить прислухатися до розмов між студентами під час перерви, простежити мову наших доповідачів на зборах, або референтів у аудиторіях, щоб упевнитись у тому, що у нас не доповідають, не говорять, не реферують, а «балакають»²⁸⁶.

Таким чином з утвердженням радянської влади розпочався процес революційної дискредитації старого лінгвістичного капіталу через проникнення в мову численних інновацій. Студентам довелося опанувати відповідну лексику, яка стала індикатором лояльності до влади, вказувала на належність до нового панівного класу і слугувала важливою гарантією соціального успіху. З часом новомова перестала асоціюватися з більшовицьким жаргоном та почала сприйматися як невід'ємний атрибут комуністичного режиму. Відкинувши вульгаризми, вона стала символічним (лінгвістичним) капіталом нової радянської інтелігенції. В українській дійсності новомова стала не просто засобом придушення духовності, індивідуальності, свободи думки, а й заважала формуванню національно-культурної ідентичності.

VI.6. Вплив соціальних ініціатив влади на життя студентів

Окрилене перспективами кращого життя, перевагами для найбідніших верств населення, аносованими партійними функціонерами, пролетарське за походженням студентство небезпідставно розраховувало на всілякі соціальні переваги й пільги в процесі навчання у вишах, у тому числі й матеріального характеру. Одержавши відрядження до інститутів, така молодь була впевнена в своєму особливому становищі і широко сподівалася на підтримку, а особливо на стипендію та гуртожиток. Проте ці надії для багатьох виявилися нездійсненими.

Як відомо, для підтримки матеріально незабезпеченої молоді були встановлені державні, господарські й приватні стипендії. Крім того, приймалися добровільні пожертвування від приватних осіб, причому не тільки в грошовій формі, але й провіантом. Державна стипендія, незважаючи на її мізерність, відповідно до наказів НКО та циркулярів Цент-

²⁸⁵ Сулима М. Мова нашого студента. — С. 19.

²⁸⁶ Нагорський С. За культуру мови // Кузня освіти. — 1928. — № 2. — С. 10.

ральної стипендіальної комісії, мала бути ефективним важелем соціально-класового відбору. Тому у вишах розпочався їх перерозподіл спеціально створеними місцевими стипендіальними комісіями. Так, уже в грудні 1922 р. стипендіальна комісія Харківського технологічного інституту переглянула склад стипендіатів на основі «пролетарського походження й заслуг перед революцією»²⁸⁷.

1922 р. стипендія складалася з грошової, продовольчої, речової й житлово-навчальної частини. Її розмір щорічно переглядався у бік збільшення, але він не покривав й половини прожиткового мінімуму студента. Встановлений декретом Раднаркому УСРР від 6 грудня 1922 р. прожитковий мінімум, що дорівнював спочатку 6, а пізніше — 12 товарним рублям, був набагато нижчим від фактичного прожиткового мінімуму (69 товарних руб.)²⁸⁸. Студентська стипендія в цей час рівнялася 8 руб., для робітфаківців — 4 руб. Оскільки за таку стипендію неможливо було купити навіть мінімальну кількість продуктів, уряд виділяв студентам у рахунок стипендії продовольчі пайки й одяг (перехід з натуральної форми стипендії на грошову був здійснений у 1923–24 н.р.). Звичайно ж, пайком повинні були забезпечуватися лише пролетарські студенти, в першу чергу робітфаківці, що одержували державні стипендії.

Для одержання стипендії студенти повинні були заповнити анкету, в якій указувався вік, родинний стан, ступінь матеріальної забезпеченості, служба в арміях, участь у суспільно-політичній і культурній діяльності, лояльність до радянської влади тощо. Втім, після перерозподілу стипендій багато пролетарських студентів, щиро повіривши в свої переваги над іншими, скаржилися у Центральну студентську комісію на неухважність до їхніх проблем і навіть на подання неправдивих відомостей про них членами місцевих стипендіальних комісій. Наприклад, студентка четвертого триместру соціально-історичного відділення Харківського ІНО В. Афоніна, що мала семирічний робітничий стаж і брала участь у суспільній роботі з 1919 р., довідавшись, що один із членів стипендіальної комісії охарактеризував її як особу, яка не має достатнього профспілкового й ніякого суспільного стажу до вступу в інститут і на теперішній час, написала в Центральну комісію: «Дуже прикро, що на стипендію зараховують колишніх гімназистів, які мають батьків, отримують від них допомогу та можуть прекрасно жити, не отримуючи стипендії, як, наприклад, тов. Марченко Е.Г. і Штикова А.М. [ініціали подані

²⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1075. — Арк. 196.

²⁸⁸ Герасименко О.О. Матеріальне становище студентства Донбасу в 20-ті роки ХХ ст. // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. — Кам'янець-Подільський, 2002. — С. 240.

російською мовою — *О.Р.*], члени союзу металістів. Прошу стипендіальну комісію Головпрофосу звернути серйозну увагу на вищесказане та вжити відповідні заходи, оскільки такі явища абсолютно не допустимі»²⁸⁹. Аналогічні факти описані в листах студентів різних вишів України.

Особливе обурення у пролетарських студентів викликав той факт, що стипендії одержували молоді люди, які приховували своє соціальне походження, підкріпивши анкету необхідними документами. Часто на таких студентів приходили доноси з місцевих структур влади з вимогою позбавити їх стипендії, як, наприклад, Голова Диканського районного комітету незаможних селян у липні 1924 р. у листі до ректора Полтавського ІНО й осередку повідомляв, що «студент Костя Христантович Міхно одержує стипендію, як пролетарський елемент. Районний комнезам повідомляє, що Міхно є сином колишнього поміщика села Диканька, розстріляного червоними військами у 1919 р. За наявними відомостями, К. Міхно був у Денікінській армії, настроєний вороже до революції, внаслідок чого райкомнезам, захищаючи права бідноти, зі свого боку протестує проти надання йому зазначених пільг, на які він за законом не має права»²⁹⁰. У свою чергу, пролетарські студенти, яких позбавляли стипендії, не маючи засобів до існування, дуже часто видавали тих вихідців із «колишніх», хто, на їхню думку, не мав права на стипендію. Представники «колишніх» намагалися одержати стипендію, навіть якщо вони могли без неї обійтися, тому що вона зайвий раз підкреслювала пролетарську приналежність студента. Листи також указують на те, що у випадку висування на керівну партійну або профспілкову роботу, вихідці з «колишніх» «прагнули групувати навколо себе таких, як і самі, й виставляли їх у кандидати на стипендії, безкоштовні категорії або ж інші пільги»²⁹¹. Не дивно тому, що після розподілу стипендій студенти, які їх не отримали, влаштовували зібрання, обговорювали на них ситуацію й відряджали своїх представників для з'ясування справи в організації, які послали їх на навчання²⁹². А студенти деяких вишів навіть організовували страйки, як протест проти такого розподілу. Причому серед організаторів були й комсомольці²⁹³.

Державні стипендії встановлювалися залежно від «поясів дорожнечі». До першого належав Харків, до другого — Київ, Дніпропетровськ, Ста-

²⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 669. — Арк. 349.

²⁹⁰ Там само. — Оп. 5. — Спр. 604. — Арк. 82.

²⁹¹ Там само. — Оп. 4. — Спр. 714. — Арк. 190.

²⁹² Держархів Житомирської області. — Ф. Р-12. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 243.

²⁹³ Потрібна «Швидка допомога» // Студент революції. — 1930. — № 4. — С. 37. — Підпис: О. Мирошниченко.

ліно, Луганськ, Артемівськ, до третього — Одеса, до четвертого — Вінниця й Миколаїв, до п'ятого — всі інші окружні міста. У шостий пояс входила більшість вишів поза окружними центрами²⁹⁴. У межах кожного типу інституту розмір стипендії залежав не лише від поясів тарифів заробітної плати, а й від курсу навчання, трьох розрядів, в які зараховувалися студенти залежно від виробничого стажу й сімейного стану. 1923 р. сума державної стипендії складала: для I поясу — 18,5 руб., для II — 17,5 руб., III — 17 руб., IV — 16 руб., V — 15 руб.²⁹⁵.

Кількісні показники, на противагу якісним, дають непогану картину: і розмір стипендії, і число стипендіатів, і утримання на одного студента постійно зростали. У 1925–26 н.р. середній розмір стипендії складав 21 руб., у 1927–28 н.р. — 24,3 руб. Ними було забезпечено 42% усіх студентів. Педагогічні навчальні заклади були задоволені стипендіями лише на 32%, індустріально-технічні — на 25%, сільськогосподарські — на 20%, соціально-економічні й медичні — на 10%, художні — на 2%²⁹⁶. Витрати на утримання одного студента становили 598 руб. у 1928 р.²⁹⁷.

Самі цифри не можуть визначити ступінь потреб студентів, як і відсотку задоволення цих потреб. Звичайно, що ті студенти, які отримували державну стипендію, могли якоюсь мірою протриматися, хоч розмір стипендіальних виплат був недостатнім для задоволення мінімальних потреб. У 1926–27 н.р., коли норма державної стипендії була 23 руб., прожитковий мінімум студента рівнявся 30 руб. (з розрахунку: обід — 9 руб. на місяць, сніданок і вечеря — 10 руб., оплата проживання в гуртожитку — 50 коп., одяг — 5 руб., підручники й навчальні принадлежности — 1,5 руб., лазня — 30 коп., прання білизни — 70 коп., предмети особистої гігієни — 40 коп., газети й театри — 1 руб. 40 коп., перукарня — 50 коп., внески — 50 коп.)²⁹⁸. Зменшували номінальний розмір стипендії постійні відрахування на різноманітні позики, поширеною була практика поділу стипендії між двома потребуючими її, а також відрахування на користь забезпечення харчуванням тих, хто не отримував стипендії²⁹⁹. Така традиція зберігалася і в подальшому, тож грошей, які

²⁹⁴ Прилуцький В.І. Матеріально-побутові умови життя студентства Радянської України 1920-х рр. // УІЖ. — 2008. — № 3. — С. 89.

²⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 812. — Арк. 111–112.

²⁹⁶ Відчит Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До III Всеукраїнського з'їзду пролетарського студентства України. — С. 52.

²⁹⁷ Зроблено не досить, треба зробити більше // Студент революції. — 1933. — № 6. — С. 6–8.

²⁹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 7. — Спр. 959. — Арк. 24.

²⁹⁹ Держархів Житомирської області. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 107. — Арк. 18.

отримували на руки, залишалося після всіляких відрахувань майже вдвічі менше норми.

Іменні стипендії показували особливу турботу влади про молодь. Самі значні з них, у розмірі 120 крб., виділялися студентам за особливі революційні заслуги — імені Г. Петровського, Жовтневої революції, Радянської влади на Україні та Ф. Дзержинського³⁰⁰. Існували також стипендії імені 10-річчя Червоної армії, 10-річчя ЛКСМ, 8 березня, Н.К. Крупської тощо.

Студентам 1920–1930-х рр. доводилося обмежувати себе в необхідному, шукати додатковий заробіток, щоб якось зводити кінці з кінцями. Злидні стимулювали студентів на прояв власної ініціативи й заповзятливості. Академік Є. Патон згадував, що одні студенти Київського політехнічного інституту в 1920-і рр. підробляли на товарній станції, а інші «варили вночі якесь фантастичне мило, що зовні мало всі ознаки справжнього, але вперто не бажало милитися й тому важко знаходило попит. Треті робили на продаж запальнички й сандалії на дерев'яній підосшві. В цілому все це буйне, безжурне студентське плем'я жило несолодко, часто недоїдало, диміло самосадом і не губило бадьорості духу»³⁰¹. Матеріальна незабезпеченість студентства спонукала правління відкривати при вишах і гуртожитках економічні відділи (ЕКО) та каси взаємодопомоги, головними закладами яких були їдальні, магазини, кіоски, а також ними проводилися всілякі кредитні операції. Кредити студентам надавалися у вигляді грошових позичок, обідів і продуктів із магазинів ЕКО. Гроші на позички відраховувалися від прибутків їдалень і магазинів, наприклад, у ХТІ у 1925–26 рр. ця сума становила 50–60% від їх виручки³⁰².

Слід зазначити, що стипендіатам постійно працювати заборонялося. Якщо студент-стипендіат влаштувався на тимчасову роботу (до трьох місяців), як правило, стипендії він не втрачав. Якщо робота була постійною, але заробіток був нижчим за стипендію, то студенти не втрачали права на її одержання. В іншому випадку стипендію їм пропонувалося не нараховувати³⁰³.

Влаштуванням молоді на роботу спочатку займалися окремі студенти, їх величали «тато». Така особа замість лекцій ходила містом у пошуках необхідних вакансій, а потім записувала на них бажаючих. Згодом ці функції взяло на себе бюро пролетарського студентства, що організо-

³⁰⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 739. — Арк. 32.

³⁰¹ Патон Є.О. Спогади. — С. 63–64.

³⁰² Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1184. — Арк. 20.

³⁰³ Держархів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 506. — Арк. 50.

увало бригади для розвантажування барж і вагонів з вугіллям, дровами, картоплею й іншими вантажами, від яких відмовлялися штатні вантажники³⁰⁴. О.Засенко пригадував: «Для заробітку нам будь-яка робота була бажаною. На товарній залізничній станції і в дніпровському порту ми розвантажували лісоматеріали, камінь, зерно, цеглу, вугілля. Інколи бралися і за посильну інтелектуальну роботу. Наприклад, за дорученням Київського кореспондентського пункту газети «Комуніст» обстежували різні установи, промислові підприємства, учбові заклади, громадські організації й торговельні об'єкти... виступали в київських кінотеатрах з короткими лібрето-коментарями перед початком демонстрування фільмів»³⁰⁵. Майбутній академік С. Корольов і пресу розносив у кіоски, і товарні вагони розвантажував на вокзалі, а одного разу навіть знявся в масовці фільму «Трипільська трагедія»³⁰⁶. Та найбільшою мрією студента, як згадував Ю. Кобилецький, «було потрапити нічним сторожем у який-небудь магазин. Дадуть тобі кожух, валянки (якщо холодно), закриють між двома дверима, запалять світло — і сиди. Ніч. На вулиці тиша. Можна готуватися до лекцій, а над ранок і поспати сидячи. А тим часом, як говорили, «солдат спить, а служба йде»»³⁰⁷. Студенти не зневажали ніякою роботою, щоб підробити до стипендії чи заробити на життя. Були серед них і «щасливчики», яким вдавалося влаштуватися на прибуткову роботу, наприклад, лекторами з укрлікнепу чи штатними редакторами кінофабрики: «Почався для нас надзвичайно цікавий, напружений і до краю заповнений всілякими обов'язками час. О 7-й годині ми бігли на лекції в інститут. Після 12-ї години дня поспішали на кінофабрику. Десь о 8-й чи 9-й вечора поверталися в гуртожиток ... і до пізньої ночі готувалися до наступних занять, виконували редакторську роботу. І так день у день. Без вихідних. Молодечої енергії вистачало на все»³⁰⁸.

Студенткам пропонувалася легша робота, наприклад, реалізація газет на вулицях. Нерідко вони підробляли праями, про що скаржилася Н.К. Крупській мати студентки Одеського медінституту О.Чербуненко: «Я не можу їй допомогти і вона пере ночами студентам білизну для того, щоб прожити добу»³⁰⁹. А студентку Харківського медінституту В. Горохову направили на реалізацію невеликих гіпсових бюстів В. Леніна й

³⁰⁴ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. — Ф. 4. — Оп. 1. — П. 3.

³⁰⁵ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — К., 1983 — С. 129.

³⁰⁶ Згуровский М.З. Киевские политехники — пионеры авиации, космонавтики, ракетостроения. — К., 2011. — С. 210.

³⁰⁷ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 129.

³⁰⁸ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — С. 129–130.

³⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10510. — Арк. 131.

К. Маркса, проте їй доводилося марно ходити темними вечорами далеко від місця проживання, «стукати в будинки і, як бідній родичці, боязко пропонувати свої зразки»³¹⁰. Слід зазначити, що студентками, на відміну від студентів, частіше опікувалася рідня. Та відсоток таких щасливчиків був зовсім низьким. Анкети Харківського КУБУЧу 1923 р. свідчать, що на кошти батьків жило лише близько 10% всіх студентів (у 1909 р., як зазначає І. Ординець, таких було 75%)³¹¹. А третина студентів (31,2%) навіть сама утримувала своїх рідних.

Роботу в ті часи знайти було не так і легко, особливо з 1927 р., коли студентів припинили реєструвати на біржі. Тож, якщо не було ні стипендії, ні роботи, ні допомоги від рідні, життя перетворювалося на суцільну муку, як, наприклад, у А. Максимова: «Жив увесь час тільки тим, що заробляв у вихідні на першій товарній станції залізничним вантажником. Це все те, що було засобом мого вбогого існування. У середньому карбованець на тиждень. Зрозуміти все це може лише той, хто коли-небудь жив на 10 копійок на добу. Із цих нещасних копійок потрібно ще урвати й на матеріали, які необхідні в інституті в майстернях (матеріали не відпускають нам нікому)»³¹². У моменти розпачу забувалися запевнення влади, що всі ці труднощі тимчасові, що потрібно терпіти, стійко переносити життєві незгоди. Багато документів донесли нам розповіді про неймовірні злидні, розтрату сил та енергії, які терпіли студенти в роки навчання. Суворі дійсність того часу неодноразово давала привід для незадоволення — розчарування впливали щодня не лише від нестерпних матеріальних умов, але й від ставлення до проблем студентів з боку представників влади. «Ще раз підкреслюю, — писав студент із Чернігова Ф. Якимець, що селянин, а особливо бідняк, не вчився за старий час й учитися йому не доведеться ... як був селянин бідняк, так і буде він так»³¹³. Розвинений комплекс ідеї відплати змушував знову й знову стукатися в усі інстанції в надії на розуміння, увагу і, врешті-решт, на вирішення проблеми. «Лише надзвичайні злидні, безвихідне тяжке становище, глибока віра у справедливе ставлення до мого становища примусило мене звернутися до Головпрофосу»³¹⁴ — схожими словами починався не один лист до влади у зазначений період.

³¹⁰ Жизнь студентки Медицинского института г. Харькова в 1921–1925 годах Горюховой В.Н. // Музей історії Харківського медичного університету. — С. 10.

³¹¹ Ординець І. Побут та здоров'я студентства на Україні // Шлях освіти. — 1926. — № 2. — С. 129.

³¹² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10520. — Арк. 154.

³¹³ Там само. — Арк. 509.

³¹⁴ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1573. — Арк. 115.

Просили небагато — «матеріальної допомоги, що надає можливість студенту, який пише, існувати, продовжувати навчання, стипендію»³¹⁵.

Невлаштованість побуту штовхала молодь і на рішучі дії. «Коли дійшло до крайнього виснаження й наше терпіння вичерпалося, ми влаштували страйк, — згадував відомий український драматург О. Корнійчук свої робітфаківські роки в Київському ІНО. Прибула комісія міського комітету партії. Розглянувши висновки комісії, міськком визначив біржі податок і нам поліпшили харчування, дали чисту постільну білизну, зробили дезінфекцію, тому що наші ковдри ворушилися від паразитів...»³¹⁶. Ректор Харківського ІНО С. Стрільбицький, аналізуючи результати перепису студентства Харкова 1923 р. і катастрофічне становище молоді, також указує на те, що студенти змушені нагадати про себе, «днями розпочнеться спеціальний тиждень нагадування»³¹⁷.

Дехто від важкого життя навіть «брав перо і писав чортівщину», щоб згодом за неї поплатитися власною свободою: «Інколи траплялися хвилини відчаю, я чомусь не бачив у близькому майбутньому покращення політичного, побутового й економічного життя селян. Це підсилювалося тією обставиною, що я — людина енергійна, із деякими знаннями, з бажанням працювати, з бажанням допомогти моїй озлиднілій сім'ї — не міг не лише їй допомогти, але навпаки, був час, коли опинившись без копійки грошей в кишені, коли я цілодобово, як божевільний, бродив вулицями Харкова голодним і напівроздягненим»³¹⁸.

Зростання стипендії не вплинуло на покращення життя студентів, оскільки зростала вартість найнеобхідніших речей і продуктів, які, до того ж, неможливо було придбати. Та якою б мізерною не була стипендія, в більшості випадків для молоді вона була не підмогою, а основним засобом існування. Без неї студенти від «гарного» життя розбігалися з «храмів науки», не в силах перенести відчуття людського приниження перед численними матеріальними проблемами, коли доводилося думати про перевагу хліба над пізнанням наукових істин. «Серед незаможників, — говорилося у циркулярному листі до селянства Волині, — спостерігається великий потяг до просвіти, але завдяки матеріальній незабезпеченості багато залишають навчання, решта продовжує його з великим зусиллям»³¹⁹. Політком Харківського інституту сільського господарства і лісівництва відзначав, що матеріальна скрута «ледве не погубила розпочату

³¹⁵ Там само. — Оп. 6. — Спр. 10520. — Арк. 155.

³¹⁶ Корнійчук О. Автобіографія. — С. 11.

³¹⁷ Стрільбицький С. Не помогать, а заботиться // Студент революции. — 1923. — № 9–10. — С. 9.

³¹⁸ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 5. — Спр. 884. — Арк. 13.

³¹⁹ Держархів Житомирської області. — Ф. Р-12. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 1.

справу»: сотня робітфаківців заявила, що через такий тяжкий стан вимушена буде покинути навчання³²⁰. Весною 1925 р. 25 членів партії ХТІ покинути інститут з тієї самої причини, що викликало неабияку тривогу бюро³²¹.

Черговим міфом більшовиків виявилось проголошення безкоштовності освіти. Деякий час виші перебували на державному бюджеті, але у 1921–22 рр., в ситуації постійної фінансової кризи, одним із виходів налагодити більш-менш нормальну роботу, було введення плати за навчання. З 2 березня 1922 р., відповідно до постанови РНК УСРР «Про запровадження платні за навчання у вузах УСРР», студенти зобов'язувалися вносити диференційовану оплату за навчання в золотих рублях. Залежно від платоспроможності студенти були поділені на три категорії. До першої належали ті, хто сам вступив до вишів, без командировок. Вони повністю оплачували своє навчання. Друга категорія платила за пільговими тарифами, а третя повністю звільнялася від оплати. У інструкції Управління профосвіти зазначалося, що від плати звільнялися непрацюючі пролетарські студенти й члени комнезамів. Якщо ж вони працювали, то платили тільки в тому випадку, коли їхня зарплата перевищувала 40 руб. На звільнення від плати за навчання могли розраховувати червоноармійці, особи командного складу Червоної армії й діти на їхньому утриманні, безробітні, які не мають ніяких джерел доходу, а також особи, які до вступу у виші працювали в педагогічних закладах і залишили їх для навчання³²².

Пільгову плату від 20 до 50% вносили також селяни та кустарі, які не користувалися найманою працею, в залежності від розміру єдиного сільськогосподарського податку, який вони виплачували.

1925–26 н.р. плата за навчання у соціально-економічних, медичних, музичних і художніх інститутах становила 120 руб. На рік, у індустріально-технічних — 100 руб., у сільськогосподарських — 80 руб., у педагогічних, ветеринарних і землевпорядних — 60 руб.³²³

Особи вільних професій (лікарі, що практикують, члени колегії захисників) та особи на їх утриманні, платили від 100 до 200% встановленої норми плати. А особи, що жили з нетрудових доходів — до 300%.

Небезпідставними були побоювання пролетарської громадськості, що «введення плати за навчання практично до кінця навчального року —

³²⁰ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 405. — Арк. 44.

³²¹ Там само. — Спр. 1184. — Арк. 20 зв.

³²² Держархів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 506. — Арк. 7.

³²³ Держархів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 506. — Арк. 7; Студент революції. — 1926. — № 5–6. — С. 47.

велика небезпека: в робітничо-селянській вищій школі може залишитися лише буржуазна і дрібнобуржуазна маса, яка може платити за навчання та обіди»³²⁴. Кількість безплатних вакансій строго регламентувалася, наприклад, в Одеському політехнічному інституті таких було лише 35%, сільськогосподарському — 40%, ІНО — 60%, медичному та народного господарства по 25%, хіміко-фармацевтичному — 15%, музичному — 20%³²⁵.

Право зараховувати до однієї із трьох категорій мали стипендіальні комісії, які на початку кожного триместру переглядали дані. Як зазначав Я. Ряппо, вони могли на свій розсуд знизити суму оплати або навпаки, «накласти плату на тих, хто не підлягає цьому, наприклад, на безробітних, утриманців учителів, професорів і, як загальне правило, плата встановлювалася в такому розмірі, що студенти не мали змоги її оплатити»³²⁶. Проф. М. Красовський писав у комітет сприяння вченим (1924 р.), що він розраховував на те, що його донька зможе безкоштовно навчатися в тому інституті, де він працював більше двадцяти років у самих несприятливих умовах. Але його клопотання перед комісією медичного інституту так і не було задоволене, незважаючи на те, що зарплата вченого складала 39 руб., плату встановили у розмірі 50%. «Мені важко кожного триместру сплачувати таку суму, бо, окрім дочки, на моєму утриманні перебувають ще чотири особи», скаржився професор³²⁷. Як і в більшості аналогічних клопотань, незважаючи на вірність доводів, результат був негативним, оскільки враховували матеріальний стан вишу та «наявність студентів, які були більш незабезпечені»³²⁸. Фактично найбільш соціально незахищеними в інститутах виявилися представники службовців та інтелігенції³²⁹. М. Грушевський у одному із листів до К. Студинського написав, що його племінника, С. Шамрая разом із іншими студентами Вищого ІНО, зобов'язали платити за навчання за «українські домагання»³³⁰. Щоб оплатити навчання, юнак навіть хотів продати американську посилку з продуктами: «Історія сумна, але і бадьора заразом. [...] Не знаю, що йому радити, бо він здоров'я не

³²⁴ Блок В. Красная стипендия // Известия. — Одесса, 1922. — 18 июня.

³²⁵ Держархів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 445. — Арк. 1.

³²⁶ Там само. — Спр. 506. — Арк. 25.

³²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 680. — Арк. 127.

³²⁸ Там само.

³²⁹ Хроника // Студент революции. — 1923. — № 5. — С. 102–104.

³³⁰ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1923 рр.). — Львів, Нью-Йорк, 1998. — С. 60.

сильного, йому б краще з'їсти ту посилку, [...] але він дуже хоче допровадити свою науку до ладу», писав історик³³¹.

Одночасно з цим плата не знімалася з забезпечених студентів, які повинні були і могли платити. Студент Харківського медичного інституту О. Давиденко під враженням роботи такої комісії написав (1924 р.): «Темний коридор, що освітлюється однією тьмяною електричною лампочкою, забитий студентами. Слів розібрати не можна — суцільний гул... Публіка, що сконцентрувалася біля входу в закриту аудиторію, найвищою мірою одноманітна й сіренька. Покірність, затурканість і заляканість поклали печатку на більшість осіб, що з нетерпінням і разом з тим зі страхом перед невідомістю очікують своєї черги. А там, у порожній аудиторії на 600 осіб сидять чотири студенти-комуністи й у повному розумінні слова вирішують долю студентства... Йде розгляд прохань про звільнення від плати за право навчання...»³³².

Керівництво Укрпрофосу постійно радило вишам дотримуватися інструкції, указувало, що правління зобов'язані перевіряти й затверджувати справи, не змушувати платити за навчання тих студентів, у яких ледве вистачає грошей на життя. Але постійне порушення цих інструкцій призводило до численних скарг на сваволю комісій і на пошуки справедливого рішення питання на верхах.

Таким чином, безоплатність освіти, анонсована більшовиками, розбилася об підводні рифи економіки. Плата за навчання у вишах стала життєвою нормою для значної частини студентів протягом досліджуваного періоду.

Злиденні умови життя багатьох студентів створили ґрунт, на якому могли вільно розвиватись різні захворювання — туберкульоз, малокрів'я, а 90% студентів страждали розладнанням нервової системи. У середині 1920-х рр. із 50320 студентів України хворими виявилось більше 60%, неврастеніків у важкій формі серед харківського студентства було 15,5%, малокровних — 43,6%, а повністю здорових — лише 8,3%. Серед студентів Луганська таких виявилось лише п'ять³³³. Завідуючий студентським диспансером доктор Є. Манбург говорив: «Голод, холод, бруд, недоїдання, недолік білизни й одягу, відірваність від сім'ї, неврастенія, що розвивається на ґрунті перевантаження заняттями, шумна, недисциплінована маса в гуртожитках, що збільшує неврастенію у частини, схильної до неї — це ті моменти, що сприяють розвитку туберкульозу в

³³¹ Там само.

³³² Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 594. — Арк. 90.

³³³ *Ординець І.* Побут та здоров'я студентства на Україні // Шлях освіти. — 1926. — № 2. — С. 129.

студентів, які прийшли у вузи з розладнаним здоров'ям, розгубленим на всіх фронтах, у революції, в голоді, в тій роботі, від якої їх відірвали та послали «гризти науку»³³⁴.

Під час прийомів у студентській поліклініці імені Л. Гіршмана лікарі звертали увагу, що серед значної кількості функціонально хворих студентів доволі часто зустрічалися особи з одноманітними скаргами³³⁵. Вони являли собою своєрідний симптомокомплекс, що виявлявся у сонливості, головних болях, неувважності, погіршенні пам'яті, безсонні, дратівливості тощо. Для в'яснення етіології зазначених симптомів, лікарі протягом року (з квітня 1925 р.) проводили системне дослідження 1200 студентів. У результаті виявилось, що 94,3% (1132 студента) мали функціональні зміни, а 5,6% (68 осіб) — органічні. В обох групах більше 30% студентів страждали на виснаження центральної нервової системи³³⁶. Уся ця молодь говорила про погане харчування, хронічне недоїдання, надзвичайно погані житлові умови, особливо у студентських гуртожитках. Слід зазначити, що поряд із поганим харчуванням у 46,8% осіб фіксувався поганий апетит, що звичайно буває у людей виснажених.

Немає нічого дивного в тому, що в скрутних матеріальних умовах і при поганому харчуванні здоров'я студентів погіршувалося, 1922 і 1923 рр. вони перенесли тяжку епідемію тифів, особливо висипного. Постійно фіксувалися відставання у вазі, сутулуватість, в багатьох діагностувалися викривлення хребта, плоска грудна клітка, в'яла мускулатура. Медогляди виявляли такі явища в значній частини студентів, особливо в інститутах системи НКО, Наркоммісевпрому та Наркомзему³³⁷. Навіть поверховий огляд студентів Дніпропетровського медичного інституту виявив «надзвичайно сумну картину»: наприклад, на V курсі серед чоловіків відносно здорових виявилось 25,75%, а хворих — 74,25%. Серед жінок — 35% здорових і 65% хворих³³⁸. Чим старший курс, тим більшою була кількість студентів з розхитаним здоров'ям.

Щороку зростала кількість хворих на відкриту форму сухот. У середині 1920-х рр. серед студентів Харкова таких було 24%, Одеси — 28%³³⁹.

³³⁴ Цит. за: *Коган В.Н.* Студенчество и его здоровье // Жизнь современного украинского студенчества. — Х., 1924. — С. 40.

³³⁵ *Губер-Гриц Д.С.* Об истощении центральной нервной системы среди учащихся // Врачебное дело. — 1926. — № 17–18. — С. 1419.

³³⁶ Там само. — С. 1421.

³³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 228.

³³⁸ *Літовченко Д.* За здорове студентство у ВИШах // Студент революції. — 1930. — № 10. — С. 44.

³³⁹ *Ординець І.* Побут та здоров'я студентства на Україні // Шлях освіти. — 1926. — № 2. — С. 128.

За даними Харківського студентського тубдиспансеру, 1929 р. з 460 таких хворих 165 осіб (36%) мали відкриту форму. Серед студентів Ніжинщини після медогляду 1929 р., було 75% хворих, серед них — 70% хворих на сухоти. У Лисичанському робітничому технікумі після медогляду з 110 осіб здоровим виявився лише один студент³⁴⁰. Хвороби, помножені на тісноту і бруд, створювали неможливі умови існування та роботи над покращенням якості життя. Також неодноразово фіксувалася відсутність чуйного, товариського ставлення до хворих.

Медобслуговування студентів також не витримувало ніякої критики. Так, все студентство Харкова обслуговувала одна поліклініка, де завжди вистроювалися такі черги, що потрібно було чекати декілька днів, щоб потрапити на прийом до лікаря. З 1924 р. було навіть відкрито вечірній прийом³⁴¹. Медпункти у «Гіганті» були перевантажені³⁴². Лікарі били на сполох, що ніхто не враховує як «розкрадається здоров'я студентів і як використовуються навіть ті наймінімальніші кошти, що їх дається на ремонтування здоров'я студентства»³⁴³.

Значна частина молоді стійко намагалася перенести всі тяготи студентського життя, незважаючи на черевики, що «просять каші», на те, що похід в їдальню вимагав великих підрахунків. Вражає той факт, що одержавши можливість навчатися, більшість непохитно намагалася закінчити виш, не дотримуючись порад тітки Феськи з п'єси І. Микитенка «Кадри», яка говорила студентові Хомі: «Якщо буде тобі, Хомо, погано, забирай сидора і поганяй додому»³⁴⁴. У багатьох спогадах згодом підкреслювалося: «Ми жили тяжко, але неповторно гарно»³⁴⁵. Звичайно, так не змогли сказати ті, хто був принесений на вівтар науки і політики в якості жертви — лише в столичному Харкові, де забезпечення медичною допомогою було краще в порівнянні з іншими містами України, за даними лише однієї студентської поліклініки, за рік помирало 17 студентів (за три роки — 51, з них 29 хворіли на сухоти)³⁴⁶. Відомий український літературознавець С. Крижанівський писав, що «маючи від «хорошей жизни»

---

³⁴⁰ Красов С. Бережіть здоров'я пролетарського студентства! // Студент революції. — 1930. — № 9. — С. 41.

³⁴¹ Коган В.М. Студенчество и его здоровье // Жизнь современного украинского студенчества. — С. 42.

³⁴² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 46.

³⁴³ Красов С. Бережіть здоров'я пролетарського студентства! // Студент революції. — 1930. — № 9. — С. 42.

³⁴⁴ Микитенко І. Кадри. — С. 56.

³⁴⁵ Луконин М. Годы // Кульчицкий М. Вместо счастья. — Х., 1991. — С. 210.

³⁴⁶ Красов С. Бережіть здоров'я пролетарського студентства! // Студент революції. — 1930. — № 9. — С. 41.

лихе недокрів'я та ще з десятків хвороб, вирішив їхати додому вмирати. Цей «гарний намір» мало не виконав, але молодий організм узяв своє: після довгих місяців хвороби я одужав», після чого знову поїхав учитися³⁴⁷. Так само вчинив, тяжко захворівши, і В. Миколук³⁴⁸. Показник смертності студентів був досить високим, проте з кожним роком спадав. За даними студентської лікарні ім. П. Шатілова, у 1922 р. тут померло 5,7% хворих студентів, у 1923 — 1%, у 1924 — 0,9%³⁴⁹.

Факти численних смертей від нестачі і напівголодного життя, картини нелегкого життя молоді часто лягали в основу творів українських письменників того часу. Вони вражають своєю правдивістю, оскільки, як уже зазначалося, сюжети цих творів бралися з життя. У своїх спогадах Д. Гуменна написала, що за основу новелки «Сосна чекає чуда» їй послуговували реальні факти, серед яких і смерть студента Юхима від злиденного життя³⁵⁰. Це не врятувало авторку від звинувачень в «ідеологічній невитриманості» — як це, пролетарський студент і помирає від таких прозаїчних речей — хвороби чи нестерпних умов життя? Такі ж зауваження лунали і на адресу І. Микитенка за те, що у своїх «Кадрах» він написав про зовсім нетиповий випадок — смерть студента-шахтаря Тереня, хоч письменник і взяв цей епізод із життя — «написав був за матеріалами й спогадами про смерть Тереня Олійника, студента Одеського ІНО»³⁵¹.

Таким чином, життя переважної більшості студентів не було легким і безтурботним, оскільки державне забезпечення протягом досліджуваного періоду залишалося надзвичайно мізерним. Та й передбачалося воно лише для «своїх». Відсутність сприятливих умов для життя негативно відбивалася на рівні та якості засвоєння навчального матеріалу, на інтелектуальному, культурному і духовному рівні майбутніх фахівців. З іншого боку, вражає той факт, що злиденна повсякденність не стала суттєвою перешкодою на шляху отримання освіти для багатьох молодих людей, які самостійно турбувалися про хліб насущний, гартувалися у злиднях, були витривалими і стійко перенесли всілякі незгоди на своєму шляху, забезпечивши тим самим реалізацію мінімальними економічними розрахунками грандіозного плану більшовиків з реорганізації й «завоювання» вищої школи.

³⁴⁷ Крижанівський С. Спогад і сповідь з ХХ століття. — С. 23–24.

³⁴⁸ Дузь І. У вірі та надії // Дузь І. Переможці забуття. — Одеса, 1992. — С. 80–81.

³⁴⁹ Коган В.М. Студенчество и его здоровье // Жизнь современного украинского студенчества. — С. 43.

³⁵⁰ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Испит пам'яті. — Кн. 1. — С. 149.

³⁵¹ Микитенко І. Кадри. — С. 5.

Характерною особливістю 1920-х рр. було розселення студентів різних вишів у Будинках пролетарського студентства (БПС), які знаходилися під опікою комітетів покращення побуту учнів. Іншим типом студентського гуртожитку став інтернат при навчальному закладі. У першій половині 1920-х рр. лише 25% молоді були забезпечені таким житлом (14,4 тис. осіб)³⁵². Численні документи правдиво змальовують картину життя в гуртожитках, підкреслюючи велику скупченість студентів, потребу в ліжках, столах, стільцях: «У кімнатах мешкає по 35–40 осіб, на одну особу приходиться 0,8 кв. сажнів. Кімнати сирі [...] Із постелі видані тільки матраци. Вішалки немає, ліжок одинадцять на 35 осіб, п'ять столів. На одну табуретку — три-чотири претенденти. Лише в деяких кімнатах є електричне освітлення, а в більшості — гасові лампи. [...] Через відсутність перил загинув студент, після чого їх виклали дошками і прикрутили дротом, що також не може підстрахувати від нещастя, оскільки не скрізь у коридорах є світло»³⁵³. Наведений опис був типовим для всієї України протягом тривалого часу. За даними Д. Ласса, 61,7% одеських студентів жили в гуртожитках, практично не пристосованих для житла³⁵⁴. Більшість із них (10 із 14) були дрібними, розкиданими містом, тому використовувати їх під гуртожитки було недоцільно. У Києві з п'яти інтернатів 1927–28 н.р. три являли собою напівтемні приміщення, що раніше використовувалися під виробничі підприємства, один був намічений до зносу, а ще один слугував колись казармою³⁵⁵. Крім того, незадовільним було устаткування. Не вистачало столів, стільців і навіть ліжок. Тож студентам часто доводилося спати вдвох на одному ліжку. Відпочити в таких умовах було майже неможливо. М. Афанасьєв у своєму щоденнику записав (15.11.1929 р.): «Ніч пройшла неспокійно, тому що на одному ліжку довелося спати вдвох. Я майже не спав, всю ніч крутився й поглядав у вікно, скоріше б настав світанок»³⁵⁶. Тривалий час у гуртожитках не вистачало матраців, про постільну білизну взагалі говорити не доводиться.

Значна кількість студентів, особливо у вишах великих міст, були іногородніми. За даними Д. Ласса, лише близько 19% студентів знаходили собі притулок у родичів³⁵⁷. Тому навіть описані незадовільні умови гуртожитку для молоді були потрібні, бо в протилежному разі доводилося знімати кутки чи кімнати на околицях міста чи у приміських селах.

³⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2704. — Арк. 115–117.

³⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 738. — Арк. 13.

³⁵⁴ Ласс Д.И. Современное студенчество. — С. 32–34.

³⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 739. — Арк. 67.

³⁵⁶ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 583. — Арк. 168.

³⁵⁷ Ласс Д.И. Современное студенчество. — М., Ленинград, 1928. — С. 32–34.

Анкета Харківського КУБУЧу засвідчила, що таких було 46,6%³⁵⁸. Інші поселялися групами в тісних приміщеннях, умови життя в яких були далеко не кращими, якщо не навпаки. В. Горохова писала: «Наша Гайворонська компанія зняла кімнату на Мироносицькій вулиці на другому поверсі. Близько від обох інститутів. Жили в ній з нашої компанії сім осіб. Три дівичі і чотири хлопці. Два наших двоюрідних брати та два товариші, які вступили до Ветеринарного інституту. Спали всі підряд на підлозі...»³⁵⁹. Описаний випадок був не найгіршим варіантом, оскільки 38,7% студентів, (за даними вищезгаданої анкети) могли дозволити собі знімали кімнати лише у вологих підвалах і напівпідвалах. Саме в таких умовах жила студентка з оповідання Д. Гуменної «Сосна чекає чуда», її кімната була вогка, «стіни поцвіли, бо то ж підвал»³⁶⁰. Ю. Кобилецький так описує своє квартирування в одному з таких підвалів: «Пригадую, як після робітфаку, ми — четверо земляків-звенигородчан оселилися у великій підвальній кімнаті по вулиці Володимирській, 81. Це була колишня красильня, стіни якої пропахли різними фарбами і виблискували райдугною найрізноманітніших кольорів. Опалення в ній від «буржуйки». Дрова для цієї «буржуйки» ми здобували, розламуючи старі дощані паркани, різні прибудови, навіть забуті вбиральні. Від розжареної «буржуйки» стіни потіли — з них та зі стелі капала вода. Ми скоренько вкладалися в свої постелі; а бувало, ранком дехто з нас не міг одразу піднятися, примерзаючи буйною чуприною до стіни»³⁶¹.

За даними соціологічних досліджень, проведених в роки непу, близько 39% студентів проживали в сирих і холодних приміщеннях, 68% не мали нормальної житлової площі³⁶². Вони скаржилися на відсутність світла, вікон, холод у кімнатах. Більше 40% опитаних студентів розміщалися на міських околицях або за межами міст. А 16 студентів Харківського інституту народного господарства, які вступили сюди 1927 р., змушені були оселитися в підвалі інституту, де їм доводилося спати в коридорі на підлозі, чекаючи місця в гуртожитку³⁶³. У політдоповіді секретаря Основ'янсько-Холодногірського райпарткому за серпень 1923 р.

³⁵⁸ *Ординець І.* Побут та здоров'я студентства на Україні // Шлях освіти. — 1926. — № 2. — С. 129.

³⁵⁹ *Жизнь студентки Медицинского института г. Харькова в 1921–1925 годах Гороховой В.Н.* — С. 3.

³⁶⁰ *Гуменна Д.* Сосна чекає чуда // Гуменна Д. Чотири сонця. — Нью-Йорк, 1969. — С. 9.

³⁶¹ *Кобилецький Ю.* Даль махне крилом. — С. 128.

³⁶² *Коган В.М.* Студенчество и его здоровье // Жизнь современного украинского студенчества. — С. 41.

³⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 7. — Спр. 962. — Арк. 56.

зазначалося, що студентство інститутів незадоволене вирішенням житлового питання, особливо це явище характерне для тих, хто повертається з канікул і виявляє, що ночувати немає де³⁶⁴.

Фіксувалися випадки, коли студенти взагалі не мали навіть поганого житла — вимушені були жити на вокзалах, у парках, на горищах і в підвалах будинків, а дехто навіть жив просто неба в якихось ящиках³⁶⁵. Студенти нових наборів, намагаючись одержати місце у гуртожитку, часто скаржилися на байдужість, «черствість, нерозуміння, мовчазне посмикування плечима, а іноді й ехидні зневажливі посмішки»³⁶⁶ з боку всіляких комісій і навіть членів правлінь навчальних закладів. Коли декілька студенток Харківського ІНО, що мали потребу в гуртожитку, звернулися до проректора з господарської роботи за допомогою, у відповідь почули: «Збирайте свої речі та йдіть на вокзал»³⁶⁷. А студент Харківського геологічного й землевпорядного інституту В.Шумилів скаржився, що «ректор порадив мені зняти квартиру, коли в мене сьогодні нема чого їсти. Це не той широкий доступ до освіти для робітників і селян, про який говорить радянська влада»³⁶⁸.

Рік у рік у інформаційних повідомленнях про становище пролетарського студентства писалося про надзвичайно тяжкі умови життя: «Особливо тяжкі умови в Харкові й Києві, де дотепер не відведені нові площі для нового прийому й повторюється історія минулого року, коли пролетарські студенти залишилися без житла й змушені були тулитися в аудиторіях, коридорах, на вокзалі й навіть у садах»³⁶⁹. Аналогічна інформація подавалася в численних дописах у періодиці, але проблема до кінця десятиліття так і не була вирішена.

1926–27 н.р. у Києві гуртожитками були забезпечені лише 24% студентів, а в цілому в Україні — 33%³⁷⁰, у наступному році — 42% (25613 студентів із загальної кількості 63802)³⁷¹. Щоб якось вирішити проблему житла, під гуртожитки передавалися різні непристосовані для цієї мети приміщення — казарми, клуби, більйардні, пивні. Нові функції, що не входили в плани ідеологів і діячів мистецтва на момент спорудження, одержали також багато культових споруд. Партійно-радянське керівництво послідовно реалізовувало політику, спрямовану на їх руйна-

³⁶⁴ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 888. — Арк. 16.

³⁶⁵ Харьковский ИНО // Студент революции. — 1923. — № 2–3. — С. 115.

³⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10520. — Арк. 154.

³⁶⁷ Н.І. Чому тане новий набір? // Студент революції. — 1930. — № 5. — С. 15.

³⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 7. — Спр. 962. — Арк. 78.

³⁶⁹ Там само. — Оп. 5. — Спр. 1150. — Арк. 35.

³⁷⁰ Там само. — Спр. 966. — Арк. 63.

³⁷¹ Там само. — Оп. 7. — Спр. 959. — Арк. 30.

цію. Використання культових об'єктів не за призначенням порушувало ритмологію соціуму, а відтак сприяло зміні світоглядних орієнтирів, стереотипів поведінки, культури, побуту, духовного світу молоді³⁷². Студентськими гуртожитками стали Лаврський музей і знаменитий Михайлівський собор у центрі Києва. На керамічних плитах церкви й на хорах були розставлені сотні ліжок. Божественна акустика, розрахована на звучання церковних служб, підсилювала й без того страшний шум. Сучасники порівнювали цей гуртожиток з Галицькою товкучкою [один з базарів Києва — *авт.*] 1920-х років! Були й щасливчики, які «жили в монастирських келіях, спали іноді вдвох на ліжках, але в тиші: стіни товсті, з кімнати в кімнату звуки не пробивалися»³⁷³. Всі корпуси Михайлівського собору були пристосовані до потреб студентів. «Від ікон й іконостасу залишилися тільки сліди, а замість них на стінах були намальовані ультрамарином величезні червоноармійці в гострих будьонівках. Картину руйнування розкішної колись церкви, що сяяла золотом ікон у мерехтінні свічок, доповнювали діри там, де вирвано вже дерев'яне різьблення. Немов вибиті зуби ... Словом тут усе ще віяло грозою революції»³⁷⁴. Студенти прекрасно почувалися і в архієрейському корпусі, де навіть могли варити куліш на «буржуйці». Для підтримки вогню використовувалися прекрасні зразки різьблення на дереві, які виламувалися зі стін і стелі Церкви. А колишній монастирський готель, що належав КУБУЧу, за спогадами, здавався раєм у порівнянні з Церквою³⁷⁵.

У Харкові студентськими гуртожитками стали шкільна церква на Артема, університетська церква (1928), Каплунівська церква. Жити тут було дещо краще, ніж у бараках, але не набагато — збереглося багато описів цього життя. В університетській церкві великий колонний зал було розділено фанерою на дві частини — чоловічу й жіночу. «Ліжка стоять тісно, майже без проходу. З одного боку на всю довжину фанерної стінки стоять високі столи — колишні верстати. З іншого — ні столів, ні стільців, високі вікна без підвіконників. Є всього сім табуреток. Кошики з речами й провізія лежать на столах і ліжках. Брудна білизна лежить або в кошиках, або під матрацами на ліжках. На стінах і на вікнах пил і павутина. До моменту заселення, тобто до початку жовтня, було приготовлено кілька ліжок, інші спали на підлозі або на столах. Вікна до 19 листопада були частково вибиті, забиті фанерою в день обстеження.

³⁷² Киридон А. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 22. — К., 2013. — С. 99.

³⁷³ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 127.

³⁷⁴ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Испит пам'яті. — Кн. 1. — С. 175–178.

³⁷⁵ Там само.

Топити регулярно почали тиждень тому. Майже всі перехворіли на застуди. На 27 жінок є одна миска для миття голови, загальні умивальники біля входних дверей. Через те, що вхід загальний, двері з чоловічої половини в жіночу не закриваються за відсутністю гачка, а фанера досягає людського росту, немає можливості умитися або помити голову. З боку чоловічого відділення постійний шум, підглядання через перегородку й таке інше»³⁷⁶.

З року в рік констатувалося, що «можливості розміщення залишилися минулорічними, як і площа для навчальних занять. Наявні приміщення не відремонтовані й знаходяться в антисанітарному стані»³⁷⁷. Невпорядкованість гуртожитків, бруд і розруха в кімнатах породжували відповідну поведінку студентів, які жили в них. Паління в переповнених кімнатах і плювання на підлогу стало звичним явищем побуту. Всілякі обстеження студентських гуртожитків постійно виявляли низку «ненормальних явищ у стані самих гуртожитків й в умовах проживання в них, причому ці явища викликалися не скільки обмеженою матеріальною базою гуртожитків, скільки недбалістю і некультурним ставленням самих мешканців. У коридорах і кімнатах спів, шум, що заважає роботі й відпочинку самих студентів. У кімнатах бруд: у кутках сміття, стіни покриті написами, не провітрюється, у них перуть і сушать білизну»³⁷⁸. Фіксувалося недбале ставлення до державного майна, пошкодження меблів й електропроводки, неощадлива витрата води й електрики.

Спроби вплинути на поведінку студентів вживалися адміністрацією, в гуртожитках вивішувалися правила внутрішнього розпорядку, де говорилося, наприклад, що «викидати сміття й виливати помії за вікно забороняється». Категорично заборонялося «курити цигарки в кімнатах [...], плювати на підлогу в коридорах, кімнатах і сходах [...], тримати під ліжком сміття й непотрібні речі й розгортати брудну білизну [...], залишати стіл для занять неприбраним після їжі й залишати продукти розкиданими й не накритими, чистити взуття й витрушувати одяг у кімнаті»³⁷⁹. Але, незважаючи на попередження й правила, раз по раз виникали всілякі конфліктні ситуації, коли облиті поміями безтурботні перехожі скаржилися на студентів. А в Ніжинському ІНО, наприклад, за порушення санітарних умов у гуртожитку, над студентом робітфаку М. Рогінським «влаштували товариський суд — наробивши тим самим

³⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 738. — Арк. 15.

³⁷⁷ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 96.

³⁷⁸ Держархів Житомирської області. — Ф. 412. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 8.

³⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 742. — Арк. 39; Держархів Житомирської області. — Ф. 412. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 11.

великого шуму й ухвалили «виключити з інтернату й сільгоспколективу й клопотатися перед адміністрацією про виключення з інституту», що адміністрація зробила із задоволенням». Але все-таки цей випадок був нетиповим. Швидше за все, галас здійняли з метою залякати студента, що був робкором й «більше двох років викривав у газеті дефекти госпорганів і терпів багато гонінь». До того ж у самому гуртожитку «нічого ще не приведено в порядок, нема води й умивальників і доводиться з третього поверху ходити до колодязя (сажнів 50 від будинку) умиватися»³⁸⁰.

Преса також неодноразово повідомляла про антисанітарію, шкодуючи, що теоретичні знання основ гігієни й санітарії в «особистому житті студента знаходять дуже незначне застосування»³⁸¹. Наприкінці 1920-х рр. у гуртожитках стало модним проводити конкурси на кращі й гірші кімнати, але комісіям в основному довелося бачити більше поганих. Зазначалося, що, як і раніше, «у кімнатах панує брудний мат, чиститься взуття, плюють на підлогу. І найстрашніше, що це не випадковість, що це вже звичка»³⁸². Під час обстеження кімнат Артемівського БПС, деякі справляли враження «що тут відбувся погром чи пожежа. Підлога брудна, неметена. На столі ворохи скибок і недоїдків хліба, пляшки з під кефіру, ворохи паперу... Лунає безперестанний мат...»³⁸³. У такому хаосі деякі студенти навіть не помітили комісію — грали у карти.

Наказами по інститутах від студентів вимагали дотримуватися чистоти в кімнатах, аж до застосування адміністративних заходів³⁸⁴. В одному із них ми читаємо: «В кімнатах студенти повинні додержуватися чистоти: не спати на ліжках в черевиках, мити підлогу»³⁸⁵. Комендантів зобов'язували повідомляти дирекцію про студентів, які порушують дисципліну.

Нерідко гуртожитки знаходилися дуже далеко від навчального закладу, а то й за містом, й у цілому проблеми не вирішували. Всі вони були переповнені, середня норма на одного студента становила 4,5 кв. м (Харків, Одеса), 4,1 кв. м (Київ), 4,2 кв. м (Дніпропетровськ). У той же час у них проживала значна частина сторонніх осіб.

³⁸⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 705. — Арк. 306.

³⁸¹ Про порядки в наших студентських гуртожитках // Студент революції. — 1927. — № 4. — С. 68.

³⁸² Ль. Попередні підсумки конкурсу // К.П.І.: газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. — 1929. — 1 травня.

³⁸³ З життя Артемівського БПСу // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 49. — Підпис: А.І.

³⁸⁴ Держархів Харківської області. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 1з. — Арк. 78.

³⁸⁵ Там само. — Спр. 7. — Арк. 69.

Як говорилося вище, багато пролетарських студентів і робітфаківців не мали й таких умов життя. Тим, кому доводилося жити десь за містом у неопалюваних руїнах, найбільш необладнаний гуртожиток здавався «тихим куточком». Але й вони зауважували: «Хоча потрібно зізнатися: 80–90 осіб у одній купі, цілковита антисанітарія, яка може бути лише у студентів кількістю 90 осіб у кімнаті, при такому скупченні, звичайно, навчатися не розраховуй, та ще людині з розхитаними нервами, але це нікого не стосується»³⁸⁶.

Таким чином, більшість студентів у роки навчання зіткнулася зі справжньою житловою кризою та побутовою невлаштованістю. Навіть та частина молоді, яка виростала в злиднях, почувалася дискомфортно в таких умовах, що викликало численні справедливі скарги в органи влади й управління, в редакції газет і журналів з вимогами покращити умови життя. Інколи вдавалися й до радикальніших заходів, спонукаючи тим самим владу здійснювати хоч мінімальні, але результативні кроки назустріч. Це свідчило про те, що молодь, яка прагнула жити в світлому майбутньому, не збиралася миритися з побутовим безладдям, вимагала поваги до себе з боку керівництва навчальних закладів і влади. Все ж протягом непу проблема забезпечення студентів гуртожитками і нормалізація умов проживання в них так і не була вирішена.

Складною проблемою для переважної більшості студентів залишалося харчування. Навіть пайки, які виділялися в першу чергу для робітфаківців і стипендіатів, суттєво не могли вплинути на покращення ситуації. Відповідно до постанови ВУЦВК від 1 лютого 1922 р., робітфаківці повинні були забезпечуватися за нормами курсантів воєнно-навчальних закладів³⁸⁷ і одержувати 60 фунтів борошна (1 фунт — 409,5 гр.), 7,5 фунтів крупи, 10 фунтів м'яса, 2,5 фунтів жирів й 30 фунтів картоплі на місяць³⁸⁸. У дійсності ж молодь ледве зводила кінці з кінцями, оскільки пайок був недостатнім, та й видавався досить нерегулярно. Нарком освіти УРСР Г. Гринько в червні 1922 р. сповіщав ЦК КП(б)У про те, що Наркомат продовольства не виконує встановлених норм поставок продуктів для студентів³⁸⁹. Робітфаківець К. Редько 22 листопада 1921 р. записав у щоденнику: «Щодня витрачаю більше сил, ніж маю можливість відновити їх їжею. Ранком — сухий хліб — якщо є, відсутність чаю. За весь день з'їдаю шматок хліба, що зберігається й подорожує зі мною в кишені. Увечері також сухий хліб, тому що води з-під крана некип'яченої й

³⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10520. — Арк. 155.

³⁸⁷ Культурне будівництво в Українській РСР. — Т. 1. — К., 1960. — С. 137–138.

³⁸⁸ Прилуцький В. Повсякденне життя студентів. — С. 81.

³⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1467. — Арк. 75.

сильно холодної не вживаю через побоювання занедужати ангіною»³⁹⁰. Робітфаківці Вищого ІНО в лютому 1923 р. з обуренням писали в Головпрофос: «Наркомпродівський пайок» (1,5 фунта хліба на день й 1,5 фунта м'яса на місяць) ні в якому випадку не може вважатися продовольчим мінімумом. Протягом двох тижнів слухачі не мають гарячої їжі. Обід у загальностудентській їдальні до сьогодні так і не вдалося одержати. Стипендії НКО у розмірі 52 млн. руб. (на січень її одержували тільки 73 особи з 97) у жодному разі не можуть вирішити питання харчування, оскільки їх ледь вистачає на повсякденні насушні потреби (тютюн, мило, ремонт взуття)³⁹¹. А студентам Житомирського робітфаку прийому 1924 р. довелося й «останні сорочки продати на харчі», та куди б вони не зверталися, чули у відповідь: «Ти знав куди їхав, потрібно було набрать харчів, а в нас теж немає коштів, щоб вас годувать»³⁹². Нерадісну картину свого навчання змальовував і студент Кам'янець-Подільського робітфаку Т. Масенко: «Два роки ми жили в робітфаку напівголодним життям, одержували по фунту хліба на добу, з'їдали його за сніданком, потім учили логарифми та мріяли про хліб. Хронічне недоїдання протягом тижнів і місяців здавалося важчим, аніж справжній голод. Було великою розкішшю, коли ми, зібравши свої копійки, купували у приватній крамниці Менделя солодкі кукурудзяні коржі. То був омріяний додаток до малої пайки ...»³⁹³.

Студентам основних факультетів жити доводилося ще скрутніше, оскільки їхній продовольчий пайок був ще меншим. У Харківському медичному інституті, наприклад, на пайок 1921 р. отримували «жахливий хліб та іржаві оселедці»³⁹⁴, пайка студентів ВІНО, за свідченням відомого українського письменника Б. Антоненка-Давидовича, складалася із пшо-на, солі та лаврового листа³⁹⁵. Ці продукти без особливих турбот можна було розмістити в кишнях, що й зробив відомий згодом український новеліст Г. Косинка: «Підставив одну кишню своєї старої сірячини під сіль, іншу під лавровий лист, а на пшоно підігнув широку полу... Весело посміхнувся він [...] і швидко пішов кудись варити пісний куліш»³⁹⁶. Поповнювали свій раціон студенти насінням, тому підлога в аудиторіях і

³⁹⁰ ЦДАМЛМ. — Ф. 333. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 126.

³⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1904. — Арк. 14.

³⁹² Держархів Житомирської області. — Ф. Р-12. — Оп. 1. — Спр. 66. — Арк. 126.

³⁹³ Масенко Т. Роман пам'яті. — С. 172.

³⁹⁴ Жизнь студентки Медицинского института г. Харькова в 1921–1925 годах Горюховой В.Н. — С. 3.

³⁹⁵ Антоненко-Давидович Б. Майстер карбованого слова // Косинка Г.М. Гармонія. — С. 461.

³⁹⁶ Там само. — С. 462.

коридорах була засипана товстим шаром лушпиння, що спонукало, наприклад, правління ХМІ видати восени 1922 р. наказ про заборону гризти насіння у стінах вишу³⁹⁷. Багато не мали й таких мізерних харчів. Студент Київського художнього інституту, колишній командир Червоної армії А. Максимов розповідав про своє життя (1928): «Ось уже більш, ніж півроку безперервно харчуюсь винятково тим, що пропарюю лише шлунок окропом день за днем, я не смів навіть думати про якийсь обід — гарячу їжу, хоча б якісь помії, навіть раз у місяць...»³⁹⁸... Не випадково незабезпечена молодь дивувалася, чому іншим «дана можливість жити, їм стипендія, та побічних стільки ж, або вдвічі більше до того», звідки одні студенти «беруть до чаю тістечка» й «куди йдуть гроші, які Харків виділяє для незабезпеченого студентства»³⁹⁹? Виявляти достатки було небезпечно, на тлі суцільних злиднів це відразу ж кидалося у вічі, запам'ятовувалося на довгі роки. М. Галич писала: «Цікаво, що таких студентів, як староста нашого курсу, що мішками привозили з дому борошно, крупи, сало, у списках виключених не значилося. Щоправда, вони і в дискусії не встрявали — їх не обходило, хто про що і як говорив. Їм аби швидше здобути собі диплом»⁴⁰⁰. Якщо поступав донос, можна було легко розпрощатися зі студентським квитком. У Київському ІНО, наприклад, на засіданні управи (правління), 11 лютого 1929 р. розглядалася справа студентки ІІ курсу М. Плосконіс, яка вступила до інституту як сільська вчителька, але дозволила собі продавати масло, що його привозила від батьків⁴⁰¹.

Суттєвою підмогою до середини 1920-х рр. для деяких студентів була гуманітарна допомога різних іноземних місій. 1922 р. першою направила свої сили на порятунок науки Європейська студентська допомога, як організація допомоги голодуючим студентам і професорам при АРА (припинила свою діяльність навесні 1925 р.)⁴⁰². Представляли її в Україні Е. Кольтон і Д. Грант. Так, узимку 1922–23 р. щоденними обідами цієї організації користувалися 31 000 студентів. У Києві за 27 місяців було видано 1284419 обідів⁴⁰³. У середньому щоденні обіди одержували 1916 студентів. Середня вартість обіду рівнялася 1.08\$. В Одесі, наприклад,

---

³⁹⁷ Жизнь студентки Медицинского института г. Харькова в 1921–1925 годах Гороховой В.Н. — С. 6.

³⁹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10520. — Арк. 154.

³⁹⁹ Там само. — Арк. 509.

⁴⁰⁰ Галич М. Справжній талант // Косинка Г.М. Гармонія. — С. 493.

⁴⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 4623. — Арк. 21.

⁴⁰² Советская власть и американская помощь // Студенческие годы. — 1925. — № 4. — С. 29.

⁴⁰³ Там само. — С. 30.

була організована їдальня при Будинку вчених. За обіди знімалася мінімальна щомісячна плата — 5–6 руб., але коли ціна виросла до 9 руб., кількість відвідувачів зменшилась. Обід у такій їдальні, як правило, складався із рисової або маїсової каші, чашки чаю чи какао та 50 золотників білого хліба. У святкові та вихідні дні студенти одержували таку ж кількість здобного хліба та три чашки какао⁴⁰⁴. Як би довго не доводилося чекати на такий обід (іноді до трьох годин стояли в черзі), пригадувала Д. Гуменна, але з їдальні АРА завжди «вийдеш із червоним лицем і тупою ситістю від американського какао. [...] таке раптове наповнення шлунку ситим обідом дійсно накладало на думку якість запаморочення, що проходило, поки дійдеш з їдальні до бібліотеки»⁴⁰⁵.

Багато і часто писалося про нужденне становище пролетарського студентства в періодиці: «Фактів не треба багато, вони жахливі. Молодь у найбільш щасливій, 1/5 своєї частини одержує біля чверті визначеного прожиткового мінімуму. Інші не одержують нічого... Як торішнє, так і нове студентство поповнює кадри хворих, виснажених, з розхитаними нервами, почастишали самогубства»⁴⁰⁶. Г. Косинка, наприклад, скаржився академікові А. Кримському: «Нужденний пайок, бурда в їдальні, матеріальні труднощі набридли, заїдають...»⁴⁰⁷. Та коли Агатангел Юхимович його запитав: «А коли Ви, юначе, їли борщ?» і у відповідь почув: «Учора», то прочитав йому із С. Руданського:

А у хаті на постелі
У сурдуті і плащу
Сидить студент медицини
Другий місяць без борщу.

«Ми покотилися зо сміху... Агатангел Юхимович, який любив пожартувати, тут же докинув: «Словами того ж Руданського скажу вам: А ти, дубе, кріпись, та рости, та рости...»⁴⁰⁸. Викладачі в умовах тяжкої матеріальної скрути підтримували своїх студентів, що додавало останнім сили, впевненості у собі, дозволяло мужньо переносити нестатки. Жарти і сміх ставали воістину чарівним зіллям проти сірої, голодної буденності. Хтось пропонував харчуватися однією морквою — дешево, корисно і поживно⁴⁰⁹. Інші вираховували, якою кількістю гарячої води можна

⁴⁰⁴ В медінституте // Известия (Одесса). — 1922. — 15 июня.

⁴⁰⁵ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Испит пам'яті. — Кн. 1. — С. 179.

⁴⁰⁶ Залкинд А.Б. О голодающем и мерзнущем пролетарском студенчестве // Студент. — М., 1924. — Март. — С. 4.

⁴⁰⁷ Мороз-Стрілець Т. Університет на дому // Нашадок степу. Спогади про В. Підмогильного. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 52.

⁴⁰⁸ Мороз-Стрілець Т. Університет на дому. — С. 52.

⁴⁰⁹ Рачинський М. Тяжкий етап // Студент революції. — 1927. — № 7. — С. 82.

замінити харчування протягом однієї доби — її потрібно було близько сорока відер при температурі 100 градусів⁴¹⁰! Ось чому, жартували студенти, так легко їм даються деякі предмети, наприклад, фізіологія: «опустиш у шлунок сухар і прислуховуєшся, як слина та шлунковий сік виділяються. Або підійдеш на Сумській [центральна вулиця м. Харкова — *О.Р.*] до вітрини і любиєшся шинкою чи баликом... Вся, брат, тобі внутрішня секреція ходуном ходить... Так і визнаєш, як із залози слина витікає, як там в кишках всілякі пейсрові бляшки перевертаються...»⁴¹¹. Якщо врахувати, що ці жарти були досить спрощені, сковані цензурою, оскільки осмислювати з усмішкою ситуацію соціалістичного будівництва вважалося контрреволюцією, то можна уявити всю трагічність ситуації, ті тяжкі умови, в яких доводилося молоді готуватися до своєї майбутньої професії.

Яскраву картину харчування студентів змальовують обстеження їхнього життя, що проводилися у Харкові, Одесі та інших містах. Із них випливає, що значна частина молоді була приречена на напівголодне існування. У листопаді 1923 р., наприклад, зазначалося: «проведене дослідження життя студентства дало приголомшливі цифри. 12% студентів харчується один раз у день, що складається з тарілки супу, $\frac{3}{4}$ фунту чорного хліба і чашки чаю, 32% їдять два рази в день і тільки решта харчується відносно стерпно»⁴¹². Під час студентського перепису в Харкові на запитання «Чи буваєте ви голодні» — 64% студентів відповіли, що вони ведуть голодне або напівголодне існування. Про таких студентів писали в тогочасній періодиці: «Живуть вони в своїх ДПСах, світять попросиджуваними «святими місцями» і їдять борщ-свистун, чай..., кашу...(навмисне пропускаю, щоб дати можливість читачеві підставити слова на свій смак, суть їжі від цього не змінюється)»⁴¹³. Нормально харчуватися мала можливість лише 1/4 частина студентства Харкова (24,9%)⁴¹⁴.

Омріяним і дешевим місцем харчування для молоді стали їдальні. Незважаючи на всі недоліки в їх організації, вони все ж сприяли поліпшенню харчування студентів. Як правило, харчувалися в їдальнях тільки стипендіати, які отримували талони на обід і вечерю, та навіть найбільш незабезпеченим їх не вистачало. Відвідували їдальні, як говорили в ті

⁴¹⁰ *Шабалин Б.* Сопротивление материала // Красное студенчество. — 1927. — № 6. — С. 27.

⁴¹¹ *Практика* // Студент революції. — 1925. — № 1. — С. 62. О.В.

⁴¹² Цит. за: *Прилуцький В.* Повсякденне життя студентів. — С. 84.

⁴¹³ *Чупчі-Гривенник І.* Допомогти треба // Студент революції. — 1925. — № 4. — С. 63.

⁴¹⁴ *Жизнь современного украинского студенчества.* — С. 28.

часи, ті, що «мали нещастя ними користуватися», оскільки якість харчування бажала бути набагато кращою. Решта студентів вимушена була готувати сама, а це означало — харчуватися із дня у день пшоном і пшоном.

У студентських їдальнях, за даними на 1926 р., обслуговувалося всього 25% студентів⁴¹⁵. Тому в періодиці повідомлялося, що «з харчуванням дуже зле. Живуть студенти буквально на останні копійки, що вивезли з дому. Живуть більшість так: або обідають тільки, або снідають та вечеряють — не обідають. Деякі, «звільнившись» від валюти, дійшли до того, що вициганюють у товаришів шматок хліба, або обгризок ковбаси. До того ж ось уже півтора місяці, як не дають постійних хлібних карток і через якусь «ревізію» крамниці сидять студенти 3 дні без хліба. Деякі з студентів спроквола сунуть на Благбаз [Благовіщенський базар у Харкові — *авт.*] «реалізувати» свої злиденні речі — паски, чи рушник там якийсь»⁴¹⁶.

Охоплення студентів громадським харчуванням щороку збільшувалося. В Одесі щоденними обідами забезпечувалися 95% студентів. Незважаючи на стрімке зростання кількісних показників, харчова якість обідів була набагато нижчою за встановлені норми і становила 450–500 калорій, тобто задовольняла лише півнорми, а в деяких їдальнях не було і цього⁴¹⁷. Через неякісне харчування неодноразово виникали конфлікти, як, наприклад, у Харкові у 5-й, 7-й та 12-й їдальнях, коли студенти кидали їжу і йшли голодними⁴¹⁸. Не випадково проф. Нежданов, показуючи на борщ у їдальні Харківського зоотехнічного інституту, говорив: «Цей борщ такий же поганий, як і вся Радянська влада»⁴¹⁹.

Черга до їдальні — невід’ємний атрибут побуту радянського студента. З ідеологічної точки зору, черга була образом «тимчасових» труднощів, що їх переживала країна. З побутової та психологічної — повсякденна і рутинна неминучість, марна трата часу, сил, енергії та привід для незадоволення. «Черги, бруд, погана їжа» — так розшифровували формулу студентського й громадського харчування: колючий, гіркий, іронічний до болю насміх над собою. Черги до студентських їдалень вистроювалися довжелезні, коли б їх «поставити одну за одною в потилицю, то вийде шлях від Харкова до Полтави» — іронізували студкори. Для того, щоб отримати сніданок, студенти змагалися, хто раніше встане у чергу,

⁴¹⁵ Прилуцький В. Повсякденне життя студентів. — С. 84.

⁴¹⁶ Волобуїв В. Там, де колись жив бог // Студент революції. — 1930. — № 2. — С. 50.

⁴¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 44.

⁴¹⁸ Там само. — Спр. 5558. — Арк. 5.

⁴¹⁹ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 32.

яка вже починалася о 4–5 ранку. В кінці лекцій змагалися, хто раніше залишить аудиторію для того, щоб зайняти чергу на обід⁴²⁰. А для того, щоб швидко пообідати, треба було бути «великою нахабою й мати міцні кулаки»⁴²¹. Залишиться студент голодним чи дістане можливість поїсти, часто залежало і від викладача — «щасливчиків», бувало, відпускали до закінчення заняття. А дехто особливого дозволу не чекав. П. Григоренко згадував, що він «як і всі, зривався з останньої лекції і, розмахуючи портфелем, біг вулицями Харкова до їдальні, як до фінішу. Призом був несмачний пісний обід. Але навіть і ця жалюгідна нагорода, як і всякий приз, діставався далеко не всім. Я зовсім охляв, і мене дедалі більше охоплювало бажання повернутися в цех»⁴²².

Незважаючи на погану якість харчування в їдальнях, студенти все ж готові були стояти в черзі кілька годин підряд з надією на отримання обіду. Ніхто напевне не знав, скільки часу доведеться йому витратити на це. «Черга завжди була довга, — згадував Ю. Кобилецький. Стояли годинами та не без діла. Одні підчитували літературу до лекцій, інші ділилися досвідом і знаннями, дискутували, а то й жартували»⁴²³. Гострота проблем, що переслідували в молодості людину, з височини пережитого має тенденцію згладжуватися, й виснажливе чекання в чергах, що колись обурювало, з роками стало овіюватися романтикою юності. Тому ті часи й згадувалися «лише з приємністю»⁴²⁴.

Таким чином, конкретні страждання розгубленої чи забутої всіма окремої людини тонули в стосах бюрократичних наказів і постанов, спрямованих покращити життя студентства, але в дійсності маючих зворотній ефект. Владу більше цікавило те, що «в жодному виші не проведено пояснення харчових, грошових і житлових труднощів»⁴²⁵ та негативне або байдуже ставлення студентів до політнавчання, а не шляхи ліквідації численних проблем. Тому «залишки і недоброякісні обіди» переслідували молодь протягом двох десятиліть, примушували вдаватися до всіляких вигадок, щоб мати можливість якось зводити кінці з кінцями і при цьому ще й встигати навчатися.

⁴²⁰ Там само. — Спр. 5558. — Арк. 5.

⁴²¹ Умови життя пролетарського студентства — жахливі // Комсомолец України. — 1929. — 4 квітня.

⁴²² Григоренко П.Г. Спогади. — С. 86.

⁴²³ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 129.

⁴²⁴ Цит. за: Костенко А.І. Андрій Малишко. — С. 33.

⁴²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 17.

Наукове видання

Суспільство і влада
в радянській Україні років непу
(1921–1928)

Колективна монографія

Том 1

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 24.11.2015 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 53,3. Обл. вид. арк. 50,62.
Тираж 300. Зам. 34. 2015.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4